A. OȚETEA

RENAȘTEREA ȘI REFORMA

Scanned with OKEN Scanner

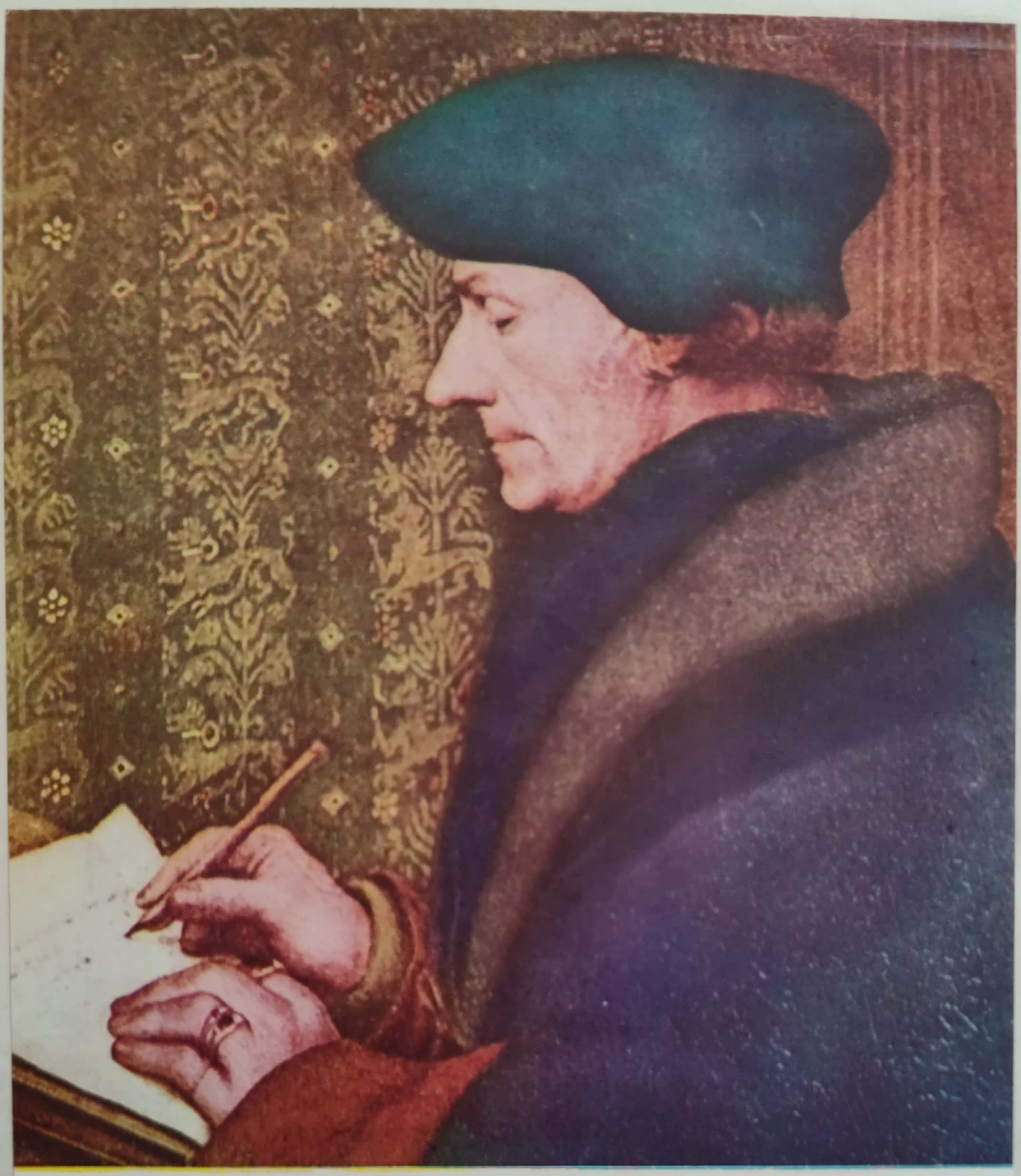

Erasm de Rotterdam, Hans Holbein cel Tînăr

Scanned with OKEN Scanner

ACAD. ANDREI OŢETEA

RENAȘTEREA ȘI REFORMA

EDITURA ȘTIINȚIFICĂ • BUCUREȘTI, 1968

Scanned with OKEN Scanner

PREZENTAREA GRAFICĂ A COLECȚIEI:
VAL MUNTEANU

Scanned with OKEN Scanner

CUPRINS

Prefață 11
Introducere 15

Capitolul I

PROBLEMA RENAȘTERII 23

1. Originea noțiunii de „Renaștere" 23
2. Concepția lui Burckhardt 27
3. Istoria Renașterii după Burckhardt 29
4. Istoriografia economică despre Renaștere 35

Concluzie 37

Capitolul II

RENAȘTEREA ECONOMICĂ. ÎNCEPUTURILE CAPITALISMULUI 41

1. Diviziunea muncii și manufactura 43
2. Concentrarea capitalului și aplicarea lui în industrie 49
3. Conflictul dintre capital și muncă 52
4. Emanciparea țăranilor 54
5. Rolul băncilor și al bancherilor 57
6. Depresiunea economică din timpul Renașterii 63
7. Întrebuințarea calculului și formarea tehnicii comerciale 69
8. Formarea spiritului capitalist 72

Capitolul III

DESCOPERIRILE GEOGRAFICE ȘI ÎNCEPUTUL EXPANSIUNII EUROPENE 76

1. Cauzele descoperirilor geografice 76
2. Circumnavigația Africii 81
3. Imperiul colonial portughez 84

Scanned with OKEN Scanner

4. Exploatarea imperiului colonial portughez 86
5. Drumul spre vest şi descoperirea Americii 89
6. Cucerirea Lumii Noi 93
7. Imperiul colonial spaniol 100
8. Urmările descoperirilor geografice 104

Capitolul IV
FORMAREA STATELOR MODERNE 106

1. Instrumentele şi metodele centralizării politice 107
2 Franţa 113
3. Anglia 128
4. Spania 141
5. Statele din centrul şi răsăritul Europei 147
Concluzie 155

Capitolul V
FORMAREA SISTEMULUI POLITIC EUROPEAN (1494—1559) 157

1. Principiul echilibrului şi diplomaţiei permanente 158
2. Expediţia lui Carol al VIII-lea 161
3. Supremaţia Habsburgilor 167
4. Alianţa Franţei cu principii protestanţi şi cu turcii 171
5. Triumful echilibrului european 176

Capitolul VI
RENAŞTEREA INTELECTUALĂ. UMANISMUL 179

1. Umanismul medieval 180
2. Începutul literaturii culte în limba populară 185
3. Umanismul civic 192
4. Sistemul de educaţie umanist 204
5. Academiile 210
6. Umanismul erudit şi critic 212
7. Restaurarea literelor greceşti şi a filologiei ebraice 215
8. Invenţia tiparului 222
9. Începuturile istoriografiei moderne 224

Capitolul VII
UMANISMUL ÎN RESTUL EUROPEI 229

1. Umanismul francez 229
2. Umanismul în Germania 233

Scanned with OKEN Scanner

3. Umanismul în Spania şi Anglia 238
4. Umanismul în centrul şi răsăritul Europei 240
5. Renaşterea ştiinţifică 244

Capitolul VIII
REFORMA 249

1. Originea Reformei 251
2. Cauzele economice şi sociale ale Reformei 255
3. Cauzele politice şi morale 263
4. Cauzele intelectuale 265
5. Doctrina protestantă 267
6. Propagarea doctrinei 276
7. Renaşterea şi Reforma 277
Concluzii 279

Capitolul IX
RENAŞTEREA ARTISTICĂ. ARHITECTURA ŞI SCULPTURA 283

1. Inovaţiile 283
2. Condiţiile de dezvoltare 288
3. Arhitectura 290
4. Sculptura 304

Capitolul X
RENAŞTEREA ARTISTICĂ. PICTURA 315

1. Şcoala florentină 317
2. Renaşterea în nordul Italiei 330
3. Şcoala veneţiană 337
4. Şcoala romană 344
5. Renaşterea artistică în Franţa 349
6. Renaşterea artistică în Germania 350
7. Renaşterea în Spania 352
8. Renaşterea în centrul şi răsăritul Europei 353

CONCLUZIE 357

Rezumat în limba franceză 361
Indice general 367
Lista ilustraţiilor 395
Ilustraţii

Scanned with OKEN Scanner

FOŞTILOR MEI STUDENŢI
ÎNCHIN ACEASTĂ LUCRARE
CARE LE APARŢINE
PRIN INTERESUL MANIFESTAT
FAŢĂ DE RENAŞTERE.

Scanned with OKEN Scanner

PREFAŢĂ

Autorul lucrării de faţă şi-a făcut iniţierea în istoria Renaşterii cu o teză de doctorat în litere asupra istoricului florentin Francesco Guicciardini, susţinută la Sorbona în 1926. Cursurile universitare ţinute la Iaşi i-au permis să lărgească mereu sfera de cercetare şi să publice în 1941 o monografie intitulată *Renaşterea şi Reforma*. De atunci s-a lăsat atras de alte probleme, mai ales de cele de istorie românească. Cu această lucrare, el revine la subiectul său de predilecţie, pe care, chiar absorbit de alte preocupări, nu l-a părăsit niciodată complet.

Lucrarea de faţă nu e o simplă reeditare a vechii monografii. Autorul a ţinut seamă, pe cît i-au permis achiziţiile tot mai numeroase ale marilor noastre biblioteci şi ceea ce şi-a putut procura singur, de rezultatul cercetărilor din ultimul sfert de veac care a schimbat radical poziţia problemei Renaşterii. Caracteristica principală a noilor cercetări e interesul dominant pentru istoria unor întreprinderi particulare, industriale, comerciale, bancare, agricole etc. Sursele documentare şi metodele de interpretare ale acestor studii sînt altele decît cele aplicate istoriei economice generale, care nu se ocupă decît de structura externă a diferitelor forme de activitate economică. Monografiile consacrate unor întreprinderi particulare îşi concentrează atenţia asupra problemelor practice de organizare, de conducere şi de control şi, prin metoda statisticii cantitative, caută să stabilească pe o durată mai lungă curba evoluţiei unei întreprinderi. Astfel s-a ajuns la o cunoaştere mai precisă a realităţii concrete şi la o descriere mai exactă a spiritului capitalist în acţiune.

Concepţia tradiţională, care considera Renaşterea ca o perioadă de avînt economic, e azi contestată pe baza rezultatelor acestor studii. Secolele XIV şi XV apar ca o epocă de contracţiune şi de stagnare, care a atins mai grav cele două clase dominante ale evului mediu, nobilimea şi clerul. Istoriografia burgheză reacţionară a găsit în această concluzie un nou argument în favoarea absorbţiunii Renaşterii în evul mediu. Istoriografia marxistă vede în criza economică şi socială a secolelor XIV şi XV criza regimului feudal însuşi, iar în slăbirea bazei economice a nobilimii şi clerului posibilitatea de a explica mai plauzibil ridicarea populaţiei rurale, centralizarea statului, rolul micii nobi-

Scanned with OKEN Scanner

limi în expansiunea colonială, transferul centrului de activitate de la țară la oraș, asaltul nobilimii împotriva averilor bisericești și noile relații dintre artiști și amatorii de artă.

În al doilea rînd, studiile consacrate istoriei Florenței de la începutul secolului al XV-lea au arătat că umanismul civic, care a înnoit gîndirea florentină, n-a fost rezultatul meditației unor umaniști de cabinet, ci expresia însuflețirii patriotice, care, în fața „tiraniei" ducelui de Milano, a unit toate clasele societății și a descoperit în istoria Republicii romane pilde de eroism pentru apărarea libertăților civice și a independenței Republicii.

Studiul de față ține seama de toate aceste rezultate. În tot cursul elaborării lui, m-am bucurat de concursul devotat și judicios al foștilor noștri elevi, Șerban Papacostea și Florin Constantiniu, cercetători principali ai Institutului de Istorie al Academiei Republicii Socialiste România, Elena Bîlcu, șefa Serviciului de stampe al Bibliotecii Academiei R.S.R., m-a ajutat la alegerea ilustrațiilor cu caracter tehnic și economic. O datorie de recunoștință deosebită am contractat față de Ion Frunzetti, cercetător principal al Institutului de Istoria Artei, care ne-a fost de un prețios ajutor la completarea celor două capitole despre artele plastice. Tuturor le adresez cele mai vii mulțumiri.

●

Ediția a treia a acestei lucrări reia titlul de *Renaștere și Reformă* al ediției din 1941. Restabilind capitolul despre Reformă, am voit să satisfac dorința exprimată de mai mulți cititori care au cunoscut ediția întîia și care găseau că tabloul Renașterii a fost incomplet fără capitolul despre Reformă.

În adevăr, chiar pentru a înțelege exact destinul Renașterii și caracterul general al epocii, un capitol despre Reformă e indispensabil. Libera cercetare care era principiul fundamental al umanismului nu putea fi garantată atît timp cît biserica romano-catolică își păstra puterea ei de control asupra activității intelectuale, și nu o mînă de umaniști ar fi fost în stare să îngrădească sau să suprime acest control. Reforma a contribuit la triumful gîndirii libere și la secularizarea culturii, oferind opoziției contra Romei un program de luptă susceptibil de a coaliza toate clasele, deposedînd biserica romano-catolică de domeniile sale funciare și de privilegiile sale judiciare, și atacînd „centrul internațional al sistemului feudal care era biserica romano-catolică".

În același timp, am căutat să țin seamă de noile direcții de cercetare și de interpretare care s-au afirmat de la ultimul război încoace și de rezultatele la care s-a ajuns. Și în acest domeniu, ca și în studiul Renașterii, s-a produs o reacțiune mai pronunțată contra concepției materialiste. Tendința de a prezenta Reforma ca un fenomen „esențialmente religios", ca „o dramă a con-

Scanned with OKEN Scanner

ştiinţei europene", de a-i nega caracterul de revoluţie burgheză şi de a o integra în procesul de dezvoltare a spiritualităţii catolice s-a accentuat şi în studiul Reformei. Azi nu se mai vorbeşte de „Contrareformă", ci de „Reformă catolică".

Aceste constatări au determinat conţinutul şi forma noului capitol despre Reformă, care n-a reţinut decît foarte puţin din capitolul ediţiei din 1941. Capitolul închinat Reformei e nou prin informaţia şi prin structura sa, ca şi prin analiza relaţiilor Reformei cu Umanismul. Din imensa bibliografie a subiectului am ales ceea ce mi s-a părut mai caracteristic şi mai nou şi ceea ce s-a cristalizat în dezbaterile ultimelor congrese internaţionale de istorie. La Congresul de la Viena (1965), două comisii s-au ocupat de viaţa religioasă la sfîrşitul secolului al XV-lea şi al XVI-lea şi de relaţiile dintre Umanism şi Reformă. Concluziile referatelor prezentate sînt revelatoare pentru noua orientare a studiilor asupra Reformei. Aceste concluzii nu infirmă, ci dimpotrivă confirmă unitatea epocii Renaşterii, căreia „Reforma lui Luther şi Calvin" i-a conferit caracterul de „revoluţia nr. 1 a burgheziei" (Marx-Engels, *Opere* vol. 21, p. 400).

A. O.

Scanned with OKEN Scanner

INTRODUCERE

Din secolul al XV-lea pînă în zilele noastre, Renaşterea n-a încetat de a figura pe ordinea de zi a cercetărilor şi dezbaterilor istorice. Marcînd o etapă hotărîtoare în procesul de trecere de la evul mediu la epoca modernă, adică de la feudalism la capitalism, Renaşterea a pus cele mai arzătoare probleme cu privire la organizarea societăţii şi la drepturile omului. De aceea puţine probleme au scos aşa de puternic în evidenţă poziţia de clasă a istoricilor care au abordat-o. Renaşterea s-a dovedit un excelent reactiv pentru a descoperi tendinţele dominante ale unei epoci. Ideea pe care istoricii unei generaţii şi-au format-o despre Renaştere a fost în fond totdeauna determinată de încrederea pe care au acordat-o sau au refuzat-o progresului uman. Preferinţa sau aversiunea lor revelă poziţia lor progresistă sau reacţionară. Nu e o întîmplare că în zilele noastre s-a pornit o nouă ofensivă împotriva concepţiei care consideră Renaşterea ca o epocă de progres în istoria culturii.

Această întoarcere nostalgică a forţelor celor mai reacţionare spre evul mediu e o trăsătură caracteristică a societăţii capitaliste contemporane. Ceea ce aceste forţe nu iartă Renaşterii e faptul de a fi proclamat, împotriva autorităţii papale, suveranitatea raţiunii de a fi restabilit încrederea omului în sine şi în puterea sa creatoare şi de a fi reabilitat natura umană, bună în esenţă şi capabilă de progres.

Pentru a nega nu numai importanţa, dar chiar şi existenţa Renaşterii, unii istorici au descoperit în evul mediu toate trăsăturile caracteristice ale Renaşterii ; alţii au scos în evidenţă elementele medievale din cultura Renaşterii. Astfel Renaşterii nu-i mai rămînea nimic propriu ; ea se confunda cu evul mediu. Nota comună a tuturor acestor autori e că ei tratează Renaşterea din punctul de vedere al evului mediu.

Lipsită de orice semnificaţie originală, Renaşterea apare astfel ca sfîrşitul evului mediu, deci ca un declin, nu ca începutul viguros şi proaspăt al unei epoci noi.

Aceste confuzii sînt agravate de lipsa unei periodizări ştiinţifice. Cum se pot stabili limitele cronologice ale unui proces istoric a cărui durată diferă de la

Scanned with OKEN Scanner

o țară la alta și de la o disciplină la alta ? Numai materialismul istoric care adoptă ca criteriu de periodizare modul de producție predominant poate să stabilească formațiuni social-economice distincte și să scoată în relief elementele noi care apar în cadrul vechii orînduiri.

În consecință, istoriografia marxistă identifică Renașterea cu perioada de destrămare a feudalismului și de apariție a capitalismului, care în Italia se cuprinde între mijlocul secolului al XIV-lea și mijlocul secolului al XVI-lea. Baza economică a Renașterii a constituit-o emanciparea țăranilor, trecerea de la meșteșug la manufactură și de la supremația nobilimii feudale la dominația burgheziei. Capitalismul a rupt îngrădirile regimului feudal, a înlocuit ordinea statică a evului mediu cu una esențial dinamică și a transferat centrul vieții de la sat la oraș. „Întîlnim, scrie Marx, primele începuturi ale producției capitaliste, în mod sporadic, în unele orașe mediteraneene încă în secolul XIV și XV“ [1]. În secolul al XVI-lea, după marile descoperiri geografice, avîntul comerțului și formarea pieței mondiale „inaugurează istoria modernă a capitalului“ [2].

Renașterea a început în Italia, fiindcă acolo a apărut mai întîi o intensă viață urbană, dar a fost un fenomen general european, care s-a produs pretutindeni unde capitalismul a triumfat asupra feudalismului.

Dezvoltarea industriei și comerțului scoate oamenii din izolarea economiei naturale, relațiile între diferitele regiuni ale unei țări se înmulțesc, piețele regionale se unesc într-o piață națională, orizontul intelectual se lărgește. Bunăstarea păturilor superioare ale populației urbane crește și, o dată cu aceasta, se deșteaptă în oameni gustul de viață și încrederea în propriile lor forțe. Spiritul de inițiativă, realist și practic, care deosebește omul modern de omul medieval, e produsul acestor noi relații de producție, nu al descoperirii antichității clasice.

Noua clasă socială care se ridică, burghezia, pretutindeni unde triumfă, surpă supremația politică și economică a nobilimii feudale și supune intereselor ei de clasă politica comunității. Regimul feudal, anarhic, violent, risipitor și neprevăzător, e incompatibil cu interesele industriei și comerțului, de aceea e înlăturat. Administrația, justiția, finanțele sînt reorganizate în sensul intereselor burgheze. Statul e pus în serviciul noilor forțe economice și sociale, iar politica lui se emancipează de sub autoritatea bisericii. Politica regală de centralizare a statului a fost susținută de populația orașelor și de masele populare de la țară care aveau nevoie de ordine și de liniște. Legiștii francezi au susținut că, prin ungere, biserica a conferit monarhiei un caracter divin. Regele nu depinde direct decît de Dumnezeu ; el n-are să dea socoteală de

[1] K. Marx, *Capitalul*, vol. I, București, Editura Politică, 1960, p. 713.
[2] Ibidem, p. 177.

faptele sale decît lui Dumnezeu. Din aceste principii, ei au tras concluzia că nici o putere din lume, temporală sau spirituală, nu are vreun drept asupra regatului Franţei. Aceasta e declaraţia de independenţă a monarhiei franceze în faţa papalităţii şi imperiului, cele două puteri universale ale evului mediu.

Baza economică a acestor transformări e faptul că statul naţional e forma care corespunde mai bine condiţiilor moderne de dezvoltare a capitalismului şi a burgheziei. Pentru burghezie piaţa e o chestiune vitală. Ca s-o apere de concurenţa burgheziei altor state, ea o împrejmuieşte cu bariere peste care mărfurile străine nu pot pătrunde decît în condiţiile voite de ea. Aşa apare noţiunea, necunoscută în evul mediu, de *graniţă* între state.

Astfel *Republica creştină*, care pretindea să unească toată creştinătatea sub autoritatea papii şi împăratului, se desface în state naţionale : Franţa, Anglia şi Spania. Faţă de situaţia din evul mediu, aceasta înseamnă o revoluţie politică. În noile state naţionale, limba curţii înlocuieşte limba latină şi dialectele locale, şi devine limba naţională. Reforma protestantă introduce limba populară şi în biserică. În sfîrşit, o ultimă trăsătură care ne permite să măsurăm distanţa dintre Renaştere şi evul mediu : o nouă idee despre război şi pace. Rabelais se ridică împotriva statelor centralizate care, după ce şi-au rezolvat dificultăţile interne, au căutat să-şi extindă puterea asupra altor state şi, la sfîrşitul secolului al XV-lea, s-au angajat în nesfîrşite războaie pentru cucerirea Italiei. „Nu mai e timpul de a cuceri astfel regate, scrie el... Şi ceea ce saracinii (arabii) şi barbarii numeau odinioară vitejie, noi numim azi tîlhărie şi cruzime". Idealul cavaleresc de vitejie şi onoare, prin care nobilimea feudală îşi justifica privilegiile sociale, nu mai e pentru umanistul Renaşterii decît barbarie şi cruzime. Din suferinţele războaielor aproape neîntrerupte a răsărit, în secolul al XVI-lea, ca şi în zilele noastre, ideea modernă a păcii, ca supremă aspiraţie a maselor populare.

Formarea statelor naţionale duce în chip fatal la emanciparea societăţii de sub autoritatea Romei — cu sau fără schismă — şi la constituirea unor biserici naţionale. Existenţa statului laic e incompatibilă cu sistemul de imunităţi şi de privilegii ale bisericii catolice şi cu amestecul papii în afacerile interne ale statului. Autoritatea publică, concentrată în mîinile suveranului, nu admite nici un control străin asupra supuşilor săi. Mai mult, ea caută să facă din biserică un instrument de guvernare. Statul modern a favorizat apoi dezvoltarea unei culturi laice şi naţionale, care a restrîns şi în domeniul spiritual autoritatea bisericii.

Dar nu numai vechea poziţie a bisericii e contestată, creştinismul însuşi e atacat în esenţa lui intimă. Umanismul florentin se ridicase deja contra dogmei păcatului originar şi contra doctrinei care făcea din viaţa pămîntească

Scanned with OKEN Scanner

„o vale a plîngerii". Cu toată ortodoxia lui teologică, Dante nu s-a putut resemna să aşeze, aşa cum cerea dogma catolică, pe înţelepţii şi eroii antichităţii în infern, numai fiindcă n-au fost botezaţi. Două secole mai tîrziu, un umanist francez, Maigret, proclama că: „Un păgîn care are intenţia de a urma raţiunea e mîntuit, chiar dacă nu a fost botezat".

Raţiunea mai presus de credinţă, de tradiţie, de autoritatea bisericii — iată marea idee la care duc toate investigaţiile asupra Renaşterii. Proclamarea suveranităţii raţiunii e o protestare contra ascetismului medieval, contra principiului autorităţii, contra tuturor procedeelor care violentează natura, şi o apoteoză a vieţii pămînteşti, care merită să fie trăită pentru ea însăşi, cu toate durerile şi bucuriile ei. Ea e în acelaşi timp recunoaşterea superiorităţii „vieţii active" asupra „vieţii contemplative", din care biserica făcuse supremul ideal de perfecţiune creştină.

Astfel, transformările de ordin economic, politic, social şi religios au determinat o revoluţie intelectuală şi artistică. Cugetarea rupe cadrele înguste ale filozofiei medievale, se leapădă de metodele sterpe ale scolasticii, proclamă suveranitatea raţiunii împotriva tradiţiei şi ia din nou în cercetare marile probleme ale existenţei şi moralei. Ea se simte destul de puternică pentru a întemeia ştiinţa exclusiv pe experienţă şi pe raţiune. În acelaşi timp, o literatură nouă şi o artă, de o bogăţie şi strălucire ne mai atinse, caută să prindă şi să eternizeze diferitele aspecte ale omului şi ale naturii. Valoarea şi însemnătatea operelor pe care această artă le-a produs stau în conţinutul lor ideologic progresist, în realismul şi umanismul lor.

Esenţa gîndirii Renaşterii e revolta împotriva dictaturii spirituale a bisericii. Umaniştii întorc spatele la tot ce e „ceresc", pentru a nu se ocupa decît de ce e pămîntesc. Potrivit expresiei lui Roger Bacon, „ei studiază ştiinţa în marea carte a naturii".

Observaţia şi experienţa permit lui Leonardo da Vinci să întemeieze mecanica, să cerceteze legile mişcării, echilibrului şi căderii corpurilor, să întrevadă legea gravităţii şi să reducă sunetul şi lumina la forme ale mişcării fizice. El a întrezărit evoluţia geologică, a făcut disecţii pe cadavre şi a întemeiat anatomia comparată. El a construit canale în Lombardia şi a turnat tunuri pentru Ludovic Maurul. Leonardo a fost cel mai mare dintre spiritele universale ale Renaşterii, iar metoda experimentală ilustrată de el a fost aplicată de toţi aceia care au însemnat ceva în istoria Renaşterii. Medicul german Bauer, numit Agricola, s-a făcut miner şi a trăit între mineri pentru a studia mineralogia. Chirurgul francez Ambroise Paré îşi întemeiază obstetrica pe disecţia femeilor care au murit însărcinate. El nu dispreţuieşte nici învăţămîntul clasicilor, dar, în caz de contradicţie, el nu şovăie să condamne tradiţia în numele experienţei. Prin această metodă, Copernic a descoperit „revoluţiile corpurilor cereşti", iar Galilei a stabilit legea gravitaţiei universale.

Scanned with OKEN Scanner

Aşa se constituie o nouă concepţie despre ştiinţă şi o metodă modernă de cercetare care înseamnă una din cele mai importante cuceriri ale spiritului uman. Ştiinţa a încetat de a mai constitui o comoară de cunoştinţe, dată prin revelaţie o dată şi pentru totdeauna, pentru a deveni cunoaşterea dobîndită prin studiul omului şi naturii, la care fiecare generaţie îşi aduce contribuţia sa. Această concepţie despre ştiinţă a însemnat o adevărată revoluţie intelectuală.

Pe lîngă o nouă concepţie despre ştiinţă, Renaşterea a adus o nouă idee despre societate şi despre arta de a o guverna. Din observaţie şi din practică, ca şi din studiul lui Titus Livius, Niccolò Machiavelli a construit un sistem care rezumă experienţa şi gîndirea politică a timpului său. Problema centrală spre care converg toate ideile lui o constituie formarea şi conservarea statelor.

Principele lui Machiavelli nu se lasă condus decît de raţiunea de stat, adică de principiul că, atunci cînd e vorba de interesele statului, decizia nu se inspiră decît din motive politice. Dreptate, onoare, jurămînt, morală nu sînt respectate decît dacă sînt necesare şi utile. Raţiunea de stat a inspirat practica oamenilor politici din toate timpurile.

Machiavelli nu a inventat nici perfidia, nici trădarea, nici crima politică. Dar el a dedus din practica politică un precept teoretic, o normă de valoare universală, şi a adus o dovadă decisivă pentru secularizarea gîndirii.

Mai rămîne să spunem un cuvînt despre concepţia pe care Renaşterea şi-a făcut-o despre artă ; şi aici, între spiritul religios şi spiritul laic e o deosebire esenţială. Pentru evul mediu lumea este creaţia lui Dumnezeu ; pentru Renaştere, ea este opera muncii, prevederii şi organizării omeneşti. Această concepţie atinge, după inginer, în primul rînd pe artist. De altfel, în timpul Renaşterii, inginerul şi artistul sînt una şi aceeaşi persoană : Leon Battista Alberti, Leonardo da Vinci, Michelangelo au fost ingineri, arhitecţi, sculptori, pictori, scriitori.

Arta devine profană prin destinaţia şi temele ei. Pentru a satisface nevoile de confort şi de eleganţă ale noii societăţi, arta se laicizează. Artiştii împodobesc oraşele cu monumente care atestă bogăţia şi puterea noii clase burgheze şi traduc în forme plastice noul ideal de viaţă. Ca şi umaniştii, artiştii nu mai consideră lumea în funcţie de ideea mîntuirii, ci ca un nou cîmp de activitate şi de plăcere pentru om. Arta nu mai urmăreşte scopul de propagandă religioasă, ci de reprezentare a vieţii prezente şi de proslăvire a naturii şi a omului.

În locul artei empirice şi sacramentale a evului mediu, Renaşterea a făcut să triumfe concepţia unei arte realiste şi savante. Pentru Leonardo da Vinci, pictura e o problemă intelectuală, în sensul că ea presupune studiu, experienţă şi reflecţie. Pentru a realiza frumosul, artiştii caută să stabilească legea proporţiilor „matematice" ale clădirilor, ca şi ale corpului omenesc, după formula armoniei propusă de geometrul Luca Pacioli în tratatul său despre *Proporţiile*

Scanned with OKEN Scanner

divine. Frumusețea, așa cum a definit-o, potrivit acestor teorii, Leon Battista Alberti, constă în armonia tuturor părților, încît, în fața unei opere de artă, spectatorul să aibă impresia că nu poate nici adăuga, nici suprima, nici schimba nimic, fără să distrugă armonia ansamblului. Criteriul perfecțiunii e deci necesitatea : impresia precisă că opera nu poate fi altceva decît ceea ce este.

Sculptura și pictura se emancipează de sub autoritatea bisericii și caută să reprezinte din ce în ce mai fidel natura și omul. Statuile încetează de a mai fi elemente constructive ale arhitecturii religioase și devin independente.

Reprezentarea nudului e una din inovațiile Renașterii care marchează cel mai limpede deosebirea față de concepțiile evului mediu. Clasele dominante ale evului mediu, nobilimea și clerul, erau ostile reprezentării nudului. Ele voiau ca fiecare om să fie reprezentat în costumul caracteristic condiției sale. Ideea că individul e forță autonomă care poartă în sine motivele acțiunii sale și mijloacele de a o realiza a dus la glorificarea forței și frumuseții corporale. În afară de aceasta, noua societate burgheză vrea să vadă corpul omenesc, fără costum distinctiv, în jocul liber al forțelor sale naturale. „Nudul, ca și moartea, e democratic", spunea papa Pius al II-lea.

Cultul artistic al nudului corespunde, în literatură, ideii de umanitate și aspirației către democrație. Idealul unei culturi pur umane duce în chip logic la negarea tuturor privilegiilor care diferențiază pe oameni după naștere și rang.

Dar, pentru a combate „filozofia supranaturalului", umaniștii au nevoie de sprijinul unei noi autorități pe care s-o poată opune autorității bisericești. Funcția aceasta a îndeplinit-o antichitatea clasică. Umanismul oferă baza unei culturi laice, în acord cu stadiul la care ajunsese burghezia. Antichitatea a dat idealurilor burgheze girul autorității ei și a oferit modelul unei culturi laice, întemeiată pe rațiune. Dar, cu tot respectul ei pentru antichitate, Renașterea n-a atribuit moștenirii antice o valabilitate canonică. Gîndirea greco-latină reprezenta maximum din ceea ce se putea realiza, pînă la vremea aceea, cu ajutorul rațiunii. Renașterea nutrea ambiția nu numai de a o ajunge, ci chiar de a o depăși.

Astfel, numai pornind de la transformările sociale și politice, determinate de apariția capitalismului, se poate ajunge la o interpretare unitară și organică a Renașterii.

Spiritul laic, pozitiv și raționalist, care deosebește omul modern de omul medieval și pe care-l regăsim în toate domeniile vieții moderne, e produsul noii clase burgheze și nu al culturii umaniste, bazată pe studiul literaturii clasice. Literatura clasică ar fi rămas literă moartă, dacă spiritul Renașterii nu i-ar fi insuflat o nouă viață. Renașterea este expresia noii societăți pe care a produs-o la începuturile sale capitalismul. Acesta a creat condițiile materiale pentru emanciparea spiritului în toate domeniile de activitate politică, științifică, literară și artistică. El a creat *Renașterea*.

Scanned with OKEN Scanner

Cultura socialistă revendică cuceririle Renaşterii ca pe o moştenire care a constituit o etapă importantă pe drumul spre cunoaşterea naturii şi a omului, spre progresul material şi cultural, spre o literatură şi o artă realiste.

Renaşterea a rupt limitele vechiului *orbis terrarum,* a pus bazele comerţului mondial şi ale industriei manufacturiere, a format statele naţionale, a asigurat triumful limbilor „vulgare", a pus capăt dictaturii spirituale a bisericii şi a creat o artă şi o literatură de inspiraţie hotărît realistă şi laică. Prin aceasta, Renaşterea a fost în adevăr, cum spunea Engels, „cea mai mare răsturnare *(Umwälzung)* progresistă din cîte trăise omenirea pînă atunci" [3].

[3] Fr. Engels, *Dialectica naturii,* E.S.P.L.P., Bucureşti, 1954, p. 5.

Scanned with OKEN Scanner

CAPITOLUL I

PROBLEMA RENAŞTERII

„Problema trebuie pusă în aşa fel încît să poată fi rezolvată"

H. ABEL

Noţiunea de *Renaştere*, atît de sugestivă prin aspiraţiile şi nădejdile pe care le evocă, a avut, din secolul al XV-lea pînă în zilele noastre, cele mai diverse semnificaţii. Fiecare epocă i-a atribuit un conţinut diferit, după interesele şi prejudecăţile sale dominante. Istoria diferitelor interpretări ale Renaşterii rezumă evoluţia studiilor care i-au fost consacrate şi relevă substratul social al reacţiunilor pe care le-a provocat [1].

1. ORIGINEA NOŢIUNII DE „RENAŞTERE"

În înţelesul actual de perioadă istorică, noţiunea de Renaştere datează abia de un secol. Primul care a întrebuinţat-o în acest sens a fost istoricul francez Jules Michelet. El a intitulat volumul al VII-lea din *Istoria Franţei*, consacrat secolului al XVI-lea, *La Renaissance* (1855) şi i-a definit conţinutul prin formula celebră : „descoperirea lumii, descoperirea omului". Michelet a făcut astfel din Renaştere o perioadă istorică, distinctă de evul mediu, i-a fixat limitele cronologice (valabile pentru Franţa) la secolul al XVI-lea şi a aplicat-o Europei întregi. Prin aceasta, Michelet a marcat un moment decisiv în evoluţia concepţiei despre Renaştere.

[1] Pentru istoriografia Renaşterii, vezi : W. K. Ferguson, *La Renaissance dans la pensée historique*, Paris, 1950 ; D. Cantimori — E. F. Jacob, *La periodizzazione del Rinascimento nella storia d'Italia e in quella d'Europa* (X Congresso internazionale di scienze storiche), Roma, 1955 ; Franco Simone, *Le Moyen Âge, la Renaissance et la critique moderne*, în „Revue de Littérature comparée", XVIII (1938) ; J. Huizinga, *Le problème de la Renaissance*, în „Revue des cours et conférences", 30 dec. 1939 ; Abel Lefranc, *Diverses définitions de la Renaissance, ibidem*, XVIII (1910) ; Hans Baron, *Renaissance in Italien. Literaturbericht* în „Archiv für Kulturgeschichte", XVII (1927), XXI (1931) ; Delio Cantimori, *Sulla storia del concetto di Rinascimento*, în „Annali della R. Scuola Normale Superiore di Pisa", serie III (1932), 229—268 ; P. V. Kristeller, *Studies in Renaissance Thought and Letters*, Rome, 1956.

Scanned with OKEN Scanner

Succesul prodigios al termenului şi al definiţiei lui Michelet se datoreşte însă operei istoricului elveţian Jacob Burckhardt : *Cultura Renaşterii în Italia* (1860). Burckhardt a adoptat definiţia lui Michelet, dar a precizat-o şi a adîncit-o. El a explicat geneza Renaşterii prin îmbinarea geniului poporului italian cu spiritul antic şi a descoperit trăsătura fundamentală a epocii în triumful individualismului, ale cărui manifestări le-a urmărit în toate domeniile vieţii, dar mai ales în litere şi arte. Concepţia lui Burckhardt a făcut epocă şi, timp de o jumătate de veac, a dominat istoriografia burgheză, determinînd orientarea şi spiritul cercetărilor asupra evului mediu şi asupra Renaşterii.

Expresiile *rinascita, renaissance, reformatio* erau cunoscute încă din secolul al XV-lea, dar se aplicau la formele intelectuale şi artistice ale culturii, considerate autonom şi distinct unele de altele, şi asociate cu cultura antică. De la Petrarca la Machiavelli şi Erasmus, Renaşterea s-a definit ca o restaurare a antichităţii clasice după o lungă perioadă de decădere şi întuneric. Un umanist francez, Nicolas Bourbon, a exprimat puternic acest contrast : „Pînă acum noi am trăit ca nişte orbi, conduşi de orbi. Noi n-aveam în minte decît silogisme întortocheate, sofisme de tot felul, prostii anoste, vorbe goale, fumuri şi nebunii. Dar acum au căzut aceşti monştri şi pe căi minunate adevărul s-a coborît din nou pe pămînt". Umaniştii Renaşterii au avut impresia că ei trăiesc în mijlocul unei epoci de aur, în care descoperirea antichităţii clasice a împrăştiat întunecimile „gotice". „Vîrsta de aur — scrie filozoful florentin Marsilio Ficino — a scos din nou la lumină artele liberale, mai înainte complet întunecate : gramatica, elocvenţa, pictura, sculptura, muzica. Şi toate acestea la Florenţa !"

În lecţia sa de deschidere la Universitatea din Wittenberg, în 1518, Filip Melanchthon exclamă : „Ferice de noi, dacă, din mila lui Dumnezeu, studiile adevărate vor renaşte !". Studiile adevărate erau, evident, studiile clasice.

Contrastul dintre viaţa nouă a Renaşterii şi letargia evului mediu a fost puternic reliefat de primul biograf al artiştilor italieni, Giorgio Vasari, care a scris istoria artei italiene, de la „renaşterea artelor" pînă în 1560. Vasari începe istoria artelor cu Giotto prin care, la sfîrşitul secolului al XIII-lea, „maniera bizantină s-a stins şi a început una nouă". Imitînd natura, Giotto *„redeşteaptă* şi *reînvie* arta aproape moartă", de aceea „a meritat să fie numit discipolul naturii şi nu al altora". Pasajul acesta dovedeşte că Vasari nu atribuia renaşterea artelor influenţei antichităţii : după el, Giotto a reînnoit pictura studiind natura, nu imitînd pe cei vechi.

În Franţa, de asemenea, cuvîntul *la renaissance* era răspîndit înainte ca Michelet să-l fi aplicat secolului al XVI-lea. Montesquieu a vorbit de „renaşterea vechiului drept francez" *(la renaissance de notre vieux droit français)*, iar Voltaire a salutat în epoca lui Francisc I „renaşterea literelor pînă atunci dispreţuite" *(la renaissance des lettres jusqu'alors méprisées)*. Toate aceste ex-

Scanned with OKEN Scanner

presii se raportează la un gen de activitate particulară şi restrînsă (religie, arte, litere, ştiinţe) şi înseamnă restaurare, reînflorire, reînviere, impuls nou de viaţă.

Imaginea care stă la baza tuturor acestor expresii derivă din fondul mistic-religios pe care biserica l-a sădit în sufletul maselor populare pentru a le face să spere că, dacă bunurile acestei lumi nu sînt pentru ele, în lumea cealaltă distribuţia se va face altfel. Ideea unei renaşteri după moarte răspunde nevoii de iluzii care să facă suportabilă „valea plîngerilor" şi să-l consoleze pe om, oferindu-i „realizarea fantastică a fiinţei sale" dincolo de mormînt. De această idee se leagă şi credinţa în revenirea vîrstei de aur, mitul păsării-fenix, legenda apei tinereţii şi diversele forme ale unei renaşteri după moarte. Noul Testament, prin episodul învierii lui Iisus din mormînt şi prin ideea că moartea e condiţia necesară a reînvierii, a făcut din „renaştere" o idee familiară pentru orice creştin.

Un pas mai departe s-a făcut cînd Italia a secularizat termenul, dîndu-i o accepţiune politică şi naţională. Pentru italieni, renaşterea antichităţii clasice era restaurarea trecutului lor naţional. Florenţa s-a proclamat totdeauna cu mîndrie fiica Romei. Nici în celelalte state italiene, chiar în timpul republicilor urbane din secolele XII şi XIII, cu tot particularismul îngust al perioadei feudale, nu se stinsese ideea că, în timpul romanilor, a existat o altă viaţă, mai largă, mai puternică şi mai glorioasă, atestată de ruinele monumentelor şi de mărturiile scriitorilor. Această viaţă a fost distrusă de barbari; artele, literele şi ştiinţele au fost părăsite şi Italia a trecut printr-o epocă de decădere, pînă cînd descoperirea literelor antice în secolul al XIV-lea a împrăştiat întunecimile „gotice". Flavio Biondo, unul din cei mai învăţaţi istorici din secolul al XV-lea, începe istoria declinului Imperiului roman cu anul 410, cînd Roma a fost ocupată de vizigoţi. Istoria lui Machiavelli începe, de asemenea, cu invazia „barbarilor", dar el nu se interesează atît de soarta Imperiului roman, cît de însemnătatea noilor puteri, imperiul şi papalitatea, care se ridică şi de care Italia trebuia să ţină seamă.

Noţiunea de renaştere apare deci în corelaţie cu ideea evului mediu, considerat ca o perioadă de barbarie şi de întuneric, care, pentru umanişti, desparte antichitatea de vremea lor.

Ideea că gloria trecutului, întunecată de invaziile „barbare", poate fi adusă din nou la lumină şi credinţa că vechile comori de frumuseţe şi adevăr pot fi reconstituite din manuscrisele vechi au dat un nou şi puternic imbold studiilor clasice. De la Petrarca încoace, învăţaţii s-au întors cu încredere şi cu însufleţire spre scriitorii antici şi, din contactul cu literatura antică, înţeleasă tot mai bine din generaţie în generaţie, a rezultat conştiinţa deosebit de preţioasă că vremurile se schimbă şi că icoana adevărată a unei epoci poate fi

Scanned with OKEN Scanner

reconstituită din documentele contemporane. Aşa s-a născut concepţia istorică modernă.

Tot ca o urmare a acestei noi experienţe, prezentul s-a înfăţişat sub forma unei *restaurări*. După perioada de decădere care durează de la invazia „barbarilor", prezentul trebuie să fie o perioadă de reînnoire, de reînflorire, de renaştere.

Nu e de mirare că umaniştii din secolele XV şi XVI s-au servit de această imagine ori de cîte ori voiau să exprime transformarea care se petrecea sub ochii lor. Însufleţirea lor în faţa antichităţii era atît de mare, încît şi-au închipuit că o lume întreagă răsare din antichitatea regăsită, că o nouă eră începe cu ei. „Cu zilele noastre începe o nouă epocă", scrie un umanist francez, Fichet, în 1472, pentru a se felicita de avîntul pe care l-a luat studiul literelor clasice.

Reînflorire, restaurare, reînnoire, revelaţie, reformă, renaştere, iată termenii de care se servesc de cele mai multe ori martorii oculari ai revoluţiei culturale care se săvîrşesc la sfîrşitul secolului al XV-lea. Amintiri biblice, legendare şi politice se combină pentru a forma şi răspîndi concepţia unei treceri bruşte de la o stare de lucruri la alta, cu desăvîrşire nouă.

Începînd cu secolul al XVI-lea, fiecare perioadă istorică şi-a marcat tendinţele specifice prin poziţia pe care a luat-o faţă de Renaştere. Curentul clasic din secolul al XVII-lea şi filozofia raţionalistă din secolul următor, care reprezentau ideologia burgheziei în ascensiune, erau de acord să condamne evul mediu şi să salute în Renaştere restaurarea literelor clasice şi zorile vremurilor moderne.

Revoluţia burgheză din Franţa a măturat societatea aristocratică şi a repudiat gustul clasic. După căderea lui Napoleon, supravieţuitorii vechiului regim au găsit în *Geniul creştinismului* lui Chateaubriand expresia tuturor resentimentelor lor împotriva revoluţiei şi un sprijin ideologic în încercarea de a reabilita creştinismul şi autoritatea bisericii. Filozofii raţionalişti din secolul al XVIII-lea asociaseră creştinismul cu barbaria, cu absurditatea şi cu obscurantismul ; Chateaubriand îşi propuse să dovedească că, „dintre toate religiile care au existat vreodată, religia creştină e cea mai poetică, cea mai umană, cea mai favorabilă libertăţii, artelor şi literelor, că lumea modernă îi datorează totul".

Romantismul sentimental, care i-a urmat în perioada Sfintei Alianţe, a reluat şi dezvoltat aceste idei, făcînd din evul mediu un parapet, de la adăpostul căruia adepţii lui şi-au lansat săgeţile împotriva „ereziilor" moderne. Romanticii reacţiunii care vedeau în evul mediu o epocă de autoritate şi de ordine — o pavăză împotriva ereziilor şi a revoluţiilor — de creaţie a catedralelor

Scanned with OKEN Scanner

gotice şi a poemelor epice nu puteau considera Renaşterea decît ca o aberaţie, generatoare de anarhie şi de apostazie.

Lupta burgheziei franceze împotriva reacţiunii a determinat, la mijlocul secolului al XIX-lea, o înflorire extraordinară a studiilor istorice. Reprezentanţii ideologiei burgheze au făcut din istorie un arsenal de arme în lupta lor împotriva reacţiunii. Thierry şi Guizot au descoperit lupta de clasă şi au denunţat în nobilimea feudală pe urmaşii cuceritorilor barbari care au aservit populaţia galo-romană. Privilegiile nobilimii erau înfăţişate ca produse ale cuceririi şi violenţei. De pe această poziţie, evul mediu nu putea apărea decît ca o epocă de barbarie şi de uzurpare violentă, iar Renaşterea ca o reacţiune împotriva tuturor instituţiilor şi ideilor evului mediu. Calea spre reabilitarea Renaşterii, în spiritul umaniştilor din secolele XV şi XVI, era deschisă.

2. CONCEPŢIA LUI BURCKHARDT [2]

Jacob Burckhardt a lărgit noţiunea Renaşterii la sfera şi însemnătatea unei perioade culturale, i-a fixat precis limitele, i-a accentuat caracterul unitar şi i-a definit conţinutul prin două elemente principale : *umanismul* şi *arta*. Ideea originală a lui Burckhardt e că Renaşterea s-a produs, în Italia, din unirea geniului italian cu spiritul antic. Rezultatul cel mai însemnat al acestei uniri e individualismul, care deosebeşte omul modern de tipul medieval. Pe cînd omul medieval nu se poate afirma decît în cadrul unei colectivităţi : corpo-

[2] Jacob Burckhardt s-a născut la Basel, la 25 mai 1818, din familia unui pastor protestant. Tatăl său ar fi vrut ca el să se dedice carierei preoţeşti şi, în 1837, Jacob a început efectiv să studieze teologia, dar o călătorie în Italia i-a trezit adevărata vocaţie, aceea a istoriei artei. În 1839, a trecut la Universitatea din Berlin pentru a urma cursurile lui Leopold Ranke şi ale lui Franz Kugler, unul din întemeietorii studiului ştiinţific al istoriei artei.

Întors la Basel în 1844, el a fost numit profesor de liceu, apoi titular al catedrei de istorie şi de istoria artei de la universitate. În 1872, universitatea din Berlin i-a oferit catedra lui Ranke, care ieşise la pensie. Dar Burckhardt nu s-a îndurat să părăsească universitatea oraşului său natal şi a rămas pe loc s-o servească pînă la sfîrşitul vieţii. A murit în 1897.

Principalele lui opere : *Die Zeit Constantins des Grossen* (1853), în care înfăţişează destrămarea civilizaţiei vechi şi absorbirea ei în civilizaţia creştină ; *Der Cicerone* (1855), conceput ca un ghid metodic al turistului, pe care-şi propunea să-l iniţieze „în înţelegerea şi savurarea operelor de artă ale Italiei", e, de fapt, o istorie a artei italiene, scrisă cu gust, vioiciune şi deosebită competenţă ; *Die Cultur der Renaissance in Italien* (1860), operă pe care se întemeiază gloria lui Burckhardt, a cunoscut pînă azi mai mult de 20 de ediţii şi a fost tradusă în toate limbile de mare circulaţie ; *Griechische Kulturgeschichte* (4 vol.) rupe cu concepţia neoumanistă despre civilizaţia greacă.

Scanned with OKEN Scanner

ra̧tia, biserica sau statul, omul modern e individualist, fiindcă nu se bizuie decît pe propriile sale puteri pentru a-şi realiza scopul în viaţă.

Iată cum explică Burckhardt procesul de individualizare a omului medieval în Italia :

„În caracterul republicilor şi principatelor stă, dacă nu unica, fără îndoială principala cauză căreia i se datoreşte faptul că italienii, mai mult decît alte popoare, s-au transformat în oameni moderni şi au meritat să fie socotiţi fiii întîi născuţi ai Europei prezente.

„În evul mediu, cele două laturi ale conştiinţei — aceea care reflectă în sine lumea externă şi aceea care redă imaginea vieţii interne a omului — erau ca înfăşurate într-un văl comun... Vălul era ţesut din credinţă, din ignoranţă copilărească, din iluzii deşarte ; privite prin el, lumea şi istoria apăreau în culori fantastice, dar omul nu avea valoare decît ca membru al unei familii, al unui popor, al unui partid, al unei corporaţii, cu viaţa cărora viaţa lui se confunda. Italia, cea dintîi, a sfîşiat acest văl şi a considerat statul şi toate lucrurile pămînteşti dintr-un punct de vedere obiectiv ; dar, în acelaşi timp, se trezesc în italian conştiinţa de sine şi sentimentul valorii sale personale sau, subiectiv, omul se transformă în individ şi se afirmă ca atare". Burckhardt adaugă în notă : „Să se noteze expresiile *uomo singolare, uomo unico*, pentru a exprima cele două grade majore ale dezvoltării individuale".

În formarea şi emanciparea omului modern, antichitatea a jucat, după Burckhardt, un rol de călăuză ; de aceea *Cultura Renaşterii în Italia* acordă o atenţie deosebită studiilor clasice.

„Tînzînd să se smulgă din lumea fantastică a evului mediu, cultura nu putea trece brusc, prin mijloace empirice, la cunoaşterea lumii fizice şi morale. Ea avea nevoie de un ghid, şi pentru această funcţie se oferi antichitatea clasică, cu comoara ei de adevăruri obiective, evidente în toate domeniile spiritului. Din ea s-au luat, cu recunoştinţă şi cu admiraţie, formele şi materia şi, pentru un timp, s-au constituit din ele esenţialul oricărei culturi".

Dar ceea ce, după acelaşi autor, constituie adevărata superioritate a culturii Renaşterii e faptul că s-a exprimat mai ales în artă. Burckhardt a studiat Renaşterea din punctul de vedere al istoricului artei, care consideră arta ca suprema încoronare şi justificare a oricărei culturi. După criterii artistice s-a făcut şi delimitarea în timp a epocii : Renaşterea lui Burckhardt ţine de la Giotto şi Dante pînă la Michelangelo, adică de la începutul secolului al XIV-lea pînă la mijlocul secolului al XVI-lea.

La un rezultat asemănător a ajuns, în acelaşi timp şi independent de Burckhardt, filologul german *Georg Voigt*. În cartea sa, apărută în 1859, *Die Wiederbelebung des klassischen Altertums* (Reînvierea antichităţii clasice), al cărei titlu nu e decît circumscrierea germană a termenului *Renaissance*, Voigt explică cultura Renaşterii prin descoperirea antichităţii clasice. Transformările economice şi politice nu prezintă pentru el nici un interes. Cartea sa se înte-

Scanned with OKEN Scanner

meiază exclusiv pe documentele literare, mai ales latine, ale umaniştilor, interpretate după regulile criticii filologice, din punctul de vedere al autenticităţii şi exactităţii textului. Concepţia lui, deşi asemănătoare cu a lui Burckhardt, n-a avut înrîurire decît asupra unui cerc restrîns de specialişti.

Burckhardt a compus un tablou admirabil coordonat despre civilizaţia Renaşterii în Italia, ceea ce practic nu se putea realiza decît prin procedeele artei, în dauna realităţii istorice. Concentrînd, în vederea efectului urmărit, trăsăturile caracteristice ale perioadei, el n-a reţinut, dintre documentele disponibile, decît ceea ce-i ilustra teza şi, nesocotind cronologia, a redus la extrem sensul evoluţiei istorice. El a făcut din Renaştere un fenomen static, izolat în spaţiu şi timp, în contrast cu epoca precedentă şi cu civilizaţia celorlalte ţări, deci un fapt neistoric. În concepţia lui Burckhardt, o prăpastie separă Renaşterea de evul mediu şi Italia de restul Europei. Astfel Renaşterea apare ca „o floare răsărită brusc în deşert".

Deşi n-a ignorat importanţa vieţii urbane, el n-a studiat structura social-economică a Renaşterii şi n-a înţeles că, în condiţiile unei societăţi împărţite în clase, toată ideologia — inclusiv literele şi artele — e determinată de condiţiile sociale ale epocii.

Dar chiar din punctul de vedere al „istoriei culturii", tratată de pe poziţii idealiste, Renaşterii lui Burckhardt i s-a adus, cu bună dreptate, învinuirea de a fi ignorat cuceririle ştiinţei în secolul al XVI-lea şi de a nu fi apreciat cum trebuia importanţa istoriografiei umaniste.

Cultura Renaşterii în Italia e produsul unor impresii artistice şi proiecţia în trecut a valorilor subiective şi a aspiraţiilor autorului. Burckhardt a fost un diletant de geniu, care n-a căutat în spectacolul pe care i-l oferea Renaşterea decît un prilej de desfătare estetică.

Cu toate acestea, puţine opere istorice au exercitat o influenţă mai puternică şi mai durabilă decît aceea a lui Burckhardt. Timp de o jumătate de secol, pînă la începutul secolului al XX-lea, toate cercetările asupra Renaşterii au pornit de la concluziile lui Burckhardt, considerate ca rezultate definitiv cîştigate pentru ştiinţă. Individualismul a servit ca criteriu principal pentru determinarea conţinutului Renaşterii şi pentru stabilirea limitelor ei cronologice.

3. ISTORIA RENAŞTERII DUPĂ BURCKHARDT

Concepţia lui Burckhardt care vedea în triumful individualismului esenţa Renaşterii postula ca orice afirmare a unei puternice individualităţi, precum şi orice manifestare de viaţă nouă în literatură, artă şi politică, să fie considerate

Scanned with OKEN Scanner

ca o dovadă de Renaştere. Conformîndu-se acestui postulat, istorici ai artei au coborît originile Renaşterii pînă în secolul al XIII-lea. Walter Pater a mers şi mai departe. Opera sa *The Renaissance* (1877) cuprinde analiza nuvelei franceze *Aucassin et Nicolette*, datînd de la sfîrşitul secolului al XII-lea, în spontaneitatea şi graţia căreia autorul vede o manifestare a Renaşterii.

Henry Thode a identificat începuturile Renaşterii cu mişcarea franciscană. Interesul lui pentru Francisc din Assisi (1182—1226) a fost trezit de Ernest Renan, care a văzut în întemeietorul ordinului franciscanilor o personalitate originală, „neatinsă de lepra scolasticii" şi opusă caracterului general al societăţii şi religiei medievale.

Henry Thode a dezvoltat această idee în *Franz von Assisi und die Anfänge der Kunst der Renaissance* (Francisc din Assisi şi începuturile artei Renaşterii, 1885) şi a făcut din călugărul de la Assisi nu numai precursorul, ci şi cauza primară a Renaşterii, formulînd o concepţie radical deosebită despre esenţa ei. În locul unei Renaşteri logice şi raţionale, el a înfăţişat tabloul unei epoci de credinţă proaspătă şi intensă care a reînnoit arta. Pentru Henry Thode, Renaşterea începe cu Francisc din Assisi.

Marele număr de biserici, masa enormă a operelor de artă care i-au fost închinate şi legendele care s-au format în jurul călugărului de la Assisi au revelat lui Thode „legătura misterioasă dintre Francisc din Assisi şi Giotto, dintre esenţa şi conţinutul franciscanismului şi arta primitivilor italieni". Aşa a luat naştere teoria care reduce la mişcarea franciscană originea Renaşterii.

Individualismul puternic al lui Francisc din Assisi, susţine Thode, s-a manifestat sub forma unei arzătoare iubiri de Dumnezeu, de oameni şi de natură. *Il Poverello*, cum îi spune şi azi poporul italian, devine centrul de cristalizare a tendinţelor care duc la emanciparea individului, la crearea unei noi poezii şi la presimţirea libertăţii gîndirii. Natura nu mai e socotită ca o forţă duşmănoasă, ci ca revelaţie vizibilă a divinităţii. Sentimentul intim al fraternităţii universale, individualismul şi realismul naiv eliberează arta de influenţa bizantină şi o îndreaptă spre observarea naturii şi a omului. Arta e expresia cea mai înaltă a Renaşterii, dar literatura şi ştiinţa îşi au, de asemenea, izvorul în mişcarea franciscană. Tendinţa misticismului franciscan de a ieşi din sfera pur religioasă, pentru a atinge esenţa omului şi idealul unei culturi mai libere, a format mentalitatea care singură permitea oamenilor să înţeleagă antichitatea clasică.

Emanciparea spiritului laic nu se datoreşte deci, cum susţine Burckhardt, influenţei antichităţii clasice, descoperită în timpul Renaşterii, ci dezvoltării creştinismului. Influenţa antichităţii asupra artei Renaşterii n-a fost decît exterioară şi s-a redus la o instrucţie formală.

Cartea lui Thode n-a depăşit cercul istoricilor artei. *Vie de Saint François d'Assise* (1893) a lui Paul Sabatier a răspîndit cultul franciscan în păturile largi ale publicului cititor.

Scanned with OKEN Scanner

Fără să se preocupe de raportul mişcării franciscane cu Renaşterea, Sabatier a descris, cu simplitate şi căldură, viaţa lui Francisc din Assisi, iubirea lui pentru toate făpturile şi pentru frumuseţile naturii, independenţa lui faţă de autorităţile laice şi ecleziastice şi intensitatea vieţii interioare care se revarsă în poezie şi evlavie. Dar, relevînd aceste calităţi, Sabatier a făcut din Francisc din Assisi un om modern care a introdus un element nou în biserica medievală. Concluzia lui Sabatier vine deci în sprijinul tezei lui Henry Thode.

Teza lui Thode cu privire la originile franciscane ale Renaşterii n-a fost acceptată de istorici. Robert Davidsohn şi Walter Goetz [3] au arătat că evlavia lui Francisc din Assisi reprezintă nu epoca modernă, ci religia medievală. Concepţia lui era opusă materialismului societăţii urbane din care a ieşit civilizaţia Renaşterii. Renaşterea se distinge de evul mediu nu prin emoţie religioasă, ci prin percepţia directă, obiectivă, a realităţii.

De la teoria franciscană a lui Thode şi Sabatier nu mai rămînea decît un singur pas pentru a destrăma complet noţiunea tradiţională a Renaşterii. Louis Courajod, în *Leçons professées à l'Ecole du Louvre* (1888), susţine că stilul gotic, al cărui idealism era în plină decădere la sfîrşitul secolului al XIII-lea, s-a regenerat singur prin întoarcerea la natură, fără să fi avut nevoie de ajutorul Italiei şi al antichităţii clasice. Noua societate franceză, de esenţă urbană, sprijinită de puternica monarhie centralizată a dinastiei Valois, aspira către o artă nouă, mai puţin idealistă şi mai practică. Germenii acestei arte au fost aduşi de artiştii flamanzi care lucrau la Paris în secolul al XIV-lea şi dezvoltaţi apoi de artişti francezi. Realismul lor rezumă tot aşa de bine esenţa Renaşterii nordice, ca individualismul pe aceea a Renaşterii italiene. Mai mult, susţine Courajod, mişcarea generală care avea să constituie stilul desăvîrşit al Renaşterii — al celei nordice, ca şi al celei italiene — a pornit din Flandra şi din nordul Franţei, şi ea n-a datorat nimic antichităţii clasice. Abia după ce au intrat — cu Ghiberti, Donatello şi Brunelleschi — în acest curent de idei şi cu ajutorul esteticii clasice care a temperat naturalismul clasic, italienii — nu „primii", cum spunea Burckhardt, ci „ultimii născuţi" ai Renaşterii — au izbutit să-şi întreacă predecesorii.

O puternică reacţie împotriva Renaşterii s-a produs în epoca imperialismului. Curentele de idei ce dominaseră în secolul al XIX-lea au fost expresia unei epoci de securitate, de progrese tehnice, de pace şi de prosperitate, care inspirase burgheziei credinţa în eternitatea orînduirii capitaliste şi în puterea suverană a individului. Ameninţată de progresele proletariatului şi ale materialismului dialectic şi istoric care, pătrunzînd în mase, a devenit o forţă materială, burghezia întoarce spatele tuturor curentelor de idei, pe care le

[3] R. Davidsohn, *Geschichte von Florenz*, vol. II, Berlin, 1908, p. 122 şi W. Goetz, *Franz von Assisi und die Entwickelung der mittelalterlichen Religiosität* „Archiv für Kulturgeschichte", XVII, 1927, pp. 129—149.

Scanned with OKEN Scanner

susţinuse în epoca sa de ascensiune, şi caută salvarea în misticismul religios, care neagă valoarea raţiunii şi autonomia individuală, sau în teoriile rasiale care justifică cucerirea, dominaţia şi exploatarea popoarelor mai slab dezvoltate, de rasele pretins superioare.

Pentru a minimaliza importanţa Renaşterii sau chiar pentru a-i nega existenţa, istoriografia burgheză s-a străduit să dovedească că tot ce e nou în Renaştere se afla deja în evul mediu. Renaşterea devine astfel o simplă prelungire a evului mediu ; mai mult, o decădere şi un sfîrşit.

Atacurile cele mai violente şi mai sistematice vin din partea bisericii catolice, ceea ce e de înţeles, întrucît raţionalismul Renaşterii era incompatibil cu sistemul ei dogmatic şi cu autoritatea papală. Mai neaşteptat în aceste atacuri e faptul că şi unii protestanţi, la care se alătură şi ortodoxul Berdiaev, sînt de acord să vadă în Renaştere originea crizei religioase din zilele noastre.

Întoarcerea nostalgică la evul mediu, cînd biserica romano-catolică domina gîndirea oamenilor şi menţinea masele populare în supunere şi resemnare, e o trăsătură caracteristică a crizei capitalismului contemporan.

Ceea ce catolicismul nu iartă Renaşterii e faptul de a fi proclamat suveranitatea raţiunii, de a fi creat „splendida imagine a personalităţii umane, inviolabilă, imanentă şi autonomă, şi, în sfîrşit, bună în esenţă“ şi de a fi proclamat că ea se poate realiza fără intervenţia bisericii.

Atît timp cît umanismul Renaşterii n-a atacat direct autoritatea bisericii şi s-a mărginit să afirme autonomia omului şi libertatea individului în sfera creaţiei culturale, în ştiinţă, în litere şi în artă, biserica l-a tolerat. „Din păcate — scrie filozoful ortodox N. Berdiaev, *Spre o nouă epocă* (Londra, 1949) — Renaşterea a început să susţină că omul e autonom şi să sape o prăpastie între om şi eternul adevăr al creştinismului. În acest fapt constă eroarea lui şi principalul izvor al tragediei istoriei moderne. Proclamîndu-se el însuşi Dumnezeu, omul s-a dezumanizat“ [4].

Teza ortodoxului Berdiaev e reluată de catolicul Karl Adam, în *Spiritul catolicismului* (New York, 1954) care de asemenea impută individualismului Renaşterii separarea omului de Dumnezeu. „Noi am ajuns captivi în propriile noastre ziduri, incapabili să devenim oameni întregi şi deplini. Categoria umanitate a devenit străină spiritului nostru. Noi am gîndit şi am trăit în categoria noi înşine“.

Individul autonom care nu se bizuie decît pe raţiune şi pe experienţă e produsul Renaşterii şi el a dus la adevărata criză a vremii noastre — susţine protestantul Stanley R. Hooper, în *Criza credinţei* (Londra, 1947). „Greşeala Renaşterii a fost că a supraestimat libertatea şi puterea omului în istorie“.

[4] Herbert Weisinger, *The Attack on the Renaissance in Theology Today*, în „Studies in the Renaissance“ vol. II, New York, 1955.

Scanned with OKEN Scanner

La corul detractorilor Renaşterii se alătură filozofi care, pentru a salva orînduirea capitalistă de primejdia comunismului, ar vrea să supună din nou societatea autorităţii bisericeşti. Un filozof italian, Bruno Nardi, a susţinut că, dacă vrem să ajungem la originile filozofiei moderne, trebuie să coborîm dincolo de perioada Renaşterii, la evul mediu. Pentru filozoful american, G. Sarton, *Ştiinţa în Renaştere* (Chicago, 1929), umaniştii Renaşterii au însemnat „un indiscutabil regres atît din punct de vedere filozofic, cît şi ştiinţific". Filozoful francez neotomist, Etienne Gilson, *Umanism medieval şi Renaştere* (Paris, 1932), conchide în stilul teologilor: „Renaşterea, aşa cum ne-a fost descrisă, n-a fost evul mediu plus omul, ci evul mediu minus Dumnezeu, şi tragedia e că, pierzînd pe Dumnezeu, Renaşterea avea să piardă omul însuşi" [5].

Motivul profund al aversiunii pentru Renaştere şi al predilecţiei pentru evul mediu e deci dorinţa de a subordona orice problemă teologiei, de a supune gîndirea controlului bisericii şi de a închide orice cercetare între zidurile unei ordini prestabilite şi eterne.

Un atac mai subtil şi mai perfid împotriva Renaşterii vine din partea unor istorici burghezi care, fără a nega formal existenţa Renaşterii, o prezintă ca o simplă prelungire a evului mediu, în care ei descoperă toate trăsăturile caracteristice Renaşterii. Căutînd să dovedească cu orice preţ continuitatea neîntreruptă a evului mediu, peste perioada Renaşterii, ei nesocotesc tot ce e nou şi original, tot ce constituie individualitatea proprie a acestei perioade, pentru a nu scoate în relief decît ceea ce e vechi, perimat sau retrograd, ajungînd astfel la înglobarea Renaşterii în evul mediu. Giuseppe Toffanin a făcut din umanism un curent catolic menit să apere biserica împotriva individualismului ieşit din particularismul democratic al comunelor italiene din secolul al XIII-lea. După Toffanin, umanismul clasic al Italiei a fost o mişcare catolică ortodoxă, fiindcă s-a pasionat pentru lumea antică şi pentru cultura latină încarnată în lumea romană. Astfel, umanismul şi catolicismul s-au confundat.

Dimpotrivă, literatura în limba „vulgară" era expresia democraţiilor urbane, în care erezia sfida biserica. La Dante însuşi, „iubirea de limba plebee îşi datora naşterea unei stări de spirit comunitar şi virtual eretic". Din această societate urbană democratică s-a născut individualismul Renaşterii, nu din umanismul care era universalist. Toffanin laudă biserica, fiindcă a favorizat întoarcerea la latina clasică, care constituia o barieră între cultură şi popor. După

[5] „La différence entre la Renaissance et le moyen âge n'est pas une différence par excès mais par défaut. La Renaissance telle qu'on nous la décrit, n'est pas le moyen âge plus l'homme, mais le moyen âge moins Dieu..." *Ev. Gilson, Humanisme médiéval et Renaissance,* în „Les idées et les lettres" Paris, 1932, p. 192.

Scanned with OKEN Scanner

el umaniştii au făcut din clasicism o pavăză a ortodoxiei şi moralei, şi au luptat energic contra individualismului eretic al literaturii populare [6].

Preferinţa pentru latina clasică faţă de limba lui Dante, numai fiindcă prima a fost o barieră a ortodoxiei catolice împotriva limbii italiene ca instrument al culturii populare, dă măsura reacţionarismului obscurantist al autorului.

Tezele lui Toffanin au fost combătute şi de istorici şi de filozofi. B. Croce le-a tratat ca sofisme ale unui autor care a uitat sensul cuvintelor întrebuinţate.

Studiul literaturilor medievale în limba populară a confirmat acest punct de vedere. Este incontestabil că dezvoltarea literaturilor naţionale nu se putea explica decît ca o evoluţie naturală, nu ca efectul unor influenţe străine.

Dar, din această constatare, adversarii nordici ai Renaşterii italiene au tras concluzia că tradiţia medievală s-a prelungit peste Renaştere pînă în epoca modernă şi că forţa creatoare a lumii moderne a fost evul mediu. Prin aceasta se contesta orice originalitate Renaşterii italiene şi orice influenţă antichităţii clasice. Francezii, şi mai ales germanii, au descoperit în trecutul lor naţional toate elementele noi ale Renaşterii şi, inversînd termenii concepţiei lui Burckhardt, au explicat chiar şi Renaşterea italiană prin infuziunea sîngelui german în principalii reprezentanţi ai acesteia.

Henry Chamard în *Originile poeziei franceze a Renaşterii* (Paris, 1932) vede rădăcinile Renaşterii franceze în spiritul galic şi în spiritul cavaleresc, care s-au dezvoltat prin literatura în limba populară şi au dat naştere spiritului Renaşterii, fără să provoace o ruptură cu evul mediu.

Aceeaşi orientare intelectuală, dar şi mai puternic accentuată, se manifestă în studiile lui Kuno Franke *(Personalitatea în literatura germană înainte de Luther,* Cambridge Mass., 1916), care a descoperit primele mărturii ale individualismului în poemele epice din secolele XII—XIII. Pe lîngă conştiinţa colectivă a nobilimii, aceste poeme exprimă sentimentul demnităţii personale, conştiinţa individuală şi intensitatea vieţii personale. În secolele următoare, conceptul cavaleresc s-a democratizat sub influenţa burgheziei ascendente. Scriitorii din această perioadă, impregnată de tradiţia medievală, sînt adevăraţii purtători ai viitorului, nu imitatorii servili ai antichităţii care au întors spatele tradiţiilor naţionale şi limbii populare, şi au împărţit societatea în două clase de oameni : „educaţi" şi „needucaţi".

Teoriile care au descoperit în caracterul şi spiritul naţional originea Renaşterii au inspirat în Germania lucrări care atribuiau origine germană şi medievală Renaşterii italiene şi au dus la afirmarea superiorităţii absolute a rasei germane şi la interpretarea întregii evoluţii a civilizaţiei occidentale prin prisma acestui factor biologic ereditar. Renaşterea italiană însăşi a fost declarată opera energiei creatoare a rasei germane : „Marii italieni ai Renaşterii

[6] Giuseppe Toffanin, *Che cosa fu l'umanesimo.* Florenţa, p. 134, citat după W. K. Ferguson, *op. cit.*, p. 316.

Scanned with OKEN Scanner

s-au născut toţi, fie în nordul saturat de sînge longobard, galic sau franc, fie în extremul sud germano-elenic" [7].

Caracteristică în această privinţă e teza lui Carl Neumann care în *Byzantische Kultur und Renaissance* (Stuttgart, 1903), neagă Renaşterii italiene şi antichităţii clasice orice putere de creaţie. Această putere constituie apanajul popoarelor nordice. Cultura occidentală a fost de la început pur germană. Cultura bizantină a conţinut în evul mediu toate elementele antichităţii clasice, cărora li se atribuie meritul de a fi produs Renaşterea, şi totuşi Bizanţul n-a cunoscut Renaşterea şi nu putea s-o cunoască, fiindcă i-a lipsit infuziunea regeneratoare a sîngelui german care, împreună cu creştinismul, a creat civilizaţia occidentală. Tradiţia creştină şi pretinsa barbarie a germanilor au fost forţele vii care, în cursul evului mediu, s-au contopit dînd naştere omului nou, realist, care prin Francisc din Assisi şi prin marii realişti din secolul al XV-lea au creat civilizaţia Renaşterii. Opera lui Brunelleschi, Ghiberti şi Donatello reflectă sensul nordic al realităţii, naturii şi omului, şi nu pretinsa putere înnoitoare a antichităţii clasice. Teoria lui Neumann e un exemplu caracteristic al aberaţiilor la care poate duce concepţia superiorităţii rasei germane.

La concluzii asemănătoare, întemeiate pe superioritatea creatoare a evului mediu, a ajuns, dar în favoarea primatului francez, suedezul Johann Nordström, *Moyen âge et Renaissance* (Paris, 1933).

4. ISTORIOGRAFIA ECONOMICĂ DESPRE RENAŞTERE

În general, istoricii economişti au ignorat Renaşterea ca perioadă istorică distinctă, iar cînd au adoptat termenul n-au făcut decît să mărească confuzia atît prin spiritul idealist în care au tratat-o, cît şi prin limitele cronologice în care au încadrat-o. După Werner Sombart, forţa creatoare care a determinat evoluţia capitalismului modern a fost spiritul capitalist care şi-a făcut apariţia către sfîrşitul secolului al XV-lea şi s-a manifestat mai întîi şi mai puternic la evrei. Max Weber a descoperit originile capitalismului în ascetismul laic al puritanismului calvinist şi în vocaţia profesională justificată religos.

Aceste teorii au provocat, între cele două războaie mondiale, discuţii aprinse, din care au ieşit discreditate. Dar accentul pus pe spiritul capitalist şi constatarea că acest spirit s-a manifestat mai întîi şi mai puternic în Italia şi în Ţările de Jos au permis să se stabilească o corelaţie între individualismul

[7] H. St. Chamberlain, *Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts*, München, 1899, vol. I, p. 7.

Scanned with OKEN Scanner

economic generat de dezvoltarea economiei în aceste ţări şi individualismul Renaşterii formulat de Burckhardt.

Paralel cu discuţiile teoretice asupra originii capitalismului modern, cercetările unui mare număr de istorici economişti au acumulat un material imens care aştepta să fie cuprins într-o nouă sinteză, dar al doilea război mondial, întrerupînd legăturile între specialiştii ţărilor beligerante, a împiedicat realizarea acestei sinteze, iar cînd pacea a fost restabilită, atmosfera generală era schimbată.

Mai întîi, concepţia idealistă care căuta originile capitalismului şi ale Renaşterii în apariţia spiritului capitalist a găsit tot mai puţini adepţi, în urma discreditului istoriei intelectuale (Geistesgeschichte) care conferise Germaniei, între cele două războaie mondiale, primatul în gîndirea şi erudiţia istorică. În al doilea rînd, o tendinţă nouă, corespunzătoare deplasării echilibrului de forţe din lagărul imperialist, s-a produs şi în domeniul istoriografiei marcînd supremaţia S.U.A. Această tendinţă şi-a găsit expresia în aşa-numita *business history* [8]. Spre deosebire de vechile istorii economice, numite instituţionale, care tratau comerţul, industria, finanţele şi agricultura în general, din punctul de vedere al formelor şi manifestărilor exterioare, *business history* şi-a concentrat atenţia asupra unor întreprinderi particulare : o bancă, o firmă comercială sau industrială, o mare exploatare agricolă.

Business history nu se deosebeşte de istoria economică instituţională numai prin obiectul, ci şi prin metoda ei. Vechea istorie economică se întemeia mai ales pe statutele şi regulamentele corporaţiilor, pe ordonanţele urbane, pe tratatele de comerţ, pe legislaţia publică. Principalele surse de care se serveşte *business history* sînt memoriile şi scrisorile oamenilor de afaceri, registrele notariale şi vamale, precum şi toate mărturiile care arată modul de organizare şi conducere a întreprinderilor. Studiind comerţul, industria şi agricultura dinăuntru, aceste lucrări au corectat adesea generalizările istoriei economice instituţionale, care se refereau la organizarea exterioară a întreprinderilor.

Business history concentrează atenţia asupra procedeelor tehnice şi asupra caracterului întreprinderilor, de care istoria instituţională nu se ocupă. Proiectînd lumina asupra unui cerc mic, ea a scos în relief amănunte precise şi a stabilit distincţii ignorate de istoriile generale. Faptul că marile firme comerciale şi bancare combinau operaţiile de comerţ, de zărăfie şi de credit, şi faptul că operau cu banii încredinţaţi lor de un mare număr de deponenţi, cărora le plăteau dobîndă, au îngreuiat, pînă la aceste studii particulare, încercarea de a defini operaţiile de bancă şi de a distinge limpede rolul caselor

[8] Exemple : Arm. Sapori, *I libri degli Alberti del Giudice*, Milano, 1952 ; F. G. Lane, *Andrea Barbarigo, Merchant of Venice (1418—1449)*, Baltimore, 1944 ; R. de Roover, *A Florentine Firm of cloth Manufacturers*, „Speculum", 1941 ; E. Sabbe, *Histoire de l'industrie linière en Belgique*, Bruxelles, 1945 etc.

Scanned with OKEN Scanner

de bancă, ce acordau împrumuturi de stat, de acela al lombarzilor care făceau cămătărie măruntă pe gaj [9].

Monografiile consacrate unor întreprinderi sau unor aspecte particulare ale acestora au dus la rezultate importante. Mai întîi, ele au adus o informaţie concretă şi precisă, care a permis îndreptarea unor greşeli, şi au acumulat material pentru noi sinteze. În al doilea rînd, concentrînd atenţia asupra problemelor legate de gestiunea afacerilor, asupra procedeelor mercantile şi bancare, asupra metodelor de organizare şi de conducere ale întreprinderilor industriale şi asupra condiţiilor în care au apărut relaţiile de producţie capitaliste, *business history* a constatat o schimbare atît de radicală la sfîrşitul secolului al XIII-lea şi la începutul secolului al XIV-lea, în Italia şi Ţările de Jos, încît s-a putut vorbi de o adevărată revoluţie în modul de producţie, care a marcat prima etapă în evoluţia viitoarelor întreprinderi capitaliste.

În al treilea rînd, acumulînd date statistice, *business history* a aplicat criterii cantitative în interpretarea faptelor istorice, căutînd să surprindă tendinţa şi gradul de schimbare în populaţie, preţuri, volumul producţiei şi al schimbului, orientarea comerţului (de pildă, declinul bîlciurilor din Champagne şi stabilirea unor relaţii directe între Mediterana şi Marea Nordului, în urma înăspririi concurenţei).

Concentrîndu-şi efortul asupra studiului monografic al întreprinderilor particulare şi scoţînd în relief importanţa acestora pentru înţelegerea dezvoltării istorice, *business history* nu face în fond decît să justifice capitalismul, bazat pe întreprinderea particulară, şi să-şi creeze o nouă armă ideologică împotriva comunismului.

Dar, cu toată tendinţa ei reacţionară, această istorie a acumulat un material informativ nou şi important, pe baza căruia materialismul istoric poate da o explicaţie mai nuanţată şi mai precisă cu privire la geneza Renaşterii.

CONCLUZIE

Burckhardt şi urmaşii săi au considerat Renaşterea mai ales din punct de vedere artistic şi literar. Ei au stabilit bariere arbitrare între diferitele forme de activitate umană şi le-au explicat pe fiecare în parte prin afirmarea individualismului. Dar de unde vine acest invidualism, această sete nepotolită de a trăi şi de a cunoaşte, această pasiune de cercetare şi de analiză, aspiraţia

[9] Wallace K. Ferguson, *Recent Trends in the Economic Historiography of the Renaissance*, în „Studies in the Renaissance", New York, 1960.

Scanned with OKEN Scanner

către libertate şi adevăr, încrederea în propriile lor forţe şi optimismul cuceritor al oamenilor Renaşterii ? Răspunsul satisfăcător nu-l găsim decît în marxism. „Cînd, după noaptea întunecoasă a evului mediu, ştiinţele renasc dintr-odată cu o vigoare nemaivăzută, începînd să se dezvolte miraculos de rapid, această minune se datoreşte tot producţiei“ [10]. Cuceririle tehnice fac posibilă trecerea de la economia feudală la cea capitalistă. Noile cerinţe erau provocate de nevoile tinerei burghezii.

Dar factorul economic, care în ultimă instanţă e cel hotărîtor, nu exercită o acţiune directă asupra literaturii şi artei. Influenţa lui nu se descoperă decît după ce străbate prin regimul politic şi social, întemeiat pe o anumită structură economică, prin ideologia diferitelor clase şi prin acţiunea celorlalte elemente ale suprastructurii.

Descoperirile geografice, expediţiile şi cuceririle coloniale, răspîndirea ideilor în urma descoperirii tiparului, au lărgit orizontul, debuşeurile şi cunoştinţele şi au asigurat o dezvoltare rapidă elementului revoluţionar al societăţii feudale în destrămare. Ideologii burgheziei în luptă contra nobilimii şi clerului au ridicat steagul liberei cercetări şi al drepturilor omului.

Astfel, pentru ca o nouă mentalitate să se afirme, a fost nevoie ca piedicile care stăteau în calea liberei dezvoltări a personalităţii să fi fost înlăturate. Aceste condiţii au fost mai întîi realizate în oraşele industriale şi comerciale ale Italiei şi ale Ţărilor de Jos, în primul rînd la Florenţa. Dezvoltarea forţelor de producţie aici izbuteşte mai întîi să răstoarne relaţiile de producţie feudală.

Din rîndurile meseriaşilor şi negustorilor se ridică, începînd cu secolul al XIII-lea, o categorie de capitalişti care organizează industria şi comerţul pe baze noi şi formează o nouă clasă de oameni energici, întreprinzători şi fără scrupule.

Nu e o simplă întîmplare că Renaşterea începe în Italia o dată cu dezvoltarea comunelor şi a burgheziei, care pune capăt supremaţiei nobilimii feudale şi stăpînirii imperiale, şi se sfîrşeşte cu stabilirea stăpînirii spaniole asupra peninsulei.

Renaşterea italiană coincide cu epoca de supremaţie economică şi de independenţă politică a Italiei. Principatul absolut *(Signoria)*, în care Burckhardt vedea fenomenul caracteristic al politicii italiene, n-a fost decît simptomul de dezagregare şi de decădere a instituţiilor comunale, în cadrul cărora s-a dezvoltat societatea Renaşterii.

Viaţa politică a Renaşterii a fost greşit înţeleasă de Burckhardt şi de continuatorii săi. Ei n-au văzut în lupta dintre Ghibelini şi Guelfi decît manifestarea temperamentului individualist al italienilor, pe cînd, în realitate, Guelfii, reprezentau, împotriva nobililor ghibelini, burghezia comercială şi industrială

[10] Fr. Engels, *Dialectica naturii*, Editura Politică, Bucureşti, 1959, p. 168.

Scanned with OKEN Scanner

în ascensiune, care, pretutindeni unde a cucerit puterea, a sfărîmat fără milă legăturile personale dintre oameni, ordinea economică patriarhală, entuziasmul cavaleresc, pentru a nu lăsa altă legătură între oameni decît calculul rece şi necruţătoarea plată în bani.

Burghezia a supus oraşului satele şi în locul economiei naturale, în care necesităţile populaţiei erau limitate la produsele locale, a creat noi necesităţi care nu puteau fi îndestulate decît cu produsele ţărilor celor mai îndepărtate. Răspunzînd acestor nevoi, comerţul internaţional se dezvoltă şi se formează o clasă de oameni îndrăzneţi şi întreprinzători care înlocuiesc nobilimea feudală şi iau în mînă conducerea vieţii economice şi politice.

În Anglia, Franţa şi Spania, burghezia a centralizat puterea politică şi a făcut din teritoriul acestor ţări o unitate economică. Consecinţa acestor transformări a fost centralizarea statului şi formarea primelor monarhii moderne unificate.

Din cauza tendinţelor divergente ale principalelor centre economice, Italia şi Germania au rămas împărţite într-o sumedenie de principate şi republici comunale şi nu s-au putut constitui ca state unitare. Tendinţele de unificare au fost mai slabe decît particularismul provincial.

De aceea, Italia nu a putut învinge particularismul diferitelor republici şi principate care o compuneau şi nu le-a putut uni în faţa năvălitorilor străini. Florentinii, care, dintre toţi italienii, au atins cel mai înalt grad de dezvoltare culturală, preferau să ajungă sub stăpînire străină decît să accepte suveranitatea altui stat italian, a Milanului sau a Veneţiei. Particularismul a fost mai puternic decît sentimentul unităţii, fiindcă economia italiană era organizată pe baze particulariste şi antagoniste, iar papalitatea era, după expresia lui Machiavelli, prea slabă pentru a unifica Italia în folosul ei, dar destul de puternică pentru a împiedica alt stat italian de a o înfăptui. Prinsă în vîrtejul luptei marilor puteri pentru cucerirea supremaţiei asupra Italiei, papalitatea a sacrificat intereselor sale temporale viitorul poporului italian.

Interesele esenţiale ale Veneţiei erau în Orient, ale florentinilor în Franţa şi în regatul napolitan, ale genovezilor în Orient şi în Spania, ale milanezilor în Elveţia, Germania şi Spania, ale papilor în toată lumea catolică. Iată de ce, în marile conflicte internaţionale care încep cu expediţia lui Carol al VIII-lea (1494), Italia divizată oferă spectacolul haotic al unui mare popor, ai cărui conducători politici se pierd în intrigi, trădări şi crime. „Crima ca operă de artă", în care Burckhardt vede altă manifestare caracteristică a individualismului italian, nu e decît consecinţa acestei sfîşieri interne, care ia politicii italiene orice claritate şi orice justificare superioară. De ce ar fi mai moral să lupţi alături de Veneţia împotriva imperiului, decît alături de Milano împotriva Franţei ? De aceea condotierii trec din tabără în tabără, fără a avea sentimentul că săvîrşesc un act de trădare faţă de ţară.

Scanned with OKEN Scanner

Particularismul local, care-şi are temelia în particularismul economic, explică şi slăbiciunea Italiei din timpul Renaşterii. Instinctul politic şi interesul pasionat al italienilor pentru problemele de organizare a statului şi pentru ceea ce priveşte raporturile dintre oameni se explică nu prin „geniul naţional", ci prin structura economică a republicilor comunale, în care toţi cetăţenii erau chemaţi să se pronunţe asupra problemelor de a căror rezolvare depindea prosperitatea sau ruina fiecăruia dintre dînşii. Florentinii puteau spune, ca Machiavelli, că „iubesc statul mai mult decît sufletul lor", fiindcă superioritatea lor materială, intelectuală şi artistică nu se datora vechilor instituţii medievale, imperiul şi papalitatea, ci republicii florentine.

Spiritul laic, realist şi practic, care deosebeşte omul modern de omul medieval, e produsul acestui mediu şi al culturii umaniste. Literatura clasică ar fi rămas şi mai departe literă moartă, dacă spiritul pozitivist, care s-a dezvoltat în republicile italiene, exact ca în republicile greceşti, nu i-ar fi insuflat o nouă viaţă. În dorinţa lor de a-şi făuri un nou ideal de viaţă, mai în armonie cu realităţile timpului, italienii Renaşterii s-au întors spre antichitatea clasică şi au găsit, în operele ei programul de gîndire şi acţiune, modelul de urmat şi o nouă concepţie de viaţă, tocmai fiindcă le-au căutat şi le-au simţit nevoia. Antichitatea clasică generatoare a spiritului modern e un contrasens : nu antichitatea clasică a format spiritul modern, ci maturitatea spiritului modern a dat viaţă nouă antichităţii clasice.

De asemenea limba populară, care constituie, fără îndoială, afirmaţia superioară a geniului naţional şi principalul instrument de cultură al fiecărui popor, nu e creaţia umaniştilor, ci a poporului.

Capitalismul, care a unificat teritoriul, a dezvoltat mijloacele de producţie şi a concentrat populaţia sub o singură autoritate, a creat şi condiţiile indispensabile pentru dezvoltarea şi unificarea limbii şi pentru trezirea conştiinţei naţionale. Apariţia capitalismului a fost condiţia prealabilă a oricărei dezvoltări culturale superioare. Dacă Renaşterea s-a dezvoltat mai de vreme şi mai strălucit în Italia, ea nu e un fenomen exclusiv italian. Fenomenele ei caracteristice s-au produs în toate ţările, unde capitalismul a creat o puternică clasă burgheză.

Punînd la baza expunerii noastre principiul că marile transformări care au pregătit epoca modernă se datoresc apariţiei capitalismului, pentru comoditatea şi claritatea expunerii, putem să vorbim de Renaşterea politică, intelectuală, artistică şi morală. Nu trebuie însă să uităm nici o clipă că acestea sînt efectele secundare ale fenomenului principal : destrămarea feudalismului şi apariţia capitalismului. Renaşterea economică, datorită apariţiei capitalismului, a produs condiţiile materiale şi morale pentru emanciparea spiritului în toate domeniile de activitate, politică, ştiinţifică, literară, artistică şi religioasă.

Scanned with OKEN Scanner

CAPITOLUL II

RENAŞTEREA ECONOMICĂ. ÎNCEPUTURILE CAPITALISMULUI

„Not kennt kein Gebot"

În evul mediu, viaţa economică era subordonată principiului îndestulării nevoilor elementare de hrană, îmbrăcăminte şi locuinţă, adică de subsistenţă. Economia naturală, care predomina mai ales în evul mediu timpuriu, era aproape închisă. Circulaţia averilor şi schimbul de mărfuri erau reduse la minimum. Fiecare moşie tindea să producă toate lucrurile de care aveau nevoie locuitorii ei şi nu cumpăra dinafară decît produsele care nu se găseau peste tot (vinul, sarea, fierul, plumbul, cositorul etc.). Economia naturală era o economie de consum. Seniorul însuşi nu cumpăra decît cîteva articole de lux, ca : stofe fine, coloniale şi aromate, aduse din Orient. În raport cu totalitatea activităţii economice a vremii, comerţul reprezenta o ramură neînsemnată. Idealul, foarte aproape de realitate, era autarchia fiecărei moşii.

În acest regim, producţia era riguros subordonată consumului. Cantitatea produselor se măsura după nevoile fiecărui grup social, iar nevoile persoanelor care constituiau grupul — după condiţia lor socială. Seniorii aveau dreptul la o

[1] Jacques Heers, *L'Occident aux XIV-e et XV-e siècles.* Paris, 1963 ; *Cambridge Economic History of Europe,* 3 vol., Londra, 1942—1962 ; Joseph Kulischer, *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit,* 2 vol., München-Berlin, 1954; F. Rörig, *Wirtschaftskräfte im Mittelalter,* Köln, 1959 ; Ed. Perroy etc., *Le Moyen Âge* (vol. III din „Histoire générale des civilisations") Paris, 1957 ; Gino Luzzato, *Storia economica d'Italia,* vol. I, Roma, 1949 ; Marc Bloch, *Les caractères originaux de l'histoire rurale française,* Paris, 1953 ; G. Duby, *L'Économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval,* 2 vol., Paris, 1962 : R. Boutruche, *Seigneurie et féodalité,* Paris 1959 ; F. L. Ganshof, *Etude sur le développement des villes entre Loire et Rhin au Moyen Âge,* Paris 1943 ; J. Lestocquoy, *Les villes de Flandre et d'Italie sous le gouvernement des patriciens (XI-e-XV-e siècle),* Paris, 1952 ; G. Renard, *Histoire du travail à Florence,* 2 vol., Paris, 1914 ; M. Planitz, *Die deutsche Stadt im Mittelalter,* Köln-Graz, 1954 ; C. M. Cipolla *I Movimenti dei Cambi in Italia dal Secolo XIII al XV,* Pavia, 1948 ; M. M. Postan, *Credit in Medieval Time,* în „Economic History Review" ; R. de Roover, *L'évolution de la Lettre de change (XIV—XVIII-e siècle),* Paris, 1952 ; R. Ehrenburg, *Le siècle des Fugger,* Paris, 1955 ; R. S. Lopez., *Naissance de l'Europe,* Paris, 1962 ; H. Hauser, *Les débuts du capitalisme,* Paris, 1931 ; P. Jeannin, *Les marchands au XVI-e siècle,* Paris, 1957 ; Yves Renouard, *Les hommes d'affaires italiens du Moyen Âge,* Paris, 1952 ; J. Le Goff, *Marchands et banquiers du Moyen Âge,* Paris 1956.

Scanned with OKEN Scanner

existenţă largă, independentă şi fără muncă, şi în adevăr, ei duceau o viaţă de plăceri, cheltuiau fără socoteală, iar adesea nu ajungeau să-şi acopere cheltuielile decît prin expediente. Şerbii, dimpotrivă, erau siliţi să-şi cîştige traiul cu sudoarea frunţii şi să se mulţumească cu cantitatea de produse disponibile. Dar, cu toată deosebirea condiţiilor de trai care-i separa, nobilii şi şerbii se asemănau prin mentalitatea lor economică : şi unii, şi alţii nu urmăreau decît îndestularea, potrivit condiţiei lor, a nevoilor lor elementare. Întreaga organizare economică a evului mediu e subordonată ideii de subzistenţă.

Pe lîngă produsele alimentare de care are nevoie, gospodăria ţărănească produce toate — sau aproape toate — articolele de îmbrăcăminte, uneltele agricole şi ustensilele casnice. Ţăranul îşi construieşte singur locuinţa şi acareturile din curte. El nu recurge decît la fierar şi la olar. În economia naturală, industria casnică era inseparabilă de gospodăria agricolă.

Stăpînul de moşie însuşi se aproviziona pe loc cu produsele meşteşugăreşti. Pe domeniile feudale, un număr de şerbi, specializaţi în diferite meserii, nu se ocupau cu agricultura, ci cu producerea diferitelor articole meşteşugăreşti, necesare curţii şi domeniului. Stăpînii de moşie obţineau o seamă de produse manufacturate şi sub formă de dijmă. Femeile clăcaşilor trebuiau în multe părţi să toarcă şi să ţească pentru stăpînul moşiei o anumită cantitate de lînă sau de in. Produsul şi plusprodusul marilor domenii nu se compun deci exclusiv din produsele muncii agricole, ci mai cuprind şi produse ale muncii meşteşugăreşti.

Din sfera vieţii rurale, ideea de subsistenţă ca scop al activităţii economice s-a întins şi asupra oraşelor medievale. Ca şi plugarii, meseriaşii muncesc în primul rînd pentru a-şi întreţine familia. Ei nu urmăresc realizarea unui profit sau mărirea producţiei, ci asigurarea unei existenţe corespunzătoare condiţiei lor sociale. Industria şi comerţul nu cunosc încă puterea de expansiune a producţiei capitaliste care răstoarnă toate piedicile din cale, ci se mărginesc să satisfacă un anumit nivel de necesităţi, determinate de ideea de subsistenţă. Rostul meseriei, în concepţia medievală, era să asigure traiul aceluia care o exercita, iar rostul corporaţiei, în care era încadrată, era să vegheze ca nici o meserie să nu încalce sfera altei meserii. Meseriaşii care căutau să-şi sporească necontenit cîştigul erau o excepţie şi năzuinţa lor era în contradicţie cu etica medievală. Regula generală era ca atît ţăranii, cît şi meseriaşii să se mulţumească cu cîştigul care le asigura traiul.

Urmarea a fost ritmul extrem de lent al vieţii economice. Timpul n-avea nici o valoare într-o societate astfel organizată. Munca se făcea fără grabă şi fără inovaţii, fiindcă nici un motiv nu îndemna la o producţie cît mai mare, săvîrşită în termen cît mai scurt, pentru un cîştig cît mai mare. Oamenii lucrau încet, după procedee tradiţionale, aşa cum au apucat din bătrîni, considerînd orice inovaţie ca un act neleal sau primejdios. Tradiţia exercita o autoritate suverană asupra societăţii medievale. Inerţia, rutina şi neprevederea, aşa de des imputate omului medieval, sînt produsul condiţiilor sale de existenţă. Fiind

Scanned with OKEN Scanner

silit să cedeze stăpînului de moşie cea mai mare parte a plusprodusului său, ţăranul n-are decît un interes mediocru în muncă. Pentru aceleaşi motive, omul medieval caută să-şi procure înainte de toate răgazuri. Pasiunea şi interesul pentru muncă lipsind, orice prilej de sărbătoare era binevenit. De aceea calendarul medieval cuprindea atîtea sărbători. Idealul medieval era repausul într-o viaţă asigurată.

Societatea medievală era întemeiată pe o ordine statică, în care locul fiecărui om era fixat prin naştere şi sancţionat de biserică. Încercarea cuiva de a se ridica peste condiţia sa constituia un act de revoltă contra ordinii instituite de Dumnezeu.

Centrul de greutate al vieţii medievale era la ţară, şi principiul întregii activităţi economice era îndestularea nevoilor locale. Condiţia oamenilor era legată de pămînt, principala sursă de avere a timpului. Cine avea pămînt era liber şi puternic, cine nu, era la discreţia celui care avea. O infimă minoritate de mari seniori, laici şi ecleziastici, prosedînd cea mai mare parte a pămîntului arabil, deţinea puterea socială şi autoritatea publică ; restul populaţiei de pe moşie, plugari şi meseriaşi, erau reduşi la condiţia de şerbi. Societatea feudală nu cunoştea decît două clase : nobili şi şerbi.

Forţa care a transformat repausul în nelinişte, inerţia în activitate, apatia în geniu calculator şi ambiţie nepotolită, forţa care a înlocuit o ordine statică cu alta esenţial dinamică şi a transferat de la ţară la oraş centrul de gravitate al vieţii, forţa care a aruncat în aer toate îngrădirile societăţii medievale a fost capitalismul.

Începînd cu secolul al XI-lea, regimul economiei naturale, întemeiat pe producţia agricolă, e înlocuit treptat de altul întemeiat pe credit şi pe bani. În secolul al XIV-lea, capitalul mobiliar e destul de însemnat în Italia şi în Ţările de Jos pentru a organiza un nou sistem de producţie şi pentru a asigura apariţia noii orînduiri, capitaliste.

1. DIVIZIUNEA MUNCII ŞI MANUFACTURA

Banul, modest instrument de muncă individuală în epoca producţiei meşteşugăreşti, a trecut cu timpul în mîinile unei pături de oameni bogaţi, care l-au folosit pentru a cumpăra forţa de muncă a altora. Din simplu instrument de producţie, capitalul devine un izvor de venit fără muncă.

Producţia capitalistă începe cînd capitalul individual ocupă simultan un mare număr de muncitori, în acelaşi loc sau în acelaşi cîmp de muncă, în vederea producerii, în cantitate mare, a aceleiaşi specii de marfă. Cooperaţia capitalistă simplă nu se deosebeşte de atelierele meşteşugăreşti decît prin fap-

Scanned with OKEN Scanner

tul că ocupă simultan, cu acelaşi capital, sub comanda aceluiaşi capitalist, un mare număr de muncitori. Atîta doar că atelierul maistrului s-a mărit. Totuşi, întrebuinţarea simultană a unui mare număr de salariaţi în acelaşi proces de muncă formează punctul de plecare al producţiei capitaliste.

Factorii care, dezvoltîndu-se, au dat naştere orînduirii capitaliste au apărut în epoca producţiei meşteşugăreşti şi s-au dezvoltat mai întîi sub forma cooperaţiei capitaliste simple, apoi sub aceea a manufacturii, pe măsură ce industria s-a perfecţionat prin progresele diviziunii muncii şi printr-o serie de invenţii tehnice, şi pe măsură ce s-au deschis noi debuşeuri. Germenii noii orînduiri apar o dată cu diviziunea socială a muncii, cu separarea oraşului de sat şi cu restaurarea funcţiei economice a oraşelor, care pînă acum erau simple centre administrative, militare şi episcopale.

„Baza oricărei diviziuni a muncii dezvoltate şi întreţinute prin mijlocirea schimbului de mărfuri este *separarea oraşului de sat*. Se poate spune că întreaga istorie economică a societăţii se rezumă la dezvoltarea acestei opoziţii“ [2].

Producţia capitalistă presupune realizarea prealabilă a două condiţiuni : pe de o parte, concentrarea mijloacelor de producţie în mîinile cîtorva capitalişti, iar pe de alta, apariţia forţei de muncă pe piaţă ca marfă, pe care capitalistul o poate cumpăra şi exploata în procesul de muncă. Fără aceste două condiţii nu există producţie capitalistă. Aceste condiţii au fost realizate mai întîi în industria textilă din Italia şi din Flandra.

Capitalismul s-a constituit în cadrul orînduirii care l-a precedat, în perioada de destrămare a feudalismului, care coincide cu perioada Renaşterii. Interesul acestei perioade de tranziţie stă tocmai în germenii de viitor pe care-i conţine şi pe care-i descoperim comparînd această perioadă cu cea care a precedat-o.

Capitalismul e deci o categorie istorică, nu o categorie necesară, eternă, în viaţa omenirii. Ca şi sclavagismul în antichitate şi feudalismul în evul mediu, capitalismul e o etapă în procesul de devenire al istoriei. El apare la o anumită dată şi se manifestă prin anumite simptome caracteristice : diviziunea tehnică a muncii, concentrarea capitalului în mîinile unui mic grup de oameni care-şi creează un venit fără muncă, exploatînd forţa de muncă a altora, şi lupta de clasă între cei ce posedă mijloacele de producţie şi cei ce le întrebuinţează, între capital şi muncă.

În economia naturală nu putea fi vorba de diviziunea muncii decît sub o formă embrionară, de exemplu în întrebuinţarea pe marile domenii a unor muncitori salariaţi. Dar, după secolul al XI-lea, perfecţionarea metodelor de cultură agricolă, întinderea suprafeţelor cultivate, creşterea populaţiei şi o seamă de invenţii tehnice, ca : atelajul modern şi potcoava de fier care înzecesc eficienţa animalelor de muncă şi pun la dispoziţia omului un motor de o incomparabilă valoare pentru vremea aceea, cîrma scufundată în apă care, împreună cu bu-

[2] K. Marx, *Capitalul*, vol. I, p. 370.

Scanned with OKEN Scanner

sola, revoluţionează construcţia navală şi navigaţia maritimă, răspîndirea morii hidraulice şi diversele ei aplicaţii, la pive, la ciocanul de forjă şi la ferăstrăul mecanic, stăvilarul, plugul de fier, sticla de geam, lumînarea de seu şi de ceară, ochelarii etc., atestă creşterea forţelor de producţie. Înmulţirea şi dezvoltarea oraşelor, precum şi avîntul comerţului internaţional, sînt semnele cele mai elocvente ale renaşterii economice care se produce. Produsele agricole, care, în economia naturală, erau consumate pe loc, găsesc acum debuşeuri permanente ce le asigură o desfacere regulată. Ţăranii, care pînă atunci nu produceau decît pentru ei şi pentru stăpînul de moşie, sînt solicitaţi să producă şi pentru îndestularea populaţiei urbane. Cu preţul articolelor alimentare desfăcute la tîrg, ei pot cumpăra o seamă de produse meşteşugăreşti pe care mai înainte erau nevoiţi să le producă în casă. Astfel industria se separă treptat de gospodăria agricolă şi, o dată cu scindarea producţiei în cele două mari ramuri principale, agricultura şi industria, apare producţia în vederea schimbului.

Dar în separarea industriei de agricultură, a satului de oraş, nu e vorba de o diviziune tehnică a muncii industriale, ci de o specializare profesională. Adevărata diviziune a muncii, diviziunea tehnică, apare mai întîi în manufactură.

De la început, manufactura ca etapă a producţiei capitaliste s-a prezentat sub două forme distincte : concentrată şi dispersată. Unele industrii reclamă concentrarea diferitelor categorii de muncitori în acelaşi atelier, sub comanda aceluiaşi capitalist. Tipografia poate fi dată ca tip de întreprindere capitalistă. Ea presupune mari investiţii de capital : mai întîi, pentru instalaţii, apoi pentru presă, pentru metalul necesar turnării literelor, pentru matriţe, hîrtie şi cerneală. În multe privinţe, tipografia a anticipat formele de organizare ale producţiei capitaliste. Conducerea raţională a tipografiei presupune o activitate planificată. Ediţiile pregătite de tipografiile din Veneţia, Basel şi Lyon trebuiau să fie gata pentru bîlciul de primăvară al cărţilor de la Lipsca. Cărţile ne oferă cel mai vechi exemplu de producţie standardizată în masă. În sfîrşit, tipografia avea nevoie de erudiţi care să întocmească ediţiile critice ale clasicilor, de desenatori de litere şi de muncitori specializaţi, care trebuiau plătiţi. Cartea e produsul colectiv al activităţii unui mare număr de muncitori : turnători, separatori şi şlefuitori de litere, zeţari, tipăritori, corectori, legători etc. Aceste diverse categorii de muncitori îşi pierd capacitatea de a exercita meseria de tipograf în toată întinderea ei. În schimb, productivitatea muncii creşte. În comparaţie cu meşteşugarul care execută toate operaţiile necesare unui produs, muncitorul redus la o singură operaţie produce mai mult, mai repede şi mai bine.

Dar întreprinderile care concentrau un mare număr de muncitori într-un singur loc erau puţine la număr în această epocă. Exemplul cel mai caracteristic ni-l oferă construcţiile navale din Veneţia.

Manufactura dispersată se întemeiază de asemenea pe diviziunea producţiei în operaţiile ei parţiale, dar capitalistul care o comandă nu reuneşte mun-

Scanned with OKEN Scanner

citorii însărcinaţi cu efectuarea lor într-un atelier, sub acelaşi acoperiş, ci-i lasă, în cea mai mare parte, să lucreze acasă. De aceea manufactura dispersată a mai fost numită şi *industrie la domiciliu.*

Manufactura dispersată şi-a găsit forma cea mai caracteristică în industria textilă, care a fost şi prima dintre industriile capitaliste.

Manufacturile de postav din Florenţa, de pildă, erau silite să aducă lîna de departe, din Provensa, Spania, Portugalia şi Anglia, iar materiile colorante din Asia Mică. Funcţia aceasta n-o puteau îndeplini decît marii negustori. Numai ei aveau legăturile şi sumele de bani necesare pentru un comerţ aşa de însemnat. La început, corporaţia marilor negustori din Florenţa, celebra *Arte di Calimala,* aducea postavul gata ţesut din Flandra şi din sudul Franţei şi se mărginea să-l pieptene, să-l vopsească şi să-l afineze. Apoi, negustorii au căutat să-şi mărească beneficiile luînd asupra lor fabricaţia întreagă. Aşa s-a desprins din *Arte di Calimala,* încă din 1212, *Arte della lana,* corporaţia ţesătorilor de lînă.

Noua corporaţie s-a dezvoltat atît de repede, încît, la sfîrşitul secolului al XIII-lea, a ajuns în fruntea celorlalte corporaţii florentine. Cum însă lîna indigenă era insuficientă şi de calitate mediocră, iar maiştrii ţesători nu puteau aduce lîna direct din străinătate, ei au căzut sub dependenţa negustorilor care le-o procurau. Negustorii importatori de lînă ajung astfel să îndeplinească toate funcţiile capitalului care organizează şi dirijează producţia.

Ei procură ţesătorilor lîna, le avansează banii care le permit să trăiască pînă îşi încasează salariul — la nevoie le pun la dispoziţie şi războiul — determină calitatea şi cantitatea stofelor de ţesut şi, în sfîrşit, se însărcinează cu desfacerea produselor, rezervîndu-şi toate riscurile şi beneficiile acestor diverse operaţii. Acest sistem de producţie reduce pe ţesători, piuari, vopsitori, pieptănari, scărmănători etc. la condiţia de simpli salariaţi.

Activitatea industrială, împărţită sub regimul economiei urbane în mai multe ateliere independente, se concentrează acum. Un număr restrîns de capitalişti care dispun de materia primă, de instrumentele şi de braţele de muncă iau în mîinile lor organizarea producţiei industriale. În industria textilă se constituie un grup de mari postăvari care îşi asumă direcţia producţiei. Ei îşi unesc capitalurile şi formează societăţi în nume colectiv şi cu răspundere nelimitată. Lîna importată aparţine exclusiv corporaţiei, care nu permite să fie vîndută particularilor. Corporaţiei îi aparţin şi spălătoriile, cazanele şi uscătoriile uriaşe în care se spală, se usucă, se vopseşte lîna. În aceste ramuri de producţie, munca se făcea în mare, în condiţiile manufacturilor moderne. Torsul şi ţesutul se făceau la domiciliu. Muncitorii care căutau de lucru luau fuiorul de la negustorul-fabricant şi i-l aduceau tors ; firul tros era împărţit altor lucrători la domiciliu care-l ţeseau. Exploatarea muncii la domiciliu rămîne în industria textilă, pînă la începutul secolului al XIX-lea, forma dominantă de organizare a producţiei.

Scanned with OKEN Scanner

În secolul al XV-lea, industria lînii trece printr-o criză şi-şi pierde poziţia dominantă pe care o deţinuse la Florenţa. Locul ei îl ia industria mătăsii, introdusă din Orient în secolul al XII-lea, mai întîi la Lucca, apoi la Florenţa, Veneţia, Genova şi în alte oraşe. Ţesăturile fine şi bogate ale atelierelor din aceste oraşe au dominat veacuri de-a rîndul piaţa mătăsii şi au sfîrşit prin a dobîndi un rol predominant în industria Florenţei. Răspîndirea luxului şi capacitatea de a-l satisface au asigurat acestei industrii un debit sigur şi cîştiguri mari, care au îndemnat monarhiile moderne să atragă muncitori calificaţi pentru a înfiinţa manufacturi de mătase.

Nicăieri însă relaţiile de producţie capitaliste n-au pătruns mai adînc şi n-au operat transformări mai radicale decît în industria minieră. Exemplul cel mai caracteristic ni-l oferă producţia de piatră acră (alaun de potasiu), întrebuinţată ca fixativ în vopsitul stofelor. Piatra acră era importată din Asia Mică, unde era extrasă şi rafinată sub control european. După căderea Imperiului bizantin, turcii au pus stăpînire pe cele mai importante surse de alaun. Primejdia de a nu mai avea acces la aceste surse a determinat cercetări în Europa, şi, în 1453, s-au descoperit zăcăminte bogate în Italia, la Volterra (în Toscana) şi la Tolfa (în statele papale). Minele de la Volterra, exploatate, încă din 1458, de o societate formată din Florenţa, Siena şi Volterra, s-au dovedit cele mai bogate. Pentru a-şi asigura monopolul producţiei, Florenţa n-a şovăit să declare război Volterrei, s-o ocupe şi să pună stăpînire, printr-o procedură tipic capitalistă, pe alaunul de care industria ei nu se putea lipsi.

Minele de la Tolfa, descoperite în 1460, au permis papilor să interzică traficul cu necredincioşii. Exploatarea, care a început imediat cu 8 000 de muncitori, a fost finanţată de Băncile Medici şi Chigi, care au izbutit printr-un cartel, să controleze toată producţia de alaun din Italia.

În acelaşi timp, Fuggerii şi-au asigurat controlul asupra minelor de cupru, fier, argint şi aur din Tirol şi Slovacia, în urma împrumuturilor acordate împăratului Maximilian. Industria minieră şi comerţul cu metale preţioase au constituit ramura cea mai însemnată a economiei germane de la sfîrşitul secolului al XV-lea şi prima jumătate a secolului al XVI-lea. Producţia de metale (aur, argint, aramă, zinc, plumb, cositor) a Imperiului german a fost evaluată, într-un decret din 1525 al lui Carol Quintul, la două milioane de florini aur. Pînă la exploatarea minelor de argint de la Potosi (1545), producţia germană de argint întrecea restul producţiei mondiale. Şi mai covîrşitoare e superioritatea Germaniei în cupru. Oraşe şi provincii întregi datoresc prosperitatea lor industriei miniere. Tirolul, Saxa, regiunea munţilor Harz s-au dezvoltat prin exploatarea minelor de argint şi de cupru. Stiria s-a îmbogăţit din extracţia piritei. În urma generalizării armelor de foc şi a descoperirii unor procedee tehnice noi, metalurgia a luat o mare dezvoltare. Ridicarea Habsburgilor, la sfîrşitul secolului al XV-lea, se datoreşte bogăţiilor miniere din provinciile lor ereditare. Dintre

Scanned with OKEN Scanner

toate familiile princiare din Germania, ei dispuneau de cele mai mari resurse care le permiteau să facă faţă nevoilor curţii imperiale.

Capitalul german nu s-a mărginit să exploateze minele imperiului, ci şi-a întins activitatea şi asupra altor ţări. Fuggerii au jucat un rol covîrşitor în exploatarea minelor de mercur şi de argint din Spania, iar Welserii au participat la extracţia minieră din coloniile spaniole. Marii comercianţi din sudul Germaniei şi-au întins operaţiile asupra minelor din Suedia, Anglia, Polonia, Boemia şi Ungaria.

În urma intervenţiei capitalului german, industria minieră din Slovacia a luat o mare dezvoltare la sfîrşitul secolului al XV-lea. Un industriaş originar din Cracovia, Ioan Thurzó, izbutise, cu ajutorul unor pompe, să pună din nou în lucrare minele de mult părăsite. În 1496, Thurzó s-a asociat cu Fuggerii pentru exploatarea minelor de cupru şi de argint din Neusohl (Banskà-Bistrica) şi asociţia lor a durat pînă în 1525 ; în anul următor, Fuggerii au obţinut singuri concesiunea exploatării minelor slovace. Cîştigul realizat de Fuggeri între 1459 şi 1525 a fost evaluat la un milion şi jumătate de florini [3].

Însemnătatea industriei miniere pentru începutul capitalismului german e atît de mare, încît s-a pus întrebarea dacă primele averi capitaliste nu s-au format în industria minieră. Jacob Strieder a dovedit că, pentru a pune în valoare o mină, e nevoie de un mare capital iniţial, a cărui origine e tocmai necesar să fie explicată. Industria minieră a mărit, n-a creat capitalul. Capitalul investit în mine provine mai ales din comerţ, ca şi cel plasat în industrie [4].

Industria minieră nu e interesantă numai pentru dezvoltarea extensivă, ci şi pentru formele ei de organizare specific capitaliste. Întreprinzătorii industriei concentrează în mine un mare număr de muncitori, care trăiesc exclusiv din salariu şi care nu posedă nimic în afară de braţele lor. Aceşti muncitori prezintă deja toate caracteristicile proletariatului modern : nesiguranţa existenţei, agravată de crize periodice de şomaj ; nomadismul rezultînd din nesiguranţa existenţei, care împinge pe minerii germani să cutreiere provincii şi ţări în căutare de lucru, întrebuinţarea femeilor şi copiilor în mine ; criza de locuinţe ; plata salariilor în natură, care permite capitalistului să realizeze beneficii şi pe socoteala hranei muncitorilor şi, în sfîrşit, grevele prin care muncitorii caută să obţină condiţii de muncă mai bune. La revolta muncitorilor, patronii răspund înţelegîndu-se să nu plătească nici unul salarii mai mari şi să nu dea de lucru agitatorilor concediaţi. Astfel, în 1520, principii din Saxa s-au unit cu proprietarii de mine din Boemia pentru a împiedica pe muncitori de a trece de la o mină la alta. E vorba de un cartel patronal, încheiat cu scopul de a controla

[3] Léon Schick, *Un grand homme d'affaires au début du XVI-e siècle, Jacob Fugger.* Paris, 1956, p. 49.

[4] J. Strieder, *Studien zur Geschichte kapitalisticher Organisationsformen.* München und Leipzig, 1925.

Scanned with OKEN Scanner

piaţa muncii şi de a influenţa cererea şi oferta în sensul intereselor proprietarilor de mine.

Dezvoltarea şi caracterul relaţiilor de producţie capitaliste apar şi mai limpede, dacă ţinem seama de numărul muncitorilor salariaţi, întrebuinţaţi, la sfîrşitul secolului al XV-lea, în industriile exportatoare. J. U. Nef evaluează acest număr la două-trei milioane, dintr-o populaţie de circa şaptezeci de milioane. Dacă luăm ca bază de calcul cifra inferioară, din cele două milioane de muncitori, două treimi lucrau la domiciliu, sub comanda negustorului capitalist, iar restul în construcţii, mine, forje, furnale etc. Numai aceştia pot fi consideraţi ca reprezentanţi ai proletariatului industrial, chemaţi să transforme condiţiile de viaţă ale societăţii. Ei anunţă triumful capitalismului asupra feudalismului, dar de o revoluţie economică nu se poate încă vorbi [5].

Un nou progres în diviziunea muncii se realizează o dată cu apariţia primei maşini. Generalizarea morii hidraulice, „forma elementară a oricărei maşini" [6], şi diferitele ei aplicaţii inaugurează întrebuinţarea maşinilor pentru anumite acţiuni simple, care reclamă o mare desfăşurare de forţă : pentru sfărîmarea minereului, pentru măcinatul cîrpelor în „morile" de hîrtie, pentru împîslirea ţesăturilor de lînă în pive etc. Deşi întrebuinţarea maşinilor n-avea să cîştige importanţă decît în secolul al XVIII-lea, era uzinelor cu motor hidraulic e deschisă în secolul al XV-lea. Primele uzine au avut ca obiect fabricarea fontei şi fierului. Ele au început apoi să prelucreze şi alte metale. Inferior sub raportul productivităţii, regimul corporativ se apropie de sfîrşit ; era capitalistă începe.

Manufactura, izvorîtă la început experimental din înseşi nevoile producţiei, se schimbă, de îndată ce a căpătat consistenţă şi amploare, în forma conştientă, metodică şi sistematică a modului de producţie capitalist, menită să mărească producţia şi randamentul capitalului, într-un cuvînt să producă plusvaloare.

Deşi manufactura n-a putut, în cursul perioadei manufacturiere, să acapareze toată producţia socială şi să suprime producţia meşteşugărească, ea a devenit forma dominantă a modului de producţie capitalist.

2. CONCENTRAREA CAPITALULUI ŞI APLICAREA LUI ÎN INDUSTRIE

De îndată ce manufactura a luat fiinţă, orice progres în diviziunea muncii reclamă concentrarea unor capitaluri tot mai considerabile în mîinile aceluiaşi capitalist.

---

[5] J. U. Nef, *Industrial Europe on the Eve of the Reformation*, în „Journal of Political Economy", vol. 49 (1941), p. 205.

[6] K. Marx, *Capitalul*, vol. I, p. 327.

Scanned with OKEN Scanner

Apariţia capitalului, adică a unei mari sume de bani care produce proprietarului un venit independent de munca lui, a precedat diviziunea muncii. În volumul I, cap. 24 al *Capitalului*, Marx a descris diferitele forme ale acumulării primitive. Punctele de plecare ale întregului procs care dă naştere atît muncitorului, cît şi capitalistului au fost deposedarea ţăranului de pămîntul său, uzurparea terenurilor comunale şi exproprierea averilor mănăstireşti. Populaţia rurală, expropriată cu forţa, izgonită de pe pămîntul ei, redusă, ca în Anglia, la vagabondaj, fu silită să se încadreze în sistemul muncii salariate. Astfel, o dată cu acumularea unor capitaluri considerabile în mîna cîtorva proprietari, s-a constituit armata de rezervă a muncii „libere" de care manufactura avea nevoie. Dar exproprierea şi izgonirea unei părţi din populaţia rurală nu eliberează numai mijloacele ei de subzistenţă şi instrumentele ei de muncă în folosul capitalului industrial, ci creează şi piaţa internă. Lîna, inul, cînepa, care erau prelucrate de ţărani pentru propriile lor nevoi, se transformă acum în articole de manufactură, destinate tocmai districtelor rurale. Numeroasa clientelă împrăştiată, care îşi confecţiona singură obiectele de îmbrăcăminte, se concentrează acum într-o singură piaţă mare, aprovizionată de capitalul industrial. Astfel, o dată cu exproprierea ţăranilor de mijloacele lor de producţie, au loc distrugerea industriei casnice şi separarea industriei de agricultură, care conferă pieţei interne a unei ţări extinderea şi soliditatea reclamate de modul de producţie capitalist.

În cursul evului mediu un rol important l-au jucat alte două forme ale capitalului, capitalul uzurar şi capitalul comercial. Prin avansuri acordate regilor şi marilor seniori, evreii mai întîi, apoi bancherii italieni, francezi şi germani au acumulat averi considerabile cu atît mai mult, cu cît aceste împrumuturi erau garantate de veniturile obţinute din impozite şi vămi, concesionate în general creditorilor. Operaţiile de credit se combinau astfel cu jaful maselor populare, deoarece creditorii nu se mulţumeau să-şi recupereze creanţele şi dobînda, ci storceau cît puteau de la populaţie.

Comerţul a fost o altă sursă a acumulării primitive. În urma restabilirii relaţiilor cu Orientul, în secolul al XI-lea, şi a cruciadelor care le-au lărgit şi consolidat, în urma bîlciurilor din Champagne şi din Flandra, circulaţia banilor se intensifică în Occident şi, la sfîrşitul secolului al XIII-lea, începe înlocuirea treptată a plăţilor în natură prin plata în bani, mai întîi în comerţul internaţional, apoi pentru taxele pontificale, pentru impozitele regale şi pentru redevenţele şerbilor, în sfîrşit, pentru toate tranzacţiile.

Aceste forme principale ale acumulării primitive pe care Marx le numeşte „idilice", în comparaţie cu ceea ce avea să fie exploatarea colonială şi războaiele comerciale ale naţiunilor europene, au întrebuinţat „puterea statului", adică forţa concentrată şi organizată a societăţii, pentru a accelera procesul de transformare a modului de producţie feudal în cel capitalist şi pentru a scurta faza

Scanned with OKEN Scanner

de tranziţie. „Violenţa este moaşa oricărei societăţi vechi care poartă în pîntece una nouă. Însăşi violenţa constituie o patentă economică“ [7].

Dar transformarea capitalului comercial în capital industrial a fost frînată la ţară de modul de producţie feudal, iar la oraş de sistemul corporativ. La ţară, barierele au fost înlăturate prin exproprierea şi izgonirea unei părţi a populaţiei ; la oraş, prin strămutarea manufacturilor în oraşele libere sau la ţară.

Marile centre industriale din Flandra — Gand, Bruges, Ypres — îşi apără privilegiile corporative împotriva întreprinderilor manufacturiere din oraşele libere sau de la ţară, acuzîndu-le de concurenţă neleală şi de contrafacere. Caracteristic e cazul oraşului Bruges, care fusese marea piaţă internaţională din nordul Europei, comparat de contemporani cu Veneţia, dar care începe să decadă la sfîrşitul secolului al XIV-lea, fiindcă nu ştie să renunţe, la timp, la privilegiile sale şi să se adapteze noilor condiţii ale vieţii economice. Bruges continuă să supună negustorii străini dreptului de etapă (adică obligaţiei de a-şi desface marfa în oraş şi de a o oferi mai întîi negustorilor localnici), taxelor de misitie şi altor sarcini de care beneficiau cetăţenii săi. Or, aceste privilegii, compensate odinioară prin garanţiile de securitate pe care le oferea oraşul, nu mai constituiau decît piedici, din moment ce alte oraşe le garantau aceeaşi securitate, fără vreo sarcină sau îngrădire. Negustorii străini evită deci oraşul care atîtea secole le servise ca loc de întîlnire şi se mută la Middelburg, Amsterdam şi, mai ales, la Anvers, unde nimic nu se opune libertăţii tranzacţiilor şi unde, în 1460, apare prima bursă internaţională de comerţ din Europa, deschisă negustorilor „de orice naţiune şi limbă“ — *in usum cujuscunque nationis et linguae.*

O dată cu răsturnarea barierelor materiale care stăteau în calea dezvoltării capitalismului, a căzut şi apărarea ideologică a economiei feudale : *teoria preţului just şi condamnarea împrumutului cu dobîndă.* Societatea feudală, întemeiată pe ideea de subzistenţă, înţelegea ca orice articol să fie vîndut la un „preţ just“. Preţul just nu era echivalent cu preţul de cost. Beneficiul era admis, dar numai în măsura în care asigura producătorului sau negustorului o existenţă potrivită cu condiţia sa. Tot ce întrecea această măsură era considerat ca abuziv şi cămătăresc. Dar teoria nu se putea aplica decît la produsele industriale care se vindeau pe piaţa locală. Comerţul mare care se făcea în bîlciuri cu ţările străine, nu putea fi controlat. El a ignorat teoria preţului just.

Sub cuvînt că „banii nu fac pui“, biserica a interzis împrumutul cu dobîndă în interesul clasei feudale, care nu făcea împrumuturi de investiţii, pentru ameliorarea metodelor de cultură şi pentru creşterea producţiei, ci împrumuturi de consum şi de lux care o ruinau. Dar cazuiştii au descoperit mijlocul de a eluda interdicţia. E drept, spuneau ei, că banii nu fac pui, dacă-i

[7] K. Marx, *Capitalul*, vol. I, p. 746.

Scanned with OKEN Scanner

ţii închişi în ladă. Dar, dacă cu banii pe care i-a dat cu împrumut, creditorul ar fi putut cumpăra o moşie, o turmă de oi sau un stoc de mărfuri şi împrumutul l-a împiedicat s-o facă, el a pierdut prilejul de a realiza un cîştig (lucrum cessans), sau a suferit o pagubă (damnum emergens). Deci e drept să fie despăgubit. Astfel creditul devine licit, cu condiţia ca să fie gajat, nu direct pe o sumă de bani, ci pe un obiect material. Ca să fie la adăpostul sancţiunilor bisericeşti, creditorul n-are decît să-şi camufleze creanţa sub o operaţie comercială.

De altfel în marile bîlciuri, unde se negociau produsele Levantului (stofe fine, spiţerii, colorante şi pietre scumpe) şi postavurile Occidentului, se făceau puţine plăţi în numerar. Conturile se lichidau prin compensaţie şi, în schimbul unui comision, creanţele puteau fi amînate de la un bîlci la altul. În sfîrşit, vînzarea la termen apare şi în industrie.

Constituirea de societăţi în comandită şi de asociaţii de creditori cu părţi egale atrag în afaceri capitalurile oamenilor timoraţi care vor să-şi poată uşor negocia titlurile. Invenţia depozitelor pe termen oferă o anumită garanţie societăţilor contra panicei deponenţilor. Aşa s-au constituit capitaluri enorme pe care oamenii de afaceri italieni le-au putut da cu împrumut suveranilor şi aristocraţiei din întreg Apusul [8].

Din momentul acesta creditul există, iar transformarea capitalului comercial în capital industrial devine posibilă. Bogăţiile viitoare, încă neexistente, care constituie adevăratul obiect al creditului, pot fi de acum realizate şi introduse în comerţ sub forma de titluri negociabile. Aceasta înseamnă o adevărată revoluţie în practica comercială.

Descoperirile geografice din secolul al XV-lea, care au deschis Europei debuşeuri imense şi noi centre de producţie, provocînd afluxul unor mari cantităţi de metale preţioase, „au creat comerţul mondial, şi piaţa mondială inaugurează în secolul al XVI-lea istoria modernă a capitalului“ [9].

3. CONFLICTUL DINTRE CAPITAL ŞI MUNCĂ

Apariţia manufacturii şi concentrarea capitalului au înăsprit relaţiile dintre patroni şi muncitori şi au conferit luptei de clasă, fărîmiţată încă în regimul corporativ, un caracter general şi aprig. Unii istorici burghezi prezintă relaţiile dintre maiştri şi calfe în culori idilice. Ei trăiau sub acelaşi acoperiş şi adesea mîncau la aceeaşi masă. Modicitatea capitalului necesar pentru a des-

[8] Yves Renouard, *Les hommes d'affaires italiens du moyen âge*, Paris, 1949.
[9] K. Marx, *Capitalul*, vol. I, p. 177.

Scanned with OKEN Scanner

chide un atelier şi facilitatea de a ajunge maistru permiteau fiecărei calfe să spere că, într-o zi, va ajunge şi el maistru. Condiţia de calfă nu era aceea a unei clase, ci reprezenta un grad.

Realitatea a fost mai puţin trandafirie. Fără să vorbim de rigoarea legislaţiei corporative, făcută de maiştri în avantajul lor exclusiv, care lăsa calfele şi ucenicii la discreţia patronilor, începînd cu secolul al XIII-lea, breslele tind să se transforme în corpuri închise, rezervate exclusiv fiilor şi ginerilor de patroni. Prin urcarea taxei de intrare în corporaţie şi prin complicarea „capodoperei", patronii izbutesc să excludă pe indezirabili. De exemplu, fiul de maistru plăteşte 10 solidi pentru a intra în breasla tinichigiilor din Paris, calfele care şi-au făcut ucenicia la Paris 100 de solidi, iar cele care veneau din alte oraşe 300 de solidi — de treizeci de ori mai mult decît fiul de patron.

În ceea ce priveşte „capodopera", ea se reduce la o „uşoară experienţă" pentru fiii de patron, iar pentru ceilalţi candidaţi devine tot mai complicată ca execuţie, tot mai costisitoare ca materie primă şi tot mai îndelungată ca muncă — fără să mai vorbim de procedeele frauduloase şi de şicanele de tot felul la care patronii recurg pentru a transforma breslele în oligarhii închise.

Astfel calfele sînt condamnate să rămînă toată viaţa muncitori salariaţi. Ei sînt excluşi din bresle şi pierd orice control asupra fixării salariului ; situaţia lor, din mediocră, devine precară. Iar cînd, în urma descoperirilor geografice şi a afluxului masiv de metale preţioase, preţul articolelor de primă necesitate se urcă vertiginos, lăsînd departe în urmă salariile, soarta lor devine desperată. Astfel în Anglia, în timp ce preţul *quarter*-ului (2,5 quintale) de grîu s-a urcat între 1510 şi 1610 de la 48 la 484 de pence, salariile nu s-au ridicat decît de la 36 la 70 de pence pe săptămînă. La grîu urcarea a fost de zece ori, iar la salarii de două ori. Şi muncitorii n-au obţinut această infimă majorare a salariilor decît prin greve. Astfel, starea de război între patroni şi muncitori devine starea normală.

Excluşi din bresle, muncitorii s-au asociat în confraternităţi, care, sub masca religioasă sau de ajutor mutual, au fost organe ale luptei de clasă. Jurisconsultul francez, Philippe de Beaumanoir, în opera sa de drept consuetudinar, *Coutumes du Beauvaisis,* terminată în 1283, denunţă deja „aliaţele" şi „coaliţiile" încheiate de muncitori pentru a obţine majorarea salariilor prin greve şi ameninţări la adresa tovarăşilor lor „care n-ar respecta alianţa" [10].

În secolul al XIV-lea se produc pretutindeni — în Flandra, în Anglia, în Franţa, în Germania şi în Italia — adevărate încercări de revoluţie socială, îndreptate atît împotriva nobilimii feudale, cît şi împotriva patriciatului urban.

---

[10] H. Hauser, *Les débuts du capitalisme,* Paris, 1931, p. 32 ; Fr. Pall, *La structure sociale de la France d'après le traité de droit féodal de Beaumanoir,* în „Nouvelles Etudes d'Histoire", vol. II, Bucureşti, 1960, p. 193.

Scanned with OKEN Scanner

Dacă, în Franţa şi în Anglia, autoritatea exercitată de regalitate asupra oraşelor a împiedicat patriciatul să pună mîna pe administraţia oraşelor şi pe monopolul producţiei şi dacă mişcările sociale au avut, în secolul al XIV-lea, un caracter predominant agrar, în oraşele din Flandra, din valea Rinului şi din Italia, mai ales la Florenţa, se produc adevărate mişcări muncitoreşti. „Unghiile albastre" din Flandra şi „ciompii" de la Florenţa, adică muncitorii cu ziua şi micii meseriaşi, excluşi din bresle, reduşi la salarii de mizerie şi la o existenţă precară, se coalizează şi, prin revolte care adesea se transformă în lupte sîngeroase, caută să smulgă patriciatului oligarhic puterea şi uneori, ca la Liège în 1284, izbutesc. Dar revoltele sînt înfrînte, fiindcă erau simple răzvrătiri ale foamei şi fiindcă, sub conducerea micilor meseriaşi independenţi, muncitorii nu urmăreau decît să se împărtăşească şi ei din privilegiile corporative. Ei nu atacau principiul monopolului corporativ şi exclusivismul urban, care împiedicau dezvoltarea relaţiilor capitaliste. Privirile lor nu se îndreptau spre viitor, ci spre trecut. Idealul lor era perimat. Ei se puneau de-a curmezişul procesului istoric care cerea, pentru libera dezvoltare a capitalismului, abolirea monopolului breslelor şi a exclusivismului urban. De aceea au şi fost înfrînţi.

4. EMANCIPAREA ŢĂRANILOR

Concomitent cu ridicarea populaţiei urbane, s-a produs între secolele XI şi XIV emanciparea şerbilor. În secolul al XI-lea, şerbii, dependenţi de autoritatea stăpînului de moşie şi supuşi unor slujbe şi redevenţe arbitrare, precum şi unor servituţi personale — capitaţia, legarea de moşie, incapacitatea de a testa şi de a contracta o căsătorie fără voia stăpînului de moşie şi inferioritatea judiciară —, formau, în comparaţie cu ţăranii liberi, supuşi şi ei unui cens şi unor prestaţii, dar liberi de orice servitute personală şi avînd dreptul să se strămute, imensa majoritate a populaţiei rurale. În secolul al XIV-lea, raportul e inversat. În ţările situate la vest de Elba, ţăranii liberi predomină ; şerbii nu mai constituie decît o minoritate, şi în unele regiuni au dispărut cu totul.

Cauzele acestui fenomen sînt multiple şi diverse. Mai întîi, între secolul al XI-lea şi mijlocul secolului al XIV-lea, populaţia Europei occidentale a crescut, încît vechea organizare domenială n-a mai putut cuprinde prisosul de populaţie. Un număr din ce în ce mai mare de ţărani sînt siliţi să părăsească gospodăria părintească şi să-şi caute în altă parte mijloacele de trai. Afluxul populaţiei rurale în oraşele noi şi mişcarea de defrişare care face necontenite progrese pînă la sfîrşitul secolului al XIII-lea atestă creşterea densităţii populaţiei.

Scanned with OKEN Scanner

Pe de altă parte, dezvoltarea rapidă a populaţiei urbane, ruptă de agricultură, reclamă domeniilor agricole dimprejur cît mai multe produse alimentare şi materii prime. Or, vechea organizare domenială, care nu urmărea decît să asigure subzistenţa seniorului şi a locuitorilor, s-a dovedit incapabilă de a se adapta acestor transformări. Spre a produce pentru piaţă, domeniile au trebuit să-şi amelioreze procedeele de cultură şi să perfecţioneze instrumentele de lucru, dar mai ales să determine pe ţărani să producă mai mult. Pentru aceasta, seniorii au trebuit să-i cointereseze în muncă şi să le uşureze condiţiile de trai. În schimbul unei taxe de răscumpărare, mulţi seniori acceptă să-şi emancipeze şerbii, cu atît mai mult cu cît, prin emancipare, şerbul nu scapă decît de servituţile personale : el nu mai e legat de glie, dar rămîne dator faţă de stăpînul de moşie cu censul şi o serie de redevenţe anuale. Din şerb, el devine un mic arendaş.

Dar ceea ce a precipitat mişcarea de emancipare a fost desmembrarea rezervei, care a suprimat cea mai grea sarcină a şerbului, munca servilă, claca. Progresele circulaţiei monetare şi intrarea produselor agricole în circulaţie au pus stăpînilor de moşie probleme pe care ei nu le-au putut rezolva. Lipsiţi de simţul prevederii şi de deprinderea muncii regulate, fără legături directe cu piaţa, seniorii feudali s-au dovedit incapabili să-şi valorifice produsele. În afară de aceasta, producţia pentru piaţă a complicat administraţia şi a creat dificultăţi care au favorizat procesul de descompunere a rezervei. Sub acţiunea acestor cauze, rezerva dispare sau se reduce la proporţiile unei tenure, menită să asigure doar hrana personalului seniorului. De exemplu, pe moşia mănăstirii St. Maur din Moiry, rezerva reprezenta în secolul al IX-lea 130 ha de arătură, 8 ha de vie, 3 ha fîneaţă. În secolul al XIII-lea, aceeaşi moşie nu-şi mai rezervase pentru exploatarea directă decît 14 ha de arătură.

Dispariţia sau reducerea rezervei explică dispariţia sau convertirea clăcii. Pe un domeniu aparţinînd mănăstirii St. Germain-des-Prés, Thiais, şerbii datorau în timpul lui Carol cel Mare 156 de zile de clacă pe an. În 1250, cei mai împovăraţi dintre ţărani nu mai datorau decît 11 zile. În alte părţi claca dispăruse complet sau nu se mai cerea decît ca slujbă de transport sau ca supliment de braţe de muncă în perioadele de vîrf (arat, seceriş, cules).

Problema braţelor de muncă a favorizat de asemenea descompunerea vechiului sistem domenial. Munca silită, claca, nu era totdeauna gratuită. În toiul muncilor agricole, obiceiul era ca şerbii să fie hrăniţi, pentru a obţine de la ei un efort mai mare. Or, se întîmpla, ca în cazul mănăstirii Battle Abbey, ca preţul hranei să întreacă valoarea muncii servile, în general de calitate mediocră. Abatele acestei mănăstiri a făcut socoteala că două zile de grăpat, datorate de şerbi, cu trei mese pe zi nu erau rentabile, întrucît preţul hranei era de cinci pence, iar valoarea muncii patru pence ; mănăstirea pierdea deci un penny pe zi. Stăpînii de moşie găsesc mai avantajos să înlocuiască

Scanned with OKEN Scanner

munca servilă cu munca salariată (dacă o găsesc) sau, şi mai simplu, să parceleze rezerva.

Mişcarea de emancipare a fost mai puternică şi mai precoce în regiunile cu oraşe numeroase şi cu circulaţie intensă. În centrul şi în nordul Italiei, în valea Rinului şi în Flandra, unde progresul economic a fost mai puternic, şerbia a dispărut mai repede şi mai complet. Oraşele au favorizat mişcarea de emancipare a ţăranilor, desfiinţînd şerbia pe teritoriul lor şi apărînd pe ţăranii emancipaţi. Republica florentină a promulgat, la 6 august 1289, o lege care proclamă libertatea individuală ca un drept natural şi imprescriptibil, nu fiindcă la Florenţa ar mai fi dăinuit şerbia, ci fiindcă un sat din „contado" era ameninţat cu şerbirea. Canonicii din Mugello au voit să vîndă marilor seniori Ubaldini, împreună cu un domeniu, şi drepturile pe care le avuseseră asupra locuitorilor de a percepe de la ei redevenţe „veşnice". Locuitorii s-au adresat Florenţei care a decretat că drepturi asupra persoanelor nu se pot vinde şi că asemenea drepturi sînt nule şi neavenite [11].

Oraşele au creat un termen de prescripţie, după care şerbii refugiaţi în incinta lor deveneau liberi. Dacă timp de un an şi o zi, şerbul aşezat în oraş n-a fost reclamat de stăpîn, el devenea liber. Un dicton medieval spune: *Stadtluft macht frei,* aerul oraşului te face liber. Reclamaţiile stăpînilor către magistratul oraşului sînt rareori luate în seamă. Astfel oraşele devin centre de atracţie şi de imigraţie pentru şerbii fugiţi.

În afară de acţiunea pe care Florenţa a exercitat-o direct asupra ţăranilor din Toscana, solul pietros al acestei regiuni, cerînd o muncă intensă pentru a produce, a favorizat răspîndirea colonatului parţiar *(mezzadria)* care împarte produsul între proprietar şi producătorul direct.

Acest sistem constituie un fel de asociaţie cooperativă, în care unul dă pămîntul, iar celălalt munca. *Mezzadria* a creat ţărănimii toscane o situaţie mai bună, faţă de aceea a ţărănimii din alte regiuni ale Italiei, dovadă că, în tot cursul evului mediu, Toscana n-a cunoscut răscoale ţărăneşti.

Dezvoltarea oraşelor şi a circulaţiei de mărfuri au permis o economie agricolă mai raţională. Culturile se generalizează în conformitate cu natura solului şi a climei. Via alungă cultura cerealelor din toate regiunile unde dă o producţie de cantitate, abundentă şi uşor transportabilă. Specializarea regională, care favorizează formarea pieţei interne, face progrese mai rapide în Franţa, unde reţeaua de fluvii navigabile leagă toate regiunile ţării.

Prin acţiunea acestor forţe diverse, în primul rînd în urma dezvoltării oraşelor, a industriei şi comerţului, între secolele XI şi XIV, ţăranii s-au emancipat în apusul Europei. Ei au devenit posesori ereditari ai pămîntului, contra plăţii unui cens. În regiunile mai avansate s-au răspîndit contractele de arendă, care făceau din ei oameni juridiceşte liberi.

[11] G. Renard, *Histoire du travail à Florence,* vol. I, Paris, 1913, p. 130.

Scanned with OKEN Scanner

Seniorii n-au dispărut, dar autoritatea lor asupra oamenilor de pe moşia lor a slăbit. Din seniori feudali, ei tind să se transforme în rentieri ai solului [12].

Dar uşurarea sarcinilor feudale şi abolirea servituţilor personale n-au schimbat radical condiţia ţăranilor, fiindcă în cele mai multe ţări reducerea obligaţiilor faţă de stăpînii de moşie a fost mai mult decît compensată prin impozitele către stat. Un om politic şi jurist englez, John Fortescue, emigrat în Franţa la sfîrşitul secolului al XV-lea, a arătat că acei ţărani francezi, care, înainte de desfiinţarea şerbiei, plăteau stăpînului de moşie un scud pe an, plăteau acum, pe lîngă scudul pentru senior, cinci scuzi pentru rege [13].

5. ROLUL BĂNCILOR ŞI AL BANCHERILOR

Dezvoltarea activităţii industriale şi comerciale a reclamat perfecţionarea instrumentelor de credit pentru a permite efectuarea unor tranzacţii financiare pe scară largă şi la distanţe mari. Instituţiile care au răspuns acestor nevoi au fost băncile [14].

Şi în acest domeniu, bancherii italieni au jucat rolul principal, pînă la sfîrşitul secolului al XV-lea. Relaţiile cu papalitatea le-au permis să-şi extindă operaţiile în toate ţările catolice şi să evite sancţiunile bisericii pentru călcarea interdicţiei împrumutului cu dobîndă. De altfel, bancherii italieni au avut suprema abilitate de a face din marii demnitari ai bisericii, în frunte cu papii, auxiliarii şi complicii afacerilor lor.

Biserica dispunea de venituri enorme, la care contribuiau toate ţările catolice. Aceste venituri erau, la început, colectate de oamenii bisericii, care depuneau sumele încasate spre păstrare în mănăstiri. Banii, astfel depuşi, nu numai că nu produceau nici un venit, dar riscau să fie şi confiscaţi de principii laici, totdeauna lipsiţi de bani. De aceea, în secolul al XII-lea, papii încep să recurgă la serviciile bancherilor italieni, care aveau sucursale în toate ţările catolice şi se ofereau să plătească, prin băncile lor din Roma, toate sumele pe care papalitatea le avea de încasat în Germania, Anglia, Franţa etc. Bancherii executau pe riscul lor operaţiile de transfer şi plăteau şi o dobîndă pentru depozitele ce le erau încredinţate, iar cînd papii aveau nevoie urgentă de bani, ei le avansau sumele dorite şi primeau ca garanţie concesiunea unora

[12] H. Pirenne etc., *La civilisation occidentale au moyen âge*, vol. VIII, Paris, 1933, p. 77 (în G. Glotz, *Historie Générale*).
[13] Marc Bloch, *Seigneurie française et manoir anglais*, Paris, 1960, p. 102.
[14] R. Ehrenberg, *Le siècle des Fugger*, Paris, 1955.

Scanned with OKEN Scanner

din veniturile bisericii. Ei s-au introdus astfel în economia ţărilor catolice şi au devenit şi creditorii principilor laici.

În afară de aceasta, bancherii cîştigau din fructificarea depozitelor care le erau încredinţate, din schimbul monedei în care erau plătite veniturile papale şi din transferul lor la Roma. O strînsă solidaritate se stabileşte astfel între bancă şi papalitate, spre cel mai mare folos al bancherilor. Papa pune la dispoziţia creditorilor săi fulgerele ecleziastice pentru a-şi încasa creanţele din străinătate. Primii bancheri ai scaunului papal sînt Ricciardi din Lucca, Chiarenti din Pistoia, Tolomei şi Bonsignori din Siena, principalele firme din Genova, Pavia şi Piacenza. La mijlocul secolului al XIII-lea, toţi sînt înlocuiţi de bancherii florentini care ajung cei mai bogaţi şi mai puternici din Italia. Datorită legăturilor lor cu papii, florentinii îşi întind operaţiile financiare asupra Europei întregi.

Ca aliaţi ai papii Urban al IV-lea (1261—1264), bancherii florentini ajutaseră pe Carol de Anjou să cucerească regatul Neapolului. Drept recunoştinţă, regele îi înzestrează cu cele mai largi privilegii. Acciaiuoli, Bardi, Peruzzi deschid magazine, obţin monopolul de a exporta grîul, vinul, untdelemnul şi vitele, precum şi de a exploata salinele şi minele de fier ale regatului. Creditori neplătiţi, ei îşi asigură concesiunea vămilor interne şi externe, baterea monedei şi controlul finanţelor publice. Nici o ţară n-a fost stoarsă mai cumplit decît regatul napolitan de financiarii şi negustorii florentini. Controlul lor asupra vieţii economice era atît de desăvîrşit, încît, cînd Angevinii au fost alungaţi din cele Două-Sicilii de Aragonezi, negustorii florentini au rămas: coroana nu se mai putea lipsi de ei.

Dar relaţiile cele mai strînse şi cele mai trainice le-au încheiat financiarii florentini cu Franţa, unde s-au introdus mai întîi ca vizitatori ai bîlciurilor din Champagne. De aci s-au răspîndit în toată ţara şi, în secolul al XIII-lea, Bardi, Peruzzi, Frescobaldi, Spini, Guadagni sînt menţionaţi în toate centrele comerciale mai însemnate. Negustori, cămătari, colectori de dări în contul papii sau al regelui, oameni de afaceri ai oraşelor, nobililor şi ai coroanei, florentinii se insinuează pretutindeni şi înlătură concurenţa evreilor şi a lombarzilor propriu-zişi. Averile pe care le-au strîns, înverşunarea cu care-şi urmăreau debitorii şi dispreţul pentru prescripţiile bisericii stîrnesc, contra „cămătarilor" străini, revolta de care coroana profită pentru a-şi procura venituri. Ei scapă de persecuţie prin darurile „voluntare" care seamănă cu împrumuturile forţate. Decretele de expulzare sînt în general atenuate de rezerva, „afară numai dacă plătesc suma de...". Oricît de mare ar fi fost suma aceasta — în 1277 a fost fixată la 600 000 de livre pariziene — bancherii preferau să plătească decît să părăsească regatul.

Bancherii italieni pe care i-am întîlnit în Franţa apar, încă din secolul al XIII-lea, şi în Anglia, de unde exportă lîna şi importă stofe fine, mătăsuri şi aromate. Dar afacerile cele mai însemnate le făceau cu coroana. Între 1294

Scanned with OKEN Scanner

şi 1302, bancherii italieni împrumută 50 000 de mărci regelui, care, neputînd plăti în bani, le achită în privilegii : concesionîndu-le anumite ramuri ale veniturilor publice, permiţîndu-le să exporte lîna fără să achite taxe de ieşire, acordîndu-le dreptul de a se aşeza în ţară şi de a dobîndi proprietăţi. Persecuţiile contra lor din anii 1235, 1248, 1251, 1278 se înteţesc pe măsură ce cresc creanţele lor şi se întăreşte burghezia engleză. La începutul Războiului de o sută de ani, în 1345, regele Angliei, neputînd plăti sumele datorate băncilor Bardi şi Peruzzi, provoacă falimentul acestora. S-a stabilit că datoria aceasta (evaluată la 900 000 de lire sterline), împreună cu dobînda capitalizată pînă azi, reprezintă o sumă pe care Anglia n-ar putea-o plăti lichidînd toată averea sa, inclusiv aceea a Commonwealth-ului britanic.

După marile falimente din secolul al XIV-lea se ridică alte case de bancă. În secolul al XV-lea, existau la Florenţa 32 de bănci sau societăţi bancare, printre care cele mai însemnate erau ale familiilor Alberti, Pazzi şi Medici. După mărturiile lui Philippe de Commynes, Banca Medici era cea mai mare instituţie bancară din timpul său. Ea avea opt sucursale şi întrebuinţa între 40 şi 50 factori (agenţi).

Medicii, originari din Mugello (valea Arnului), s-au aşezat în Florenţa pe la 1200 şi s-au îmbogăţit repede prin comerţ şi prin bancă. La începutul secolului al XV-lea, Giovanni de'Medici ajunge bancherul papii Ioan al XXII-lea şi cel mai mare financiar al Florenţei. Fiul său, Cosimo îl Vecchio (cel Bătrîn), adevărat Rothschild al vremii, îşi extinde afacerile asupra Europei întregi şi cheltuieşte o avere, cu care s-ar fi putut cumpăra o ţară, pentru încurajarea literelor şi artelor. În 1434, el ajunge stăpînul Florenţei şi, respectînd formele republicane, instituie principatul absolut, fără să-şi neglijeze afacerile (1431—1464). În timpul lui, Banca Medici avea 7—8 filiale în marile centre financiare ale Europei şi întrebuinţa 40—50 factori. Nepotul său, Laurenţiu cel Măreţ (1469—1492) nici nu mai simte nevoia de a respecta formele republicane. Cei mai mari suverani ai timpului îl tratează ca egalul lor, iar în Italia e proclamat arbitru al păcii şi al războiului. Poet, orator, mecenat, Laurenţiu e unul din cei mai desăvîrşiţi reprezentanţi ai Renaşterii. În acelaşi timp, el se ocupă de băncile sale din Bruges şi din Lyon, dar pierde în afacerile cu Carol Temerarul şi cu Maximilian, ginerele acestuia, sume atît de mari, încît e silit să închidă sucursala de la Bruges. Pe la 1480, Medicii îşi pierd situaţia predominantă pe care o aveau în finanţele internaţionale, în favoarea Fuggerilor [15].

Locul lor îl iau Frescobaldi, Gualterrotti, Guadagni şi Strozzi. Girolamo Frescobaldi şi Filippo Gualterrotti au fost printre cei dintîi financiari care au prevăzut viitorul Anversei. Amîndoi se ocupă cu distribuirea colonialelor la

[15] R. de Roover, *The Rise and Decline of the Medici Bank* (1397—1494), New York, 1966.

Scanned with OKEN Scanner

Lisabona şi cu afaceri de bancă. Ei sînt printre cei mai mari creditori ai curţii burgunde şi ai oraşelor flamande, Bruges şi Anvers. Gualterrotti participă la finanţarea expediţiei lui Almeida în Indiile Orientale, iar Frescobaldi primeşte de la Enric al VIII-lea mari sume de bani pentru a dezvolta comerţul extern al Angliei, dar, implicat în afacerile politice ale Angliei, se prăbuşeşte în 1518.

Casa Gualterrotti s-a menţinut pînă la moartea lui Filippo, în 1523, cînd a fost lichidată. Cu ea a dispărut ultima casă florentină din Ţările de Jos. Soarta bancherilor florentini depindea de poziţia internaţională a Franţei, după cum a Fuggerilor şi a genovezilor era legată de politica lui Carol Quintul. Rivalitatea dintre cei doi suverani a silit pe cei dintîi să părăsească Anversa, iar pe cei din urmă Lyonul.

Ultimul mare reprezentant al finanţei florentine, Filippo Strozzi, fiind căsătorit cu sora lui Leon al X-lea, a ajuns vistiernic al curţii papale şi a exercitat o mare influenţă asupra politicii papale în timpul celor doi papi mediceeni, Leon al X-lea şi Clement al VII-lea. Băncile lui din Lyon, Roma şi Florenţa treceau drept cele mai sigure case de depuneri. Dar împrumuturile acordate regelui Franţei şi căderea Romei în 1527 l-au dus pe Filippo Strozzi în pragul falimentului.

Anul 1527 înseamnă o cotitură decisivă în istoria Florenţei şi a Renaşterii italiene. Ocuparea şi jefuirea Romei de către trupele imperiale au cauzat bancherilor florentini pierderi enorme. Revoluţia politică din 1527 şi întreruperea comerţului cu Franţa şi cu Napoli, din cauza războiului, au desăvîrşit ruina economiei şi finanţei florentine.

Puterea economică a Florenţei se întindea asupra celor mai mari şi mai bogate ţări ale Europei, dar lipsindu-i baza teritorială şi militară a marilor puteri care-i erau debitoare, Florenţa nu-şi putu susţine creanţele cu armele ; prosperitatea ei era la discreţia debitorilor săi. Cînd aceştia refuzară să plătească, Florenţa n-avu mijloace de constrîngere asupra lor.

Genova fusese, pe lîngă Veneţia, cel mai însemnat oraş comercial de la sfîrşitul evului mediu. În afară de relaţiile lor cu Orientul, unde ocupau o poziţie de mare putere, genovezii făceau comerţ cu Spania, cu Ţările de Jos şi cu Anglia. Instituţiile lor de credit şi de asigurare, în special celebra „Casa di San Giorgio", erau considerate ca modele de organizare, dar ei îşi mărgineau activitatea la finanţarea întreprinderilor genoveze.

In secolul al XVI-lea au început să exploateze noile drumuri de comerţ spre Indiile Orientale şi Occidentale, dar au fost eliminaţi de portughezi şi de spanioli. Atunci s-au aşezat la Anvers şi au luat parte la comerţul de distribuţie a colonialelor aduse de portughezi, s-au îndeletnicit cu comerţul de sclavi şi şi-au asigurat o parte din producţia de metale preţioase a Americii. Cei mai de seamă financiari genovezi au fost Agostino Grimaldi şi Agostino Vivaldi.

Scanned with OKEN Scanner

Pînă în secolul al XV-lea, cînd şi-a întins stăpînirea asupra părţii din nord-estul peninsulei, Veneţia abia putea fi considerată ca un stat italian. Puterea şi bogăţia ei s-au întemeiat pe legăturile cu Orientul. Flotele ei stăpîneau Mediterana orientală şi comerţul de coloniale şi aromate din Alexandria. Prin trecătorile Alpilor, Veneţia făcea legătura între Orient, pe de o parte, şi Germania, Boemia, Polonia şi Ungaria, pe de alta. Comerţul ei extern a fost evaluat, la începutul secolului al XV-lea, la 10 milioane de ducaţi, dar capitalul ei nu servea decît la întreţinerea comerţului veneţian.

Dintre bancherii germani, cei mai însemnaţi au fost Fuggerii. Strămoşul familiei, Hans, fusese ţesător într-un sat din Bavaria. În 1367, el s-a aşezat la Augsburg, unde, pe lîngă ţesătorie, s-a ocupat şi cu comerţul. La moartea sa a lăsat o avere, considerabilă pentru vremea aceea, de 3 000 de florini. Urmaşii lui au continuat să se ocupe cu ţesătoria şi cu comerţul şi au ajuns fruntaşi ai celor mai însemnate corporaţii din Augsburg. Ei aveau un magazin permanent, numit „Fondaco dei Tedeschi" la Veneţia, de unde importau bumbacul necesar pentru fabricarea ţesăturilor de barchet. La sfîrşitul secolului al XV-lea, ei părăsesc comerţul cu aromate, mătăsuri şi lenjuri şi se dedică operaţiilor mult mai bănoase ale comerţului bancar şi ale extracţiei miniere. În 1488, ei împrumută arhiducelui Sigismund 150 000 de florini şi primesc, în schimb, concesiunea minelor de argint din Schwaz (Tirol).

Adevăratul întemeietor al bogăţiei şi gloriei familiei e Jacob Fugger cel Bogat (1459—1525). La sfîrşitul secolului al XV-lea, el intră în legături de afaceri cu papalitatea, iar la începutul secolului al XVI-lea, timp de două decenii, e cel mai de seamă om de afaceri al papilor. Şi mai însemnate sînt afacerile financiare pe care le încheie cu Habsburgii. Rolul lui Jacob Fugger a fost decisiv în alegerea lui Carol Quintul şi tot el mobilizează resursele care permit lui Maximilian I şi Carol Quintul să-şi ţină curtea şi armata şi să se ridice pe primul plan al politicii internaţionale. Jacob Fugger nu întrece numai pe financiarii germani, ci şi pe cei italieni. Afacerile lui se întind din Slovacia pînă în Anglia, de la Napoli şi Andalusia pînă la Danzig.

„Numele lui Jacob Fugger şi al nepoţilor săi, scrie cronicarul din Augsburg, Clemens Sender, e cunoscut în toate regatele şi ţările, chiar şi în cele păgîne. Împăraţi, regi, principi şi seniori i-au trimis ambasadori, papa l-a îmbrăţişat şi l-a sărutat ca pe fiul său cel mai scump, iar cardinalii s-au ridicat în picioare înaintea lui" [16].

Capitalurile acumulate din comerţul cu Veneţia îndeamnă şi pe alţi negustori germani să caute cîştiguri mai mari în afacerile bancare şi în industria minieră. Cei mai însemnaţi, după Fuggeri, sînt Welserii, originari din Augsburg şi înnobilaţi în 1532. Creditori ai Habsburgilor, amestecaţi în toate afacerile legate de politica acestora, Welserii n-au renunţat nici la comerţul de mărfuri. Dimpo-

[16] H. Hauser et A. Renaudet, *Les débuts de l'âge moderne*, Paris, 1938, p. 341—342.

Scanned with OKEN Scanner

trivă, cu un admirabil spirit de adaptare, au tras toate consecinţele descoperirilor geografice care au mutat căile comerciale din Mediterana în Oceanul Atlantic. Astfel, în 1503, îi vedem la Lisabona, unde agentul lor încheie cu regele Manuel un tratat de comerţ prin care se asigură comercianţilor germani privilegii vamale şi dreptul de a participa la comerţul cu Indiile Orientale. La expediţia lui Francisc Almeida din 1505, organizată de financiarii germani şi italieni, Welserii reprezintă contribuţia cea mai însemnată (20 000 de florini, Fuggeri : 7 000 de florini, genovezii şi florentinii împreună : 29 400 de florini). Beneficiul realizat a fost de 175%. Descurajaţi însă de şicanele pe care coroana portugheză le face la plata dividendei, Welserii se specializează în comerţul de distribuţie a aromatelor, pe care portughezii, din lipsă de vase şi de capital, nu le pot transporta în nordul Europei.

Cu o îndrăzneală care întrece şi pe a Fuggerilor, Welserii caută să asigure capitalului german un loc cît mai însemnat în coloniile spaniole. Ei dobîndesc întinse plantaţii de trestie-de-zahăr în insulele Canare (1509), iau cu arendă minele de cupru din San Domingo, obţin pentru patru ani monopolul importului de sclavi negri şi încep, în 1528, exploatarea Venezuelei care le-a fost concesionată pentru garantarea unor împrumuturi. În trei generaţii, Welserii s-au ridicat la însemnătatea unei puteri financiare internaţionale.

A treia casă de comerţ şi de bancă germană a fost a Höchstetterilor, originari, ca şi Welserii, din Augsburg. Ei au fost printre primii financiari germani care s-au aşezat la Anversa, în centrul de distribuţie al comerţului portughez. Conducătorul firmei, Ambrosie Höchstetter, a participat cu 4 000 de florini la expediţia lui Francisc Almeida din 1505. Dar specialitatea lui e specula asupra mărfurilor celor mai căutate. Ambrosie Höchstetter a fost unul din cei mai detestaţi monopolişti ai timpului său. El a încercat să acapareze grîul, vinul şi lemnul şi să răpească Fuggerilor monopolul cuprului şi al mercurului. Pentru a-şi procura fondurile necesare acestor uriaşe speculaţii, a făcut apel la economiile particulare. El primea depozite oricît de mici şi servea o dobîndă de 5%. „La Ambrosie Höchstetter, scrie Clemens Sender, principi, conţi, nobili, burghezi, servitori şi servitoare au depus banii pe care-i aveau şi el le-a plătit 5%. Mulţi argaţi, care n-aveau mai mult de zece florini, i-au depus la banca lui, convinşi că-i depun în mîini bune. Se crede că într-o vreme a plătit dobînzi la un capital de un milion".

Concurenţa mercurului spaniol i-a pricinuit însă pagube atît de mari, încît, la 1528, Banca Höchstetter a încetat plăţile. Falimentul „regelui mercurului" a provocat prima dintre marile crize de credit ale epocii moderne.

Victoria Habsburgilor asupra Franţei şi întinderea stăpînirii spaniole asupra Italiei au însemnat sfîrşitul puterii internaţionale a finanţei florentine. Bancherii florentini au fost alungaţi de genovezi de la Roma şi de la Napoli, de germani şi de genovezi din Ţările de Jos, de englezi din Insulele britanice. Cîmpul de ac-

Scanned with OKEN Scanner

ţiune al finanţei florentine s-a redus aproape exclusiv la Franţa. În schimb, bancherii germani şi genovezi au trebuit să părăsească Lyonul. Victoria Habsburgilor a aruncat capitalul genovez în tabăra imperială, iar capitalul florentin în tabăra franceză.

6. DEPRESIUNEA ECONOMICĂ DIN TIMPUL RENAŞTERII

Concepţia tradiţională a Renaşterii, considerată ca o epocă de progres continuu, de prosperitate economică şi de expansiune nestăvilită, e azi contestată pe baza rezultatelor studiilor monografice consacrate unor întreprinderi particulare. Aceste studii nu se deosebesc de vechea istoriografie instituţională numai prin obiectul, ci şi prin metoda lor. Ele nu se mai mulţumesc ca vechea istorie economică, să cerceteze statutele şi regulamentele corporaţiilor, ordonanţele urbane, tratatele de comerţ şi legislaţia publică. La aceste surse se adaugă datele statistice ale întreprinderilor, memoriile şi scrisorile oamenilor care le-au condus, registrele notariale şi vamale.

Acumularea datelor statistice a permis autorilor să aplice criterii cantitative şi să surprindă tendinţa şi gradul de schimbare în evoluţia procesului istoric. În al doilea rînd, proiectînd lumina asupra unui cerc de cercetare restrîns, aceste monografii au scos în evidenţă amănunte precise, au stabilit distincţii ignorate de istoriile generale şi adesea au corectat concluziile istoriei economice care nu se bazau decît pe manifestările exterioare ale întreprinderilor.

Concluzia generală a acestor studii e că perioada clasică a Renaşterii, cuprinsă aproximativ între 1350 şi 1550, a fost o perioadă de depresiune şi de stagnare. Contrastul între sfîrşitul evului mediu, identificat cu epoca lui Dante şi Giotto, şi perioada Renaşterii a fost formulat de istoricul american R. S. Lopez în termenii următori, care exprimă părerea generală a istoricilor economişti din ţările capitaliste.

In jurul anului 1300, s-a produs „o adevărată revoluţie comercială", comparabilă, în ceea ce priveşte efectele, cu revoluţia industrială de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea. Ca şi epoca revoluţiei industriale, sfîrşitul evului mediu a fost „o epocă de creştere demografică puternică şi continuă, de progres tehnic constant, dacă nu spectacular, de expansiune atît în ce priveşte creşterea producţiei şi consumului dinăuntru, cît şi cucerirea de noi pieţe în afară ; o epocă de mari posibilităţi şi de imense nădejdi, de războaie mici cu obiective limitate, de toleranţă progresivă şi de schimb de idei tot mai larg între persoane aparţinînd unor clase, naţiuni şi credinţe deosebite. Ritmul său de dezvoltare a fost, firește, mai lent decît al revoluţiei industriale, fiindcă progresul mergea cu calul şi cu galera, nu cu trenul, cu vaporul şi cu avionul. Dar rezultatele finale au fost,

Scanned with OKEN Scanner

probabil, de aceeaşi ordine de mărime. Revoluţia comercială din evul mediu a fost profundă, determinînd schimbările importante pe care le-a lăsat moştenire Renaşterii o societate nu prea deosebită de a noastră şi influenţată de toate aceste schimbări. Ea a provocat prăbuşirea vechiului regim feudal şi slăbirea vechii structuri religioase. Ea a măturat sclavia, a desfiinţat şerbia pe arii întinse şi a creat o elită nouă, întemeiată nu pe naştere, ci pe avere" [17].

În comparaţie cu aceasta, perioada Renaşterii a fost o vreme de scădere, pe alocuri catastrofală, a populaţiei, de restrîngere a pieţei europene şi de pierdere a unei pieţe externe şi, prin urmare, de scădere a producţiei industriale şi agricole, de prăbuşire a preţurilor şi de restrîngere a comerţului, de criză şi stagnare, urmată, la sfîrşitul secolului al XV-lea de o lentă şi parţială înviorare. Dar chiar cînd reconstrucţia a reînceput, numai o parte din ogoare au fost recucerite. Criza agrară a avut efecte durabile în sfera producţiei, preţurilor şi veniturilor. Regresul a atins mai ales cultura grîului. În ţările din nordul Europei suprafeţele însămînţate cu grîu au fost reduse, încît cu toată scăderea populaţiei a trebuit să se recurgă la import.

Ravagiile ciumei negre de la mijlocul secolului al XIV-lea, diferite alte epidemii, foametea, controlul naşterilor au coborît populaţia Europei sub nivelul aceluia din secolul precedent. Scăderea populaţiei a fost deosebit de mare la oraşe — centrele adevărate ale civilizaţiei esenţial urbane ale Renaşterii. Satele au suferit mai puţin şi s-au refăcut mai repede, dar nici ele n-au scăpat. Mii de sate şi cătune au dispărut în Franţa şi Germania din cauza scăderii populaţiei. Populaţia unora s-a stins, a altora a emigrat [18].

Astfel, populaţia Angliei, evaluată la aproape patru milioane în 1348, nu mai număra la începutul secolului al XV-lea decît 2 100 000 de locuitori. După această dată, populaţia a început să crească încet, dar în 1545 ea era cu o jumătate de milion mai redusă decît cu două sute de ani înainte. Florenţa avea în timpul lui Dante (1265—1321) 100 000 de locuitori ; în timpul lui Boccaccio (+1374), numărul lor a scăzut la 70 000 şi s-a menţinut la această cifră pînă la începutul secolului al XVI-lea. În Franţa, Germania şi ţările scandinave, ciuma neagră a măcinat o treime din populaţie.

Curba descendentă a populaţiei e urmată de alţi factori de regres. Progresul tehnic continuă, dar, cu excepţia tiparului, metalurgiei şi a tehnicii comerciale a contractelor de asigurare, el nu face decît să perfecţioneze şi să răspîndească metode şi mijloace tehnice medievale.

Un alt factor de regres a fost restrîngerea orizontului economic şi politic al Europei. Prăbuşirea Imperiului mongol care, după constatările lui Marco Polo, făcuse drumul între Crimeea şi Pekin perfect sigur, şi înaintarea turcilor în Peninsula Balcanică au despărţit Răsăritul şi Apusul şi au împiedicat Europa de

[17] R. S. Lopez, *The Renaissance*, New York, 1961, pp. 30—31.
[18] W. Abel, *Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters*, Stuttgart, 1955.

Scanned with OKEN Scanner

a se folosi de o tehnică de transport perfecţionată — atelajul modern şi potcoava de fier, cîrma scufundată în apă — şi de puternica organizare a comerţului internaţional pe care evul mediu le lăsase moştenire Renaşterii.

În Europa, progresele centralizării statului au fost însoţite de ridicarea unor bariere vamale naţionale, care au restrîns orizontul economic şi politic. E adevărat că sfîrşitul secolului al XV-lea a fost marcat prin descoperirile geografice, care aveau să deschidă expansiunii europene posibilităţi nelimitate, dar efectele acestor descoperiri n-aveau să se facă simţite decît în a doua jumătate a secolului al XVI-lea cînd Renaşterea clasică luase sfîrşit. După China, Persia se închide şi ea în faţa negustorilor italieni. Aria afacerilor lor se restrînge în secolul al XV-lea. Înaintarea turcilor în Marea Neagră ruinează factoriile veneţiene şi genoveze : Constantinopolul cade în 1453, Negroponte în 1470, Caffa în 1475, Cetatea Albă şi Chilia în 1484. Cucerirea acestora însemna excluderea negustorilor italieni din Marea Neagră şi slăbirea Moldovei [19].

Scăderea populaţiei şi restrîngerea pieţei, la care se adaugă recrudescenţa războaielor şi pustiirile cauzate de ele, mai ales de Războiul de o sută de ani, au provocat o stagnare economică generală. Marea mişcare de colonizare, care din secolul al XI-lea pînă la începutul secolului al XIV-lea a întins necontenit suprafeţele cultivate, s-a oprit. Preţul pămîntului şi valoarea rentelor feudale au atins nivelul cel mai scăzut de secole. Încă din secolul al XIII-lea, mulţi stăpîni de moşii din Anglia, Spania, sudul Italiei şi nord-vestul Franţei au început să prefacă pămîntul arabil în păşuni pentru oi. În Castilia cea mai mare asociaţie de crescători de oi poseda în 1477 2 700 000 de oi, tot atît cît numărul locuitorilor. Lîna era foarte căutată şi creşterea oilor reclama mai puţine braţe de muncă. Procesul a continuat mai ales după ciuma neagră, pînă în timpul Renaşterii, cînd cererea de lînă a scăzut din cauza restrîngerii pieţei şi producţiei, şi mari întinderi de pămînt au rămas în paragină. Cîmpia din sudul Toscanei, care fusese asanată la sfîrşitul evului mediu, a căzut din nou în starea de mlaştină bîntuită de malarie. La sfîrşitul Războiului de o sută de ani, în Gasconia (sud-vestul Franţei), 30% din sate erau pustiite sau părăsite de o parte din locuitori. Unele nu s-au putut reface niciodată [20].

Reducerea suprafeţelor cultivate a fost determinată, în afară de scăderea numărului locuitorilor, şi de scăderea preţului produselor agricole, într-o perioadă de inflaţie monetară. Între 1351 şi 1500, preţul grînelor a scăzut în Anglia la jumătate.

Restrîngerea pieţei europene a avut aceleaşi efecte şi asupra industriei, mai ales asupra industriei lînii care producea pentru export. Florenţa producea,

[19] Yves Renouard, *Les hommes d'affaires italiens du moyen âge*, Paris, 1949, p. 200—201.

[20] R. Boutruche, *La crise d'une société. Seigneurs et paysans du Bordelais pendant la Guerre de Cent Ans*, Paris, 1947, p. 427—429.

Scanned with OKEN Scanner

în 1378, 24 000 de valuri de stofă. Dar, în prima jumătate a secolului, producţia anuală atinsese 70 000—80 000 de valuri, şi depresiunea economică a atins Florenţa mai puţin decît pe marea sa rivală, Flandra.

Curba descendentă a comerţului şi a afacerilor bancare e şi mai accentuată. Politica mercantilistă a marilor monarhii centralizate şi diferitele piedici puse în calea importului au urcat preţul multor mărfuri la un nivel prohibitiv şi au redus exportul industrial care nu se putea apăra prin mijloace politice şi militare. Mărfurile, trecute în registrele vamale, care au ieşit din portul Genovei în 1293, au fost evaluate la 3 822 000 de livre genoveze ; în 1424, valoarea lor a scăzut la 887 000 de livre.

Băncile şi-au perfecţionat metodele şi adesea şi-au consolidat poziţia, concentrîndu-se. Dar capitalul lor a fost, în proporţie tot mai mare, plasat în împrumuturi de consum membrilor aristocraţiei, sau în împrumuturi de stat, pentru scopuri războinice. Aceste împrumuturi aduceau la început dobînzi mari, [illegible]bitorii ajungeau adesea să nu mai poată plăti nici dobînda şi provocau [illegible] creditorilor.

Alt i[illegible]e reducerea capitalului social. Capitalul Băncii Medici era în 1458 de [illegible] florini, pe cînd acela al Băncii Peruzzi se ridica, la începutul secolului al XIV-lea, la 100 000 de florini, şi banca Peruzzi era numai a doua bancă din Florenţa, după Banca Bardi. Regele Angliei datora Băncii Bardi 600 000 de florini după documentele engleze, iar după cronicarul florentin Villani, 900 000. În afară de aceasta, Anglia împrumutase şi de la Banca Peruzzi o sumă egală cu două treimi din suma datorată Băncii Bardi. Restrîngerea afacerilor a redus cererea de capital şi a provocat scăderea dobînzii. În Italia, o dobîndă de 5—8% era considerată ca o dobîndă bună pentru împrumuturile comerciale.

Criza economică a abătut capitalul bancar de la industrie şi comerţ şi l-a orientat spre speculaţii asupra monedelor străine şi spre investiţii în pămînt. Pămîntul, chiar cumpărat ieftin, nu era remunerator decît dacă era exploatat pe baze comerciale, într-un spirit capitalist. În schimb, marile domenii aduceau consideraţie socială şi permiteau achizitorilor să intre în rîndul nobilimii.

Dintre toate ţările europene, Italia a fost cea mai atinsă de depresiunea din secolele XIV—XV, fiindcă ea se ridicase cel mai sus şi fiindcă politica mercantilistă a marilor monarhii centralizate a lovit-o mai mult. Împărţirea în mai multe state a lipsit Italia de o puternică bază teritorială, demografică, politică şi militară, în care negustorii şi bancherii ei să fi găsit un mijloc de represiune împotriva comercianţilor şi debitorilor recalcitranţi. Din aceleaşi motive ea n-a putut concura cu marile monarhii centralizate în cucerirea noilor debuşeuri pe care descoperirile geografice aveau să le deschidă expansiunii europene.

Astfel, economia europeană care a marcat un progres continuu pînă în primele decenii ale secolului al XIV-lea a suferit, din a doua jumătate şi pînă la

Scanned with OKEN Scanner

sfîrşitul secolului al XV-lea, o profundă depresiune. Împotriva acestei concepţii, împărtăşită de majoritatea istoricilor economişti, s-au ridicat obiecţii care tind nu să infirme, ci să atenueze unele aprecieri prea absolute. E. A. Kosminski [21] face rezerve mai ales cu privire la Italia. De altfel, înşişi protagoniştii teoriei (M. M. Postan în Anglia, Ed. Perroy în Franţa, W. Abel în Germania, Ar. Sapori în Italia şi R. S. Lopez în S.U.A.) nu sînt de acord asupra duratei şi intensităţii crizei.

O altă obiecţie este aceea că datele statistice formează rareori serii continue şi destul de omogene pentru a permite comparaţii exacte şi concludente. Vechile industrii, al căror declin se constată la începutul secolului al XIV-lea, au fost adesea înlocuite cu altele. De pildă, poziţia dominantă a industriei lînii a fost înlocuită la Florenţa cu aceea a industriei mătăsii ; industria urbană a cedat locul manufacturii rurale ; prosperitatea oraşelor Lucca şi Pisa a fost înlocuită cu aceea, superioară, a republicii florentine, după cum Bruges şi Gand au fost întrecute de Anvers. În general, industriile de lux şi-au menţinut sau chiar mărit producţia. În afară de aceasta, noile industrii ale Renaşterii — tiparul, metalurgia prelucrătoare etc. — au prosperat şi au servit drept compensaţie pentru depresiunea din alte sectoare.

Datorită capitalului şi experienţei acumulate, italienii nu numai că şi-au păstrat în această perioadă poziţia, dar au şi profitat de introducerea unor industrii noi în alte ţări, investind capital şi stabilindu-se adesea în aceste ţări. Industria mătăsii de la Lyon şi Tours s-a constituit cu ajutorul capitalului şi tehnicienilor florentini. Criza adevărată şi, pentru aproape trei secole, iremediabilă a Italiei începe abia după pierderea independenţei, la mijlocul secolului al XVI-lea. În ceea ce priveşte capitalul bancar, declinul băncilor italiene a fost compensat în cadrul economiei europene, prin ridicarea băncilor germane. Jacob Fugger cel Bogat a obţinut de la Carol Quintul recunoaşterea unei datorii de 600 000 de florini, iar Welserii au participat, cum am văzut, la exploatarea imperiului colonial portughez. De altfel, marile bănci germane şi italiene, cu un simţ sigur al conjuncturii economice, de îndată ce Anvers a devenit centrul de distribuţie al produselor orientale, s-au grăbit să înfiinţeze sucursale în acest oraş.

E. A. Kosminski se ridică împotriva concepţiei înguste pe care istoricii economişti burghezi şi-o fac despre „economie". De pildă M. M. Postan, unul din reprezentanţii englezi cei mai de seamă ai noii istoriografii, consideră ca baze economice ale societăţii : creşterea populaţiei, întinderea pămîntului cultivat, tehnica producţiei, lăsînd la o parte relaţiile de producţie. Or, după principiile marxismului, viaţa socială nu poate fi studiată decît în raport cu modul de producţie dominant în acea societate.

[21] Vezi E. A. Kosminski, *Peut-on considérer le XIV-e et le XV-e siècles comme une décadence de l'économie européenne ?* în *Studi in onore di Armando Sapori*, Florenţa, 1957.

Scanned with OKEN Scanner

Pentru Postan, cauza principală a depresiunii a fost descreşterea populaţiei. Ciuma neagră din 1348—1358 n-a făcut decît să agraveze criza demografică care a început în secolul al XIII-lea, în urma insuficienţei hranei, scăderii preţului la cereale, reducerii terenurilor cultivate, şi restrîngerii producţiei. Consecinţele sociale ale acestor fenomene au fost scăderea veniturilor seniorilor feudali şi urcarea salariilor muncitorilor agricoli şi industriali. Singurele clase care ar fi profitat de criza economică ar fi fost şerbii şi muncitorii de la oraş.

Dar, se întreabă Kosminski, ceea ce se numeşte declin nu e cumva progres prin decăderea elementelor vechi şi ridicarea forţelor noi ? În Anglia, care a fost mai tare atinsă de criză, renta în bani, „care e deja un semn de descompunere a rentei feudale", marchează începutul desfiinţării şerbiei şi apariţia condiţiilor necesare pentru dezvoltarea arendei capitaliste. Revendicările ţăranilor din 1381 se realizează în sec. al XV-lea.

Reducerea şi mizeria populaţiei rurale în sec. XIV nu poate proveni din lipsa de pămînt, ci din faptul că renta feudală absorbea venitul ţăranilor. Factorul demografic din care Postan face factorul principal al depresiunii economice, nu poate fi explicat în afară de relaţiile de producţie.

În concluzie, Kosminski susţine că nu depopularea, ci lichidarea economiei senioriale, convertirea în bani şi reducerea rentei feudale au provocat la sfîrşitul secolului al XV-lea ameliorarea situaţiei ţăranilor şi expansiunea producţiei simple de mărfuri şi a pregătit astfel terenul pentru dezvoltarea relaţiilor de producţie capitaliste.

Problema declinului economic din secolele XIV—XV, a întinderii depresiunii şi a repercusiunilor ei sociale, rămîne încă deschisă.

Cu aceste rezerve, trebuie să admitem că secolele XIV—XV au fost o perioadă de stagnare şi de contracţie a economiei europene, cu puternice repercusiuni asupra structurii societăţii.

Depresiunea economică a atins mai grav cele două stări dominante ale evului mediu, nobilimea şi clerul, ceea ce a grăbit deplasarea centrului de greutate de la ţară la oraş şi a facilitat trecerea de la civilizaţia medievală, prin esenţă rurală, la civilizaţia modernă, esenţial urbană.

Sărăcirea nobilimii şi fărîmiţarea sistemului domenial au accentuat destrămarea feudalismului şi întărirea puterii centrale. În secolele XIV—XV, veniturile statului centralizat au crescut repede prin crearea unor impozite regulate, ceea ce a permis regilor şi principilor să creeze o birocraţie şi o armată permanentă de mercenari, cu ajutorul cărora au combătut şi înfrînt particularismul provincial şi puterea nobilimii.

Istoricul olandez J. Huizinga a arătat că aerul de decadenţă care caracterizează literatura din nordul Franţei în secolul al XV-lea rezultă din faptul că, sub influenţa curţilor franceză şi burgundă, literatura şi artele continuă să exprime, cu o ariditate crescîndă, idealurile şi atitudinile convenţionale ale

Scanned with OKEN Scanner

unei clase nobiliare, care şi-a pierdut rolul economic, social şi politic şi s-a transformat într-o nobilime de curte, parazitară.

Întărirea elementului urban a declanşat criza bisericii şi a pus problema secularizării averilor bisericeşti.

La oraşe, s-a produs în urma scăderii populaţiei o reducere a bogăţiei generale, dar nu proporţional pe fiecare cap de locuitor : cel bogat a devenit mai bogat, cel sărac mai sărac. S-a produs deci şi în cadrul oraşelor o concentrare a bogăţiei care a avut, ca şi centralizarea statului, o puternică influenţă asupra dezvoltării artelor, literelor şi ştiinţei.

Dacă literele şi artele au înflorit mai repede în Italia e că acolo, mai devreme decît în alte părţi, concentrarea bogăţiei prin impozite procura patriciatului urban şi principilor mijloacele necesare unui larg mecenat. Stagnarea vieţii economice a fost compensată prin dezvoltarea culturii care separă la Florenţa epoca bancherilor Bardi şi Peruzzi, din secolul al XIII-lea de aceea a Medicilor din secolul al XV-lea.

Cultura Renaşterii e deosebită de aceea a evului mediu, fiindcă a fost produsul unei societăţi urbane puternic dezvoltate. Apariţia relaţiilor de producţie capitaliste a favorizat dezvoltarea culturii laice şi a deposedat clerul de monopolul învăţămîntului, cerînd ştiinţă de carte oamenilor de afaceri şi permiţînd fiilor lor să-şi însuşească o cultură superioară în universităţi şi să se califice pentru posturile publice. Dar, cum rezultă din noile studii, influenţa capitalismului timpuriu asupra culturii s-a exercitat mai mult prin perfecţionarea formelor sale de organizare, decît prin producţia de bunuri [22].

Rezultatele noii orientări a cercetărilor economice ridică deci o serie de probleme, care obligă la o reconsiderare critică a vechilor poziţii.

7. ÎNTREBUINŢAREA CALCULULUI ŞI FORMAREA TEHNICII COMERCIALE

Înmulţirea afacerilor şi răspîndirea practicii contractelor şi convenţiilor, încheiate pe bază de servicii reciproce, a căror valoare era exprimată în bani, ca şi necesitatea de a stabili raportul între debit şi credit, pentru a putea determina dacă o întreprindere e avantajoasă sau nu din punct de vedere financiar, au făcut din întrebuinţarea calculului un instrument indispensabil în conducerea afacerilor.

---

[22] Wallace K. Ferguson, *Recent Trends in the Economic Historiography of the Renaissance*, in *Studies in the Renaissance*, New York, 1960, vol. VII.

Scanned with OKEN Scanner

Multiplicitatea şi varietatea speciilor monetare, necesitatea unor plăţi în locuri şi la date îndepărtate, riscul transporturilor de bani la distanţe mari şi participarea capitalului la diferite forme de producţie şi de schimb au dat naştere, mai întîi la bîlciurile internaţionale, ca acelea din Champagne, apoi în toate centrele economice mai importante, la o serie de practici şi instituţii care au dus la crearea tehnicii comerciale moderne. Comerţul, industria şi banca n-ar fi putut funcţiona şi nu s-ar fi putut dezvolta fără generalizarea calculului şi fără constituirea unui sistem de contabilitate regulată. Acestei necesităţi i-au răspuns arta de a ţine socotelile în ordine şi spiritul de precizie.

In economia naturală din epoca feudală, tranzacţiile erau rare şi se lichidau pe loc ; de aceea nu era nevoie de acte scrise. Pe măsură ce tranzacţiile se înmulţesc, negustorii sînt siliţi să facă însemnări pentru a-şi fixa datele şi pentru a se înarma contra eventualelor contestaţii. Un negustor florentin spunea că omul de afaceri şi toţi aceia care aveau relaţii cu un mare număr de persoane trebuie să însemneze în scris toate contractele, convenţiile şi tranzacţiile, toate intrările şi ieşirile. Primele registre comerciale, datînd de la începutul secolului al XIII-lea, sînt simple memorande. Însemnările se succed în ordine cronologică, fără nici o demarcaţie între posturile creditoare şi cele debitoare.

Dezvoltarea afacerilor determină firmele comerciale să introducă mai multă ordine în socoteli şi să înlocuiască memorandul cu registre speciale pentru fiecare gen de operaţie. Şi în acest domeniu al tehnicii contabile, italienii ocupă locul întîi. Încă din secolul al XIII-lea, bancherii italieni încep să împartă conturile în debite şi credite. Bonsignori din Siena ţineau mai multe registre dintre care cele mai însemnate erau un registru de casă *(Libro dell'entrate e dell'uscite)* şi un registru de conturi curente *(Libro dei creditori e dei debitori)*. Registrul de cheltuieli al comunei din Florenţa, pentru anul 1303, arată că sistemul contabilităţii simple era desăvîrşit în toate amănuntele.

Veneţienii adoptă forma de diptic al conturilor (debit vizavi de credit). Contabilitatea în partidă dublă, care constă în transcrierea fiecărui articol în două posturi : unul creditor şi altul debitor, a apărut mai întîi în secolul al XIV-lea. Cel mai vechi exemplu cunoscut e un registru genovez din 1340.

Perfecţionat la Veneţia, sistemul s-a răspîndit în toată Italia şi în factoriile italiene din străinătate, favorizînd dezvoltarea capitalismului şi constituirea unor puternice companii mercantile. Călugărul Luca Pacioli a publicat, în 1494, primul tratat de contabilitate în limba italiană.

Pentru formarea negustorilor, Florenţa şi Veneţia au întemeiat şcoli de calcul comercial. În secolul al XIV-lea, Florenţa poseda şase şcoli comerciale, frecventate de 1 200 de elevi. Primul tratat de aritmetică a fost publicat la Florenţa, în 1202 : *Liber Abbaci* de Leonardo Pisano. Invenţia tipografiei a înmulţit numărul tratatelor de aritmetică.

Scanned with OKEN Scanner

În general sumele se exprimau în cifre romane. Cifrele arabe, deşi cunoscute încă din 1228, nu se răspîndesc decît mai tîrziu, în secolul al XIV-lea, fiindcă autorităţile le găseau mai uşor de falsificat decît pe cele romane şi de aceea *Arte di Calimala* interzicea membrilor săi să le întrebuinţeze în registrele comerciale.

Complexitatea operaţiilor comerciale a dat naştere şi altor invenţii care dovedesc gradul de precizie şi de claritate la care, sub presiunea necesităţilor practice, s-a ridicat spiritul laic în cercurile comerciale ale Italiei.

În timpul cruciadelor, pentru a înlesni operaţiile comerciale cu Levantul şi a reduce riscurile navigaţiei maritime, s-a inventat *contractul în comandită.* Una sau mai multe persoane încredinţează unui căpitan de corabie un stoc de mărfuri sau o sumă de bani pe care acesta o converteşte în mărfuri. Dacă mărfurile ajung la destinaţie, la Constantinopol, în Siria sau în Egipt etc., sînt vîndute în folosul comanditarilor, iar căpitanul îşi rezervă o parte din beneficiu, după stipulaţiile contractului (de exemplu 20%). Comandita se poate complica printr-o afacere de schimb de monede sau de plată într-o anumită monedă, de efectuat în altă localitate sau la un bîlci, fie creditorului, fie reprezentantului său. În felul acesta, pe la 1200, ia naştere *cambia (lettre de change).*

Cambia sau poliţa este o scrisoare prin care o persoană invită altă persoană, domiciliată în alt loc, să plătească unei terţe persoane o anumită sumă de bani. O a patra persoană garantează plata prin semnătura sa.

Între clienţii aceleiaşi bănci, plăţile se făceau prin *virament,* adică prin transcrierea unei sume din contul unuia în contul altuia.

În marile bîlciuri, unde se vindeau produsele Orientului şi stofele Flandrei, plăţile se făceau prin compensaţie. Cumpărătorul flamand de „spiţerii" orientale dădea o poliţă negustorului veneţian pe care o încasa de la un alt negustor care cumpărase stofă de Flandra. Astfel tranzacţii de milioane de livre se lichidau, la sfîrşitul bîlciului, cu cîteva zeci de mii de livre în numerar. Creanţele neplătite puteau fi amînate la bîlciul următor, în schimbul unui comision. Aşa apare vînzarea la termen,, care se introduce şi în industrie. Aceste procedee de credit au dat un puternic impuls producţiei şi schimbului.

În sfîrşit, negustorii puteau face împrumuturi garantate cu mărfurile lor. Bancherii care acordau aceste credite fiind italieni, operaţia a păstrat numele de *lombardare.*

Pentru judecarea proceselor între comercianţi s-au creat tribunalele de comerţ, cu judecători care aveau cunoştinţe speciale şi judecau după o procedură accelerată şi raţională. Regulile după care se conduceau au format începutul *dreptului comercial modern.* Normele practicate de corăbieri şi de negustori în afacerile maritime, redactate în secolul al XIII-lea, au pus bazele *dreptului maritim.* Coloniile de negustori stabilite în ţări străine erau reprezentate pe

Scanned with OKEN Scanner

lîngă autorităţile locale de consuli, care aveau şi însărcinarea de a guverna pe conaţionalii lor. Aşa s-au născut *consulatele.*

Aceste procedee s-au răspîndit în toată Europa şi au constituit instrumentele esenţiale ale economiei capitaliste. Ele dovedesc că spiritul de precizie şi de ordine, observaţia şi calculul, care sînt trăsăturile esenţiale ale spiritului modern şi care aveau să creeze ştiinţele exacte, nu sînt produse ale antichităţii descoperite, ci ale noilor condiţii de activitate economică.

8. FORMAREA SPIRITULUI CAPITALIST

Noile forţe de producţie capitaliste după ce au răsturnat relaţiile de producţie feudale care deveniseră piedici în calea dezvoltării producţiei, au dat naştere unor noi relaţii de producţie şi, o dată cu acestea, s-au format noi idei politice, juridice, morale, filozofice şi artistice, adică o nouă mentalitate. În locul proprietăţii feudale, justificată prin cucerire, violenţă şi rapt, proprietatea burgheză care se impune este justificată de ideologii burgheziei prin muncă, adică prin merit. Burghezia în ascensiune a făcut din însuşirile necesare succesului în afaceri, din încordarea muncii, din economie, prevedere, respectul contractelor, exactitate şi încredere — virtuţi morale. Eticii feudale, întemeiată pe risipă şi neprevedere, burghezia ascendentă i-a opus o etică economică nouă, bazată pe muncă şi economisire.

Astfel, „asceza muncii", care inspiră începînd cu secolul al XIV-lea activitatea burgheziei, capătă o importanţă deosebită. Ea face din însuşirile stimulate şi consacrate de etica economică burgheză o nouă tabelă de valori, din care se inspiră toată cultura burgheză.

Calităţile psihice necesare unor anumite forme economice pot varia la infinit şi nu sînt particulare economiei capitaliste. Contrar tezei lui Sombart care făcea din setea de cîştig un atribut specific spiritului capitalist, documente din cele mai vechi timpuri îi atestă prezenţa în toate orînduirile. Moraliştii şi sinoadele au denunţat, mai ales la preoţi şi la nobili, setea de cîştig *(lucri rabies)* în tot cursul evului mediu. Dar, în economia bazată pe consum a evului mediu, în care circulaţia banilor era redusă la minimum, setea de cîştig nu constituie mobilul principal al activităţii economice şi ea n-a avut influenţă asupra vieţii economice în general. Goana după cîştig s-a manifestat în afară de făgaşul activităţii economice normale. Or, ceea ce caracterizează o epocă nu e prezenţa unui fenomen sporadic, ci frecvenţa şi generalitatea lui. Situaţia se schimbă începînd cu secolul al XIV-lea, cînd lăcomia de bani încetează de a fi caracteristică unor elemente particulare, pentru a cuprinde toate, sau aproape toate, clasele societăţii. Dante a înfierat rapacitatea nobilimii şi a

Scanned with OKEN Scanner

populaţiei din oraşele italiene, iar Dino Compagni a vorbit de „Florenţa îmbogăţită prin cîştiguri nepermise".

I libri della famiglia de L. B. Alberti şi alte nenumărate mărturii arată că, în secolele XV şi XVI, banii au jucat un rol predominant în Europa occidentală. De atunci setea de cîştig devine trăsătura generală a vremii : burghezia nu se gîndeşte decît să cîştige bani şi să se îmbogăţească. Bogăţia e socotită ca binele suprem, zeul căruia toţi i se închină. Valoarea socială a omului nu se mai întemeiază pe naştere, ci pe avere.

Goana după bani pătrunde în toate domeniile vieţii : dregătoriile se vînd pe bani, nobilii se încuscresc cu oamenii de jos îmbogăţiţi, statele organizează expediţii care nu urmăresc decît să provoace un aflux cît mai mare de metale preţioase.

Această stare de spirit a sfîrşit prin a impregna întregul corp al societăţii şi prin a deveni un element constitutiv al omului modern. În locul economiei întemeiate pe consum şi pe traiul potrivit condiţiei fiecăruia — *die standmässige Existenz*, de care vorbeşte Marx — se afirmă, sub forma întreprinderilor capitaliste tot mai numeroase, o nouă economie întemeiată pe credit şi pe bani, deci pe cîştig, şi o nouă mentalitate economică. Idealul de viaţă care, în evul mediu, nu urmărea decît satisfacerea nevoilor elementare de trai se potrivea perfect cu inteligenţa mediocră, cu rutina şi cu lipsa de disciplină spirituală a producătorului de la ţară şi oraş.

Slaba dezvoltare intelectuală se manifestă printr-o aptitudine puţin dezvoltată pentru calcul, pentru aprecierea exactă a valorilor şi pentru mînuirea cifrelor. Ideea că cifrele trebuie să fie exacte e o exigenţă modernă.

Inaptitudinea pentru calcul şi lipsa de energie spirituală provin din rutina şi ritmul extrem de lent al vieţii economice. Societatea medievală era o societate statică.

Pentru ca o mentalitate nouă să poată apărea şi triumfa a fost nevoie ca vechiul mod de producţie, în primul rînd monopolul corporativ şi exclusivismul urban, care se opuneau dezvoltării forţelor de producţie, să fie desfiinţat. Industria rurală la domiciliu, extracţia minieră şi noile industrii ale Renaşterii, realizînd aceste condiţii, au stimulat formarea şi dezvoltarea spiritului capitalist.

O mare întreprindere, ca cele de mai sus, nu se putea crea şi, o dată creată, nu putea dura, dacă nu era organizată şi condusă după un plan raţional, bine chizbuit, care să ţină seamă de scopul urmărit şi de mijloacele disponibile, stabilind un raport avantajos între cheltuieli şi venituri. Acest raport trebuie să se exprime printr-un cîştig. Cîştigul sau beneficiul e condiţia esenţială a prosperităţii unei întreprinderi.

Realizarea cîştigului presupune o seamă de însuşiri, fără de care nimeni nu se poate considera „burghez" adevărat şi om de afaceri desăvîrşit. Acest tip de capitalist apare mai întîi la Florenţa, la sfîrşitul secolului al XIV-lea, şi un mare număr de scrieri din secolul al XV-lea şi din secolele următoare, ca *I libri della*

Scanned with OKEN Scanner

famiglia de L. B. Alberti, *Del governo della famiglia* de Agnolo Pandolfini, *Ricordanze domestiche* de Matteo da Panzano, *Zibaldone* de Giovanni Rucellai şi *Ricordi politici e civili* de Guicciardini, ni l-au zugrăvit, sub forma unor sfaturi menite să-l formeze.

Pentru Leon Battista Alberti prima însuşire care distinge un om de afaceri desăvîrşit e spiritul de ordine şi de economie. Regula fundamentală a unei bune gospodării şi a unei întreprinderi sănătoase e aceasta : „cheltuielile să nu întreacă niciodată veniturile". Preceptul acesta înseamnă condamnarea tuturor regulilor economiei feudale, întemeiată pe cheltuieli. Un senior adevărat nu-şi potrivea cheltuielile după venituri, ci veniturile după cheltuieli. Omul Renaşterii nu detestă nimic mai mult decît risipa, care nu poate duce decît la ruină. El îşi organizează gospodăria raţional, se preocupă necontenit de problemele economice, nu-i e ruşine să vorbească de ele. Mai mult, el se mîndreşte cu talentele sale gospodăreşti şi cu succesele sale în afaceri : mare noutate pentru vremea aceea !

Dar omul de afaceri desăvîrşit nu se mulţumeşte să cheltuiască mai puţin decît cîştigă : el caută să cruţe, să facă economii. De subliniat că aici nu e vorba de cruţarea impusă de nevoi, ci de cruţarea concepută ca o virtute. „Un denar cruţat, spune istoricul Fr. Guicciardini, îţi face mai multă cinste decît o sută de denari cheltuiţi". L. B. Alberti stabileşte o scară întreagă de cheltuieli, de la cele absolut necesare, care trebuie făcute imediat, cum sînt cele pentru hrană şi îmbrăcăminte sau pentru întreţinerea casei şi a firmei ; de la cele obligatorii pentru păstrarea bunului nume al familiei la cheltuielile care nu sînt indispensabile (cărţi, opere de artă), dar nici condamnabile, pînă la cheltuielile absurde, ca întreţinerea unei clientele parazitare. Omul se poate deci îmbogăţi nu numai cîştigînd mult, ci şi cruţînd. Orice cheltuială de prisos e o nebunie, „un duşman de moarte", pe cînd „cruţarea e sfîntă". Aceste precepte sînt negaţia absolută a economiei şi mentalităţii feudale.

Cruţarea nu se aplică numai la bani, ci şi la utilizarea forţelor fizice şi morale şi la timp. „Eu nu mă folosesc de corpul, de sufletul şi de timpul meu decît în mod raţional, scrie L. B. Alberti. Eu caut să păstrez cît mai mult şi să pierd cît mai puţin".

Noua etică a muncii a creat o nouă valoare, necunoscută în societatea feudală, timpul. În condiţiile noilor relaţii de producţie, timpul e timpul de muncă ; el trebuie deci măsurat şi cruţat. Iar cînd munca e săvîrşită în comun, el trebuie să fie exactitate. Înainte de a fi o politeţe regală, punctualitatea a devenit o virtute socială, caracterizată prin respectul pentru timpul de muncă al altora. De aceea ceasornicul poate fi socotit ca simbolul noii etici a muncii. În secolul al XIV-lea apare în toată Italia, pe turnul bisericii-catedrale sau pe al palatului comunal, orologiul care măsoară timpul şi dă ritmul de activitate al întregii populaţii urbane.

Scanned with OKEN Scanner

Omul de afaceri desăvîrşit nu-şi ţine numai gospodăria în ordine, el observă şi faţă de alţii anume norme de conduită, care fac de asemenea parte din virtuţile „burgheze". Ele se rezumă în ideologia timpului la noţiunile de lealitate, onestitate, cinste, onorabilitate. Nobilimea feudală n-a cunoscut decît onoarea, care reglementa relaţiile între oameni de acelaşi rang. Morala oamenilor de afaceri i-a substituit lealitatea comercială, care înseamnă respect al contractelor şi al convenţiilor. Ea nu apare decît atunci cînd ansamblul activităţii economice se rezolvă în o serie de raporturi contractuale, impersonale. Omul de afaceri adevărat nu se poate lipsi de onestitate, de lealitate şi de fidelitate în relaţiile sale de afaceri, fiindcă pe ele se întemeiază creditul, care înseamnă încredere.

Dar burghezul adevărat, din a cărui constituţie psihică ipocrizia n-a lipsit niciodată, nu se mulţumeşte să fie efectiv muncitor, econom, exact şi onest ; el caută să evite orice aparenţă contrară. A etala anumite calităţi, considerate ca virtuţi burgheze, e nu numai avantajos, ci şi imperios necesar, fiindcă aceste calităţi fac parte din ceea ce se numeşte distincţia burgheză. Burghezul trebuie să trăiască „corect" ; să se îmbrace decent, să nu se arate decît între oamenii respectabili, să nu fie chefliu, să nu lipsească de la slujbele religioase, să nu facă nimic de natură a-i ştirbi prestigiul : să fie ceea ce francezii numesc *les honnêtes gens,* iar englezii *gentlemen,* fiindcă observarea acestor reguli contribuie să ridice şi să întărească creditul omului de afaceri. [23]

Burghezia a adus deci o nouă tabelă de valori, superioară eticii feudale. Numai impunînd-o tuturor membrilor săi, ea a dat conştiinţei sale de clasă un conţinut pozitiv, care i-a permis ascensiunea la putere şi a făcut-o capabilă să reînnoiască cultura.

Dar cînd burghezia progresistă în ascensiune s-a transformat în burghezie a plăcerilor fără muncă, renegînd etica muncii, proletariatul a luat-o pe seama sa şi a întemeiat pe muncă toată cultura socialistă.

---

[23] Werner Sombart, *Le bourgeois.* Paris, 1926.

Scanned with OKEN Scanner

CAPITOLUL III

DESCOPERIRILE GEOGRAFICE ŞI ÎNCEPUTUL EXPANSIUNII EUROPENE

Navigare necesse, est, vivere non est necesse.
DEVIZA HANSEI

Dintre evenimentele care au marcat începutul erei moderne nici unul nu a avut urmări mai însemnate decît descoperirea Americii şi a drumului maritim spre Indiile Orientale. Cu aceste descoperiri începe expansiunea care avea să impună celorlalte continente stăpînirea Europei şi supremaţia civilizaţiei europene. Pînă la primul război mondial, Europa a stăpînit lumea cunoscută şi a lărgit necontenit limitele acestei lumi. Ştiinţa, munca, iniţiativa şi capitalul Europei au organizat, în folosul exclusiv al popoarelor colonialiste, producţia întregii planete şi au constrîns popoarele extraeuropene să accepte diviziunea muncii, care făcea din Europa uzina specializată a universului şi reducea celelalte continente la rolul de producătoare de materii prime şi de cliente ale industriei europene.

Explorările geografice, care culminează cu descoperirea Americii, au fost încoronarea unor lungi sforţări care au început cu cruciadele şi s-au intensificat în secolul al XV-lea, sub acţiunea unor cauze economice, politice, intelectuale şi religioase.

1. CAUZELE DESCOPERIRILOR GEOGRAFICE [1]

Repriza industrială şi comercială din a doua jumătate a secolului al XV-lea a accentuat lipsa de instrumente de schimb, adică de aur şi de argint. Cu toată activitatea intensificată a minelor din Germania, din Slovacia şi din Transilvania, producţia europeană nu a putut satisface nevoile comerţului. Sfîrşitul

[1] Orjan Olsen, *La conquête de la terre*, 6 vol., Paris, 1933—1937 ; A. Rein, *Die europäische Ausbreitung über die Erde*, Potsdam, 1931 ; Alfred Martineau, *Tableau de l'expansion européenne à travers le monde de la fin du XII-e siècle au début du XIX-e siècle*, Paris, 1935 ; Y. Saintoyant, *La colonisation européenne du XV-e au XIX-e siècle*, Paris, 1947 ; Fr. de Dainville, *La géographie des humanistes*, Paris, 1940 ; J. N. L. Baker, *Histoire des découvertes géographiques et des explorations*, Paris, 1949.

Scanned with OKEN Scanner

secolului al XV-lea a fost o epocă de monedă rară şi scumpă, deci de preţuri scăzute. Nevoia de a spori circulaţia metalică a fost un puternic imbold pentru descoperirea ţărilor din Africa şi Asia, în care povestiri legendare plasau comori fabuloase de metale preţioase.

Preţul urcat al „spiţeriilor", cum se numeau aromatele şi colonialele aduse din Orient, a fost al doilea imbold. La sfîrşitul evului mediu, Europa occidentală importa o mulţime de articole preţioase din Orient : ţesături de mătase şi covoare orientale, pietre scumpe : turcoază din Persia, lapislazuli din regiunea Oxusului, smaragde, safire, diamante din India, perle din Ceylon, medicamente şi materii colorante din India, aromate şi „spiţerii" din Arabia şi din Moluce (Maluku). Acestea din urmă au jucat un rol considerabil în bucătăria şi farmacopeea medievală.

Singurul mijloc cunoscut în evul mediu de a conserva alimentele era sarea. Alimentul principal în timpul iernii era carnea sărată. Înainte de a cunoaşte rotaţia culturilor şi cultura sfeclei, agricultorul nu putea ierna decît un mic număr de animale. Restul era tăiat în noiembrie, pus la sărat şi apoi consumat în timpul iernii. Pentru a fi suportat, regimul acesta sever avea cu atît mai mare nevoie de condimente, cu cît cartofii şi roşiile erau necunoscute şi zarzavaturile mai rare decît azi. Vinurile bune erau scumpe şi accesibile doar celor bogaţi. Pentru a da gust vinului, berii şi altor băuturi, oamenii recurgeau la condimente şi aromate. Pe de altă parte, medicii şi bolnavii atribuiau acestor „spiţerii", pentru gustul şi aroma lor, virtuţi curative, care le făceau căutate. În sfîrşit, în oraşele medievale, cu străzi strîmte şi murdare, bîntuite de epidemii, populaţia simţea nevoia parfumurilor tari, fie pentru a suporta mai uşor mirosul greu al aerului, fie pentru a preveni infecţia. În toată Europa occidentală se făcea deci un enorm consum de piper, cuişoare, scorţişoară, ghimber, nucă tămîioasă, cazie, camfor, tămîie, santal etc., aduse din Arabia, India, Ceylon şi din Arhipelagul malaiez.

Aceste articole ajungeau în Europa prin mijlocirea arabilor pe două căi. Prima trecea prin Golful Persic şi ducea la Basrah, unde se bifurca : una se îndrepta peste deşertul Siriei spre Damasc şi Alep, unde mărfurile aduse de caravane erau recepţionate de veneţieni şi genovezi ; alta, urmînd cursul Eufratului, străbătea Munţii Armeniei pentru a ajunge la Trebizonda şi la alte porturi ale Mării Negre ; de aci „spiţeriile" erau răspîndite de negustori ruşi, armeni, ismailieni în răsăritul şi nordul Europei.

Al doilea drum principal trecea prin Marea Roşie. Din sudul Indiei, corăbiile arabe duceau produsele Orientului prin Aden pînă la Suez, de unde caravanele le transportau pînă la Cairo ; aci, ele erau din nou încărcate pe corăbii, care le duceau la Alexandria, unde le preluau negustorii veneţieni.

Aceste drumuri erau jalonate de vămi şi de taxe prin care stăpînitorii locului căutau să se îmbogăţească. Astfel sultanul Egiptului percepea — în piper şi la preţul locului de producţie — a treia parte din valoarea mărfurilor care-i stră-

Scanned with OKEN Scanner

băteau teritoriul. In afară de aceasta, negustorii trebuiau să plătească şi alte taxe la Suez şi la Cairo. Trecînd prin atîtea mîini şi plătind atîtea taxe, nu e de mirare că spiţeriile se vindeau la Veneţia de trei, iar în Anglia de cinci ori mai scump decît în Indiile Orientale.

După arabi, principalul beneficiar al acestui comerţ a fost Veneţia. Din secolul al XII-lea pînă în secolul al XVI-lea, Veneţia a jucat rolul unei pieţe internaţionale pentru desfacerea aromatelor şi colonialelor, mai ales după ce turcii, cucerind Constantinopolul, au închis porturile Mării Negre şi ale Siriei. Aceste împrejurări au conferit Veneţiei, care era stăpînă pe comerţul Alexandriei, o stare de monopol şi i-au permis să dicteze preţul colonialelor.

Ce răsplată pentru exploratorii care, descoperind noi căi de acces la ţara aromatelor, ar răpi arabilor şi veneţienilor monopolul acestui comerţ bănos! Ispita cîştigului, sau „setea de aur", cum îi spunea Engels, era atît de mare încît a constituit resortul cel mai puternic al explorărilor geografice.

Marile descoperiri geografice au fost începute de portughezi şi de spanioli şi continuate de francezi, englezi şi olandezi. Pe baza cunoştinţelor de atunci, legătura directă cu Indiile putea fi stabilită în două direcţii: spre vest şi spre sud-est. Atenţia navigatorilor se fixează asupra Atlanticului, şi astfel Peninsula Iberică, de unde cercetările puteau porni în ambele direcţii, apare pe primul plan al explorărilor. Navigatorii italieni, îndeosebi genovezi, care nu mai găseau întrebuinţare în ţara lor, îşi oferă serviciile Spaniei şi Portugaliei.

Descoperirile portughezilor au fost pregătite de marile navigaţii medievale în Oceanul Atlantic. Genovezii au comunicat portughezilor şi spaniolilor experienţa colonizării dobîndită de ei în Levant şi în bazinul Mării Negre, tehnica companiilor comerciale şi arta de a organiza teritoriile cucerite. La sfîrşitul secolului al XIII-lea, genovezii plănuiră o expediţie în jurul Africii. De la ei învăţară portughezii şi spaniolii arta de a naviga în largul mării. Un genovez de origine franceză, Lancelot de Maloisel, vizită în 1312 insulele Canare pe care normandul Jean de Béthencourt avea să le ocupe în 1402 pentru regele Castiliei. La rîndul lor, arabii explorară, între secolul al IX-lea şi XII-lea, coasta Africii orientale, Madagascarul şi Malaiesia.

Aceste navigaţii au fost însă întreprinderi răzleţe, făcute la întîmplare, fără metodă şi fără continuitate. Ele nu au dus la descoperiri mari, deoarece le-au lipsit sprijinul unui stat centralizat şi elementele economice, care, singure, puteau susţine şi răsplăti o sforţare îndelungată. Meritul lor e de a fi menţinut tradiţia explorărilor îndrăzneţe şi credinţa în succes.

Din motive mercantiliste, statele maritime au susţinut efortul exploratorilor, menit să le libereze de monopolul veneţian şi să le procure o bogată sursă de venituri. Ele aveau să organizeze explorările pînă atunci răzleţe şi întîmplătoare, să le dea o direcţie fermă şi să le asigure continuitatea necesară.

Scanned with OKEN Scanner

În orientarea explorărilor geografice, un rol important l-au avut geografia şi cosmografia antică. La descrierile misionarilor şi călătorilor care au străbătut Asia în secolele XIII şi XIV, umanismul a adăugat, în materie de geografie, tradiţia savantă a autorilor clasici. Aşa s-a constituit, la mijlocul secolului al XV-lea, tabloul geografic al lumii de care s-au servit exploratorii. Pentru ţările necunoscute direct, ei au recurs la informaţiile geografilor greci, Strabon şi Ptolemeu, a căror autoritate a fost considerabil întărită de informaţiile călătorilor care, ca Rubruck şi Marco Polo, au pătruns în Asia centrală şi răsăriteană şi au acreditat ideea că Asia se prelungeşte mult mai departe spre răsărit.

Concepţia medievală, care-şi reprezenta pămîntul sub forma unui disc înconjurat de ape, a trebuit să dea înapoi în faţa teoriei lui Ptolemeu care susţinea că pămîntul e sferic şi că o *terra incognita australis* asigură echilibrul lumii cunoscute.

Teoriile geografiei şi cosmografiei antice nu erau totdeauna exacte. Or, tocmai unele din erorile lor au contribuit să stimuleze explorările geografice şi să le asigure succesul. Astfel antichitatea, ignorînd existenţa Americii şi a Oceanului Pacific, presupunea că pămîntul e mult mai mic decît în realitate şi credea că Europa occidentală nu e separată de Extremul Orient decît prin Oceanul Atlantic. În baza acestor idei, proiectul de a atinge, plutind mereu spre vest, *Kithai* (China) şi *Cipangu* (Japonia) a început, la mijlocul secolului al XV-lea, să prindă consistenţă. Sfericitatea pămîntului, subestimarea suprafeţei planetei noastre şi ideea că Europa nu e separată de Asia decît de un mic ocean au dat curaj exploratorilor, au orientat explorările atît spre sud-est şi nord-est, cît şi spre vest, şi au dus în acelaşi timp la descoperirea Americii şi a drumului pe la Capul Bunei Speranţe spre Indiile Orientale.

Explorările geografice au fost înlesnite de invenţii care au perfecţionat arta navigaţiei. În antichitate şi în evul mediu, navigaţia se reducea la cabotaj (plutire de-a lungul coastei). Numai în Mediterană şi în Oceanul Indian corăbiile se îndepărtau de ţărmuri. Cauza era lipsa instrumentelor de manevră şi de orientare.

Din cele mai vechi timpuri şi pînă în secolul al XIII-lea toate popoarele maritime — egipteni, fenicieni, greci, romani şi normanzi — se foloseau pentru cîrmuirea corăbiilor de aceleaşi instrumente : lopeţi, prăjini sau pînze, care serveau şi la propulsie. De cele mai multe ori, lopata-cîrmă era fixată la marginea bărcii şi manevrată de un singur cîrmaci. La corăbii, numărul lopeţilor pentru cîrmuit se ridica, după mărimea corăbiei, la 6—8—10. Mijlocul acesta era puţin eficace, fiindcă lopata nu rezista la bătaia valurilor. Insuficienţa cîrmei explică progresele neînsemnate pe care le-a făcut arta navigaţiei din cea mai îndepărtată antichitate pînă în secolul al XIII-lea. Corăbiile erau mici, fiindcă cele mari n-ar fi putut fi manevrate. Capacitatea de 300 de tone era o excepţie chiar şi în secolul al XVI-lea ; media curentă era de 100 de tone.

Scanned with OKEN Scanner

Corăbiile erau construite din lemn şi, cu mici variante, s-a păstrat deosebirea clasică între vasele de război, lungi şi mînate de lopeţi, şi vasele de comerţ, rotunde şi purtate aproape exclusiv de vînt. Din lipsă de cîrmă, corăbiile nu puteau utiliza pînza decît la vînt din spate ; din lipsă de instrumente de orientare, nu puteau pluti decît sub cer senin şi de-a lungul coastei. Navigaţia se mărginea vara la cabotaj, iar iarna înceta cu desăvîrşire.

Invenţia cîrmei înlătură aceste neajunsuri şi navigaţia face în două secole (XIII—XV) progrese mai mari decît în trei mii de ani trecuţi.

Invenţia cîrmei scufundate în apă şi uşor manevrabilă cu ajutorul unei roţi a revoluţionat arta navigaţiei şi a făcut din europeni stăpînii mărilor. Facultatea de a mări indefinit cîrma a permis constructorilor să mărească dimensiunile vaselor pe măsura lemnului de construcţie.

În secolul al XV-lea, portughezii au inventat *caravella* zveltă, înarmată cu un dublu sistem de vele : pătrate pentru vîntul din spate, triunghiulare contra vîntului din faţă. Plutind în zigzag, caravela putea învinge vîntul din faţă. Cîrma scufundată îi asigura o mare independenţă faţă de vînturi.

Pentru a determina punctul de plecare, direcţia urmată şi punctul de sosire, piloţii s-au servit de astrolabiu, care le permitea să calculeze latitudinea, adică unghiul format cu orizontul de linia trasă din ochiul observatorului la steaua polară.

Dar cînd, în 1471, ecuatorul a fost trecut şi steaua polară nu a mai putut servi pentru determinarea latitudinii, aceasta a fost stabilită prin înălţimea unghiulară a soarelui deasupra ecuatorului ceresc la miezul zilei. Astronomii au alcătuit tabele de declinare, numite Efemeride, care indicau pentru fiecare latitudine înălţimea unghiulară a soarelui pentru fiecare zi a anului.

Longitudinea a fost determinată pe baza principiului diferenţelor orare : piloţii constataseră că diferenţa de longitudine între două locuri este egală cu 15^0 de fiecare oră.

Busola, perfecţionată în secolul al XI-lea, vine tocmai la timp pentru a permite navigatorilor să se orienteze şi sub cerul acoperit. Proprietatea acului magnetic de a arăta nordul era cunoscută de chinezi încă de la începutul erei noastre. Marinarii chinezi care navigau în Oceanul Indian au transmis invenţia arabilor, care au comunicat-o italienilor în timpul cruciadelor. Acul magnetic plutea pe o bucată de plută într-un vas. Pe la mijlocul secolului al XIII-lea, *Pierre Pélerin de Maricourt* avuse ideea să aşeze acul pe un pivot de aramă şi să-l închidă într-o cutioară — denumită în limba italiană : *bussola* — rotundă, cu capacul de sticlă. Busola deveni astfel un obiect practic şi uşor de mînuit.

Arabilor li se datoresc perfecţionarea şi răspîndirea astrolabiului inventat de greci. Instrumentul acesta nautic, înlocuit mai tîrziu cu sextantul, permitea navigatorilor să determine înălţimea aştrilor deasupra orizontului. Ei puteau să noteze regiunile descoperite şi nu se mai expuneau să le descopere de mai

Scanned with OKEN Scanner

multe ori. Înzestrate cu cîrmă, busolă şi astrolabiu, corăbiile se puteau avînta în largul oceanelor pentru cucerirea noilor drumuri de comerţ.

Printre cauzele care au provocat descoperirile geografice cronicarii pun în locul întîi prozelitismul religios. În realitate, motivul acesta ocupă un loc infim în preocupările exploratorilor portughezi şi spanioli. Cristofor Columb oferea reginei Isabella insule bogate în aromate, iar bisericii cuceriri spirituale. Cortés îşi îmbărbăta soldaţii amintindu-le că sînt „campionii crucii" şi, dacă vor fi credincioşi, sub semnul crucii vor învinge. Unui călugăr care-i reproşa că-i despoaie pe indieni în loc să-i convertească la creştinism, Francisc Pizarro i-a răspuns : „Eu n-am venit pentru asta, eu am venit să le iau aurul". Astfel propaganda religioasă n-a împiedicat despuierea, mutilarea, măcelărirea, robirea unor populaţii paşnice. S-ar putea chiar spune că le-au înlesnit. „Campioni ai crucii", conchistadorii spanioli îşi atribuiau un scop care justifica toate mijloacele. Cruciadele i-au obişnuit să conceapă propagarea creştinismului sub forma războiului fără cruţare, care punea pe învinşi în faţa alternativei de a se supune sau de a fi exterminaţi. În fond, explorările geografice nu au fost decît o varietate a pirateriei, care nu urmărea decît jefuirea ţărilor de dincolo de mări. Ficţiunea motivelor dezinteresate fu definitiv părăsită, după ce Cristofor Columb adusese din călătoriile sale praf de aur adevărat şi legenda minunată a prinţului acoperit cu aur (Eldorado — Cel aurit), în a cărui ţară aurul se putea aduna cu lopata. Scopul adevărat al expediţiilor maritime îl constituia căutarea aurului şi a aromatelor care valorau greutatea lor în aur.

2. CIRCUMNAVIGAŢIA AFRICII

Din momentul în care traficul internaţional avea să se mute din Mediterană în Oceanul Atlantic, Spania şi Portugalia erau predestinate, prin însăşi poziţia lor geografică, să devină centrul expansiunii coloniale şi comerciale. Cu dubla ei faţadă spre Mediterană şi spre Oceanul Atlantic, Peninsula Iberică forma, pe de o parte, escala necesară a tuturor corăbiilor ce treceau prin strîmtoarea Gibraltarului şi se îndreptau spre coastele Flandrei sau ale Angliei, iar pe de alta, puntea de legătură între Europa occidentală şi Africa musulmană. Spania şi Portugalia erau cu atît mai indicate să ia oraşelor italiene direcţia explorărilor oceanice şi să dea acestora toată amploarea cuvenită, cu cît ele ofereau navigatorilor sprijinul şi continuitatea unor state centralizate şi unificate.

Scanned with OKEN Scanner

La sfîrşitul secolului al XV-lea, Portugalia devine prima putere maritimă din Europa. Teritoriul ei poseda deja limitele pe care avea să le păstreze pînă în zilele noastre. Coasta, lungă de 800 de kilometri, adăposteşte o serie de porturi bune, printre care Lisabona, la gura Tagului, e unul dintre cele mai frumoase din lume. În văile aluvionare şi expuse vînturilor umede care bat dinspre ocean, pămîntul Portugaliei e prielnic pentru culturile cele mai variate, şi agricultura a jucat totdeauna un rol primordial în viaţa economică a ţării, dar suprafaţa cultivabilă — jumătate din suprafaţa totală — era prea mică pentru a hrăni un milion de locuitori cîţi avea în secolul al XV-lea. Pentru cereale, ca şi pentru produsele industriale, Portugalia era tributară străinătăţii ; în schimb, vinul şi untdelemnul întreceau nevoile locale şi exportul lor forma baza relaţiilor comerciale dintre Portugalia şi ţările Nordului. Locuitorii de pe ţărmul mării trăiau din pescuit şi din extragerea sării marine. Portugalia mai poseda însemnate bogăţii miniere (cupru, fier, plumb, cositor şi zinc), dar aceste avuţii nu erau exploatate. Agricultura constituia deci baza economiei portugheze, dar trebuia întregită printr-o activitate maritimă şi comercială. Încă de la începutul secolului al XIII-lea, Portugalia întreţinea relaţii strînse cu ţările Nordului. Negustorii portughezi sînt autorizaţi, încă din 1203, să trafice în Anglia, iar factoria lor de la Bruges se bucura, la mijlocul secolului al XIV-lea, de cele mai largi privilegii. Ei exportau celebrele lor vinuri, numite de „Porto", după portul de îmbarcare, şi importau în schimb articole industriale (stofe, arme şi sticlării).

Alungarea maurilor şi înfăptuirea unităţii politice au permis Portugaliei să ia iniţiativa construirii unei flote de război menită să ocrotească şi flota comercială. La începutul secolului al XIV-lea, Portugalia a întemeiat o industrie de construcţii navale, încît a putut să facă un comerţ din ce în ce mai activ cu Anglia şi cu Flandra. La sfîrşitul secolului al XIV-lea, Lisabona ajunse unul din principalele oraşe comerciale ale Europei.

Primele expediţii de recunoaştere a coastei africane au fost organizate de monarhie. Enric Navigatorul (1394—1460), fiul regelui Ioan I, a înfiinţat în castelul său de la Sagres, pe platoul stîncos al Capului San Vincenzo, un centru de cercetări nautice, unde a atras marinari genovezi şi astronomi germani şi a stabilit legătura între cosmografia umanistă şi experienţa marinarilor. Fără să se fi angajat el însuşi în vreo expediţie, el a coordonat informaţia geografică şi a menţinut treaz interesul pentru lărgirea orizontului ştiinţific. Prin organizarea metodică a explorărilor, la moartea lui, cea mai grea perioadă, aceea a recunoaşterii coastei africane pînă la Insulele Capului Verde, a fost trecută.

Moartea lui Enric Navigatorul (1460) n-a întrerupt decît pentru cîţiva ani explorările maritime. Dar iniţiativa a fost lăsată unor particulari. În 1469, în urma unui aranjament încheiat între coroană şi capitalul privat, Fernando Gomez, un negustor bogat din Lisabona, a obţinut, pe cinci ani, dreptul ex-

Scanned with OKEN Scanner

clusiv de-a face comerț cu Guineea, în schimbul angajamentului de a explora în fiecare an 100 de leghe de pămînt, dincolo de limita cunoscută. Acordul acesta dovedește că explorările rentau, și în adevăr Gomez s-a îmbogățit, schimbînd vin, grîu, cai, stofe și arme cu aurul Sudanului. În 1474, acordul a fost reînnoit, dar guvernul și-a dat seama că competiția spaniolă și perspectiva unor mari cîștiguri pentru coroană reclamă o acțiune directă. Ioan al II-lea ajuns rege în 1481, a reluat tradiția lui Enric Navigatorul, dînd un nou impuls explorărilor și îndreptîndu-le în două direcții diferite.

În 1487, regele Ioan al II-lea a trimis pe *Pedro da Covilhão* spre est, pe drumul Mediteranei și al Mării Roșii să caute misteriosul regat creștin al preotului Ioan (identificat cu Abisinia) și să descopere țara de unde „scorțișoara și celelalte mirodenii ajungeau la Veneția prin mijlocirea arabilor". Covilhão a străbătut Egiptul, s-a îmbarcat la Aden pe o corabie arabă și a ajuns în India, la Gôa și la Calicut, iar de acolo pe coasta Zanzibarului în Africa. Raportul pe care-l trimite regelui conchide că din Golful Guineei. se poate ajunge în Indii.

În același timp au fost reluate și conduse sistematic și energic explorările de-a lungul coastei africane. În 1485, *Diego Cão* atinge gurile Congoului și ocupă coasta în numele regelui. În anul următor, *Bartholomeo Diaz* continuă drumul spre sud pînă cînd, într-o zi, constată cu mirare că avea uscatul nu la est, ci la vest, dovadă că trecuse de vîrful meridional al Africii. Urcînd mereu spre nord, ajunge la actualul Golf San Sebastiano. Echipajul îl silește să se întoarcă în Portugalia, unde debarcă după 18 luni de navigație. Surprins de furtună la capul Africii, Diaz îl numește Capul Furtunilor, dar regele Ioan al II-lea nu vrea să-i lase acest nume de rău augur și-l botează Capul Bunei Speranțe.

Rămînea ca punctul atins de Diaz să fie unit cu drumul descoperit de Covilhão. Problema a fost rezolvată de Vasco da Gama.

Vasco da Gama plecă de la Lisabona, la 7 iunie 1497, cu trei corăbii conduse de pilotul lui Bartholomeo Diaz ; în noiembrie, el ocoli Capul Bunei Speranțe și, la 25 decembrie, ajunse la Natal. Înfruntînd curentele din Golful Mozambic și revoltele echipajului, Gama ajunse, la 15 aprilie, la Malindi, de unde, cu ajutorul unui pilot arab, atinse coasta Malabarului, la Calicut, unul din centrele comerțului oriental, apoi, la 20 mai 1498, debarcă în Gôa. În septembrie 1499, Vasco da Gama s-a întors la Lisabona cu o încărcătură de aromate (piper, ghimber, scorțișoară, cuișoare și tămîie) care valorau de șaizeci de ori mai mult decît costul întregii expediții. Nădejdile veacului au fost împlinite și regele Portugaliei a luat titlul de „stăpîn al cuceririlor, navigației și comerțului cu Etiopia, Arabia, Persia și India". Pentru a conferi acestui titlu un conținut real, au intrat în acțiune tunurile unei flote de război. În 1502, Vasco da Gama porni în fruntea unei escadre de 20 de vase să smulgă arabilor comerțul indian și să impună principilor locali dominația Portugaliei. Vasco da Gama ajunge la Calicut, bombardează orașul, pune mîna pe o flotă

Scanned with OKEN Scanner

încărcată cu orez, o pradă şi îi dă foc, apoi impune rajahului un tratat de comerţ, prin care-l obligă să întrerupă comerţul cu Alexandria şi să-şi vîndă marfa la un preţ fix. Aceleaşi condiţii au fost impuse rajahilor din Cananore, Kochin şi Quiloa. De la început, portughezii se consideră stăpînii Oceanului Indian şi îşi rezervă monopolul comerţului cu „ţara aromatelor".

Vasco da Gama arată însă că arabii se opun la înfiinţarea factoriilor portugheze şi că principii locali preferă să facă comerţ cu arabii. Portughezii vor trebui să cucerească cu armele comerţul oriental. Regele Emanuel (1495—1521) echipă treisprezece corăbii şi le încredinţă, împreună cu 1 200 de oameni, lui *Alvarez Cabral*. Escadra acestuia plecă în martie 1500, dar, pentru a evita calmul din Golful Guineei, Cabral o luă în direcţia sud-vest şi se trezi pe coasta Braziliei, pe care o botează *Santa Cruz*. Apoi, după ce trimise o corabie să ducă la Lisabona vestea descoperirii, îşi urmă drumul spre Indii şi, în august, ajunse la Calicut, marele debuşeu al aromatelor din Ceylon şi Moluce. Un conflict, izbucnit între maurii oraşului şi portughezi, se termină cu victoria acestora ; oraşul fu bombardat şi 15 corăbii arabe scufundate.

3. IMPERIUL COLONIAL PORTUGHEZ

Portughezii n-au căutat dincolo de mări o patrie nouă, nici pămînt pentru o populaţie prea numeroasă, nici debuşeuri pentru produsele unei agriculturi şi industrii echipate pentru export. Motivul expediţiilor a fost setea de cîştig, stimulată de exemplul veneţienilor.

Dîndu-şi seama de enorma disproporţie între metropolă şi teritoriile descoperite, ei nu s-au gîndit să întemeieze colonii pe care nu ar fi putut să le populeze, ci au căutat să-şi asigure monopolul comercial. Toată politica lor în Indii decurge din aceste condiţii primordiale.

Vasco da Gama şi Alvarez Cabral izbutiră să încheie tratate de alianţă şi de protectorat cu principii locali şi să smulgă arabilor monopolul comerţului cu aromate. Pentru a apăra şi a dezvolta acest comerţ, portughezii au fost nevoiţi să trimită an de an corăbii tot mai numeroase în Oceanul Indian, să păstreze supremaţia maritimă, să taie arabilor comunicaţiile cu Marea Roşie şi cu Golful Persic, să ocupe punctele strategice mai însemnate, să stabilească pe coastă un lanţ de puncte de aprovizionare şi de factorii întărite, să distrugă vasele concurente şi să păstreze secretul itinerariilor, cu un cuvînt să practice politica „mării închise". Un astfel de program, care era un program de violenţă şi de război, nu putea fi realizat decît prin concentrarea tuturor forţelor în mîinile unui singur om. De aceea, Ioan al II-lea a însărcinat, cu

Scanned with OKEN Scanner

titlul de vicerege, pe *Francisco d'Almeida* să coordoneze operaţiile militare, negocierile diplomatice şi tranzacţiile comerciale.

Almeida a plecat în 1505, cu o flotă de douăzeci de corăbii, purtînd 1 500 de soldaţi şi un mare număr de negustori, printre care genovezi, florentini şi germani. Expediţia era finanţată de un consorţiu italo-german. Almeida era convins că, atît timp cît va fi stăpîn pe mare, India va fi la discreţia lui. De aceea voia să-şi concentreze toate forţele pe mare şi să păstreze pe coastă numai punctele de aprovizionare şi de refugiu indispensabile. Dar evenimentele l-au împins mai departe decît ar fi dorit el şi i-au impus o politică de cuceriri teritoriale.

Arabii, veneţienii, egiptenii şi principii din Malabar, ameninţaţi de înaintarea portughezilor, caută să reziste. Almeida bombardează oraşele arabe, ca Mombasa, scufundă vasele concurente, sileşte pe principii din Malabar să rupă relaţiile comerciale cu arabii şi, în 1509 distruge flota arabo-egipteană la *Diu*. Superioritatea de manevră şi de armament a flotei lor asigură portughezilor supremaţia navală în Oceanul Indian.

Urmaşul lui Almeida, *Alfonso d'Albuquerque* (1509—1515) nu se mulţumeşte să pună capăt monopolului arab şi să asigure Portugaliei supremaţia în Oceanul Indian ; el vrea să ajungă pînă la insulele producătoare de coloniale şi de aromate, la Malacca, şi să ocupe intrarea Mării Roşii şi a Golfului Persic. Realizarea acestui plan însemna războiul permanent.

Încă înainte de a fi numit vicerege, în august 1507, Albuquerque cucerise insula Socotra în Golful Bab el Mandeb, pe coasta de sud-est a Arabiei, la intrarea în Marea Roşie, şi „Perla Orientului", Ormuz, care comanda intrarea în Golful Persic. În 1509, galerele veneţiene se întorc goale de la Alexandria. În 1510, el ocupă Gôa, din care face capitala imperiului portughez. Apoi trimite flotele sale spre insulele Sonde. Portughezii supun Ceylonul şi cuceresc, în 1511, Malacca, supranumită cheia Orientului, şi „piaţa celebră, unde toate provinciile mării celei mari îşi trimit produsele lor cele bogate". De la Malacca, portughezii încep explorarea insulelor Sonde şi ating în 1512 Molucele, insulele extrem orientale ale Arhipelagului malaiez. Şahul Persiei şi regele Siamului încheie alianţă cu Portugalia. Albuquerque muri în 1515, după ce întemeiase imperiul colonial portughez. Urmaşii lui au mai înregistrat cîteva succese : în 1520 portughezii au atins Pekin, în 1512 s-au stabilit în Japonia, iar în 1557, au întemeiat o factorie la Macao, în sudul Chinei.

Această cucerire înseamnă limita expansiunii portugheze în Extremul Orient. Reduşi la defensivă, portughezii nu pot împiedica pe spanioli să atingă, dinspre vest, Filipinele, să întemeieze Manila şi să stabilească, peste Oceanul Pacific, comunicaţii regulate între Mexic şi Indiile Orientale.

În secolul al XVI-lea, imperiul colonial portughez cuprindea coasta Braziliei, de la fluviul Amazon pînă la Rio de la Plata ; coasta occidentală a Africii, de la Ceuta pînă la Capul Verde, apoi Golful Guineii şi Capul Bunei

Scanned with OKEN Scanner

Speranţe ; coasta orientală a Africii cu Sofala, Mozambic, Quiloa şi Malindi ; coasta Malabarului, insulele Sonde şi Molucele în Oceanul Indian şi Macao la sud de Canton, în China. Dar posesiunile portugheze se reduceau la un lanţ de factorii şi de cetăţi aşezate pe coastă. Imperiul portughez era mai mult maritim decît colonial.

4. EXPLOATAREA IMPERIULUI COLONIAL PORTUGHEZ

Imperiul era organizat sub forma unei întreprinderi comerciale de stat. Direcţia supremă aparţinea unui consiliu, *„Casa da India"*, cu sediul la Lisabona. „Casa da India" organiza caravanele care, în fiecare an, plecau spre Indii, încărca şi arma corăbiile, recruta trupele coloniale, acorda negustorilor licenţele de comerţ, controla factoriile comerciale şi staţiunile navale, şi, după ce defalca partea cuvenită statului, împărţea comanditarilor beneficiile expediţiei.

Călătoria, dus şi întors, dura între 15 şi 18 luni. În fiecare an, între lunile februarie şi aprilie, o flotă de 13—15 corăbii părăsea Lisabona şi se întorcea între lunile mai şi septembrie ale anului următor. Flota a doua pornea la drum înainte de întoarcerea primei, iar a treia staţiona în permanenţă în apele Indiei. Portugalia trebuia deci să întreţină trei flote, ceea ce reprezenta o sarcină grea.

Dintre cele 13—15 unităţi ale flotei, numai 4—5 erau încărcate cu mărfuri. Celelalte formau escorta militară. În afară de arme şi muniţii, corăbiile duceau în Indii metale, stofe şi monede pentru plata produselor exotice şi se întorceau cu 1800—3000 de tone de aromate şi coloniale, dintre care trei sferturi sau două treimi piper, iar restul ghimber, scorţişoară, nucă-de-muscată etc.

Consorţiile particulare erau admise să participe, cu capitalul şi cu agenţii lor, uneori chiar cu corăbii echipate pe cheltuiala lor, la riscurile şi beneficiile expediţiei. Dar căpitanii şi echipajul vaselor trebuiau să fie portughezi. Cumpărăturile în India se făceau sub supravegherea factorilor regali şi la preţurile fixate de ei, iar la întoarcere mărfurile erau depozitate în magaziile „Casei da India" şi vîndute de un inspector regal, la preţul fixat de rege.

Deşi cantitatea produselor aduse la Lisabona era relativ mică, iar transportul lor însoţit de riscuri mari, beneficiile realizate erau enorme. Piperul, scorţişoara şi camforul, care costau la Cananore $3^1/_2$, 3, $2^3/_4$ ducaţi chintalul, se vindeau la Lisabona cu 22, 25, 100 de ducaţi chintalul. Marfa adusă de Vasco da Gama, în a doua expediţie, a fost cumpărată cu 100 000 de ducaţi şi vîndută cu un milion. Scăzînd partea regelui, care era de 30% din totali-

Scanned with OKEN Scanner

tatea transportului, şi toate cheltuielile, expediţia s-a soldat cu un beneficiu net de 300%. Expediţia Almeida, din 1505, a adus un beneficiu net de 175%.

Pe la mijlocul secolului al XVI-lea, cantitatea şi varietatea mărfurilor importate au crescut. În afară de aromate, corăbiile portugheze încep să aducă mătăsuri şi porţelanuri din China, parfumuri, pietre scumpe (rubine, diamante) şi perle din Indii şi covoare din Persia. Valoarea acestor articole a mărit şi mai mult beneficiile comerţului oriental. Pe la 1572, numai regele realiza un cîştig de 500 000 de ducaţi pe an.

Sistemul monopolului de stat, aplicat la comerţul maritim, impunea cele mai grele sacrificii militare şi navale. Pentru menţinerea supremaţiei maritime şi apărarea unei coaste lungi de 20 000 de kilometri, Portugalia avea nevoie de o flotă numeroasă şi puternică, de şantiere de construcţie navală şi de manufacturi de arme. Între 1497 şi 1504, din 104 vase plecate în Indii, nu s-au întors decît 72. Celelalte 32 au fost scufundate de arabi sau de furtuni, avariate sau rătăcite. Şantierele navale trebuiau să lucreze intens pentru a repara pierderile şi a dezvolta flota în raport cu nevoile mereu sporite ale comerţului. Pe malul Oceanului Indian s-au construit cetăţi şi s-au înfiinţat garnizoane, iar în larg o flotă de război staţiona în permanenţă pentru menţinerea supremaţiei maritime. Expansiunea portugheză a avut de la început un caracter militar şi comercial. În afară de sacrificiile extraordinare pe care le impuneau statului, aceste procedee menţineau o stare de război permanentă cu arabii şi cu principii locali, de care aveau să profite rivalii europeni ai Portugaliei.

În afară de aceasta, blocarea Oceanului Indian nu a putut fi menţinută, iar monopolul nu a funcţionat în condiţii absolute.

Guvernul central era reprezentat în colonii de un vicerege, cu reşedinţa la Gôa, care avea sub ordinele sale şase guvernatori. Primejdia acestui sistem, care concentra administraţia şi comerţul în aceleaşi mîini, era corupţia. Cu tot controlul „Casei da India", viceregii şi guvernatorii făceau ce voiau şi se îmbogăţeau, făcînd comerţ pe cont propriu. Dar chiar oneşti şi dezinteresaţi fiind, ei nu puteau reprima venalitatea şi lăcomia subalternilor lor. Căpitanii de corăbii se îmbogăţeau din rechiziţii, contrabandă şi comerţ, şi disciplina suferea cu atît mai mult, cu cît marinarii nu primeau solda regulat. Lucru şi mai grav, căpitanii însărcinaţi cu paza intrării în Marea Roşie şi în Golful Persic se lăsau mituiţi şi astfel, după o scurtă perioadă de întrerupere, aromatele au apărut din nou pe piaţa Alexandriei.

Aceste fapte constituiau simptome îngrijorătoare pentru stăpînirea portugheză. Imperiul punea probleme prea grele pentru resursele metropolei. Portugalia avea prea puţini oameni şi o economie prea înapoiată pentru a transforma imperiul maritim într-un adevărat imperiu colonial. Stăpînirea ei teritorială, redusă la cîteva puncte de sprijin pe coastă, era prea slabă pentru a rezista redutabilelor rivalităţi la care era expusă. Numărul mic al populaţiei

Scanned with OKEN Scanner

nu i-a permis să pătrundă înăuntrul teritoriilor descoperite şi să-şi consolideze stăpînirea asupra coastelor. Disproporţia între suprafaţa metropolei şi întinderea imperiului nu explică însă fragilitatea imperiului portughez. Olandezii nu aveau o bază teritorială mai mare şi, totuşi, au izbutit acolo unde au fost înfrînţi portughezii.

Cauzele profunde ale decadenţei coloniale portugheze trebuie căutate în poziţia geografică, în structura economică şi în urmările unirii Portugaliei cu Spania (1580—1640).

Atît timp cît Mediterana era încă centrul principal al comerţului mondial, poziţia geografică asigura Portugaliei rolul de iniţiatoare în traficul oceanic. Dar cînd dezvoltarea Angliei, Franţei, Olandei şi Ţărilor Scandinave a mutat centrul activităţii economice mondiale în Marea Nordului, Portugalia se găsea într-o poziţie excentrică faţă de marile curente internaţionale, cu atît mai mult, cu cît monarhia nu a izbutit să facă din Lisabona un centru economic internaţional.

În al doilea rînd, Portugalia nu s-a transformat, nici în perioada celei mai intense expansiuni coloniale, din ţară agricolă în ţară industrială. Şi numai o puternică industrie naţională şi o burghezie puteau să susţină o politică de expansiune colonială şi să consolideze imperiul colonial, stabilind o solidaritate de interese între metropolă şi colonii.

Dar, mai presus de orice, decadenţa puterii coloniale a Portugaliei se datoreşte pierderii independenţei sale (1580—1640). Prin unirea sa cu Spania, în 1580, Portugalia a fost tîrîtă în războaiele lui Filip al II-lea cu Olanda, Anglia şi Franţa. Flota ei a trebuit să ia parte la expediţiile navale spaniole şi să îndure efectele dezastrelor suferite. Înfrîngerea flotei invincibile, în 1588, a avut ca urmare distrugerea flotei de război portugheze. Apoi, starea de război a permis rivalilor Portugaliei să întrebuinţeze toate mijloacele pentru a ruina comerţul portughez şi a-i răpi posesiunile coloniale. Corăbiile portughezilor au fost urmărite, prădate şi scufundate, factoriile lor bombardate, vasalii şi aliaţii lor indigeni îndemnaţi la revoltă, posesiunile lor contestate. În secolul al XVII-lea, olandezii ocupă coloniile portugheze din Arhipelagul malaiez ; în secolul al XVIII-lea francezii şi englezii se stabilesc în Indii. Din imperiul colonial portughez nu a mai rămas în Oceanul Indian decît Diu, Damão (la nord de Bombay), Gôa, Macau şi o parte din insula Timor. Supremaţia portugheză în Oceanul Indian a durat abia un secol.

O soartă deosebită a avut Brazilia, care, descoperită la întîmplare şi multă vreme nesocotită, avea să ajungă creaţia cea mai însemnată a Portugaliei. Spre deosebire de celelalte posesiuni portugheze, Brazilia a devenit o ţară de imigraţie şi de colonizare europeană. Alfonso de Sonza, trimis în 1532, ca guvernator, împarte pămîntul în feude ereditare şi le dăruieşte unor nobili, pe care-i învesteşte cu drept de jurisdicţie asupra locuitorilor de pe feudele lor. Pentru a le popula, Sonza atrage toată drojdia Lisabonei : ocnaşi, faliţi, femei

Scanned with OKEN Scanner

pierdute, şi-i ajută să întemeieze ferme care pregătesc drumul colonilor viitori. De-a lungul coastei apar plantaţii înfloritoare de trestie-de-zahăr, iar mai tîrziu de cafea, şi, pentru a le pune la dispoziţie braţe de muncă mai robuste decît ale indienilor, guvernul favorizează introducerea sclavilor negri.

Fertilitatea pămîntului şi uşurinţa de a se îmbogăţi au atras în aceste ţinuturi din ce în ce mai mulţi coloni şi comercianţi. Brazilia s-a ridicat astfel la un grad de prosperitate superior celorlalte colonii sud-americane, iar la începutul secolului al XIX-lea, a fost printre primele colonii care s-au proclamat independente.

5. DRUMUL SPRE VEST ŞI DESCOPERIREA AMERICII

Circumnavigaţia Africii a fost rezultatul unei sforţări îndelungate şi metodice. Descoperirea Americii se datoreşte „unei erori norocoase". Pe baza credinţei că pămîntul e sferic şi că apusul Europei nu e separat de Extremul Orient decît prin Oceanul Atlantic, Cristofor Columb a pornit, în 1492, să descopere drumul Indiilor spre vest şi a nimerit, fără să-şi fi dat seama, în America.

Cum rezultă din documentele recent descoperite în arhivele Genovei, *Cristofor Columb* s-a născut între 26 august şi 31 octombrie 1451, dintr-o familie de ţesători genovezi, care ţinea şi un debit de vinuri. Nu avea deci strămoşi nobili, nu a făcut studii universitare strălucite, nu putea avea cultura ştiinţifică, nici relaţiile savante, nici experienţa maritimă „de patruzeci de ani", cu care avea să se laude mai tîrziu. După ce a urmat un timp meseria tatălui său, a făcut ca marinar cîteva călătorii în Mediterană şi a luat parte la o expediţie în Anglia, apoi s-a stabilit la Lisabona, unde trăia, împreună cu fratele său Bartolomeu, din copierea hărţilor maritime şi unde s-a căsătorit. Descoperirile portugheze, care făceau necontenite progrese, l-au atras într-atît, încît s-a dus şi el pînă în Guineea portugheză. Povestirile navigatorilor, care pretindeau că au văzut, la vest de Azore, plutind pe ocean, sculpturi de lemn, trestii uriaşe şi lemne necunoscute în Europa, confirmau indicaţiile multor hărţi care arătau existenţa unor insule aşezate în largul oceanului neexplorat. Pe de altă parte, Columb a cunoscut harta şi scrisoarea celebrului medic şi astronom florentin Paolo Toscanelli, trimise unui preot portughez în 1474. Scrisoarea, care s-a păstrat, vorbeşte de un drum spre Indii şi spre insula Cipangu (Japonia). „Insula aceasta e bogată în aur, în perle şi în pietre preţioase ; templele şi palatele sînt acoperite cu aur masiv". Indicaţiile lui Toscanelli, care reduceau cu o treime circumferinţa pămîntului, întăriră credinţa

Scanned with OKEN Scanner

lui Columb că, plutind spre vest, „ar descoperi Cipangu şi alte insule necunoscute".

În 1483, Columb ceru regelui Ioan al II-lea al Portugaliei trei caravele aprovizionate pentru un an. La avizul consiliului său, Ioan al II-lea declină propunerea. Prin fratele său Bartolomeu, Columb făcu aceeaşi cerere regelui Angliei şi regelui Franţei, dar fu refuzat şi de aceştia. Atunci s-a stabilit în Spania, unde şi-a asigurat protecţia ducelui Medina Celi şi a altor demnitari de la curte. Propunerea lui fu supusă unei comisii, ai cărei membri în unanimitate o găsiră inacceptabilă. La intervenţia confesorului său, Isabella primi totuşi pe Columb şi, după căderea Granadei, îi acceptă condiţiile.

Prin convenţia de la Santa Fé, Columb primea titlul aproape princiar de amiral, viceregalitatea tuturor pământurilor pe care le-ar descoperi şi a zecea parte din produsul comerţului cu aceste ţări.

La 3 august 1492, Columb părăsi portul Palos cu trei caravele şi 120 de oameni. După ce atinse insulele Canare, se avîntă în necunoscut. Împinse de un vînt favorabil, corăbiile mergeau atît de repede, încît, în zorii zilei de 12 octombrie, marinarii zăriră la marginea orizontului o fîşie de pămînt. Columb credea că se află în faţa Cipangului. În realitate se afla în faţa insulelor Bahama. Peste cîteva zile, el descoperi insula *Cuba* pe care o luă drept Cipangu, apoi insula *Haiti* pe care, din cauza climei sale asemănătoare cu a Spaniei, o botează *Española*. Toate aceste insule erau locuite de oameni bruni, aproape goi, dar împodobiţi cu obiecte de aur. Convins că a ajuns în Indii, Columb i-a numit indieni. După ce, din resturile uneia din corăbiile sale naufragiate, a construit prima întăritură spaniolă în Haiti, Columb a ordonat întoarcerea şi, la 15 martie 1493, a sosit în Spania, cu doi haitieni şi cîteva mostre de aur, încredinţat că a descoperit ţara aurului.

Columb a mai făcut încă trei călătorii în America. În cursul celei de-a doua (septembrie 1493 — iunie 1496), a descoperit o serie de insule din grupul Antilelor mici, locuite de caraibi sălbatici, dar inteligenţi, a ajuns apoi la Española, unde a găsit fortul de lemn distrus şi garnizoana măcelărită ; iar în drum spre Cuba a descoperit Jamaica. Convins că în Cuba a atins continentul asiatic, s-a întors la Cádiz.

Expediţia a treia (mai 1498—noiembrie 1500) l-a condus la gura Orinocului şi i-a permis să atingă pentru prima oară continentul nou, iar în cursul călătoriei a patra (mai 1502— noiembrie 1504), a explorat litoralul Americii Centrale şi a venit în contact cu civilizaţia maya din Yucatán.

Columb nu a corespuns speranţelor pe care Spania le pusese în el. Coloniştii care l-au însoţit au descoperit ţări mănoase, dar nu au găsit comorile de aur la care se aşteptau. Ei au început să se certe între dînşii şi să trimită în Spania plîngeri împotriva lui Columb. Pentru a pune capăt acestor conflicte, amiralul însuşi a cerut reginei Isabella să trimită un comisar care să verifice plîngerile îndreptate contra lui. Comisarul l-a pus pe Columb în lanţuri şi l-a

Scanned with OKEN Scanner

trimis în Europa. Regina l-a eliberat, dar nu l-a mai lăsat stăpîn pe ţările descoperite. În ultima sa expediţie, Columb şi-a pierdut corăbiile pe coasta Americii Centrale şi s-a întors bolnav în Spania (1504). El a murit, în 1506, sărac şi aproape uitat, fără să ştie că a dat Castiliei o Lume Nouă.

Primul care anunţă lumii descoperirea unui nou continent fu *Amerigo Vespucci*. Originar din Florenţa, Vespucci ajunse în Spania, pe la 1490, ca agent al Băncii Medici. În 1497—1498 şi 1499—1500, el întreprinse două călătorii, care-l conduseră pe coasta nord-est a Americii de Sud, numită de el Venezuela („Veneţia Mică"), din cauza locuinţelor construite de indieni pe apă. În descrierile sale de călătorie, Vespucci a susţinut că pămîntul explorat de el aparţine unui continent nou. Umanistul german Waltzemüller a propus, şi posteritatea a aprobat, ca Lumea Nouă descrisă de Vespucci să fie numită America. Numele acesta s-a generalizat la mijlocul secolului al XVI-lea.

●

Descoperirea lui Columb risca să aducă pe spanioli în conflict cu portughezii. În 1473 papa Martin al V-lea atribuise Portugaliei privilegiul exclusiv al descoperirilor. La cererea Spaniei, Alexandru al VI-lea Borgia revizui sentinţa predecesorului său şi împărţi lumea colonială între Spania şi Portugalia. Prin bula din 4 mai 1493, toate teritoriile descoperite la est de meridianul care trece la 100 mile vest de Azore fură atribuite Portugaliei ; iar Spaniei — teritoriile descoperite sau de descoperit la vest de această linie. La protestul Portugaliei, linia de demarcaţie a fost împinsă cu 170 de mile spre vest (Tratatul de la Tordesillas, 7 iunie 1494). Cum însă traseul liniei de demarcaţie nu era cunoscut în emisfera orientală, nu se ştia dacă Molucele sînt în zona spaniolă sau în cea portugheză. Întemeiat pe informaţiile că dincolo de pămîntul descoperit de Columb se află un ocean imens, care comunică cu Atlanticul printr-o strîmtoare, situată de exploratori în regiunea lui Rio de la Plata, portughezul Magellan şi-a propus să verifice dacă pe acest drum se ajunge la Moluce.

Spaniolii care, venind din Española, se stabiliseră în regiunea Panamá de azi, aflară de la indieni că la apus se întinde o altă mare şi un ţinut mai bogat în aur decît Spania în fier. *Vasco Nuñez de Balboa* porni, în 1513, să descopere această mare. În fruntea unei cete de două sute de europeni şi o mie de indieni, Balboa îşi tăie drum prin pădurile seculare şi prin mijlocul triburilor duşmane şi, după douăzeci şi cinci de zile, ajunse în vîrful unui munte, de unde văzu un nou ocean. Balboa îl numi *Mar del sur*, Marea de sud. Balboa marcă a doua etapă decisivă, după Columb, în istoria explorării Lumii Noi. El dovedi că între Europa şi Asia se interpuneau un nou continent şi un nou ocean, nebănuite. Marea problemă era de a găsi, peste bariera americană, o trecere spre ţara aromatelor. Regele Carlos însărcină pe Magellan să rezolve problema.

Scanned with OKEN Scanner

Fernando de Magellan, portughez, era un om de ştiinţă adevărat şi expert în chestiunile maritime. În 1504, la vîrsta de 25 de ani, se duse în Indii, unde luă parte la luptele pentru cucerirea supremaţiei maritime portugheze, dădu dovezi strălucite de curaj, iniţiativă şi hotărîre. După expediţia din 1511, care explorase Molucele şi adusese informaţii exacte despre poziţia şi natura acestor insule, Magellan se întoarse în Portugalia cu intenţia de a descoperi strîmtoarea mult căutată între Oceanul Atlantic şi *Mar del sur* şi de a atinge spre vest Extremul Orient şi „ţara aromatelor". Negăsind înţelegere şi sprijin la regele Emanuel s-a „denaturalizat" şi şi-a oferit serviciile Spaniei, care le-a primit.

La 20 septembrie 1519, Magellan a părăsit, cu cinci corăbii, portul San Lúcar, a coborît de-a lungul coastei atlantice a Americii de Sud şi a dovedit că gura fluviului La Plata nu e strîmtoarea căutată. După ce a iernat pe coasta Patagoniei şi a înăbuşit răscoala echipajului de pe trei vase, în octombrie 1520, expediţia intră în strîmtoarea care şerpuieşte printre munţi înalţi, acoperiţi de gheţari. Cinci săptămîni avură corăbiile de luptat cu furtuna şi cu stîncile pînă ce ajunseseră la marea deschisă, care le apăru atît de liniştită, încît o numiră *El Mar Pacifico*, Oceanul Pacific. O corabie renunţase la luptă şi se întoarse în Portugalia.

Celelalte patru se îndreptară spre nord-vest şi, împinse de vînturi regulate, după 98 de zile, atinseră Arhipelagul Filipinelor. Scopul lui Magellan a fost atins. Peste emisfera occidentală, el a tras o linie care l-a condus, pe drumul de vest, la meridianul atins de portughezi dinspre est. Succesul s-a transformat însă repede în tragedie. Magellan a fost omorît într-o luptă cu indigenii, 27 din ofiţerii lui au fost atraşi într-o cursă şi măcelăriţi ; una dintre celepatru corăbii era atît de avariată, încît a trebuit să fie arsă ; alta, care voia să se întoarcă la Panamá, pieri într-o furtună ; dintre celelalte două, una singură „Victoria" izbuti, sub conducerea lui *Sebastian del Cano*, să se întoarcă la Lisabona pe la Capul Bunei Speranţe. Din cei 250 de tovarăşi ai lui Magellan nu mai rămăseseră în viaţă decît 17, şi „Victoria" abia se mai ţinea la suprafaţa apei, cînd, la 8 septembrie 1522, intră în portul Sevilla. Aromatele pe care le aduse din Moluce plătiră cheltuielile întregii expediţii. Magellan dovedise că se poate ajunge la „insulele aromatelor" fără a atinge ţările şi mările portughezilor şi, în 1527, spaniolii izbutiră să stabilească legături directe între coasta occidentală a Mexicului şi Arhipelagul malaiez.

Expediţia lui Magellan e poate cea mai glorioasă şi mai măreaţă faptă din istoria descoperirilor maritime. Magellan a descoperit drumul de vest pe care în zadar îl căutase Columb şi a condus prima călătorie în jurul pămîntului, care a revelat existenţa Oceanului Pacific şi a revoluţionat concepţia geografică despre lume.

Scanned with OKEN Scanner

6. CUCERIREA LUMII NOI

După prima generaţie a descoperitorilor, apare, la începutul secolului al XVI-lea, o nouă generaţie, a cuceritorilor — *conquistadores* — care, împinşi de setea de aur, în 40 de ani, aveau să întindă stăpînirea Spaniei de la California şi Arkansas, pînă la Rio Maule, la sud de Santiago, în Chile. Cei mai vestiţi sînt *Hernando (Ferdinand) Cortés* şi *Francisco Pizarro,* dar, în jurul lor sau în opoziţie cu ei, se ridică un mare număr de aventurieri ieşiţi din clasa mijlocie, pe care lipsa de mijloace a împins-o să caute cîştig în lupte şi aventuri : jurisconsulţi, ca Quesada şi Encisco, foşti soldaţi în războaiele italiene, ca Pedro de Valdivia, marinari, ca Alvar Nuñez Cabez de Vaca, copii lepădaţi, ca Diego de Almagro, nobili mici *(hidalgos),* ca Hernando de Soto, Pedro de Alvarado, Sebastian de Benalcázar etc. Aceştia sînt gata să ia parte la toate expediţiile care oferă perspective de pradă şi de îmbogăţire. Spiritul care-i însufleţeşte a fost rezumat într-o frază de Cortés, cînd a debarcat în insula San Domingo : „Nu am venit aici să muncesc pămîntul ca plugarii, ci să caut aur".

Colonizarea spaniolă a început cu insulele Haiti (Española) şi Cuba. *Diego Colon,* fiul lui Columb, numit în 1509 guvernator al Españolei, pregăti colonizarea Cubei. După nouăsprezece ani de la descoperirea ei, *Diego Velásquez* ocupă în 1511 insula şi o transformă în bază de operaţii pentru explorarea continentului. Între 1517 şi 1519, Velásquez a organizat două expediţii care au explorat Golful Caraibilor şi au atins coasta Mexicului.

Pretutindeni, spaniolii au fost primiţi prieteneşte de indigeni, care se arătau bucuroşi să schimbe podoabe de aur contra perlelor de sticlă ale oaspeţilor lor. Ei au adus în Cuba mostre de aur şi povestiri minunate despre bogăţiile regelui aztec, Moctezuma, care-şi avea reşedinţa într-un oraş de piatră, zidit în mijlocul unui lac.

Pe baza acestor ştiri, Diego Velásquez însărcină pe Hernando Cortés cu conducerea unei noi expediţii, care să exploreze interiorul continentului.

Hernando Cortés (1485—1547) s-a născut dintr-o nobilă familie castiliană, a studiat la Universitatea din Salamanca, apoi, urmărit din cauza unui duel, a plecat să-şi caute norocul în Indii. Stabilit în Española, s-a distins prin însuşirile sale de organizator şi de conducător de oameni. Guvernatorul Cubei, Diego Velásquez, l-a luat cu sine ca secretar şi, în 1519, l-a însărcinat cu conducerea expediţiei în Mexic.

La începutul secolului al XVI-lea, în vremea cuceririi spaniole, majoritatea popoarelor Americii nu depăşiseră încă civilizaţia neolitică. Ele nu cunoşteau nici animalele de tracţiune sau de povară, nici fierul, nici roata. Algonchinii din nord-estul Americii şi irochezii din regiunea Marilor Lacuri erau nomazi, care trăiau din pescuit şi vînat şi se serveau de cuţite, topoare şi răzuitoare

Scanned with OKEN Scanner

de cuarţ şi cremene. Locuinţa, armele, uneltele, organizarea socială evocă civilizaţiile primitive ale Babilonului, Egiptului şi Chinei. Populaţia, cuprinsă sub numele generic de indieni sau piei roşii, prezenta, de la caraibii antropofagi şi sălbatici din Peninsula Yucatán, pînă la aztecii din Mexic şi incaşii din Peru, o mare varietate de civilizaţii.

În mijlocul unor populaţii, puţin dezvoltate, s-au format trei centre de civilizaţie mai înaintate : maya, aztecă şi inca. Popoarele maya ocupau America Centrală şi sudul Mexicului şi civilizaţia lor se întemeia pe folosirea focului şi a uneltelor de piatră şlefuită, pe scrierea cu hieroglife şi pe cultura porumbului. Diferitele triburi erau organizate în state-oraşe, consistînd dintr-un teritoriu de cultură grupat în jurul unui centru politic şi religios. Aceste state-oraşe se uneau uneori, în faţa unei primejdii, în confederaţii, dar n-au izbutit să constituie state închegate, din cauza insuficienţei mijloacelor de comunicaţie şi de transport.

Statele maya erau guvernate de regi ereditari, care concentrau în mîinile lor toate puterile, civile, religioase şi militare. Monumentele lor religioase au stîrnit admiraţia cuceritorilor prin proporţiile lor uriaşe şi prin măreţia faţadelor împodobite cu coloane. Populaţiile maya adorau forţele personificate ale naturii, pe care căutau să le cîştige prin posturi, rugăciuni, daruri şi jertfe umane. Preoţii constituiau o castă ereditară şi erau temuţi, fiindcă prin vrăji şi jertfe umane puteau aduce ploi sau provoca secetă.

A doua castă privilegiată era aristocraţia, din mijlocul căreia se recrutau principalii dregători ai statului. Masele populare cultivau porumbul, practicau meseriile, executau lucrările publice şi făceau serviciul militar. Preoţii maya cunoşteau calendarul şi scrierea cu un fel de hieroglife, compuse din semne care reprezentau fiinţe vii, plante şi obiecte, desenate după natură, dar exprimau şi idei abstracte şi sunete. Ei scriau pe fîşii de piele de cerb sau pe un fel de hîrtie din fibre de agave. Preoţii spanioli au distrus, afară de trei, manuscrisele din epoca precedentă cuceririi, pe motiv că textul lor era inspirat de demoni.

Triburile maya s-au ridicat la o treaptă superioară de civilizaţie, datorită culturii porumbului care, prin productivitatea sa şi posibilităţile sporite de conservare, permitea constituirea de rezerve pentru întreţinerea unei categorii de specialişti care, degrevaţi de muncile obşteşti, s-au putut dedica îndeletnicirilor intelectuale.

Al doilea centru de civilizaţie a fost podişul Anahuac, care cuprindea Mexicul şi regiunile împrejmuitoare, de la Oceanul Atlantic pînă la Oceanul Pacific. În cadrul acestui teritoriu, aztecii au constituit din uniunea a trei regate un imperiu cu capitala la Tenochtitlan. La sosirea spaniolilor, treizeci de principi recunoşteau dominaţia aztecilor. Numai puţine popoare din acest teritoriu şi-au păstrat independenţa, ca, de exemplu, Tlarcala, cu ajutorul căruia Cortés avea să răstoarne imperiul aztecilor.

Scanned with OKEN Scanner

Fiecare din popoarele care compuneau imperiul aztec îşi avea teritoriul şi zeii lui protectori. Familia domnitoare, aristocraţia şi preoţii formau clasa dominantă. Aristocraţia, din rîndul căreia se recrutau marii demnitari şi preoţii, forma o clasă ereditară, deci închisă, în rîndurile căreia nu puteau pătrunde decît autorii unor fapte de vitejie excepţională. Membrii ei aveau privilegiul de a-şi construi palate de piatră cu turnuri şi de a administra statul.

Din clasa stăpînitoare făceau parte şi preoţii. În fruntea lor se aflau doi preoţi supremi, aleşi dintre membrii familiei regale : unul prezida cultul strămoşilor, iar celălalt — cultul Soarelui. Pe podişul Anahuac, înalt de 2 000 de metri de la suprafaţa mării, şi bătut de vînturi, nu ploua uneori luni întregi. Soarele era deci stăpînul naturii, de a cărui voinţă depindeau lumina, vegetaţia şi viaţa tuturor. Pentru a-i cîştiga favoarea, i se aduceau jertfe umane, mai ales prizonieri de război — pînă la 20 000 pe an. La marile sărbători, preotul deschidea cu un cuţit de obsidian pieptul victimei şi îi smulgea inima, pe care o oferea zeului, iar carnea lui o servea asistenţei ca hrană rituală.

Civilizaţia aztecă, ca şi civilizaţia maya, se baza pe agricultură. Pămîntul şi produsele lui erau proprietate comună, pe care şefii popoarelor le împărţeau în fiecare an. Pămîntul se lucra cu sapa şi cu hîrleţul de lemn. Nici aztecii nu cunoşteau animalele de tracţiune şi uneltele de metal, dar practicau irigaţia, asolamentul şi îngrăşarea pămîntului cu cenuşă. La un popor războinic, ca aztecii, industria trebuia să producă în primul rînd arme : arcuri şi săgeţi, praştii, suliţe, cuirase de bumbac şi teribilele săbii garnisite cu obsidiană care explică succesele militare ale aztecilor. La aceste produse, trebuie să adăugăm podoabele de pene strălucitoare după care se distingeau gradele sociale şi militare. Femeile ţeseau stofe din fire de bumbac şi de palmier.

Aztecii făceau comerţ cu perle, arme, podoabe de pene, articole de îmbrăcăminte şi cu produse alimentare. Aurul şi cuprul proveneau din import şi din aluviunile fluviilor. Comerţul a devenit foarte activ în urma separării vieţii urbane de viaţa rurală. Aztecii aveau oraşe foarte populate. Săpăturile arheologice au descoperit urmele a 161 de oraşe, care numărau între 50 000 şi 200 000 de locuitori.

Baza alimentaţiei o forma porumbul fărîmat pe o placă dreptunghiulară de piatră cu un sul, tot de piatră, care reclama forţa unui adult. La lipia de porumb se adăugau legumele (fasole, igname, cartofi) şi fructe (citrice).

Din acest imperiu, spaniolii au scos comori nepreţuite, acumulate timp de generaţii. Cu toată rezistenţa dîrză a locuitorilor, imperiul aztec s-a prăbuşit din cauza armamentului şi tacticii superioare a năvălitorilor şi din cauza dezagregării lui interne. Spaniolii l-au surprins în faza de evoluţie spre concentrarea averii şi puterii în mîinile unei oligarhii.

Al treilea centru de civilizaţie precolombiană, şi cel mai înaintat, a fost acela al incaşilor. La sosirea spaniolilor, imperiul inca se întindea pe platoul înalt al Perului şi de-a lungul coastei Pacificului, de la graniţele Columbiei

Scanned with OKEN Scanner

pînă la Rio Maule, la sud. El s-a constituit într-un timp relativ scurt, datorită organizării şi superiorităţii militare a tribului inca, care a supus, începînd cu secolul al XIV-lea, celelalte triburi din cuprinsul acestui teritoriu şi au trecut chiar la est de Anzi.

Incaşii se considerau „fii ai Soarelui", iar regele lor, Sapa Inca, întruchiparea Soarelui pe pămînt. Pentru a păstra puritatea rasei, el se căsătorea cu sora sa. Tribul din care făcea parte avea monopolul tuturor funcţiilor înalte. Teritoriul statului era proprietatea regelui, iar locuitorii supuşii lui. O treime din pămînt era rezervată Soarelui, a doua lui Sapa Inca, a treia era împărţită locuitorilor. Produsele primelor două părţi erau strînse în magazinele statului, pentru întreţinerea preoţilor, funcţionarilor şi armatei.

Incaşii cultivau porumb, cartofi şi chinoa. Ei practicau irigaţia şi gunoitul cu guano. La munte, cultura se făcea pe terase amenajate pentru a împiedica alunecarea terenului. Toată munca cîmpului era reglementată, dirijată şi controlată de o reţea de funcţionari.

La fel era organizată şi activitatea industrială. Munca fiecărui meşteşugar era riguros reglementată. Produsele industriei textile, ale olăriei şi lucrării metalelor erau concentrate în magazinele statului şi distribuite populaţiei de funcţionari publici, după condiţia fiecăruia.

Incaşii au întrecut celelalte popoare ale Americii în arta de a extrage şi prelucra aurul, argintul, cuprul şi staniul. Ei excelau în construcţia cuptoarelor de topit metalele şi în arta aliajelor. Cultura incaşilor a fost singura care a depăşit epoca bronzului. Numai fierul le-a rămas necunoscut.

Capitala lor, Cuzco, a fost comparată de spanioli cu Roma, pentru caracterul monumental al palatelor, templelor şi mormintelor, decorate cu basoreliefuri şi cu plăci de aur şi argint.

Dar ceea ce, mai ales, a stîrnit admiraţia spaniolilor a fost reţeaua de şosele. Ţara era străbătută, în toată lungimea, de la nord la sud, de două magistrale, una de-a lungul ţărmului, largă de 4—5 metri, a doua pe crestele Anzilor, legate amîndouă prin transversale. Văile şi prăpăstiile erau trecute pe poduri de piatră sau pe punţi suspendate. Şoselele erau apărate, contra alunecărilor de teren la munte şi contra inundaţiilor la cîmpie, de ziduri şi de arbori. Această reţea, jalonată de caravanseraiuri şi de magazine, permitea curierilor să străbată distanţa de 240 de kilometri, dintre Cuzco şi Lima, în trei zile. Spaniolii care le-au lăsat să se strice vor avea nevoie de trei săptămîni pentru a parcurge aceeaşi distanţă. Guvernul central putea, în cazul răscoalei unei provincii, să trimită imediat trupele de represiune. Însoţitorii lui Pizarro spuneau că nici Carol Quintul, cu toată puterea şi bogăţia lui, n-ar fi putut construi alte şosele mai bune. Lucrul e cu atît mai surprinzător, cu cît nici incaşii n-au cunoscut nici calul, nici roata. Ei n-au întrebuinţat decît lama — oaia Americii — care putea duce în spinare o greutate de 20—40 de kilograme pe o distanţă de 15—20 de kilometri pe zi.

Scanned with OKEN Scanner

Într-un singur domeniu incaşii au fost întrecuţi de azteci şi de maya : ei n-au cunoscut scrierea.

Şi acest stat, cel mai puternic şi mai bine organizat din America, s-a prăbuşit sub loviturile unei cete de aventurieri, înarmaţi cu arme moderne, fiindcă mijloacele lui de apărare erau inferioare şi fiindcă Francisco Pizarro l-a surprins într-un moment de criză.

Dar tradiţia de organizare centralizată şi deprinderea populaţiilor lor cu normele de conduită statale explică de ce tocmai statele cele mai înaintate, Mexicul şi Peru, au putut fi uşor transformate în viceregate spaniole, cîtă vreme popoarele mai înapoiate s-au dovedit inadaptabile şi au fost exterminate sau respinse în codri.

●

Înainte de a porni contra aztecilor, Cortés a luat o măsură care a contribuit, mai mult decît toate victoriile, la formarea legendei lui : a distrus toate corăbiile cu care sosise din Cuba. Tăind orice putinţă de retragere, a silit şi pe cei mai şovăitori să meargă înainte şi a încorporat în trupele sale pe cei 100 de membri ai echipajului.

Corpul expediţionar se compunea din 400 de fantasini, 15 călăreţi şi şase tunuri. Dar pe drum se mări cu trupele triburilor supuse de azteci sau învinse de Cortés. Văzîndu-şi vasalii şi aliaţii încorporaţi în armata spaniolă, Moctezuma încearcă mai întîi să oprească pe Cortés trimiţîndu-i daruri bogate, apoi, neizbutind, îl invită în capitala sa. Capitala aztecilor, Tenochtitlan, avea 50—60 000 de locuitori şi era zidită în mijlocul unui lac sărat, la două leghe depărtare de mal. Ea avea patru intrări la care se ajungea pe patru şosele artificiale, care se întretăiau în centrul oraşului. Spaniolii pătrund în Tenochtitlan, unde sînt primiţi cu onoruri deosebite şi găzduiţi împărăteşte, dar se simt ca într-o cursă. După o săptămînă de îngrijorare, Cortés luă o hotărîre extraordinară : îl făcu prizonier pe Moctezuma în propria sa capitală şi guvernă Mexicul prin mijlocirea lui. Dar, în timpul unei expediţii contra lui Narváez, trimis de Velásquez să-l aresteze pe Cortés, aztecii se revoltară şi, după ce-l omorîră pe Moctezuma, îi silesc pe spanioli să evacueze oraşul (30 iunie 1520).

Cortés construi 13 corăbii pe care le transportă bucată cu bucată pînă lîngă Tenochtitlan, împresură oraşul, tăie conducta de apă şi comunicaţiile cu exteriorul, dar nu putu lua oraşul decît după ce-l dărîmă casă cu casă (12 august 1521). Cortés cuceri Mexicul, dar nu găsi comorile de aur la care se aşteptase.

Carol Quintul răsplăti succesul lui Cortés numindu-l guvernator şi căpitan general al Noii Spanii care se întindea de la Colorado pînă la Istmul Panamá (octombrie 1522).

Spaniolii au căutat să cucerească şi sudul Statelor Unite de mai tîrziu. Dar, în Texas şi Florida, au întîlnit triburi primitive, care nu aveau rezerve de aur.

Scanned with OKEN Scanner

Pámfilio de Narváez a condus în 1528 o expediţie în regiunea Mississippi, însă foamea, bolile şi atacurile indienilor i-au măcinat oamenii. *Hernando de Soto*, care a reînnoit experienţa în 1539—1542, nu a fost nici el mai norocos.

Dezamăgiţi, spaniolii renunţă la regiunile din nordul Noii Spanii. Terenul rămîne liber pentru francezi, englezi şi olandezi. America Centrală şi coasta septentrională a Americii de Sud fură explorate între 1498 şi 1502, dar colonizarea nu începu decît în 1508, cînd Alonso de Ojeda şi Diego de Nicuesa întemeiară Castilla del Oro şi Nueva Andalusia, pe teritoriul cuprins între coasta septentrională a Columbiei şi Nicaragua. Cu ajutorul aventurierilor veniţi din Antile să-şi caute norocul pe *Tierra firme*, adică pe continent, ei întemeiară mai multe colonii : San Sebastian (1510), Santa Maria la Antigua (1510), Nombre de Dios, care serviră ca baze de operaţii exploratorilor Americii de Sud.

După ce Vasco Nuñez de Balboa descoperise, în 1513, *Mar del sur*, Marea de Sud, atenţia căutătorilor de aur fu atrasă de povestirile indienilor asupra coastei occidentale a Americii de Sud.

În 1522, Pascal de Andagoya explorase coasta Mării de Sud şi adusese informaţii despre bogăţiile unei ţări, Biru, din care spaniolii au făcut Peru. În 1524 şi 1526, *Francisco Pizarro* şi *Diego de Almagro* organizează două expediţii care ating insula Gallo, la nord de ecuator, descoperă ogoare bine cultivate, oraşe mari şi şosele îngrijite, mărturii ale unei civilizaţii dezvoltate şi ale unei ţări populate. Întreprinderea pare atît de primejdioasă, încît guvernatorul din Panamá dă ordin expediţiei să se întoarcă.

Pizarro trage în jurul său un cerc şi invită pe aceia care vor să continue expediţia să intre în cerc. Treisprezece voinici, care aveau să fie înnobilaţi de Carol Quintul, s-au declarat gata să-l urmeze. Hotărîrea lui avea să dea Spaniei jumătate din America de Sud.

Cu o corabie pe care le-o aduse Almagro, Pizarro şi cei treisprezece tovarăşi se îndreptară spre sud, aruncară ancora la Tumbez, în Golful Guayaquil, unde fură bine primiţi de şeful local. Pizarro mai vizită cîteva oraşe la sud, care-i confirmă cele auzite despre puterea şi bogăţia regatului incaşilor şi se întoarse la Panamá. Expediţia durase optsprezece luni.

Cucerirea regatului incaşilor — care se întinde de la Quito pînă la Rio Maule, pe mai mult de 35° latitudine — reclama forţe însemnate. Guvernatorul de la Panamá refuzînd să i le dea, Pizarro plecă în Spania şi obţinu de la Carol Quintul o audienţă, în urma căruia fu numit guvernator şi căpitan general al Noii Castilii, iar Almagro comandant la Tumbez.

Cînd Pizarro s-a prezentat cu 180 de soldaţi de infanterie şi 27 de călăraşi să revendice în numele „atotputernicului împărat Don Carlos", succesiunea imperiului inca, războiul civil dura de şapte ani. Huascar, fiul legitim al ultimului rege, fusese detronat şi arestat de fratele său vitreg, Atahualpa, care,

Scanned with OKEN Scanner

după ce exterminase triburile credincioase lui Huascar şi pe toţi membrii familiei regale, şi-a fixat capitala la Cajamarca şi domnea prin teroare şi violenţă.

Aflînd de aceste evenimente, Pizarro părăsi litoralul în toamna anului 1532, trecu Cordiliera occidentală şi, la 15 noiembrie, ajunse la Cajamarca. Oraşul era părăsit, dar armata lui Atahualpa era concentrată în apropiere. Pizarro îl atrage pe Atahualpa într-o cursă, îl face prizonier şi-l sileşte să se răscumpere „umplînd cu obiecte de aur, pînă, la înălţimea unui om, camera în care era ţinut prizonier".

La ordinul regelui lor, indienii veneau în şiruri neîntrerupte, aducînd în spate vasele, plăcile şi obiectele de aur ale templelor. Cantitatea necesară era aproape strînsă cînd, sub pretextul de a fi aţîţat poporul la revoltă, Atahualpa fu judecat de un simulacru de tribunal şi condamnat la arderea de viu. Fiindcă în ultimul moment a trecut la catolicism, judecătorii i-au făcut favoarea de a-l sugruma înainte de a-l arde pe rug (29 august 1533).

Despotismul teocratic al incaşilor s-a prăbuşit o dată cu dispariţia regelui. Regatul s-a destrămat ; provinciile extreme s-au separat ; pretutindeni societatea a căzut în anarhie. Favorizat de aceste împrejurări, Pizarro împinse cucerirea pînă la Cuzco, unde nu găsi însă aurul la care se aştepta. După ce lăsă vechea capitală a incaşilor în paza fratelui său Fernando, Pizarro întemeie pe ţărmul mării, într-o vale frumoasă, noua capitală, Lima (18 ianuarie 1535.) Acest act constituie punctul culminant al operei şi al carierei lui Pizarro. Cantitatea de aur capturată la Cajamarca a fost cea mai impresionantă — cel puţin 50 milioane franci aur — din cîte au cunoscut conchistadorii. Împărţirea prăzii a dezlănţuit patimile cele mai sălbatice, desfrîul, ura şi indisciplina. Epopeea cuceririi se termină cu războiul civil între cuceritori. Almagro, care plecase să exploreze Chile, se întoarce în 1537, face prizonier pe Fernando Pizarro, şi bate armata lui Alonso d'Alvarado care venise în ajutorul lui Fernando. Francisco Pizarro strînge o armată, pune mîna pe Almagro, îl execută şi împarte fraţilor săi Fernando şi Gonzalo imense domenii. Acelaşi spectacol în regiunea de nord, la Quito.

În 1539, Francisco Pizarro cuceri podişul Charcas (Bolivia) şi întemeie mai multe aşezări. Descoperirea minelor de argint de la Potosi atrase o mulţime de aventurieri care întemeiară alte aşezări. În acelaşi timp, Pedro Valdivia exploră Chile şi întemeie Santiago (1541). Numit guvernator, Valdivia îşi întinse autoritatea spre sud şi puse baza oraşelor Concepción şi Valdivia.

Pe coasta orientală a Americii de Sud, Juan de Salis încercă să exploreze în 1516 regiunea bogată, străbătută de Rio de la Plata, cel mai mare fluviu al Americii de Sud după Amazon, dar pieri într-o luptă cu indienii. Peste zece ani, Sebastian Caboto şi Diego Garcia izbutiră să creeze un comerţ înfloritor pe malurile fluviului. În 1536, Pedro de Mendoza întemeie colonia Buenos-Aires. La mijlocul secolului, apărură alte cetăţi pe cursul superior al fluviului :

Scanned with OKEN Scanner

Asunción, Ciudad Real şi Santa Cruz, dar pătrunderea înlăuntrul continentului mergea greu. Principalul efort al Spaniei se îndrepta spre regiunile bogate în aur.

Regiunea de nord-vest a Americii de sud, Columbia de azi, bogată în aur şi smaragde şi în ogoare mănoase, fu descoperită şi colonizată de Gonzalo Ximenes de Quesada care o numi Noua Grenada. Făcîndu-şi drum cu securile prin pădurea tropicală, luptînd unsprezece luni cu animalele sălbatice (şerpi, crocodili, jaguari) şi cu foamea, cu inundaţiile şi cu căldura înăbuşitoare, Quesada ajunse, cu 170 oameni din 900 cîţi luase la plecare, în 1537, în ţara aurului şi a smaragdelor şi o cuceri fără să întîmpine vreo rezistenţă. Cantitatea de aur găsită reamintea Cajamarca. Quesada fu ajuns aici de alte două expediţii: prima condusă de Benalcazar, care cucerise Quito, şi a doua de Federmann, care venea din Venezuela. Cei trei conchistadori se uniră şi întemeiară Santa Fé, care deveni leagănul viitoarei capitale a Columbiei.

Venezuela — Veneţia Mică — fusese descoperită de Columb. În 1528, Carol Quintul cedă Welserilor stăpînirea, administraţia şi jurisdicţia acestui teritoriu, în contul datoriilor contractate cu prilejul alegerii imperiale. Welserii voiau să caute aur în interiorul continentului. Ehinger, agentul Welserilor din Haiti, fu numit guvernator şi, în fruntea unei cete de 300 de spanioli, trimis să cucerească ţara şi să asigure dividendul capitalului plasat în întreprindere. Dar nu găsi nici minele de aur aşteptate, nici regiunile bogate şi potrivite pentru colonizare şi muri într-o ciocnire cu indienii. Locotenentul său, Federmann, atinse, după o strădanie de trei ani, Bogota, pentru a constata că Ximenez de Quesada i-o luase înainte. Încercările ulterioare se terminară la fel. Proiectul de colonizare germană nu a izbutit. În 1546, Welserii vîndură drepturile lor Spaniei.

7. IMPERIUL COLONIAL SPANIOL

Scopul primelor expediţii maritime spaniole, ca şi al celor portugheze, a fost comerţul cu aromate. Cînd însă nădejdea de a descoperi un drum mai scurt spre Indii s-a spulberat, spaniolii au trebuit să admită că numai organizînd exploatarea agricolă şi minieră vor putea trage folos de pe urma descoperirilor lor. Astfel, după perioada cuceririi începe, pe la 1540, perioada colonizării.

Spaniolii au găsit în America ţinuturi variate prin clima, resursele, locuitorii şi civilizaţia lor. Ei au descoperit plante folositoare, cartofi, porumb, cacao,

Scanned with OKEN Scanner

tutun, bumbac, pătlăgele roşii şi palmieri. Fauna le-a oferit posibilităţi mai puţine. America nu cunoştea animalele, a căror îmblînzire şi utilizare raţională a fost unul din factorii esenţiali ai civilizaţiilor europene şi asiatice.

Spaniolii au aclimatizat grîul, orzul, orezul, trestia-de-zahăr, portocalul, lămîiul şi dudul. Guvernatorii au stăvilit răspîndirea măslinului şi a viţei-de-vie pentru a nu face concurenţă Spaniei, mare producătoare de vin şi de untdelemn. La fel, ei au introdus animale necunoscute în Lumea Nouă : boul, calul, asinul, capra şi oaia, care, în păşunile grase şi imense, au reuşit atît de bine, încît America a ajuns cel mai mare rezervor de materii prime şi de articole alimentare din lume.

Spaniolii au învins greutăţile colonizării, fiindcă au profitat de experienţa reconchistei şi a colonizării europene din evul mediu. Cucerirea a fost o întreprindere în comandită, efectuată de „neamuri" şi de „fideli" (vasali). Conchistadorii au debarcat în America însoţiţi de membrii familiei lor şi de clientela lor. Alonso Pereira a fost însoţit de 16 fraţi, unchi şi veri care au trăit în casa lui şi au participat la beneficiile cuceririi.

Solul şi subsolul coloniilor au fost declarate proprietatea coroanei. Exploatarea minelor a fost concesionată unor particulari sau societăţi, care trebuiau să dea coroanei jumătate sau o treime din producţie.

Pămîntul a fost împărţit în latifundii şi distribuit conchistadorilor, curtenilor, favoriţilor şi ordinelor religioase. Aceste concesiuni prezentau toate caracterele feudelor castiliene şi s-au numit *encomiendas*. Pentru a le pune în valoare, autorităţile au repartizat fiecărui spaniol un număr de indieni. Acest sistem, sancţionat prin decretul din 1509, s-a numit *repartimiento*. Cu timpul, feudul *(encomienda)* şi şerbii repartizaţi pentru a-l munci *(repartimiento)* au ajuns sinonime. În schimbul muncii lor, indienii trebuiau să primească hrană, îmbrăcăminte, adăpost şi învăţătură creştină. Dar aceste obligaţii nu au fost respectate şi indienii au fost trataţi ca sclavi.

Imperiul spaniol se întindea din California şi pînă în Chile, pe o suprafaţă de 3 000 000 km², cuprinzînd : Mexicul, America Centrală, Venezuela, Columbia (Noua Grenadă), Peru, Chile, Rio de la Plata şi Antilele. Aceste teritorii formau două viceregate : Mexic (organizat în 1534) şi Peru (în 1542), la care aveau să se adauge, în secolul al XVIII-lea, Noua Grenadă (1717) şi Rio de la Plata (1776).

Primele rudimente de organizare datează din timpul lui Columb, dar marile instituţii au fost create sub Carol Quintul.

La început, coloniile s-au organizat spontan, după modelul oraşelor castiliene, cu *ayuntamiento, alcade, regidores* (consiliu municipal, primar, consilieri). În colonii, aceste municipalităţi s-au numit *cabildo*. Membrii lor erau aleşi de coloni şi îşi întindeau autoritatea nu numai asupra oraşului, ci şi asupra regiunii dimprejur.

Scanned with OKEN Scanner

Autoritatea municipalităţilor a trecut treptat în mîinile unui tribunal şi consiliu administrativ, instituit în 1511 de guvernul metropolitan şi numit *audiencia*, începînd cu anul 1526. Prima *audiencia* a fost creată pentru Española, a doua pentru Mexic. În cursul secolului al XVI-lea, toate coloniile au fost înzestrate cu *audiencias*.

Viceregele, numit direct de rege, era învestit cu aceleaşi puteri pe care regele le exercita în Spania. El guverna, administra şi conducea justiţia ; în caz de război, comanda flota şi armata. Dar, la expirarea mandatului său, care era de trei ani, trebuia să rămînă în colonie şase luni, ca simplu particular, pentru a răspunde la eventualele reclamaţii ale foştilor săi administraţi. În coloniile de însemnătate mai mică, regele era reprezentat de un guvernator, înzestrat ca şi viceregele cu atribuţii administrative, judecătoreşti, financiare şi militare. Viceregii şi guvernatorii trebuiau să-şi lase familia în Spania, să nu se ocupe cu afaceri, să trateze bine pe indieni şi să depună la intrarea în funcţie o cauţiune care să garanteze executarea sentinţei în cazul în care ar fi fost condamnaţi după expirarea mandatului lor.

Instituţiile locale, răsărite spontan în perioada cuceririi, au fost deci subordonate autorităţii metropolitane. Coroana ia conducerea directă a coloniilor, considerate provincii transoceanice. Organul central e *Consiliul Indiilor*, creat de Ferdinand Catolicul în 1511, şi definitiv organizat în 1524 de Carol Quintul. Compus din opt consilieri, un consilier financiar şi doi secretari şi prezidat de marele cancelar al Indiilor, consiliul pregătea legile şi ordonanţele pentru colonii, propunea candidaţii pentru toate posturile civile şi ecleziastice şi supraveghea activitatea funcţionarilor din colonii. Sediul consiliului era la Madrid şi nimeni, în afară de rege, nu putea interveni în deliberările membrilor lui.

Organul executiv al consiliului a fost *Casa de Contratación*, întemeiată în 1503, după modelul „Casei da India" din Lisabona. La început, „Casa de Contratación" a fost o societate particulară de negustori, la care guvernul a făcut apel pentru organizarea comerţului transoceanic. Reorganizată prin ordonanţele din 1534 şi 1543, a devenit un adevărat minister al comerţului, care supraveghea aplicarea legilor relative la comerţul cu America, înregistra ieşirea şi intrarea corăbiilor şi judeca diferendele între comercianţi. Casa fixa data plecării flotelor, navlul, tonajul şi destinaţia corăbiilor, monopoliza întregul comerţ colonial.

Pentru înlesnirea controlului, traficul transatlantic a fost concentrat la Sevilla. În 1529, Carol Quintul autorizează alte şapte porturi din Atlantic şi două din Mediterană să trimită corăbii în America, dar la întoarcere toate trebuiau să treacă prin Sevilla. În America, licenţa de a îmbarca şi debarca mărfuri a fost rezervată, în afară de Havana, porturilor Vera Cruz (pentru Mexic),

Scanned with OKEN Scanner

Nombre de Dios (pentru Columbia şi Venezuela), Panamá şi Callao (pentru ţările de pe ţărmul Pacificului).

„Casa de Contratación" organiza două flote pe an, compuse din cel puţin 10 vase de comerţ şi un bastiment de război.

Numărul corăbiilor care compuneau cele două flote a crescut necontenit pînă la sfîrşitul secolului al XVI-lea, cînd a atins cifra de 100—120.

Comerţul cu coloniile era foarte variat. Spania vindea articole alimentare (vin şi untdelemn), stofe, metale (aramă şi mercur), instrumente şi arme de fier, mobile, articole de lux şi sclavi negri. Coloniile exportau metale preţioase, apoi: zahăr, bumbac, cacao, tutun, lemn de preţ, materii colorante. Locul cel mai însemnat îl ocupau însă metalele, mai ales argintul.

În primii şaizeci de ani ai colonizării, cantitatea de aur şi de argint importată din America a fost evaluată la circa 30 000 de kilograme de argint, faţă de 59 000 de kilograme produse în Europa. Producţia anuală de aur era de 1 500 de kilograme în Europa, de 3 260 de kilograme în America şi de 2 400 în Africa. Producţia americană nu a sporit deci, în măsură considerabilă, stocul Europei de metale preţioase.

O schimbare radicală se produce abia începînd cu anul 1545, cînd se descoperă minele de argint de la Potosi, în partea septentrională a Perului. În timp ce producţia europeană se menţine, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, în jurul cifrei de 60 000 de kilograme de argint, media americană atinge între 1545 şi 1560 cifra de 311 000 de kilograme pe an, pentru a se ridica între 1581—1620 la 420 000 de kilograme. În acelaşi timp, producţia anuală de aur se fixează în jurul cifrei de 4 000 de kilograme, pe cînd Europa nu mai dă decît 1 000 de kilograme pe an.

Producţia masivă de argint răstoarnă echilibrul dintre metale. Aurul, care, în 1545, era de 10,75 ori mai scump decît argintul, ajunge la sfîrşitul secolului de 15 ori mai scump. Urmarea a fost urcarea bruscă a preţurilor, care începe să se resimtă la mijlocul secolului.

Aducerea unor mari cantităţi de metale preţioase a permis lui Carol Quintul, mai ales după descoperirea minelor de la Potosi, să acopere deficitul bugetelor sale anuale, să susţină cheltuielile războaielor şi ale curţii şi să gajeze împrumuturi urgente. Dar efectul asupra economiei spaniole a fost dezastruos.

Descoperirile geografice nu au schimbat structura economică a Spaniei. Încercarea lui Ferdinand Catolicul de a crea o industrie spaniolă nu a dat decît rezultate parţiale. Industria textilă şi metalurgică din Sevilla, Toledo şi Valencia nu era destul de dezvoltată pentru a elibera Spania de importul produselor străine. Spania a rămas o ţară exportatoare de materii prime, îndeosebi de lînă şi de metale. Pentru a alimenta comerţul său cu coloniile, a trebuit să facă apel la industriile străine. Astfel cantitatea considerabilă de metale preţioase adusă anual din America a fost risipită fără folos pentru economia Spa-

Scanned with OKEN Scanner

niei. Partea cuvenită negustorilor trecea graniţa pentru a plăti mărfurile pe care industria spaniolă nu era în stare să le producă ; iar a cincea parte — *el quinto* — din producţia de metale preţioase, care revenea regelui, era dinainte scontată bancherilor germani şi italieni. Adesea transportul de aur nici nu ajungea să atingă pămîntul Spaniei, el fiind expediat direct în Italia, Germania şi Flandra.

Ambasadorul veneţian Francesco Vendramin a calculat în 1595 că, din 260 de milioane de ducaţi ajunşi în Spania, nu au rămas aici, sub formă de monedă şi argintărie, decît 56 de milioane. Cum spunea un proverb spaniol, aurul american a căzut asupra Spaniei ca ploaia pe acoperiş, pentru a se scurge repede mai departe. Exemplul Spaniei dovedeşte că nu aurul, ci munca e adevăratul izvor de bogăţie al unei ţări.

8. URMĂRILE DESCOPERIRILOR GEOGRAFICE

Descoperirile geografice, noutatea şi abundenţa produselor importate în Europa, afluxul unor mari cantităţi de metale preţioase şi începutul expansiunii coloniale au avut repercusiuni adînci şi multiple asupra dezvoltării statelor europene.

Descoperirile geografice au lărgit considerabil domeniul comercial, limitat pînă în secolul al XV-lea la relaţiile Europei cu Siria şi Egiptul. Circumnavigaţia Africii permite europenilor să se aprovizioneze direct în „ţara aromatelor“ şi să păstreze pentru dînşii tot beneficiul acestui comerţ. Rezultatul îl constituie creşterea volumului afacerilor şi scăderea bruscă a preţului colonialelor. O singură corabie portugheză de 500—600 de tone cuprindea mai multă marfă decît o caravană întreagă şi marfa, venind direct, se vindea la Lisabona de 3—5 ori mai ieftin decît la Veneţia. Aromatele şi colonialele încep să devină articole de consum curent.

Descoperirile geografice au deplasat căile şi centrele comerciale. În locul Mediteranei şi Balticei, mări închise, Atlanticul devine centrul comercial al lumii. Ţările de pe litoralul oceanului, Portugalia, Spania, Franţa, Anglia, devin principalele puteri economice şi comerciale. Veneţia e silită să se mărginească la comerţul cu Imperiul otoman, iar Hansa germană pierde supremaţia Balticei şi se dizolvă.

Descoperirile geografice revelă Europei posibilităţile economice ale Americii. După perioada de cucerire, spaniolii încep să pună în valoare solul coloniilor lor, aclimatizează plantele (grîul, orzul, orezul, trestia-de-zahăr,

Scanned with OKEN Scanner

portocalii, lămîii, viţa-de-vie, măslinii) şi animalele (calul, asinul, boul, capra şi oaia), necunoscute în Lumea Nouă, şi trimit agricultori şi muncitori experţi în arta irigaţiei. Ei răspîndesc în Europa plantele specifice ale Americii : tutunul, porumbul, roşiile şi cartofii. Colonizarea spaniolă a făcut din America centrul de aprovizionare cu alimente şi cu materii prime a lumii şi debuşeul ideal pentru ţările suprapopulate ale Europei. Oceanul Atlantic a devenit axa comercială a lumii.

În sfîrşit, descoperirile geografice au risipit iluzia cosmogoniei medievale şi, revelînd omenirii măsura exactă a globului pămîntesc, i-a permis ca, în limitele spaţiului pămîntesc biruit, să recunoască cu mîndrie şi curaj propria sa mărire.

Scanned with OKEN Scanner

CAPITOLUL IV

FORMAREA STATELOR MODERNE [1]

„Un roi, une loi"

Biserica romano-catolică a urmărit în evul mediu să unească, peste deosebirile etnice, sociale şi culturale, toată lumea creştină într-o monarhie universală *(Ecclesia universalis* sau *Respublica christiana),* care să pună economia, gîndirea şi arta în slujba bisericii. Unul din simptomele cele mai izbitoare ale perioadei Renaşterii l-a constituit eclipsa acestui ideal şi formarea unui sistem de state independente care-şi fac echilibru. „Secolul al XVI-lea, scrie Marx, a fost epoca formării marilor monarhii, care pretutindeni au apărut ca urmare a slăbirii claselor feudale învrăjbite : aristocraţia şi orăşenii" [2]. Cu excepţia republicilor comunale din Italia, a cantoanelor elveţiene şi a oraşelor libere din Germania, aceste monarhii constituie state centralizate şi suverane, asupra cărora regele exercită o putere absolută. Ele se consideră

[1] Ed. Fueter, *Geschichte des europäischen Staatensystems von 1492—1559,* München Berlin, 1919 ; R. Folz, *L'idée d'Empire en Occident du V-e au XIV-e siècle,* Paris, 1953 ; M. Pacaut, *La théocratie. L'Eglise et le pouvoir au Moyen âge,* Paris, 1957; W. Kienast, *Deutschland u. Frankreich in der Kaiserzeit,* Leipzig, 1943 ; W. K. Ferguson, *Toward the Modern State* în *The Renaissance,* Harper Torchbooks, New York, 1962 ; Myron P. Gilmore, *The World of Humanism,* Harper Torchboocks, New York 1962 ; Marcel David, *La souveraineté et les limites juridiques du pouvoir monarhique du IX-e au XV-e siècle,* Paris, 1954. Werner Näf, *Frühformen des „modernen Staates" im Spätmittelalter,* în „Historische Zeitschrift", CLXXI (1951), 2, pp. 225—243. Piero Pieri, *Formazione e sviluppo delle grandi monarchie europee,* în vol. *Questioni di storia medievale,* Milano, pp. 475—499. A. S. Samoilo, (*Проблема абсолютной монархии в современной марксистской и буржуазной историографии (по материалам X международного конгресса историков в Риме в сентябрь 1955)*. [Problema monarhiei absolute în istoriografia marxistă şi cea burgheză contemporană (după materialele celui de al X-lea Congres internaţional al istoricilor de la Roma din septembrie 1955)] în «Средние века», t. XVI (1959), pp. 125—135. S. D. Skazkin, *Проблема абсолютизма в западной Европе (время и условя его возникновения* [Problema absolutismului în Europa occidentală (epoca şi condiţiile apariţiei acestuia) în volumul Из истории средневековой Европы (X—XVII в.в.], Moscova, 1957, pp. 5—18. Gaines Post, *Two Notes on Nationalism in the Middle* Age, în „Traditio", IX (1953), pp. 281- -320.

[2] K. Marx—F. Engels, *Opere,* vol. X, Editura Politică, Bucureşti, 1961, p. 460.

Scanned with OKEN Scanner

egale în drepturi şi resping orice autoritate suprastatală. În acelaşi timp, ele tind să îngrădească autonomiile locale şi să niveleze ierarhia feudală, care cuprinde toate persoanele libere într-o reţea de dependenţă vasalică, de la simplul cavaler pînă la împărat, şi să reducă la condiţia de supuşi chiar şi pe principii teritoriali, baroni, conţi sau duci.

Cele două instituţii universale, papalitatea şi imperiul, care aspirau la suzeranitatea universală şi îşi disputau întîietatea, îşi pierd prestigiul şi autoritatea. Considerîndu-se locotenentul lui Cristos pe pămînt, papa îşi arogase dreptul de a încorona pe împărat şi de a-l depune, ca şi pe ceilalţi suverani, de a dezlega pe supuşii lor de jurămîntul de credinţă şi de a interveni în afacerile interne ale tuturor statelor catolice. Dar, după captivitatea de la Avignon şi după mişcarea conciliară (care proclamase superioritatea sinoadelor asupra papilor), papalitatea a fost redusă la un compromis cu puterile seculare şi cu bisericile naţionale. De la sfîrşitul secolului al XV-lea, ea a fost tot mai absorbită de grija posesiunilor sale italiene şi implicată în toate conflictele internaţionale, din care a ieşit înfrîntă şi umilită. Celebrul *sacco di Roma*, din 1527, a făcut din Clement al VII-lea un simplu vicar al lui Carol Quintul.

La rîndul său, titularul „Sfîntului Imperiu de naţiune germană" se pretindea urmaşul împăraţilor romani şi delegatul lui Dumnezeu pentru a conduce afacerile seculare ale creştinătăţii. În virtutea superiorităţii sale asupra tuturor capetelor încoronate, împăratul se credea în drept să facă şi să desfacă regi şi să-i oblige pe toţi să-i presteze serviciul vasalic. În realitate, el nu mai avea nici o putere reală asupra celorlalţi suverani şi nu mai exercita decît o umbră de autoritate în Germania.

În perioada Renaşterii, viitorul e al monarhiilor naţionale, centralizate şi unificate, printre care cele dintîi sînt Franţa, Anglia şi Spania.

7. INSTRUMENTELE ŞI METODELE CENTRALIZĂRII POLITICE

Formarea statului modern, centralizat şi unificat, presupunea sfărîmarea puterii marii nobilimi feudale, abolirea privilegiilor ei politice şi judiciare, desfiinţarea autonomiilor locale şi a particularismului îngust şi înlocuirea legăturilor vasalice cu supunerea tuturor locuitorilor faţă de rege. Toate drepturile şi funcţiile publice, uzurpate în cursul orînduirii feudale de marii seniori imunişti, au fost recuperate de regalitate. În faţa fărîmiţării şi anarhiei feudale, legiştii formaţi la şcoala dreptului roman au proclamat caracterul absolut, de origine divină, al puterii regale. Din acest principiu, ei au dedus teoria absolutismului regal. Regele are dreptul să facă legi, să administreze

Scanned with OKEN Scanner

justiția, să numească funcționari, să reprime atentatele săvîrșite împotriva ordinii publice și împotriva maiestății regale prin jurisdicții excepționale, în virtutea puterii sale de suprem judecător și izvor al oricărei justiții.

Absolutismul monarhic n-a fost o teorie abstractă, creată de legiști, ci expresia antagonismului dintre nobilime și burghezia în ascensiune. Rivalitatea dintre aceste două clase privilegiate, ale căror forțe au ajuns să se neutralizeze, a asigurat autorității centrale libertatea de a concentra și exercita toate puterile publice.

Regele s-a servit mai întîi de dreptul său de suprem judecător, pe care nici principii feudali nu i-l puteau contesta, pentru a evoca în fața „curților" (tribunalelor) sale cauzele judecate de tribunalele feudale, comunale și ecleziastice. De asemenea, el a intervenit în conflictele dintre marii seniori ai regatului. Treptat, curțile regale s-au substituit tuturor tribunalelor senioriale, cărora nu le-au mai rămas decît conflictele de muncă cu țăranii dependenți de pe moșiile lor. Acest proces lung și penibil s-a realizat prin efortul unor judecători publici, interesați să lărgească mereu sfera justiției regale, fiindcă erau plătiți cu o parte din amenzile plătite de condamnați. Ei au dus un război necruțător împotriva jurisdicțiilor feudale și urbane. În secolul al XVI-lea, una din funcțiile esențiale ale puterii centrale, puterea judecătorească, a fost cîștigată de marile monarhii din Apus.

Progresele cele mai rapide le-a făcut justiția regală în Anglia, unde cucerirea normandă a introdus o administrație mult mai centralizată decît pe continent. Sistemul judecătorilor itineranți, creați în secolul al XII-lea, a aplicat pretutindeni un drept uniform, *dreptul comun*. La sfîrșitul secolului al XIII-lea, acest drept a fost codificat și regele a supus curților sale toate cauzele criminale și civile. Dar Războiul celor două roze a pus din nou totul în discuție. Pentru a zdrobi puterea marii nobilimi, Tudorii au recurs la jurisdicțiile excepționale ale Camerei înstelate și ale Consiliului Nordului.

În Franța, unde fărîmițarea feudală a fost mai completă și unde s-au constituit adevărate state particulare, triumful justiției regale a fost mai tîrziu și mai anevoios. Dar la sfîrșitul secolului al XV-lea, regele e stăpîn pe justiție și în Franța. Consiliile locale de justiție *(Assises)*, în care reprezentanții stărilor se întruneau sub prezidența, mai mult onorifică, a unui magistrat numit de rege și aplicau obiceiul pămîntului, sînt înlocuite cu tribunalele regale, în care reprezentantul regelui judecă efectiv împreună cu funcționarii locali.

Un corp de funcționari specializați și ierarhizați, din ce în ce mai numeroși, îl constituie agenții puterii centrale. Ei aplică în toată țara politica regală. Universitățile de la Neapole, Paris, Oxford și Alcalà le-au servit ca mijloc de formare. Apariția și dezvoltarea universităților e un aspect semnificativ al procesului de centralizare.

Scanned with OKEN Scanner

Dar organul cel mai eficient al guvernului central a fost armata permanentă care apăra regimul social şi politic împotriva răscoalelor interne şi împotriva atacurilor externe. În timpul feudalismului, armata se compunea din cetele vasalilor direcţi ai regelui, echipaţi pe cheltuiala lor. Varietatea contractului de vasalitate şi termenul scurt al serviciului militar paralizau orice încercare de organizare unitară şi eficientă. Cetele unor feude nu puteau fi menţinute sub arme decît cel mult patruzeci de zile, altele nu puteau fi întrebuinţate decît în anumite limite teritoriale. În caz de primejdie naţională, regele putea să proclame ridicarea în masă şi să cheme sub arme miliţiile oraşelor. Dar aceste forţe armate erau prost înarmate, greu de mobilizat, nedisciplinate şi uşor accesibile stărilor de panică.

Forţa armatei feudale o constituia cavaleria grea, compusă din nobili care datorau regelui serviciul militar. Dar efectivele ei erau foarte reduse şi de aceea nu puteau fi utilizate cu succes decît în războaiele locale, care constituiau de altfel starea normală a societăţii feudale. Pentru un război general de lungă durată, aceste forţe erau cu totul nepotrivite. Cavaleria grea franceză, cea mai numeroasă şi cea mai bine echipată dintre cavaleriile feudale, n-a putut rezista arcaşilor englezi în Războiul de o sută de ani. În urma înfrîngerilor de la Crécy (1346) şi de la Poitiers (1356), guvernul francez a luat cu simbrie ostaşi de meserie pe care îi ţinea sub arme atît timp cît le putea plăti solda. Cuvîntul soldat e sinonim cu acela de lefegiu, care se întîlneşte în cronicile şi documentele noastre. Solda a contribuit să răspîndească ideea că armata e a regelui, fiindcă el o plăteşte. În Franţa, începînd cu secolul al XIV-lea, nobilii nu se mai pot înconjura de cete armate : dreptul de a ridica trupe aparţine exclusiv regelui.

Anglia a cîştigat marile bătălii din timpul Războiului de o sută de ani, fiindcă a precedat Franţa cu un secol în organizarea unei armate naţionale. La sfîrşitul secolului al XIII-lea, în timpul războaielor cu Wales şi cu Scoţia, pentru a putea menţine armata feudală în campanii lungi, sub comanda unor ofiţeri numiţi de el, Eduard I (1272—1307) le-a plătit o soldă, care le-a permis să suporte urcarea continuă a preţului armamentului greu.

Dar Anglia era o ţară relativ mică şi nu putea întreţine mulţi cavaleri greu înarmaţi şi foarte costisitori. Eduard al III-lea (1327—1377) n-avea la Crécy decît 1 200 de cavaleri şi de două ori atîţia servanţi. Ceea ce a asigurat victoria armatei engleze a fost faptul că mica, dar bine echipată şi disciplinată, cavalerie grea a fost susţinută de o infanterie, formată din arcaşi înarmaţi cu arcuri puternice, singura armă de aruncat, eficace, din evul mediu.

Sistemul comitatelor a permis guvernului englez să utilizeze din plin resursele militare şi financiare ale ţării. Privilegiile garantate oamenilor liberi de constituţia ţării implicau obligaţia serviciului militar. Acest sistem făcea din englezi un popor înarmat. Toţi oamenii liberi, de la vîrsta de 15 pînă la

Scanned with OKEN Scanner

60 de ani, trebuiau să presteze serviciul militar şi să se echipeze pe socoteala lor. Cei mai bogaţi serveau în cavalerie, cei mai săraci — în infanterie. Forţa armatei o constituiau celebrii arcaşi englezi ale căror arcuri băteau la 300 de metri, şi un arcaş destoinic putea trage 10—12 săgeţi pe minut. Dar aceste arcuri erau greu de mînuit şi cereau o practică îndelungată. Războaiele aproape necurmate cu Scoţia şi cu Wales au oferit arcaşilor prilejul de a se exercita şi de a dobîndi o experienţă pe care au transformat-o în tradiţie, făcînd din tragerea cu arcul un sport naţional.

Costul tot mai mare al armamentului şi sărăcirea generală a nobilimii în secolele XIV şi XV au silit pe rege să plătească şi pe vasalii săi direcţi, încît englezii care au cîştigat victoriile de la Crécy şi Poitiers erau soldaţi de meserie, plătiţi de rege şi obişnuiţi să asculte de ordinele ofiţerilor săi.

Această organizare a permis comandamentului englez să combine tactica cavaleriei şi a infanteriei şi să-şi asigure o superioritate zdrobitoare asupra armatei franceze, care nu s-a bizuit la început decît pe cavaleria grea. La Crécy, cavalerii francezi au şarjat în formaţii de masă pînă ce au fost seceraţi cu miile de săgeţile cu vîrful de fier ale arcaşilor englezi [3].

Armata spaniolă, care în secolul al XVI-lea avea să asigure regilor catolici supremaţia în Europa, s-a format în timpul reconchistei. În războaiele de guerilă împotriva arabilor (sau maurilor), cavaleria uşoară a genetarilor, înarmată cu suliţe, a fost considerată ca arma naţională prin excelenţă. Ea excelase în manevrele rapide care stînjeneau marşul, desfăşurarea şi aprovizionarea armatei inamice. Dar slab echipat, corpul genetarilor era incapabil să reziste lăncilor lungi ale infanteriei. În războaiele din Italia, rolul acestui corp a fost secundar.

Forţa armatei spaniole în epoca modernă a constituit-o infanteria, organizată după modelul elveţian de „marele căpitan", Gonzalo de Córdoba. Ţinînd seamă de calităţile specifice ale soldatului spaniol, el a împărţit infanteria în batalioane de cinci sute de soldaţi, dintre care două sute înarmaţi cu suliţe lungi, aşezaţi în rîndul întîi, iar în rîndul al doilea alţi două sute înarmaţi fiecare cu o sabie şi cu o suliţă scurtă, şi, în sfîrşit, o sută de archebuzieri mobili. Fiecare batalion, formînd un corp distinct, înainta în masă compactă, ca infanteria elveţiană, avînd în plus uşurinţa de a se acomoda la accidentele terenului, rolul archebuzierilor fiind acela de a umple golurile pe care obstacolele naturale le deschideau între grupe. În afară de aceasta, Spania dispunea şi de o bună artilerie, care a jucat un rol important în cucerirea Granadei. Această organizare şi tradiţiile războinice ale poporului au conferit armatei spaniole un primat, pe care l-a păstrat pînă la inovaţiile lui Gustav Adolf şi Turenne.

---

[3] W. K. Ferguson, *Toward the Modern State*, în *The Renaissance*, pp. 12—13.

Scanned with OKEN Scanner

Regii catolici au mai avut asupra adversarilor lor şi avantajul unor condiţii generale, care din punct de vedere economic şi social au plasat Spania într-o poziţie de inferioritate faţă de vecinele sale, dar care i-au permis constituirea unei puternice armate naţionale. Sterilitatea solului, aversiunea populaţiei pentru muncile agricole şi industriale, economia pastorală care lăsa mai multe braţe disponibile decît agricultura, sărăcia generală şi spiritul de aventură determinau tinerii să se înroleze şi uşurau foarte mult constituirea unei armate. [4] În afară de aceasta, reconchista, care a făcut din prada de război o resursă normală, a dezvoltat în nobilii mici — *hidalgos* — prejudecata nobiliară şi dispreţul pentru muncă. Fr. Guicciardini a cunoscut Spania în timpul ambasadei sale din 1512 şi a recunoscut „marile calităţi militare" ale poporului spaniol. El a prevăzut „rezultatele excelente" pe care avea să le tragă guvernul, dar a notat şi efectele dăunătoare pe care dispreţul pentru muncă şi „fumurile de *hidalgo*" le-au avut asupra micii nobilimi. „Ei *(hidalgos)* preferă să se înroleze pentru o mică soldă sau să servească, îndurînd mii de necazuri şi mizerii, un mare senior, sau, cum făceau înainte de ascensiunea acestui rege (Ferdinand Catolicul), să ţină drumul mare, decît să se dedice comerţului sau unei meserii oarecare" [5].

Aceste prejudecăţi şi obiceiuri, rezultate ale unei dezvoltări istorice speciale, au făcut din război o industrie naţională şi au permis lui Carol Quintul şi lui Filip al II-lea să facă, din secolul al XVI-lea, perioada preponderenţei spaniole.

Aşa se constituie principalele organe ale centralizării în marile monarhii absolute : birocraţia ierarhizată, justiţia şi armata permanentă. Dar pentru a le întreţine şi pentru a acoperi sarcinile unei politici externe tot mai active, a fost nevoie de resurse regulate şi permanente, pe care numai impozitele le puteau asigura. Or, încercarea puterii centrale de a crea impozite generale şi permanente s-a izbit de cea mai mare rezistenţă. Marea majoritate a locuitorilor impozabili — de impunerea ordinelor privilegiate, nobilimea şi clerul, nici nu putea fi vorba în societatea feudală — se aflau în dependenţa unor seniori feudali şi regele nu-i putea atinge decît peste capul seniorului lor.

Numai treptat, şi pe măsură ce puterea judiciară a regelui s-a întărit, agenţii lui au putut să pătrundă pe marile domenii feudale şi să preleveze, sub formă de ajutor excepţional, o parte din cîştigul ţăranilor, silindu-l pe senior să împartă cu regele venitul domeniului său.

Altă consecinţă a nevoilor crescînde de bani ale regelui a fost dezvoltarea pe scară naţională a unor instituţii reprezentative — Parlamentul englez, Adunarea Stărilor generale în Franţa şi *Cortés* în Spania. Ele au fost convocate tocmai pentru a obţine votarea unor impozite.

---

[4] Ed. Fueter, *Geschichte des europäischen Staatensystems von 1492—1559*, München u. Berlin, 1919, pp. 81—82.

[5] A. Oţetea, *Fr. Guichardin. Sa vie publique et sa pensée politique*, Paris, 1926, p. 61.

Scanned with OKEN Scanner

În lupta sa împotriva marii nobilimi, regalitatea s-a bucurat de sprijinul burgheziei şi al bisericii. Burghezia i-a procurat resursele financiare, i-a pus la dispoziţie elemente bine pregătite pentru corpul funcţionarilor săi şi a susţinut-o în lupta împotriva particularismului şi independenţei marilor seniori feudali. Instituţii stabile şi o puternică autoritate centrală, în stare să ţină în frîu nobilimea brutală şi prădalnică, să menţină ordinea şi liniştea internă, erau condiţii indispensabile pentru dezvoltarea industriei şi comerţului. De aceea oraşele au susţinut energic politica de centralizare şi i-au pus la dispoziţie resursele lor. Din mijlocul burgheziei s-au ridicat inspiratorii şi teoreticienii absolutismului regal, legiştii formaţi la şcoala dreptului roman. De altfel, regalitatea a plătit bine devotamentul şi serviciile burgheziei, îmbogăţindu-i pe negustori prin concesiuni de venituri regale (domenii, vămi, taxe, monopoluri etc.) pentru împrumuturile acordate coroanei şi apărîndu-i contra sancţiunilor bisericii, care interzicea împrumutul cu dobîndă, contra privilegiilor nobiliare şi contra exclusivismului sistemului corporatist.

La fel de interesată era biserica să susţină întărirea monarhiei. Pentru a-şi apăra domeniile de cotropirile şi prădăciunile nobililor şi pentru a putea controla viaţa spirituală a credincioşilor săi, biserica avea nevoie de o autoritate centrală puternică. Teoria carolingiană a celor două puteri, spirituală şi temporală (lumească), amîndouă de origine divină, dar distincte în ceea ce priveşte domeniul în care se exercitau, corespundea politicii ecleziastice.

Pe această comunitate de interese s-a întemeiat alianţa „dintre tron şi altar". Prin ungerea cu mir, biserica conferea regelui un caracter aproape religios, care-l ridica deasupra celorlalţi muritori, şi-l făcea sacru şi inviolabil. Puterea cu care era învestit, considerată ca fiind de origine divină, era nelimitată şi se aplica tuturor supuşilor.

În schimbul acestor servicii, regalitatea s-a obligat, chiar prin jurămîntul de la încoronare, să apere persoana şi averea membrilor clerului şi privilegiile bisericii. Misiunea pe care regele o asuma faţă de ţară venea numai în rîndul al doilea, şi era de a o apăra faţă de duşmanii dinafară şi de a menţine pacea şi ordinea înăuntru, adică de a apăra stăpînirea minorităţii exploatatoare asupra majorităţii exploatate. Şi, asupra acestei misiuni, regalitatea şi biserica erau de acord.

Cu toate progresele absolutismului, puterea regală nu era nelimitată. Provinciile recent încorporate în domeniul regal au încheiat, mai înainte de a renunţa la independenţa lor, tratate care le garantau privilegiile, obiceiurile şi dreptul de a se administra prin oamenii lor. Deşi regele tinde sistematic să anuleze dispoziţiile acestor tratate, greutăţile comunicaţiilor şi numărul restrîns al funcţionarilor asigură puterilor locale o mare libertate de acţiune şi împiedică

Scanned with OKEN Scanner

guvernul să intervină totdeauna prompt şi eficient în viaţa provincială [6]. Chiar şi în Franţa, care în perioada Renaşterii era statul cel mai puternic centralizat, diferitele provincii formau un conglomerat de instituţii şi de situaţii diverse şi în veşnică transformare. O serie de comunităţi : oraşe libere, corpuri constituite, curţi de justiţie ecleziastică şi seniorială, exercitau încă, sub controlul superior al regelui, unele funcţii atribuite azi exclusiv statului. Faptul că funcţiile judiciare, administrative şi fiscale nu erau destul de specializate şi de separate a contribuit de asemenea să îngrădească controlul puterii centrale. În Anglia, regalitatea a trebuit să lase, din lipsă de suficiente resurse financiare, administraţia locală şi soarta maselor populare „în grija" judecătorilor de pace, aleşi dintre cei mai mari proprietari ai comitatului, care controlau şi salariile.

Cu toate aceste limite, atît timp cît a servit progresul economic şi social, absolutismul a făcut progrese, sfărîmînd puterea politică a marii feudalităţi şi favorizînd dezvoltarea forţelor de producţie capitaliste. Dar echilibrul forţelor sociale rivale avea să devină tot mai instabil, pe măsură ce burghezia se întărea şi avea mai puţină nevoie de sprijinul monarhiei. Atunci începe era revoluţiilor pentru desfiinţarea orînduirii feudale.

Guvernul central a exercitat un control mai eficient asupra supuşilor decît în perioada clasică a feudalismului, a dispus de mai multe surse de venit şi şi-a asigurat o independenţă politică mai mare faţă de adunările Stărilor generale. Aceste progrese s-au reflectat într-o politică de expansiune, în întreţinerea unor armate mai mari şi în reforme care au asigurat dezvoltarea noilor forţe ale producţiei capitaliste şi închegarea, în cursul secolului al XVI-lea, a factorilor constitutivi ai naţiunii care aveau să ducă la apariţia primelor state naţionale : Franţa, Anglia şi Spania.

2. FRANŢA [7]

Franţa a ieşit din Războiul de o sută de ani depopulată şi ruinată. Centre de populaţie au dispărut pentru mai multe generaţii, un mare număr de monumente, drumuri şi poduri au fost distruse. O parte din efectivele armatei care

[6] R. Mousnier evaluează numărul funcţionarilor publici ai Franţei pe la 1505 la 12 000 pentru 15 milioane de locuitori şi 480 000 km², adică un funcţionar la 1 250 de locuitori şi la 40 km². În 1934, era un funcţionar la 70 de locuitori şi 56 la 40 km² (*Les XVI-e et XVII-e siècle*, Paris, 1961, p. 115).

[7] G. et. Cl. Willard, *Formation de la nation française*, Editions sociales, Paris, 1955 ; F. Lot, *La France des origines à la Guerre de Cent Ans*, Paris, 1941 ; Ch. Petit-Dutaillis, *La monarchie féodale en France et en Angleterre*, Paris, 1933 ; Aug. Longnon et H. F. Delaborde, *La formation de l'unité française*, Paris, 1922 ; E. Lavisse, *Histoire de France*, vol. IV—V, Paris, 1911 ; G. Dupont-Ferrier, *La formation de l'État fran-*

Scanned with OKEN Scanner

trăiseră din jaf au refuzat, şi după încheierea păcii, să ducă o viaţă de muncă regulată. Anarhia şi prădăciunile lor au prelungit efectele războiului.

Puterea centrală şi organele ei au slăbit în timpul războiului. În mijlocul nenorocirilor şi înfrîngerilor, forţele de iniţiativă locale, feudale sau municipale, au ridicat din nou capul. Opera de centralizare politică şi de consolidare teritorială, realizată pînă la începutul secolului al XIV-lea, părea să fie compromisă.

Dar, după restabilirea păcii, Franţa s-a refăcut cu o rapiditate care a surprins pe cronicarii contemporani. Revoltele nobiliare au fost înfrînte cu ajutorul maselor populare care aveau nevoie de linişte şi de ordine şi care au susţinut monarhia împotriva rebeliunii marii feudalităţi. În mai puţin de un sfert de secol (1461—1483), guvernul lui Ludovic al XI-lea a reconstituit organele puterii centrale şi a cuprins în reţeaua administraţiei sale întreg regatul, a creat un impozit regulat şi o armată permanentă. Prin încorporarea Burgundiei şi Bretaniei, Franţa atinge cadrul teritorial în care se va constitui în cursul secolului următor, statul naţional francez. Prin întinderea teritoriului său (480 000 km² în 1498, faţă de 550 000 km² de azi) şi prin numărul locuitorilor săi (15—16 milioane), Franţa e al doilea stat după Imperiul german, iar prin structura sa politică şi socială şi prin resursele sale economice, e statul cel mai compact şi cel mai unitar din Europa. Acest primat a fost rezultatul a trei secole de luptă împotriva nobilimii feudale şi a particularismului local.

După împărţirea Imperiului carolingian (843), ceea ce numim azi Franţa nu era decît un mozaic de principate mai mult sau mai puţin independente şi suverane. Numai tradiţia clericală şi cancelaria regală mai păstraseră titlul de *Regnum Francorum* (regatul francilor). Pînă în secolul al XV-lea, pentru oamenii de rînd, singura realitate care corespundea noţiunii de „Francia" era regiunea pariziană, *Ile de France* [8]. Cînd Ioana d'Arc spunea că se duce

---

çais et l'unité française, Paris, 1929 ; G. Pagès, *La monarchie d'ancien régime en France*, Paris, 1928 ; P. Champion, *Louis XI*, Paris, 1927 ; R. Doucet, *Les institutions de la France au XVI-e siècle*, Paris, 1948 ; R. Gandilhon, *Politique économique de Louis XI*, Paris, 1941 ; R. Mousnier, *Les XVI-e et XVII-e siècles*, vol. IV din *Histoire générale des civilisations*, Paris, 1961 ; Gaston Zeller, *Les institutions de la France au XVI-e siècle*, Paris, 1948 ; Martin Göring, *Weg und Sieg der modernen Staatsidee in Frankreich vom Mittelalter bis 1789*, Tübingen, 1947 ; Percy Ernst Schramm, *Der König von Frankreich. Das Wesen der Monarchie vom 9. bis zum 16. Jahrhundert*, vol. I—II, Weimar, 1939 ; N. A. Denisova, *Из истории политической борьбы во франции в начале XIV в. [Din istoria luptei politice în Franţa la începutul sec. al XIV-lea]*, în «Средние века», XX (1961), pp. 208—224 ; A. D. Liublinskaia, *Contribuţii la problema dezvoltării poporului francez (sec. IX—XV)*, în „Analele româno-sovietice", Istorie, VIII (1954), nr. 2, pp. 39—60 ; B. A. Pocquet du Haut-Jussé, *Une idée politique de Louis XI : La sujétion éclipse la vassalité*, în „Revue historique", CXXXVI (1961), tom. CCXXVI, pp. 383—398.

[8] Ch. Petit-Dutaillis, *La monarchie féodale en France et en Angleterre*, Paris, 1933, pp. 6—7.

Scanned with OKEN Scanner

în Francia, ea se referea la această regiune. Hugo Capet, ales rege în 987, nu stăpînea efectiv decît domeniile sale patrimoniale, situate între Paris şi Orléans şi măsurînd abia 6 800 km², cît două din cele 89 de departamente de azi, şi domeniul regal nici nu forma măcar un teritoriu compact şi nici nu avea ca centru Parisul. El se compunea din cinci bucăţi, separate de posesiuni străine. Stăpînul uneia, seniorul de Montlhéry, din castelul său puternic întărit, putea intercepta comunicaţiile dintre Paris şi Orléans. Restul Franciei se compunea din principate ereditare, asupra cărora regele nu exercita decît o autoritate derivînd din omagiul feudal. Titularii lor nu se recunoşteau supuşii, ci vasalii regelui. Ducii de Normandia, de Bretania, de Burgundia şi de Aquitania, precum şi conţii de Flandra, de Anjou sau de Toulouse se intitulau duci şi conţi „din mila lui Dumnezeu", băteau monedă cu efigia lor, strîngeau dări, administrau justiţia şi ridicau trupe, ca nişte suverani adevăraţi. Ducatul Normandiei era de trei ori, iar al Aquitaniei de cinci ori mai mare decît domeniul regal. Cu toate acestea, trei secole mai tîrziu, toate aceste ducate şi comitate, împreună cu alte formaţii mai mărunte, au intrat în domeniul regal şi titularii lor au recunoscut în rege nu pe suzeranul ales de ei, ci pe suveranul ereditar şi înzestrat cu toate puterile publice. Cum s-a realizat o evoluţie atît de importantă ? Istoricii burghezi au explicat formarea şi centralizarea monarhiei franceze prin două teorii. Mai întîi, prin întinderea autorităţii de suprem suzeran a regelui asupra tuturor ducatelor, comitatelor şi baroniilor. Prin simplul joc al fidelităţii feudale, regele s-ar fi transformat în suveran absolut. Dacă teoria aceasta e adevărată, cum se face că domenii ca Flandra şi Comitatul de Barcelona care, în secolul al XI-lea, se recunoşteau vasale regelui Franţei, n-au intrat în domeniul regal, ci s-au contopit cu alte state ? Şi, invers, cum se explică faptul că provincii ca Provensa, Dauphiné sau Franche-Comté, care, pînă la încorporarea lor în domeniul regal, nu s-au recunoscut niciodată dependente de Franţa, au venit totuşi să întregească teritoriul acestei ţări ?

O altă teorie, tot atît de şubredă, explică formarea unităţii franceze nu prin aplicarea principiului feudal al devotamentului faţă de suzeran, ci prin întinderea domeniului regal asupra întregului teritoriu al Franţei în urma unei serii de întîmplări norocoase : moşteniri, căsătorii, confiscări şi cumpărări. Dar teoria aceasta nu ne explică de ce comitatul de Champagne, dobîndit de Filip cel Frumos prin căsătoria sa cu Jeanne de Navarre, a fost încorporat definitiv în domeniul regal, iar ducatul de Aquitania, trecut sub stăpînire engleză, prin acelaşi mijloc, prin căsătoria moştenitoarei lui, Alienor, cu Enric al II-lea Plantagenet, n-a rămas englez, ci a sfîrşit prin a întregi teritoriul Franţei. Pentru ca hazardul să fi fost determinant într-un singur sens, a fost nevoie ca el însuşi să fi fost determinat de o forţă superioară.

Această forţă a fost dezvoltarea producţiei şi a relaţiilor de schimb, înmulţirea şi creşterea oraşelor, apariţia primelor elemente ale clasei burgheze şi

Scanned with OKEN Scanner

formarea unei conştiinţe colective care şi-a găsit expresia cea mai puternică în mişcarea de eliberare de sub stăpînirea engleză, condusă de Ioana d'Arc. Expansiunea acestor forţe a fost favorizată de configuraţia solului, de poziţia geografică, de clima maritimă temperată, de abundenţa şi de varietatea resurselor naturale care au permis specializarea diferitelor regiuni şi dezvoltarea schimbului dintre ele şi formarea pieţei unice franceze. La aceste avantaje s-a adăugat sistemul fluvial care străbate Franţa de la o mare la alta, formînd o reţea de căi navigabile în cea mai mare parte a cursului lor şi cu legături uşoare între ele. Avantaj imens, dacă ne gîndim că în evul mediu mărfurile grele şi voluminoase (cereale, lemne, sare, vin) nu puteau fi transportate la distanţe mari şi în cantităţi comerciale decît pe apă, din cauza mijloacelor rudimentare de transport pe uscat. Faptul că marile abaţii care n-aveau domenii în regiunile viticole au găsit, încă din secolul al X-lea, mai avantajos să cumpere vinul pe piaţă decît să-şi procure vii în regiunile viticole dovedeşte dezvoltarea precoce a schimbului interregional din Franţa.

Datorită acestor condiţii favorabile, după două secole de existenţă obscură, în cursul cărora regalitatea n-a luat parte la nici una din marile creaţii ale societăţii franceze — cavalerimea şi curtenia, comunele şi corporaţiile meşteşugăreşti, întemeierea universităţilor, receptarea dreptului roman, poezia provensală, poemele epice şi arta gotică, care aveau să asigure, în secolul al XIII-lea, supremaţia civilizaţiei franceze — monarhia ia deodată avînt în timpul domniei lui Filip-August (1180—1223), o dată cu întărirea oraşelor.

Progrese modeste fuseseră realizate şi mai înainte, sub Ludovic al VI-lea cel Gros (1108—1137) şi sub Ludovic al VII-lea (1137—1180), cărora le revine meritul de a fi pacificat domeniul regal. Ludovic al VII-lea a supus, distrugîndu-le castelele, seniorii briganzi care terorizau şi prădau populaţia domeniilor regale. După treizeci şi patru de ani de lupte, el a izbutit să redea ţăranilor puţină securitate şi să restabilească comunicaţiile dintre Paris şi Orléans. Prin aceasta, în afară de un spor de putere, regele obţine un beneficiu moral : contra marilor seniori, prădalnici şi brutali, el apare ca ocrotitorul celor mici şi slabi : ţărani, negustori, meseriaşi, preoţi de la ţară.

Filip-August a acordat sau confirmat oraşelor din provinciile nou anexate carte de privilegii. El a devenit astfel suzeranul natural al oraşelor şi şi-a asigurat concursul miliţiilor şi ajutorul finanţelor lor. În afară de aceasta, bailivii lui pătrund în interiorul domeniilor feudale pentru a exercita funcţii fiscale, judiciare şi militare, şi pentru a reduce puterea marilor seniori şi fărîmiţarea feudală. Populaţia urbană profită pentru a-şi extinde legăturile economice şi culturale asupra întregului domeniu regal. Aceste interese comune explică strînsa alianţă dintre rege şi oraşe.

Parisul, care pe timpul Carolingilor era un centru rural, se ridică în secolul al XIII-lea şi devine efectiv capitala regatului. Marile şi bogatele mănăstiri din apropiere îi favorizează dezvoltarea industrială şi comercială, iar poziţia

Scanned with OKEN Scanner

sa geografică, la încrucişarea drumurilor care leagă ţările nordului cu bîlciurile din Champagne şi cu provinciile sudului, atrage o mulţime de negustori şi de pelerini dintre care unii se aşază statornic, alături de populaţia de baştină. Puternica corporaţie a negustorilor fluviali e în relaţii cu capitala Normandiei, Rouen, şi, prin ea, cu marea. Aceste legături asigură Parisului o poziţie dominantă ca centru economic şi politic al regatului, şi pregătesc realipirea ducatului de Normandia la domeniul regal.

Dar progresele realizate de monarhia feudală sub Ludovic al VI-lea au fost compromise de conflictul cu Anglia. Cucerirea Angliei de către ducele Normandiei, William Bastardul, în 1066, crease deja Franţei o situaţie cu atît mai primejdioasă, cu cît, în virtutea dreptului feudal, William, devenind rege al Angliei, a rămas duce al Normandiei şi vasal al regelui Franţei.

Dar situaţia a devenit de-a dreptul catastrofală cînd contele de Anjou, care poseda şi Normandia, Touraine şi Maine, s-a căsătorit în 1152 cu Alienor de Aquitania, care-i aducea ca zestre tot sud-vestul Franţei, iar în 1154 a ajuns rege al Angliei, sub numele de Enric al II-lea Plantagenet (1154—1189). Regele Angliei era stăpîn pe două treimi din teritoriul Franţei. Franţa părea condamnată să devină o simplă posesiune engleză.

De acum, pentru trei sute de ani, sarcina principală a monarhiei franceze avea să fie izgonirea englezilor de pe teritoriul Franţei. Profitînd de neînţelegerile dintre membrii familiei regale engleze, Filip-August a izbutit să elibereze Normandia, Maine, Anjou, Touraine, Poitou. Englezii nu mai păstrau decît Guyenne, între Garonne şi Pirinei. Domeniul regal atingea Canalul Mînecii şi Oceanul Atlantic : imens progres în procesul de unificare a Franţei.

Succesele acestea fură consolidate prin marea victorie de la Bouvines (1214), asupra coaliţiei Angliei, Imperiului german şi seniorilor feudali geloşi pe puterea ascendentă a Capetingilor. Victoria asupra unei coaliţii europene a provocat în toată Franţa o primă tresărire a sentimentului naţional.

Înăuntrul domeniului regal, Filip-August a consolidat autoritatea regală şi a înzestrat statul cu organele sale esenţiale, administrative şi financiare. Monarhia feudală a ieşit atît de întărită, încît Filip-August n-a mai avut nevoie să-şi asocieze fiul la tron înainte de a muri. Principiul succesiunii masculine în linie de primogenitură a învins definitiv, evitînd monarhiei franceze luptele pentru tron de care pretutindeni marea nobilime a profitat pentru a stăvili procesul de centralizare monarhică. Crainicul care anunţa decesul regelui proclama în acelaşi timp accesiunea succesorului său, rostind formula celebră : *Le roi est mort, vive le roi !*

Erezia albigensilor — revoltă antifeudală, la care şi nobilimea din sudul Franţei s-a asociat pentru a-şi păstra independenţa politică — a oferit regalităţii prilejul să încorporeze sudul Franţei în domeniul regal (1229), înainte ca el să fi constituit, prin structura lui economică şi politică, prin cultura şi

Scanned with OKEN Scanner

limba lui distincte, o naţiune deosebită. Anexarea comitatului de Toulouse a fost „un fapt decisiv pentru formarea teritorială a naţiunii franceze“ [9].

Ludovic al IX-lea, numit „cel Sfînt“, a pus capăt, prin pacea de la Paris (1259), primului Război de o sută de ani, renunţînd la unele din cuceririle bunicului său Filip-August. El a consolidat ordinea internă, interzicînd duelul judiciar şi îngrădind justiţia feudală. La moartea lui (1270), Franţa devenise ţara cea mai puternică din Europa.

Nepotul său, Filip al IV-lea cel Frumos (1285—1314), a afirmat independenţa şi suveranitatea Franţei faţă de puterea universală a papalităţii. Conflictul lui cu Bonifaciu al VIII-lea a arătat că sistemul de imunităţi şi de privilegii al bisericii catolice şi amestecul papii în afacerile interne ale statului erau incompatibile cu suveranitatea şi independenţa statului laic. Scutirea bisericii şi a imenselor sale domenii de orice sarcină publică şi vasta sferă a jurisdicţiilor ecleziastice deveniseră piedici intolerabile în calea dezvoltării statului laic. Filip cel Frumos a impus clerul şi, cu toate protestele papii, a supus episcopatul curţilor regale. Citat în faţa sinodului de la Roma, Filip convocă adunarea reprezentanţilor celor trei stări — considerate ca prima întrunire a Statelor generale (1302), deşi reprezentanţii stărilor din Languedoc au lipsit. Adunarea respinse pretenţiile papii la dominaţia universală şi interzise episcopilor francezi să participe la sinod.

Pentru a preveni fulgerele papale — excomunicarea şi punerea sub interdict a Franţei — Guillaume Nogaret, un legist violent şi lipsit de scrupule, coborî în Italia cu o ceată înarmată şi, cu ajutorul duşmanilor italieni ai papii, săvîrşi împotriva papii „atentatul“ de la Anagni (1303). Niciodată papalitatea nu avea să se refacă de pe urma acestei lovituri.

După moartea lui Bonifaciu al VIII-lea, cardinalii au ales un papă francez, pe Clement al V-lea (1305—1314), care s-a aşezat la Avignon, sub protecţia regelui Franţei. Urmaşii lui, toţi francezi, au rămas la Avignon timp de 70 de ani, pînă în 1378. E ceea ce istoricii au numit „captivitatea babilonică a papilor“.

Atentatul de la Anagni a marcat sfîrşitul puterii universale a papilor. El a scos la lumină tendinţele fundamentale ale statului modern : suveranitate asupra bunurilor şi persoanelor din cuprinsul hotarelor sale, exerciţiu exclusiv al justiţiei, independenţă absolută în materie de legiferare şi, în mod încă timid, control asupra vieţii spirituale a naţiunii. Unii istorici au văzut în această criză sfîrşitul evului mediu. În tot cazul, în timpul „captivităţii babilonice“, papa a încetat de a mai fi ocrotitorul şi aliatul regalităţii franceze, pentru a deveni slujitorul ei.

Filip-August şi urmaşii săi, mai ales Ludovic al IX-lea cel Sfînt, au avut o idee foarte înaltă despre drepturile coroanei. Ludovic al IX-lea a spus că

[9] G. et Cl. Willard, *op. cit.*, pp. 24—25.

Scanned with OKEN Scanner

nu trebuie să fie decît „un singur rege în Franţa", şi a tras toate consecinţele din acest principiu şi din titlul de *dominus eminens* şi de suzeran *pardessus tout* (mai presus de orice).

Titlul de suzeran suprem a permis regelui, de îndată ce a dispus de un domeniu mare, de o armată şi de bani, deci de o forţă materială superioară, să intervină în conflictele dintre baroni, să *imediatizeze* — adică să supună autorităţii sale directe — un număr din ce în ce mai mare dintre vasalii vasalilor săi şi să evoce tot mai multe procese în faţa curţilor regale.

Războiul de o sută de ani, izbucnit în 1337, curmă brusc progresele monarhiei franceze. Devastările trupelor de mercenari, tîlhăriile şi violenţele seniorilor feudali, teribila ciumă neagră din 1348 au decimat populaţia şi au dezorganizat producţia. Mizeria generală şi exasperarea populaţiei au provocat izbucnirea simultană a două răscoale : una pariziană condusă de burghezie, alta ţărănească.

Burghezia pariziană, sub conducerea starostelui corporaţiei negustorilor, Etienne Marcel, a refuzat în Adunarea Stărilor generale, întrunită după dezastrul de la Poitiers (1356), să voteze impozitele de război, înainte de realizarea unor reforme care să asigure Stărilor generale periodicitatea şi controlul gestiunii finanţelor publice. Burghezia a încercat deci să limiteze puterea regală şi s-o supună controlului Stărilor generale. Poporul parizian s-a înarmat şi a executat, sub ochii moştenitorului tronului, doi sfetnici „răi, hicleni şi trădători".

Mişcarea pariziană fu sprijinită de o formidabilă răscoală ţărănească, izbucnită în mai 1358, din cauza prădăciunilor şi asupririlor stăpînilor de moşie. Răscoala a cuprins în mai puţin de o lună toată regiunea din nordul Franţei. Ţăranii şi burghezia pariziană luptă împotriva aceluiaşi duşman, marea feudalitate, şi populaţia unor oraşe face cauză comună cu ţărănimea. Dar burghezia mare trădează ţărănimea şi se apropie de nobilime, care cheamă în ajutor trupele engleze. Seniori francezi şi englezi se unesc împotriva duşmanului comun. Represiunea a fost teribilă : după cronicile vremii, mai mult de 20 000 de ţărani au fost executaţi.

Strivirea răscoalei ţărăneşti a fost urmată de înfrîngerea mişcării pariziene. Părăsit de muncitorii parizieni cărora stăpînirea lui nu le-a adus nici o îndreptare, Etienne Marcel a fost omorît de partizanii regalităţii şi Parisul şi-a deschis porţile trupelor regale.

Răscoala a fost înfrîntă de forţele statului feudal, fiindcă a fost lipsită de o organizare de ansamblu şi de o teorie revoluţionară. Forţele de producţie capitaliste nu atinseseră încă un grad de dezvoltare care să reclame abolirea relaţiilor feudale, iar burghezia nu se dezvoltase încă pe plan naţional. Ţăranul, legat de tenura lui privată, izolat în sate fără legături cu exteriorul şi

Scanned with OKEN Scanner

lipsit de perspective de viitor, nu putea să reziste forţelor coalizate ale claselor stăpînitoare [10].

Carol al V-lea (1364—1380) a restabilit autoritatea regală şi a eliberat cea mai mare parte a teritoriului. După moartea lui, războiul cu Anglia a fost suspendat timp de aproape patruzeci de ani, dar Franţa a fost tulburată de un război civil, provocat de unchii regelui, ducii „apanajaţi" [11] de Anjou, de Burgundia, de Bourbon şi Ludovic de Orléans, fratele regelui, care-şi disputau puterea regală, Carol al VI-lea fiind incapabil de a domni. Franţa s-a împărţit în două. În 1413, Parisul s-a răsculat. Sub conducerea starostelui măcelarilor, Caboche, răsculaţii au provocat convocarea Stărilor generale, care au elaborat un program de economii şi de control al veniturilor regale. Dar răscoala a fost uşor reprimată.

După bătălia de la Azincourt (1415), în care armata regală a suferit o înfrîngere tot atît de decisivă ca şi cea de la Crécy şi Poitiers, nordul Franţei a recunoscut rege pe Enric al V-lea al Angliei. Burgunzii s-au aliat cu englezii. Dar masele populare au rămas credincioase regelui legitim, viitorul Carol al VII-lea. Ioana d'Arc, care a întruchipat sentimentul popular, a eliberat Orléans şi a încoronat pe rege la Reims. Mişcarea de eliberare avea un conducător legitim, regele, în jurul căruia s-au grupat toate energiile naţionale. În 1453, izgonirea englezilor s-a terminat prin recucerirea oraşului Bordeaux. Englezii nu mai păstrau în Franţa decît Calais (pînă în 1558).

Paralel cu întinderea domeniului regal s-a constituit un aparat de stat, cu un sistem de funcţionari ierarhizaţi, adică cu o birocraţie centralizată. Punctul de plecare l-a format importanţa politică şi administrativă dobîndită de *Curia regis* (curtea regelui), care iniţial se compunea din familiarii şi slujitorii regelui.

Primii Capetingi, trăiesc, ca şi Carolingii, înconjuraţi de rude, de clerici, de slujitori domestici şi de prieteni care constituie curtea sau palatul. Dintre ei se recrutează „marii demnitari", care împlinesc slujbele curţii, încă nediferenţiate de-ale statului : seneşal, şeful personalului curţii, *connétable (comes stabuli)*, paharnic, vistiernic *(camerarius)*, cancelar, capelani pentru serviciul religios.

Curtea e centrul guvernului. Chiar şi atunci cînd regele se află în călătorie, centrul guvernului e acolo unde se află el şi curtea sa. Înainte de sfîrşitul

[10] G. şi Cl. Willard, *op. cit.*, pp. 32—35.

[11] Apanajele erau provinciile pe care regii Franţei le concedau membrilor familiei lor pentru a le servi ca izvor de trai princiar. Cel mai vestit e Burgundia, dat de Ioan cel Bun fiului său mezin, Filip cel Îndrăzneţ. Ducii de Burgundia, dobîndind în 1419 Ţările de Jos prin căsătoria lui Filip cel Bun (1419—1467) cu moştenitoarea contelui de Flandra, au devenit pentru unitatea franceză o primejdie, care n-a fost înlăturată decît în 1477, în urma morţii lui Carol Temerarul ultimul descendent masculin al dinastiei burgunde.

Scanned with OKEN Scanner

secolului al XIII-lea, Parisul nu e nici capitala regatului, nici cel mai mare oraş al Franţei. Curtea continuă să fie itinerantă ca pe timpul Carolingilor, fiindcă produsele domeniilor constituie încă principala resursă a cămării şi regele găseşte avantajos să le consume pe loc şi să profite de dreptul de sălaş pe care i-l datorează vasalii.

La marile sărbători ale anului, sau ori de cîte ori se simţea nevoia, regele convoca, în afară de familiarii şi de slujitorii săi, pe marii seniori şi pe înaltele feţe bisericeşti la adunarea „curţii generale". Aceste adunări nu aveau caracter reprezentativ, fiindcă regele convoca pe cine voia, şi nu aveau nici procedură fixă, nici periodicitate. Ele nu legiferau, fiindcă nu existau legi generale (adică norme aplicabile regatului întreg), ci numai datini locale ; ele nu votau subsidii, fiindcă de pe timpul Merovingilor nu mai erau impozite directe. Ele erau convocate pentru a-şi da părerea în chestiunile asupra cărora erau consultate (conferirea unor danii sau favoruri regale) şi pentru a se pronunţa în conflictele dintre marii seniori.

Către sfîrşitul secolului al XI-lea, aceste adunări devin tot mai rare. Afacerile pentru care au fost convocate sînt rezolvate de curtea regelui, care ia forma unui Consiliu de Stat.

Pe măsură ce autoritatea regelui se întinde, afacerile se complică şi o diviziune a muncii se impune. În timpul lui Ludovic cel Sfînt (1226—1270), *Curia regis* se împarte în trei secţii, corespunzînd principalelor ramuri de activitate : 1) Parlamentul ; 2) Curtea conturilor ; 3) Consiliul cel mare.

În Franţa, spre deosebire de Anglia, *Parlamentul* era un tribunal de apel pentru procesele civile şi criminale, instanţă supremă pentru judecarea marilor seniori şi a agenţilor administrativi, paznic al unităţii regatului. Parlamentul ţinea registrul legilor pe care avea misiunea să le aplice şi, prin dreptul de a le înregistra, a contribuit să menţină unitatea legislativă. În sfîrşit, Parlamentul din Paris a ajuns Curtea capitală şi suverană de justiţie pentru întreg regatul. Interpretînd ordonanţele regale după aceeaşi doctrină, Parlamentul a stabilit, deasupra datinilor locale, o jurisprudenţă uniformă. Principiul unităţii legislative a regatului era asigurat : *un roi, une loi.*

După exemplul regelui, principalii seniori feudali au creat şi ei parlamente în provinciile lor. În secolul al XVII-lea erau treisprezece parlamente în Franţa. Cînd aceste provincii au intrat în domeniul regal, parlamentele lor au rămas şi au contribuit să uşureze sarcina, din ce în ce mai copleşitoare, a Parlamentului din Paris.

Curtea conturilor avea sarcina să administreze veniturile statului, să asigure echilibrul bugetului, să controleze gestiunea finanţelor şi să judece apelurile în materie fiscală.

Consiliul cel mare juca rolul guvernului de azi. Ca un adevărat creier al Franţei, el hotăra toate chestiunile însemnate : cifra impozitelor, efectivele armatei, conducerea administraţiei şi politicii generale, redactarea ordonanţelor

Scanned with OKEN Scanner

şi edictelor, negocierea tratatelor, declararea războiului, concesionarea beneficiilor etc. Competenţa lui era universală, fiindcă reprezenta pe rege deliberînd. Hotărîrile lui erau considerate ca fiind expresia voinţei regale.

În teorie, autoritatea regelui nu era limitată de nici o instituţie, de nici un corp social. Biserica era solidară cu regele, nobilimea despuiată de puterea ei politică, iar poporul — lipsit de organe prin care ar fi putut să-şi manifeste voinţa.

În realitate, puterea absolută a regelui era limitată de tratatele încheiate cu stăpînii provinciilor încorporate în domeniul regal, de legile fundamentale ale regatului, ca, de exemplu, de ordinea de succesiune la tron în linie de primogenitură masculină pe care regele n-o putea schimba [12], de numărul redus al funcţionarilor şi de greutatea comunicaţiilor care nu permiteau regelui să intervină pretutindeni (autonomia oraşelor, congregaţiile religioase, curţile ecleziastice etc.) şi de necesitatea de a consulta, în chestiunile de impozite noi şi în problemele politice importante, *Stările generale*. Cu toate că această instituţie n-a jucat rolul Parlamentului englez, ea a fost totuşi, mai ales în momentele critice, o forţă de care monarhia a trebuit să ţină seama pînă în secolul al XVII-lea.

Competenţa Stărilor generale se întindea asupra tuturor chestiunilor care priveau Statul şi Coroana. Dar cum regele fixa nu numai data şi locul adunării, ci şi obiectul deliberării lor, Stările generale n-au putut limita puterea regală şi nu s-au putut transforma într-o adunare reprezentativă.

Din momentul în care guvernul central s-a fixat la Paris, regele nu şi-a mai putut exercita direct autoritatea asupra domeniului întreg. El a fost silit să delege o parte din putere unor reprezentanţi ai săi. Aşa s-a constituit administraţia locală. Încă de pe timpul lui Filip-August (1180—1223), apar prepoziţii *(prévôts)*, care, reprezentanţi permanenţi ai regelui în provincie, administrează domeniile regale, împart dreptatea, supraveghează oraşele şi aristocraţia locală şi se străduiesc să extindă necontenit limitele puterii regale. Paza cetăţilor a fost încredinţată unor ofiţeri speciali, numiţi castelani sau guvernatori.

Pentru a întări controlul guvernului central asupra organelor locale, regele a delegat din sînul curţii sale un număr de comisari şi i-a însărcinat să inspecteze pe prepoziţi şi să îndrepte abuzurile. Aceşti inspectori s-au numit bailivi *(baillis)* în nordul Franţei şi seneşali *(sénéchaux)* în sud. La sfîrşitul secolului al XIII-lea, din temporară, misiunea lor a devenit permanentă, şi circumscripţiile lor, flotante la început, au devenit fixe. La mijlocul secolului al XV-lea,

---

[12] Alfons X de Castilia, dezmoştenind pe fiul său mai mare Ferdinand, în favoarea fiului său mezin Sancho (1284), a provocat un război de succesiune. Franţa a fost ferită de asemenea tulburări datorită ordinei de succesiune automate care şi-a găsit expresia în declaraţia crainicului : *Le roi est mort, vive le roi !*

Scanned with OKEN Scanner

Franţa era împărţită în şaptezeci şi cinci de *baillages* şi *sénéchaussées*, şi diviziunea aceasta administrativă avea să se păstreze pînă la Revoluţia franceză.

Competenţa lor era foarte largă. Adevăraţi viceregi, ei completau prin ordonanţe locale ordonanţele regale, supravegheau administraţia, viaţa economică, lucrările publice, asistenţa socială, învăţămîntul, organizarea armatei. Înainte de apariţia intendenţilor (secolul al XVII-lea), bailivii şi seneşalii au fost cei mai buni servitori ai centralizării şi unificării monarhice. Ei au lucrat sistematic pentru întărirea puterii regale şi au impus-o tuturor.

Membrii guvernului central şi reprezentanţii administraţiei locale erau nobili care detestau lucrările de birou ; de aceea au trebuit să recurgă la serviciile unor specialişti. Aşa s-a ridicat din sînul burgheziei o clasă de funcţionari de profesiune care pregăteau procesele şi sentinţele, ca judecători, procurori şi avocaţi ; conduceau administraţia, ca locotenenţi ai bailivilor şi seneşalilor, şi girau finanţele ca vistiernici, colectori de dări şi controlori financiari. Magistraţii şi avocaţii purtau haină lungă *(robe)* şi se numeau *gens de robe* sau „legişti". Formaţi în universităţi prin studiul dreptului roman, legiştii au introdus în justiţia feudală procedee şi principii care au schimbat dreptul.

În regimul feudal, fiecare om era judecat după condiţia sa : nobilii de curtea seniorilor, burghezii de tribunalul municipal, clericii de tribunalele ecleziastice. Fiecare jurisdicţie proceda după datini care variau de la un loc la altul.

Fără să desfiinţeze datinile, legiştii au introdus o serie de norme inspirate din dreptul roman, care avea asupra tradiţiei orale, nesigure şi vagi, avantajul de a fi scris, uniform, coerent şi uşor de aplicat. Legiştii au supus şi procedeele de guvernare principiilor dreptului roman şi, în consecinţă, au combătut pretutindeni tendinţele particulariste şi privilegiile feudale.

Principiul feudal, care făcea din rege judecătorul suprem, a fost aplicat într-un spirit nou, care a făcut din justiţia regală un puternic mijloc de unificare. Luînd sub ocrotirea sa comunităţile, bisericile şi persoanele care voiau să se sustragă jurisdicţiei senioriale, rezervîndu-şi, sub numele de cazuri regale, un număr, din an în an mai mare, de cauze care priveau siguranţa coroanei şi a statului, introducînd în locul judecăţii lui Dumnezeu procedura scrisă şi cercetarea prin martori, regalitatea a restrîns necontenit competenţa jurisdicţiei senioriale, care nu putea întreţine un aparat judecătoresc specializat ; atribuind părţilor dreptul de a apela la tribunalele regale, ea a găsit mijlocul de a opri acţiunea justiţiei feudale şi de a atrage la sine toate procesele regatului. Regele devenea astfel judecătorul universal şi izvorul oricărei justiţii.

La ideea feudală care făcea din rege judecătorul suprem, legiştii au adăugat doctrina puterii absolute. Din axioma imperială : *quidquid principi placuit, legis habet vigorem* (voinţa regelui are putere de lege), ei au tras concluzia că legea e opera regelui, iar suveranitatea e una, inalienabilă şi absolută. For-

Scanned with OKEN Scanner

mula : *si veut le roi, si veut la loi* (cum vrea regele, aşa vrea legea) e din secolul al XIII-lea.

Încă din secolul al XII-lea, teoria independenţei regatului faţă de imperiu şi-a găsit expresia în formulele *rex superiorem non recognoscens* (regele nu recunoaşte superior) şi *rex imperator est in regno suo* (în regatul său regele este împărat), puse în circulaţie de legişti şi de canonişti în Franţa, Anglia şi Spania. Teoria a fost apoi dezvoltată în secolul al XV-lea [13].

Teoria romană despre puterea absolută a întărit şi completat concepţia canonică despre dreptul divin al monarhiei. Regele nu depinde direct decît de Dumnezeu, spune un legist din secolul al XV-lea ; el nu are să dea socoteală de faptele sale decît lui Dumnezeu ; puterea şi voinţa lui sînt mai presus de legi şi de instituţii. Lucru şi mai remarcabil, ei au tras din aceste principii concluzia că nici o putere de pe lume, temporală sau spirituală, nu are vreun drept asupra regatului Franţei. Aceasta e declaraţia de independenţă a monarhiei franceze în faţa papalităţii şi a imperiului.

Sub regimul feudal, fiecare senior era, în principiu, stăpîn pe veniturile senioriei lui. Regele, ca orice senior, era deci obligat să se mulţumească cu veniturile ordinare ale domeniilor lui.

Aceste venituri nu ajungeau, mai ales în timp de război, să acopere toate cheltuielile regatului. Necesităţile administraţiei şi ale apărării naţionale au silit monarhia să recurgă la diverse expediente.

Filip cel Frumos a fost deopotrivă de inventiv şi de lipsit de scrupule cînd era vorba să umple vistieria statului. El a pus o taxă pe vînzări (poporul a numit-o *maltôte,* „luată pe nedrept") ; a alterat moneda, adică a făcut inflaţie ; i-a dijmuit pe bancherii evrei şi italieni ; a confiscat averea Templierilor ; a chemat sub arme pe burghezi ca să-i silească să răscumpere serviciul militar cu bani ; a stors de la laici şi de la clerici subsidii şi a prelevat o parte din capitalul şi din venitul particularilor.

Pe lîngă aceste expediente, regii au obţinut dreptul de a percepe unele din dările pe care seniorii le scoteau de la şerbii lor. Cele mai însemnate erau : *la taille* şi *les aides.*

La taille [14] era un impozit pe persoane şi pe avere, cu caracter militar. Fiind strînsă pentru război, *la taille* cruţa nobilimea, a cărei funcţie era să facă personal războiul, clerul care prin menirea sa era scutit de serviciul militar, şi atingea exclusiv masele populare, ca o răscumpărare de la conscripţie. În secolul al XV-lea, cînd regele şi-a întins autoritatea asupra seniorilor, *la taille*

[13] Gaines Post, *Two Notes on Nationalism in the Middle Ages,* în „Traditio", 1953, pp. 281—320.

[14] Cuvîntul nu are echivalent în limba română. Dintre diferitele etimologii care s-au propus, nici una nu e satisfăcătoare. Unii filologi explică cuvîntul prin acţiunea de a împărţi, de *a tăia* între mai mulţi contribuabili o sumă dată ; alţii, prin crestăturile pe răboj cu care colectorii ar fi însemnat sumele încasate (cf. M. Marion, *Dictionnaire des Institutions de la France au XVII-e et XVIII-e siècles,* Paris, 1923).

Scanned with OKEN Scanner

a fost strînsă în folosul regelui şi, devenind permanentă, a constituit unul din principalele izvoare ale bugetului.

Aides se numeau toate ajutoarele băneşti pe care vasalul le datora seniorului său în cazurile determinate de datini. *Aides* s-au numit şi taxele impuse de guvern în 1360 pentru răscumpărarea regelui Ioan cel Bun, din captivitatea engleză, asupra obiectelor de consum, mai ales asupra băuturilor. De atunci cuvîntul *aides* a păstrat sensul de impozit indirect şi se aplica îndeosebi acciselor.

Dreptul de a strînge dările a fost arendat la început pe un an şi separat pentru fiecare taxă. Începînd cu secolul al XIII-lea, a fost arendat în bloc şi pe mai mulţi ani. Acelaşi procedeu a fost aplicat monopolului sării, instituit în 1345, sub numele arab de *gabelle*.

Excepţionale la început, impozitele au devenit permanente şi Stările generale nu au mai fost convocate pentru a le vota. Regele instituie dări pe toată întinderea regatului, iar nobilii pierd treptat dreptul de a percepe impozite pe moşiile lor.

Alungarea englezilor din Franţa a avut ca urmare restabilirea ordinii interne şi întărirea autorităţii regale. Izbînda contra năvălitorului străin nu a fost posibilă decît prin unirea tuturor forţelor naţionale în jurul regelui. Sentimentul naţional, născut din ura contra englezilor, s-a confundat cu lealismul faţă de coroană.

Pe lîngă prestigiul moral, Războiul de o sută de ani a sporit şi forţa materială a monarhiei. Companiile de ordonanţă, create pentru durata războiului, au fost menţinute şi după încheierea păcii. În afară de cavaleria grea, pe care i-o furniza nobilimea, şi de armata permanentă, compusă din mercenari germani, scoţieni, elveţieni şi francezi, regele dispunea de cea mai bună artilerie din Europa. Impozitele „extraordinare" *(aides* şi *taille)*, votate în 1439 pentru nevoile excepţionale ale războiului, au devenit impozite „ordinare", fiindcă Stările generale n-au profitat de strîmtorarea monarhiei pentru a asigura controlul asupra gestiunii financiare a ţării şi, prin urmare, pentru a îngrădi absolutismul. Veniturile regulate şi armata permanentă au liberat coroana de orice control şi au asigurat triumful absolutismului.

Stările generale n-au constituit, în Franţa, o primejdie pentru monarhie, fiindcă nu se întemeiau, ca în Anglia, pe o organizaţie solidă. Nobilimea franceză ieşise din Războiul de o sută de ani decimată, ruinată şi discreditată. Indisciplina, neprevederea şi vanitatea ei pricinuiseră cele mai mari dezastre ale războiului şi împinseseră nu o dată monarhia la marginea prăpastiei. Nobilimea franceză era apoi divizată : marii baroni feudali se duşmăneau, iar nobilii din sudul şi din nordul ţării erau izolaţi. Ea nu avea nici autoritatea, nici forţa necesară pentru a atrage după sine naţiunea întreagă, în lupta contra absolutismului monarhic.

Scanned with OKEN Scanner

De aceea, după experienţa nenorocită a primilor Valois, care au încercat să guverneze cu ajutorul nobilimii, Carol al V-lea s-a întors la vechea colaborare a Capetingilor cu oraşele. Carol al VII-lea şi Ludovic al XI-lea au continuat cu atît mai mult această tradiţie, cu cît în timpul războiului populaţia oraşelor dăduse dovadă de nezdruncinată credinţă faţă de monarhie, de rezistenţă eroică în faţa inamicului şi de neclintită statornicie în nenorocire.

Restaurarea ţării cădea deci în sarcina monarhiei. Guvernul lui Carol al VII-lea a realizat-o cu ajutorul burgheziei. Elemente burgheze pun stăpînire pe toate serviciile publice, mai ales pe finanţe şi justiţie, şi reduc la un simplu rol de paradă pe reprezentanţii nobilimii şi clerului din consiliul regal. Legiştii reorganizează administraţia, justiţia, finanţele şi armata. Spiritul în care se săvîrşesc aceste reforme e hotărît conservator. Legiştii nu caută atît să inoveze, cît să restaureze vechile instituţii şi să le adapteze noilor necesităţi ale timpului. Astfel guvernul central cu cele trei secţii şi administraţia provincială, cu prepoziţii, bailivii şi seneşalii săi, au fost menţinute. Reforma financiară nu a creat noi izvoare de venit, ci s-a mulţumit să sporească produsul impozitelor deja existente. Nobilimea şi comunele au fost oprite de a mai percepe dări, pentru a nu scădea venitul impozitelor regale. Reforma a întărit autoritatea regelui şi a sporit veniturile statului, dar nu a realizat egalitatea supuşilor în faţa impozitelor. Nobilimea şi clerul erau scutite. Inegalitatea în faţa sarcinilor publice avea să rămînă, pînă la Revoluţia franceză, unul din viciile fundamentale ale monarhiei.

Opera principală a domniei lui Carol al VII-lea a fost restaurarea vieţii economice, aproape complet ruinată în timpul Războiului de o sută de ani. Bîlciurile din Champagne, care jucaseră rolul unor burse internaţionale, fuseseră părăsite, comerţul maritim şi cel intern întrerupte, legăturile cu statele străine suspendate. Guvernul reînsufleţi comerţul încheind tratate de comerţ, construind şosele, poduri şi porturi noi, creînd o monedă sănătoasă, reducînd taxele vamale şi întemeind întreprinderi noi. Sufletul acestei politici energice a fost un negustor din Bourges, Jacques Coeur, care, prin împrumuturile sale, aduse servicii însemnate coroanei în timpul Războiului de o sută de ani. După încheierea păcii, el a restabilit relaţiile comerciale cu Levantul şi a întemeiat mai multe întreprinderi industriale în Franţa şi în Italia. Averea imensă pe care o dobîndise şi autoritatea pe care o exercita la curte l-au pierdut. Nobilii l-au acuzat de malversaţii şi regele care rîvnea la averea lui a lăsat să fie executat.

Carol al VII-lea şi-a întins autoritatea şi asupra bisericii. Adunarea clerului francez, convocată de Carol al VII-lea la Bourges, a votat în 1438 constituţia bisericească cunoscută sub numele de Pragmatica Sancţiune. Întemeindu-se pe hotărîrile sinodului de la Basel (1431), Pragmatica a proclamat că sinoadele sînt superioare papilor şi a restabilit regulile canonice pentru alegerea episcopilor de către canonici şi a egumenilor de către călugări. Dar regele

Scanned with OKEN Scanner

era autorizat să recomande alegătorilor persoanele de merit. Prin aceste dispoziţii s-a luat papii dreptul de a conferi beneficii şi s-a împiedicat introducerea străinilor în marile demnităţi ecleziastice. Papa nu mai putea dispune de resursele financiare ale bisericii franceze. Pragmatica Sancţiune a întemeiat, în faţa papalităţii, o biserică naţională franceză şi a pus-o sub scutul regelui. Pînă în secolul al XIX-lea, Pragmatica a rămas carta libertăţilor galicane (adică franceze).

Concordatul din 1516, încheiat de Francisc I cu papa Leon al X-lea la Bologna, a înlocuit alegerea canonică prin numirea demnitarilor ecleziastici de către rege. Episcopatul, constituit după bunul plac al regelui, a devenit un organ al politicii monarhice, iar averea bisericii un mijloc de a răsplăti serviciile sau fidelitatea nobilimii faţă de coroană.

Prin reforma administraţiei, reorganizarea armatei, asanarea monedei şi refacerea vieţii economice, guvernul lui Carol al VII-lea a restabilit ordinea internă şi a întărit autoritatea monarhică.

Absolutismul birocratic al lui Carol al VII-lea a făcut progrese decisive sub Ludovic al XI-lea (1461—1483). El a înfrînt marile revolte feudale şi a consolidat structura teritorială a Franţei. Prin negocieri, el a dobîndit unele teritorii la graniţa Spaniei şi cîteva oraşe pe Somme, de mare importanţă economică şi strategică. În 1477, după moartea lui Carol Temerarul, Ludovic al XI-lea a realipit Burgundia ducală, ca feud masculin, netransmisibil în linie feminină, şi, profitînd de situaţia critică a ducesei Maria, moştenitoarea lui Carol Temerarul, a cucerit comitatul de Artois şi Franche-Comté, pe care însă urmaşul său Carol al VIII-lea le-a abandonat, pentru a cumpăra neutralitatea lui Maximilian, în vederea expediţiei în Italia.

A doua achiziţie importantă a lui Ludovic al XI-lea a fost moştenirea angevină. René d'Anjou a lăsat nepotului său Carol du Maine comitatul de Anjou şi Provensa. Acesta însă a murit în 1481, un an abia după decesul unchiului său, şi toate posesiunile sale au revenit regelui Franţei.

Ultimul mare feud al coroanei franceze, ducatul de Bretania, care şi-a păstrat independenţa de fapt pînă la moartea ultimului duce (1488), a fost încorporat în domeniul regal, prin căsătoria moştenitoarei ultimului duce, Ana, cu viitorul Carol al VIII-lea. Cît de conştient şi de hotărît a urmărit Ludovic al XI-lea încorporarea acestui ducat rezultă din riscurile pe care le-a acceptat. Ana se căsătorise prin procurator cu Maximilian, a cărui soţie murise în 1481, şi căsătoria a fost înregistrată de Parlamentul de la Rennes. Trecerea Bretaniei în stăpînirea Habsburgilor, deja stăpîni pe Ţările de Jos, însemna încercuirea Franţei şi compromiterea consolidării ei teritoriale. Prin ameninţări, ducesa Ana a fost silită să repudieze căsătoria sa ca ilegală şi să se mărite cu moştenitorul tronului Franţei, viitorul Carol al VIII-lea. Imperiul german, în unire cu Spania şi cu Anglia, a declarat război Franţei, dar diplomaţia lui Ludovic al XI-lea a dezbinat coaliţia, şi pacea s-a încheiat pe baza unui compromis.

Scanned with OKEN Scanner

Puternica răscoală țărănească din 1489—1490, pe care nobilimea locală n-a putut-o înăbuși cu mijloacele ei, explică votul stărilor care a făcut posibilă alipirea Bretaniei la Franța.

La moartea lui Ludovic al XI-lea, teritoriul Franței era dublat și cadrul geografic al statului național constituit. Prin încorporarea Burgundiei și Bretaniei în domeniul regal care acum se confunda cu teritoriul regatului, marea nobilime feudală a primit lovitura de grație. Regele Franței n-a mai întîmpinat nici o rezistență înăuntru. El era „adevărat împărat în regatul său".

Ludovic al XI-lea a fost un rege burghez și prin solicitudinea pe care a arătat-o industriei și comerțului. El a înființat la Lyon un bîlci permanent și un centru financiar, unde bancherii florentini și germani negociau împrumuturile de stat. În același timp, el a introdus în Franța industrii noi, mai ales țesătorii, și, întemeind o flotă comercială în Mediterana, a încercat să abată spre Marsilia comerțul oriental. El e precursorul mercantilismului francez.

La sfîrșitul secolului al XV-lea, Franța prezenta deci toate caracterele unui stat modern organizat, cu ierarhia lui de funcționari, cu serviciile lui specializate și centralizate, cu organele lui de control și de revizie, cu generalizarea procedurii scrise. Birocrația, justiția, finanțele și armata au permis regelui să despoaie nobilimea de drepturile ei politice și să-și întindă stăpînirea, în afară de domeniile sale, peste întreg regatul. Cu suprafața ei de 480 000 km², cu resursele ei variate, care o făceau independentă de vecini, cu cele 15 sau 16 milioane de locuitori, Franța era statul cel mai compact și cel mai solid din Europa, cel mai pregătit pentru o îndrăzneață politică de expansiune și de cuceriri.

3. ANGLIA [15]

La sfîrșitul secolului al XV-lea, Anglia propriu-zisă, fără Irlanda și Scoția, forma o monarhie unificată, conștientă de avantajele poziției sale insulare și de superioritatea unor instituții ca Parlamentul și dreptul comun, care con-

[15] E. A. Kosminski, *Вопросы аграрной истории Англии в XV веке*, în «Вопросы Истории»1/1948 ; G. M. Trevelyan, *Storia d'Inghilterra*, Milano, 1938 ; ultima ediție engleză ilustrată din 1956, *History of England* nu mi-a fost accesibilă; M. Dobb, *Studies in the Development of Capitalism*, London, 1946 ; F. York Powell & T. F. Tout, *Histoire d'Angleterre des origines à nos jours*, Paris, 1932 ; M. Ashley, *Great Britain to 1688*, Mitchigan Press, 1961 ; S. T. Bindoff, *Tudor England*, Harmondsworth, 1961 ; G. R. Elton, *England under the Tudors, 1485—1603*, London, 1955 ; J. Russel Major, *Representative institutions in Renaissance France (1421—1559)* Madison, The University of Visconsin Press, 1960 (Studies presented to the International Commission for the History

Scanned with OKEN Scanner

fereau vieţii politice engleze un aspect deosebit de acela al ţărilor continentale [16]. Cu toate acestea, nici Anglia n-a făcut excepţie de la tendinţa generală spre absolutism a monarhiilor moderne. Domnia Tudorilor (1485—1603) a fost o perioadă de absolutism, în cursul căreia Parlamentul şi dreptul comun, în loc să îngrădească absolutismul regal, au servit ca instrumente de întărire a puterii centrale, legitimînd sau acoperind cu autoritatea lor responsabilitatea regelui. În perioada Renaşterii, evoluţia politică a Angliei a fost asemănătoare cu aceea a Spaniei şi Franţei. Dezvoltarea industriei textile şi a flotei comerciale permite Angliei să se lanseze în explorări geografice şi să pună bazele viitoarei sale supremaţii maritime. Londra devine centrul economic, politic şi cultural al Angliei şi un factor decisiv în formarea pieţei naţionale. Limba engleză devine limbă naţională şi, prin contopirea tradiţiilor anglo-saxone cu cultura franceză introdusă de normanzi şi de angevini, se produce o cultură nouă, specific engleză. Tudorii care au favorizat aceste transformări şi, prin reforma protestantă, au pus capăt ingerinţelor papii în afacerile interne ale Angliei şi au secularizat averile mănăstireşti, au putut domni, cu sprijinul burgheziei, ca regi absoluţi. Dar procesul istoric care s-a încheiat cu absolutismul Tudorilor a fost lung şi a trecut prin alte faze decît absolutismul francez.

Cucerirea normandă (1066) a afectat profund evoluţia vieţii politice engleze. Pînă la stăpînirea normanzilor, Anglia era o simplă expresie geografică, un conglomerat de „ţări", de popoare şi de jurisdicţii deosebite. Partea de sud şi de sud-est era sub stăpînirea saxonilor, partea de vest sub aceea a galilor celţi, iar cea de nord sub aceea a scandinavilor. Stăpînirea normandă a făcut din toate aceste elemente disparate o unitate politică şi a supus-o legilor şi obiceiurilor normande, cele mai înaintate din Europa continentală

---

of Reprezentative and Parliamentary Institutions, XXII). Idem, *The Renaissance Monarhy : A Contribution to the Periodization of History*, în „The Emony University Quarterly", XIII (1957), pp. 112—124 ; E. V. Gutnova, Возникновения английского парламента (Из истории английского общества и государства XIII века) [Apariţia Parlamentului englez (Din istoria statului şi a societăţii engleze în secolul al XIII-lea)], Moscova, 1959 ; Idem, О значении слова «Парламент» (Parliamentum) в Англии XIII и начала XIVв. [Despre accepţia cuvîntului „Parlament" (Parliamentum) în Anglia în secolul al XIII-lea şi la începutul secolului al XIV-lea] în Средние века, XX, 1961, pp. 56—74.

[16] În principiu, Irlanda a recunoscut, încă din 1171, autoritatea lui Enric al II-lea Plantagenet ; în realitate, reprezentanţii Angliei nu au exercitat o putere efectivă decît în zona îngustă care împrejmuia oraşul Dublin. În restul insulei, marii seniori, cu toate luptele lor intestine, şi-au păstrat independenţa. Scoţia forma, sub dinastia Stuarţilor, un regat independent care, prin alianţa cu Franţa, a creat enorme dificultăţi Angliei, interceptîndu-i comunicaţiile cu continentul şi prădînd periodic comitatele engleze de la margine. Irlanda a fost cucerită în 1648 de Cromwell şi tratată ca o colonie. Pămîntul ei a fost confiscat şi distribuit seniorilor englezi. Prin actul de Unire din 1800, Irlanda a fost încorporată în Marea Britanie. Scoţia a realizat o uniune personală cu Anglia în 1603 şi o uniune reală în 1707.

Scanned with OKEN Scanner

de atunci. Înseşi modalităţile şi efectele cuceririi au contribuit la întărirea puterii regale.

Mai întîi, William Cuceritorul n-a supus Anglia dintr-odată, ci bucată cu bucată, timp de douăzeci de ani (1066—1087). Fiecare parte cucerită era împărţită tovarăşilor săi de luptă. Puţini dintre foştii stăpîni de moşie au fost cruţaţi şi asimilaţi clasei dominante. William Cuceritorul s-a considerat moştenitorul legitim al lui Eduard Confesorul şi toţi nobilii anglo-saxoni care au ridicat armele contra lui au fost declaraţi trădători ; averile lor au fost confiscate şi distribuite cuceritorilor. Cavalerii normanzi au ajuns astfel stăpîni pe mari întinderi de pămînt, dar răsfirate în diferite comitate *(shires)*. În Anglia, spre deosebire de Franţa, nu s-au constituit mari principate teritoriale capabile să înfrunte puterea regală şi să fărîmiţeze suveranitatea.

Cuceritorii normanzi, constituind clasa stăpînitoare, au introdus instituţiile, obiceiurile, cultura şi limba franceză. Dar nu se poate spune că feudalismul englez a fost importat din Normandia. Cucerirea normandă a precipitat cristalizarea relaţiilor feudale într-o societate în care relaţiile gentilice erau încă precumpănitoare. Anarhia saxonă a fost încadrată în rînduiala feudală normandă. Ceata pedestră saxonă, înarmată cu securea, a cedat locul cavaleriei feudale, care lupta cu sabia şi cu lancea. După modelul normand, şi *earl*-ii (baronii) saxoni şi-au construit cetăţi de piatră din care îşi puteau sfida inamicii şi domina ţăranii supuşi.

Toţi aceşti cavaleri — cuceritori normanzi înzestraţi cu pămînt de William, sau baroni saxoni lăsaţi în posesiunea moşiei lor — erau consideraţi vasali direcţi *(tenents in chief)* ai regelui şi, în schimbul concesiunii de pămînt, obligaţi la serviciul militar, la supunere şi credinţă. Vechii reprezentanţi ai aristocraţiei anglo-normande, şerifii, care prezidau Adunarea notabililor din comitat şi ar fi putut lua conducerea unei mişcări de opoziţie, au fost asimilaţi cu vicecomiţii normanzi, adică transformaţi în funcţionari publici, numiţi şi revocaţi de rege, şi însărcinaţi cu strîngerea oastei, cu încasarea dărilor şi cu prezidarea curţilor de justiţie. Reţeaua de dependenţă vasalică şi posesiunea condiţionată a pămîntului întreg au permis regelui să constituie o birocraţie centralizată, care în provincie se exercita prin mijlocirea şerifilor şi care făcea ca autoritatea regelui să fie respectată în tot cuprinsul regatului.

William Cuceritorul a aplicat în Anglia sistemul fiscal normand — el percepea dările în bani şi îşi rezerva exclusiv dreptul de a bate monede — şi instituţiile judiciare şi administrative normande. O importanţă deosebită a avut separarea tribunalelor laice de cele bisericeşti, care a permis dezvoltarea independentă a dreptului comun şi a dreptului canonic.

Reforma bisericii, care a completat reforma statului, a contribuit de asemenea la întărirea puterii regale. Episcopii, abaţii şi canonicii anglo-saxoni au fost înlocuiţi cu clerici normanzi şi regele a păstrat dreptul de a propune candidaţi la toate înaltele demnităţi bisericeşti. Clericii normanzi au introdus

Scanned with OKEN Scanner

în Anglia celibatul, liturghia latină, arhitectura normandă şi o cultură superioară celei anglo-saxone. Timp de trei sute de ani, limba, literatura, moda şi obiceiurile franceze au predominat în rîndul claselor stăpînitoare engleze. Numai masele populare au păstrat limba şi datinile anglo-saxone. În evul mediu, poporul si statul englez aveau să se dezvolte în cadrul instituţiilor normande.

Devenind regi ai Angliei, William Cuceritorul şi urmaşii săi au continuat să stăpînească Normandia ca vasali ai regelui Franţei. În 1154, contele de Anjou, care cu doi ani înainte se căsătorise cu Alienor de Aquitania, a ajuns rege al Angliei. El adăuga astfel la ducatul Normandiei, ca feude franceze ale coroanei engleze, comitatele de Anjou, Maine şi Touraine, şi întreg sud-vestul Franţei fu cuprins în ducatul de Aquitania. Regele Angliei era astfel stăpîn pe toată Franţa maritimă, de la cursul inferior al Senei pînă la Gironda, adică pe pămîntul cel mai mănos şi pe oraşele cele mai înfloritoare de atunci : Rouen, Angers, Tours şi Bordeaux. El era de zece ori mai bogat şi mai puternic decît suzeranul său, regele Franţei.

Această situaţie a fost o sursă nesecată de conflicte între cele două ţări, a întîrziat unificarea teritorială a Franţei şi a provocat Războiul de o sută de ani care, împreună cu ciuma neagră din 1348—1349, au fost printre principalele cauze ale regresului economic din secolele XIV—XV şi ale Războiului celor două roze. Pentru ca Franţa să-şi poată realiza unitatea, iar Anglia să-şi descopere vocaţia maritimă, a fost nevoie ca englezii să fie izgoniţi din Franţa.

Ca pretutindeni la început, şi în Anglia, centrul guvernului era curtea regelui *(Curia regis)*, compusă din principii de sînge, din marii demnitari laici şi ecleziastici, din notabili care întîmplător se aflau la curte sau pe care regele îi chema anume. Aceste persoane constituiau un sfat *(consilium)*, şi regele le convoca pentru a le consulta în chestiunile importante. Membrii acestui consiliu nu erau încă diferenţiaţi pe specialităţi, nu erau supuşi nici unei norme de procedură, nu erau mandatarii aleşi ai unei clase şi nu se întruneau periodic. Regele convoca Sfatul cînd voia şi invita pe cine-i plăcea. Dar pe măsură ce afacerile s-au înmulţit, din Sfatul regelui s-au desprins organe speciale, administrative, judiciare şi legislative. În Anglia : Consiliul privat sau restrîns, Tribunalul regal *(King's Bench)* şi Parlamentul. Gestiunea finanţelor publice a fost încredinţată unui corp de funcţionari specializaţi, numit *Exchequer* (Eşichierul). Ministrul de finanţe al Angliei poartă şi azi numele de cancelar al Eşichierului.

Banca regelui era suprema curte de justiţie şi unul din cele mai eficiente instrumente ale puterii centrale. Regii normanzi păstraseră tribunalele anglo-saxone din comitate şi din subdiviziunile acestora, numite centene *(hundred)*, dar trimeteau ei pe delegaţii — judecătorii itineranţi — care le prezidau. Cînd s-a creat Banca regelui, judecătorii itineranţi erau trimişi de ea. Aceste

Scanned with OKEN Scanner

două instituţii au grăbit constituirea dreptului comun *(Common law)* englez, adică a unei legiuiri scrise şi uniforme care s-a substituit datinilor locale şi a devenit „legea comună" a întregii ţări. Dreptul comun a înlocuit procedura barbară a jurămîntului şi duelului judiciar cu declaraţiile martorilor oculari ai faptelor.

Dreptul comun e o culegere de precedente, de cazuri şi de hotărîri ale curţilor regale, sistematizate şi interpretate în spiritul dreptului civil roman, de legişti, formaţi mai întîi la universităţile din Bologna şi Paris, apoi, după 1250, la cea de la Oxford.

Prin această organizare, regele a ţinut în frîu baronii care nu au mai putut restabili vechea stare de lucruri. Ultima revoltă baronală, de tip feudal, s-a produs în 1173, dar Enric al II-lea a înăbuşit-o.

Forţele feudale, ţinute în frîu de autoritatea regală şi de birocraţia lui Enric al II-lea, au răbufnit din nou sub Ioan-fără-Ţară, dar nu pentru a răsturna ordinea legală, ci pentru a împiedica pe rege de a abuza de puterea sa. Stoarcerile şi violenţele lui Ioan-fără-Ţară, însoţite de înfrîngeri şi umiliri naţionale, au putut fi prezentate de baroni ca atentate împotriva drepturilor şi privilegiilor naţiunii întregi. În adevăr, Ioan se lăsase despuiat de toate posesiunile sale din Franţa, afară de Guyenne (între Garonne şi Pirinei), fusese umilit de papa Inocenţiu al III-lea care-l excomunicase şi ţinuse şase ani Anglia sub interdict. Baronii nu i-au iertat mai ales umilitoarea înfrîngere de la Bouvines (1214).

Marii baroni, conduşi de arhiepiscopul de Canterbury, Stefan Langton, s-au înarmat şi au pornit spre Londra care le-a deschis porţile. Părăsit de toată lumea, Ioan-fără-Ţară a semnat *Magna Charta* (15 iunie 1215).

Baronii care au smuls-o regelui nu au urmărit să întemeieze „libertăţile engleze" ; *Magna Charta* nu a dat unei adunări legislative dreptul de a vota impozitele şi nu a asigurat tuturor englezilor dreptul la o justiţie imparţială, cum aveau să pretindă istoricii burghezi de mai tîrziu în frunte cu T. B. Macaulay. Baronii s-au ridicat împotriva regelui pentru a-l împiedica să abuzeze de drepturile sale de custode al moştenirii unui minor, să perceapă taxe pe domeniile lor, în afară de cazurile admise de dreptul feudal, şi să evoce un număr tot mai mare de cauze în faţa tribunalului său.

Garanţiile Cartei contra arbitrariului regal se refereau numai la oamenii liberi de atunci, ceea ce excludea pe şerbi, adică jumătate sau trei sferturi din populaţia ţării.

Totuşi, *Magna Charta* a exercitat o influenţă incontestabilă asupra vieţii politice a Angliei : despotismul regal a fost îngrădit de marea nobilime susţinută de populaţia oraşelor, de mica nobilime provincială şi de clerul superior. În cursul secolului al XIII-lea, luptele politice dintre partide s-au dat în jurul Cartei şi rezultatul lor a fost triumful unui parlament colaborînd cu regalitatea.

Scanned with OKEN Scanner

Proviziunile de la Oxford (1258), smulse de baroni lui Enric al III-lea, au întărit şi mai mult oligarhia nobiliară. Mai întîi s-a constituit un consiliu de 15 membri, aleşi de baroni pentru a sfătui pe rege în toate chestiunile şi „a repara tot ce era de reparat". Apoi s-a hotărît ca Parlamentul să se întrunească de trei ori pe an. Marii demnitari ai coroanei, marele judecător, vistierul şi cancelarul aveau să fie numiţi de Parlament şi responsabili în faţa lui. În sfîrşit, şerifii aveau să fie aleşi dintre nobilii comitatelor, iar administraţia lor avea să fie supusă controlului unei delegaţii a Parlamentului. Astfel Proviziunile de la Oxford subordonau autoritatea regală unei oligarhii de vreo treizeci de mari baroni, care decideau în toate afacerile importante.

Cu toate încercările urmaşilor lui Ioan-fără-Ţară de a scutura tutela oligarhiei nobiliare, *Magna Charta* şi Parlamentul n-au putut fi desfiinţate. Mai mult, la „Marele Parlament" din 1265 au fost convocaţi pentru prima dată şi reprezentanţi ai cavalerilor şi oraşelor, iar în 1295 s-a consacrat practica de a întruni pe reprezentanţii celor trei stări (nobilime, cler şi oraşe).

Războiul de o sută de ani a dovedit soliditatea constituţiei engleze şi caracterul ei de instrument al statului feudal. Parlamentul a susţinut energic politica nobilimii de cotropire şi exploatare a teritoriului francez, şi Anglia n-a suferit, ca Franţa, de pe urma defecţiunii marilor vasali ai coroanei.

Pentru Anglia, Războiul de o sută de ani a fost o perioadă de putere, de glorie şi de prosperitate. În toate domeniile, dar mai ales în domeniul economic şi cultural, poporul englez a realizat progrese decisive. Cultura engleză s-a emancipat de sub tutela Franţei. Prin decretul din 1362, limba engleză a înlocuit franceza în justiţie, iar la sfîrşitul secolului a înlocuit-o şi în şcoli. Literatura engleză îşi începe, în acelaşi veac, cariera glorioasă cu Chaucer (1340—1400).

În prima jumătate a secolului al XIV-lea, renta în bani a început să înlocuiască renta în muncă. Transformarea muncii servile în muncă salariată s-a săvîrşit în mod paşnic, aproape pe nesimţite. După catastrofa ciumii negre (1348—1349), care a redus numărul supuşilor lui Eduard al III-lea de la patru la două milioane şi jumătate, sub efectele crizei, lupta de clasă latentă a izbucnit violent. Lipsa braţelor de muncă a avut ca urmare dublarea în scurt timp a salariilor muncitorilor liberi. Şerbii, la rîndul lor, găsesc nedrept să presteze aceleaşi zile de clacă, cînd preţul muncii s-a dublat. Ei cer să fie liberi de a lucra unde vor şi în condiţiile pe care le găsesc convenabile, să fie scutiţi de sarcinile feudale şi să poată intenta proces seniorului abuziv în faţa curţilor regale.

Clasa stăpînitoare a răspuns cu două măsuri: mai întîi, ogoarele rămase în paragină au fost transformate în păşuni pentru oi. În 1350, populaţia satelor, fiind distrusă de ciumă, nu a fost nevoie să fie izgonită, cum avea să se întîmple în secolul al XVI-lea.

Scanned with OKEN Scanner

În al doilea rînd, prin Statutul muncitorilor din 1351, ea a încercat să reducă salariile şi preţul articolelor alimentare la vechiul nivel. Dar, cum just s-a observat, „niciun statut nu putea face să fie două pîini sau doi muncitori, unde nu era decît o pîine sau un singur muncitor, şi nici ca ciuma să nu fi existat“ [17]. Limitarea prin lege a salariilor şi stăvilirea mişcării de emancipare a şerbilor au dezlănţuit o luptă care a durat toată jumătatea a doua a secolului al XIV-lea şi a culminat cu marea răscoală condusă de Wat Tyler.

Nemulţumirea ţăranilor găseşte o justificare şi un îndemn în teoria lui John Wyclif, despre egalitatea şi libertatea creştină. Din aceste idei, răspîndite de predicatori populari, ţăranii au tras concluzia că, de la începutul lumii, toţi oamenii sînt egali şi toate bunurile comune. Sub influenţa acestor idei, ţăranii trec la acţiune directă : constituie uniuni de sate care luptă pentru majorarea salariilor şi, cînd nu obţin satisfacţie, refuză să mai iasă la lucru. Şerbii contestă slujbele gratuite datorate stăpînilor de moşie. Alţii fug la oraşe sau pe moşiile străine, unde sînt primiţi ca muncitori liberi. Toţi se întreabă : „Cînd Eva torcea, iar Adam săpa, unde era stăpînul de moşie ?“

Intransigenţa clasei stăpînitoare, care nu numai că a refuzat orice concesie, dar a căutat să aducă la urmă pe cei fugiţi şi să le impună celor rămaşi sarcinile fugarilor, a dezlănţuit răscoala. Ţăranii din regiunile cele mai agricole ale Angliei au pornit, sub conducerea lui Wat Tyler, asupra Londrei şi au asediat Turnul în care se refugiase regele (1381). Prin făgăduinţi înşelătoare, garantate în scris de rege, răsculaţii au fost împrăştiaţi.

Cu toată represiunea sîngeroasă care a urmat, ţăranii, care băgaseră atîta groază în stăpînii lor, nu s-au lăsat înfrînţi. Lupta contra servituţilor feudale a continuat sub forma de tulburări, greve şi răscoale locale, pînă cînd stăpînii de moşii au renunţat la clacă, în schimbul unei redevenţe în bani. Creşterea circulaţiei monetare a permis multor şerbi să se răscumpere. Unii au izbutit chiar să devină ţărani liberi *(free-holders)*. Procesul de emancipare a ţăranilor continuă în secolul al XV-lea şi se încheie sub Tudori.

Abolirea şerbiei a avut repercusiuni adînci în toate domeniile vieţii economice. Eliberarea ţăranilor de sub stăpînirea nobilimii, dar şi de pămînt, a creat mîna de lucru liberă care a dat un puternic impuls industriei, comerţului, navigaţiei şi colonizării. Ea a constituit condiţia preliminară a tuturor progreselor pe care Anglia avea să le realizeze sub Tudori.

Pierderea posesiunilor sale din Franţa a relevat poporului englez avantajele poziţiei sale insulare, i-a trezit vocaţia maritimă şi i-a întărit conştiinţa naţională. Liberată de provinciile sale franceze, Anglia devenea o naţiune. În acest sens s-a putut spune că „Ioana d'Arc a creat două naţiuni : Franţa şi Anglia“ [18].

---

[17] G. M. Trevelyan, *op. cit.*, p. 261.
[18] H. Hauser, *La modernité du XVI-e siècle*, Paris, 1930, p. 60.

Scanned with OKEN Scanner

Aceste urmări ale Războiului de o sută de ani nu aveau să se resimtă în Anglia decît mai tîrziu, în secolul al XVI-lea. Efectul imediat a fost izbucnirea unui război civil care a durat 30 de ani (1455—1485).

Pierderea posesiunilor continentale şi căsătoria regelui cu Margareta de Anjou au fost considerate în Anglia ca o umilire. Nemulţumirile s-au întors împotriva dinastiei Lancaster, reprezentată prin incapabilul Enric al VI-lea şi sfetnicul său, Suffolk. Familia York, care se cobora din Enric al III-lea, s-a pus în fruntea nemulţumiţilor, cu gîndul să cucerească tronul. Soldaţii întorşi din Franţa şi nedeprinşi să muncească au intrat în serviciul celor două familii rivale : Lancaster care avea ca emblemă o roză roşie, şi York care adoptase roza albă. De aci numele de Războiul celor două roze, dat războiului civil.

Rivalitatea celor două familii a creat o atmosferă de ură şi de bănuială, care explică seria nesfîrşită de asasinate, violenţe şi pustiiri. Nobilimea, împărţită în două tabere, s-a luptat cu o furie sălbatică. În cursul luptei, Enric al VI-lea a fost răsturnat de pe tron, restabilit şi răsturnat din nou, pentru a fi în cele din urmă aruncat în temniţă şi sugrumat împreună cu fiul său. Şeful casei de York, Eduard al IV-lea (1461—1483), care s-a urcat pe tron, era o personalitate energică şi inteligentă. El a apreciat forţa reală a burgheziei şi a încercat s-o atragă de partea sa. Dar cei doi fii pe care i-a lăsat, n-au putut trezi o mişcare de lealism în favoarea lor, cînd unchiul lor, Richard al III-lea (1483—1485), i-a aruncat în temniţă şi a pus să-i omoare. Dar nici regele uzurpator nu s-a putut menţine pe tron. Ultimul descendent al dinastiei de Lancaster, Enric Tudor, unit cu o fracţiune a partidului yorkist, a pus capăt domniei lui Richard al III-lea şi a înfiinţat puternica dinastie a Tudorilor, care avea să restaureze pacea şi să întemeieze monarhia absolută.

În a doua jumătate a secolului al XV-lea, cristalizarea instituţiilor moderne ale statului englez a intrat în faza decisivă. În această perioadă s-au produs condiţiile favorabile pentru formarea naţiunii engleze, ca şi a celei franceze, şi pentru constituirea statului naţional. Dezvoltarea industriei capitaliste, expansiunea comerţului şi creşterea populaţiei urbane oferă monarhiei resursele necesare pentru crearea unei adevărate administraţii centrale. Din mijlocul burgheziei se ridică elemente instruite care vor permite regalităţii să înlocuiască treptat nobilimea şi clerul din aparatul de stat. Cu resursele materiale şi cu birocraţia centralizată, regalitatea porneşte lupta de lichidare a marii nobilimi feudale, care, considerabil întărită în timpul Războiului de o sută de ani în Franţa şi Anglia, constituia principalul obstacol în calea unităţii naţionale.

În Anglia, marea nobilime, cu toate că fusese decimată în Războiul celor două roze, era încă destul de puternică pentru a ameninţa o regalitate lipsită de armată permanentă şi redusă la veniturile domeniilor sale pentru a face faţă cheltuielilor statului. Marii seniori dispuneau de cete de valeţi înarmaţi şi de serviciile ţăranilor de pe domeniile lor. Sarcina de a zdrobi puterea acestor

Scanned with OKEN Scanner

seniori era cu atît mai grea, cu cît Anglia nu era destul de centralizată şi de monarhică, încît revolta nobiliară să pară o crimă politică şi un atentat împotriva unităţii naţionale.

În aceste condiţii nu e de mirare că efortul de a restaura puterea monarhică a absorbit cea mai mare parte a domniei lui Enric al VII-lea Tudor. Mai întîi, el a trebuit să-şi clarifice titlurile sale de legitimitate. Regii din familia York care l-au precedat şi pe care el i-a combătut — Eduard al IV-lea şi Richard al III-lea — îl declaraseră rebel şi acţiunile judiciare pornite împotriva lui n-au încetat decît în noiembrie 1485, cînd Parlamentul l-a recunoscut ca rege şi a poruncit tuturor locuitorilor ţării să i se supună lui şi urmaşilor săi. Abia din momentul acesta, el se putea considera rege legitim, sursă a oricărei justiţii şi mai presus de judecata supuşilor săi. Mai mult, începutul domniei a fost reportat înainte de victoria de la Bosworth, încît toţi aceia care l-au combătut au fost consideraţi rebeli şi averea lor confiscată. În aceeaşi sesiune, Parlamentul i-a concedat pentru toată durata domniei taxa pe mărfurile importate şi exportate, numită *tonnage and poundage,* fiindcă se calcula după volumul sau greutatea mărfii.

Regele n-a obţinut însă ca Parlamentul să-l proclame rege de drept divin, ceea ce a încurajat comploturile marilor seniori care, prin mijlocirea unor impostori, au încercat să-l răstoarne şi să restaureze puterea vechilor familii. Cu tot sprijinul burgheziei şi al maselor populare care au refuzat să răspundă la chemarea nobililor răsculaţi, stăpînirea lui Enric al VII-lea n-a fost considerată de contemporani ca solid aşezată decît după 1502 [19].

Rezervele Parlamentului şi comploturile marii nobilimi arată cît de precară era situaţia întemeietorului dinastiei Tudorilor. Cu toate acestea, el a izbutit să restabilească puterea regală pe ruinele marii nobilimi şi să creeze o *nouă monarhie* care avea să dureze mai bine de un secol, asigurînd trecerea societăţii engleze de la feudalism la capitalism.

Enric al VII-lea a ajuns să domnească efectiv, ceea ce nu înseamnă că el a făcut totul. Pentru comoditatea expunerii, atribuim regelui toate marile iniţiative şi rezultate ale perioadei. Nu trebuie însă să uităm că nici un rege, oricît de capabil şi de autoritar ar fi fost — şi Enric al VII-lea a fost incontestabil un om înzestrat — nu poate decide şi guverna singur.

Rolul esenţial şi în Anglia Tudorilor l-a jucat Consiliul restrîns, în care se discutau problemele principale şi se luau deciziile finale. În acest Consiliu,

---

[19] Pentru perioada Tudorilor vezi îndeosebi: Léon Cahen — Maurice Braure, *L'évolution de l'Angleterre moderne (1485—1660),* Col. „Evolution de l'Humanité", Paris, 1960; G. R. Elton, *Tudor Revolution in Government,* Cambridge, 1953; W. C. Richardson, *Tudor Chamber Administration, 1485—1547,* Louisiana State University Press, 1952; H. Maynard Smith, *Henry VIII and the Reformation,* London, 1938.

Scanned with OKEN Scanner

unde numea şi convoca pe cine voia, regele vorbea deschis, fiindcă secretul era asigurat, şi pe baza dezbaterilor îşi fixa linia de conduită.

Legiştii, formaţi la şcoala dreptului roman, au exercitat o influenţă precumpănitoare în Consiliu. Ei erau convinşi că, pentru a asigura pacea publică şi a doborî puterea nobililor, era nevoie de o regalitate puternică. Din teoria dreptului imperial roman, care identifica legea cu voinţa suveranului, ei au dedus principiul că regele se bucură de puteri nelimitate. Stabilitatea membrilor Consiliului, care dovedeşte calitatea recrutării, a asigurat continuitatea şi eficienţa politicii regale.

Cancelarul, care făcea totdeauna parte din Consiliu, era şeful justiţiei şi singur putea elibera reclamanţilor scrisorile *(writs)* necesare pentru a porni o acţiune în justiţie ; el singur avea calitatea de a propune regelui să acorde dispense de la o lege sau iertare de pedepse ; el primea protestele împotriva abuzurilor regimului feudal şi împotriva nedreptăţilor comise de tribunalele ordinare. În sfîrşit, el lua asupra sa greşelile comise de rege şi deci scotea din cauză, în faţa nemulţumirii publice, persoana regelui. Teoria constituţională engleză de mai tîrziu : „regele nu poate greşi" e deja aplicată sub Enric al VII-lea. Încarnînd voinţa suveranului, Consiliul şi-a mărit necontenit rolul şi sfera de activitate şi a devenit principalul instrument al absolutismului Tudorilor. Nimeni, oricît de sus s-ar fi aflat, nu se putea sustrage urmăririi lui. În faţa Consiliului, procedura şi garanţiile curţilor ordinare (publicitate, juriu, martori, avocaţi) erau suspendate. Ancheta era condusă în secret. Consiliul judeca pe bază de acte şi putea aplica tortura, interzisă curţilor ordinare. Aşa au căzut capetele celor mai mari seniori care au conspirat împotriva regelui.

Dar, fiindcă marii seniori au căutat să submineze autoritatea regală nu numai prin comploturi, ci şi prin acţiunea justiţiilor feudale pe care le opuneau curţilor regale, Consiliul a îngrădit competenţa tribunalelor feudale şi sfera de activitate a dreptului comun şi a restabilit suveranitatea jurisdicţiei regale.

Consiliul însoţea, împreună cu arhiva sa, pe rege în deplasările lui. Înmulţirea cazurilor judiciare şi imposibilitatea de a instrui procesele pe drum au dus la scindarea Consiliului. Jumătate din membri (zece) au însoţit pe rege, formînd Consiliul politic ; ceilalţi zece au rămas la Londra, constituind un tribunal excepţional numit, după sala înstelată din palatul Westminster, în care se întruneau, *Star Chamber.*

Sub Enric al VIII-lea, Consiliul şi-a lărgit sfera de activitate şi a căutat să consolideze prerogativele regale, nu numai combătînd privilegiile nobilimii, dar îngrădind şi autoritatea Parlamentului. Activitatea Parlamentului n-a fost suspendată, dar a fost redusă la rolul unei camere de înregistrare, operaţie cu atît mai uşoară, cu cît Parlamentul nu forma încă un corp constituit, compus din deputaţi aleşi, cu dreptul de a se întruni periodic şi de a delibera după o procedură fixă. El nu era decît o adunare de lorzi (mari seniori) şi de prelaţi

Scanned with OKEN Scanner

pe care regele îi convoca şi prezida, cînd avea nevoie de sfat şi de subsidii. Chiar şi lorzii creaţi de rege aveau nevoie de convocarea personală a regelui pentru a putea asista la şedinţă. Parlamentul era camera lorzilor ; numărul membrilor lui nu trecea de două sute.

Camera comunelor, care pe timpul Stuarţilor avea să joace rolul principal, era încă, sub Enric al VII-lea, în stare embrionară. Cînd regele convoca pe lorzi, chema şi pe delegaţii diferitelor comunităţi din comitate şi oraşe, înzestrate cu un privilegiu special, care le dădea dreptul să aleagă deputaţi.

Deputaţii comunelor n-aveau local propriu (abia sub Enric al VIII-lea li s-a pus la dispoziţie o sală în palatul Westminster) şi nu puteau asista la dezbaterile Parlamentului decît printr-o delegaţie anume invitată şi nu puteau vorbi decît printr-un delegat — *speaker*, vorbitor — care avea să devină preşedintele camerei.

Dacă, cu toate acestea, Parlamentul a ajuns să joace sub Stuarţi un rol revoluţionar e că, fără votul lui, nu se putea încasa nici un impozit nou şi fără un statut parlamentar nu se putea modifica nici o parte a dreptului comun. Enric al VII-lea Tudor a evitat complicaţiile externe pentru a nu fi silit să ceară subsidiile Parlamentului şi a acoperit cheltuielile statului din veniturile domeniilor confiscate şi din produsul vechilor impozite.

Sub Enric al VIII-lea (1509—1547) funcţionarea guvernului a încetat de a mai fi o afacere de curte. Anglia a adoptat metodele birocratice ale administraţiei moderne. Umanismul, care a început să se răspîndească încă din timpul lui Enric al VII-lea, a pregătit suficiente cadre intelectuale laice pentru reînnoirea administraţiei.

Consiliul privat, aşa cum a fost constituit de Enric al VII-lea, e menţinut în funcţiune şi experienţa de douăzeci şi cinci de ani i-a mărit competenţa şi autoritatea. Uniţi printr-o strînsă solidaritate, membrii Consiliului sînt însufleţiţi de un spirit de corp, care asigură acţiunii lor continuitatea necesară şi responsabilitatea colectivă.

Consiliul, mai ales sub conducerea cardinalului Wolsey, s-a dovedit capabil să zdrobească orice rezistenţă şi să consolideze monarhia. El l-a autorizat pe Enric al VIII-lea să perceapă impozite noi fără votul Parlamentului.

Dar în a doua parte a domniei, mai ales după ce s-a hotărît să divorţeze de Ecaterina de Aragon, care nu i-a dat un moştenitor ale cărui drepturi să nu poată fi contestate, Enric al VIII-lea a trebuit să se adreseze Parlamentului. Acesta a votat divorţul şi a legitimat toate actele succesive ale regelui : reforma anglicană, secularizarea averilor mănăstireşti şi actul de supremaţie, care făcea din rege şeful bisericii anglicane şi interzicea englezilor să facă apel la o jurisdicţie străină împotriva sentinţei unei curţi engleze. Actul acesta a asigurat independenţa Angliei faţă de orice autoritate extremă, în primul rînd faţă de papa de la Roma. El era expresia puterii economice şi politice a Angliei.

Scanned with OKEN Scanner

În cursul secolului al XVI-lea, Anglia a devenit, dintr-o țară exportatoare de lînă, o țară exportatoare de stofe. Într-un secol și jumătate, raportul dintre aceste două articole a fost răsturnat. La mijlocul secolului al XIV-lea, Anglia exporta 30 000 de saci de lînă și 5 000 de valuri de stofă. În 1500, ea nu mai exporta decît 5 000 de saci de lînă ; în schimb, numărul valurilor de stofă se ridică la 60 000, pentru a atinge în 1574 cifra de 112 000. Industria textilă devine factorul esențial al economiei engleze. Imigrația unui mare număr de meșteșugari flamanzi, care au adus tehnica superioară a industriei din Flandra, interzicerea exportului lînii și alte măsuri protecționiste au asigurat dezvoltarea rapidă, pe baze capitaliste, a industriei engleze.

Acest proces a fost înlesnit de evoluția specială a orașelor engleze, care s-au dezvoltat mai încet decît cele de pe continent și nu au atins gradul de autonomie al orașelor germane sau italiene. Autoritatea regală rămînînd stăpînă pe administrația urbană, corporațiile engleze nu au putut acapara controlul vieții politice și economice a orașelor. Astfel producția meșteșugărească a trecut mai ușor la producția capitalistă. Reglementarea producției și circulației mărfurilor nu mai erau de competența orașelor și a diferitelor corporații, ci un atribut al statului.

Dezvoltarea industriei textile provoacă o adevărată revoluție agrară. Proprietarii de pămînt, ademeniți de rentabilitatea superioară a producției de lînă, transformă terenurile arabile în pășuni și, pentru a-și rotunji domeniile și a le preface în imense pășuni îngrădite, unde puteau să pască turme de mii de oi, au încorporat — prin violență, fraudă sau cumpărare —, proprietățile țărănești, care separau diferitele lor corpuri de moșii. Țăranii proprietari fură aruncați pe drumuri și transformați în cerșetori și vagabonzi. Cei mai norocoși dintre aceștia desmoșteniți au ajuns muncitori agricoli pe moșiile lorzilor sau salariați în industrie. Celor mai mulți nu le-a rămas decît alternativa de a muri de foame sau de a fura și de a fi spînzurați. Astfel, remarcă Thomas Morus în *Utopia* sa, societatea engleză „a creat tîlhari pentru plăcerea de a-i spînzura". Legile contra vagabondajului, votate de Parlament, autorizau administrația locală să însemneze pe vagabonzi cu fierul roșu și să-i bată cu biciul „pînă va țîșni sîngele din spinarea lor". „În felul acesta, scrie Marx, populația rurală, expropriată cu forța, gonită de pe pămîntul ei și redusă la vagabondaj, fu silită prin legi *grotesc-teroriste*, care prevedeau biciuirea, înfierarea cu fierul roșu și tortura, să se încadreze în disciplina necesară sistemului muncii salariate" [20].

Vămile interne fiind suprimate, mărfurile circulau liber pe tot cuprinsul țării. Anglia forma o piață internă unică, iar capitala, Londra, era regulatorul suprem al întregii vieți economice. Capitalul comercial al țării era concentrat la Londra, unde se încasau patru cincimi din întreg produsul taxelor vamale. Lon-

[20] K. Marx, *Capitalul*, vol. I, p. 733.

Scanned with OKEN Scanner

dra poseda cea mai mare parte a vaselor comerciale (4 000 de tone faţă de 440 ale oraşului Bristol, al doilea port al ţării). În privinţa populaţiei, Londra era una din cele mai mari metropole ale Europei (a treia după Paris şi Neapole). În 1557, ambasadorul veneţian îi evaluează populaţia la 185 000 de suflete. Unitatea pieţei interne şi rolul predominant al Londrei au constituit baza economică a centralizării politice şi absolutismului Tudorilor.

Reforma anglicană a eliberat ţara de controlul şi de exploatarea papalităţii şi a subordonat biserica autorităţii statului. Universităţile şi gradele inferioare de învăţămînt, asistenţa publică şi marile dregătorii au încetat de a mai fi un monopol al bisericii. Dreptul de azil şi imunităţile ecleziastice, care îngrădeau puterea statului, au fost reduse sau suprimate. Instituţiile bisericii, care nu au înţeles să se pună în serviciul societăţii laice, ca ordinele călugăreşti cosmopolite, au fost expropriate şi desfiinţate. O dată cu feudalismul universal, a fost răsturnată şi biserica universală, care-i crease justificarea ideologică.

Descoperirile geografice şi deplasarea axei comerciale a lumii din Mediterană în Oceanul Atlantic au aşezat Anglia în centrul căilor comerciale care duceau la ţările bogate în aur, aromate şi sclavi. Dar, cum aceste ţări fuseseră ocupate de spanioli şi de portughezi, Angliei nu-i rămînea decît să se resemneze la regiunile mai sărace, sau să pătrundă cu forţa în domeniul comercial al altora. Ea a ajuns astfel în conflict cu cea mai mare putere militară a vremii, Spania, care avea o flotă cu tradiţie militară, dar cu vîslaşi sclavi şi practicile mediteraneene. Galerele ei grele nu se puteau măsura cu uşoarele vase cu pînze ale Angliei, deprinse să navigheze în Marea Nordului, cea mai furtunoasă mare din Europa.

În afară de aceasta, spaniolii introduseseră şi în marină prejudecăţile lor feudale şi orgoliul de clasă, care ţinea la distanţă matelotul şerb de ofiţerul nobil, şi nu aveau decît dispreţ pentru ofiţerii de marină englezi care aruncaseră peste bord ierarhia feudală. „Disciplina e necesară pe bord, spunea Francis Drake, cel mai mare amiral englez din secolul al XVI-lea. În schimb, nu sînt necesare nici feudalismul, nici orgoliul de rasă. Ierarhia mării nu e ierarhia uscatului".

Mezinii marilor familii engleze şi membrii micii nobilimi care intraseră în marină erau însufleţiţi de spiritul nou, mercantil, şi nu dispreţuiau tunul cînd era vorba să pătrundă într-o piaţă închisă. Scopul expediţiilor lor era cîştigul maxim. Timp de trei secole, ei au furnizat coloniilor spaniole şi propriilor lor colonii sclavi negri. Prosperitatea porturilor Bristol şi Liverpool s-au întemeiat pe acest comerţ, perfect compatibil cu protestantismul, care conferea expediţiilor lor contra spaniolilor catolici caracterul unei cruciade.

Astfel, dezvoltarea industriei şi comerţului, formarea pieţei interne şi supremaţia economică a Londrei, apariţia unei burghezii mai active şi mai culte decît vechea aristocraţie feudală, invenţia tunului, care a dărîmat castelul no-

Scanned with OKEN Scanner

biliar, şi a tiparului, care a suprimat monopolul ecleziastic al culturii, critica filologică şi istorică, care a discreditat autoritatea dogmei, eficacitatea dreptului comun, care s-a aplicat întregii ţări, adoptarea limbii engleze ca limbă naţională — toţi aceşti factori s-au unit pentru a surpa temeliile societăţii feudale engleze şi a crea elementele statului naţional englez.

4. SPANIA [21]

Spania, care în secolul al XVI-lea avea să devină principala putere politică şi militară din Europa, s-a unificat mai tîrziu decît Franţa şi Anglia. La sfîrşitul secolului al XV-lea, existau încă în Peninsula Iberică patru regate distincte : Portugalia, Castilia (cu León), Aragonul (cu Catalonia şi Valencia) şi Navarra. Din acest conglomerat de state trebuia să se constituie o singură Spanie. Dar Portugalia şi-a păstrat independenţa, iar unificarea celorlalte trei regate a întîrziat, fiindcă forţele de centralizare şi de unificare au avut de luptat nu numai cu anarhia feudală, ci şi cu stăpînirea arabă.

Timp de opt secole, energia poporului spaniol a fost absorbită de lupta pentru recucerirea teritoriilor ocupate de arabi, şi această luptă, numită *reconquista,* a lăsat urme adînci în instituţiile şi caracterul poporului spaniol. Pentru a-i alunga pe arabi, regalitatea şi biserica au încheiat o strînsă alianţă şi au supus popoarele Spaniei celei mai severe discipline, bazată pe devotamentul fanatic faţă de tron şi de altar, şi această alianţă a durat şi după terminarea reconchistei, subordonînd bisericii politica statului şi făcînd din Spania, în secolul al XVI-lea, principalul instrument al Contrareformei. Luptele seculare împotriva arabilor au contribuit să formeze, peste particularismul politic şi regional, o conştiinţă colectivă.

La începutul secolului al VIII-lea, după aproape trei secole de stăpînire vizigotă, Spania a fost cucerită (afară de o fîşie muntoasă din nord) de arabi şi transformată mai întîi într-un emirat al califatului de Damasc, apoi într-un califat independent, cu capitala la Córdoba.

---

[21] R. Altamira, *Histoire d'Espagne,* Paris, 1931 ; B. H. et F. M. Gescher, *L'Espagne dans le Monde,* Paris, 1937 ; Américo Castro, *The Structure of Spanish History,* Princeton, 1954 ; R. B. Merriman, *The Rise of the Spanish Empire,* 4 vol., New York, 1925—1936 ; J. H. Mariéjol, *L'Espagne sous Ferdinand et Isabelle* Paris, f.a. ; W. T. Walsh, *Isabelle la Catholique,* Paris, 1937 ; Fritz Walser, *Die Spanischen Zentralbehörden und der Staat Karls V.,* (Abhandlungen der Akademie der Wissensehaften in Göttingen. Phil.-hist. Klasse), Göttingen, 1959.

Scanned with OKEN Scanner

Cucerirea arabă a fost înlesnită de criza procesului de feudalizare, în care a fost surprinsă societatea spaniolă. Obştiile ţărăneşti, aservite şi deposedate de aristocraţia vizigotă, au acceptat fără rezistenţă dominaţia arabă care le-a adus la început o uşurare. Dar această uşurare a fost efemeră. Stăpînii de pămînt arabi, care au luat locul seniorilor vizigoţi, şi statul arab, care arunca toate sarcinile publice asupra creştinilor, aveau să se dovedească tot atît de asupritori ca şi predecesorii lor.

Cu toate acestea, stăpînirea arabă a ridicat Spania la o treaptă superioară de civilizaţie. Grădinari neîntrecuţi, arabii au perfecţionat sistemul de irigaţie al Orientului, ceea ce le-a permis să transforme regiuni deşerte şi aride în adevărate grădini, în care cultivau plante industriale, pomi fructiferi şi legume, necunoscute pînă atunci în Europa : orezul, trestia-de-zahăr, bumbacul, caisul, portocalul, lămîiul, sparanghelul şi fasolea.

Industria metalurgică şi textilă, sticlăria, papetăria şi pielăria au luat de asemenea o puternică dezvoltare. Pielăria de Córdoba, ceramica de Valencia şi armele de Toledo rivalizau cu cele mai vestite produse ale Orientului şi alimentau un comerţ activ, care a răspîndit mărfurile Spaniei nu numai în toate ţările din jurul Mediteranei, ci pînă în India şi în Asia centrală. Supremaţia maritimă pe care arabii au exercitat-o în Marea Mediterană pînă la cruciade a favorizat expansiunea comercială a Spaniei.

Sub impulsul acestei activităţi economice, marele număr de oraşe din timpul stăpînirii romane au renăscut. Córdoba, Toledo, Valencia şi Sevilla rivalizau în bogăţie, cultură şi strălucire cu Constantinopolul. Universitatea, bibliotecile şi muzeele Córdobei au atras învăţaţi din toate ţările occidentale. Medicina, chimia, geografia, matematicile au atins în Spania arabă un grad superior de dezvoltare. Operele lui Aristotel, Hipocrate, Ptolemeu şi ale altor învăţaţi greci au fost revelate umaniştilor de comentatori arabi, printre care cel mai vestit a fost Averroes. Spania a jucat astfel un rol important în pregătirea Renaşterii intelectuale.

Spaniolii, care n-au voit să accepte stăpînirea musulmană şi s-au retras în munţii Pirinei, au pornit, încă din secolul al VIII-lea, lupta de recucerire *(reconquista)*. Primul teritoriu recucerit a constituit în nord-vestul peninsulei, regatul Asturiilor care, întinzîndu-se la sud, s-a transformat în regatul León. Al doilea a fost Catalonia, din care Carol cel Mare făcuse marca spaniolă, cu capitala la Barcelona. În secolul al X-lea, Catalonia s-a proclamat independentă de regii franci şi, după ce a anexat valea mijlocie a Ebrului, a constituit regatul de Aragon (1150). În acelaşi timp, pe ambele versante ale Pirineilor s-a format regatul Navarrei, iar în centru — regatul Castiliei, care, după ce s-a unit cu regatul León, a eliberat Córdoba (1236), Sevilla (1248) şi Cádiz (1262). La rîndul său, Aragonul a cucerit Valencia (1253), Murcia (1266), Balearele şi Sicilia (1285). La sfîrşitul secolului al XI-lea, s-a format comitatul de Portu-

Scanned with OKEN Scanner

galia care, în secolul următor, s-a proclamat regat. Astfel, stăpînirea arabă a fost redusă la emiratul Granadei, împresurat din toate părţile de teritorii spaniole.

Dar la sfîrşitul secolului al XIII-lea, cînd recucerirea era aproape terminată, Spania a fost oprită în evoluţia sa spre unitatea politică de conflictele interne provocate de nobilimea feudală şi de rivalitatea statelor care o compuneau. Cel mai mare stat al peninsulei, Castilia, care jucase rolul principal în opera de recucerire, a cunoscut, după moartea lui Alfons al X-lea (1284), vremurile cele mai tulburi din istoria sa. Membrii familiei regale — chiar şi bastarzii — şi-au format partide pentru a cuceri tronul. Marii baroni au profitat pentru a-şi crea în provincie stăpîniri aproape independente. Aragonul, Portugalia şi Granada s-au unit împotriva Castiliei, care n-a fost salvată decît de neînţelegerile dintre aliaţi. Anarhia a durat pînă în 1366, cînd Enric de Trastamare, bastardul lui Alfons al XI-lea, a cucerit tronul. Ordinea internă a fost restabilită, dar din această lungă perioadă de războaie civile, Castilia a ieşit atît de istovită, încît abia peste un secol a putut relua mişcarea de unificare.

Portugalia şi Navarra au fost de asemenea frămîntate, în secolul al XIV-lea, de lupte dinastice. Numai Aragonul, cu toate că şi aici regalitatea a avut de luptat cu nobilimea, s-a dovedit destul de solid constituit pentru a-şi continua expansiunea. Urmînd direcţia pe care i-o indica comerţul din ce în ce mai important al Barcelonei, Aragonul îşi întăreşte stăpînirea în Sicilia, îşi extinde autoritatea asupra Corsicii şi Sardiniei şi, în 1344, anexează Mallorca. Astfel Mediterana occidentală a ajuns sub influenţa Aragonului.

Recucerirea a fost opera întregului popor spaniol. Lupta a fost condusă de Castilia şi de Aragon, care, cu toate rivalităţile lor şi cu toate conflictele dinăuntrul lor, au ştiut să antreneze împotriva duşmanului comun toate clasele sociale. Ţărănimea aservită a luptat alături de nobilimea feudală, deoarece spera să dobîndească pămînt şi libertate în teritoriile cucerite de la arabi, dar ea nu s-a împărtăşit, decît în parte şi vremelnic, de aceste avantaje. Adevăraţii beneficiari ai recuceririi au fost nobilii şi biserica, care şi-au creat domenii imense în regiunile eliberate. Cele trei ordine cavalereşti, Santiago, Alcántara şi Calatrava, şi-au întemeiat puterea economică în timpul reconchistei. Oraşele eliberate au fost înzestrate cu privilegii *(fueros)*, care le-au permis să se organizeze şi să-şi creeze instituţii administrative şi judiciare autonome. Astfel lupta de recucerire a fost sprijinită de populaţia rurală şi urbană din teritoriile ocupate de arabi.

În cursul perioadei recuceririi, s-au constituit instituţiile fundamentale ale Spaniei medievale : monarhia, Stările generale *(Cortés)* şi municipalităţile. În fiecare stat, lupta de recucerire a fost condusă de regalitate, care asigura unitatea de acţiune. Pentru a obţine subsidiile de care avea nevoie, regele convoca la curtea sa pe unii membri ai clerului, ai nobilimii şi ai oraşelor.

Scanned with OKEN Scanner

Adunările *(Cortés)* astfel constituite nu aveau încă caracterul unor corpuri legislative, în sensul modern al cuvîntului. Drepturile, datoriile şi procedura adunărilor nu erau încă fixate. Funcţiunea lor esenţială era de a aproba subsidiile cerute de rege. Dar dreptul de a prezenta regelui proiecte de legi noi şi de a reforma legi vechi le-a conferit o iniţiativă în materie de legislaţie. Deşi hotărîrea depindea de voinţa regelui, necesitatea de a obţine sprijinul unor categorii sociale influente a silit adeseori coroana să împlinească cererile prezentate. Astfel, drept răsplată pentru sprijinul acordat regelui în lupta cu maurii şi cu nobilimea feudală, oraşele au obţinut largi privilegii. „Încă din secolul al XIV-lea, reprezentanţii oraşelor constituiau elementul cel mai puternic în cadrul cortesurilor“ [22]. La urcarea lor pe tron, regii jurau în faţa Adunării să respecte legile şi privilegiile ţării. Toate regatele spaniole au avut adunările lor. Cu toate că formau un singur regat, Aragonul, Catalonia şi Valencia îşi aveau adunările lor speciale, care nu se întruneau într-o singură adunare decît în cazuri rare.

În Aragon, unde dezvoltarea comerţului mediteranean crease o puternică şi bogată populaţie urbană, adunările au izbutit să îngrădească puterea regală şi să dezvolte spiritul de independenţă. Adunarea din 1328 a declarat cu mîndrie : „Regele Castiliei domneşte peste supuşi ; regele Aragonului peste cetăţeni“.

Consolidarea păcii în regatele creştine a favorizat dezvoltarea producţiei industriale şi agricole. Numărul, populaţia şi bogăţia oraşelor au început să crească. Rolul cel mai important în viaţa Spaniei medievale l-a jucat Barcelona, care, prin legăturile ei comerciale cu Italia, Egiptul, Palestina şi cu Siria, rivaliza cu Marsilia. Procesul de consolidare politică şi de unificare teritorială a marcat un pas decisiv în 1469, cînd moştenitorul Aragonului, Ferdinand, se căsători cu moştenitoarea Castiliei, Isabella. Unirea Castiliei şi Aragonului era pur personală ; fiecare regat îşi păstra independenţa suveranul şi instituţiile lui particulare, dar unitatea de vederi a celor doi suverani a dat politicii ţărilor lor o direcţie comună şi a pregătit unirea desăvîrşită, care s-a realizat pe timpul lui Carlos I. Lupta comună pentru cucerirea ultimului regat arab, al Granadei, şi stabilirea graniţei septentrionale la Pirinei, prin anexarea Navarrei, sînt urmărite cu aceeaşi pasiune şi de Castilia, şi de Aragon, fiindcă securitatea amîndurora depindea de succesul acestei politici.

În 1482, Ferdinand şi Isabella au atacat ultimul regat arab. În fiecare an. spaniolii călcau teritoriul Granadei, distrugeau recoltele, ardeau satele şi răpeau vitele. Apoi, profitînd de discordiile din familia domnitoare arabă, cuceriră, una cîte una, toate cetăţile regatului şi, în 1490, împresurară Granada. Oraşul, cu 200 000 de locuitori şi 1 000 de turnuri de apărare, era inexpugnabil. Spaniolii l-au silit să capituleze prin foame (1492). Maurii au obţinut

[22] K. Marx — F. Engels, *Opere*, vol. X, Editura Politică, Bucureşti, 1961, p. 457.

Scanned with OKEN Scanner

însă promisiunea solemnă că averea, limba, datinile şi religia lor vor fi respectate. Căderea Granadei a încheiat reconquista spaniolilor asupra arabilor.

Drept răsplată pentru acest succes al catolicismului contra mahomedanismului, papa Alexandru al VI-lea Borgia a acordat regilor victorioşi titlul de „regi catolici", pe care suveranii Spaniei aveau să-l poarte pînă la revoluţia din 1931.

În 1512, Ferdinand a cucerit partea Navarrei situată la sud de Pirinei, desăvîrşind astfel unitatea Spaniei.

Paralel cu politica lor de unificare teritorială, Ferdinand şi Isabella s-au străduit să restabilească ordinea şi disciplina internă. În timpul anarhiei din secolele XIV şi XV, corupţia justiţiei şi administraţiei, precum şi asuprirea maselor populare compromiseseră viaţa economică şi ordinea internă.

Marii seniori umblau înconjuraţi de nobili săraci pe care îi hrăneau şi-i conduceau la luptă împotriva altor seniori. Poruncile regelui nu erau ascultate, fiindcă regele nu avea nici bani, nici armată, nici poliţie. Castilienii mai ales, timp de secole, s-au luptat contra maurilor şi au trăit din prada de război, se considerau nobili şi dispreţuiau munca. În sfîrşit, cele trei ordine militare Sfîntul Iacob, Alcántara şi Calatrava, formate pentru a lupta contra maurilor, au ajuns prin bogăţiile, cetăţile şi forţele lor militare să constituie adevărate state în stat. Ordinul Sfîntului Iacob poseda 700 000 de suflete, Calatrava — 200 000, Alcántara — 100 000. Toate trei ordinele împreună stăpîneau a treia parte din populaţia Castiliei [23].

În lupta lor împotriva marii feudalităţi, regii Castiliei şi Aragonului s-au servit de o organizare care apăruse spontan în perioada anarhiei. Mai multe oraşe din Castilia au format o ligă, numită *Hermandad* (frăţie), cu scopul de a-şi acorda asistenţă mutuală împotriva nobilimii prădalnice. La mijlocul secolului al XV-lea, asemenea organizaţii cuprindeau oraşele cele mai însemnate şi constituiau o forţă autonomă, avînd *Junta* (comitetul), bugetul şi armata lor. Această organizaţie s-a dovedit atît de eficientă, încît, în 1488, Ferdinand a introdus-o şi în Aragon. Cu trupele plătite de municipalităţi, Ferdinand şi Isabella au izbutit să restabilească ordinea şi siguranţa publică. Castelele rebelilor au fost dărîmate şi numeroşi cavaleri au fost siliţi să părăsească regatul.

Alianţa cu burghezia permise coroanei să-şi recupereze domeniile şi drepturile înstrăinate în timpul anarhiei. Donaţiile făcute nobililor fură revocate, dreptul marilor seniori de a construi castele fortificate, de a purta stema regală pe scutul lor şi de a umbla însoţiţi de escorte fu abrogat. Nobilimea fu riguros subordonată autorităţii regale. În Consiliul de Stat, în adunările Statelor generale şi provinciale, în diferitele servicii, elementul burghez deveni prepon-

[23] Jean H. Mariéjol, *L'Espangne sous Ferdinand et Isabelle*, p. 286.

Scanned with OKEN Scanner

derent. Adunările din Castilia, care erau cele mai însemnate, ajunseră un corp reprezentativ aproape exclusiv burghez.

Ferdinand şi-a întins autoritatea şi asupra clerului. În 1482, papa Sixt al IV-lea se obligă să nu numească în fruntea mănăstirilor şi a episcopatelor spaniole decît spanioli şi autorizează regalitatea să întrebuinţeze pentru scopurile ei politice obolul cruciadei. Papa făcu apoi monarhiei serviciul extraordinar de a numi pe Ferdinand mare maestru (comandant suprem) al celor trei ordine cavalereşti, conferindu-i prin aceasta dreptul de a dispune de forţa militară şi de imensa avere a acestor ordine.

Mai mult chiar : papa a pus la dispoziţia regilor spanioli armele spirituale ale bisericii. În 1478, Ferdinand şi Isabella au fost autorizaţi să instituie Tribunalul Inchiziţiei, datorită căruia biserica spaniolă s-a transformat în cel mai puternic instrument al absolutismului. Tribunalul Inchiziţiei, introdus în 1478 în Castilia, apoi în Aragon, venea în rang imediat după Consiliul regal şi a fost prima instituţie centrală care şi-a extins autoritatea pe întregul teritoriu al celor două regate. El a fost întrebuinţat mai întîi pentru a urmări pe marani (evreii convertiţi la creştinism) şi pe morisci (maurii trecuţi la catolicism) care continuau să practice în ascuns cultul strămoşilor lor. În al doilea rînd, regii spanioli s-au servit de Inchiziţie şi pentru a supraveghea activitatea intelectuală, moravurile şi opiniile tuturor supuşilor lor şi pentru a sfărîma rezistenţa tuturor adversarilor coroanei. Mii de marani, morisci şi chiar spanioli suspecţi de erezie au fost arşi pe rug, închişi sau exilaţi. Această politică de inspiraţie clericală defineşte raporturile regalităţii spaniole cu biserica romano-catolică. Din Consiliul regal al Castiliei *(Consejo real de Castilla)* s-au dezvoltat toate instituţiile administrative ale curţii *(Consejo de Corte)*. Ordonanţa din 1480, care a reorganizat Consiliul regal, i-a extins competenţa asupra problemelor politice, administrative şi judiciare.

Din statele medievale, slăbite de anarhia internă şi de luptele cu maurii, Ferdinand şi Isabella au făcut o singură ţară, încă imperfect unificată, dar puternică. Regii catolici au căutat să dezvolte industria textilă, care dispunea aci de o mare cantitate de lînă, au încurajat industria minieră şi au favorizat dezvoltarea flotei naţionale, interzicînd comercianţilor să se servească de vase străine, dacă găseau în porturi corăbii spaniole. Dar politica lor economică n-a izbutit să facă din Spania o ţară exportatoare de produse industriale, fiindcă condiţiile naturale şi istoria orientaseră Spania în alte direcţii.

Aceste împrejurări, care au împiedicat pe spanioli să devină o naţiune de comercianţi şi de industriaşi, au fost foarte prielnice pentru constituirea unei puternice armate naţionale, care a permis regilor catolici să cucerească şi să păstreze supremaţia asupra Europei pentru o sută cincizeci de ani.

„După ce unirea Aragonului, Castiliei şi Granadei sub domnia lui Ferdinand Catolicul şi a Isabellei I a creat baza materială a monarhiei spaniole, Carlos I a încercat să transforme această monarhie, care era încă feudală,

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

într-o monarhie absolută. El a pornit simultan ofensiva împotriva celor doi stîlpi ai libertăţii spaniole — cortesurile şi ayuntamientos“ [24] (administraţii locale).

La moartea bunicului său, Ferdinand, în 1516, fiul lui Filip cel Frumos şi al Ioanei celei Nebune, Carlos, care se afla la Bruxelles, a fost proclamat rege al Spaniei, dar el n-a plecat decît după un an şi jumătate pentru a depune jurămîntul în faţa cortesurilor întrunite la Valladolid. Primirea care i s-a făcut a fost rece, aproape ostilă. În timpul regenţei episcopului de Utrecht, Adrian, camarila a împins ţara la desperare, din cauza lăcomiei ei nerușinate : vindea funcţiile publice celor care plăteau mai mult şi făcea pe faţă negoţ cu hotărîrile judecătoreşti. Marx a remarcat că în Spania răscoalele au fost îndreptate de obicei împotriva camarilei.

Intervenţia meşteşugarilor şi ţăranilor împotriva nobililor a dat mişcării un caracter antifeudal. Oraşele organizează *comunidades* (comunităţi) care se federează şi constituie junte la Avila, Tordesillas şi Valladolid.

Carlos I, ales în 1519 împărat al Sfîntului Imperiu romano-german, sub numele de Carol Quintul, îi declară pe toţi *comuneros,* vinovaţi de înaltă trădare şi cu trupe germane înăbuşe răscoala (aprilie 1521). Capetele conducătorilor răscoalei au căzut în ţărînă, iar libertăţile oraşelor au fost reduse.

După ce a limitat privilegiile oraşelor, Carlos I s-a întors împotriva nobilimii. Profitînd de refuzul cortesurilor de a vota subsidiile cerute pentru scopuri străine de interesele Spaniei, regele le-a dizolvat, iar cînd nobilii au cerut să li se recunoască scutirea de impozite, Carlos I i-a exclus din adunare. Cortesurile au devenit o simplă adunare de paradă. Cu înfrîngerea oraşelor şi degradarea nobilimii, absolutismul spaniol nu mai cunoştea nici o limită. Dar accesiunea Habsburgilor pe tronul Spaniei — Carlos I era nepotul şi succesorul împăratului Maximilian I — a angajat Spania în luptele lui Carol Quintul pentru cucerirea hegemoniei universale, din care avea, la sfîrşitul domniei lui Filip al II-lea (1598), să iasă înfrîntă şi ruinată.

5. STATELE DIN CENTRUL ŞI RĂSĂRITUL EUROPEI [25]

Acelaşi proces de unificare şi de centralizare îl întîlnim în Polonia sub Cazimir cel Mare, în Rusia sub Ivan al III-lea, „Culegătorul de ţări“, în Ungaria sub Matei Corvin, în Ţara Românească sub Vlad Ţepeş, în Moldova

[24] K. Marx — F. Engels, *Opere,* vol. X, p. 457.

[25] W. Andreas, *Deutschland, vor der Reformation, eine Zeitenwende,* Stuttgart, 1948; Will Winker, *Kaiser Maximilian I.,* München, 1950; Karl Brandi, *Kaiser Karl V.,* München, 1937 (trad. fr. *Charles-Quint, 1500—1558,* Paris, 1939).

sub Ştefan cel Mare. Preponderenţa nobilimii feudale şi invazia turcească întîrzie însă evoluţia normală a acestor ţări spre tipul statului modern.

Imperiul german n-a urmat evoluţia marilor monarhii centralizate din Apus. În tot cursul secolului al XV-lea, Germania a fost teatrul unei aprige lupte pentru puterea supremă între împărat şi principii electori. Un partid al reformelor, constituit în 1455 în cadrul colegiului electoral, a propus un program menit să realizeze un guvern central capabil să pună capăt anarhiei interne. Dar programul nu s-a realizat, fiindcă atît împăratul, cît şi principii voiau să pună mîna pe toate pîrghiile puterii supreme, cu excluderea celeilalte părţi.

Lupta pentru putere a atins punctul culminant în ultimele decenii ale secolului, cînd partida reformelor a fost condusă de arhiepiscopul de Mainz, Berthold von Henneberg. Profitînd de nevoia de bani a împăratului Maximilian (1493—1519), pentru a face faţă ameninţării turceşti şi pentru a realiza reforma imperială, principii electori au izbutit să impună împăratului programul lor de reforme. Pentru menţinerea ordinii publice au fost instituite *Landfriede,* care condamnau, fără limită de timp, războiul privat, şi a fost creată o curte de justiţie supremă : *Reichskammergericht,* compusă din membri numiţi de Dietă (deci de marea nobilime), dar prezidaţi de un magistrat numit de împărat. Ea avea să judece procesele dintre principii teritoriali şi anumite apeluri de la curţile de justiţie teritoriale.

În 1500 s-a constituit un Consiliu de regenţă imperială, pe şase ani, numit *Reichsregiment,* care urmărea să pună activitatea imperială sub tutela principilor electori. Dacă acest Consiliu ar fi durat, el ar fi asigurat marii feudalităţi o victorie deplină asupra autorităţii imperiale. Dar Maximilian a făcut totul pentru a-l desfiinţa şi pentru a întări controlul imperial asupra sistemului judiciar, izbutind să paralizeze reformele, din care n-a rămas decît *Landfriede.* Maximilian însă n-a fost în stare să trateze Dieta aşa cum au procedat regii Franţei şi Spaniei cu Adunarea Stărilor generale. Urmarea acestei încercări de reformă constituţională a fost un echilibru instabil între puterea principilor teritoriali şi autoritatea imperială. Maximilian n-a izbutit să transforme imperiul electiv în monarhie ereditară şi să-i asigure resurse financiare regulate şi suficiente pentru a crea o birocraţie centralizată şi o armată permanentă, plătită de împărat şi comandată de ofiţeri numiţi de el [26].

Imperiul german era prea vast şi prea eterogen ca să poată fi supus unei singure autorităţi. Ţările de Jos, Italia, cantoanele elveţiene şi Boemia nu făceau parte decît cu numele din imperiu. Dar chiar şi în provinciile pur germane, puterea imperială n-a izbutit să creeze un stat centralizat şi unificat. Din punct de vedere economic, imperiul era împărţit în trei zone distincte, cu o orientare şi interese deosebite : oraşele din sud îşi datorau prosperitatea şi

[26] Myron Gilmore, *The World of Humanism, 1453—1517,* New York, 1962, pp. 105—107.

Scanned with OKEN Scanner

civilizaţia legăturilor cu Italia, mai ales cu Veneţia ; oraşele din Valea Rinului erau legate de apusul Europei, de Franţa, Anglia şi Ţările de Jos, iar oraşele din nordul Germaniei, grupate în Liga hanseatică, depindeau de comerţul baltic. Între aceste zone nu existau nici legături fluviale, nici un centru economic care să le domine şi să le unească. Pe de altă parte, coroana germană nu avea nici armată, nici venituri regulate, iar domeniile imperiale fuseseră de mult înstrăinate. Împăratul nu dispunea decît de veniturile domeniilor sale particulare şi, cum dintre toţi competitorii germani la coroana imperială numai Habsburgii aveau suficiente domenii patrimoniale pentru a face faţă cheltuielilor curţii imperiale, toţi împăraţii, începînd cu Frederic al III-lea (1440—1493), au fost aleşi din casa de Habsburg, fără ca, pînă la diploma din 1703 a lui Leopold I (1658—1705), să se fi instituit o ordine de succesiune care să transforme imperiul electiv în imperiu ereditar. Împăratul era incapabil să împiedice războaiele private şi să păstreze ordinea. Situaţia normală a Germaniei era anarhia.

În mijlocul acestei anarhii, cîteva case princiare — Hohenzollern în Brandenburg, Wittelsbach în Bavaria, Wettin în Saxa — profită de slăbiciunea împăratului pentru a crea din statele lor organisme politice mai puternice. Mai presus de toţi, arhiducele Austriei, care de fapt e ales în mod ereditar împărat al Germaniei, încercă să impună imperiului instituţiile austriece şi să realizeze unitatea imperială. Astfel chiar şi în anarhia germană se manifestă tendinţe spre unitate şi centralizare.

Italia [27] prezintă cazul, în aparenţă paradoxal, al unei ţări care, deşi factorii constitutivi ai naţiunii şi ai statului naţional au apărut mai timpuriu decît în celelalte state occidentale, n-a izbutit să-şi realizeze centralizarea politică decît pe plan regional : în regatul napolitan sub Frederic al II-lea şi sub Aragonezi, în ducatul Milanului sub Visconti şi Sforza şi în republica veneţiană. Italia forma din punct de vedere teritorial o unitate bine delimitată, care constituise în antichitate baza celui mai puternic şi mai bine organizat imperiu. Poporul, omogen din punct de vedere etnic, atinsese un grad de dezvoltare economică, culturală şi artistică superior celorlalte ţări occidentale şi o conştiinţă colectivă întărită de cultura umanistă. Relaţiile de producţie capitaliste au apărut în Italia încă din secolul al XIV-lea şi pe baza lor s-a constituit o burghezie care a dominat piaţa comercială şi financiară a Europei occidentale în toată perioada Renaşterii.

Şi totuşi teza unor istorici burghezi, în frunte cu Burckhardt, că originea statului modern trebuie căutată în Italia nu poate fi susţinută. La începutul secolului al XVI-lea, mai mult decît oricînd, Italia era o simplă expresie geografică. „Concertul italian" se compunea din cinci state principale : Mi-

[27] Nino Valeri, *L'Italia nell'età dei principati, 1343—1516*, Milano, 1949 ; Luigi Simoni, *Storia politica d'Italia*, vol. I—II, *Le Signorie, 1313—1559* ; Giuseppe Coniglio, *Il regno di Napoli al tempo di Carlo V*, Napoli, 1951.

Scanned with OKEN Scanner

lanul, Veneţia, Florenţa, Statul papal şi regatul napolitan. Pe lîngă aceste state mai existau o serie de seniorii, ca ducatele de Ferrara, de Urbino şi de Savoia, marchizatul de Mantova şi republica genoveză. Din aceste state, Italia n-a izbutit să formeze un stat unic şi centralizat, fiindcă i-a lipsit piaţa naţională, adică unitatea economică. Domeniul economic al Veneţiei era în Orient, al Florenţei — în Franţa şi Anglia, al Genovei — în Spania, al Milanului — în Germania, al Statului papal în toată creştinătatea catolică. Pe lîngă aceasta Italia nu a avut un centru economic dominant care să unifice toate aceste centre economice independente şi divergente.

Încercările de a forma un stat teritorial unitar n-au lipsit nici în Italia. Veneţia s-a folosit de captivitatea babilonică a papilor pentru a cuceri o parte din teritoriul Statului papal (Cesena, Faenza şi Rimini). Florenţa a ocupat în 1472 Volterra. Dar încercarea cea mai interesantă, căreia Machiavelli i-a asigurat o excesivă celebritate, a fost aceea a lui Cezar Borgia. Între 1499 şi 1501, cu fondurile puse la dispoziţia sa de tatăl său, Alexandru al VI-lea Borgia, şi cu ajutorul trupelor franceze, Cezar Borgia a supus şi unificat micile principate din Romagna, care pe timpul captivităţii babilonice a papilor deveniseră independente şi s-a pregătit să atace Bologna şi Florenţa. Dar planurile lui au fost răsturnate de „hazardul" care a făcut să cadă grav bolnav, în august 1503, la moartea tatălui său.

Machiavelli a subliniat în *Principele* coincidenţa fatală între moartea papii Alexandru al VI-lea şi boala lui Cezar Borgia. Or, e greu de admis că Cezar Borgia, cu tot sprijinul papalităţii, ar fi izbutit să învingă particularismul îngust al statelor italiene. Rivalitatea între aceste state era atît de aprigă, încît toate, fără excepţie, au preferat să cadă sub o stăpînire străină decît să sufere supremaţia unuia dintre ele.

În aceste condiţii, singura soluţie rezonabilă a părut o stare de echilibru care să asigure independenţa statelor principale. Pacea de la Lodi, din 1454, încheiată sub egida lui Laurenţiu cel Măreţ, a realizat acest echilibru, care a durat pînă la expediţia lui Carol al VIII-lea în 1494. Toate statele italiene s-au declarat de acord să nu permită ca vreunul dintre ele să devină destul de puternic pentru a domina Italia. Principiul echilibrului, care constă în unirea statelor mai slabe împotriva expansiunii unei puteri mai mari, a fost aplicat în Italia, înainte de a fi fost extins la relaţiile internaţionale, în secolul al XVI-lea.

Între Germania şi Italia se constituise, în secolul al XV-lea, cel mai bogat şi mai strălucit stat din Europa occidentală : ducatul Burgundiei. Simplu apanaj, donat de Ioan cel Bun fiului său Filip cel Îndrăzneţ (1363), ducatul Burgundiei a ajuns, prin moşteniri, alianţe matrimoniale, cuceriri şi cumpărări, să cuprindă cea mai mare parte a teritoriilor situate la nord de Alpi

Scanned with OKEN Scanner

care, la împărţeala din 843, căzuseră în lotul lui Lothar : Burgundia ducală, Burgundia imperială (Franche-Comté) şi cea mai mare parte a Ţărilor de Jos.

În timpul Războiului de o sută de ani, ducatul Burgundiei, deşi feud, transmisibil numai în linie masculină, al coroanei franceze şi centru de cultură şi de tradiţie franceză, s-a emancipat de sub controlul Franţei şi a constituit un stat nou, independent. Dar acest stat, după unirea cu Ţările de Jos, era compus din două teritorii distincte, separate unul de altul prin Lorena şi Champagne şi prin o serie de feude situate de-a lungul Rinului. În afară de aceasta, ceea ce a contribuit la slăbiciunea statului burgund a fost faptul că o parte din teritoriile sale (Burgundia ducală şi Flandra) erau feude franceze, iar alta (Burgundia imperială şi cea mai mare parte a Ţărilor de Jos) feude imperiale. În sfîrşit, populaţia diferitelor teritorii ale statului burgund nu era unită decît prin lealitatea faţă de persoana ducelui, fără o bază economică şi etnică unitară sau un interes politic comun.

Cu toate acestea, datorită mai ales puterii economice a Ţărilor de Jos, ducatul Burgundiei a ajuns statul cel mai strălucit din Apus, iar ultimul lui duce, Carol Temerarul, şi-a propus să unească cele două trupuri ale ducatului său şi să constituie un stat puternic între Franţa şi Germania. În 1469 el a dobîndit Alsacia superioară, după ce în 1455 cucerise Lorena. În acelaşi timp, el s-a străduit să dobîndească titlul de rege. Dar împăratul s-a eschivat la toate cererile lui, şi încercarea de a lărgi posesiunile din Alsacia a provocat formarea unei coaliţii împotriva lui. În cursul luptei care a urmat, Carol Temerarul a fost ucis la Nancy (1477). Domeniile lui au fost împărţite între Imperiul german şi Franţa.

Burgundia n-a izbutit să creeze un mare stat modern, fiindcă legătura politică care unea teritoriile ei era de natură pur feudală, personală. Ducii n-au putut să creeze instituţii de centralizare care să unifice diferitele teritorii. E semnificativ că statul burgund n-a găsit un nume care să exprime, fără ambiguitate, unitatea tuturor teritoriilor sale. În legătură cu aceasta, eşecul ducelui de a obţine titlul de rege e instructiv, şi a fost de ajuns un accident — faptul că ducele Carol Temerarul a murit fără moştenitori masculini — ca statul lui să se desfacă în bucăţi. Ducatul Burgundiei a fost alipit la Franţa ca feud masculin al coroanei, iar Ţările de Jos şi Franche-Comté au trecut sub stăpînirea imperială ca zestre a Mariei, fiica lui Carol Temerarul, căsătorită cu Maximilian, viitorul împărat.

Polonia a urmat în timpul Renaşterii o evoluţie politică diametral opusă aceleia pe care au înregistrat-o monarhiile mari din Apus (afară de Imperiul german). În a doua jumătate a secolului al XV-lea, ea era cel mai mare stat din răsăritul Europei. Polonia a unit prin comunitatea dinastiei, Lituania, Pomerania, Cehia şi Ungaria. Cazimir al IV-lea (1444—1492) a terminat lupta cu Ordinul teutonic şi, prin pacea de la Thorn (1466), a dobîndit provinciile

Scanned with OKEN Scanner

occidentale ale ordinului împreună cu gurile Vistulei, asigurînd Poloniei ieşire la mare. Cavalerii teutoni nu mai păstrau decît Prusia orientală, ca feud polon.

Această victorie permise lui Cazimir să continue politica de expansiune şi să profite de crizele dinastice din ţările vecine pentru a plasa pe fiul său Ladislau pe tronul Cehiei (1471) şi Ungariei (1490). Astfel într-un timp istoriceşte scurt, Polonia a ajuns să stăpînească cea mai mare parte a statelor din Europa orientală.

Dar sub urmaşii lui Cazimir al IV-lea, Ioan-Albert (1492—1501), Alexandru I (1501—1506) şi Sigismund I (1506—1548), Polonia a devenit o republică aristocratică prezidată de un rege electiv, lipsit de armată, de resurse financiare şi de administraţie. Dietele în care numai nobilimea e reprezentată nu pot vota legile şi impozitele pentru întreţinerea armatei decît în unanimitate.

Calea spre transformarea monarhiei feudale într-un stat absolut modern e închisă de nobilimea mare, care, pentru a putea aservi ţărănimea în vederea producţiei de cereale pentru piaţă, are interesul să împiedice întărirea regalităţii. Regalitatea nu poate utiliza împotriva magnaţilor nici burghezia foarte slabă, nici mica nobilime săracă, aservită marii nobilimi. Senatul sau Consiliul regal, compus din episcopi şi mari seniori, acaparează toate prerogativele regale. Nobilii obţin scutirea de impozite şi de taxe vamale şi, pentru a-şi procura mai ieftin articolele de lux din străinătate, proclamă schimbul liber, ruinînd industria naţională şi împiedicînd întărirea burgheziei.

Liberum veto şi *pacta conventa* — dreptul oricărui deputat de a împiedica prin veto („mă opun") orice reformă, şi angajamentul regelui nou ales de a respecta condiţiile puse de nobilime — au făcut imposibil orice progres politic şi au lăsat Polonia pradă vecinilor săi mai bine organizaţi şi mai întreprinzători. În 1526, Habsburgii au dobîndit coroana Ungariei şi Cehiei. Puterea marii nobilimi feudale a compromis şansele care deschideau Poloniei de la sfîrşitul secolului al XV-lea perspectivele de a deveni o monarhie modernă.

În timpul domniei lui Matei Corvin (1458—1490), Ungaria a făcut aproape figură de mare putere, în contrast cu situaţia ei precedentă şi cu aceea care a urmat. Ea n-a rupt numai uniunea dinastică care, sub Sigismund de Luxemburg (1387—1437) şi Albert de Habsburg (1437—1439), o legase de Austria, dar, profitînd de conflictul regelui Cehiei, Podiebrad, cu papalitatea, a încercat să pună stăpînire pe Cehia. Învins de armata cehă, Matei s-a întors împotriva Austriei, a ocupat Stiria şi Austria de Jos şi în 1485 a cucerit Viena. Ungaria părea pe punctul de a constitui o mare monarhie în centrul Europei. Candidatura lui Matei la tronul imperial e expresia acestei situaţii.

Dar opera lui Matei Corvin s-a dovedit efemeră. El a izbutit, sprijinindu-se pe mica nobilime şi pe populaţia oraşelor, să întărească puterea centrală şi să creeze un embrion de birocraţie centralizată şi o armată permanentă. Dar

Scanned with OKEN Scanner

condiţiile obiective pentru instituirea absolutismului i-au lipsit : în primul rînd burghezia şi gradul necesar de dezvoltare a producţiei, care să modifice structura societăţii. Oraşele erau slab dezvoltate, iar mica nobilime, care urmărea nu să sfarme puterea economică a marii nobilimi, ci să se împărtăşească de privilegiile ei, nu oferea regalităţii o bază sigură pentru lupta împotriva marii nobilimi.

Pentru a-şi procura resursele financiare de care avea nevoie pentru întreţinerea curţii, aparatului de stat şi armatei permanente, Matei a limitat veniturile nobililor şi clerului, stîrnind nemulţumirea stărilor celor mai puternice ale societăţii, şi a impus masele populare peste puterea lor de plată, provocînd puternice răscoale ţărăneşti care n-au putut fi reprimate decît cu forţa armată. Cum Matei n-a lăsat moştenitor legitim, marea nobilime a ales rege pe Ladislau Jagello, l-a pus sub tutela ei şi a restabilit vechea stare de lucruri, acaparînd aparatul de stat, suprimînd impozitele regulate şi licenţiind armata permanentă. În urma acestei reacţiuni nobiliare, Ungaria a slăbit atît de repede, încît n-a mai putut opune decît o slabă rezistenţă expansiunii turceşti. După dezastrul de la Mohács, Ungaria centrală a fost pentru aproape un secol şi jumătate ocupată de turci. Experienţa Ungariei a dovedit că aparatul de stat nu era un instrument de centralizare eficient decît dacă se întemeia pe o structură socială corespunzătoare [28].

Rusia [29] a ajuns în secolul al XVI-lea o monarhie absolută, centralizată şi unificată, dar absolutismul rus a avut o bază socială şi o ideologie diferite de ale monarhiilor din apusul Europei. Oraşele erau slab dezvoltate, incapabile de a lupta cu marea nobilime. În opera ei de centralizare, monarhia rusă s-a sprijinit pe mica nobilime şi pe ţărănimea liberă.

Progresele realizate în secolul al XVI-lea sînt cu atît mai remarcabile, cu cît la începutul domniei lui Ivan al III-lea (1462), Rusia era un stat izolat, fără acces la mare şi ameninţat la est de tătari, la nord de Novgorod, la vest de Polonia şi de Lituania, care-i interceptau legăturile directe cu pieţele occidentale. Aceste condiţii au identificat poporul cu cauza independenţei şi întregirii pămînturilor ruse. Ivan al III-lea (1462—1505), „Culegătorul de ţări", a învăluit din toate părţile Novgorod cel Mare şi între 1465 şi 1488 l-a încorporat în domeniul Moscovei. Apoi a eliberat cele mai multe principate din centrul şi nordul Rusiei : Tver, Perm, Iaroslav, Riazan. Baza unităţii

---

[28] L. Elekes, *Essai de centralisation de l'Etat hongrois dans la seconde moitié du XV-e siècle, în Etudes historiques*, vol. I, Budapesta, 1960; Fr. Eckhardt, *Introduction à l'histoire hongroise*, Paris, 1928.

[29] A. A. Zimin, *Реформы Ивана Грозного*, Moscova, 1960; L. V. Cerepnin, *Образование русского централизованного государства в XIV — XV вв.*, Moscova, 1960. A. I. Klibanov, *Реформационные движения в России в XIV — первой половине XVI в.*, Moscova, 1960.

Scanned with OKEN Scanner

teritoriale e realizată. Marele duce al Lituaniei e silit să-i recunoască titlul de autocrat independent. Din simplu cneaz, Ivan al III-lea a devenit şef de stat.

Aceste succese şi-au găsit expresia într-o ideologie cu privire la destinul Moscovei. În 1472, Ivan al III-lea s-a căsătorit cu Sofia Paleolog, nepoata ultimului împărat al Constantinopolului, refugiată la Roma. Căsătoria a fost pregătită de scaunul papal în nădejdea unirii celor două biserici, catolică şi ortodoxă. Dar biserica rusă a opus acestor tendinţe ideea că Rusia singură a păstrat dreapta credinţă şi că poporul rus e poporul ales, menit să domnească peste celelalte popoare. După căderea Constantinopolului, Moscova, a treia Romă, a reluat misiunea pe care o împlinise Roma imperială. Ceremonialul bizantin, introdus de Sofia, făcea din ţar o persoană de ordin superior, căruia toţi trebuiau să i se supună. Această ideologie a făcut din lupta pentru scuturarea dominaţiei tătare o cruciadă împotriva necredincioşilor.

Fiul său Vasile (1505—1533) şi nepotul său, Ivan al IV-lea (1533—1584), i-au continuat politica de întregire teritorială. Ivan al IV-lea a anexat hanatele de Kazan şi de Astrahan şi a inaugurat expansiunea rusă în Siberia. Suprimarea tributului plătit tătarilor şi dezvoltarea relaţiilor de schimb au mărit considerabil veniturile statului şi Ivan al IV-lea a putut să organizeze corpuri de artilerie şi de geniu. În locul administraţiei domeniale, Ivan al IV-lea a creat o administraţie de stat, cu un consiliu central şi birouri specializate (finanţe, justiţie, armată, afaceri străine etc.).

Ca pretutindeni, centralizarea şi modernizarea statului au întîmpinat rezistenţa marii nobilimi. Pentru a o înfrînge, Ivan al IV-lea a împărţit teritoriul statului în două părţi : *zemşcina*, administrată de Duma boierilor, sub controlul ţarului, şi *opricinina*, dependentă direct de ţar. *Opricinina* cuprindea teritoriile cele mai mănoase şi mai importante (din punct de vedere economic şi militar) din centrul Rusiei. Ea a servit pentru dotarea micii nobilimi, din rîndul căreia Ivan al IV-lea şi-a recrutat garda de corp, însărcinată cu reprimarea tuturor atentatelor săvîrşite împotriva ţarului şi unităţii teritoriale a statului. Principalele familii boiereşti care n-au acceptat această reformă au fost exterminate.

Pentru a marca sensul acestor transformări, Ivan al IV-lea a luat pentru prima oară, oficial, titlul de ţar *(caesar)*. El poseda efectiv toate atributele suveranităţii şi, într-o măsură mai mare decît monarhii Europei occidentale : dreptul de a face legi, de a le executa, de a numi funcţionarii şi de a crea impozite noi, puterea judiciară şi o armată permanentă. Dar oricît de absolută era puterea ţarului, ea era încă limitată prin imunităţile boierilor, prin gradul de dezvoltare a economiei şi incapacitatea oraşelor ruse, prea slabe, de a contrabalansa puterea nobilimii feudale.

Astfel, în prima jumătate a secolului al XVI-lea, monarhia rusă dispune deja de condiţiile esenţiale ale unui progres rapid : o economie naţională în plină

Scanned with OKEN Scanner

dezvoltare, o administrație centralizată cu un șef, arbitru și stăpîn al tuturor organelor statului, și o ideologie legată de tradiția națională și de amintirile clasice care unesc tot poporul rus în lupta de întregire și unificare a teritoriului național. Rusia era pregătită pentru marele său viitor [30].

CONCLUZIE

La sfîrșitul secolului al XV-lea apare în apusul Europei o nouă formă de organizare politică — statul modern — care se caracterizează prin concentrarea tuturor forțelor naționale în jurul regelui. Monarhia pune capăt anarhiei feudale, desființează drepturile politice ale nobilimii și autonomia orașelor. Controlul Parlamentului asupra politicii fiscale și generale a monarhiei e restrîns chiar și în Anglia. În Franța și în Spania, Statele generale au fost mai mult aliate decît adversare ale monarhiei.

În locul corpurilor reprezentative din evul mediu, regele, întruchipare vie a statului, apare ca reprezentant al voinței și aspirațiilor naționale. El este prezentat de istoriografia burgheză ca arbitru imparțial, situat deasupra claselor. În realitate, funcția lui esențială e aceea de a menține în stare de supunere clasele exploatate, îndeosebi țărănimea care suportă aproape toate sarcinile statului. Regele favorizează dezvoltarea economiei naționale și prin aceasta își asigură fidelitatea și serviciile burgheziei.

În procesul de centralizare și de formare a monarhiilor moderne se pot distinge trei faze. Prima, cuprinsă în linii generale între secolele XI și XIII, se caracterizează prin politica de reconstituire a domeniului regal. Trecerea la etapele superioare n-a fost posibilă decît după realizarea acestei condiții. Acolo unde domeniul regal s-a dezmembrat și n-a putut fi reconstituit, ca în Imperiul german după ultimele încercări ale Hohenstaufilor, politica de centralizare a eșuat.

Constituirea sau reconstituirea domeniului regal nu a fost factorul esențial al centralizării, nu a condus în mod necesar la centralizarea statului, dar a fost condiția prealabilă a acestui proces, fiindcă în societatea feudală pămîntul era principalul izvor de venit și fiindcă la început monarhul, ca orice senior feudal, a fost redus să trăiască din venitul domeniilor sale. În răsăritul Europei, unde procesul de centralizare nu s-a sprijinit pe dezvoltarea orașelor, observația e și mai evidentă.

---

[30] Myron Gilmore, *op. cit.*, pp. 91—92.

Scanned with OKEN Scanner

A doua fază a procesului de centralizare a fost aceea a statului întemeiat pe stări sau ordine *(der Ständestaat)*. Cercetările din ultimele decenii asupra stărilor şi adunărilor de stări au permis medieviştilor să definească această fază, caracterizată prin echilibrul vremelnic între puterea monarhului şi cea a forţelor locale — în primul rînd marea nobilime feudală — refractare politicii de centralizare, care tindea să le deposedeze de puterea politică. Această fază corespunde secolelor XIII—XIV şi exprimă în parte imposibilitatea monarhiei de a asuma toate puterile fragmentate în cursul veacurilor de feudalism şi de a face faţă tuturor sarcinilor statului. Toate ţările europene care au trecut la unitatea politică prin feudalism au cunoscut regimul stărilor şi al adunărilor de stări, firește, la grade diferite de la o ţară la alta. Dualismul monarh-stări şi-a găsit expresia „constituţională" în tratate sau acorduri încheiate între monarh şi reprezentanţii stărilor *(Herrschaftsverträge)*: *Magna Charta, Bula de Aur, Privilegiile aragoneze* etc. În ţările unde autoritatea monarhiei s-a consolidat (Franţa, Anglia şi Spania), adunările de stări au decăzut, în altele (Imperiul german, Polonia, Ungaria) echilibrul s-a rupt în favoarea stărilor şi procesul de centralizare s-a oprit [31].

În secolul al XV-lea, procesul de centralizare intră în faza decisivă. Cu ajutorul burgheziei, monarhia a izbutit, în Franţa, Anglia şi Spania, să înfrîngă nobilimea feudală şi să facă din adunarea stărilor un instrument de guvernare docil. În Apus, centralizarea a fost rezultatul dezvoltării oraşelor şi al constituirii pieţei interne, care a coincis cu formarea naţiunii burgheze. În Răsărit, centralizarea a fost urmarea nevoii de apărare împotriva primejdiei externe şi s-a întemeiat pe o structură socială agrară.

Dar procesul de centralizare, chiar şi în ţările unde a atins formele cele mai complete, ca în apusul Europei, n-a făcut să dispară toate instituţiile regionale şi spiritul local. Din cauza slabei dezvoltări a industriei, Spania a rămas în urma rivalelor sale din Apus. Anglia din lipsă de suficiente resurse financiare n-a putut crea o administraţie centralizată şi în provincie. Locul ei l-au luat judecătorii de pace (adică nobilimea locală) şi episcopatul. Iar în ceea ce priveşte Franţa, cu drept cuvînt s-a spus că procesul de centralizare şi de unificare, început de monarhie, n-a fost desăvîrşit decît de Revoluţia burgheză din 1789.

---

[31] Werner Näf, *Frühformen des „Modernen Staates" im Spätmittelalter*, în „Historische Zeitschrift", CLXXI (1951), 2, pp. 225—243

Scanned with OKEN Scanner

CAPITOLUL V

FORMAREA SISTEMULUI POLITIC EUROPEAN (1494—1559) [1]

Marile monarhii moderne, după ce şi-au rezolvat dificultăţile interne, au căutat să-şi întindă puterea şi teritoriul în afară. Dar expansiunea fiecăruia s-a izbit de rezistenţa celorlalte care, pentru a restabili echilibrul, s-au coalizat. Aşa s-a constituit, cu ajutorul diplomaţiei moderne, sistemul politic european, bazat pe principiul echilibrului de forţe.

Expediţia lui Carol al VIII-lea în Italia (1494—1495) şi cucerirea regatului napolitan asigură Franţei o poziţie dominantă în Europa occidentală. Dar Spania şi Germania contestă Franţei supremaţia asupra Italiei şi, pentru a-i zădărnici planurile de expansiune, se unesc împotriva ei cu Veneţia, Milano şi Roma şi o silesc să părăsească Italia. Cînd însă regele Spaniei, Carlos I, a fost ales împărat al Germaniei (1519), Franţa, încercuită de posesiunile spaniole şi habsburgice, ia iniţiativa tuturor coaliţiilor menite să contrabalanseze forţa Imperiului universal al lui Carol Quintul. Dar, cu toată lărgirea conflictului, obiectivul principal al luptei rămîne tot cucerirea supremaţiei asupra Italiei. Astfel, timp de şase decenii, Italia nu este numai cîmpul de luptă al rivalităţilor internaţionale, ci şi cîmpul de experienţă al diplomaţiei europene. Combinaţiile politice, procedeele de propagandă şi mijloacele financiare, aplicate de mult în Italia, sînt transpuse pe eşichierul politicii europene şi principiul echilibrului este adoptat ca un mijloc de apărare împotriva expansiunii unei puteri care ameninţa să rupă raportul de forţe dintre puterile concurente.

---

[1] Gaston Zeller, *Le principe d'équilibre dans la politique internationale avant 1789*, în „Revue historique", tom. CCXV (1956), pp. 25—37; Hans Baron, *The Crisis of the Italian Renaissance*, 2 vol., Princeton, 1955; Willy Andreas, *Staatskunst und Diplomatie der Venezianer im Spiegel ihrer Gesandtenberichte*, Leipzig, 1943; Armand Baschet, *La diplomatie vénitienne*, Paris, 1862; Ed. Fueter, *Geschichte des europäischen Staatensystems von 1492—1559*; Gerhard Ritter, *Die Neugestaltung Europas im 16. Jahrhundert*, Berlin, 1950; Fr. Ercole, *Da Carlo VIII a Carlo V. La Crisi della libertà italiana*, Florenţa, 1932; Wolfgang Windelband, *Die auswärtige Politik der Grossmächte in der Neuzeit, von 1494 bis zur Gegenwart*, ed. a V-a, Essen, 1942.

Scanned with OKEN Scanner

1. PRINCIPIUL ECHILIBRULUI ŞI DIPLOMAŢIEI PERMANENTE

Principiul echilibrului a fost aplicat mai întîi pentru a slăbi opoziţia forţelor care se ciocneau în luptele interne ale republicilor comunale şi principatelor italiene. Istoricul Guicciardini, care, cel dintîi, a definit în *Istoria Italiei* (1536), în perspectiva războaielor pentru supremaţia asupra Italiei, sensul şi rolul acestui principiu politic, a semnalat aplicaţiile lui în lupta facţiunilor politice din prima jumătate a secolului al XV-lea şi le-a descris în *Istoria Florenţei* (întreruptă în 1509).

Despre Cosimo de Medici care, respectînd formele republicane, a guvernat Florenţa ca un principe absolut, Guicciardini scrie: „A avut înainte de toate grijă ca nici unul dintre cetăţenii care l-au ajutat să ajungă la putere, să nu se facă atît de mare, încît să se teamă de el“ [2].

Încercarea lui Giangaleazzo Visconti (1385—1402), care supusese toată Lombardia şi o transformase într-un ducat centralizat, de a-şi întinde stăpînirea asupra Toscanei şi Romagnei, a provocat rezistenţa Florenţei. Cînd, la stingerea familiei Visconti (1447), Veneţia şi papalitatea au căutat să profite de dificultăţile Milanului, pentru a pune stăpînire pe o parte din teritoriile lui, Florenţa şi Neapole au făcut cauză comună cu Milano şi au silit Veneţia şi Roma să bată în retragere. Pacea de la Lodi, semnată de Florenţa, Neapole, Roma, Milano şi Veneţia în 1454, a consacrat stăpînirea lui Francesco Sforza asupra întregului ducat al Milanului şi, restabilind echilibrul dintre principalele state italiene, a asigurat pacea şi independenţa Italiei.

Sistemul politic instituit prin pacea de la Lodi a rezistat tuturor crizelor interne — E. W. Nelson a numărat şapte crize între 1454 şi 1494 [3] — pricinuite mai ales de probleme de succesiune, cum au fost cele provocate de moartea lui Alfons, Magnanimul la Neapole, în 1458, de a lui Cosimo de Medici la Florenţa, în 1464, şi de a lui Francesco Sforza în 1466, de conspiraţia urzită de Francesco Pazzi împotriva lui Laurenţiu cel Măreţ în 1478, precum şi de încercarea papii Sixt al IV-lea (1471—1484) de a cuceri Ferrara.

Sub conducerea abilă a lui Cosimo şi Laurenţiu de Medici, sistemul politic creat de pacea de la Lodi a rezolvat toate aceste crize şi a asigurat o perioadă de patru decenii de pace, pe care istoricul Francesco Guicciardini a considerat-o ca cea mai fericită din istoria Italiei.

„Niciodată de la căderea Imperiului roman, Italia n-a cunoscut o prosperitate mai mare şi nu s-a aflat într-o situaţie mai de dorit decît aceea în care se odihnea tihnită în anul mîntuirii creştine una mie patru sute nouăzeci şi

---

[2] *Storia fiorentina* în *Opere inedite*, vol. III, Firenze, 1859, p. 7.
[3] E. W. Nelson, *Origins of Modern Balance of Power Politics*, în „Medievalia and Humanistica“, I (1943).

Scanned with OKEN Scanner

în anii care l-au precedat sau i-au urmat. Fiindcă, aflată toată în desăvîrşită pace şi linişte, cultivată deopotrivă în locurile cele mai muntoase şi mai sterpe, ca şi în cîmpiile şi ţinuturile cele mai mănoase, şi nesupusă altei autorităţi decît aceea a propriilor săi cetăţeni, nu era numai îmbelşugată în locuitori, în mărfuri şi în bogăţii, dar distinsă în gradul cel mai înalt prin măreţia multor principi, prin strălucirea multor prea nobile şi frumoase oraşe, prin sediul şi maiestatea religiei ; înflorea în oameni deosebit de destoinici în administrarea afacerilor publice şi în talente nobile în toate doctrinele şi în orice artă celebră şi productivă şi nu era lipsită, după obiceiul acelei vremi, nici de gloria militară, şi, împodobită de atîtea daruri, dobîndise pe bună dreptate nume şi faimă strălucită pe lîngă toate celelalte naţiuni" [4].

Experienţa sistemului politic creat prin pacea de la Lodi a fost reţinută, iar politica de balanţă a puterilor desprinsă din practica statelor italiene a fost extinsă în domeniul relaţiilor internaţionale. Liga Spaniei, Germaniei, Veneţiei, Milanului şi Romei împotriva Franţei (1495), Liga de la Cambrai împotriva Veneţiei (1507) şi Liga de la Cognac împotriva lui Carol Quintul (1526), au fost primele aplicaţii ale principiului echilibrului pe plan internaţional.

Pe baza acestei experienţe a ajuns Francesco Guicciardini să formuleze cel dintîi principiul echilibrului, raportîndu-l la situaţia creată în Italia de pacea de la Lodi. „Şi cunoscînd (Laurenţiu cel Măreţ) că ar fi foarte primejdios pentru republica florentină şi pentru el însuşi, dacă vreuna din puterile cele mai mari ar continua să-şi întărească puterea, s-a străduit din răsputeri ca lucrurile din Italia să fie astfel cumpănite *(bilanciate)*, încît să nu atîrne mai mult într-o parte decît în alta, ceea ce fără menţinerea păcii şi fără a veghea cu cea mai mare atenţie asupra tuturor accidentelor, oricît de mici, nu s-ar fi putut realiza" [5].

În secolul al XVI-lea, ideea echilibrului a ajuns de domeniul public. Forma cea mai obişnuită sub care se exprima era aceea a balanţei puterilor. Enric al VIII-lea a fost reprezentat la întîlnirea cu Francisc I din 1520 cu o balanţă în mînă şi cu deviza : *Cui adhaereo praeest* (Acela cu care mă aliez învinge).

Jean Bodin declară în *Republica* sa (1576) că „un principe trebuie împiedicat să crească în putere, încît să nu aibă posibilitatea de a-şi impune altora legea, căci securitatea principilor şi republicilor se află în contraponderea egală de putere a unora şi altora". [6]

În timpul preponderenţei spaniole, noţiunea de echilibru trece pe primul plan al preocupărilor bărbaţilor de stat. Vorbind de luptele dintre Enric al VIII-lea, Francisc I şi Carol Quintul, Francis Bacon a spus : „Abia a putut

---

[4] Fr. Guicciardini, *La storia d'Italia*, vol. I, Ed. Al. Gherardi, Florenţa, 1919, p. 4.
[5] *Ibidem*, pp. 4—5.
[6] După G. Zeller, *Le principe d'équilibre...*, în *loc. cit.*, p. 28.

Scanned with OKEN Scanner

unul dintre ei să cîştige o palmă de pămînt, că ceilalţi doi s-au şi grăbit să aşeze afacerile Europei într-o cumpănă egală".

Campionul prin excelenţă al echilibrului politic a fost republica veneţiană. Maxima ei era să menţină echilibrul dintre puterile Europei şi în acest scop a îmbrăţişat totdeauna cauza puterii celei mai slabe pentru a o împiedica să devină inferioară celeilalte părţi. În cursul secolului al XVI-lea problema principală era de a crea o contrapondere îndreptată mai întîi împotriva preponderenţei franceze, apoi împotriva celei spaniole.

Dar existenţa statelor italiene nu depindea numai de forţa lor internă şi de relaţiile dintre ele. Prin interese, adesea vitale, statele italiene erau legate de puteri străine — Veneţia de Imperiul otoman şi de Germania, Florenţa de Franţa, Milano de Germania şi de Franţa, Neapole de Spania — şi oamenii de stat italieni şi-au dat seama că existenţa statelor lor depinde de un echilibru de forţe mai general. De aici necesitatea de a avea ochii deschişi asupra tuturor acţiunilor statelor membre ale păcii de la Lodi şi asupra relaţiilor lor externe. Acestei necesităţi i se datoreşte crearea ambasadelor permanente.

Statele italiene au simţit, înainte de marile monarhii moderne, valoarea unor informaţii exacte cu privire la intenţiile unor inamici potenţiali şi la resursele reale ale unui debitor puternic. Negustorii şi bancherii care aveau sucursale în ţările străine au fost primii informatori. Au urmat apoi ambasadele permanente. Exemplul l-au dat papalitatea care a trimis nunţii în ţările catolice, apoi Veneţia care a numit ambasadori în toate ţările cu care întreţinea relaţii comerciale şi politice. Paralel cu solii oficiali, statele s-au servit de agenţi secreţi, de spioni. Astfel Veneţia a trimis agenţi la Lisabona şi la Alexandria pentru a urmări progresele explorărilor portugheze şi repercusiunile lor asupra comerţului tradiţional cu aromate şi coloniale, în care era vital interesată. Pentru a asigura secretul depeşelor diplomatice, s-au elaborat coduri secrete şi scrierea cifrată.

Exemplul Veneţiei şi al papilor a fost urmat de Florenţa şi de Milano. Pentru formarea personalului s-au întocmit regulamente şi coduri speciale. Veneţia îşi recruta ambasadorii din mijlocul oligarhiei dominante şi-i creştea în spiritul devotamentului absolut pentru serviciul statului. Primii ambasadori veneţieni permanenţi au fost numiţi la Constantinopol şi la Roma. Instituţia s-a dovedit atît de utilă, încît, în a doua jumătate a secolului al XV-lea, a fost extinsă la principalele curţi europene.

La plecarea lor în misiune, ambasadorii primeau instrucţiuni în care se defineau scopul misiunii, limitele puterilor care le erau acordate şi mijloacele susceptibile de a le asigura succesul. Ambasadorii veneţieni erau obligaţi să trimită în fiecare săptămînă rapoarte — *dispacci* — spre a informa republica de tot ceea ce ar fi putut s-o intereseze. După terminarea misiunii, care în general dura trei ani, ambasadorul trebuia să prezinte dogelui şi senatului

Scanned with OKEN Scanner

un raport general — o *relazione* — asupra misiunii sale şi asupra ţării în care a fost trimis. Aceste relaţiuni erau înregistrate şi seriile care s-au păstrat constituie surse istorice de primul ordin.

Pînă la Liga de la Veneţia din martie 1495, încheiată de Veneţia, Spania, Germania, Milano şi papalitatea împotriva Franţei, marile puteri nu şi-au dat seama de importanţa diplomaţiei permanente. Ele n-au cunoscut decît ambasade solemne, trimise să felicite o curte străină cu prilejul unor naşteri, unei căsătorii, unei succesiuni la tron sau pentru o afacere importantă. Aceste ambasade, conduse de o mare personalitate — principe, cardinal, ministru —, de îndată ce se achitau de misiunea lor, se întorceau acasă. Marea coaliţie din 1495 a dovedit necesitatea unor contacte permanente între aliaţi şi adversarii posibili. Marile puteri au adoptat tehnica diplomatică a veneţienilor şi au format adevărate familii de diplomaţi, ca familia Briçonnet în Franţa. Ambasadorul, ocrotit de dreptul ginţilor, e un adevărat spion care întreţine o reţea de agenţi secreţi, se pune prin ei în legătură cu trădătorii posibili, împarte daruri şi pensii şi organizează campanii de propagandă sau pamflete. Consilierul lui Carol al VIII-lea, Philippe de Commynes, recomandă regelui să cunoască istoria, „inspiratoare a tuturor fraudelor, înşelătoriilor şi sperjururilor". Habsburgii au ajuns să posede în secolul al XVI-lea cei mai buni agenţi diplomatici.

Din aceste procedee rezultă că politica tinde să se întemeieze pe o justă apreciere a forţelor în luptă. Legea supremă e interesul bine înţeles, iar criteriul de apreciere — succesul. Morala, totdeauna invocată, nu e respectată decît dacă contribuie la succes. Politica, ca şi morala, a fost secularizată.

Principiul echilibrului, conceput ca un mijloc de a împiedica, prin coaliţia celor ameninţaţi, pe cel mai puternic să triumfe, diplomaţia permanentă transpusă, de pe eşichierul italian, pe plan european, dreptul de intervenţie în afacerile interne ale unui stat, pentru a preveni o agresiune din partea lui, s-au cristalizat în timpul războaielor italiene şi au dominat politica europeană pînă la tratatele de la Viena (1815).

2. EXPEDIŢIA LUI CAROL AL VIII-LEA

Războaiele italiene sînt considerate de majoritatea istoricilor francezi ca „războaie de magnificenţă", de paradă, care au deviat politica franceză de la scopurile ei naturale — lărgirea graniţelor pînă la Rin şi pînă la Alpi — şi i-au istovit forţele în luptele sterile de dincolo de Alpi.

Împotriva acestei concepţii s-a ridicat în 1885 ducele de Chaulnes, care a susţinut că expediţia lui Carol al VIII-lea a fost „o necesitate naţională",

Scanned with OKEN Scanner

consecinţa inevitabilă şi de altfel avantajoasă a politicii lui Ludovic al XI-lea, un episod al mişcării care, de la cruciade, împingea Occidentul spre Orient.

Această teză a determinat o vastă operă de cercetare în arhivele Italiei şi ale Franţei, care a lărgit considerabil cunoştinţele noastre despre această epocă, dar nu a confirmat ideile ducelui de Chaulnes. Expediţia lui Carol al VIII-lea a putut fi pregătită, dar nu determinată, de politica predecesorilor săi. „E profund inexact să considerăm invazia lui Carol al VIII-lea ca un rezultat necesar al domniilor anterioare", scrie Joseph Calmette, cel mai bun cunoscător al epocii lui Ludovic al XI-lea. Cu toate încercările de reabilitare, războaiele italiene rămîn „o aventură", care a abătut pentru şasezeci de ani politica franceză de la scopurile ei fireşti. Dar noţiunea de „aventură" nu-i o explicaţie. Trebuie stabilită cauza care a provocat-o.

Philippe de Commynes, sfetnicul şi colaboratorul lui Ludovic al XI-lea, a aruncat răspunderea expediţiei, pe care o dezaproba, asupra oamenilor noi, ca De Vesc şi Briçonnet, care au abuzat de influenţa lor asupra spiritului debil şi anormal al lui Carol al VIII-lea, captivat de tradiţiile cavalereşti şi de idealurile de cruciadă, pentru a dobîndi avantaje personale, atît financiare cît şi politice.

Aceşti oameni noi erau exponenţii clasei nobiliare, sărăcite în urma regresului agriculturii din secolul al XV-lea. Venitul pămîntului scăzuse încît nu mai ajungea să acopere cheltuielile unei clase, al cărei stil de viaţă devenise tot mai costisitor. Marea nobilime care rezistase procesului de centralizare, fiindcă o deposeda de funcţiile sale politice, nu aştepta decît prilejul pentru a încerca să-şi redobîndească vechea poziţie politică. Situaţia nobilimii, mai numeroasă şi mai puternică în Franţa decît oriunde, punea deci o problemă politică şi socială de cea mai mare importanţă. De primă urgenţă era să se găsească calea de a crea o ocupaţie acestei nobilimi şi de a-i procura resursele de care avea nevoie.

Războaiele religioase din a doua jumătate a secolului al XVI-lea au dovedit că guvernul era pus în faţa alternativei : o insurecţie nobiliară sau o aventură externă. El a ales pe aceasta din urmă.

Or, dintre toate aventurile care se ofereau nobilimii franceze, expediţia în Italia era cea mai ispititoare. Perspectiva unei cavalcade de-a lungul celei mai bogate şi mai civilizate ţări de atunci exercita o puternică atracţie asupra unei nobilimi, care, de la domnia mercantilistă şi autoritară a lui Ludovic al XI-lea, fremăta de nerăbdare. Revolta nobiliară, *la Guerre folle*, care a tulburat minoratul lui Carol al VIII-lea fu un avertisment. Carol al VIII-lea era înştiinţat că, dacă vrea să domnească, trebuia să dea satisfacţie nevoii de aventură, adică de pradă, a nobililor sau, sprijinindu-se pe burghezie, să reprime cu asprime neastîmpărul nobiliar. Carol al VIII-lea, slab, dezechilibrat, s-a lăsat sedus „de fumurile şi de gloriile Italiei".

Scanned with OKEN Scanner

Situaţia din Italia a înlăturat, dacă mai era nevoie, ultimele şovăieli ale guvernului francez. Laurenţiu cel Măreţ, care ştiuse să scoată pacea de la Lodi din toate crizele, a murit în 1492. Fiul şi urmaşul său Piero n-a putut să-i continue opera. El s-a lăsat copleşit de complicaţiile stîrnite de succesiunea la tronul Milanului după moartea lui Galeazzo Maria, fiul lui Francesco Sforza. Sub minoratul lui Giangaleazzo, unchiul său Ludovic Sforza, zis Maurul, a exercitat regenţa. Dorind să uzurpe tronul, s-a unit cu supuşii nemulţumiţi ai regelui Neapolului şi a solicitat intervenţia regelui Franţei. Dar Isabella de Aragon, soţia lui Giangaleazzo, nu înţelegea să-şi lase soţul despuiat de drepturile sale legitime şi făcu apel la bunicul său, Ferdinand Catolicul, găsind totodată sprijin şi în Piero de Medici, căsătorit cu o Orsini, ale cărei neamuri aveau mare trecere la Neapol. Aceste intrigi de familie nu sînt de altfel decît expresia unor veleităţi de cuceriri teritoriale, care ameninţau cu desfacerea vechea alianţă dintre Neapol, Florenţa şi Milano.

Dar frămîntările din Italia n-au oferit numai prilejul expediţiei lui Carol al VIII-lea. Ele i-au pus la dispoziţie şi mijloacele financiare.

Bancherii florentini, stabiliţi la Lyon, oferiră subsidii însemnate pentru răsturnarea domniei Medicilor din Florenţa. Adversarii lui Alexandru al VI-lea Borgia cereau convocarea unui conciliu care să-l înlăture pe „papa simoniac" şi intervenţia unei armate franceze care să-l alunge din Roma. Toate nemulţumirile aşteptau mîntuire de la regele Franţei. Girolamo Savonarola, superiorul mănăstirii San Marco din Florenţa, vestea sosirea unor armate străine, conduse de un nou Cirus, ca să izbăvească Italia de păcatele ei.

Aceste solicitări răspîndiră în cercurile franceze credinţa că expediţia în Italia nu va fi decît un marş triumfal. O singură îndoială tulbura certitudinea succesului : atitudinea celorlalte puteri europene. Guvernul francez îşi dădea seama că intervenţia sa va transforma chestiunea italiană într-o chestiune europeană şi, de aceea, a căutat să-şi asigure libertatea de acţiune, plătind regelui Angliei suma, colosală pentru vremea aceea, de 745 000 de scuzi de aur (Tratatul de la Etaples, 3 noiembrie 1492), renunţînd, în favoarea regilor catolici, la Roussillon şi la Cerdagne (Tratatul de la Barcelona, 19 ianuarie 1493) şi cedînd, lui Maximilian, Artois, Charolais şi Franche-Comté (Tratatul de la Senlis, 23 mai 1493).

În sfîrşit, guvernul francez şi-a constituit o bază solidă de acţiune în Italia, încheind, la 5 mai 1492, un tratat de alianţă cu Milanul, prin care Franţa îşi asigura concursul maritim al Genovei, înfeudată Milanului din 1490.

Pregătirile militare începură în ianuarie 1494. Primele acte de duşmănie făţişe au fost concedierea ambasadorilor napolitani şi alungarea bancherilor medicieni din Lyon. Apoi ducele de Orléans plecă, în fruntea unui corp de armată, în Italia să ocupe litoralul Genovei şi să stabilească comunicaţia pe mare dintre Franţa şi Neapol. Carol al VIII-lea părăsi Lyonul, unde avusese

Scanned with OKEN Scanner

loc concentrarea trupelor, şi, la 27 iulie 1494, se îndreptă spre Alpi în fruntea unei armate de 30 000 de oameni. Cavaleria grea formată din nobili francezi, infanteria formată din 8 000 de elveţieni şi din 20 000 de bretoni şi gasconi, şi artileria compusă din 140 de tunuri grele şi o mulţime de tunuri uşoare constituiau cea mai bună armată din vremea aceea.

Scopul expediţiei era cucerirea Neapolului. Deşi regele luase la Lyon titlul de „rege al Siciliei şi al Ierusalimului", în proclamaţiile guvernului francez nu se vorbeşte decît de Neapole. Proiectele de cruciadă ajunseseră o temă de propagandă în care nimeni nu mai credea, iar cucerirea Siciliei era în contradicţie cu Tratatul de la Barcelona şi ar fi determinat în mod automat intervenţia Spaniei, care nu se putea lipsi de grînele Siciliei.

Pretenţiile lui Carol al VIII-lea asupra Neapolului se întemeiau pe testamentul ultimului descendent al casei de Anjou, Charles du Maine, care lăsase lui Ludovic al XI-lea drepturile sale asupra Neapolului, cucerit în secolul al XIII-lea de Carol de Anjou. Drepturile acestea erau mai mult decît contestabile, dar esenţialul era că se putea da expediţiei o aparenţă de legitimitate.

Principala armată franceză trecu Alpii la începutul lui septembrie şi, fără să întîmpine vreo rezistenţă, străbătu Italia de la Alpi pînă la Neapole. Ludovic Maurul a venit la Pavia în întîmpinarea regelui prea creştin ; Florenţa şi Roma şi-au deschis larg porţile, şi francezii, în marşul lor triumfal, nu au avut altă grijă decît să însemne cu cretă porţile caselor în care aveau să fie găzduiţi. Piero de Medici părăsi Florenţa înainte de sosirea regelui, iar Alexandru al VI-lea Borgia îndepărtă el însuşi armata napolitană, care venise pînă la Roma să taie drumul năvălitorilor. La 22 februarie 1495, Carol al VIII-lea îşi făcu intrarea solemnă în Neapole.

Francezii au fost primiţi ca salvatori de pisani, de florentini, de romani, de toţi adversarii papii şi ai Medicilor. Dar, în curînd, Savonarola însuşi a trebuit să se convingă că o armată de mercenari, pe care Brantôme o descrie ca „înspăimîntătoare la vedere, plină de oameni buni de spînzurat, de clienţi ai justiţiei şi de indivizi înfieraţi pe umăr cu semnul crinului", nu este o ceată de arhangheli coborîtă pe pămînt să cureţe biserica lui Cristos de desfrîu, de lăcomie şi de nedreptăţi.

Succesul fulgerător al expediţiei arătă superioritatea militară a Franţei şi primejdia hegemoniei franceze. Spania, ameninţată în posesiunea Siciliei, Maximilian I, neliniştit de soarta Ţărilor de Jos, papa, Veneţia şi Milano îngrijorate pentru independenţa lor, se uniră într-o ligă semnată la Veneţia (24 martie 1495). Liga, încheiată pentru alungarea francezilor din Italia, constituie prima coaliţie contra Franţei şi prima aplicare în domeniul internaţional a principiului echilibrului.

Indignarea de care fu cuprins guvernul francez, la aflarea acestei veşti, dovedeşte naivitatea şi nepregătirea diplomatică a conducătorilor Franţei. În ceea ce priveşte diplomaţia, francezii erau inferiori nu numai italienilor, ci şi

Scanned with OKEN Scanner

Habsburgilor, care aveau excelente servicii de informaţie. Ameninţat să fie izolat de Franţa, Carol al VIII-lea luă calea întoarcerii înainte ca liga să fi mobilizat forţe suficiente. Armata franceză izbuti să treacă defileurile Apeninilor, cu toată artileria sa, dar la Fornovo se izbi de armata ligii, care încerca să-i taie retragerea. A fost nevoie de toată *furia francese,* cum spuneau italienii, pentru ca armata să-şi deschidă drum spre Franţa (iulie 1495). Ultimele resturi ale armatei franceze au capitulat în 1496 şi Neapole fu ocupat de regele Spaniei. Adevăratul cîştigător al primei campanii italiene a fost Ferdinand Catolicul. Carol al VIII-lea se pregătea tocmai să reia lupta, cînd muri, pe neaşteptate, în urma unui accident (8 aprilie 1498).

Expediţia lui Carol al VIII-lea dovedise că Neapole nu putea fi păstrat fără Milano. Recucerirea Neapolului, la care nici noul rege Ludovic al XII-lea (1498—1515) nu voia să renunţe, trebuia să înceapă cu ocuparea Milanului. Franţa şi-ar fi asigurat astfel comunicaţiile şi pe uscat şi pe mare, întrucît cine avea Milano avea şi Genova, marea putere maritimă din Mediterana occidentală.

Ludovic al XII-lea luă deci titlul de rege al Franţei şi duce al Milanului. Pretenţiile lui se întemeiau pe faptul că bunica sa, Valentina, fusese fiica ducelui de Milano, Giangaleazzo Visconti. Drepturile lui asupra Milanului nu erau mai sigure decît ale lui Carol al VIII-lea asupra Neapolului, dar esenţial era ca revendicarea Milanului să poată fi întemeiată pe un titlu de drept.

Campania militară fu precedată de o campanie diplomatică prin care Milano fu izolat. Guvernul francez obţinu neutralitatea Angliei, Spaniei şi a papii, şi încheie cu Veneţia un tratat de împărţire a Lombardiei. Cantoanele elveţiene, deşi nu aveau nici un interes ca stăpînirea franceză să se întindă asupra Milanului, jurară Franţei alianţă pe zece ani. Maximilian I rămînea ostil, dar diplomaţia franceză i-a neutralizat acţiunea, obţinînd de la Filip cel Frumos neutralitatea Ţărilor de Jos şi a Burgundiei imperiale (Franche-Comté).

Astfel pregătită, expediţia nu a fost decît o plimbare militară. Armata franceză trecu Alpii în iulie 1499 şi, în douăzeci de zile, cuceri toată Lombardia. Dar Ludovic Maurul, refugiat în Germania, se întoarse şi, cu ajutorul lui Maximilian şi al elveţienilor, recuceri Milanul (martie 1500). A fost nevoie de o nouă campanie, pentru care guvernul francez mobiliză noi trupe elveţiene şi o artilerie considerabilă. Ludovic Maurul nu era în stare să lupte cu noua armată, mai ales că mercenarii săi elveţieni refuzară să lupte împotriva compatrioţilor lor din tabăra franceză. La Novara fu făcut prizonier şi dus în Franţa, unde muri obscur, în 1508.

Ducatul Milanului fu alipit la Franţa, afară de Cremona şi Ghiara d'Adda, ocupate de veneţieni, şi de Bellinzona, cedată elveţienilor. Un senat, organizat după modelul Parlamentului din Paris şi compus în majoritate din francezi, supraveghea administraţia, forma o curte superioară de justiţie şi confirma sau invalida decretele regale referitoare la Milano. Regele era reprezentat printr-un

Scanned with OKEN Scanner

guvernator militar şi printr-un guvernator civil. Regimul acesta avea să dureze pînă în 1512.

Stăpîn pe trecătorile Alpilor şi dispunînd de o bază navală, deoarece Genova căzuse în mîinile sale o dată cu Milano, Ludovic al XII-lea se găsea într-o situaţie mult mai bună decît Carol al VIII-lea pentru a cuceri Neapolul. Dar experienţa din 1495 dovedise că armata franceză nu putea apăra Neapolul împotriva unei armate spaniole venind din Sicilia. De aceea, Ludovic al XII-lea propuse lui Ferdinand împărţirea regatului. Prin Tratatul de la Granada, din 11 noiembrie 1500, Franţa îşi rezervă Neapolul, Terra di Lavoro şi Abruzzi şi lăsă Spaniei partea de sud a regatului, adică Apulia şi Calabria.

Regele Neapolului, Frederic al II-lea, incapabil să opună rezistenţă armatelor franco-spaniole, capitulă, la 1 august 1501, şi fu condus în Franţa, unde muri trei ani mai tîrziu. Fiul său Ferdinand fu luat ostatic de spanioli ; el muri în Spania fără moştenitori, în 1559. Aşa se stinse dinastia bastardă a Aragonezilor.

Cum era uşor de prevăzut, cei doi aliaţi se certară pentru împărţirea prăzii. După o serie de bătălii mărunte, spaniolii ocupară Neapolul şi siliră pe francezi să se îmbarce pentru Genova (1504). Neapole fu transformat, pentru două secole, în posesiune spaniolă, cu titlul de viceregat, ca şi Sicilia.

Aceste războaie treziră în sufletul italienilor o mişcare de rezistenţă contra „barbarilor" care le cotropiseră ţara. Papa Iuliu al II-lea (1503—1513) se făcu exponentul acestei mişcări. El visa să facă din Statul papal o mare putere şi să-şi întindă stăpînirea asupra Italiei, „liberată de barbari". În scopul acesta se împăcă cu Veneţia, împotriva căreia organizase Liga de la Cambrai, şi căută să unească statele italiene contra Franţei. Cu ajutorul cardinalului de Sion, Matei Schinner, împiedică recrutarea trupelor elveţiene pentru Franţa. Apoi, pentru a cîştiga alianţa Spaniei contra Franţei, recunoscu stăpînirea spaniolă asupra Neapolului (3 iulie 1510). La 4 octombrie 1511, papa semnă cu Veneţia şi cu Spania Liga sfîntă, la care, în noiembrie, aderă şi Anglia.

Armata franceză, comandată de Gaston de Foix, un tînăr general de 22 de ani, care avea să se dovedească strateg de geniu, fu atacată dinspre nord de elveţieni, dinspre est de veneţieni şi dinspre sud de spanioli. În ianuarie 1512, armata hispano-papală începu asediul Bolognei. Gaston de Foix părăsi Milanul şi, la 5 februarie, eliberă Bologna. Apoi, aflînd că veneţienii au pătruns în Brescia, se întoarse spre nord şi, după ce risipi armata veneţiană între Mincio şi Adige, luă Brescia cu asalt (19 februarie 1512). Între timp, spaniolii se concentraseră în apropiere de Ravenna. Gaston de Foix îi atacă, în ziua de paşti (11 aprilie 1512), şi cîştigă cea mai sîngeroasă bătălie din cîte se văzuseră pînă atunci : 10 000—15 000 de oameni au rămas pe cîmpul de bătălie, printre care şi generalul victorios. Prin rapiditatea manevrelor sale, prin utilizarea raţională a forţelor, prin aprecierea justă a timpului şi prin intuiţia precisă a

Scanned with OKEN Scanner

strategiei şi a tacticii, Gaston de Foix prevesti războiul de mişcare al epocii moderne.

Urmaşii săi nu ştiură să exploateze situaţia şi în cîteva săptămîni Lombardia fu pierdută, Genova se revoltă şi Medicii se întoarseră la Florenţa. Papa fu salutat ca eliberator al Italiei.

Moartea lui Iuliu al II-lea, în februarie 1513, nu opri ofensiva contra Franţei. Noul papă, Leon al X-lea (1513—1521), un Medici, rămase credincios Ligii sfinte care hotărî să mute războiul în Franţa. Englezii debarcară la Calais, împrăştiară, cu ajutorul lui Maximilian, armata franceză la Guinegatte şi ocupară Thérouane şi Tournai. În acelaşi timp, elveţienii pătrund în Burgundia şi atacă Dijonul. Guvernul francez e silit să le cumpere retragerea cu bani şi să renunţe la toate cuceririle sale din Italia. Ceilalţi adversari sînt dezarmaţi prin negocieri. Primejdia trecu şi Ludovic al XII-lea lăsă urmaşului său Francisc I (1515—1547) regatul intact şi împăcat cu toţi vecinii săi.

Francisc I recuceri, printr-o singură lovitură, Milanul. Ocolind poziţiile elveţienilor care păzeau trecătorile Alpilor, armata îşi tăie printre stînci un drum considerat ca inaccesibil şi coborî fără de veste în şesul Lombardiei. Elveţienii surprinşi se concentrară la Marignano, între Lodi şi Milano, unde, după o luptă de două zile, francezii cîştigară o victorie decisivă (13—14 septembrie 1515).

Stăpînirea franceză asupra Lombardiei şi Genovei fu restabilită şi consolidată printr-o serie de tratate încheiate cu papa, cu elveţienii şi cu Spania. La 16 decembrie 1516, Leon al X-lea semnă cu Francisc I concordatul de la Bologna, care lăsa la discreţia regelui numirea înalţilor demnitari ai bisericii franceze. Tratatul de la Freiburg sau „Pacea perpetuă", încheiată de reprezentanţii Franţei cu cele treisprezece cantoane, rezerva Franţei şi aliaţilor ei dreptul de a recruta mercenari din Elveţia (29 noiembrie 1516). În sfîrşit, moartea lui Ferdinand Catolicul (23 ianuarie 1516) înlesni guvernului francez lichidarea tuturor diferendelor sale cu Spania (Tratatul de la Noyon, august 1516). Prima fază a războaielor italiene se încheie cu victoria Franţei. Alegerea regelui Spaniei şi moştenitorului Ţărilor de Jos, Carlos, la tronul imperial avea însă să răstoarne, în cîţiva ani, situaţia în favoarea Habsburgilor.

3. SUPREMAŢIA HABSBURGILOR

Căsătoria lui Maximilian cu Maria de Burgundia, moştenitoarea lui Carol Temerarul (1477), a făcut din Habsburgi dinastia cea mai bogată din Europa. Căsătoria fiului lor, Filip cel Frumos, cu Ioana, moştenitoarea regilor catolici, a pregătit unirea coroanei spaniole cu posesiunile Habsburgilor. Cum Filip cel Frumos a murit în 1506, fiul său Carlos — viitorul Carol Quintul —

Scanned with OKEN Scanner

a moştenit la moartea lui Ferdinand Catolicul, în 1516, coroana Spaniei. La moartea bunicului său Maximilian I, regele catolic, Don Carlos avea să fie ales împărat al Germaniei.

Maximilian I a pregătit alegerea încă din 1517. Dar lucrurile nu au mers aşa de uşor cum se aştepta. Pe lîngă nepotul său, s-au ivit alţi doi candidaţi, Francisc I, regele Franţei, şi Frederic cel Înţelept, electorul de Saxa. În faţa acestei competiţii, electorii şi-au pus votul la licitaţie. Izbînda lui Don Carlos se datoreşte organizării superioare a băncilor germane. Fuggerii şi Welserii nu numai că au pus la dispoziţia Habsburgilor suma colosală de 850 000 florini, în hîrtii de valoare plătibile *după alegerea* candidatului lor, dar, prin legăturile lor financiare cu agenţii din Anversa ai bancherilor florentini şi genovezi, au tăiat orice credit regelui Franţei. Astfel, la 28 iunie 1519, Carlos I al Spaniei a devenit Carol Quintul.

Noul împărat reprezenta el singur „o coaliţie". De la bunicul său patern, Maximilian, moştenise domeniile ereditare ale Habsburgilor (Austria, Stiria, Carintia şi Carniolia) ; de la bunica sa, Maria de Burgundia, Ţările de Jos şi Franche-Comté ; de la bunicii săi materni, Ferdinand şi Isabella, Spania, cu dependenţele ei din Italia (Sardinia, Sicilia, regatul napolitan) şi coloniile din America ; în urma alegerii sale ca împărat, el dobîndea Germania şi pretenţiile la hegemonia universală, legate de coroana imperială ; în sfîrşit, prin alegerea fratelui său Ferdinand ca rege al Boemiei şi al Ungariei, influenţa lui Carol Quintul s-a întins şi asupra acestor ţări. Puterea noului împărat constituia o primejdie pentru independenţa statelor mici şi mijlocii şi o directă ameninţare pentru situaţia politică a Franţei.

Pentru a restabili echilibrul, puterile ameninţate s-au unit. În toate aceste coaliţii, Franţa a jucat un rol principal, fiind statul cel mai puternic şi, prin poziţia sa, cel mai direct ameninţat de puterea excesivă a Habsburgilor.

A trebuit însă timp pentru ca puterile ameninţate să înţeleagă că interesul lor era de a se strînge în jurul Franţei. Ameninţat de mişcarea luterană, Leon al X-lea încheie cu împăratul un pact pentru recucerirea Milanului şi Genovei, indispensabile Spaniei pentru a comunica direct cu Germania şi pentru a-şi consolida stăpînirea asupra Italiei. Statul papal avea să primească Parma, Piacenza şi Ferrara. Încercarea lui Francisc I de a cîştiga, la întrevederea de la Guines, alianţa lui Enric al VIII-lea nu a dat rezultatele dorite. Puţin după întrevederea sa cu regele Franţei, Enric al VIII-lea încheie cu împăratul Germaniei un tratat secret contra Franţei.

Cu tot insuccesul campaniei sale diplomatice, Francisc I nu a pregetat să deschidă ostilităţile în Flandra, în Italia şi la graniţa Spaniei. Robert de la Marck, duce de Bouillon, vasal imperial trecut în serviciul Franţei, atacă Luxemburgul (februarie 1521). În acelaşi timp, Henri d'Albret, regele Navarrei, în fruntea unei armate franceze, încercă să recucerească partea din Navarra pier-

Scanned with OKEN Scanner

dută în 1512. Amîndouă încercările, care indicau o lărgire considerabilă a teatrului operaţiilor, se terminară cu înfrîngerea aliaţilor Franţei. Carol Quintul ocupă Tournai şi o alipi la Ţările de Jos. Franţa pierdea astfel o poziţie care i-ar fi permis să ameninţe deopotrivă Flandra şi Hainaut. În Italia, armata hispano-pontificală nimiceşte la Bicocca (lîngă Monza) armata elveţiană şi sileşte pe francezi să evacueze Milanul (1522). Roadele victoriei de la Marignano erau pierdute o dată cu reputaţia militară a infanteriei elveţiene.

Franţa fu din nou redusă, ca în 1513, la apărarea propriilor sale graniţe. În septembrie 1523, spaniolii cuceriră Fuenterrabia şi ameninţară Bayonne. În nord, anglo-imperialii înaintară pînă aproape de Compiègne. Iar în sud, imperialii, comandaţi de ducele Charles de Bourbon, trecut la inamic, şi de marchizul de Pescara, invadară Provensa şi asediară Marsilia. Dar oraşul rezistă şi, la apropierea armatelor franceze care-i veneau în ajutor, imperialii ridicară asediul şi se întoarseră în Italia. Franţa s-a dovedit ireductibilă.

Cu trupele concentrate pentru apărarea Marsiliei, Francisc I urmări armata imperială şi reocupă cea mai mare parte a ducatului milanez. Numai cîteva cetăţi, printre care şi Pavia, mai rămaseră în mîna imperialilor. La sfîrşitul lui octombrie 1524, armata franceză începu asediul Paviei, dar cetatea rezistă patru luni de zile, pînă ce Carol Quintul putu trimite trupe de întărire. Prinsă între cetate şi armata de ajutor, armata franceză fu bătută şi regele însuşi căzu prizonier (24 februarie 1525). Într-o lungă scrisoare adresată mamei sale, Francisc I descrie bătălia şi încheie cu cuvintele : *„De toutes choses ne m'est resté que l'honneur et la vie qui est sauve"*, din care legenda a făcut : *„Tout est perdu, fors l'honneur"*.

Bătălia de la Pavia a consacrat superioritatea infanteriei spaniole, a asigurat imperialilor stăpînirea asupra Milanului şi a schimbat radical raportul de forţe internaţionale.

Francisc I fu dus în Spania şi internat la Madrid, unde, după un an de captivitate aspră, fu silit să semneze Tratatul de la Madrid (ianuarie 1526). Francisc I renunţa la toate drepturile sale asupra Italiei şi la suzeranitatea sa asupra Flandrei ; ceda împăratului Burgundia şi, drept garanţie pentru executarea tratatului, lăsa ca ostatici pe cei doi fii mai mari ai săi. Pus în libertate, Francisc I a refuzat să execute „un tratat care îi fusese smuls cu sila". Statele Burgundiei, întrunite la îndemnul guvernului francez, contestară regelui dreptul de a înstrăina o provincie fără voia ei şi declarară că vor „să rămînă sub ascultarea coroanei franceze şi nu a împăratului". Această declaraţie constituie prima afirmare a principiului de autodeterminare a popoarelor.

Consecinţele dezastrului de la Pavia alarmară toate popoarele europene. Statele italiene se grupară în jurul Veneţiei şi al papii şi, la 22 mai 1526, încheiară cu Franţa Liga de la Cognac, cu scopul mărturisit de a libera pe Francisc I de obligaţiile tratatului de la Madrid, în realitate pentru a cuceri inde-

Scanned with OKEN Scanner

pendenţa Italiei. Enric al VIII-lea, care de asemenea rupsese relaţiile cu împăratul, fu proclamat protectorul ligii. Francezii încercară, încă de atunci, să completeze frontul antihabsburgic printr-o înţelegere cu turcii, dar încercarea era încă prematură şi nu avea să izbutească decît zece ani mai tîrziu.

Francisc I, devenit prudent după experienţa de la Pavia, nu a trimis în Italia decît trupe neînsemnate şi a lăsat aliaţilor săi tot greul luptei. Armata italiană a atacat garnizoanele spaniole din Lombardia, dar a procedat atît de încet, încît împăratul a avut timpul să trimită în Italia, sub comanda lui Georg Frundsberg, o armată de luterani fanatici care au bătut armata aliată şi au înaintat pînă la Roma. Speriat, Clement al VII-lea (1523—1534) semnă un armistiţiu cu trimisul împăratului, dar armata imperială nu ţinu seamă de el şi, la 6 mai 1527, ocupă Roma. Timp de două luni, bandele germane, spaniole şi italiene măcelăriră populaţia, jefuiră casele şi bisericile, necinstiră femeile şi distruseră o mulţime de opere de artă. Jaful nu încetă decît cînd izbucni ciuma. Papa, refugiat în Castelul Sant' Angelo, fu silit să plătească o mare despăgubire de război şi să cedeze imperialilor Parma şi Piacenza.

Acest *sacco di Roma* (jefuirea Romei) stîrni o mişcare de revoltă în tot apusul. Francisc I trimise, în 1528, o nouă armată în Italia, care recuceri Lombardia şi împresură Neapolul pe mare şi pe uscat. Oraşul, pe punctul de a capitula în iulie, fu salvat de defecţiunea lui Andrea Doria care, cîştigat de împărat, a ridicat blocada din faţa Neapolului şi s-a întors cu flota la Genova. Andrea Doria, unul din cei mai remarcabili amirali din secolul al XVI-lea, servise din 1512 Franţa cu credinţă, în ciuda dispreţului amiralilor şi diplomaţilor francezi ; dar cînd Francisc I voi să creeze la Savona o bază navală, rivală Genovei, patriotismul lui se revoltă. El acceptă oferta lui Carol Quintul care-l făcea comandant al tuturor flotelor spaniole şi asigura Genovei privilegii însemnate. Relaţiile directe între Spania şi Italia pe de o parte, iar pe de alta între Italia şi Germania erau asigurate.

Flota genoveză era acum în măsură să aprovizioneze oraşul asediat de francezi şi să taie acestora comunicaţiile cu Franţa. Armata franceză fu silită să ridice asediul şi să se întoarcă în Franţa. Nu mai rămînea decît să se încheie pacea. Înaintarea turcilor pînă la Viena sili şi pe Carol Quintul să trateze.

Prin tratatul de la Cambrai, din august 1529, Francisc I renunţa la toate pretenţiile sale asupra Italiei şi se obliga să evacueze fortăreţele pe care le ocupa încă în Lombardia şi regatul napolitan. În schimb, Carol Quintul renunţă la Burgundia şi promise să libereze pe cei doi fii ai lui Francisc I. Stăpîn pe toată Italia, Carol Quintul apare în adevăr, după tratatul de la Cambrai, ca şeful creştinităţii. La 24 februarie 1530 fu încoronat de Clement al VII-lea, la Bologna, întîi ca rege al longobarzilor, apoi ca împărat.

Scanned with OKEN Scanner

4. ALIANȚA FRANȚEI CU PRINCIPII PROTESTANȚI ȘI CU TURCII

Tratatul de la Cambrai impunea Franței renegarea întregii ei politici de la 1494, părăsirea Milanului, renunțarea la suveranitatea tradițională asupra Flandrei și anularea sentințelor pronunțate contra lui Carol de Bourbon, primul principe de sînge regal, trecut de partea împăratului. După atîtea înfrîngeri, Franța ieșea cu prestigiul știrbit, dar cu teritoriul intact, de vreme ce păstra Burgundia.

În același timp, Carol Quintul atinge culmea gloriei și a puterii : atotputernic în Italia, învingător al Franței și al turcilor, arbitru al partidelor religioase în Germania, protector al papii, șef al creștinătății occidentale. Triumful lui e atît de complet, încît faptul că „regele prea creștin a renunțat așa de repede la tot ceea ce poseda în Italia" i-a mărit orgoliul.

În realitate, Francisc I nu renunță la proiectele sale asupra Italiei și, pentru a putea interveni, întreținea tot ce ar fi putut provoca tulburări. Prin urmare, antagonismul între Francisc I, care nu aștepta decît prilejul de a interveni din nou în Italia, și Carol Quintul, care considera Italia ca bază a puterii sale, rămînea ireductibil.

În aceste condiții, tratatul de la Cambrai nu putea fi decît un armistițiu. Timp de șase ani cît a durat pacea, Italia a fost cîmpul de bătălie diplomatică dintre Francisc I și Carol Quintul. Regele Franței a căutat pretutindeni aliați contra împăratului. Astfel a tratat cu principii protestanți din Germania, cu Suedia și cu Danemarca, cu Enric al VIII-lea deja schismatic, cu Clement al VII-lea, și, îndeosebi, cu turcii care, stăpîni pe regențele africane, puteau compensa în Mediterana pierderea flotei genoveze.

În octombrie 1532, Francisc I avu la Boulogne o întrevedere cu Enric al VIII-lea, căruia îi promise asistența sa în privința divorțului. Apoi, sub pretext de a servi mai bine interesele regelui Angliei, Francisc I s-a întîlnit, în octombrie 1533, cu Clement al VII-lea la Marsilia. Singurul rezultat durabil al întrevederii a fost căsătoria viitorului Enric al II-lea cu nepoata papii, Ecaterina de Medici. Alianța cu papa fu ruptă în anul următor, prin moartea neașteptată a lui Clement al VII-lea (25 septembrie 1534).

Moartea papii și neîncrederea stîrnită în Germania și în Anglia de negocierile de la Marsilia au făcut și mai necesară înțelegerea cu turcii. Francisc I era, încă din 1528, aliatul lui Ioan Zápolya și, prin acesta, în relații cu turcii. În 1535, regele Franței trimise la Constantinopol un ambasador, La Forest, care încheie, în februarie 1536, un tratat de alianță cu sultanul. Se stabilea între cele două țări o strînsă colaborare politică și militară. Imperiul otoman și Franța își garantau reciproc posesiunile contra Habsburgilor, dușmanul lor comun. Sprijinul flotei turcești în Mediterana și diversiunea armatei otomane la frontiera orientală a monarhiei Habsburgilor permiteau Franței să rupă

Scanned with OKEN Scanner

cercul de fier în care împăratul voia s-o închidă ; pe de altă parte, rivalitatea dintre Francisc I şi Carol Quintul dădea posibilitate turcilor să cucerească toată Ungaria centrală. Aşa s-a constituit între regele prea creştin şi şeful necredincioşilor o cooperare care avea să dureze pînă la Revoluţia franceză.

Campania diplomatică fu completată prin întinse pregătiri militare. Ordonanţa din 1534 hotăra ca în fiecare provincie a regatului să se organizeze o legiune de 6 000 de soldaţi de infanterie. Armata naţională avea să fie completată cu miliţia feudală şi cu mercenari străini. Prin aceste dispoziţii, regele Franţei şi-a asigurat efective pe care le putea ridica la 100 000 de oameni.

Franţa era deci bine pregătită, cînd moartea lui Francesco Sforza deschise din nou chestiunea Milanului (1 noiembrie 1536). Francisc I invadă Savoia şi ocupă Piemontul. Carol Quintul răspunse cotropind Provensa, Languedoc la sud şi Picardia la nord. Două armate, una venind din Spania prin Languedoc, a doua din Italia peste Alpi, atacară Provensa. Dar armata spaniolă fu respinsă la Narbonne, iar armata imperială, comandată de împăratul însuşi, nu găsi în Provensa decît pustiul, foametea şi bolile care, în două luni, îi seceră jumătate din efective. Comandamentul francez arsese satele, distrusese recoltele şi concentrase trupele în cetăţi. Rezistenţa eroică a oraşelor Arles, Tarascon şi Marsilia sili pe împărat să se întoarcă în Italia, urmat de aproape de armata franceză, care cuceri toate cetăţile Piemontului. Invazia Picardiei de către contele de Nassau fu oprită la Péronne. Campania militară se termină fără ca vreunul din adversari să fi putut dobîndi un succes decisiv. Pacea de la Nisa lăsa Franţei Bresse, Bugey şi două treimi din Piemont, iar restul Piemontului şi Milanul lui Carol Quintul (1538).

Carol Quintul a semnat pacea de la Nisa ca să poată să-şi consolideze autoritatea în Germania şi să organizeze contra Ligii de la Schmalkalden o contraligă catolică. Dar evenimentele din Ungaria îl siliră să amîne aceste proiecte şi să-şi concentreze forţele la graniţa de est. Ioan Zápolya muri în 1540 şi, în virtutea tratatului de la Oradea, statele lui ar fi trebuit să treacă sub stăpînirea lui Ferdinand. Dar, la îndemnul lui Francisc I, Soliman al II-lea luă sub protecţia sa pe fiul nou-născut al lui Zápolya şi, pentru a-i apăra moştenirea, năvăli în Ungaria şi ocupă Buda (1541).

O înfrîngere şi mai gravă suferi împăratul în Mediterană. În 1541, el organiză împotriva regenţelor africane o expediţie cu scopul de a smulge lui Haireddin Barbarossa supremaţia Mediteranei. Furtuna transformă însă expediţia într-un dezastru (1541).

Francisc I se folosi de aceste înfrîngeri pentru a forma o nouă coaliţie contra lui Carol Quintul. Ducele de Clèves, de Jülich şi de Berg s-a aliat cu Franţa, iar Danemarca şi Suedia aderară la liga de la Schmalkalden. Războiul începu în Flandra şi în Italia. Carol Quintul îl scoase fără greutate din cauză pe ducele de Clèves, care năvălise în Ţările de Jos. În Italia, francezii obţinură

Scanned with OKEN Scanner

victoria strălucită de la Ceresole, care le asigură Piemontul, dar nordul Franţei fu invadat de imperiali şi de englezi. În timp ce englezii asediau Boulogne, imperialii înaintară pînă la Château-Thierry şi ameninţară Parisul. Atacul flotei otomane contra Nisei, care aparţinea ducelui de Savoia (aliatul împăratului), şi contra coastei spaniole, cît şi epuizarea resurselor sale financiare îl siliră pe Carol Quintul să părăsească Franţa şi să accepte pacea de la Crépy (1544). Ducele de Orléans avea să se căsătorească cu fiica împăratului sau cu fiica lui Ferdinand ; în primul caz ar fi primit ca zestre Milanul, în al doilea Ţările de Jos. În amîndouă cazurile, regele Franţei ar fi renunţat la suzeranitatea sa asupra Flandrei şi ar fi evacuat ducatul Savoiei. Moartea ducelui de Orléans a anulat clauzele păcii de la Crépy, care nu a fost decît un nou armistiţiu.

Carol Quintul se folosi de pacea cu Franţa pentru „a restaura unitatea, pacea şi dreptul în imperiu". Întrunirea conciliului de la Trento în decembrie 1545 şi moartea lui Luther în anul următor păreau favorabile planului său de a convoca un sinod naţional care să rezolve chestiunea religioasă. Opoziţia membrilor Ligii de la Schmalkalden a zădărnicit realizarea acestui plan. Acest insucces l-a convins că forţa era singurul mijloc de a pune capăt ereziei. După ce şi-a asigurat concursul lui Moritz de Saxa, împăratul a proscris pe electorul de Saxa şi pe landgraful de Hessa şi a recrutat o armată considerabilă. Moritz de Saxa a zdrobit armata Ligii de la Schmalkalden la Mühlberg (1547). Electorul de Saxa şi landgraful de Hessa fură făcuţi prizonieri. Germania era la picioarele împăratului. Moartea lui Francisc I şi a lui Enric al VIII-lea înlătura ultimele piedici din calea eforturilor lui Carol Quintul de a rezolva, în sfîrşit, problema religioasă şi de a restabili unitatea imperiului.

Prin *interimul* de la Augsburg (1548), el impuse respectul statu-quoului în materie religioasă, pînă la terminarea conciliului de la Trento.

Problema succesiunii la tronul imperial a fost de asemenea rezolvată printr-un compromis : urmaşul lui Carol Quintul avea să fie fratele său Ferdinand ; după acesta ar fi urmat fiul lui Carol Quintul, Filip, care trebuia să aibă ca succesor pe Maximilian, fiul lui Ferdinand.

Departe de a aduce pacificarea dorită, aceste măsuri au stîrnit noi tulburări. Protestanţii nici nu voiră să audă de un astfel de compromis, şi Saxa, Brandenburg şi Magdeburg se revoltară. Catolicii nu erau mai conciliaţi. Soluţia problemei succesiunii lăsa impresia că interesele imperiului erau sacrificate consideraţiilor dinastice. Filip era foarte impopular, iar prezenţa trupelor spaniole mărea şi mai mult resentimentul poporului german împotriva Spaniei. Nemulţumiţii găsiră în Moritz de Saxa, biruitorul de la Mühlberg, şeful de care aveau nevoie. Moritz încheie cu landgraful Filip de Hessa o alianţă, la care sînt invitate să participe Franţa, Anglia şi Polonia. Franţa aderă prin tratatul de la Chambord (15 ianuarie 1552) şi, pentru motive strategice, fu autorizată să ocupe Toul, Metz şi Verdun.

Scanned with OKEN Scanner

La 18 aprilie 1552, Enric al II-lea îşi face intrarea în Metz, iar Moritz de Saxa pătrunde fără de veste în Tirol şi alungă pe Carol Quintul de la Innsbruck la Villach, în Carintia. Aceste evenimente treziră în favoarea lui o mişcare de simpatie. Protestanţii încheiară cu împăratul armistiţiul de la Passau (1552) care punea pe Enric al II-lea într-o situaţie primejdioasă. Ameninţat să fie atacat din spate de regenta Ţărilor de Jos, Enric al II-lea se retrase la Verdun şi ar fi renunţat la cele trei episcopate, a căror însemnătate nimeni nu o bănuia atunci, dacă împăratul nu ar fi făcut greşeala de a ataca Metz (noiembrie 1552). Ducele de Guise avusese însă timpul să organizeze apărarea şi, în ianuarie 1553, împăratul fu silit să ridice asediul. Cele trei *Episcopate* (cum vor fi numite cele trei cetăţi imperiale) aveau să rămînă sub stăpînirea Franţei.

Enric al II-lea nu vedea în cele trei episcopate decît o monedă de schimb pentru Milano ; dovadă e faptul că în acelaşi timp a reînceput activitatea în Italia. Cercul posesiunilor franceze în Piemont fu lărgit, mareşalul de Termes fu trimis în Corsica să susţină revolta izbucnită împotriva Genovei (1553) şi, la îndemnul Franţei, Siena se revoltă în 1552 şi alungă garnizoana spaniolă care-i fusese impusă în 1540. O armată franceză comandată de emigratul florentin Piero Strozzi, fu însărcinată să apere oraşul contra spaniolilor. Dar Strozzi fu bătut şi Siena, împresurată de imperiali, fu silită, prin foame, să capituzele (aprilie 1555). Singurul rezultat al acestei expediţii a fost că ducatul Florenţei şi-a întins stăpînirea peste întreaga Toscană.

Pacea de la Vaucelles (februarie 1556), încheiată pe cinci ani, lăsa Franţei cuceririle sale din Piemont, cele trei episcopate şi alianţele sale cu turcii şi cu principii germani.

Umilirea de la Innsbruck, înfrîngerea de la Metz şi insuccesul politicii sale religioase au distrus ultimele nădejdi ale împăratului. Bolnav, dezamăgit şi trist, nu se mai gîndea decît să cedeze altora sarcina copleşitoarei sale guvernări.

În iulie 1554, Carol Quintul cedă Milanul şi Neapolul fiului său Filip, cu prilejul căsătoriei sale cu Maria Tudor. În februarie 1555, el delegă fratelui său Ferdinand puterile necesare pentru a semna pacea de la Augsburg (3 octombrie 1555), care acorda protestanţilor libertatea cultului. Pacea de la Augsburg consacra victoria celor două forţe de opoziţie, care ruinaseră planurile de unificare ale imperiului : protestantismul şi particularismul principilor teritoriali.

La 25 octombrie 1555, în faţa Statelor generale ale celor şaptesprezece provincii, în faţa membrilor consiliilor şi a ambasadorilor străini, Carol Quintul abdică, în favoarea fiului său, ca suveran al Ţărilor de Jos, iar la 15 ianuarie 1556 renunţă şi la coroana Spaniei. Prin scrisoarea din 27 august 1556, el încredinţă, fratelui său Ferdinand, regenţa imperiului, iar la 28 fe-

Scanned with OKEN Scanner

bruarie 1558 îi lăsă şi titlul de împărat. La 21 septembrie 1558, Carol Quintul muri în mănăstirea St. Justa, unde se retrăsese în 1556.

Pacea de la Augsburg însemna falimentul planurilor de unificare a Germaniei, dar şi sfîrşitul colaborării principilor protestanţi cu Franţa. Ruperea acestei colaborări punea capăt unei situaţii echivoce, care durase prea mult. Regele Franţei nu putea juca la nesfîrşit rolul de protector al protestantismului în Germania, de aliat al turcilor şi de prigonitor al hughenoţilor în Franţa, de protector al „libertăţilor" particulariste în Germania şi de suveran absolut în Franţa, de exponent al unei politici de cucerire în Italia şi de apărător al independenţei naţionale în Germania.

Ruperea alianţei protestante a permis Franţei o alianţă mai strînsă cu papa. Paul al IV-lea Caraffa, care, în calitatea sa de napolitan, era un duşman neîmpăcat al Spaniei, promise învestitura Milanului pentru fiul al doilea al lui Enric al II-lea şi o armată de ajutor. Bazat pe aceste promisiuni, Enric al II-lea comise greşeala de a rupe, fără nici o provocare din partea Spaniei, pacea de la Vaucelles, care-i lăsase toate cuceririle, şi de a porni războiul fără alţi aliaţi decît papa.

În decembrie 1556, ducele de Guise trecu Alpii şi, fără să încerce a ocupa Milanul, care i se oferea, se îndreptă spre Neapol. Dar, oprit de spanioli chiar la graniţa regatului, ducele de Guise s-ar fi găsit într-o situaţie primejdioasă, dacă guvernul nu l-ar fi chemat în Franţa ca să apere frontiera de nord-est (august 1557).

Filip al II-lea şi Maria Tudor concentraseră în Ţările de Jos, sub comanda ducelui Emanuel-Filibert de Savoia, o armată de 60 000 de oameni. După un atac simultan spre Marienburg, ducele de Savoia se îndreptă contra cetăţii Saint-Quentin care păzeşte pe Somme drumul Parisului. Coligny abia avu vreme să se retragă în cetate cu o mînă de oameni. Conetabilul de Montmorency, care venea în ajutorul cetăţii, fu surprins de ducele de Savoia, bătut şi făcut prizonier (10 august 1557). Parisul, descoperit, fu salvat de şovăielile învingătorilor şi de eroismul lui Coligny care, prin rezistenţa sa, dădu răgaz trupelor să se regrupeze şi ducelui de Guise să se reîntoarcă din Italia. Printr-o campanie îndrăzneaţă, executată în pofida regulilor artei militare de atunci, în toiul iernii, Guise ocupă Calais (6 ianuarie 1558), ştergînd ultima rămăşiţă a stăpînirii engleze în Franţa. El reluă campania, în mai, şi ocupă Thionville, în timp ce mareşalul de Termes, deşi bătut la Gravelines, ocupă Dunkerque. Aceste succese permiteau Franţei să negocieze în condiţii favorabile.

Pacea era o necesitate pentru amîndouă taberele din cauza epuizării financiare. Pentru a face faţă nevoilor războiului, atît Franţa, cît şi Spania sporiseră necontenit contribuţiile, concesionaseră pe ani înainte produsul impozitelor, înmulţiseră expedientele cele mai deplorabile, ca vînzarea slujbelor, înnobilările, legitimările şi împrumuturile forţate. Nu e de mirare dacă, în Spania, datoria

Scanned with OKEN Scanner

publică crescuse de la 18 milioane maravedis în 1504 la 99 de milioane în 1539. Produsul minelor din America era consumat cu ani înainte. În 1557, Filip al II-lea suspendă plăţile. Creditorii statului fură siliţi să renunţe la concesiunile asupra veniturilor statului şi să primească rente de stat de 5%. Falimentul îi permise să răsufle pentru moment şi să susţină campania din Flandra, dar îi tăie orice credit pentru operaţii războinice mai mari.

Situaţia nu era cu mult mai bună în Franţa. În 1555, regele promisese o dobîndă de 20% pentru împrumutul de consolidare şi subscrierile veniră din toate părţile, nu numai din Franţa, ci şi din Elveţia, Germania, ba chiar şi din Turcia. Dar, după înfrîngerea de la Saint-Quentin, regele nu putuse plăti decît o parte a dobînzii şi titlurile scăzură succesiv la 85, 70, 50, 40%. În 1559, datoria publică a Franţei fu evaluată între 39 şi 44 milioane de livre. Franţa era tot atît de incapabilă ca şi Spania de a continua războiul. Pacea s-a impus „ca o necesitate financiară".

Tratatul definitiv a fost semnat la Cateau-Cambrésis (3 aprilie 1559). Enric al II-lea renunţa la toate drepturile sale asupra Italiei, dar păstra Calais şi cele trei episcopate (Toul, Metz şi Verdun). Habsburgii au cîştigat deci războiul pentru supremaţia asupra Italiei, de vreme ce Milanul şi Neapolul rămîneau în mîinile lor, dar au trebuit să renunţe la orice vis de monarhie universală. Franţa a rupt cercul de fier în care Habsburgii au voit s-o închidă şi şi-a reluat expansiunea spre frontierele sale naturale.

5. TRIUMFUL ECHILIBRULUI EUROPEAN

Pacea de la Cateau-Cambrésis consacra victoria Habsburgilor asupra Franţei. Italia, care formase obiectul competiţiei, avea să rămînă patru secole în mîinile lor. Lupta pentru cucerirea Italiei s-a terminat cu triumful supremaţiei spaniole.

Franţa nu a ieşit propriu-zis micşorată din război ; dimpotrivă, dobîndind Calais şi cele trei episcopate, şi-a mărit în proporţie considerabilă teritoriul şi s-a întors la vechea ei politică de cucerire a graniţelor naturale. Dar, în raport cu situaţia rivalelor sale, Franţa a ieşit micşorată din războaiele italiene : din puterea cea mai însemnată din Europa cum era la sfîrşitul secolului al XV-lea, tratatul de la Cateau-Cambrésis a coborît-o la rangul al doilea. Epoca cuprinsă între pacea de la Cateau-Cambrésis şi pacea de la Pirinei va fi epoca supremaţiei spaniole (1559—1659).

Faţă de încercările de dezmembrare ale Habsburgilor, Franţa dovedi însă o invincibilă putere de rezistenţă. Burghezia franceză a găsit în sine forţele materiale şi morale care au permis monarhiei să repare toate dezastrele şi să învingă toate greutăţile. Diplomaţia franceză, ieşită din sînul clerului sau

Scanned with OKEN Scanner

al burgheziei mari, a opus resurselor multiple ale lui Carol Quintul coaliţii din ce în ce mai largi şi alianţe din ce în ce mai îndrăzneţe. Astfel, în faţa monarhiei universale a lui Carol Quintul, Franţa a reprezentat forţele vii ale Europei moderne şi aceasta a salvat-o.

Dacă Franţa a trebuit să renunţe la Italia, Habsburgii au fost siliţi să părăsească visul lor de monarhie universală. Carol Quintul voia să restabilească vechiul imperiu universal şi să ia conducerea lumii creştine din Apus. Dacă idealul acesta ar fi fost realizabil, nimeni nu ar fi avut mai mulţi sorţi de izbîndă decît Carol Quintul. Dar monarhia universală era o reminiscenţă medievală, în contradicţie cu statele moderne care se constituiseră la sfîrşitul evului mediu. În faţa lui Francisc I, care personifica statul modern, Carol Quintul reprezenta o lume de mult apusă ; de aceea a fost condamnat la insucces.

În al doilea rînd, prin însăşi compoziţia statelor sale, Carol Quintul a fost pus în faţa unor probleme prea complexe şi diverse pentru ca să le poată rezolva. Spania, Ţările de Jos, Germania, domeniile ereditare ale Habsburgilor, Boemia şi Ungaria aveau interese particulare, constituţii şi aspiraţii deosebite. De aceea împăratul nu a putut duce pînă la capăt nici o întreprindere. Situaţia internă din Germania l-a distras necontenit de la lupta sa cu Franţa, şi invers. Posesiunile sale italiene l-au adus în conflict cu papa şi i-au slăbit poziţia de apărător al catolicismului. Diversitatea de interese dintre posesiunile lui Carol Quintul a îngreuiat considerabil mobilizarea forţelor imperiale. În timp ce Francisc I dispunea de totalitatea forţelor ţării sale, Carol Quintul nu era stăpîn absolut în nici unul din statele sale. Spania a rămas mult timp refractară visului imperial. Revolta comunelor din 1521 era să compromită opera lui Ferdinand şi a Isabellei. Iar cînd Spania a devenit centrul monarhiei lui Carol Quintul, Imperiul german a protestat contra hispanizării politicii şi guvernului imperial. Domeniile ereditare, mai ales după alegerea lui Ferdinand ca rege al Boemiei şi al Ungariei, au fost mai mult un balast pentru imperiu : puterea lor era absorbită de lupta cu turcii. Ţările de Jos ocupau un loc însemnat în politica şi economia imperială ; ca piaţă financiară, industrială şi comercială, Ţările de Jos au contribuit cu mulţi bani la războaiele lui Carol Quintul ; ele furnizau Spaniei stofele care alimentau comerţul cu coloniile acesteia şi consumau producţia de lînă a Spaniei. Dar tocmai pentru însemnătatea lor politică şi economică, împăratul era obligat să le respecte tradiţiile şi interesele care nu concordau totdeauna cu ale imperiului. Soliditatea imperiului nu era în raport cu înfăţişarea lui impozantă. Cum a spus-o istoricul Baumgarten, „puterea lui era în acelaşi timp slăbiciunea lui".

În afară de lipsa de unitate şi de coeziune internă, alte două cauze au slăbit acţiunea lui Carol Quintul contra Franţei : atacurile turcilor şi Reforma protestantă.

Scanned with OKEN Scanner

La politica de încercuire a Habsburgilor, Franţa a răspuns aliindu-se cu turcii şi atacînd cu ajutorul lor imperiul din spate. În 1529, 1532 şi 1544, atacurile armatei şi flotei turceşti au silit pe Carol Quintul să trateze cu Franţa. Diplomaţia franceză a încercat să lărgească sistemul, ridicînd contra Habsburgilor Danemarca, Suedia, Polonia şi Transilvania. Aşa apare, încă din secolul al XVI-lea, sistemul de alianţe prin care Franţa caută să se asigure contra Habsburgilor. Acordul dintre Turcia şi Franţa a durat pînă la Revoluţia franceză şi a rezistat tuturor încercărilor de a-l rupe.

Alianţa Franţei cu Turcia însemnează, şi din punctul de vedere al politicii externe, sfîrşitul evului mediu. Faptul că Francisc I, regele prea creştin şi urmaşul lui Ludovic cel Sfînt, s-a putut uni cu şeful necredincioşilor contra şefului laic al creştinătăţii occidentale dovedeşte că statul modern nu se mai lasă influenţat de motive religioase şi că raţiunea de stat, adică conservarea societăţii laice, a ajuns motivul determinant în politica externă.

Reforma luterană a exercitat asupra politicii imperiale o acţiune tot aşa de dăunătoare ca şi primejdia turcească. Grija de a păstra unitatea religioasă a imperiului său a împiedicat pe Carol Quintul de a angaja toate forţele sale în lupta contra Franţei şi de a exploata, cum ar fi dorit, victoriile obţinute ; pe de altă parte, politica sa externă nu i-a dat răgaz să urmărească cu toată atenţia problema religioasă. Protestanţii au profitat de aceasta, pentru a se întări şi a se organiza. În lupta sa cu Franţa, Carol Quintul a fost silit să cumpere, cu concesii religioase şi politice, ajutorul imperiului contra Franţei. Aceste concesii au favorizat progresul protestantismului, iar progresul protestantismului, ca şi atacurile turcilor, a silit pe Carol Quintul să fie conciliant cu Franţa.

Politica universală, reprezentată mai ales de spanioli, jignea sentimentul naţional al germanilor şi impunea imperiului sarcini intolerabile, iar creşterea puterii imperiale ameninţa „libertăţile" principilor teritoriali. Opoziţia religioasă a fost întărită deci de particularismul principilor teritoriali. Aceste contradicţii interne au zădărnicit toate planurile împăratului. Cînd a dispărut de pe scena politicii europene, Carol Quintul fusese înfrînt în toate întreprinderile sale, afară de Italia. El nu a putut să smulgă Franţei Burgundia, să răpească turcilor hegemonia Mediteranei, să supună pe protestanţi, să restabilească unitatea religioasă şi să realizeze monarhia universală, fiindcă ideile lui erau perimate şi în contradicţie cu dreptul popoarelor şi al indivizilor. Viitorul nu era al monarhiei universale, ci al statelor naţionale, care au găsit în politica de echilibru un mijloc de apărare eficace contra încercărilor de restaurare a monarhiei universale.

Scanned with OKEN Scanner

CAPITOLUL VI

RENAŞTEREA INTELECTUALĂ. UMANISMUL

Juvat vivere !

În faţa trufiei nobiliare şi a intoleranţei clericale, burghezia nascentă avea nevoie de o teorie care, întemeind valoarea umană nu pe naştere, ci pe merit, să-i confirme sentimentul superiorităţii sale. Această confirmare i-a dat-o umanismul, care a devenit forma de conştiinţă a burgheziei. El i-a dat încredinţarea că aspiraţiile ei coincid cu direcţia evoluţiei sociale. În acelaşi timp, umanismul a fost o reacţie împotriva superiorităţii sociale a nobilimii feudale şi împotriva misticismului medieval.

Burghezia comunelor din Italia, Flandra şi Germania nu se mai mulţumeşte să se împărtăşească din privilegiile societăţii feudale ; ea aspiră să impună întregii societăţi tabela sa de valori şi s-o domine. De la început, scopurile pe care şi le propune tind nu la consolidarea, ci la destrămarea ordinii feudale. Or, reorganizarea societăţii, în sensul intereselor burgheze, nu se putea face fără credinţa într-un sens determinat al vieţii şi într-o ierarhie de valori care să se exprime într-un nou stil de viaţă. Dar umanismul nu avea numai să justifice preeminenţa socială a burgheziei, ci să elaboreze şi un sistem de educaţie, care să servească intereselor producţiei capitaliste şi ridicării clasei burgheze. În conformitate cu acest scop, s-a constituit un nou ideal de cultură, caracterizat prin glorificarea vieţii prezente, prin sentimentul valorii naturii şi a omului şi prin studiul antichităţii clasice. Umanismul a fost expresia acestui ideal, diametral opus ascetismului medieval.

Cicero întrebuinţase termenul de *humanitas* în sens de „educaţie". Admiratorii antichităţii clasice de la sfîrşitul secolului al XIV-lea vorbesc de *studia humanitatis,* prin care înţelegeau aspiraţia lor spre idealul culturii greco-romane, căreia îi atribuiau virtutea de a-i face pe oameni mai destoinici. Forma *humanista* apare mai întîi în textele latineşti de la sfîrşitul secolului al XV-lea, apoi, de la 1530, şi în cele italieneşti. Expresia *umanism* datează din secolul al XIX-lea.

Cuvîntul umanism are două înţelesuri distincte : pe de o parte, cuprinde ideea unei educaţii care-şi propune să realizeze idealul de om desăvîrşit, iar pe de altă parte înseamnă orientarea studiilor într-o anumită direcţie, spre anti-

Scanned with OKEN Scanner

chitatea clasică, în care tipul omului ideal s-a realizat mai complet. Ideea de *humanitas*, care stă la baza acestei concepţii, se completează deci prin credinţa că idealul de om s-a realizat o singură dată deplin şi, prin urmare, antichitatea e singurul izvor din care trebuie să se inspire orice sistem de educaţie raţională. Umanism şi clasicism sînt sinonime. Arta, literatura, ştiinţa şi limbile greco-latine sînt expresia integrală, clasică (desăvîrşită), a culturii umane.

În a doua jumătate a secolului al XV-lea, umanismul a căpătat accepţia unei culturi mai mult laice decît teologice şi a sfîrşit prin a indica o cultură pur laică, în opoziţie cu filozofia scolastică şi cu misticismul bisericii.

Astfel, după ce a fost studiul omului în operele literaturii clasice, umanismul a devenit o mişcare de protest împotriva ideologiei nobilimii feudale şi de eliberare a gîndirii de metodele sterile ale scolasticii. Prin aceasta, umanismul a exprimat nu numai interesele burgheziei, ci şi ale tuturor claselor care reprezentau tendinţele progresiste ale societăţii. El e legat prin toate rădăcinile sale de clasele purtătoare ale progresului social.

1. UMANISMUL MEDIEVAL

Istoricii care neagă gîndirii Renaşterii orice originalitate şi valoare reală şi pretind că cultura bisericească a evului mediu cuprindea germenii tuturor marilor descoperiri ale lumii moderne, încît Renaşterea n-ar fi fost decît „o depresiune între două culmi“ [1], contestă însăşi îndreptăţirea noţiunii de Renaştere. Umanismul medieval ar fi pus deja în plină lumină valoarea persoanei umane şi n-ar fi condamnat opoziţia dintre raţiune şi credinţă, dintre adevărul revelaţiei şi adevărul raţiunii şi experienţei decît la conciliul de la Trento (1545—1563) [2].

Noi nu contestăm că a existat un umanism medieval, dar acest umanism e esenţial diferit de cel al Renaşterii. Evul mediu a cunoscut clasicii şi i-a tradus ; el nu a ignorat ştiinţele naturii. Alchimia a fost în realitate chimie, iar astrologia — astronomie. Devenind religia oficială a Imperiului roman, creştinismul s-a adaptat lumii antice care-l adoptase. Gîndirea creştină a încorporat nu numai idei ale filozofiei clasice, ci şi metoda de a le demonstra. Pentru a putea lupta contra raţionalismului, de care era pătrunsă societatea antică, şi pentru a da învăţăturii creştine o bază solidă, unii părinţi bisericeşti, ca

[1] *„An anticlımax between two peaks“* (G. Sarton, în *Civilisation of the Renaissance* de J. W. Thomson etc., Chicago, 1929).

[2] Vezi discuţia la comunicarea lui Giuseppe Saitta, *Il pensiero filosofico e scientifico*, în *Il Rinascimento. Significato e limiti*, Firenze, 1952, pp. 38—45.

Scanned with OKEN Scanner

Augustin, Ieronim şi Clement din Alexandria, s-au servit de filozofia şi de logica păgînă. Transmis bisericii de părinţii bisericeşti, cultul antichităţii clasice a devenit parte integrantă a culturii creştine. Pentru Lactanţiu, „căile credinţei sînt identice cu ale culturii", iar Augustin a văzut în înţelepciunea păgînă un sprijin pentru credinţa creştină : „dacă profanii au spus ceva bun, nu e de dispreţuit" *(Profani si quid bene dixerunt, non est aspernandum).* Doctrina augustiniană despre iluminarea directă a rămas, timp de secole, fermentul cel mai activ al ideilor eretice. Ideea că credinciosul poate, fără mijlocirea bisericii, să intre direct în contact cu divinitatea a fost punctul de plecare al tuturor insurecţiilor, inclusiv al celei luterane, împotriva autorităţii pontificale. Combătîndu-le, biserica a atacat forţele care-i ameninţau autoritatea spirituală.

Creştinismul medieval era deci rezultatul unui lung proces de acomodare la realităţi diferite şi de asimilare a unor cunoştinţe provenite din surse deosebite. Dar sensul surselor extrabiblice a fost profund modificat în cursul lungii perioade de acomodare socială şi spirituală. Operele filozofiei greceşti au ajuns pe căi atît de ocolite şi prin manuscrise atît de defectuoase, prin traduceri din arabă în latină şi prin compendii, încît sensul lor profund a fost alterat şi subordonat dogmei. Dar chiar răstălmăcită sau greşit înţeleasă, antichitatea clasică a introdus în învăţătura creştină un element antinomic, care a creat o tensiune între credinţa întemeiată pe revelaţie, menţinută prin autoritate, şi raţiunea critică.

Dacă evul mediu a învăţat legea morală din Biblie, el s-a deprins să gîndească la şcoala lui Socrate, Platon şi Aristotel. Or, gîndirea acestor filozofi era o gîndire liberă, ce nu recunoştea nici un adevăr care să nu fi fost dedus pe cale logică şi pe care să nu-l fi găsit ei înşişi. Adevărul relevat al bisericii s-a văzut deci ameninţat de raţiunea logică, care nu recunoaşte decît valabilitatea a ceea ce poate fi demonstrat şi care pretinde că poate ajunge singură nu numai la cunoaşterea adevărurilor „matematice", ci şi la stabilirea preceptelor morale.

Aşa se pregăteşte, în condiţiile renaşterii vieţii urbane şi formării unei societăţi independente de autoritatea seniorială, revoluţia intelectuală care în secolele XV şi XVI va discredita gîndirea medievală. Progresul gîndirii raţionale, stimulat de creaţia în perpetuă devenire a vieţii urbane, transformă, nu dinafară, ci dinăuntru, filozofia scolastică.

Constituirea scolasticii în secolul al XI-lea şi apariţia primelor universităţi în secolul următor sînt o dovadă că biserica a simţit nevoia de a recurge la raţiune pentru a-şi apăra monopolul activităţii intelectuale şi controlul asupra conştiinţei credincioşilor săi. Fireşte, raţiunea scolasticii nu era un raţionalism în sensul modern al cuvîntului, care implică postulatul că unica cale a cunoaşterii e cunoaşterea raţională, şi credinţa că omul, fiind o creaţie raţională, poate demonstra adevărurile cuprinse în revelaţia religioasă. „Cred, ca să

Scanned with OKEN Scanner

înţeleg" *(Credo, ut intelligam)*, spunea întemeietorul scolasticii, *Anselm de Canterbury* (1033—1109). Dar, de îndată ce biserica a recunoscut raţiunii facultatea de a demonstra adevărul revelaţiei, ea nu a mai putut impune exerciţiului acestei facultăţi alte limite decît acelea care sînt recunoscute de raţiune. *Pierre Abélard* (1079—1142) găseşte ridicol să explici altuia ceea ce tu însuţi nu înţelegi. El răstoarnă termenii axiomei lui Anselm, declarînd că, pentru a crede, e nevoie ca mai întîi să înţelegi *(intelligo ut credam)*.

În controversa dintre realişti, care credeau în realitatea ideilor, şi nominalişti, care susţineau că ideea generală nu e decît un nume — controversă cu care începe de fapt lupta de emancipare a gîndirii ştiinţifice — Abélard se declară conceptualist. El e pentru realitatea lumii sensibile, nu a ideilor. În lucrarea sa *Sic et non* (Da şi nu), el a inaugurat metoda confruntării autorităţilor, care deschide drumul cercetării critice. „Îndoiala ne face să punem probleme şi cercetarea ne permite să le rezolvăm".

La sfîrşitul secolului al XII-lea, raţionalismul latent în filozofia lui Abélard ia un puternic avînt sub influenţa averroismului. Filozofia scolastică nu cunoscuse pe Aristotel decît din *Organon* şi din tratatele lui Boetiu. Arabii traduseseră, încă din secolul al VII-lea, operele lui Aristotel, şi marele filozof *Averroes* (+ 1198) compusese un comentariu, despre care Dante vorbeşte cu admiraţie.

În Sicilia şi în Spania, creştinii descoperă filozofia arabă şi ebraică şi, prin mijlocirea acestora, reiau tradiţia filozofiei şi ştiinţei eline, care nu erau cunoscute în apus decît fragmentar, prin compilaţii de medicină, astronomie, matematică etc. În secolul al XIII-lea, filozofii spanioli, italieni şi evrei traduc în latineşte operele filozofilor greci şi ale comentatorilor lor arabi. În acelaşi timp, se formează elenişti care le traduc din greceşte. *Gherardo din Cremona* (+1187), membru al Colegiului din Toledo, traduce *Fizica* lui Aristotel. *Metafizica* e tradusă în 1210, după un text grecesc adus de la Constantinopol, iar *Politica* în 1260 de Wilhelm Moerbeke. Marele comentariu al lui Averroes e tradus în latineşte.

Aceste traduceri revelează existenţa unei filozofii pur raţionale. Operă a raţiunii aplicate lucrurilor sensibile, aristotelismul nu mai putea fi înfăţişat ca produs al meditaţiei asupra credinţei. Discuţia trece pe plan raţional, unde credinţa nu mai intervine decît dinafară pentru a salva ortodoxia.

Izbuti-va biserica să elimine sau să încorporeze aristotelismul în sistemul dogmaticii sale ? Aceasta e marea problemă a scolasticii în secolul al XIII-lea. Cei mai mari doctori ai bisericii catolice, Alexandru din Hales, sfîntul Bonaventura, Albert cel Mare, se consacră sarcinii de a alege din opera lui Aristotel ceea ce e compatibil cu dogma. Pentru a înlătura contradicţiile dintre aristotelism şi Sfînta Scriptură, Albert cel Mare stabileşte o distincţie între cunoaşterea ştiinţifică şi revelaţie.

Scanned with OKEN Scanner

Teologia, care acceptase serviciile filozofiei pentru a realiza acordul dintre credinţă şi ştiinţă, nu putea admite existenţa a două adevăruri, fiindcă această concepţie ar fi dus la emanciparea raţiunii. Criza care ameninţa teologia scolastică a fost evitată, pentru moment, de *Toma d'Aquino* (1226—1274), cel mai mare reprezentant al filozofiei scolastice.

Toma a dus lupta pe două fronturi : împotriva misticilor, adepţi ai lui Bernard de Clairvaux, şi a franciscanilor, care umileau raţiunea în faţa credinţei, precum şi împotriva aristotelismului, care pusese în circulaţie ideea eternităţii lumii — incompatibilă cu dogma facerii lumii, la o anumită dată, de către Dumnezeu — determinismul fizic şi psihic şi existenţa unei inteligenţe unice, comune întregii umanităţi, ceea ce contrazicea ideea unui suflet individual şi a nemuririi personale.

Problema care se punea era de a combate aristotelismul cu arme aristotelice şi de a justifica credinţa cu argumente raţionale.

Punctul de plecare al filozofiei tomiste e că adevărul e unul. Adevărul ştiinţei şi adevărul credinţei trebuie să coincidă, fiindcă nici raţiunea întrebuinţată corect, nici revelaţia care vine de la Dumnezeu nu se pot înşela. Dacă adevărul raţional contrazice dogma, înseamnă că raţiunea a greşit şi că adevărul trebuie revizuit, dar în numele raţiunii mai bine luminate. Astfel ştiinţa şi filozofia aristotelică, departe de a primejdui adevărurile credinţei, aduc acestora cel mai puternic sprijin, iar raţiunea iluminată de credinţă ajunge, cu ajutorul lui Aristotel, la deplina înţelegere a lumii sensibile.

Astfel, considerînd faptele rînd pe rînd sub unghi uman şi sub unghi divin, Toma pretinde a construi un sistem care, prin logica lui internă, să ducă la confirmarea dogmei şi să fie în acelaşi timp conform cu ştiinţa aristotelică pentru tot ce priveşte lumea sensibilă.

Dar, încorporînd ştiinţa şi filozofia lui Aristotel în sistemul dogmatic al bisericii, Toma d'Aquino nu a putut rezolva contradicţia dintre teologie şi raţiune decît admiţînd că ele diferă prin obiectul şi metoda lor.

Summa theologica a lui Toma d'Aquino constituie sinteza întregii gîndiri medievale şi concepţia despre lume pe care o conţine serveşte şi azi ca bază întregului învăţămînt teologic din universităţile catolice, iar reacţiunii internaţionale ca armă împotriva materialismului dialectic şi istoric. Dar această sinteză a provocat, încă din secolul al XIII-lea, opoziţia gîndirii critice şi a creat o contradicţie care avea să ducă la ruina filozofiei scolastice. Dialectica aristotelică a întărit nu credinţa, ci raţiunea, căreia i-a permis să ia cunoştinţă de natura, de mijloacele şi de limitele ei şi, dovedindu-i incapacitatea de a se ridica la cunoaşterea lui Dumnezeu, i-a atribuit sarcina de a studia omul şi natura. Tomismul a comunicat astfel gîndirii medievale esenţa eternă a umanismului : încrederea în valoarea naturii şi în puterea raţiunii. Renaşterea nu a avut decît să separe activitatea intelectuală de scopul supranatural şi s-o

Scanned with OKEN Scanner

raporteze la om şi la natură pentru a seculariza gîndirea şi a întemeia umanismul clasic.

Separarea dintre ştiinţă şi teologie, admisă de tomism, se adînceşte în secolul al XIV-lea. Chiar contemporanul lui Toma d'Aquino, *Roger Bacon* (1214—1294), proclamase superioritatea experienţei asupra raţionamentului. Deşi admitea şi el că adevărul e unul şi că raţiunea trebuie să ajungă la un acord cu credinţa, adăuga însă că filozoful nu are să-şi piardă vremea stabilind concordanţe subtile, fiindcă nici demonstraţia cea mai concludentă nu poate produce certitudine, dacă nu e confirmată de experienţă. „Raţionamentul nu ajunge, dar experienţa e suficientă".

Duns Scott, William Ockham şi Nicolas Oresme, definind condiţiile de valabilitate ale ştiinţei, merg şi mai departe, orientînd gîndirea spre o ştiinţă pur matematică şi experimentală. Duns Scott defineşte în termeni aproape cartezieni criteriul adevărului. „A dovedi o propoziţie înseamnă a arăta fie că e imediat evidentă, fie că se deduce în mod necesar dintr-o propoziţie imediat evidentă". La rîndul său, Ockham proclamă superioritatea cunoaşterii senzoriale, cînd e vorba de existenţe şi fapte, asupra cunoaşterii abstracte, care nu poate dovedi existenţa unui lucru. Iar Nicolas Oresme (+ 1386), care a tradus în franţuzeşte *Politica* şi *Morala* lui Aristotel, anunţă, în comentariile sale asupra *Fizicii* aceluiaşi filozof, legea căderii corpurilor, rotaţia pămîntului şi principiul geometriei analitice. „Pămîntul se mişcă, iar soarele nu" *(La terre se meut, et le soleil non)*, spune Oresme.

Se pune acum întrebarea : de ce aceste descoperiri nu au dus, încă din secolul al XIV-lea, la constituirea ştiinţei moderne şi a trebuit să aşteptăm pînă în secolul al XVI-lea apariţia lui Copernic şi a lui Galilei ?

În primul rînd, fiindcă anticipaţiile geniale ale filozofiei anglo-franceze din secolul al XIV-lea nu se întemeiau pe studiul direct al naturii, ci pe mărturiile antichităţii şi aceste mărturii nu erau cunoscute decît indirect şi fragmentar, întîi din ceea ce păstraseră părinţii bisericeşti, apoi din traduceri nesigure, din compendii şi din comentarii ajunse în Apus prin mijlocirea sirienilor, arabilor şi evreilor.

Dar chiar şi atunci cînd ştiinţa greacă a devenit accesibilă prin operele ei de bază, cum a fost *Fizica* lui Aristotel, ea nu putea duce spiritul decît într-un impas, fiindcă *Fizica* lui Aristotel nu e greşită numai în principiile sale de bază, ci şi în amănuntele sale.

Soluţiile ei la unele probleme de însemnătate capitală, ca, de exemplu, explicaţia aparenţei bolţii cereşti şi teoria elementelor, sînt nu numai false, dar şi paralizante, şi fără viitor. Ca şi Ptolemeu, Aristotel reduce mişcările corpurilor cereşti la rotaţii de sfere în jurul pămîntului imobil. În privinţa elementelor, el acceptă concepţiile superficiale ale predecesorilor săi care distingeau întocmai ca omul primitiv, trei stări principale ale materiei (solid, lichid

Scanned with OKEN Scanner

şi gazos), reprezentate prin trei elemente : pămîntul, apa şi aerul, la care se adaugă al patrulea element, inexplicabil, focul. Aceste teorii au împiedicat pe cele mai iscusite spirite să se ocupe de probleme reale.

Cu toate acestea, enciclopedia aristotelică s-a impus cu atît mai mult, cu cît, prin structura ei sistematică şi prin virtuozitatea dialectică a autorului, a dat impresia unui corp de adevăruri, care explică rostul tuturor lucrurilor existente. Învăţaţii şi-au exercitat mintea asupra acestui tezaur de cunoştinţe cu aceeaşi perseverenţă cu care înainte comentaseră Biblia. Ei nu au făcut decît să înlocuiască autoritatea Bibliei cu autoritatea antichităţii clasice. Între spirit şi realitate se interpune textul clasic. Spiritul ştiinţific nu va putea triumfa decît atunci cînd superstiţia antichităţii va fi fost învinsă — adică în secolul al XVII-lea.

2. ÎNCEPUTUL LITERATURII CULTE ÎN LIMBA POPULARĂ

Cu toată opoziţia pe care o întîmpină de la o vreme chiar în sînul şcolii, logica scolastică rămîne singurul instrument de cercetare şi de descoperire a adevărului. Problema e mereu aceeaşi, anume raportul dintre credinţă şi raţiune, şi principiul autorităţii e recunoscut chiar şi de filozofii cei mai independenţi, ca Abélard, Bacon şi Oresme. Filozofia modernă începe abia în secolul al XVI-lea.

Dacă totuşi spiritul modern se eliberează cu un secol mai devreme de tutela bisericii, faptul se datoreşte unui dublu curent, poetic şi erudit, care introduce un fel de a vedea, de a simţi şi de a gîndi mai larg şi mai liber. În locul raportului dintre credinţă şi raţiune, poeţii şi eruditii iau în discuţie probleme noi, în adevăr moderne : raportul dintre om şi natură, individ şi societate, bărbat şi femeie, iubire platonică şi iubire corporală, problema căsătoriei şi a fericirii. Aceste probleme s-au pus mai întîi în Franţa şi s-au exprimat în forme literare care s-au răspîndit în toată Europa şi au conferit Franţei un prestigiu şi o autoritate universală în secolele XII şi XIII.

Poemele epice, care au apărut în secolul al XI-lea, la apogeul feudalismului, au fost expresia cea mai înaltă a societăţii feudale, întemeiată pe război. *La Chanson de Roland* sau *Raoul de Cambrai* sînt glorificarea idealului cavaleresc de vitejie, de credinţă şi de fidelitate feudală.

La sfîrşitul secolului al XII-lea, poemele epice se transformă în romane de iubire şi de aventură. Inspiraţia lor se îndepărtează de idealul eroic şi religios, fiindcă împrejurările de viaţă ale nobilimii se schimbă. Progresul monarhiei şi pacea internă favorizează prosperitatea economică. Gustul pentru lux şi confort pătrunde în castelul feudal şi, sub influenţa femeii, caracterul cavalerului se

Scanned with OKEN Scanner

îmblînzeşte şi manierele lui se şlefuiesc. Literatura însoţeşte evoluţia societăţii şi-i oglindeşte transformările. Acţiunea vechilor epopei eroice se lungeşte şi se complică prin introducerea unor episoade împrumutate din legendele străine, celtice sau greco-romane. Aşa s-au născut romanele epice, cum sînt legenda Graalului şi romanul *Tristan şi Isolda*, în care femeia şi iubirea joacă rolul de căpetenie.

În acelaşi timp, în sudul Franţei, mai ales la curtea conţilor de Toulouse, s-a dezvoltat o poezie pe care italienii, confundînd pe toţi francezii din sud cu provensalii, au numit-o *provensală*.

Înainte de cruciada împotriva albigensilor, sudul Franţei atinsese, în privinţa industriei şi comerţului, un grad de dezvoltare comparabil cu acel al italienilor. „Naţiunea din sudul Franţei, scrie Engels, denumită *vulgo* (în limba poporului) provensală, n-a avut, în evul mediu, numai o «dezvoltare valoroasă», ci se situa chiar în fruntea dezvoltării europene.

«Dintre toate naţiunile mai noi, ea cea dintîi a avut o limbă cultă. Arta ei poetică a servit tuturor popoarelor romanice, ba chiar şi germanilor şi englezilor, drept model pe atunci inegalat. Ea nu numai că a dezvoltat «în chip strălucit», «o fază a existenţei medievale», dar a şi reînviat în plin ev mediu un reflex al vechiului elenism. Aşadar, nu numai merite mari, ci de-a dreptul neasemuite «merite şi-a cîştigat» naţiunea francezilor din sud «în familia popoarelor europene»“ [3].

Poezia provensală s-a răspîndit în toată Europa: în Italia, la curtea lui Frederic al II-lea, în Castilia, pe timpul lui Alfons cel Învăţat, şi în Germania, unde s-a numit *Minnesang*.

Esenţa acestei poezii, cîntată de trubaduri pe la curţile nobililor, e exaltarea pînă la divinizare a femeii şi a iubirii. Ea şi-a găsit expresia cea mai înaltă în *Divina Comedie* a lui Dante şi în *Rimele* lui Petrarca.

Pînă în secolul al XIV-lea, Franţa exercitase asupra Europei o necontestată hegemonie literară şi artistică. O dată cu apariţia lui Dante, Italia ia direcţia mişcării literare şi artistice, care, prin poeţii, artiştii şi umaniştii ei, asigură triumful decisiv al spiritului modern, caracterizat prin libertatea de cercetare, prin spiritul istoric şi critic şi prin metoda experimentală.

Literatura italiană s-a format la şcoala poeziei provensale. Trubadurii împrăştiaţi de cruciada contra albigensilor găsesc refugiu la curtea lui Frederic al II-lea şi, împreună cu poeţii autohtoni, întemeiază prima şcoală de poezie italiană. *Canzonele* şi *sonetele*, cu exigenţele lor tehnice se impun poeţilor *volgari* (care scriu în limba poporului) şi-i deprind cu aspra disciplină a artei, fără de care nu există operă durabilă. La sfîrşitul secolului al XIII-lea se constituie la Bologna şi Florenţa, în jurul lui Guinizelli, Cavalcanti şi Gino da

[3] K Marx — Fr. Engels, *Despre artă şi literatură*, E.S.P.L.P., Bucureşti, 1953, p. 215.

Scanned with OKEN Scanner

Pistoia, o nouă şcoală poetică, *il dolce stil nuovo,* în care tradiţia provensală se combină cu poezia populară. La această şcoală au învăţat Dante şi Petrarca arta de a spiritualiza iubirea, de a o transforma într-o teorie poetică subtilă şi de a căuta inspiraţia nu în modele străine, ci în propriul lor suflet.

Întemeietorul poeziei italiene, *Dante Alighieri* (1265—1321) e „totodată ultimul poet al evului mediu şi cel dintîi poet al erei moderne“ [4]. Operele lui au anunţat în acelaşi timp, scrie Engels, „sfîrşitul evului mediu, feudal, şi zorile erei moderne capitaliste“ [5]. Prin entuziasmul său religios şi prin întreaga sa concepţie despre lume, Dante aparţine civilizaţiei medievale. *Sonetele* şi *canzonele,* care formează substanţa primei lui cărţi, *Vita Nuova,* sînt o apoteoză, de cea mai autentică tradiţie provensală, a femeii iubite, care devine un simbol de perfecţiune şi un exemplu al tuturor virtuţilor.

Medieval a fost Dante şi prin concepţiile sale politice. Partizan convins al supremaţiei imperiale, el socotea monarhia Capetingilor ca o uzurpare a drepturilor conferite de Dumnezeu împăraţilor, iar în republicile italiene nu vedea decît nişte cuiburi de rebeli. Idealul lui era monarhia universală a Ottonilor şi a Hohenstaufilor.

Dante se aruncase cu pasiune în luptele politice care sfîşiau Florenţa şi, surghiunit în 1302, îşi pusese toată nădejdea de reîntoarcere în expediţia lui Enric al VII-lea de Luxemburg, „demnul urmaş al cezarilor“, care venise să-şi afirme drepturile asupra Italiei (1311). Sfîrşitul lamentabil al expediţiei i-a spulberat toate nădejdile. În 1321, a murit în exil, după ce a rătăcit douăzeci de ani pe la curţile seniorilor din nordul Italiei. Experienţa, care i-a arătat „cît de sărată-i pîinea altuia şi cît e de greu să urci şi să cobori pe scări străine“, i-a inspirat cele mai puternice accente din *Infern.*

Sub conducerea lui Virgiliu, considerat în evul mediu ca profet, Dante străbate infernul, unde osîndiţii de veci îşi ispăşesc păcatele, şi urcă muntele purgatoriului unde, prin purificări dureroase, sufletele celor pocăiţi ajung treptat la starea de nevinovăţie a primilor oameni.

În vîrful purgatoriului, Beatrice se arată lui Dante „în strălucirea vie a lumii eterne“ şi, prin puterea privirii sale, îl ridică din planetă în planetă pînă în faţa tronului lui Dumnezeu. Vederea devenindu-i mai pură şi mai pătrunzătoare, Dante distinge în strălucirea empireului — spaţiu infinit şi imobil, care nu cunoaşte nici timp, nici mişcare — nouă cercuri luminoase, care se învîrt vertiginos în jurul punctului divin : sînt cele nouă cete îngereşti (serafimii, heruvimii, tronurile etc.). Condus în mijlocul Rozei cereşti, poetul vede pe aleşii vechii şi noii alianţe aşezaţi, ca într-un amfiteatru, pe scările Rozei cereşti, apoi, la intervenţia Maicii Domnului, îi este îngăduit să fixeze punctul luminos

[4] Fr. Engels, *Prefaţa* la *Manifestul Partidului Comunist,* Editura Politică, Bucureşti, 1960, p. 26.
[5] *Ibidem.*

Scanned with OKEN Scanner

în care distinge dubla natură a lui Cristos şi unitatea celor trei persoane divine. În timp ce meditează asupra acestor revelaţii, un fulger de lumină îi străbate mintea şi-i revelează cele mai înalte mistere creştine. Cu această viziune mistică se termină *Divina Comedie.*

Călătoria în cele trei împărăţii ale morţii e istoria izbăvirii personale a lui Dante, care, prin pocăinţă şi ispăşire, se ridică treptat de la starea de păcat pînă la înţelegerea celor mai nepătrunse taine, şi, în acelaşi timp, drumul pe care umanitatea trebuie să-l străbată pentru a ajunge la mîntuire.

În această istorie a izbăvirii, Dante a intercalat episoade care expun destinul unui mare număr de persoane istorice sau contemporane şi ideile sale asupra tuturor problemelor timpului. *Divina Comedie* constituie primul tablou epic al vieţii comunale, în care se plămădeşte societatea modernă. Pasiunea luptelor politice vibrează în cuvintele cu care poetul îşi întîmpină prietenii şi duşmanii întîlniţi în lumea cealaltă.

Italienii din secolul al XIV-lea au văzut în *Divina Comedie* o enciclopedie a tuturor ştiinţelor ; abia în secolul al XIX-lea ei au descoperit că Dante a creat limba literară italiană şi una din cele mai geniale opere ale tuturor literaturilor.

Dar *Divina Comedie* nu a concentrat numai ideile şi pasiunile timpului în care a apărut. Personalitatea lui Dante se manifestă în toate episoadele, mai ales cînd se întreţine cu florentinii săi despre problemele politice, religioase, artistice şi literare care-l interesează. Mîndria lui de florentin, conştiinţa superiorităţii lui şi admiraţia lui pentru antichitate fac din Dante un precursor al Renaşterii.

Evul mediu e plin de amintiri antice, dar aceste amintiri sînt mai mult material de enciclopedie. Dante reînvie însuşi sentimentul vieţii antice. El a aşezat în vestibulul infernului sufletele înţelepţilor şi ale eroilor antici, care, deşi n-au păcătuit, n-au putut fi salvaţi, fiindcă nu primiseră botezul. Într-o grădină verde se plimbă gravi, vorbind în şoaptă, Hector, Enea, Cezar, mai la o parte Saladin, apoi ceva mai departe Aristotel, înconjurat de *familia filosofică* compusă din Socrate, Platon, Democrit, Anaxagoras, Tales şi Averroes, cel care scrisese *Marele Comentariu.* Scena anticipează atmosfera academiilor din secolul al XV-lea.

Pe lîngă aceasta, Dante exprimă un nou sentiment al naturii şi o nouă concepţie despre om. Comparaţiile lui au un caracter de simplitate şi de familiaritate homerică. Un osîndit care încearcă să distingă prin întuneric trăsăturile celor doi vizitatori neaşteptaţi evocă imaginea bătrînului croitor care, clipind puternic din ochi, încearcă să tragă firul prin urechile acului. Peripeţiile călătoriei pe lumea cealaltă au toate aparenţele unei călătorii adevărate. Centaurii din infern îşi dau seama că tovarăşul lui Virgiliu e viu, din faptul că greutatea corpului lui rostogoleşte pietrele povîrnişului pe care coboară, iar sufletele din purgatoriu trag aceeaşi concluzie din umbra pe care corpul lui Dante o aruncă pe coasta muntelui.

Scanned with OKEN Scanner

În sfîrşit, Dante excelează în arta de a crea atmosfera. Descrierea pădurii întunecoase şi sentimentul de groază pe care-l inspiră coborîrea iminentă în bezna întunericului îţi sugerează de la primele versuri tabloul infernului. Tot aşa, murmurul infinit al mării, care freamătă şi străluceşte la primele sclipiri ale zorilor, suspinul de uşurare la vederea cerului înstelat şi aspiraţia nestăpînită spre lumină, ca şi forma purgatoriului care, din mijlocul valurilor, se ridică spre cerul lunar, exprimă avîntul sufletului spre cer şi dau nota fundamentală a purgatoriului. *Divina Comedie* ne-a dat primele exemple de glorificare poetică a naturii, în care stă secretul artei Renaşterii.

În mijlocul naturii glorificate, omul apare înconjurat de o aureolă eroică. Epopeea franceză a creat tipul eroului războinic, credincios seniorului şi sie însuşi. Pentru a nu fi bănuit de lipsă de curaj, Roland întîrzie să sune din corn după ajutor şi astfel pricinuieşte moartea întregii sale oştiri. Eroismul tragic al lui Roland, care purcede din conflictul dintre datorie şi onoare, legătura de fraternitate, care uneşte pe vasal şi pe senior, sentimentul de datorie feudală, care-l obligă pe Bernier să-şi îndeplinească toate obligaţiile faţă de Raoul de Cambrai, înainte de a-i cere socoteală de moartea mamei sale — sînt lucruri neînţelese pentru Dante, fiindcă în Italia dezvoltarea precoce a oraşelor a împiedicat feudalismul să prindă rădăcini adînci. Poemele epice n-au fost cunoscute în Italia decît prin traduceri şi adaptări.

Viaţa comunală, în care, prin energie şi inteligenţă, oricine se putea ridica la rangul întîi, şi-a făurit alt ideal de om, pe care îl găsim deja schiţat în *Divina Comedie*. Nobleţea adevărată nu stă, pentru Dante, în nume, rasă şi avere, ci în superioritatea inteligenţii şi a voinţei. Francesca da Rimini preferă să îndure pe vecii vecilor chinurile iadului, decît să fie despărţită de iubitul ei. Contele Ugolino, închis de arhiepiscopul Pisei într-un turn, moare în chinurile cele mai grozave, după ce şi-a văzut cei doi fii şi cei doi nepoţi pierind de foame. Dante l-a înfăţişat în infern, rozînd ceafa duşmanului său de moarte şi ştergîndu-şi gura de părul lui. Pentru toată fericirea raiului nu şi-ar lăsa victima din mîini. Farinata degli Uberti, osîndit pentru erezie, stă drept în cosciugul de fier înroşit de foc, sfidînd puterile iadului şi divinitatea care, cu toate torturile, nu-l pot înfrînge. Aceasta e deja idealul de bărbăţie *(virtù)* al Renaşterii.

Dante avea mai mult nostalgia decît înţelegerea antichităţii. *Petrarca* (1304—1374) a trăit în atmosfera intelectuală a vechii Rome. Pentru el, romanii erau strămoşii direcţi ai italienilor, şi una din dorinţele lui cele mai vii a fost să vadă reînviind gloria Romei antice. De două ori s-a adresat papii Benedict al XII-lea, implorîndu-l să părăsească Avignonul şi să se întoarcă la Roma. Iar cînd Cola di Rienzo a proclamat, în 1347, republica la Roma,

Scanned with OKEN Scanner

Petrarca l-a salutat ca pe tribunul trimis de Dumnezeu să libereze Italia de „tiranii străini".

Insuccesul încercării lui Rienzo l-a dezgustat şi mai mult de vremea sa şi l-a făcut să caute consolare în trecutul măreţ al Romei. Într-o asemenea dispoziţie sufletească el a compus *Africa,* epopee al cărei erou e Scipio Africanul, şi *De viris illustribus,* cuprinzînd douăzeci şi patru de biografii de bărbaţi celebri, toţi romani, afară de trei. Petrarca nu a ales personaje contemplative, înrudite cu temperamentul său, ci a zugrăvit mai ales oameni de acţiune, generali şi bărbaţi de stat, ca Scipio, Cato Censorul şi Cezar, cu care nu avea nici o afinitate sufletească. De aceea caracterizările lui se reduc la parafrazarea lui Titus Livius.

Cu toate acestea, pentru a păstra pură ideea Imperiului roman, Petrarca a lăsat la o parte fabulele medievale şi şi-a întemeiat expunerea exclusiv pe documente clasice, examinate la lumina raţiunii. Coborîndu-se la sursele originale şi proclamînd, mai presus de Cicero şi Aristotel, suveranitatea raţiunii, Petrarca defineşte spiritul critic şi pune baza istoriografiei umaniste. *Ad fontes !* devine deviza umaniştilor şi principiul fecund al criticii filologice.

Însufleţirea pentru antichitate explică şi pasiunea lui de colecţionar de monede, inscripţii şi manuscrise vechi. Petrarca, cutreierînd Italia, Elveţia, Franţa şi Germania, a descoperit mai multe discursuri ale lui Cicero *(Pro Archia, Pro Milone, Pro Marcello* etc.), şi scrisorile lui către Atticus, Brutus şi Quintus.

Petrarca nu s-a mulţumit să le strîngă pentru plăcerea de a avea piese rare, ci le-a studiat de aproape cu dorinţa de a le pătrunde spiritul şi de a descoperi în fiecare autor ceea ce e original şi personal *(quiddam suum ac proprium).* Petrarca e primul scriitor care nu caută în operele antice lecţii de morală şi alegorii, cum se obişnuia în evul mediu, ci e în stare să guste frumuseţea stilului şi să aprecieze originalitatea gîndirii. În *Rimele* sale italieneşti descrie chinurile iubirii sale neîmpărtăşite pentru Laura, după cazuistica amoroasă a poeziei provensale, dar cu un puternic accent personal şi cu o mare originalitate de simţire. Laura nu mai e nici simbol, nici înger. E o femeie în carne şi oase, a cărei atracţie învinge orice putere de rezistenţă, şi poetul mărturiseşte că, dacă iubirea sa a rămas pur platonică, meritul revine în întregime Laurei. Cu Petrarca, iubirea se coboară din nou pe pămînt.

Decepţiile sentimentale l-au silit să se coboare în sine însuşi, să se analizeze, să-şi disece bucuriile, durerile, dorinţele şi amărăciunile şi să se judece. Rezultatul acestei analize n-a fost cum ne-am fi aşteptat de la un creştin intrat pe jumătate în ordinul monahal, un sentiment de smerenie şi de renunţare, ci, dimpotrivă, un sentiment de vanitate. Petrarca e convins că ceea ce a descoperit în sufletul său interesează umanitatea. De aceea, considerînd că *Rimele* italieneşti nu-l pot face cunoscut decît în oraşele Italiei, şi-a răspîndit confesiunile în tratate latineşti, ca *De vera sapientia, De sui ipsius et multorum ignorantia* şi *De contemptu mundi.*

Scanned with OKEN Scanner

Nimeni nu a ştiut mai bine decît Petrarca să-şi procure satisfacţiile de amor propriu la care aspira. Casa lui din Arezzo era păzită ca un monument istoric ; Florenţa i-a propus o catedră şi restituirea tuturor bunurilor confiscate tatălui său, împăratul Carol al IV-lea l-a numit conte palatin, papa i-a oferit postul de secretar apostolic, iar Universitatea din Paris şi Senatul din Roma i-au oferit în acelaşi timp coroana de lauri. Optînd pentru aceasta din urmă, în ziua de paşti, 1341, a fost încununat solemn pe Capitoliu.

Cu toate aceste satisfacţii de vanitate profană, Petrarca rămîne legat de gîndirea medievală, prin dispreţul său pentru viaţa activă şi prin izolarea sa într-o viaţă contemplativă. „Adevărata înţelepciune" pentru el rămîne cuvîntul lui Cristos. El nu admite filozofia antică decît în măsura în care nu contrazice învăţătura creştină. Gîndirea rămîne sub controlul credinţei. Studiul antichităţii a fost pentru el izvorul unei meditaţii solitare.

Sub influenţa lui Petrarca, studiul antichităţii ca ideal de cultură umană tinde să devină elementul fundamental al educaţiei. Această tendinţă se manifestă nu în contradicţie, ci în armonie cu doctrina creştină. Forţele de înnoire se dezvoltă, pînă la începutul secolului al XV-lea, în cadrul vechii orînduiri, fără să caute şi fără să dorească o ruptură cu trecutul.

Exemplu caracteristic în această privinţă e *Giovanni Boccaccio* (1313—1375). Autorul *Decameronului* e considerat, în general, ca reprezentant tipic al păgînismului Renaşterii. N-a înfăţişat el, în triumful instinctelor naturale, superioritatea drepturilor naturii asupra ascetismului medieval ? Această opinie se întemeiază pe satirele îndreptate contra clerului, cum e istoria evreului Abraham, care, îndemnat de un prieten creştin să se boteze, nu se hotărăşte decît după ce a văzut Roma ; el n-a găsit nici urmă de sfinţenie şi de evlavie în viaţa papilor, cardinalilor şi a celorlalţi preoţi, dar tocmai acest lucru l-a convins de superioritatea creştinismului, căci o religie pe care păstorii ei se străduiesc din toate puterile s-o compromită şi care, cu toate acestea, străluceşte tot mai puternic şi mai pur, nu poate fi decît opera duhului sfînt. Satira moravurilor clerului, departe de a constitui indiciul spiritului modern, e de cea mai autentică tradiţie medievală şi populară. Exercitîndu-şi verva satirică pe socoteala clerului, Boccaccio ştie că cititorii săi nu vor confunda persoana şi funcţia preoţilor şi că purtarea acestora nu va pune în discuţie legitimitatea dogmei.

La Boccaccio, ca şi la Petrarca, influenţa antichităţii se manifestă prin deşteptarea simţului artistic. În opera lui Boccaccio apar pentru prima dată zeii păgîni, nu ca elemente religioase, ci ca simboluri ale frumuseţii şi fericirii. În romanul său din tinereţe, *Filocolo*, Venus, învesmîntată într-un văl transparent, prin care i se vede trupul strălucitor de parcă ar fi fost stropit cu rouă, aleargă în ajutorul celor doi tineri eroi care se iubesc, Florio şi Biancofiore. Admiraţia pentru capodoperele antice îl îndeamnă să studieze şi să imite procedeele artistice ale autorilor lor, pentru a produce opere asemănătoare, dar originale.

Scanned with OKEN Scanner

Aşa a izbutit Boccaccio să dea formă artistică unei serii de nuvele, de origine diversă, care circulau în toate ţările, şi să exprime prin ele viaţa societăţii laice din timpul său. Pe vechiul fond medieval, care constituie materia *Decameronului*, cu povestiri de dragoste şi romane de aventură, cu veşnicele glume pe socoteala bărbatului înşelat, a clericilor desfrînaţi, a medicilor şarlatani şi a magistraţilor venali, Boccaccio zugrăveşte, din punctul de vedere laic, moravurile din timpul său şi proclamă idealul unei societăţi naturale şi libere, în care femeile triumfă prin isteţimea lor, iar bărbaţii prin voinţa şi energia lor.

Elementul nou în opera lui Boccaccio e conştiinţa sa de laic, care nu e de origine cărturărească, ci socială. Nu modelul antichităţii, ci triumful burgheziei florentine asupra clerului şi nobilimii se exprimă în laicismul lui Boccaccio. Politica florentină, care de un secol tinde la independenţă faţă de împărat şi de papă, găseşte în Baccaccio un ecou care ne permite să măsurăm tot progresul realizat de societatea florentină în cursul secolului al XIV-lea. Pe cînd Dante visează încă la monarhia universală a împăraţilor germani, Boccaccio contestă împăratului dreptul de a domni peste alte naţiuni decît a teutonilor săi şi preferă să moară decît să arunce „crinii florentini" la picioarele „corbilor septentrionali". Forţele care se ridică împotriva universalismului medieval purced din noile condiţii sociale şi politice create prin renaşterea comerţului şi industriei.

3. UMANISMUL CIVIC

Primele manifestări de realism şi de clasicism, perceptibile în opera lui Dante, Giotto şi Nicola Pisano, care păreau a prevesti Renaşterea, au fost atenuate sau eliminate în cursul secolului al XIV-lea de influenţa copleşitoare a goticului francez în artă şi de ascetismul medieval în gîndire. Umaniştii nu s-au mărginit să considere viaţa contemplativă ca un ideal superior de viaţă ; ei au justificat cu aforisme stoice retragerea înţeleptului din viaţa activă. Noul curent realist, întemeiat pe aderenţa imediată şi strînsă la realitatea socială, nu se afirmă în mod decisiv decît la începutul secolului al XV-lea, cînd cultura Renaşterii a triumfat asupra culturii medievale. Generaţia care a produs pe Brunelleschi, Donatello şi Masaccio, pe Leonardo Bruni, Pier Paolo Vergerio şi Leon Battista Alberti a inaugurat o nouă epocă în istoria culturii şi a aşezat-o sub semnul „vieţii active".

Un cult nou şi entuziast pentru antichitatea clasică a creat o nouă atmosferă intelectuală care condamnă hotărît ascetismul medieval şi retragerea învăţaţilor din viaţa activă. Identificarea umanismului cu societatea laică şi cu inte-

Scanned with OKEN Scanner

resele superioare ale republicii la Florenţa a ridicat probleme etice, filozofice şi artistice noi, care au fost rezolvate în conformitate cu interesele societăţii laice. Umaniştii pătrund în serviciile publice care constituiseră monopolul clerului şi, confruntaţi cu sarcinile politice curente, se deprind să trateze problemele nu în abstract, ci în funcţie de interesele vitale ale republicii. Referirile la faptele eroice ale romanilor nu sînt simple teme de retorică, ci exemple menite să justifice măsurile de salvare publică şi să susţină rezistenţa împotriva puterilor care ameninţau independenţa politică şi libertăţile civice ale republicii florentine. Aşa a luat naştere *umanismul civic,* care cuprinde principiile de bază ale Renaşterii.

Este meritul istoricului Hans Baron de a fi dovedit că războiul Florenţei pentru apărarea independenţei sale şi a libertăţilor civice împotriva expansiunii ducelui de Milano, Giangaleazzo Visconti, a jucat un rol decisiv în formarea gîndirii Renaşterii [6]. Timp de trei decenii (1397—1427), republica florentină a susţinut, aproape singură, o luptă dîrză pentru apărarea independenţei sale. Pe punctul de a se prăbuşi, împresurată de duşmani care erau gata să-şi împartă prada, ea a fost salvată de moartea neaşteptată a ducelui de Milano, care venea ca o răsplată a nezdruncinatei sale rezistenţe.

Chiar şi istoricii care au admirat-o au considerat această rezistenţă ca o deplorabilă „risipă de energie". În timpul evului mediu tîrziu, republica florentină reprezenta principiul acelei rezistenţe faţă de expansiunea viscontiană, care va însemna apusul idealului unui regat italian ; or, „acest regat, chiar inspirat de dorinţa de putere, ar fi împiedicat ca zorile erei moderne să însemne pentru Italia începutul marii tragedii istorice" [7].

Privită prin prisma luptei pentru unitatea Italiei din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, rezistenţa republicii florentine la expansiunea ducelui de Milano nu putea apărea decît ca o „eroare fatală" [8].

---

[6] Hans Baron, *Die politische Entwicklung der italienischen Renaissance* în „Historische Zeitschrift", CLXXIV (1952), pp. 31—56 ; *Struggle for Liberty in the Renaissance ; Florence, Venice and Milan in the Early Ouattrocento in* „American Historical Review", LVIII (1953), pp. 265—289 şi 544—570 şi *The Crisis of the Early Italian Renaissance,* 2 vol., Princeton, New Jersey, 1955.

[7] F. Landogna, *La politica dei Visconti in Toscana,* Milano, 1929, citat după H. Baron, *The Crisis* etc., vol. II, p. 381.

[8] Pentru istoricul problemei, vezi : G. Falco, *Signorie e Principati,* în *Enciclopedia Italiana,* XXXI (1936) ; F. Landogna, *op. cit.,* — S. Favela, *Siena nel quadro della politica viscontea,* Siena, 1936 ; F. Cognasso, *Problemi politici del Rinascimento,* Torino, 1930 ; M. de Boüard. *Les origines des guerre d'Italie. La France et l'Italie au temps du grand Schisme d'Occident,* Paris, 1936 ; D. M. Bueno de Mesquita, *Giangaleazzo, Duke of Milan, 1385—1402* Cambridge, 1941 ; L. Simeoni, *Le Signoire,* în col. „Storia politica d'Italia ", 1950 ; N. Valeri, *L'Italia nell'età dei Principati* 1343—1516. Verona, 1950.

Scanned with OKEN Scanner

Hans Baron contestă caracterul ştiinţific al unui procedeu care aplică unor evenimente din secolul al XV-lea criteriile politice ale secolului al XIX-lea. În condiţiile de la începutul secolului al XV-lea, înfrîngerea ducelui de Milano era condiţia necesară a triumfului Renaşterii. Toate elementele noi — umanismul şi arta care constituie esenţa Renaşterii — au apărut mai întîi la Florenţa, sub influenţa luptei pentru independenţă. Renaşterea ar fi fost înăbuşită în germene dacă Florenţa ar fi ajuns un oraş provincial într-o monarhie supusă „tiraniei" ducilor de Milano. La fel, Renaşterea tîrzie nu se poate concepe fără existenţa republicii veneţiene şi fără o viaţă independentă la Roma.

Alţi istorici, ca F. Cognasso şi M. de Boüard, recunosc că ideile şi sentimentele care au inspirat naţionalismul modern n-au putut juca un rol efectiv în politica principilor din timpul Renaşterii. Lozinca unităţii şi păcii Italiei n-a fost pentru ei decît o temă de propagandă sau sentimentul izolat al unor personalităţi, ca Petrarca, fără efect asupra opiniei publice sau asupra conduitei oamenilor politici.

Rezistînd politicii de expansiune a ducatului de Milano şi a regatului napolitan, Republica florentină şi-a salvat „forma populară de guvernămînt" [9] şi libertăţile cetăţeneşti, care au făcut posibilă libera dezvoltare a culturii Renaşterii.

În afară de aceste considerente, trebuie să remarcăm că eşecul diferitelor încercări de unificare a Italiei în timpul Renaşterii se datoreşte faptului că Italia nu forma o piaţă naţională şi era lipsită de un centru economic dominant. Exemplul italian aduce astfel o confirmare decisivă importanţei pe care marxismul o acordă pieţei naţionale în formarea statului naţional. Identificînd condiţiile politice din timpul Renaşterii cu cele din secolul al XIX-lea, apărătorii tezei unităţii italiene n-au ţinut seamă de forţele contrare centralizării.

Cum în cursul luptei pentru apărarea libertăţii şi independenţei Florenţei s-au cristalizat principiile de bază ale umanismului civic, credem necesar să înfăţişăm pe scurt istoricul acestei lupte.

Ca aliat al Padovei, ducele de Milano, Giangaleazzo Visconti (1385—1402), a răsturnat dominaţia Scaligerilor asupra Veronei şi Vicenzei, pentru a se întoarce apoi împotriva Padovei şi a încorpora în domeniile sale aproape toată cîmpia Padului.

---

[9] *„Forma rei publicae gubernandae utimur ad libertatem paritatemque civium maxime omnium directa, quae, quia aequalissima in omnibus est, popularis nuncupatur"* [Noi ne folosim de forma de guvernămînt republicană care tinde la libertatea şi egalitatea tuturor cetăţenilor, şi care, deoarece e perfect egală pentru toţi, se numeşte populară (Leonardo Bruni, *Oratio in funere Nannis Strozae*, la Hans Baron, *op. cit.*, vol. II, p. 622, n. 17)].

În fața primejdiei care o amenința, Florența a căutat să determine intervenția Veneției și să formeze o ligă cu toate statele direct amenințate de Milano, dar Veneția s-a lăsat cîștigată de Visconti prin concesiunea orașului Treviso, și Florența a trebuit să se mulțumească cu constituirea Ligii de la Bologna care grupa statele din nord-estul peninsulei (Padova, Ferrara, Mantova, Bologna și alte formațiuni politice mai mărunte).

În 1399 Mantova, Ferrara, Padova au rupt alianța cu Florența și Bologna și au recunoscut *signoria* (stăpînirea) ducelui de Milano. Exemplul lor a fost urmat de Pisa, de Siena și de Lucca, care făceau parte din domeniul florentin al Toscanei. Iar cînd dominația milaneză s-a întins și asupra orașelor din centrul Italiei — Cortona și Chiusi, Spoleto și Assisi — Florența nu mai forma decît o insulă înconjurată de posesiunile ducelui de Milano, care îi interceptau comunicațiile cu marea și cu Roma.

Giangaleazzo Visconti, care între timp cumpărase de la împăratul Germaniei titlul de duce de Milano și de prinț imperial, părea pe punctul de a uni sub sceptrul său tot centrul și nordul Italiei și de a se proclama rege.

Ducele de Milano și-a justificat agresiunile continue prin aspirația Italiei spre putere și pace care nu se putea realiza decît sub un singur cîrmuitor. Ușurința cu care statele urbane din nordul Italiei s-au supus dovedește că spiritul de autonomie și de libertate era stins în ele. Umaniștii din orașele cucerite au venit la Milano să sărbătorească cuceririle ducelui ca înfrîngeri ale particularismului și ale nesfîrșitelor lupte intestine. Giangaleazzo era prezentat ca un Mesia, trimis să unească toate statele particulare într-un „stat italian" cu capitala la Roma, fosta stăpînă a lumii.

În 1402, armata milaneză era pe punctul de a trece Apeninii și de a ataca Florența și, poate, Roma. Ultimul aliat al Florenței, Bologna, capitulase. Dar Giangaleazzo a ezitat să atace un oraș în care n-a găsit partizani. Epidemia de ciumă, care, în vara toridă a anului 1402, se răspîndise în toată Lombardia, a pricinuit moartea și a ruinat opera lui Giangaleazzo. Florența a fost salvată, dar nu datorită hazardului morții ducelui, ci rezistenței indefectibile a poporului florentin, în mijlocul căruia dușmanul n-a găsit trădători, ca în celelalte state urbane. După moartea ducelui, orașele cucerite de el s-au revoltat și, în cîțiva ani, ducatul a fost redus la teritoriile lombarde din jurul Milanului.

Dar moartea lui Giangaleazzo n-a înlăturat decît pentru moment primejdia care amenința independența republicilor comunale și a micilor seniorii. Politica de expansiune a Milanului a fost reluată de Ladislau, regele Neapolului.

Vasal nominal al scaunului papal, Ladislau, după ce a înfrînt puterea nobililor și a restabilit ordinea internă, a profitat de schisma cea mare care compromisese autoritatea papalității și a încercat să înlocuiască suzeranitatea papală asupra Neapolului prin supremația Neapolului asupra Romei. În 1404, el primise închinarea Romei și a teritoriilor ei și, înainte de sfîrșitul anului, a pus

Scanned with OKEN Scanner

stăpînire pe toată Umbria, inclusiv Perugia şi Assisi, şi pe alte oraşe din nordul statului papal. Papa Ioan al XXII-lea a consfinţit aceste uzurpaţii, cedînd Neapolului, printr-un pact formal, întreaga administraţie a Statului papal.

În 1409, bastionul Toscanei de sud, Cortona, era în mîinile lui Ladislau, iar trupele lui se aflau în faţa oraşelor Siena şi Arezzo. Dar Florenţa, aliindu-se cu Siena, i-a barat înaintarea. De data aceasta, alianţa cu Siena a durat pînă la sfîrşitul republicii florentine, restabilind primatul Florenţei în Toscana şi sentimentul de solidaritate în apărarea libertăţii civice într-o regiune înconjurată de state subjugate de „tiranie".

Pentru a dizolva liga antinapolitană, Ladislau i-a oferit Florenţei Cortona, în schimbul unei sume de bani. Unii conducători florentini erau dispuşi să accepte oferta. Dar majoritatea s-a opus, obiectînd că Ladislau nu face concesii Florenţei decît pentru a izola şi răsturna ultimul obstacol din calea monarhiei sale care cuprindea deja două treimi din teritoriul peninsulei. Cronicarii florentini confirmă sentimentul general de neîncredere în vorbele lui Ladislau care „urmărea să ruineze libertatea noastră" şi să-şi îmbogăţească soldaţii prin jefuirea Florenţei. Strigătul de război al regelui Neapolului era : „La Florenţa, la Florenţa !" [10]

În 1413, Ladislau, nemulţumit de concesiile papei, a luat cu asalt cetatea Vaticanului şi a prădat-o, iar în primăvara anului 1414 s-a pregătit să treacă Apeninii din Umbria şi să asedieze Bologna. Căderea Bolognei în mîinile lui Ladislau, care stăpînea deja Umbria, Roma şi Neapolul ar fi desăvîrşit încercuirea Florenţei şi i-ar fi interceptat căile comerciale vitale care o legau de nordul şi sudul Italiei.

În aceste condiţii, lupta dintre partizanii păcii şi exponenţii luptei de rezistenţă s-a aprins din nou. Ca şi Giangaleazzo, Ladislau spera că interesele industriei şi comerţului care aveau nevoie de pace vor prevala şi vor sili Florenţa să capituleze. Dar şi de data aceasta, marea burghezie care a organizat rezistenţa împotriva expansiunii milaneze a avut cîştig de cauză. Ea a arătat că supravieţuirea republicilor urbane din centrul Italiei era în interesul întregii peninsule şi că acordul dintre Florenţa, Veneţia şi Roma era indispensabil pentru a împiedica formarea unei monarhii, care să primejduiască independenţa tuturor. Dar, mai ales, reprezentanţii ei au făcut apel la iubirea de libertate a poporului florentin. „Pentru apărarea libertăţii noastre noi trebuie să sacrificăm totul" [11], spunea Niccolò da Uzzano, iar celălalt campion al luptei contra Milanului, Gino Capponi, adaugă : „Ar fi mai bine să trăim sub regimul ciompilor, decît sub tirania regelui". El n-avea încredere în propunerile de pace ale lui Ladislau : „Pacea a fost momeala tuturor trădătorilor !". Pacea, pe care ar fi acceptat-o el, era o pace bazată pe „securitate şi bună credinţă" *(sicurtà*

[10] H. Baron, *op. cit.*, vol. I, p. 320.
[11] S. Gutkind, *Cosimo de Medici*, Oxford, 1938, p. 52.

Scanned with OKEN Scanner

e onestà), adică o pace care ar fi asigurat independenţa Bolognei şi Sienei, împreună cu a Florenţei, sub garanţia Veneţiei şi a papii.

Moartea neaşteptată a lui Ladislau, în august 1414, a eliberat Florenţa şi celelalte state libere de ameninţarea unei primejdii iminente. Şi de data aceasta, planurile de expansiune ale unei monarhii care urmărea să-şi întindă autoritatea asupra întregii Italii au fost zădărnicite de curajul civic al poporului florentin.

Prin rolul jucat în aceste împrejurări decisive, Florenţa s-a ridicat din starea de republică urbană locală la rangul unui stat regional, a cărui sferă de acţiune se întindea „de la Alpi la Apulia, de-a lungul întregii Italii". Ea şi-a rotunjit teritoriul prin ocuparea Pisei şi şi-a asigurat comunicaţiile cu sudul prin alianţa cu Siena. Republica florentină a devenit astfel o putere italiană. „Curajul ei de a-şi asuma această îndrăzneaţă şi nouă sarcină a izvorît din convingerea că Florenţa, în timpul nostru, a atins punctul în care se afla Roma după victoria ei asupra Cartaginei" [12].

Dar pacea restabilită după moartea lui Ladislau n-a durat nici zece ani. Fiul şi moştenitorul lui Giangaleazzo, Filip Maria, a refăcut ducatul şi a reluat planurile de expansiune ale tatălui său [13]. Pentru a avea mînă liberă în răfuiala sa cu statele urbane din nord-estul Italiei, el a propus Florenţei delimitarea sferelor lor de interese printr-un tratat formal, ca acela pe care în zadar florentinii îl solicitaseră de la Giangaleazzo. În schimbul neutralităţii florentine, el promitea să nu treacă de o linie convenţională care urmărea crestele Apeninilor la vest, iar la sud lăsa Bologna şi Romagna în afară de sfera milaneză. Sub presiunea partizanilor păcii, guvernul florentin semnă tratatul.

Imediat, ca pentru a confirma avertismentul adversarilor săi, Filip Maria a ocupat Parma şi Brescia, apoi s-a întors împotriva Genovei. Florenţa a protestat împotriva violării tratatului şi, pentru a face posibilă rezistenţa Genovei, i-a plătit 100 000 de florini, în schimbul cesiunii portului Livorno, care era dependent de Genova şi deschidea Florenţei ieşire liberă la mare. (Portul Pisei, ocupat în 1404—1405 de Florenţa era în parte împotmolit, în parte distrus de genovezi.) Dar propaganda milaneză izbutise să convingă Genova de imensele avantaje materiale pe care le-ar fi avut ca port al ducatului de Milano, încît dogele partizan al rezistenţei a fost demis şi Genova s-a lăsat încorporată în posesiunile lui Filip Maria Visconti. În 1423, a fost ocupat Forlì care comanda principalul drum peste Apenini şi se afla în afara zonei de influenţă milaneză.

Noua violare a tratatului a provocat la Florenţa o revoltă patriotică, ca aceea care se produsese în timpul lui Giangaleazzo. În locul divergenţelor care ar fi făcut jocul inamicului, o unică stare de spirit : încredere absolută în valoarea libertăţii civice, mîndrie patriotică pentru misiunea republicii florentine de a

[12] Leonardo Bruni, *Historiae florentini populi*, p. 5, la Hans Baron, *op. cit.*, p. 324.
[13] Pasquale Villari, *Niccolò Machiavelli e i suoi tempi*, vol. I, Milano, 1912, p. 29.

Scanned with OKEN Scanner

zădărnici victoria „tiraniei" şi o adevărată exaltare rezultînd din „măreţia" primejdiei înfruntate.

Guvernul florentin a trimis ambasadori la Milano şi la Roma să facă cunoscută hotărîrea Florenţei „de a păstra libertatea pe care ne-au lăsat-o moştenire strămoşii" şi cum trecutul o dovedeşte limpede „noi vom persista în această hotărîre de a salva libertatea care ne e mai scumpă decît viaţa şi pentru care noi nu vom şovăi să riscăm avere, copii, fraţi, chiar trup şi suflet, fără rezervă".

La începutul anului 1424, cînd Filip Maria a ocupat Imola, nu departe de Forlì, Florenţa i-a declarat război. Într-un manifest, ea a adus la cunoştinţa Italiei conflictul său cu ducatul Milanului şi a declarat că „e hotărîtă să arate întregii Italii adevărata faţă a acestui apostol al păcii şi să nu-i permită ca, sub masca acestui cuvînt, să pregătească alte războaie şi mai mari" şi, „în numele păcii, să ne impună jugul servituţii" [14].

Dar încrezătoare în acordul încheiat cu Milano, Florenţa a neglijat să ia din timp măsurile militare necesare şi, în iulie 1424, forţele florentine, trimise în Romagna pentru a elibera Forlì, au fost distruse la Zagonara. Condotierii străini, însărcinaţi cu comanda trupelor florentine, au trecut în tabăra ducelui de Milano. O înfrîngere asemănătoare, provocată de aceeaşi trădare a comandanţilor, s-a produs, în anul următor, iar în mai 1427 a căzut în lupta de la Ottolengo, pe Pad, Nanni degli Strozzi, cel mai bun general al Ligii florentine, care nu era un mercenar de meserie, ci descendentul uneia din marile familii florentine şi adversar neînduplecat al ambiţiilor ducelui de Milano.

Aceste înfrîngeri succesive au provocat scene de disperare la Florenţa. Consternarea şi panica erau generale. Lupta între partide a reizbucnit cu furie. Opoziţia acuza guvernul că a provocat catastrofa, respingînd propunerile lui Filip Maria.

Dar sentimentul patriotic a învins repede descurajarea. În adunările din Palatul Senioriei, acuzaţiile reciproce dintre membrii partidului la putere au făcut loc hotărîrii unanime de a da o direcţie mai fermă politicii externe. Nici o voce nu s-a pronunţat pentru acceptarea faptului împlinit. „Noi trebuie să ne ridicăm în apărarea libertăţii noastre cu inimă fermă... Libertatea nu e de vînzare pentru tot aurul din lume" [15].

Oratorii aduc ca exemple de statornicie în situaţiile cele mai critice pe romani. Măreţia caracterului roman s-a manifestat, spun ei, mai mult în nenorocire decît în norocire. „Noi care ne coborîm din romani trebuie să avem curaj şi să ne purtăm ca bărbaţi". Exemplele de eroism ale Romei republicane au servit efectiv în aceste împrejurări la ridicarea moralului poporului florentin şi la consimţirea sacrificiilor necesare redresării situaţiei politice.

[14] Pasquale Villari, *op. cit.*, vol. II, p. 398.
[15] Hans Baron, *op. cit.*, vol. I, p. 338 şi vol. II, p. 602.

Scanned with OKEN Scanner

În 1427, s-a votat impozitul, numit *il catasto (cadastrul)*, pe averea mobiliară şi imobiliară a tuturor cetăţenilor. El e cel mai modern impozit din tot evul mediu. Deşi în deceniile următoare el avea să se transforme într-un instrument de confiscări arbitrare şi avea să permită lui Cosimo de Medici să-şi ruineze adversarii şi să transforme republica într-un principat, atît timp cît funcţionarea instituţiilor republicane n-a fost viciată de dictatura medicianã, el a procurat republicii resursele necesare pentru a face faţă primejdiilor externe şi i-a permis să susţină rolul de campion al libertăţii întregii Italii.

Între timp, o schimbare în conducerea politicii veneţiene a răsturnat echilibrul de forţe în dauna ducelui de Milano. Refuzul Veneţiei de a interveni împotriva politicii de expansiune a ducelui de Milano se datoreşte — cum rezultă din două discursuri, din 1422 şi 1423, rostite de dogele Tommaso Mocenigo, cel din 1423 pe patul de moarte — importanţei comerţului său cu Lombardia, care-i furniza cea mai mare parte a produselor sale agricole şi era cea mai bună clientă a manufacturilor veneţiene. A preface în teatru de război şi a devasta această grădină era pentru doge o nebunie.

În afară de aceasta, supunerea republicii florentine de către ducele de Milano n-ar fi însemnat decît lărgirea pieţei veneţiene şi ar fi permis Veneţiei să smulgă Florenţei primatul industriei ei textile.

Maiştrii florentini, spunea dogele, obişnuiţi cu modul de viaţă liber, n-ar fi putut suporta pierderea libertăţii şi ar fi căutat refugiu la Veneţia, singura care le-ar fi putut oferi un regim liber, ca al Florenţei, şi ar fi adus cu ei secretul celebrelor lor manufacturi de lînă şi mătase.

În sfîrşit, încheie Mocenigo, Veneţia e respectată şi temută, fiindcă e stăpîna aurului şi argintului lumii. Prosperitatea viitoare a Veneţiei depinde de menţinerea păcii. În afară de faptul că războiul ar consuma o parte din acest tezaur, Veneţia ar fi, ca atîtea alte republici, la discreţia condotierilor săi „şi din stăpîni ai lumii, riscaţi să ajungeţi robii căpitanilor propriilor voastre armate".

Dar generaţia de patricieni care s-a format în timpul expansiunii milaneze nu mai era de acord cu această politică şi, după moartea lui Mocenigo, senatul a ales doge pe Francesco Foscari, partizan al alianţei cu Florenţa, pe care o considera vitală pentru Veneţia. „Suferi-vom ca Filip să răpească libertatea florentinilor ; ca acest tiran furibund să străbată toată Italia, s-o distrugă şi s-o strivească fără a fi pedepsit ?" [16]. Foscari cerea ca Veneţia să sară în ajutorul Florenţei, fiindcă „fericirea ei e fericirea noastră, iar nefericirea ei, nefericirea noastră".

Generaţia lui Foscari a înţeles că expansiunea Milanului a schimbat situaţia politică în nordul şi centrul Italiei. De aceea a adoptat ideile Florenţei cu privire la apărarea echilibrului peninsular şi la solidaritatea statelor libere împotriva primejdiei comune. De aceea cînd, la sfîrşitul anului 1425, a sosit la Veneţia

[16] S. Romanin, *Storia documentata di Venezia*, vol. IV, Veneţia, 1912—1921, p. 108.

Scanned with OKEN Scanner

ambasadorul Florenţei, Lorenzo de Ridolfi, să propună o ligă împotriva Milanului, propunerea lui a fost acceptată şi un tratat de alianţă a fost semnat pe zece ani. Toată lumea e convinsă, raporta Ridolfi guvernului florentin, că pacea viitoare a Italiei depinde de supravieţuirea libertăţii la Florenţa. Conducătorii Veneţiei l-au asigurat că „ei au, şi vor avea, aceeaşi grijă pentru păstrarea suveranităţii voastre, ca pentru a lor proprie“ [17].

Lozinca : *Libertatea Italiei*, lansată de oamenii de stat florentini, care înţelegeau prin ea păstrarea unui sistem de state independente în Italia şi confederarea lor pentru salvarea libertăţii civice, a devenit un ideal politic pe care umaniştii florentini şi veneţieni l-au adoptat şi din care au făcut principiul fundamental al *umanismului civic.*

Tratatul veneto-florentin din 1425 a fost un triumf al politicii florentine de solidaritate între statele libere. Această politică s-a lărgit prin adeziunea Genovei, care se eliberase de sub stăpînirea Milanului, şi a oraşelor Siena şi Lucca.

Această politică a oprit expansiunea Milanului, iar cînd Filip Maria a murit în 1447 şi Milano s-a proclamat republică, Veneţia i-a trimis un ambasador să-i ofere alianţa sa. Dar Milano, care nu mai cunoscuse libertatea de un secol şi jumătate, n-a putut reînvia instituţiile republicane şi nici mobiliza poporul pentru apărarea lor. Condotierul armatelor milaneze şi ginerele lui Filip Maria, Francesco Sforza, a cucerit ducatul de Milano. El a fost ajutat de Cosimo de Medici care, rupînd cu politica tradiţională a republicii florentine, i-a asigurat mai întîi neutralitatea, apoi alianţa Florenţei şi i-a permis astfel să pună capăt proaspătului regim republican.

În urma alianţei Florenţei cu Milano, Veneţia s-a unit cu Neapol şi astfel pacea Italiei a fost asigurată prin echilibrul dintre cele două coaliţii opuse. În 1454, cele două coaliţii, la care s-a alăturat şi papa, s-au unit, formînd *La santissima Lega* de la Lodi. Celelalte stătuleţe — Siena, Lucca, Bologna, Ferrara şi Mantova — s-au grupat în jurul celor cinci state mari.

Liga de la Lodi a fost concretizarea experienţei politice de o jumătate de secol a statelor libere. Ameninţate periodic de expansiunea Milanului şi Neapolului, republicile comunale nu şi-au salvat independenţa decît coalizîndu-se pentru a contrabalansa puterea agresorului. Aşa s-a cristalizat treptat ideea echilibrului sau balanţei puterilor, concretizată în Liga de la Lodi, care a asigurat Italiei o perioadă de linişte relativă şi a apărat-o pînă la sfîrşitul secolului al XV-lea de intervenţia străină.

Această perioadă a permis ideilor şi sentimentelor produse la începutul secolului al XV-lea de luptele pentru apărarea libertăţii să se dezvolte într-un sistem care a fecundat toate domeniile activităţii intelectuale şi artistice şi a făcut din umanismul florentin cel mai unitar şi mai profund dintre toate curentele similare din Italia.

---

[17] Hans Baron, *op. cit*, vol. I, p. 343.

Scanned with OKEN Scanner

Prima jumătate a secolului al XV-lea, marcată prin primele opere decisive care au inaugurat Renaşterea, n-a fost deci era triumfului „tiraniei" şi clasicismului, considerate de Burckhardt şi de adepţii săi ca esenţa Renaşterii.

Pe la 1400, o puternică afirmare a spiritului civic s-a produs la Florenţa şi în alte republici urbane. Într-un lung război împotriva expansiunii ducatului de Milano şi a regatului napolitan, Florenţa a jucat rolul de campion al „libertăţii Italiei" şi, printr-o politică de echilibru culminînd cu alianţa veneto-florentină, a salvat independenţa şi libertăţile civice ale republicilor urbane. Astfel, ea a pus stavilă progresului „tiraniei" (adică principatului absolut) al Renaşterii, încît sistemul politic al Italiei secolului al XV-lea avea să se constituie din republici urbane şi din principate absolute.

S-a obiectat, cu drept cuvînt, lui Baron că foloseşte noţiunea de „libertate cetăţenească" în sens exclusiv politic, făcînd abstracţie de conţinutul ei social, burghez [18]. Poporul care invoca principiile de independenţă şi de libertate împotriva ducelui de Milano era „poporul gras" *(popolo grasso)* care reprimase în 1378 încercarea „poporului mărunt" *(popolo minuto)* de a se împărtăşi şi el de avantajele „libertăţilor cetăţeneşti".

Se poate apoi obiecta împotriva tezei lui Baron că Florenţa, care se intitula apărătoarea independenţei şi libertăţilor Italiei nu s-a dat înapoi de la o politică de expansiune. Abia liberată în 1402 de primejdia care-i ameninţase independenţa, Florenţa porneşte în 1404 contra Pisei un război de exterminare şi o cucereşte în 1405. Politica de expansiune teritorială e glorificată de aceiaşi umanişti, care au susţinut lupta împotriva Milanului, în primul rînd de Leonardo Bruni care, în *Laudatio urbis Florentinae* şi în *Historiae populi florentini,* proclamase Florenţa *quasi regina Italiae* şi comparase cucerirea Pisei cu căderea Cartaginei.

Dar umaniştii „pasivi", ca Roberto de Rossi, au condamnat această politică. De asemenea Niccolò Niccoli, deşi descendent al unei familii de mari negustori. combate politica de anexiuni şi de război şi condamnă pe cei ce produc „război din război". Existenţa la Florenţa a unui puternic partid al păcii, căruia îi aparţinea şi Giovanni de Medici (amestecat şi în „tumultul ciompilor") explică opoziţia de care politica războinică a oligarhiei dominante s-a izbit în adunările populare. *Vita privata* — retragerea înţeleptului din viaţa publică — era de asemenea o formulă de opoziţie împotriva clasei dominante.

Baza socială a umanismului civic e deci mult mai îngustă decît o presupune Baron. Burghezia s-a dezvoltat şi în principatele teritoriale (în *signorii)* şi şi-a adus contribuţia la înflorirea noii culturi. Dar nicăieri literele şi artele n-au atins o dezvoltare atît de precoce şi de originală ca la Florenţa. Primatul cultu-

[18] Cf. *recenzia* lui Michael Seidlmayer în „Göttingische gelehrte Anzeigen", CCX (1956), nr. 1—2, pp. 35—63.

Scanned with OKEN Scanner

ral al Florenţei se datoreşte tocmai gradului superior de dezvoltare a democraţiei urbane.

Este iarăşi adevărat că opoziţia populară la dominaţia oligarhiei industriale, comerciale şi bancare a fost destul de puternică pentru a asigura şi la Florenţa, dar abia în 1434, instaurarea dominaţiei mediciene. Niciodată însă, „tirania" Medicilor n-a luat formele absolutiste şi arbitrare ale ducilor de Milano, iar prima jumătate a secolului al XV-lea a fost în adevăr o perioadă, în cursul căreia Florenţa, „pusă în faţa alternativei de a se prăbuşi sau de a ieşi regenerată", şi-a dovedit valoarea într-o luptă pentru supravieţuire [19]. *Istoria florentină* a lui Fr. Guicciardini confirmă părerea lui Baron cu privire la importanţa perioadei de la cotitura secolului al XIV-lea.

După „tumultul ciompilor" din 1378, Florenţa a trecut printr-o perioadă de mari frămîntări şi de instabilitate politică, pînă în 1393, cînd s-au produs primele conflicte cu ducatul de Milano. Atunci „oamenii de bine şi înţelepţi", reprezentanţi ai marii burghezii, în frunte cu Maso degli Albizzi, Niccolò da Uzzano şi Gino Capponi, au cucerit puterea şi au păstrat-o pînă pe la 1420. Francesco Guicciardini consideră regimul acesta „ca cel mai înţelept, cel mai glorios, cel mai fericit guvern din cîte a avut vreodată oraşul nostru" [20].

„Într-adevăr, continuă Guicciardini, în vremea aceea s-a dovedit cît de mare era puterea oraşului nostru cînd era unit, fiindcă a suportat doisprezece ani de război cu Giangaleazzo, cu infinite cheltuieli pentru armata italiană şi pentru cele străine. Apoi a întreprins cucerirea Pisei, în cumpărarea şi cucerirea căreia a cheltuit o imensă sumă de bani... A avut apoi război cu regele Neapolului şi s-a apărat vitejeşte ; a dobîndit chiar Cortona în schimbul unei sume de bani, a cumpărat Castrocaro, şi, în sfîrşit, a avut atîtea succese, şi în oraş, care se păstra liber, unit şi guvernat de oameni de bine, vrednici şi energici, şi în afară, unde s-au apărat de duşmani foarte puternici şi şi-a întins mult stăpînirea în afară".

Intre 1420 şi 1434, în timpul războiului cu Filip Maria Visconti, oraşul s-a împărţit în două partide, una aristocratică condusă de Niccolò da Uzzano, „reputat ca foarte înţelept şi iubitor de libertate" ; cealaltă populară avînd ca şef pe Cosimo de Medici care, în 1434, a cucerit puterea şi a guvernat Florenţa autoritar, veghind ca nici unul din partizanii săi să nu se ridice încît să-i ameninţe poziţia dominantă.

Cosimo a rupt şi cu politica tradiţională a Florenţei. In loc să continue, în alianţă cu veneţienii, războiul contra ducelui de Milano, l-a ajutat pe Francesco Sforza să pună stăpînire pe Milano şi să-şi consolideze puterea. Această răstur-

[19] Hans Baron, *The Crisis of the Early Italian Renaissance*, vol. I, p. 27.
[20] Fr. Guicciardini, *Storia fiorentina* în *Opere inedite* ed. Giuseppe Canestrini, Florenţa, 1959, vol. III, p. 45. Opera aceasta, întreruptă în 1509, a fost scrisă pentru instruirea personală a autorului şi a rămas inedită pînă în 1859.

Scanned with OKEN Scanner

nare de alianţe a salvat Italia, după Guicciardini, căci, „dacă nu se făcea aşa, veneţienii ar fi devenit fără îndoială stăpîni pe acel stat (pe Milano), şi în scurt timp pe întreaga Italie, încît, în cazul acesta, libertatea Florenţei şi a întregii Italii se datoreşte lui Cosimo“ [21].

Medicii au stăpînit suveran Florenţa, din 1434 pînă în 1494, fără să schimbe constituţia republicană şi practicile de guvernămînt, dar falsificîndu-le. Atît Cosimo cît şi nepotul său Laurenţiu cel Măreţ au continuat să expedieze afacerile publice prin magistraţi, „după legile în vigoare şi sub formă de libertate“.

Judecata lui Guicciardini asupra principatului lui Laurenţiu cel Măreţ e sinceră şi valabilă întrucît *Istoria Florenţei* n-a fost destinată publicităţii : „Autoritatea lui a fost atît de mare încît se poate spune că oraşul n-a fost în timpul lui liber, deşi era plin de toate acele glorii şi fericiri care pot fi într-un oraş, liber în aparenţă, dar în realitate tiranizat de un cetăţean al său“ [22].

Lupta ideologică din timpul războiului pentru independenţă a exercitat o influenţă decisivă asupra dezvoltării umanismului florentin. Ataşamentul Florenţei de instituţiile republicane a inspirat cetăţenilor umanişti respect pentru limba şi literatura toscană şi astfel clasicismul literaţilor s-a unit cu tradiţiile naţionale ale republicilor urbane. Mişcarea umanistă condusă de Leonardo Bruni, Leon Battista Alberti, Giovanni da Prato sau Matteo Palmieri a învins prejudecata umanistă contra limbilor populare. Ei au restabilit încrederea în capacitatea limbii populare — în speţă a dialectului toscan ilustrat de Dante, Petrarca şi Boccaccio — de a exprima toate nuanţele cele mai fine ale poeziei şi abstracţiile cele mai înalte ale filozofiei şi ştiinţei şi au făcut din ea modelul limbii italiene.

Încrederea în valoarea expresivă a limbii toscane a inspirat şi cultura cetăţenească. Nu importă că o lucrare e scrisă în stil literar (adică în limba latină) sau popular, spune Bruni. Diferenţa e aceeaşi ca între limba greacă şi latină. Fiecare limbă îşi are perfecţiunea sa, tonul său şi un mod specific de expresie rafinată sau ştiinţifică. Curajul de a pune limba populară pe picior de egalitate cu limbile greacă şi latină a acţionat ca un puternic ferment împotriva prejudecăţilor clasiciste şi a discreditat concepţia de la sfîrşitul secolului al XIV-lea care dispreţuia istoria şi limba toscană, considerînd că numai antichitatea şi limbile clasice sînt demne de studiu.

Descoperirea afinităţii cu statele urbane antice şi înţelegerea culturii lor au fost opera umaniştilor-cetăţeni care au trăit în atmosfera intelectuală a luptei pentru libertate şi independenţă. În această atmosferă s-a format umanismul civic. „Poporul florentin nu poate concepe viaţa fără libertate“. Florenţa a asigurat libertatea prin legi, care, pe de o parte, au deschis tuturor cetăţenilor

[21] Fr. Guicciardini, *op. cit.*, p. 9.
[22] Fr. Guicciardini, *op, cit.*, p. 89.

Scanned with OKEN Scanner

capabili şi vrednici acces la toate onorurile (dar cetăţeni adevăraţi, cu drepturi politice nu erau decît cei înscrişi în bresle), iar pe de alta, au pus capăt domniei nobilimii feudale. Acolo unde onorurile republicii sînt accesibile tuturor cetăţenilor într-o competiţie liberă, „oamenii prind curaj şi se ridică pe un plan superior".

Acest pasaj e de o importanţă capitală pentru înţelegerea strînsei corelaţii dintre libertăţile civice şi mişcarea umanistă, care a făcut din Florenţa centrul ştiinţific, literar şi artistic al Renaşterii.

4. SISTEMUL DE EDUCAŢIE UMANIST

Identificarea umaniştilor florentini, exponenţi ai burgheziei dominante, cu lupta republicii pentru libertate şi independenţă a grăbit procesul de secularizare a gîndirii şi a inspirat un nou sistem de educaţie, menit să întărească stăpînirea burgheziei, formînd cetăţeni capabili s-o apere şi s-o conducă. Cancelarul republicii florentine, Coluccio Salutati ne oferă exemplul caracteristic al acestei transformări care, dintr-un umanist, încă puternic impregnat de ideologia medievală, a făcut un luptător fervent împotriva papalităţii şi ducelui de Milano, care ameninţau independenţa Florenţei.

Coluccio Salutati (1330—1406) aparţine generaţiei de tranziţie dintre perioada lui Petrarca şi aceea a umaniştilor care au inaugurat, la începutul secolului al XV-lea, era Renaşterii. Ideile lui religioase, politice şi literare aparţin încă guelfismului din *Trecento* [23]. El admite că papa şi împăratul — „cele două lumini ale lumii" — deţin de drept puterea universală. Într-un tratat, *De tyranno,* el a încercat să dovedească că, la un anumit stadiu de dezvoltare, tirania (adică dictatura) devine o necesitate socială. Acesta a fost cazul Romei în timpul lui Cezar şi, prin urmare, Dante avea dreptate să condamne pe Brutus.

În practică, Salutati apreciază evenimentele din punctul de vedere al unui patriot florentin. În timpul conflictului republicii florentine cu papalitatea (1375—1378), el a combătut atît de energic politica lui Urban al IV-lea, încît a fost cuprins în mod explicit în interdictul care a lovit Florenţa, iar cei cinci ani de rezistenţă împotriva ducelui de Milano i-au inspirat *Invectiva,* în care lupta eroică a poporului florentin se oglindeşte în cuvinte ca acestea : „Cine nu vede că poporul nostru a apărat cauza comună a libertăţii Italiei, cine nu recunoaşte că, dacă poporul florentin ar fi fost învins, libertatea nu i-ar fi

[23] Italienii numesc secolul al XIII-lea (1201...) *Dugento ;* secolul al XIV-lea (1301...) *Trecento ;* secolul al XV-lea *Quattrocento ;* secolul al XVI-lea *Cinquecento,* şi aşa mai departe : *Seicento, Settecento, Ottocento.*

Scanned with OKEN Scanner

supravieţuit, cine nu mărturiseşte că, dacă noi am fi fost supuşi servituţii, toată Italia ar fi fost aservită“ ? Conştiinţa lui de cetăţean liber i-a dictat, în faţa universalismului teoretic şi a expansiunii milaneze, atitudinea patriotică care nu se conduce decît după interesele statului.

În ceea ce priveşte credinţa, aceeaşi discordanţă între teorie şi practică. Ascetismul rămîne pentru Salutati idealul vieţii creştine. Dar încrederea în valoarea educativă a literelor şi aspiraţia spre o viaţă cetăţenească liberă îl fac să presimtă un ideal de viaţă mai largă şi mai umană. Axioma lui *Docti plus hominis habent quam indocti* (Învăţaţii sînt oameni mai desăvîrşiţi decît cei neînvăţaţi) exprimă credinţa umaniştilor în valoarea educativă a ştiinţei. Salutati a fost de altfel printre primii umanişti care au conceput umanismul ca un serviciu public, menit să formeze oameni cît mai capabili să înţeleagă originalitatea şi frumuseţea operelor clasice, dar înainte de toate să servească bine comunitatea. Lupta împotriva lui Giangaleazzo Visconti a arătat importanţa luptei ideologice, prin care fiecare parte beligerantă a căutat să-şi justifice scopurile războinice şi să discrediteze cauza adversarului.

Sistemul de educaţie propus de umanişti n-a fost deci o construcţie abstractă, fără nici un raport cu viaţa practică. El a fost inspirat de lupta pentru o existenţă liberă a poporului florentin, care considera instituţiile sale republicane şi democratice incompatibile cu idealul de viaţă ascetică a bisericii, cu „tirania“ ducelui de Milano şi cu trîndăvia eroică a nobilimii. Criteriul de valoare a omului nu e, pentru umaniştii florentini, naşterea, ci meritul personal. „Nobleţea nu stă în trîndăvie *(oziosità)*, ci în activitatea depusă în folosul familiei şi al statului“, spunea Bernardino da Siena. Împreună cu trîndăvia (adică modul de viaţă considerat ca nobil), el condamnă melancolia, asceza inutilă şi renunţarea. El vede în activitatea cetăţenească condiţia esenţială pentru realizarea unei personalităţi integrale şi libere.

Studiile umaniste se numesc liberale, nu fiindcă „îl prind pe om bine“, ca o podoabă exterioară, ci fiindcă, după expresia lui Seneca, sînt demne de omul liber şi îi formează o conştiinţă de om liber. Ele cultivă în el înţelepciunea şi bărbăţia *(virtù)* ; ele îl plăsmuiesc, îl perfecţionează şi îl pun în lumină : „din sclav îl fac om liber“ [24].

În funcţie de această activitate a fost conceput sistemul de educaţie umanist, care se bazează pe *Studia humanitatis*, pe *litterae humaniores*, adică pe studiul operelor antichităţii clasice, considerate ca mijloace ideale pentru formarea omului complet. Acest ideal de om n-a răsărit brusc din descoperirea antichităţii clasice, ci din efortul îndelung al gîndirii critice şi din practica vieţii citadine, în epoca de luptă pentru apărarea independenţei şi libertăţii, ameninţate

[24] Eugenio Garin, *L'educazione umanistica in Italia* (Testi scelti e illustrati), Bari, Laterza, 1949, p. 2.

Scanned with OKEN Scanner

de expansiunea ducatului de Milano. Societatea florentină şi-a făurit în aceste momente critice un ideal de om liber şi de cetăţean pe care l-au găsit definit în operele antichităţii clasice [25]. Ea a făcut apoi din studiul acestor opere baza sistemului ei de educaţie.

Studiile clasice şi sistemul de educaţie umanist, ameninţînd monopolul şi spiritul învăţămîntului teologic, aveau fatal să întîmpine rezistenţa clerului. Primii umanişti s-au apărat susţinînd că chiar pentru iniţierea şi specializarea în studiile teologice e nevoie de o bună pregătire gramaticală şi de cultură literară, fără de care nu se poate înţelege Sfînta Scriptură şi nu se pot combate afirmaţiile necredincioşilor şi ereticilor. Coluccio Salutati explică corupţia latinei membrilor clerului prin lipsa lor de cultură profană. „Eu aş vrea ca toţi călugării să ştie atîta gramatică, încît să nu comită barbarisme în termeni, solecisme în construcţia frazelor, greşeli în întrebuinţarea cuvintelor şi în aşezarea lor fără rost" [26]. De pe aceeaşi poziţie, Salutati susţine necesitatea şi utilitatea tuturor artelor liberale, mai ales ale logicii şi dialecticii. Dacă logica ne ajută să distingem adevărul de eroare, iar dialectica ne face capabili să-l apărăm, mai poate îndrăzni cineva să propună scoaterea din învăţămînt a acestor discipline, cu ajutorul cărora ne apropiem în fiecare zi de adevăr ? Primii umanişti s-au străduit să arate că studiile umaniste nu sînt primejdioase, ci folositoare bisericii.

Leonardo Bruni (1369—1444) s-a considerat discipolul lui Coluccio Salutati. Dar concepţia lui despre educaţie reflectă un grad mai înalt de dezvoltare intelectuală şi de libertate. Preceptele lui au în vedere formarea omului superior care aspiră la lucruri mari şi excelente. Acela care vrea să se distingă trebuie să fie însufleţit de „o pasiune arzătoare de a cunoaşte", să citească mult şi să nu dispreţuiască nici o disciplină. Dar — indiciu neîndoielnic al unor vremuri noi — Bruni cunoaşte valoarea timpului şi de aceea propune ca în toate domeniile să alegem numai capodoperele literaturii clasice şi să ne concentrăm atenţia nu numai la conţinutul, ci şi la sensul şi poziţia cuvintelor în frază, la ritmul, eleganţa, graţia şi frumuseţea formei. La scrupulul de înţelegere exactă a conţinutului se adaugă preocuparea formei artistice.

Bruni distinge două ordine de cunoştinţe : *Scientia rerum* (studiul lucrurilor reale) şi *Peritia litterarum* (formarea stilului literar). Aceste două aspecte se completează, căci „literele fără cunoştinţe reale sînt sterile şi goale, iar cunoaşterea lucrurilor reale, oricît de vastă, dacă e lipsită de frumuseţea formei literare, apare obscură şi greu de înţeles".

În fruntea studiilor pe care nici un om cult nu trebuie să le neglijeze, Bruni aşază istoria, în care el însuşi a excelat. „Trebuie să cunoaştem originile şi

[25] Hans Baron, *The Crisis of the Early Italian Renaissance*, vol. I, mai ales capitolul II ; *A Florentin war for Independance*, pp. 12—37.

[26] Scrisoarea lui Coluccio Salutati din ianuarie 1405 către Giovanni da San Miniato, în Eugenio Garin, *op. cit.*, p. 19.

Scanned with OKEN Scanner

progresele propriului nostru popor şi isprăvile în pace şi război ale popoarelor libere şi ale marilor regi. Cunoaşterea trecutului călăuzeşte prudenţa şi sfatul, iar asemănarea evenimentelor ne îndeamnă sau reţine în faţa unei acţiuni".

Bruni acordă o mare valoare educativă poeziei, mai întîi pentru „eminenta strălucire a expresiei", apoi pentru reflecţiile autorilor asupra vieţii morale şi asupra sensului existenţei. Toţi marii filozofi (cu excepţia lui Aristotel) au iubit şi cultivat poezia. Şi Bruni conchide : „Un spirit care tinde să atingă excelenţa în toate trebuie să stăpînească ambele aceste daruri (ştiinţa lucrurilor reale şi cultura literară) şi pentru a şi le procura trebuie să citească multe lucrări şi de tot felul şi să strîngă multe cunoştinţe. Dar trebuie să ţină seama de timp şi de aceea trebuie să tindă totdeauna la lucrurile cele mai importante şi mai folositoare" [27].

Planul cel mai complet de educaţie umanistă se datorează lui *Pier Paolo Vergerio*, care, deşi nu era florentin, era la curent cu mişcarea intelectuală florentină. Născut la Capodistria pe la 1370, a studiat la Padova şi a predat logica la Florenţa, Bologna şi Roma. A asistat la conciliul de la Constanţa (1414—1418), apoi l-a însoţit pe Sigismund de Luxemburg în Boemia. A murit la Buda în 1444.

Scrierea sa, *Despre moravurile nobile şi despre studiile liberale* [28], adresată tînărului Ubertino, fiul lui Francesco Novello, seniorul Padovei, cuprinde preceptele potrivite a forma fiii de nobili, obligaţi să se instruiască pentru a merita condiţia socială pe care au moştenit-o şi pentru a se dovedi capabili să-şi administreze bunurile.

Scopul educaţiei e de a întări pornirile bune şi de a îndrepta pe cele rele. Mijlocul cel mai eficace e de a stimula prin exemple clasice iubirea de laudă şi de glorie. Vergerio intră apoi în toate amănuntele pedagogiei practice : cum trebuie păziţi băieţii de unele vicii, de desfrîu, de minciună, de lene, de excese la mîncare şi băutură, şi cum trebuie deprinşi să fie respectuoşi cu superiorii şi amabili cu inferiorii.

Tinerii, nu numai cei dotaţi, ci şi cei mediocri, trebuie puşi să studieze încă din copilărie şi deprinşi cu ideea că au să înveţe toată viaţa. „Timpul de studiu nu se termină niciodată". Vergerio recunoaşte că această educaţie cere timp liber şi avere şi că studiul literelor „nu ajunge să insufle judecata într-un om, nici să smulgă răutatea din el". Virtutea e rară mai ales acolo unde averea e mare şi situaţia — înaltă.

Vergerio nu cunoaşte treabă mai bună şi plăcere mai mare decît „să te poţi îngropa în cărţi" şi, prin ele, să cunoşti faptele oamenilor trecuţi şi întîmplările

[27] Leonardo Bruni *De studiis et litteris liber*, între 1422 şi 1429, dedicat Baptistei de Malatesta, în Eugenio Garin, *op. cit.*, pp. 29—38.
[28] După Eugenio Garin, *op. cit.*, pp. 49—104.

Scanned with OKEN Scanner

neprevăzute ale hazardului, „să faci să fie al nostru timpul care a fost şi acela care va fi".

Vergerio recomandă îndeosebi studiul eticii, care ne arată ce trebuie să facem, şi acela al istoriei, care ne oferă exemplele pe care trebuie să le urmăm. El regretă că elocvenţa care ne învaţă să ne exprimăm cu gravitate şi graţie „e azi aproape uitată". El se referă atît la elocvenţa judiciară, cît şi la cea pe care azi am numi-o „parlamentară". „Rămîne numai genul demonstrativ, care, dacă nu e cu totul demodat, abia mai e folosit în mod convenabil de cîte unul" [29].

Observaţia e preţioasă : ea indică trecerea interesului public de la speculaţia abstractă şi retorică formală la erudiţia critică. Semnificativă e şi importanţa pe care Vergerio o acordă „Ştiinţelor naturale, prin care cunoaştem originea şi schimbarea continuă a lucrurilor însufleţite şi ne însufleţite şi tot ce se află în cer şi pe pămînt, cauzele şi efectele mişcărilor lor, şi putem astfel cunoaşte cauza multor fenomene, care par mulţimii miracole... Cercetări foarte frumoase derivă apoi din cunoştinţele ce se leagă de acestea, ca perspectiva şi teoria gravităţii corpurilor" [30].

Spirit universal şi îndrăzneţ, reprezentativ pentru toate ideile mari ale timpului său, *Leon Battista Alberti* (1404—1472) a avut idei originale şi în materie de educaţie. În tratatul său despre *Familie,* el se ocupă şi de educaţia tinerilor. Sistemul său, în multe puncte asemănător cu al lui Vergerio, se întemeiază pe ideea importantă că „natura — Alberti nu spune Dumnezeu — perfectă organizatoare a lucrurilor" a făcut din om o fiinţă socială şi i-a impus necesitatea ca, prin limbaj şi raţionament să comunice cu ceilalţi oameni şi să le împărtăşească ideile şi sentimentele sale. Natura i-a dat şi capacitatea de a cunoaşte cauzele intrinsece ale lucrurilor.

Rolul educaţiei e de a cultiva aceste dispoziţii înnăscute ale omului. Tinerii trebuie puşi din vreme la muncă grea şi aspră *(in cose laboriose ed ardue),* pentru ca prin stăruinţă şi trudă să dobîndească laudă adevărată şi multă graţie. Părinţii au să-şi crească copiii, încît o dată cu vîrsta să sporească în învăţătură şi ştiinţă. Şi Alberti face observaţia revelatoare pentru distanţa care separă civilizaţia urbană de concepţia feudală : „Eu aş vrea să văd pe tinerii nobili mai des cu cartea în mînă decît cu şoimul la pumn" [31].

Înlocuirea lui Dumnezeu prin natură, dispreţul pentru obiceiurile nobiliare şi idealul unei educaţii bazate pe studiul operelor clasice presupun mutaţii în intelectul uman care nu se pot explica decît prin schimbări în însăşi structura societăţii.

Învăţămîntul umanist era la început ambulant şi s-a dezvoltat în afară de universităţi, care erau dominate de biserică. Profesorul strîngea în jurul lui un

[29] După Eugenio Garin, *op. cit.,* p. 81.
[30] Eugenio Garin, *op. cit.,* p. 83.
[31] Ibidem, p. 130

Scanned with OKEN Scanner

auditoriu format din persoane de vîrste şi condiţii deosebite, dintre care unele asistau la lecţii pentru a auzi un discurs elocvent, iar altele din dorinţa de a se instrui. Pînă la invenţia tiparului, textele erau rare şi scumpe. Profesorul dicta o bucată dintr-o operă clasică, de pildă din Cicero sau din Seneca, şi, după ce studenţii o copiau, o explica din punct de vedere gramatical, lexical, estetic etc. După ce a explicat opera, se muta în alt oraş, unde îşi repeta cursul în faţa unui nou auditoriu.

Tipul umanistului ambulant e *Francesco Filelfo* (1398—1481). Originar dintr-o familie toscană aşezată la Ancona, Filelfo a studiat la Padova, apoi în 1420 s-a stabilit, ca secretar al bailului veneţian, la Constantinopol, unde a învăţat greaca cu Ioan Chrysoloras. Din însărcinarea împăratului Ioan al VIII-lea Paleologul, el a îndeplinit misiuni diplomatice în Polonia şi Ungaria. În 1427, s-a întors la Veneţia cu o colecţie bogată de manuscrise greceşti (printre care operele principalilor poeţi ; ale istoricilor, de la Herodot la Polibiu ; ale oratorilor Demostene, Eschine şi Lisias şi aproape întreaga operă a lui Aristotel). El a predat retorica la Bologna, iar din 1429 greaca şi latina la Florenţa. După instituirea principatului medician, s-a mutat la Milano, a predat la Pavia şi s-a menţinut în favoarea ducilor chiar şi după ce Visconti au fost înlocuiţi de Francesco Sforza. Filelfo n-a lăsat decît o singură operă de erudiţie : *Convivia mediolanensia,* în care şi-a expus cunoştinţele din domeniile cele mai diverse : astronomie, metafizică, morală, arheologie şi istorie. Înzestrat cu o excelentă pregătire şi cu un rar talent profesoral, Filelfo a format un mare număr de elevi care i-au continuat şi răspîndit învăţămîntul.

Alţi reprezentanţi de seamă ai noului sistem de educaţie au fost *Vittorino da Feltre* (1378—1446) şi *Guarino da Verona* (1374—1460). Vittorino, care şi-a făcut studiile la Padova, a predat retorica în acest oraş şi la Veneţia, apoi a fost angajat de marchizul de Mantova, Francesco Gonzaga, ca preceptor al copiilor săi şi instalat într-o vilă din apropierea oraşului, unde a trăit pînă la moarte.

Pentru a forma din elevii săi cetăţeni buni şi folositori societăţii şi pentru a le dezvolta facultăţile intelectuale şi morale, el le preda poezia, retorica, istoria, etica în textele celor mai buni autori latini, la care se adăugau treptat autorii greci. Studiile literare erau completate prin elemente de matematică, astronomie, ştiinţe naturale şi muzică. Planul de studii urma deci cele şapte arte liberale, dar tratate în spiritul larg al Renaşterii.

Potrivit sistemului educativ grecesc, Vittorino a adăugat la programul său exerciţiile fizice care conveneau elevilor săi, fii de nobili destinaţi carierei militare sau vieţii de curte.

Guarino da Verona a învăţat latina la Padova şi greaca la Constantinopol, unde a studiat timp de cinci ani (1403—1408). În 1414, a deschis o şcoală la Veneţia, apoi, invitat de ducele de Ferrara, Niccolò d'Este, s-a stabilit la Ferrara, unde a rămas pînă la moartea sa, în 1460.

Scanned with OKEN Scanner

Un tip de umanist mai evoluat reprezintă *Angelo Poliziano* (1454—1494). Preceptor al copiilor lui Laurenţiu cel Măreţ şi titular al catedrei de greacă şi latină la „Studio" (Universitatea) din Florenţa, Poliziano şi-a întemeiat reputaţia ştiinţifică pe ediţia *Pandectelor*, prin care a vădit un spirit critic superior şi o desăvîrşită stăpînire a limbii latine. În poeziile şi versiunile sale latine, Poliziano a atins o măiestrie pentru care contemporanii l-au comparat cu Ovidiu şi cu Tibul.

Specialiştii formaţi la şcoala acestor umanişti au înfiinţat în a doua jumătate a secolului al XV-lea şcoli permanente în toate centrele urbane mai însemnate. Aşa a luat naştere învăţămîntul liberal întemeiat pe ideile umanismului, care a înlocuit vechiul învăţămînt scolastic. Nici o instituţie a Renaşterii n-a exercitat o influenţă mai adîncă asupra dezvoltării culturii europene.

Dar, cu toate că reprezenta o etapă importantă în dezvoltarea gîndirii, literelor şi artelor, umanismul Renaşterii a fost limitat în esenţa lui prin faptul că exprima interesele unor clase care, deşi istoriceşte progresiste, se întemeiau totuşi pe exploatarea maselor populare. Virtuţile pe care le propovăduia erau tocmai acelea care favorizau dezvoltarea capitalismului, iar desăvîrşirea personalităţii prin studiul literelor clasice era accesibilă numai unei elite care avea răgazul şi mijloacele materiale necesare. Uzul limbii latine, ca limbă de cultură umanistă, a constituit de asemenea o barieră în calea elementelor populare care aspirau la o cultură superioară. Numai socialismul avea să creeze condiţiile materiale şi spirituale pentru realizarea umanismului total şi universal.

5. ACADEMIILE

Pentru a-şi răspîndi şi apăra ideile, umaniştii, ca de altfel şi artiştii, au format cercuri sau academii, care au conferit anumitor tendinţe o valoare stimulantă şi o autoritate superioară. Apariţia academiilor răspunde nevoii culturii de a se cristaliza, nu în universităţi, ci în cercuri liber constituite. Evoluţia tinde să dea umaniştilor şi artiştilor un statut oficial, care să-i separe de lumea „artelor mecanice", adică de corporaţiile meşteşugăreşti. Ea marchează o îndepărtare de lumea atelierelor *(botteghe)*, ca acelea ale lui Verrocchio sau Botticelli, care au fost şcoli pentru formarea artiştilor şi centre de cristalizare a doctrinelor.

Iniţiativa, şi în acest domeniu, a venit de la Florenţa ; sub influenţa lecţiilor lui Gemistos Plethon despre Platon, Cosimo de Medici a însărcinat pe Marsilio Ficino să restaureze vechea Academie platoniciană pentru răspîndirea ideilor lui Platon.

Scanned with OKEN Scanner

Academia de la Florenţa era o asociaţie liberă de prieteni şi discipoli ai lui Marsilio Ficino, care se întruneau periodic în vila Medicilor de la Careggi sau la Florenţa, pentru a discuta despre filozofia lui Platon. Ea a atins punctul culminant al strălucirii şi influenţei sale sub Laurenţiu cel Măreţ (1469—1492). Membrii cei mai de seamă ai academiei au fost Pico della Mirandola, spirit universal care voia să concilieze filozofia lui Platon cu creştinismul, Leon Battista Alberti, arhitect, pictor, muzician şi scriitor eminent, Michelangelo, cunoscut pe atunci mai mult ca poet, umanistul şi poetul Angelo Poliziano şi Cristoforo Landino.

In fiecare an, ziua naşterii lui Platon era celebrată printr-un banchet, după care se citeau şi se comentau texte din opera lui. În şedinţele ordinare, discuţiile se purtau asupra temelor obişnuite ale gîndirii umaniste : viaţa activă şi viaţa contemplativă, supremul bine, fericirea, prietenia, gloria etc.

Prin traducerea integrală a lui Platon în latineşte în 1484 şi a lui Plotin în 1492, Academia din Florenţa a constituit un punct de plecare nou, a cărui originalitate e de a fi elaborat, pe baza filozofiei lui Platon, o doctrină despre poezie şi artă. Platonismul a devenit concepţia intelectualilor şi artiştilor pe care filozofia scolastică nu-i mai mulţumea. Partizanii lui s-au orientat spre un estetism, care preţuia tot aşa de mult calitatea expresiei, ca şi valoarea conţinutului.

Invazia franceză în Italia pune capăt Academiei de la Careggi şi supremaţiei umaniste şi artistice a Florenţei. În secolul al XVI-lea apar la Florenţa două alte Academii, una numită *Accademia fiorentina* (1541) care-şi propunea „apărarea şi ilustrarea limbii toscane", iar a doua *Accademia del Disegno* (1563) care unea pe toţi artiştii de seamă ai marelui ducat al Toscanei. Dar ele n-au mai avut importanţa academiei din secolul al XV-lea.

Toate oraşele mai însemnate din Italia şi-au avut academia lor. Cea de la Roma, întemeiată de Pomponius Laetus, în 1460, s-a specializat în cercetările arheologice. Membrii ei, printre care cei mai însemnaţi au fost cardinalii Bembo şi Canisio, şi scriitorii Paolo Giovio şi Baldassare Castiglione, au căutat să reînvie obiceiurile, ocupaţiile, manierele, chiar şi divertismentele romanilor. Academia aceasta a înflorit mai ales pe timpul papei Leon al X-lea (1513—1521).

Neapole a devenit un centru umanist sub Alfons de Aragon, care a ştiut să atragă la curtea sa pe Laurenţiu Valla şi pe Gioviano Pontano. Acesta a întemeiat academia care i-a purtat numele şi din care au făcut parte, pe lîngă Pontano, poetul Sannazzaro şi spaniolul Casetti.

Jacopo Sannazzaro evocă, în *Arcadia* sa, viaţa păstorilor arcadieni, în mijlocul cărora poetul s-a refugiat pentru a uita amărăciunea unei iubiri neîmpărtăşite, dar şi acolo îl urmăreşte tristeţea. Pe această temă, autorul brodează reminiscenţe din scriitorii antici, aluzii la persoane şi fapte reale şi descrieri ale naturii. Acest roman pastoral a avut un succes enorm şi de la el îşi trage originea genul literar care s-a răspîndit în toată Europa.

Scanned with OKEN Scanner

Neakademia lui Aldo Manuzio a luat fiinţă din necesitatea casei lui de editură de a grupa cei mai buni elenişti în vederea întocmirii ediţiilor critice ale clasicilor greci. Din ea au făcut parte greci din Creta, ca Marcu Musurus, sau refugiaţi din fostul Imperiu bizantin, ca Arsenie Apostolis, dar şi elenişti occidentali, ca Erasm. Cu ajutorul lor, Aldo a editat între 1493 şi 1515, cînd a murit, 27 de clasici greci (Hesiod, Teocrit, Aristotel, Tucidide, Sofocle, Herodot, Xenofon, Euripide, Platon etc.). Ediţiile lui Aldo erau întocmite cu deosebită grijă, colaţionate după cele mai bune manuscrise, tipărite cu litere de mare frumuseţe, pe hîrtia fabricată de morile celebre de la Fabriano şi legate în format de buzunar. Prin calitatea textului şi prin preţul scăzut, cartea a devenit un instrument de cultură accesibil unui cerc larg de cititori.

6. UMANISMUL ERUDIT ŞI CRITIC

Progresul spiritului critic se manifestă în căutarea şi colecţionarea manuscriselor vechi, în reconstituirea textului original, în întemeierea criticii filologice şi istorice, în restaurarea studiilor eline şi ebraice, în trezirea simţului artistic şi în formarea unui nou ideal de cultură.

În ceea ce priveşte descoperirea operelor antichităţii clasice, aportul Renaşterii a fost exagerat. Evul mediu cunoştea majoritatea operelor clasice, dar ele nu l-au interesat decît în funcţie de serviciile pe care le puteau aduce teologiei. Manuscrisele operelor clasice erau păstrate în bibliotecile mănăstirilor, încît umaniştii n-au avut decît să consulte cataloagele acestor depozite pentru a descoperi ceea ce căutau. Descoperiri însemnate s-au făcut în Germania şi Elveţia, fără ca descoperitorul să fi avut nevoie să se deplaseze din Italia ; altele au fost rezultatul unor cercetări speciale, ca acelea ale lui Poggio Bracciolini, Laurenţiu Valla sau Poliziano.

Poggio Bracciolini, care a însoţit Curtea papală la conciliul de la Constanţa (1414—1418), a descoperit în Elveţia şi sudul Germaniei opere de Quintilian, Cicero, Amian Marcelin, Lucreţiu, Tertulian, Plaut etc. Vestea acestor descoperiri a stîrnit mare entuziasm la Florenţa ; Poggio a fost numit „al doilea părinte al elocinţii romane".

Cea mai mare descoperire, opera capitală a lui Tacit, fusese făcută în 1392. Cunoaşterea istoriei deprimante a corupţiei imperiale a coincis cu lupta Florenţei pentru independenţa republicană şi a contribuit să orienteze entuziasmul umaniştilor spre republica romană şi să înlocuiască influenţa lui Titu Liviu, autorul favorit al primilor umanişti, cu aceea a lui Tacit.

Scanned with OKEN Scanner

Entuziasmul stîrnit de descoperirea operelor pierdute ale antichităţii clasice fu atît de puternic, încît umaniştii avură impresia că din împărăţia morţilor un zvon de recunoştinţă se ridică spre ei. Poggio a povestit cum a descoperit pe Quintilian în pivniţa întunecoasă a unui turn. El a avut impresia că Quintilian întindea mîinile după ajutor şi se ruga : „O, voi bărbaţilor, care iubiţi limba latină, scăpaţi-ne din temniţa întunecoasă şi prăfuită în care ne-au închis barbarii".

În acelaşi timp cu descoperirea clasicilor latini, Guarino da Verona, Giovanni Aurispa, Ciriaco d'Ancona şi Francesco Filelfo, emuli ai lui Poggio, împreună cu refugiaţii greci, au redat culturii Renaşterii literatura greacă, ignorată în evul mediu.

După era descoperirilor a urmat era analizei şi reconstituirii critice. Evul mediu n-a ignorat antichitatea clasică, dar nu i-a înţeles originalitatea şi valoarea. El s-a mulţumit cu fragmente izolate şi denaturate de ignoranţa copiştilor, cu texte transmise de arabi şi cu traduceri adesea inexacte şi n-a căutat să pătrundă în esenţa operelor clasice şi să reînvie cu ajutorul lor epoca şi civilizaţia care le-a produs. Evul mediu nu s-a străduit să restabilească textul integral şi autentic, să definească sensul adevărat al cuvintelor şi să scoată în evidenţă calităţile artistice ale operelor clasice. Clericii care profesau în universităţile medievale nu s-au preocupat să recupereze comorile civilizaţiei antice, pierdute după căderea Imperiului roman. Ei nu căutau decît argumente în sprijinul credinţei.

În aceste condiţii, prima sarcină a umaniştilor a fost să restituie lumii, printr-un efort de critică filologică şi istorică, adevărata înfăţişare a civilizaţiei antice, figura autentică a antichităţii şi sensul nealterat al operelor ei. Ei au înţeles că numai aşa studiul operelor clasice va putea exercita o influenţă educativă asupra contemporanilor şi va face din ei cetăţeni buni şi activi.

Exigenţa critică faţă de operele antichităţii se datora maturităţii intelectuale atinse în republicile urbane, în primul rînd la Florenţa. Pentru umanişti studiul artelor liberale nu era un scop în sine, ci un mijloc de dezvoltare şi de perfecţionare a personalităţii libere, care le permitea să înţeleagă cele mai mari genii ale omenirii, nu numai din antichitate, ci şi din epoca recentă, ca Dante şi Petrarca.

Reprezentantul cel mai de seamă al erudiţiei critice a fost *Laurenţiu Valla* (1405—1457). Criticismul lui a atins un grad de precizie şi de adîncime, pe care umanismul italian nu-l va putea întrece. Cu *De elegantiis linguae latinae* (Despre expresiile elegante ale limbii latine) a întemeiat lexicografia modernă. Prin exemple luate din cei mai buni autori clasici, Valla explică sensul cuvintelor rare sau obscure şi fixează nuanţa locuţiunilor particulare. Lexiconul acesta răspundea atît de bine nevoilor învăţămîntului, încît, între 1471 şi 1536, a fost reprodus în şaizeci de ediţii. Din el a învăţat Erasmus să scrie latineşte corect şi elegant.

Scanned with OKEN Scanner

În *Annotationes*, Valla a făcut asupra limbii *Vulgatei* (textul oficial al Bibliei catolice) însemnări, care relevau erori, contrasensuri şi interpretări îndoielnice în traducerea Noului Testament al fericitului Ieronim. El a aplicat textelor fundamentale ale religiei creştine metoda criticii filologice, rezervată pînă atunci operelor profane.

Erasmus, care a publicat această operă în 1515, s-a recunoscut totdeauna extrem de îndatorat metodei şi ideilor lui Valla şi a considerat al său *Novum Instrumentum* (Noul Testament, publicat într-o nouă traducere latină, împreună cu textul grecesc) ca o aplicare a lecţiilor predecesorului său.

În 1440, la curtea regelui Neapolului, Alfons de Aragon, Valla a publicat *De falso credita et ementita Constantini donatione* (Despre fals presupusa şi desminţita donaţie a lui Constantin), în care, cu argumente istorice şi filologice, dovedi că pretinsa donaţie făcută de Constantin cel Mare papii Silvestru e un fals din secolul al VIII-lea. Dovezile lui că latina documentului nu era cea din secolul al IV-lea, ci aceea din secolul al VIII-lea au fost atît de decisive, încît de atunci nimeni n-a mai îndrăznit să invoce acest document în favoarea stăpînirii temporale a papilor. Prin acest succes, Valla a dovedit că textele sacre trebuie citite, ca şi cele profane, cu ochii trezi şi liberi de orice prejudecată.

Acest efort de restaurare a textelor originale a dus la unele dintre cele mai mari cuceriri ale umanismului : crearea metodei de analiză filologică şi critica istorică. Restaurarea operelor clasice, denaturate de ignoranţa şi neglijenţa copiştilor, fără să mai vorbim de alterările săvîrşite din interes, ca în cazul scrierilor sacre, ar fi fost mult mai grea şi mai nesigură, dacă unele opere nu s-ar fi păstrat în două sau mai multe copii. Confruntînd diferitele copii, umaniştii au izbutit, prin analiză, comparaţie şi conjectură, să restabilească forma originară. Aşa s-a născut critica filologică.

Dar critica filologică nu ajungea totdeauna să rezolve toate dificultăţile pe care le prezenta un text. Umaniştii s-au văzut siliţi să situeze opera în împrejurările istorice care i-au dat naştere şi să caute în moravurile şi instituţiile timpului soluţia problemei. Aşa s-a constituit critica istorică.

Analiza critică a operelor literare n-a revelat umaniştilor numai adevărul, ci şi frumuseţea literaturii clasice. Ei au început să preţuiască arta de a exprima ideile şi sentimentele într-o ordine logică şi clară. Pentru a şi-o însuşi, ei au căutat să stabilească regulile compoziţiei artistice. Aşa s-a introdus în cultura Renaşterii ideea formei artistice, altă achiziţie importantă a umanismului.

În urma activităţii critice a lui Valla, concepţia despre antichitate se schimbă. Umaniştii nu mai caută în studiul clasicilor lecţii de morală. Ei nu studiază autorii clasici într-un scop apologetic sau polemic, ci pentru ei înşişi, din interes pentru noua viziune a lumii şi vieţii pe care o reflectă operele lor. Viaţa religioasă, cu idealul ei ascetic, e atacată de pe poziţia unei experienţe concrete şi

Scanned with OKEN Scanner

pur umane. Se tinde, cu o conştiinţă încă crepusculară, spre o concepţie realistă şi laică despre natură şi om.

Laicizarea gîndirii se ridică pînă la noţiunea autonomiei spiritului. Problema culturii se confundă cu aceea a culturii pe care o creăm noi şi la care fiecare generaţie îşi aduce contribuţia ei. Ideea de progres e o importantă cucerire a umanismului.

7. RESTAURAREA LITERELOR GRECEŞTI ŞI A FILOLOGIEI EBRAICE

Evenimentul care mai mult decît oricare altul a contribuit la lărgirea orizontului intelectual al Renaşterii a fost restaurarea literelor greceşti. Renaşterea datoreşte grecilor antici tot ce gîndirea modernă conţine ca încredere în raţiune : omul ca măsură a tuturor lucrurilor, valabilitatea universală a cunoaşterii raţionale, legile gîndirii ca legi de ordin superior, credinţa că omul poate domina natura prin raţiune şi că se poate izbăvi el însuşi de teama de moarte şi de superstiţiile pe care această teamă le-a generat [32].

Dar aceste idei, contrare ideologiei bisericeşti, n-au dobîndit o forţă creatoare şi n-au exercitat o influenţă generală decît în cultura burgheză din secolele XV—XVI, în care gîndirea marilor atenieni — Socrate, Platon şi Aristotel — a găsit un teren prielnic de dezvoltare. Numai în economia urbană, unde prosperau industria şi comerţul, imaginea rigidă şi hieratică a lumii, impusă de biserică, putea fi înlocuită cu imaginea mobilă a unei creaţii în perpetuă devenire. Noua concepţie despre lume în care natura apare ca un sistem de forţe, care pune în mişcare materia, nu se putea constitui decît în mediul urban, ca un reflex al modului de producţie capitalist şi ca expresie a unor relaţii mercantile, bazate pe libera concurenţă. Producţia capitalistă şi libera concurenţă au fost bazele gîndirii antiscolastice.

Dar, dacă în cultura burgheziei nascente de la sfîrşitul evului mediu au fost pentru prima oară realizate condiţiile favorabile unei adevărate înţelegeri a gîndirii antice, aceste condiţii au fost de natură să împingă gîndirea dincolo de limitele atinse de greci. Gîndirea greacă a fost critică, dar n-a transformat nici economia, nici structura societăţii, fiindcă economia antică se întemeia pe sclavagism, iar organizarea politică pe stăpînirea claselor sociale care dispreţuiau munca manuală ca servilă. De aceea antichitatea greacă nu a acordat atenţie tehnicii industriale şi agricole şi s-a oprit la speculaţia abstractă. Ştiinţele naturii, care ar fi permis perfecţionarea metodelor de producţie, nu au interesat

[32] Kenneth M. Setton, *The Byzantine Background to the Italian Renaissance* în „Proceedings of the American Philosophical Society", C, nr. 1 (1956).

Scanned with OKEN Scanner

gîndirea greacă decît în măsura în care aplicaţiile practice puteau să procure claselor libere o viaţă mai plăcută şi să întărească puterea statului.

Dimpotrivă, în cultura urbană de la sfîrşitul evului mediu, gîndirea critică a fost orientată spre aplicaţii practice, susceptibile de a mări productivitatea muncii, şi, oricît de stînjenită ar fi fost invenţia tehnică de sistemul corporativ şi de slaba dezvoltare a ştiinţelor exacte, o serie de invenţii tehnice dovedesc că metoda experimentală a început să fie aplicată şi în domeniile rezervate speculaţiei abstracte. Succesele metodei au dovedit că primul instrument care trebuia perfecţionat era gîndirea însăşi.

Interesul erudiţilor italieni pentru limba greacă a precedat cu aproape un secol căderea Constantinopolului. Petrarca a luat lecţii de greacă de la calabrezul Barlaam, iar Boccaccio de la un alt calabrez, Leontius Pilatus, care petrecuse un timp şi la Constantinopol. Dar încercarea n-a dat rezultate, din cauza slabei pregătiri ştiinţifice a celor doi profesori şi a lipsei instrumentelor de iniţiere în studiul unei limbi străine, cum sînt gramatica şi dicţionarele.

Înainte de organizarea unui învăţămînt sistematic, interesul pentru literele greceşti s-a manifestat mai ales prin colecţionarea de manuscrise greceşti, care a început înainte de căderea Constantinopolului, şi iniţiativa a venit din Italia, dovadă că gîndirea atinsese un grad de maturitate care nu se mai mulţumea cu traduceri. Manuscrisele originale au fost aduse în Italia de savanţi ca Filelfo, Barbaro şi Aurispa, care au cutreierat centrele greceşti pentru a le achiziţiona, şi de refugiaţi greci în tot cursul secolului al XV-lea. Tocmai, fiindcă operele antichităţii greceşti ajunseseră o marfă foarte căutată, refugiaţii greci au adus un mare număr de manuscrise vechi, pe lîngă acelea pe care agenţi şi colecţionari s-au dus să le caute ei înşişi. Savantul grec Ioan Lascaris, care a făcut din însărcinarea Medicilor două călătorii în Orient, a adus în 1492 două sute de manuscrise. Cardinalul Bessarion întreţinea în fostul Imperiu bizantin o ceată de agenţi care au făcut achiziţii de cea mai mare însemnătate.

Deşi cunoaşterea limbii greceşti comune n-a dispărut complet din regiunile bizantine din sudul Italiei şi din Sicilia şi deşi la curţile Hohenstaufilor şi Angevinilor de la Palermo şi Neapol, greaca clasică a fost cunoscută în secolele XIV şi XV, făcîndu-se chiar încercări de a transcrie şi de a traduce în latineşte opere greceşti [33], restaurarea literaturii şi filozofiei greceşti a întîmpinat foarte mari greutăţi, fiindcă greci care să cunoască bine limba greacă clasică şi latina erau puţini chiar şi la Constantinopol. Apoi, cultura bizantină care a păstrat tradiţia antichităţii clasice s-a osificat într-un sistem abstract de formule teologice, din care a dispărut aproape orice sevă. În aceste condiţii, totul a trebuit luat de la capăt şi, dacă emigraţii greci au fost utili ca iniţiatori, reintegrarea gîndirii greceşti în cultura europeană a fost opera umaniştilor occidentali. Dar pentru

[33] A. Siegmund, *Die Überlieferung der griechischen christlichen Literatur in der lateinischen Kirche bis zum zwölften Jahrhundert*, München, 1949.

Scanned with OKEN Scanner

inițierea lor, acești umaniști aveau nevoie de profesori greci și de instrumente de lucru (gramatici și dicționare). De aceea, ei s-au dus la Constantinopol, ca Francesco Filelfo, sau au atras în Italia profesori greci, asigurîndu-le catedre la universitățile lor.

Așa a ajuns *Manuel Chrysoloras* profesor de greacă la „Studio" din Florența (1397—1400). Erudit și elocvent, el a stîrnit un mare entuziasm printre numeroșii săi auditori. Leonardo Bruni a urmat cu atîta însuflețire lecțiile lui Chrysoloras, încît „visa noaptea ceea ce auzise ziua". Astfel după o întrerupere de opt-nouă secole, studiul limbii grecești a fost restabilit și se poate spune că o dată cu Bruni o nouă eră începea în istoria literelor europene.

Chrysoloras a compus, sub forma de întrebări și răspunsuri, prima gramatică a limbii eline pentru străini *(Erotemata)* și a tradus în latinește *Republica* lui Platon. Opera lui a fost continuată de Leonardo Bruni și de noi învățați aduși de la Constantinopol, ca Gh. Trapezuntius, care a venit în Italia pe la 1420 și a profesat la Veneția, Florența și Roma, și Theodor Gaza care a ocupat nouă ani (1441—1450) catedra de greacă de la Universitatea din Ferrara, a făcut traduceri din Aristotel și a compus o nouă gramatică greacă, cu explicații în latinește.

Conciliul, convocat la Florența, în 1439, pentru a uni bisericile ortodoxă și catolică, a atras un mare număr de savanți greci, care au părut florentinilor superiori în cultură. Printre ei se afla tînărul arhiepiscop de Niceea, Bessarion, partizan înfocat al unirii și umanist erudit, care, convertit la catolicism, a fost numit cardinal și a jucat un rol însemnat în istoria umanismului ca filozof, mecenat și colecționar de manuscrise.

Un accent nou a adus în învățămîntul literelor grecești *Gemistos Plethon* (+ 1447) [34]. Originar din Sparta, acest bătrîn de 83 de ani păru umaniștilor florentini întruchiparea vie a înțelepciunii antice. El voia să restaureze instituțiile Greciei antice și susținea că, pentru cunoașterea lucrurilor materiale, trebuie urmat Aristotel ; pentru tot ce privește sufletul, „divinul Platon" e superior. Așa s-a deschis între partizanii celor doi filozofi greci o controversă care avea să dureze treizeci de ani și sub care se ascundea de fapt o mișcare de opoziție împotriva scolasticii.

Arghiropulos, invitat la Florența, unde a predat greaca între 1456 și 1471, a întărit acest curent, degajînd limpede esența gîndirii lui Socrate, Platon și Aristotel.

În a doua jumătate a secolului al XV-lea, platonismul a devenit la Florența filozofia savanților și poeților, pe care nu-i satisfăceau latina barbară și metodele sterile ale scolasticii. Pentru ei, calitatea expresiei importa tot atît de mult cît și conținutul. Geniul florentin e sedus de claritatea și de eleganța literelor grecești și vrea să le cucerească cu ajutorul filozofiei lui Platon. Așa s-a ajuns la

[34] Fr. Massai, *Pléthon et le platonisme de Mistra. Les classiques de l'humanisme,* Paris, 1956.

Scanned with OKEN Scanner

constituirea unei teorii filozofice care se opunea peripatetismului scolasticii şi la afirmaţia că resursele sufletului sînt infinite. Această dublă afirmaţie, legată de elogiul omului ca artist, al înţeleptului ca poet, a dus la descoperirea artei ca atribut fundamental al umanităţii. Această doctrină reclamă o atenţie mărită cu privire la formă şi acordă un loc privilegiat exigenţei frumosului. Efortul filozofului tinde să redea sufletului conştiinţa resurselor sale interioare. Elenismul deschide astfel noi perspective umanismului şi artei şi face din Florenţa centrul umanist şi artistic al Italiei. Florentinii se lăudau, pe bună dreptate, că ei au cules moştenirea bizantină şi au degajat din ea, cu nota dominantă a platonismului, bazele unei sinteze universale [35].

După 1500, centrul studiilor greceşti s-a strămutat la Veneţia, care de la întemeierea sa trăise în contact strîns şi permanent cu lumea bizantină. Pe ruinele Imperiului bizantin, cucerit de cruciaţi în 1204, ea întemeiase un imperiu colonial, din care a păstrat porţiuni importante, în special insula Creta, chiar şi după căderea Constantinopolului în stăpînirea turcilor.

Dacă restaurarea elenismului s-ar explica printr-o influenţă dinafară, ea ar fi trebuit să se producă mai întîi la Veneţia, nu la Florenţa. În tot cursul secolului al XV-lea un mare număr de refugiaţi greci s-a aşezat la Veneţia, dar aceasta n-a reţinut decît pe negustori, meseriaşi şi lucrători.

La sfîrşitul secolului al XV-lea, Veneţia era departe de a fi atins nivelul intelectual al Florenţei. Oligarhică şi bănuitoare faţă de ideile noi, ea n-a produs o literatură originală, fiindcă nu voia să întreţină un ferment intelectual, generator de revoluţii [36]. Abia la începutul secolului al XVI-lea s-a produs o deşteptare intelectuală, care avea să facă din Veneţia centrul internaţional cel mai important al Europei în materie de studii greceşti. Numai după ce savanta Florenţă asigurase triumful mişcării eleniste şi invenţia tiparului făcuse din editarea clasicilor greci o industrie prosperă, Veneţia a devenit centrul elenismului şi a înlocuit Florenţa frămîntată de tulburări după invazia franceză. Deşi primatul Veneţiei n-a durat decît un sfert de secol, rolul ei în răspîndirea elenismului a fost imens. Cu ajutorul refugiaţilor şi al supuşilor săi greci din Creta, printre care cel mai de seamă a fost Marcu Musurus, ea a editat, în cele peste două sute de tipografii ale sale, principalii autori greci [37]. Cretanii Zaharia Callergis şi Demetrios Duca, după ce s-au afirmat la Veneţia, au introdus primul tiparul la Roma, iar al doilea învăţămîntul limbii greceşti la Alcalà de Henarès. Adevăratul iniţiator al elenismului în Franţa, Girolamo Aleandro, s-a format la Veneţia, ca şi elenistul maghiar Ioan Vitéz. Erasmus însuşi n-a acceptat

---

[35] A. Chastel, *Art et humanisme à Florence au temps de Laurent le Magnifique*, Paris, 1959.

[36] I. Guido Piovene, *Anacronismo della Venezia Quattrocentesca*, în „Civiltà Veneziana del Quattrocento", Florenţa 1956.

[37] Deno John Gianakoplos, *Greek Scholars in Venice*, Cambridge, Mass., 1962, pp. 1—12.

catedra de greacă la Universitatea din Cambridge decît după ce şi-a însuşit de la grecii din Veneţia pronunţia limbii greceşti. În afară de aceasta, Veneţia a jucat rolul unei pieţe internaţionale pentru achiziţia de manuscrise şi apoi de cărţi greceşti.

La Roma, elenismul a fost cultivat de la mijlocul secolului al XV-lea. Sub egida cardinalului Bessarion, mai mulţi eleniști au făcut traduceri din operele clasice greceşti. În nordul Europei, elenismul s-a răspîndit mai tîrziu, după 1500, şi a fost pretutindeni introdus de studenţi care şi-au făcut studiile în Italia. Aryas Barbosa, fost elev al lui Poliziano, a fost primul elenist spaniol. Thomas Linacre şi John Colet, care au studiat greaca la Ferrara şi la Florenţa, au organizat învăţămîntul limbii greceşti la Oxford. În Germania, iniţiatorul elenismului a fost Reuchlin. Dar, în aceste ţări, condiţiile generale nu erau încă favorabile pentru înţelegerea esenţei umanismului.

În Franţa, dimpotrivă, umaniştii, care au introdus din Italia limba greacă, au găsit terenul pregătit. Învăţămîntul limbii greceşti se organizează în mai multe colegii, iar elenistul Girolamo Aleandro, numit rector al Universităţii din Paris, se face interpretul elocvent al filozofiei şi literaturii greceşti. După o scurtă fază de iniţiere, francezii ajung prin operele lor de erudiţie şi prin ediţiile clasicilor greci să joace un rol de frunte în răspîndirea elenismului.

Revelator pentru poziţia intelectuală a bisericii e faptul că, în tot cursul evului mediu, a ignorat cele două limbi în care erau scrise Vechiul şi Noul Testament : ebraica şi greaca, şi s-a mulţumit cu versiunea latină a Bibliei, efectuată de fericitul Ieronim în secolul al IV-lea.

În ceea ce priveşte ebraica, deşi coloniile evreieşti din principalele oraşe europene au întreţinut vie tradiţia orală şi scrisă a culturii ebraice, această tradiţie a început, abia în secolul al XV-lea să pătrundă în conştiinţa creştină.

Interesul pentru studiile ebraice s-a manifestat mai întîi în Italia şi Spania. *Giannozzo Manetti* (1365—1459) s-a distins la curtea lui Nicolae al V-lea prin cunoaşterea limbii ebraice şi prin zelul său de colecţionar de manuscrise ebraice. Dar marele centru medieval al studiilor ebraice a fost Spania, ceea ce se explică prin marele număr de evrei care trăiau în această ţară, prin rolul lor economic şi prin influenţa exercitată asupra lor de filozofia arabă. Cabala şi Talmudul au avut o înrîurire directă asupra gîndirii creştine în a doua jumătate a secolului al XV-lea.

Sub forma unui comentariu al Vechiului Testament, Cabala era în realitate o compilaţie de filozofie, puternic impregnată de un platonism transmis de tradiţia arabă.

Centrul acestei filozofii îl forma teoria emanaţiilor prin care se explica corelaţia dintre un Dumnezeu transcendental şi lumea creată. Superioritatea iubirii în raport cu inteligenţa şi voinţa a fost de asemenea puternic accentuată. Asemănarea dintre literatura cabalistă şi doctrina filozofică a neoplatonicilor florentini a întărit interesul pentru studiile ebraice.

Scanned with OKEN Scanner

Reprezentantul cel mai însemnat al acestor studii a fost *Pico della Mirandola* (1463—1494). El a cuprins în *900 teze* înţelepciunea tuturor timpurilor şi tuturor popoarelor, inclusiv a evreilor, şi s-a oferit să le susţină în faţa tuturor savanţilor. Cuvîntarea lui *Despre demnitatea omului* avea să servească ca prefaţă la cele *900 teze*.

O parte din aceste teze au fost găsite eretice şi Pico, pentru a nu fi arestat, a fugit la Florenţa, unde s-a străduit să rezolve problema concordanţei dintre filozofia greacă şi tradiţia ebraică cu doctrina creştină. În mijlocul acestei lucrări a fost surprins de moarte la vîrsta de 31 ani. Prin Pico, gîndirea cabalistă a intrat în civilizaţia occidentală [38].

Opera lui a fost continuată de elevul său, *Johann Reuchlin* (1455—1522), care, după ce a studiat dreptul la Paris şi greaca la Roma şi Florenţa, a devenit cel mai mare elenist al Germaniei. Dorind să reconstituie textul original al Bibliei, a învăţat ebraica de la evreii din Germania şi de la Pico la Florenţa şi a întocmit gramatica şi dicţionarul limbii ebraice. În *De verbo mirifico* (1496) şi *De arte cabalistica* (1517) a acordat o atenţie deosebită Cabalei în care spera să găsească cheia reconcilierii creştinismului cu filozofia greacă şi cu tradiţia ebraică. El deveni prima autoritate în materie de ebraism tocmai în momentul cînd în Germania s-a pus, cu toată acuitatea concurenţei bancherilor germani şi negustorilor evrei, problema raporturilor dintre tradiţia ebraică şi creştinism.

Zelul lui pentru studiile ebraice a provocat un conflict, care avea să decidă de însăşi soarta umanismului german. În 1509, Johann Pfefferkorn, un evreu convertit, propuse împăratului să distrugă toate cărţile evreieşti, afară de Biblie, ca injurioase pentru creştinism. Împăratul Maximilian ceru avizul lui Reuchlin, care combătu opinia lui Pfefferkorn cu argumente ştiinţifice şi juridice. Pfefferkorn declară pe Reuchlin trădător şi obţinu sprijinul dominicanilor din Colonia, al căror decan era inchizitorul Hochstraten. Citat în faţa Curţii de la Mainz, a fost achitat şi papa a confirmat sentinţa (1516).

În toiul controversei, umaniştii germani şi-au însuşit cauza lui Reuchlin şi au publicat împotriva adversarilor lor pamfletul *Epistolae obscurorum virorum* (1515—1517). Principalii autori au fost Crotus Rubianus şi Ulrich von Hutten. *Viri obscuri* sînt adversarii lui Reuchlin, care, pretinzînd să dea lecţii oamenilor învăţaţi, nu fac decît să-şi trădeze prin jargonul lor latino-german propria lor ignoranţă şi inepţie.

Controversa Reuchlin-Pfefferkorn a constituit un triumf al noii conştiinţe umaniste asupra modului tradiţional de gîndire şi o lărgire a orizontului intelectual. Erudiţia ebraică a introdus schimbări importante în evoluţia tradiţiei creştine, ale cărei surse au devenit accesibile unui număr tot mai mare de specialişti şi au putut fi cercetate în limbile originale.

---

[38] Myron P. Gilmore, *The World of Humanism, 1453—1517*, p. 195—197. A. Chastel — R. Klein, *L'Europe de la Renaissance. L'âge de l'Humanisme*. Bruxelles, 1954, p. 294.

Scanned with OKEN Scanner

Astfel critica filologică a putut fi aplicată textelor biblice. Rezultatul a fost evidenţa că dogme importante se întemeiau pe fraze greşit înţelese şi greşit traduse în textul oficial al bisericii catolice, *Vulgata*.

Colecţionarea manuscriselor vechi a dat naştere unora dintre cele mai mari biblioteci din Europa. Eruditi ca Bessarion şi Pico della Mirandola, principi ca Medici din Florenţa şi ducele de Urbino, regi ca Matias al Ungariei şi Cazimir al Poloniei au creat biblioteci, în care au strîns comori de literatură, filozofie şi ştiinţă. În cursul secolului al XV-lea, numărul marilor biblioteci din Europa s-a dublat.

Cea mai mare bibliotecă din Italia era cea a Vaticanului. Scaunul papal poseda din cele mai vechi timpuri o colecţie de manuscrise greceşti şi latine pe care papa Zaharia (741—752) o îmbogăţise şi o aşezase în palatul Lateran. Nicolae al V-lea (1447—1455) adaugă la acest fond mai multe mii de manuscrise şi voi să construiască o clădire specială pentru bibliotecă, dar moartea l-a împiedicat să-şi realizeze planul. Sixt al IV-lea (1471—1484) o aşează în actualul palat al Vaticanului şi o înzestră cu săli de lectură frumos decorate.

Bessarion şi-a lăsat în 1470 toată biblioteca republicii veneţiene, care a constituit din ea centrul colecţiei marciene.

Pentru a furniza bibliotecilor şi colecţionarilor cărţi şi manuscrise, s-au înfiinţat librării şi ateliere de copiat manuscrise, ca acelea ale lui *Vespasiano da Bisticci* (1421—1498), care a lăsat în *Vite di uomini illustri del secolo XV* o colecţie de portrete ale clienţilor săi.

Cel mai bun client al lui Bisticci a fost *Niccolò Niccoli* (1364—1437) care a strîns 800 de manuscrise rare. La moartea lui, Cosimo de Medici a cumpărat toată colecţia. Patru sute de volume au fost dăruite mănăstirii San Marco, unde s-a deschis prima bibliotecă publică din Europa, iar restul a fost păstrat pentru biblioteca familiei Medici. Aceste două colecţii formează acum fondul primitiv al celebrei biblioteci Medici-Laurenziana din Florenţa.

În Franţa, bazele bibliotecii regale de la Fontainebleau au fost puse de Francisc I, care a îmbogăţit-o cu fondul bibliotecii Sforza din Milano.

Cataloagele acestor biblioteci arată o creştere notabilă, în cursul secolului al XV-lea, a numărului manuscriselor greceşti, ceea ce constituie o indicaţie interesantă cu privire la curiozitatea intelectuală a acestei perioade. Astfel, pe cînd Biblioteca papii Eugen al IV-lea conţinea 340 manuscrise, din care numai trei greceşti, Biblioteca Vaticanului poseda la moartea lui Nicolae al V-lea, în 1455, 1 200 volume din care 3—400 greceşti, deci aproape o treime. Proporţia s-a menţinut şi sub pontificatul lui Sixt al IV-lea, catalogul marcînd peste 1000 de manuscrise greceşti dintr-un total de 3 600.

Tot atît de semnificativă e creşterea numărului textelor ebraice. Pico della Mirandola avea peste 100 de manuscrise ebraice, ducele de Urbino la fel. Oricît

Scanned with OKEN Scanner

de importantă ar fi fost creşterea numărului manuscriselor greco-latine şi ebraice, cele mai numeroase erau textele patristice şi biblice, mărturii ale dominaţiei milenare a bisericii asupra întregii activităţi intelectuale. Dar faptul cel mai important e deplasarea centrului de greutate al activităţi intelectuale din universităţi în bibliotecile publice, în afară de controlul direct al clerului.

8. INVENŢIA TIPARULUI

Secularizarea activităţii intelectuale, care a făcut progrese neîntrerupte de la începutul secolului al XV-lea, a primit un impuls decisiv la mijlocul secolului prin invenţia tiparului şi prin înzecirea numărului de cititori. Tiparul a pus la dispoziţia acestor cititori texte critice, care le-a permis să cunoască direct, nu prin adaptări, fragmente şi glose, gîndirea autorilor clasici şi, multiplicîndu-le, a schimbat condiţiile vieţii intelectuale, creînd noi posibilităţi pentru dezvoltarea învăţămîntului [39].

Tiparul a făcut din latina umaniştilor un mijloc de comunicare internaţională care a favorizat răspîndirea ideilor şi a contribuit la întărirea mişcării de protestare împotriva autorităţii papale. În acelaşi timp, el a stimulat formarea limbilor naţionale, silind pe editori să fixeze ortografia, ortoepia şi gramatica limbii tipărite şi contribuind în Italia la triumful limbii toscane asupra graiurilor locale.

Pînă la invenţia tiparului, manuscrisul era unicul mijloc de răspîndire a cuvîntului scris. Or, manuscrisele erau rare, defectuoase şi scumpe. Înmulţirea universităţilor, începînd cu secolul al XII-lea, şi răspîndirea învăţămîntului laic în afară de universităţi au mărit cererea de cărţi şi au deplasat centrul de greutate al vieţii intelectuale, deci şi pe cel al producţiei de manuscrise, de la mănăstiri la universităţi.

Pentru lecţiile lor, profesorii aveau nevoie de texte. Pentru a le procura s-au înfiinţat biblioteci şi ateliere de copiat manuscrise. Aşa au luat naştere adevărate corporaţii de librari şi de copişti, care lucrau sub controlul autorităţilor universitare. Dar producţia acestor ateliere nu a putut acoperi cererea tot mai larg simţită de texte critic întocmite. Această cerere a fost cauza principală a invenţiei tiparului. A doua a fost apariţia hîrtiei. Chinezii cunoşteau încă înainte de era noastră arta de a transforma cîrpele şi fibrele unor plante în hîrtie. În timpul cruciadelor, hîrtia a ajuns în Europa prin mijlocirea arabilor şi a început

[39] Lucien Febvre — H. I. Martin, *L'apparition du livre*, Col. „Evolutoin de l'humanité", Paris, 1958 ; G. A. E. Bogeng, *Geschichte der Buchdruckerkunst*, 2 vol., Dresden, 1939—1941.

Scanned with OKEN Scanner

să înlocuiască pergamentul scump şi rar. În secolul al XIII-lea au apărut primele mori de hîrtie în Italia şi în sudul Franţei. Răspîndirea lenjeriei de corp a furnizat materia primă necesară.

Studiul condiţiilor generale şi al momentului în care a apărut tiparul a eclipsat gloria lui Gutenberg. Înmulţirea numărului cititorilor laici a fost prima dintre aceste condiţii generale. Dacă cititul ar fi rămas privilegiul clerului, tiparul n-ar fi triumfat aşa de repede şi de uşor. Constituirea de grupuri mari de cititori a provocat şi investiţiile de capital necesare întemeierii unor tipografii în momentul în care dezvoltarea tehnicii făcea posibilă soluţia problemei tiparului.

Punctul decisiv a fost descoperirea caracterelor mobile. Peceţile sugeraseră, încă din secolul al XIII-lea, ideea de a grava iniţialele unor cuvinte, apoi cuvinte întregi pe o placă de lemn care, unsă cu cerneală, era aplicată pe hîrtie.

Acest procedeu a fost apoi folosit pentru reproducerea unor ilustraţii de cărţi bisericeşti. Sub gravura ilustraţiei s-a săpat inscripţia explicativă. S-a trecut apoi la gravarea unor pagini care puteau fi multiplicate la infinit. Ideea de a compune o asemenea placă din litere mobile trebuie să fi venit în acelaşi timp mai multor lucrători care şi-au dat seama de pierderea de timp cu gravarea aceleiaşi litere pe care o săpaseră în ziua precedentă. Aşa s-a născut ideea literelor mobile.

Diferitele experienţe făcute cu litere de lemn şi apoi cu cele turnate dintr-un metal mai rezistent la uzură, dar nu atît de tare încît să perforeze hîrtia, au dus la descoperirea artei de a turna literele din plumb. Probabil în această fază a intervenit invenţia lui Gutenberg. Pasul decisiv care a făcut posibil tiparul cu litere de metal şi teasc şi procurarea de metal în suficientă cantitate pentru a putea trece la tiraje pe scară largă s-a făcut între 1440 şi 1450.

Primele tipărituri făcute de Gutenberg la Mainz sînt din 1454 (fragmente dintr-un calendar astronomic) ; Biblia şi Psaltirea sînt din 1457. După acest succes, tiparul s-a răspîndit repede în toată Europa, dovadă cererea presantă la care răspundea. La sfîrşitul secolului erau 73 de tipografii în Italia, 51 în Germania, 39 în Franţa. Prima noastră tipografie e din 1508.

Cu toate că umaniştii de origine aristocratică şi colecţionarii de manuscrise vechi au respins cartea ca vulgară, tipografiile s-au înmulţit şi unele din ele au ajuns centre de erudiţie înaltă, ca de pildă tipografia lui Aldo Manuzio din Veneţia care, cu ajutorul unor refugiaţi greci şi al unor savanţi celebri ca Erasmus, a întreprins publicarea clasicilor greci.

Faptul că textul unei opere clasice stabilit de un erudit putea fi multiplicat la infinit, fără erorile unui copist, a constituit o revoluţie completă în condiţiile de lucru ale lumii savante.

Între 1494 şi 1515, tipografia lui Aldo Manuzio a scos nu mai puţin de 26 *editiones principes* de autori clasici greci şi de opere de referinţe (lexicoane şi

Scanned with OKEN Scanner

dicţionare), care au permis umaniştilor din nordul Alpilor să introducă elenismul în ţara lor. Pentru a stabili textul critic, pentru a-l culege şi a face corecturile, pentru a desena şi turna literele greceşti, Aldo Manuzio, care nu era un simplu editor, ci un mare elenist, s-a servit de savanţi şi tehnicieni greci şi de elenişti din toată Europa. În jurul tipografiei lui Aldo s-a constituit o adevărată academie *(Neakademia)*, în care nu se vorbea decît greceşte şi din care a făcut parte şi Erasmus. În şedinţele academiei se stabileau planurile editoriale, se discutau problemele de metodă şi se schimbau manuscrise. Umanişti din Italia şi din restul lumii au venit la Veneţia să înveţe greaca şi să întîlnească pe cei mai buni elenişti ai vremii. În timpul celor 21 de ani de activitate ai lui Aldo (1494—1515), Veneţia a fost incontestabil principalul centru al erudiţiei greceşti din Europa occidentală.

9. ÎNCEPUTURILE ISTORIOGRAFIEI MODERNE

Lărgind orizontul intelectual, erudiţia greacă şi ebraică a ascuţit simţul istoriei, adică al facultăţii de a plasa evenimentele în condiţiile în care s-au produs. Evul mediu a fost total lipsit de acest simţ. Diferitele reprezentări de scene biblice şi antice pe fresce, vitraluri şi portaluri dovedesc că evenimentele trecute, oricît de îndepărtate în timp, erau considerate şi tratate de autori ca evenimente contemporane. Fuga în Egipt e deplasarea unei familii ţărăneşti, care, călare pe un catîr, se duce în satul vecin să-şi vadă rudele sau prietenii.

Această deprindere mintală a fost foarte greu de schimbat. Chiar şi în secolul al XVII-lea, spectatorii nu erau de loc surprinşi că grecii din timpul lui Pericle sau romanii din vremea lui Nero erau reprezentaţi în constumele curtenilor lui Ludovic al XIV-lea.

Primele manifestări ale spiritului istoric se produc cînd umaniştii pătrund în cancelariile statelor italiene şi sînt puşi să susţină punctul de vedere al negustorilor, fabricanţilor şi bancherilor, puţin deprinşi să ţină seamă în conducerea afacerilor lor de intervenţia unei providenţe divine. În mîinile acestor umanişti, istoria devine un mijloc de propagandă în serviciul patriei şi guvernului lor, în armonie cu tendinţele de centralizare şi independenţă a statului laic la sfîrşitul evului mediu. Pe cale pur empirică, fără să discute concepţia bisericească despre lume, istoricii umanişti, desprind istoria Florenţei din complexul „republicii creştine" şi nu reţin din faptele externe decît ceea ce interesează Florenţa. Ei consideră istoria din punctul de vedere al statului teritorial şi astfel contestă autoritatea celor două forţe universale ale evului mediu, imperiul şi papalitatea.

Scanned with OKEN Scanner

Această secularizare a istoriei s-a făcut fără polemică, fiindcă gîndirea umanistă n-a găsit o bază sigură în descoperirile ştiinţelor naturii, care aveau să se producă abia în secolul al XVII-lea.

Ruptura istoriografiei umaniste cu concepţia bisericească a fost înlesnită de cultul antichităţii. Exemplul lui Titus Livius i-a confirmat în tendinţa lor de a nu recunoaşte alt criteriu de adevăr decît interesul statului lor.

Primul istoric care a dat în *Istoria poporului florentin,* scrisă între 1416 şi 1444, modelul istoriei umaniste a fost *Leonardo Bruni* (1369—1444). Originar din Arezzo, dar legat prin toată activitatea sa intelectuală de Florenţa, de două ori cancelar al republicii, Bruni a fost, cum am văzut, reprezentantul cel mai de seamă al umanismului civic florentin. El a făcut operă de istoric adevărat, coborîndu-se la sursele originale, eliminînd minunile şi legendele şi căutînd să stabilească legătura cauzală a evenimentelor. El a recunoscut importanţa condiţiilor generale în dezvoltarea procesului istoric şi a ştiut să aprecieze forţele active în istorie. Astfel, el explică aşezarea Florenţei într-o cîmpie prin securitatea care domnea în Imperiul roman, cînd oraşul a fost întemeiat. În sfîrşit, spre deosebire de cronicarii medievali care îngrămădeau faptele fără nici o alegere, Bruni ordonă materia după un plan raţional [40].

Dar cu toate meritele lui pentru secularizarea gîndirii istorice, Bruni n-a ajuns să dea o operă cu adevărat modernă din cauza imitaţiei scriitorilor latini care considerau istoria ca un gen al retoricii, opera istorică trebuind să producă asupra cititorului acelaşi efect ca o tragedie sau un poem epic. Faptele lipsite de efect teatral, ca fenomenele economice, sociale şi culturale erau omise sau înlocuite cu expresii stereotipe. Bruni nu a acordat atenţie decît personalităţilor războinice sau politice care puteau fi puse în scenă. Apoi, pentru a păstra puritatea limbii latine, Bruni traduce instituţiile medievale în termenii latinei clasice, chiar cînd nu au echivalent. Cardinalii devin *patres,* trupele mercenare — *legiones,* cavalerii feudali — *milites* etc.

O direcţie nouă în istoriografie a inaugurat *Flavio Biondo* din Forlì (1388—1463), lărgind informaţia istorică prin documente arheologice, numismatice şi particulare (scrisori). *Istoria decadenţei Imperiului roman (472—1440)* se distinge prin condiţia şi spiritul critic al autorului. Biondo se coboară la sursele cele mai vechi şi respinge tradiţia recentă cînd e contestată sau neconfirmată de surse anterioare. Astfel el respinge legenda reconstrucţiei Florenţei de către Carol cel Mare pentru motivul că Alcuin nu o menţionează. El a întrevăzut importanţa evului mediu şi a făcut mai mult decît istoricii umanişti pentru a-l cunoaşte. Istoriografia erudită pe care a întemeiat-o Biondo n-a fost apreciată în timpul său, fiindcă era lipsită de calităţile retorice şi n-a fost consacrată unui oraş. Biondo a scris istoria creştinătăţii medievale fără preocuparea de a proslăvi papalitatea.

[40] Ed. Fueter, *Histoire de l'Historiographie moderne,* Paris, 1914, pp. 19—25.

Scanned with OKEN Scanner

Cu toate progresele istoriografiei umaniste, tradiţia cronicărească continuă încă. Cele mai multe istorii se scriu din însărcinarea unui principe, oraş sau mănăstiri şi încep în general de la facerea lumii. Exemplul cel mai caracteristic e *Cronica din Nürnberg* a lui Hartmann Schedel, publicată în 1493, în care scene din viaţa oraşului sînt amestecate cu scene biblice şi cu minuni.

Dar paralel cu aceste cronici apar, tot mai numeroase, însemnări de evenimente contemporane şi de experienţe personale, ca acelea ale lui Marino Sanudo *Despre venirea lui Carol, regele francilor (1494—1495)* sau ale lui Infessura şi Burckhard despre curtea romană. Cele mai celebre sînt *Memoriile* lui Philippe de Commynes, sfetnicul lui Ludovic al XI-lea şi Carol al VIII-lea. Bernardo Rucellai a povestit invazia franceză din 1494 într-o *Istorie* pe care Erasmus a găsit-o demnă de Salustiu.

Un progres decisiv s-a produs cînd oameni de stat care au jucat un rol activ în politica din timpul lor au luat în mîini acest gen pentru a-şi expune şi apăra politica. După năvălirea francezilor în Italia (1494), Florenţa a fost teatrul mai multor revoluţii. În 1494, Medicii au fost alungaţi şi, în locul principatului, s-a introdus republica democrată ; în 1512 Medicii s-au reîntors, dar în 1527 au fost din nou alungaţi, pentru ca în 1530 stăpînirea lor să fie restaurată în mod definitiv. De fiecare dată, învingătorul a modificat constituţia şi a schimbat personalul politic.

Cei mai de seamă oameni ai Florenţei s-au străduit, scrutînd istoria, să găsească o formă de guvernămînt care să garanteze Florenţei un regim de stabilitate. Simplu gen retoric pentru umanişti, istoria devine pentru oamenii de stat o problemă politică şi constituţională. Această origine determină conţinutul şi forma istoriei. Autorii care au studiat istoria într-un chip utilitar nu s-au ocupat decît de evenimentele politice şi militare, fiindcă, după părerea lor, numai acestea au provocat revoluţiile florentine. În al doilea rînd, ei s-au străduit să desprindă din întîmplările trecutului elementele cu valoare permanentă şi cu aplicaţie la toate împrejurările asemănătoare. Această concepţie, unilaterală şi parţială, a produs totuşi primele capodopere ale istoriografiei moderne ; *Istoriile florentine* ale lui Machiavelli şi *Istoria Italiei* a lui Guicciardini.

Niccolò Machiavelli (1469—1527) îşi începe *Istoriile* cu căderea Imperiului roman, dar pe el nu-l interesează atît efectele prăbuşirii puterii romane, cît însemnătatea noilor puteri care se ridică, imperiul şi papalitatea, şi influenţa lor asupra destinului Italiei. Problema care-l preocupă e aceea de a stabili elementele pe care se întemeiază viaţa statelor şi mijloacele prin care s-ar putea realiza unitatea Italiei. Cînd faptele sînt de acord cu teoriile lui, Machiavelli dovedeşte o putere de a înlănţui evenimentele şi o privire largă pe care nici un istoric nu le-a întrecut. El a recunoscut legătura dintre politica internă şi politica externă şi a întrezărit adevărul că marile transformări sociale sînt independente de activitatea conştientă a individului. Toate aceste consideraţii au fost exprimate

Scanned with OKEN Scanner

într-o limbă plastică şi colorată, care au făcut din opera lui Machiavelli modelul prozei italiene.

Leonardo Bruni şi Machiavelli nu au tratat, ca şi cronicarii medievali, decît istoria oraşului lor. Primul care rupe cu istoria locală şi atacă un subiect de istorie universală a fost *Francesco Guicciardini* (1484—1540). Ambasador al republicii florentine în Spania, guvernator al Statului papal sub Clement al VII-lea, Guicciardini a fost amestecat în toate evenimentele mari ale Italiei din prima jumătate a secolului al XVI-lea. *Istoria Italiei* nu e decît dezvoltarea unui memoriu pe care l-a conceput pentru a-şi justifica activitatea ca locotenent general al papii în războiul Ligii de la Cognac, care s-a terminat cu celebrul *sacco di Roma* din 1527, memoriu pe care retragerea din activitate i-a permis să-l dezvolte într-o istorie generală a luptei pentru supremaţia asupra Italiei. Spre deosebire de Machiavelli, Guicciardini nu s-a ocupat decît de fapte, nu a pierdut niciodată contactul cu realitatea şi nu a deformat-o pentru a o pune de acord cu teorii preconcepute. Interdependenţa statelor europene i-a apărut clar ; de aceea a expus evenimentele italiene în funcţie de politica internaţională. Astfel, pe drept cuvînt, a fost numit „părintele istoriografiei moderne".

Pe lîngă o nouă concepţie despre istorie, Renaşterea a adus o nouă idee despre societate şi despre arta de a o guverna. Din observaţiile sale şi din practică, ca şi din studiul celor vechi, Niccolò Machiavelli a construit un sistem care rezumă experienţa şi gîndirea politică a timpului său. Problema centrală spre care converg toate ideile lui o constituie formarea şi conservarea statelor. Machiavelli şi-a dat seama de inferioritatea politică a Italiei, divizată în faţa statelor centralizate, şi a arătat în *Principele* său că, numai reorganizată şi unificată, Italia îşi va putea redobîndi şi păstra independenţa. Dar întemeierea unui stat nou e lucru anevoios, fiindcă toţi aceia care au ceva de pierdut vor fi *contra* lui, iar *pentru* — numai aceia care speră vreun folos. Două calităţi sînt necesare pentru a izbuti totuşi : viclenie şi forţă. Principele care vrea să întemeieze un stat trebuie să fie vulpe pentru a evita cursele şi leu pentru a băga groaza în lupi. Cel ce dispreţuieşte vicleşugurile vulpii nu-şi cunoaşte meseria, iar cel ce uită că, pentru a se impune, e nevoie să fii tare va sfîrşi rău, căci, „totdeauna profeţii înarmaţi au învins, iar cei dezarmaţi s-au prăbuşit". Machiavelli a aprobat toate perfidiile şi crimele lui Cezar Borgia, care încercase să constituie un stat în centrul Italiei şi părea menit să realizeze cu ajutorul papii unitatea peninsulei, şi dîndu-l ca exemplu tuturor acelora care „din întîmplare sau cu ajutorul armelor altora au ajuns la suveranitate".

Pentru a se menţine, Principele trebuie să cunoască arta războiului şi să-şi constituie o armată naţională. Armatele mercenare au pierdut în antichitate Cartagina, iar în evul mediu — Italia. Machiavelli nu crede decît în valoarea armatelor naţionale care ştiu pentru ce luptă şi care găsesc „totdeauna aliaţi".

Principele lui Machiavelli nu se lasă condus decît de raţiunea de stat. Dreptate, onoare, jurămînt, morală nu sînt respectate decît dacă sînt necesare şi

Scanned with OKEN Scanner

utile. Dacă interesul politic o cere, el le respectă ; altfel — nu. Religia însăşi nu e pentru el decît un instrument de guvernămînt.

Această totală indiferenţă faţă de morală a fost numită machiavelism, ca şi cînd amoralitatea politică n-ar data decît de la Machiavelli. Termenii în care Machiavelli a fost descris de filistinii moralei burgheze tind să acrediteze că el a fost duhul răului, descoperitorul ambiţiei şi răzbunării, inventatorul original al sperjurului şi că, înainte de apariţia *Principelui* său, nu a existat niciodată ipocrizie, tiranie sau trădare, virtute făţarnică sau crimă politică.

În realitate, Machiavelli nu a făcut decît să descrie practica universală a oamenilor politici din timpul său şi experienţa sa personală. Confruntîndu-le cu faptele romanilor şi cu învăţămintele care se desprind din ele, Machiavelli a întocmit un tratat politic care constituie demascarea necruţătoare a ipocriziei politice şi religioase şi secularizarea desăvîrşită a gîndirii. În acelaşi timp, practica istoricilor romani, în primul rînd a lui Titus Livius, l-a învăţat să-şi formuleze observaţiile şi reflecţiile în mod sistematic şi clar, într-o limbă deosebit de viguroasă şi de expresivă. Descriind procesul creaţiei sale istorice şi politice, Machiavelli a definit esenţa eternă a umanismului.

Scanned with OKEN Scanner

CAPITOLUL VII

UMANISMUL ÎN RESTUL EUROPEI

În ţările din restul Europei, umanismul a apărut mai tîrziu şi n-a prins rădăcini decît acolo unde terenul era pregătit şi unde a întîlnit condiţii favorabile de dezvoltare. Oricare ar fi limitele între care istoriile naţionale ale acestor ţări cuprind Renaşterea, gîndirea, literele şi arta din această perioadă se disting prin caractere specifice, care le deosebesc şi de cele din perioada anterioară, şi de cele din alte ţări.

1. UMANISMUL FRANCEZ

Umaniştii francezi din secolul al XVI-lea au avut sentimentul că literatura şi ştiinţa din vremea lor se deosebeau esenţial de acelea din evul mediu. Rabelais a reprezentat contrastul dintre cele două epoci confruntînd amintirea din tinereţe a lui Gargantua, cînd „vremea era încă întunecată şi se resimţea de nenorocirea şi calamitatea goţilor care distruseseră toată literatura bună", cu experienţa lui din vîrsta maturităţii, cînd „toate disciplinele erau restituite, limbile instaurate" şi cînd „lumea era plină de oameni învăţaţi, de preceptori foarte savanţi... Văd tîlharii, călăii, aventurierii, rîndaşii de azi mai învăţaţi decît doctorii şi predicatorii din timpul meu". Şi încheie : „Într-un cuvînt, văd un abis (o imensitate) de ştiinţă" [1]. Jules Michelet a susţinut acelaşi punct de vedere. „Revoluţia din secolul al XVI-lea, ivită la mai mult de o sută de ani după decesul filozofiei de atunci, a întîlnit o moarte de necrezut, un neant, şi a pornit de la nimic" [2].

Renaşterea franceză se explică, după Michelet, prin întîlnirea bruscă a civilizaţiei franceze cu Renaşterea italiană. „A fost nevoie de acest miracol violent, contra naturii şi verosimilului, pentru a smulge spiritul uman din vechiul făgaş scolastic... şi a-l lansa pe aripi noi în sfera înaltă a raţiunii".

[1] Fr. Rabelais, *Oeuvres*, vol. III, Ed. Abel Lefranc, Paris, 1922, pp. 102—108.
[2] Jules Michelet, *Histoire de France*, vol. VI, *La Renaissance*.

Scanned with OKEN Scanner

Înainte de cel de-al doilea război mondial, s-a produs o reacție împotriva acestei concepții, bazată pe reconsiderarea civilizației medievale, care a culminat cu conceptul de continuitate. Partizanii continuității pretind că nu numai Renașterea franceză, ci chiar și cea italiană n-ar fi decît ramura tardivă a Renașterii franceze din secolul al XII-lea [3]. Primele încercări de poezie artistică italiană au luat naștere la contactul și prin imitația poeziei provensale. „Și dacă Franța, care a fost principalul teatru al primei Renașteri, a cedat mai tîrziu Italiei locul în fruntea civilizației europene, cauza a fost Războiul de o sută de ani, cea mai sinistră calamitate pe care a cunoscut-o țara noastră" [4]. Această teză presupune persistența neîntreruptă a Renașterii franceze din secolul al XII-lea, adică înglobarea Renașterii în evul mediu și, în fond, teza că, în cel mai bun caz, Renașterea franceză din secolul al XVI-lea n-a fost decît „o nouă viziune a vechiului" [5].

Teza continuității nu ține seama de superioritatea incontestabilă a civilizației italiene, de efectele evidente ale războaielor italiene, de rolul savanților italieni în formarea umaniștilor francezi și, mai ales, de schimbările sociale marcate prin ridicarea rapidă a populației urbane, apărată de monarhia centralizată împotriva insecurității generale, care caracteriza societatea feudală. Abia atunci ceea ce constituie frumusețea și farmecul vieții pămînțești a putut fi ridicat la rang de virtute de către beneficiarii vremii.

Inițierea Franței în umanism s-a făcut prin cărți și învățați veniți din Italia. Influența italiană s-a manifestat în toate domeniile, în industrie, comerț, arta militară, îmbrăcăminte, modă, mobilier, viața socială, în artă, literatură și știință. „Numai bucătăria a rămas pur franceză". Nobilimea, care trecuse Alpii cu Carol al VIII-lea, Ludovic al XII-lea și Francisc I adoptă manierele vieții elegante și le răspîndi în Franța.

Inovațiile acestea corespund evoluției societății franceze și dezvoltării vieții de la curte. Sub Francisc I, o transformare adîncă se produce în organizarea curții. Vechiul personal de origine feudală nu mai izbutește să rezolve problemele pe care le pune monarhia. Funcțiile se înmulțesc și se specializează, administrația se complică, nobilii se strîng în jurul regelui, care le oferă perspectiva unei vieți largi și strălucite. Artele sînt solicitate să dea lustru serbărilor și reprezentărilor de la curte ; dreptul roman găsește, în elaborarea ordonanțelor regale, un domeniu de activitate atît de prielnic, încît umanismul francez va lua un caracter esențialmente juridic ; cugetarea se emancipează de sub tutela bisericii și ia poziție contra credinței și moralei tradiționale.

[3] Charles Haskins, *The Renaissance of the Twellfth Century*, Cambridge Mass., 1927 ; Johan Nordström, *Moyen âge et Renaissance*, Paris, 1933 ; D. Murăraşu, *La poésie neo-latine et la Renaissance des lettres antiques en France*, ed. a II-a, Paris, 1928 ; Jacques Boulanger, *Le vrai siècle de la Renaissance*, Paris, 1934.

[4] Jacques Boulanger, *op. cit.*, p. 9.

[5] Henry Hornike, *Three Interpretations of the French Renaissance* în „Studies in The Renaissance", vol. VII, New York, 1960, pp. 43—66.

Scanned with OKEN Scanner

Influenţa Italiei nu a făcut decît să stimuleze energiile naţionale şi să favorizeze dezvoltarea germenilor care au găsit în condiţiile sociale şi politice ale Franţei terenul pregătit. Astfel, savanţii veniţi din Italia introduc în Franţa limba greacă, aproape complet necunoscută pînă atunci, dar umaniştii francezi nu caută atît lecţii de retorică în filozofia elină, cît cunoştinţe noi.

O dată cu armata lui Carol al VIII-lea sosi din Italia grecul Ioan Lascaris care predase greaca la Milano şi care, numit profesor la Paris, avu ca elev pe Guillaume Budé. Un italian de origine greacă, Grigore Tifernas, fu însărcinat în 1548 să predea greaca la Paris. De renume şi mai mare s-a bucurat Girolamo Aleandro care a predat greaca, latina şi ebraica, ajungînd rector al Universităţii din Paris. Învăţămîntul limbii greceşti se organizează în mai multe colegii şi, în 1507, se publică la Paris primele opere greceşti : gramatica lui Chrysoloras, operele lui Hesiod, Theocrit şi Musaeus. În anul următor iese de sub tipar *Moralia* lui Plutarh. Apoi, după o lungă pauză, datorită probabil dezinteresării publicului, apar în 1528 un text al lui Aristofan şi altul al lui Sofocle.

După această perioadă de iniţiere, francezii se disting prin opere de erudiţie originale. *Robert Estienne* (1503—1559) publică un *Thesaurus linguae latinae* (1532), iar fiul său *Henri Estienne* (1528—1598) un *Thesaurus linguae grecae* (1572), care avea să servească pînă în secolul al XIX-lea ca izvor de referinţe şi de citaţii.

Cel mai vestit dintre umaniştii francezi a fost *Guillaume Budé* (1468—1540). Secretar şi consilier al lui Francisc I, Budé, după ce a învăţat greaca cu Ioan Lascaris şi cu Aleandro, a publicat un tratat despre monedele antice *(De Asse)* şi două volume de *Adnotări la Pandecte,* prin care a întemeiat numismatica şi critica ştiinţifică a textelor juridice. Lăsînd la o parte glosele comentatorilor medievali, care mai mult întunecau dreptul roman, Budé aplică metoda, întemeiată pe cunoaşterea limbii, arheologiei şi istoriei antice, a umaniştilor italieni, şi izbuteşte să dea o nouă interpretare a *Pandectelor.*

Sub influenţa lui Budé, legiştii, magistraţii, consilierii parlamentelor şi, în general, marii demnitari ai statului, obligaţi prin profesiunea lor să se servească de limba latină, au căutat să dea acestei limbi puritatea şi eleganţa pe care i le restituiseră umaniştii şi să aplice la interpretarea codului civil regulile criticii filologice.

Aşa s-a ridicat în Franţa o pleiadă de jurişti eminenţi care au deschis drumuri noi în critica şi interpretarea dreptului roman. *Jacques Cujas* (1522—1590) a inaugurat critica izvoarelor dreptului roman, *Hugues Doneau* (1527—1591) a introdus o nouă clasificare sistematică a dreptului în *Comentarii juris civilis,* iar *Denis Godefroy* (1549—1621) a dat o ediţie valabilă şi azi din *Corpus juris civilis.* Umanismul francez a găsit în studiul dreptului cel mai prielnic teren pentru afirmarea calităţilor sale de analiză, claritate şi fineţe.

Scanned with OKEN Scanner

Budé n-a fost numai un critic erudit : *Comentarii linguae grecae,* publicat în 1529, l-a aşezat în fruntea eleniştilor din Europa. Grija cu care autorul a explicat termenii juridici ai limbii greceşti a făcut din comentariile lui o carte indispensabilă pentru interpretarea oratorilor greci.

Şcoala lui Budé a format un număr de eleniști distinşi şi a pus bazele educaţiei clasice, care avea să constituie una din notele caracteristice ale culturii franceze pînă în zilele noastre. Printre aceştia au fost *Adrien Turnèbe* (1512—1565), care a publicat opera lui Sofocle şi despre care Montaigne spunea că „ştie mai mult, şi ceea ce ştie, ştie mai bine decît orice alt om din timpul său şi din trecut", şi Henri Estienne care a făcut cunoscută contemporanilor săi colecţia de ode bachice atribuite lui Anacreon din Teos, iar prin *Thesaurus linguae grecae* (1572) voia să dovedească asemănarea limbii franceze cu elina. Concluzia lui e că nici un popor nu e mai apt decît francezii să înţeleagă cultura elină şi nici o limbă nu poate reda mai exact nuanţele limbii greceşti decît cea franceză.

Etienne Dolet (1509—1546), elev al universităţilor din Paris, Padova, şi Toulouse, şi-a dovedit ştiinţa publicînd *Comentarii linguae latinae,* care fac din el un demn, deşi inegal, continuator al lui Valla, şi şi-a afirmat curajul intelectual tipărind şi răspîndind operele lui Erasmus, Lefèvre şi Melanchthon, din care reformaţii au scos principalele arme contra dogmei catolice. La acestea a adăugat traduceri, ca *Hipparchos* şi *Axiochos* de Platon, în care Sorbona a descoperit propoziţii contra nemuririi sufletului. Urmărit pentru erezie, Dolet a fost ars pe rug la 3 august 1546.

Pentru promovarea studiilor clasice, Francisc I a creat în 1530, la propunerea lui Budé, *Colegiul lectorilor regali,* care, după Revoluţia franceză, a luat numele de *Collège de France.* Colegiul era o corporaţie liberă de profesori plătiţi din caseta particulară a regelui şi însărcinaţi să predea greaca, latina şi ebraica. Privilegiile şi drepturile cu care au fost înzestraţi permiteau lectorilor regali să studieze literele clasice pentru valoarea lor intrinsecă şi-i scoteau de sub controlul Sorbonei. Colegiul lectorilor regali a fost un triumf pentru umaniştii care proclamară cu entuziasm „suveranitatea literelor".

La propunerea lui Budé, Francisc I îşi instală biblioteca la Fontainebleau şi, pentru a o îmbogăţi, trimise emisari în Italia, Grecia şi Asia Mică să cumpere manuscrise greceşti, dînd dispoziţie ca, din toate operele tipărite în Franţa, să se trimită un exemplar pentru biblioteca regală ; aşa a luat fiinţă instituţia „depozitului legal", introdusă în toate ţările din lume. Biblioteca regală, care constituie baza actualei Biblioteci Naţionale din Paris, una din cele mai bogate şi mai însemnate din lume, a fost deschisă tuturor savanţilor. Pentru instruirea nobilimii sale, Francisc I a hotărît ca operele istoricilor greci să fie traduse în franţuzeşte. *Vieţile bărbaţilor iluştri* a lui Plutarh, traduse de Amyot deschid o epocă în istoria limbii franceze.

Scanned with OKEN Scanner

Sub influenţa umanismului s-a reînnoit şi literatura. *François Rabelais* (1494—1553), în *Pantagruel şi Gargantua*, cu o vervă uriaşă, care nu dispreţuieşte grosolănia, îşi bate joc de abuzurile timpului său şi preconizează un nou sistem de educaţie, întemeiat pe natură, pe raţiune şi pe individualitatea copilului. Ideea fundamentală a lui Rabelais e că natura e bună ; prin urmare, toate reglementările care stînjenesc libera expansiune a omului sînt rele. Abaţia Thélème, în care Rabelais a aşezat societatea sa ideală, are un singur principiu : *Fais ce que voudras !* Viaţa membrilor ei „era organizată nu după legi, statute sau reguli, ci după voia şi judecata lor". Abaţia Thélème (adică *Tel aime* = aşa-mi place) nu e o şcoală modernă, ci o mănăstire, cu singura deosebire că călugării sînt înlocuiţi cu umanişti, care pot să trăiască după voia şi judecata lor, fiindcă majoritatea oamenilor continuă, ca şi mai înainte de formularea principiilor lui Rabelais, să le procure mijloacele de a se instrui şi de a duce o viaţă liberă şi lipsită de griji.

Poetul *Pierre Ronsard* (1525—1585), studiind literaturile clasice, a introdus în literatura franceză teme, expresii şi ritmuri noi.

Dar reprezentantul cel mai de seamă al umanismului francez a fost filozoful *Michel de Montaigne* (1533—1592). *Essais*-urile lui rezumă şi exprimă în mod superior toată cultura umanistă din secolul al XVI-lea. Dar, zugrăvind omul din timpul său, Montaigne s-a zugrăvit pe sine însuşi şi pe omul din toate timpurile. Forţa, graţia şi eleganţa expresiei, împletite cu libertatea absolută a gîndirii, au făcut din opera lui Montaigne unul din monumentele cele mai însemnate ale umanismului.

Sub influenţa umanismului, raportul omului cu natura şi cu sine însuşi s-a schimbat şi în Franţa. Natura a devenit din nou educatoarea cea mare şi bună, izvorul puterii, înţelepciunii şi bucuriei. Antichitatea a descoperit poeţilor secretul formei artistice care le-a permis să exprime experienţa lor sufletească în opere de semnificaţie universală. Contactul cu scriitorii antici le-a trezit sentimentul fraternităţii umane şi ideea de toleranţă, care se opun fanatismului clerical.

2. UMANISMUL ÎN GERMANIA [6]

Umanismul n-a întîlnit în Germania condiţii atît de prielnice ca în Italia. Cultura generală se reducea la o pătură socială foarte subţire. Idealul antic

[6] Karl Brandi, *Mittelalterliche Weltanschauung, Humanismus und nationale Bildung*, Berlin, 1925 ; Hans Baron, *Zur Frage des Ursprungs des deutschen Humanismus und seiner Reformbestrebungen* în „Historische Zeitschrift", CXXXII (1952) ; Hans Rupprich, *Humanismus und Renaissance in den deutschen Städten und an den Universitäten*, Leipzig, 1935.

Scanned with OKEN Scanner

nu putea găsi răsunet decît în oraşele cu o burghezie înfloritoare, ca Augsburg, Nürnberg şi oraşele din valea Rinului : Mainz, Trier, Colonia. Restul populaţiei trăia încă în condiţii feudale. Umanismul german a luat, de la început, o formă pedagogică, încercînd să transforme învăţămîntul tradiţional în sensul intereselor burgheziei, care simţea nevoia unei educaţii mai simple, mai raţionale şi mai practice.

Germania avea mai multe şcoli înalte, unele întemeiate înainte de secolul al XIV-lea, de oraşe sau de principi, dar supuse controlului bisericii. Ele predau, ca şi universităţile, ramurile diverse ale teologiei, dar nu puteau conferi grade superioare. Acest privilegiu era rezervat vechilor universităţi din Franţa, Italia, Spania şi Anglia. Situaţia se schimbă în 1348, cînd Carol al IV-lea înfiinţează Universitatea din Praga, căreia îi urmează cele din Viena (1365), Heidelberg (1386), Colonia (1388), Erfurt (1393) şi Leipzig (1409).

Deşi învăţămîntul se reducea la comentarea unor texte scolastice şi urmărea în primul rînd să pregătească preoţi, universităţile au format, din elemente ridicate de jos, o clasă mijlocie cultă, care avea să smulgă şi clerului din Germania direcţia mişcării intelectuale.

Umanismul german începe cu Johann Müller, numit *Regiomontanus,* după locul său de naştere, Königsberg. Continuînd opera astronomului Georg Peuerbach, de la Viena, el a întemeiat astronomia modernă. După o călătorie în Italia, care i-a permis să înveţe greaca, Regiomontanus s-a stabilit la Nürnberg, unde un burghez bogat i-a pus la dispoziţie un observator astronomic, un atelier mecanic şi o tipografie pentru texte de matematică. Deşi a murit în 1476, la vîrsta de patruzeci de ani, Regiomontanus a făcut mai multe descoperiri în astronomie şi trigonometrie şi a înmulţit instrumentele de cercetare ştiinţifică prin invenţii noi. *Efemeridele* lui au permis navigatorilor spanioli şi portughezi să se orienteze pe mările necunoscute. *Johann Reuchlin* este, cum am văzut, întemeietorul filologiei ebraice.

Georgius Agricola (+ 1555), mai puţin cunoscut decît omonimul său neerlandez, e considerat ca unul din cei mai însemnaţi umanişti din Europa centrală. El e întemeietorul a patru discipline legate de recrudescenţa activităţii miniere din secolele XV şi XVI : *Mineritul, Metalurgia, Geologia şi Mineralogia.* El s-a făcut celebru printr-un tratat de metrologie : *De mensuris et ponderibus Romanorum atque Graecorum* (Despre măsurile şi greutăţile romanilor şi grecilor), tipărit mai întîi la Basel, în 1533, apoi în mai multe ediţii la Paris şi Veneţia. Acest tratat a servit mineritul şi metalurgia care erau atunci în mare dezvoltare.

Raportînd diversitatea sistemului de măsuri, greutăţi şi monede din cuprinsul Imperiului german, Agricola a militat implicit pentru adoptarea unui sistem unitar. Caracteristic pentru felul său de a gîndi e axioma care poate fi considerată ca profesiunea sa de credinţă umanistă : „Voi apăra ceea ce este adevărat şi autentic, întemeiat pe autoritatea (autorilor clasici), pe experienţă

Scanned with OKEN Scanner

şi raţiune". Agricola era în relaţii de prietenie cu mulţi savanţi ai vremii şi se bucura de preţuirea deosebită a lui Filip Melanchthon [7].

Rudolf Agricola-Huysman (1443—1485), care studiase greaca la Ferrara, sub direcţia lui Theodor Gaza, adoptase programul de studii al umaniştilor italieni şi voi să-l aplice în învăţămîntul universitar german. El a predat greaca şi latina la Universitatea din Heidelberg şi a susţinut că restaurarea literelor clasice constituie preludiul înnoirii gîndirii filozofice şi a vieţii religioase. Programul acesta avea să fie realizat de *Philip Schwartzerd-Melanchthon* (1497—1560).

Umanismul a introdus în Germania studiul literelor clasice, dar spiritul german a rămas refractar sensului artistic al culturii şi vieţii antice. Germanii au văzut în umanism un mijloc de reformă şcolară, care le permitea să înlocuiască metodele învechite ale scolasticii cu acelea mai simple, mai clare şi mai substanţiale ale umanismului.

Adevăratul moştenitor al filozofiei medievale şi al ştiinţei umaniste a fost *Nicolae Cusanus,* născut la Cues, pe Mosella în 1401 şi mort în Italia în 1464. Jurist, elenist, matematician, filozof şi astronom, Cusanus a fost unul din cele mai mari spirite ale secolului al XV-lea. În cărţile sale de filozofie : *De docta ignorantia* şi *De quaerendo Deum,* el a căutat să concilieze teoria ştiinţifică despre lume cu teologia mistică şi să consolideze dogma creştină ; sforţarea lui nu mai putea avea succes în epoca umanismului.

●

Ţările de Jos au dat umanismului personalitatea cea mai celebră şi mai influentă din cîte a cunoscut Renaşterea după Petrarca, pe *Dezideriu Erasm de Rotterdam* (1467—1536) [8]. Operele nici unui scriitor nu s-au tras în atîtea exemplare şi nu au cunoscut atîtea ediţii ca ale lui Erasm. Cînd s-a răspîndit zvonul că Sorbona are de gînd să ardă *Colocviile* lui ca eretice, un editor parizian s-a grăbit să tragă 24 000 de exemplare. Scrisorile lui treceau de la om la om. Toţi puternicii zilei l-au copleşit de daruri şi au căutat să-i obţină favoarea. Carol Quintul, Enric al VIII-lea şi Francisc I, papii, arhiducii s-au întrecut să-l atragă şi să-l reţină la curţile sau universităţile lor. Împăratul Germaniei i-a oferit un loc în consiliul său. Pentru contemporanii săi, Erasm a fost întruchiparea înţelepciunii şi a ştiinţei, „părintele studiilor" şi „lumina lumii".

Erasm nu a avut nici familie, nici patrie. Fiu nelegitim al unui preot, care-l lasă orfan de mic, Erasm a crescut la Şcoala capitulară din Deventer. În 1487

---

[7] Georg Fraustadt, *Georgius Agricola und die antike Metrologie,* în *Renaissance und Humanismus in Mittel-und Osteuropa,* vol. I, pp. 218—226.

[8] Pierre de Nolhac, *Erasme en Italie,* Paris, 1888 ; P. S. Allen, *The Age of Erasmus,* Oxford, 1914 ; N. Nulli, *Erasmo è il Rinascimento,* Torino, 1955 ; Augustin Renaudet, *Etudes érasmiennes, 1521—1529,* Paris, 1939.

Scanned with OKEN Scanner

a intrat în mănăstirea Augustinilor din Steyn, care poseda cea mai bogată bibliotecă din țară. Episcopul de Cambrai l-a scos din mănăstire și l-a luat ca secretar. Papa Iuliu al II-lea la scutit de obligația de a purta rasa, iar un certificat medical l-a scăpat de neplăcerile postului. Erasm nu a reținut decît avantajele condiției sale de călugăr.

Cu o bursă a protectorului său, Erasm se așază la Paris, dar scolastica cu subtilitățile ei formale nu-i inspiră decît dezgust. După cîțiva ani de lipsuri, părăsește Sorbona, și își începe cariera de cosmopolit. În 1498 vizitează Oxford și, în intimitatea celor mai de seamă umaniști englezi, ca John Colet, Thomas Morus și John Fisher, își lărgește cunoștințele și învață să aplice metoda criticii filologice la textele biblice.

Între 1500 și 1505, Erasm e la Paris, unde publică o culegere de locuțiuni proverbiale, extrase din autorii clasici și însoțite de scurte comentarii, intitulată *Adagia*. Ediția din 1508, considerabil îmbogățită, a format o mină bogată de informații și referințe pentru eruditi și literați asupra principalelor probleme ale vremii. În puțin timp *Adagia* a atins 12 ediții. Un istoric literar a văzut în ea „prima revelație a faptului că spiritul uman e unul și același și că literaturile nu-s decît mărturia înțelepciunii umane". Pe această carte se întemeiază reputația europeană a lui Erasm.

În 1506, Erasm își realizează visul de a cunoaște Italia, unde rămîne pînă în 1509. Favoarea lui Enric al VIII-lea și a lui Thomas Morus îl aduc din nou în Anglia, apoi se stabilește la Basel, unde moare în 1536.

Ca și umaniștii italieni, Erasm a luptat pentru o nouă concepție despre știință și pentru lărgirea domeniului inteligenței și a imaginației. Și pentru el, literatura greco-latină era un instrument de emancipare intelectuală și morală. Dar, pe cînd umaniștii italieni, în frunte cu Petrarca, nu vedeau în studiul literaturii clasice decît mijlocul de a forma individul, pentru Erasm umanismul era o forță de înnoire socială, arma cea mai eficace pentru a combate ignoranța, izvorul tuturor relelor. Abuzurile bisericii, corupția clerului, pedanteria filozofilor, egoismul și nedreptățile conducătorilor, mizeria poporului — toate relele sociale purced, după Erasm, din ignoranță. Răspîndirea luminii poate singură îndrepta aceste rele. Erasm a exagerat rapiditatea cu care se poate răspîndi știința, dar a fost consecvent și a făcut tot ce i-a stat în putere s-o răspîndească.

În 1511, el publică *Lauda Nebuniei*. Sub masca nebuniei care, îmbrăcată în togă, se urcă pe catedră și își face propriul său elogiu, Erasm își bate joc de ignoranța călugărilor, de corupția preoților și de pedanteria savanților. Nebunia se laudă că ea conduce lumea împreună cu cele două surate ale sale: lingușirea și vanitatea. Popoarele nu și-ar tolera stăpînitorii, bărbatul — femeia, ucenicii — patronul, prietenul — prietenii, într-un cuvînt, oamenii nu s-ar îngădui unii pe alții, soldații nu și-ar risca viața în război, negustorii nu și-ar sacrifica liniștea pentru bani, dacă în capul tuturor nu ar încolți un ger-

Scanned with OKEN Scanner

mene de nebunie. Fără o doză de nebunie, fericirea ar fi imposibilă ; onestitatea, sinceritatea, perspicacitatea, prevederea ne-ar otrăvi viaţa, dacă nebunia n-ar arunca peste toate mirajul iluziei. Sub masca nebuniei, Erasm a făcut critica societăţii contemporane. Lucrarea a exercitat imediat o influenţă directă asupra literaturii.

Erasm a reluat aceleaşi teme, ca în *Lauda Nebuniei,* în *Colocviile* sale, publicate în 1522. Principalul subiect al discuţiilor îl formează abuzurile şi viciile clerului. Protestanţii s-au prevalat de atacurile lui Erasm împotriva practicilor bisericii catolice şi astfel *Colocviile* au jucat un rol direct în ascuţirea crizei religioase din Germania şi au exercitat o puternică influenţă asupra celor mai mari reprezentanţi ai literaturii din secolul al XVI-lea : Rabelais, Cervantes, Shakespeare.

Erasm nu s-a mulţumit să critice abuzurile bisericii catolice. În *Enchiridion militis christiani* (Manualul creştinului militant), publicat în 1504, el descrie virtuţile creştine care se pot realiza într-o viaţă activă. Filozofia creştină, cum o numeşte el, consideră pocăinţa, posturile, milosteniile ca fără valoare, dacă nu pornesc dintr-un spirit sincer de caritate creştină. Erasm încearcă să elibereze creştinismul de formalismul iudaic şi de teologia scolastică, şi să-l reducă la esenţa lui pur umană. Astfel înţeles, creştinismul se îmbogăţeşte cu adevărurile celorlalte religii. „Adevărul e creştin ori unde l-ai întîlni". Sub forma unei credinţe pur interioare, Erasm ataca întregul sistem dogmatic şi rolul bisericii ca mijlocitoare necesară între Dumnezeu şi om. El a secularizat creştinismul. Pentru a permite tuturor creştinilor să atingă izvorul adevăratei credinţe, Erasm s-a gîndit, încă din 1505, să publice, după metoda ilustrată de Valla, Noul Testament în greceşte, să pregătească o traducere latină mai exactă decît a *Vulgatei* şi să însoţească textul cu comentarii critice. O lungă călătorie în Italia şi în Anglia nu i-a permis să-şi realizeze planul decît în 1516.

În locul fragmentelor izolate de care se servea scolastica, Erasm oferi umanismului textul integral al Noului Testament, stabilit după regulile criticii filologice. Pe acest text, eliberat de toate adaosurile şi schimbările, Erasm a întemeiat religia pur spirituală, care nu o mai găsea incompatibilă cu înţelepciunea antică. Fără să discute instituţiile catolice, Erasm a făurit armele cele mai redutabile cu care protestanţii aveau să combată catolicismul.

Ideea care domină toate scrierile lui Erasm e puterea educativă a culturii. Pe această idee se întemeiază pedagogia lui care ţine loc de frunte în preocupările sale. Numai cultura poate dezvolta sentimentele umane. Umanismul formează din toţi învăţaţii o comunitate liberă, deschisă oricărui om care aspiră la cultură — fără consideraţie de rasă, de clasă, de naţiune şi de limbă. Latina de care se servesc umaniştii, departe de a fi o barieră, constituie o trăsură de unire între umaniştii din diferitele ţări. Idealul patriotic trebuie să facă loc unui ideal european, internaţional. „Lumea întreagă e patria noastră a tuturor". Neînţelegerile dintre fiii diferitelor naţiuni europene rezultă dintr-o

Scanned with OKEN Scanner

cultură insuficientă. Visul lui Erasm e de a întemeia comunitatea europeană pe baza unei unităţi spirituale. Credinţa în această comunitate europeană constituie o religie pentru umanişti.

Umanismul a răspîndit interesul pentru cultură şi a sporit numărul acelora care se puteau împărtăşi de la ea ; a introdus şi în Germania metodele cercetării ştiinţifice şi ale criticii filologice şi a stabilit principiul că creştinismul nu trebuie predicat decît pe baza textului Bibliei, fără nici un adaos.

3. UMANISMUL ÎN SPANIA ŞI ANGLIA [9]

Umanismul a fost introdus în Spania de studenţii care şi-au făcut studiile în Italia. Întemeietorul elenismului spaniol, *Ariyas Barbosa*, a predat timp de douăzeci de ani greaca la Universitatea din Salamanca.

Contemporanul său, *Antonio Lebrija*, după ce a studiat zece ani în Italia, a profesat la Sevilla, Salamanca şi Alcalà. Era mai puţin tare în greacă decît Barbosa, dar cunoştea ebraica şi avea cunoştinţe mai largi. El a format mai mulţi elevi, printre care cel mai vestit a fost *Hernando de Guzman Nuñes*. Acesta a profesat la Alcalà şi la Salamanca şi a scos o ediţie a lui Seneca.

Cardinalul Jimenez, întemeietorul Universităţii din Alcalà, luase iniţiativa de a stabili textul grecesc al Noului Testament. Dar, de teama protestantismului, o reacţie s-a produs pe la 1530 împotriva studiilor literare, şi Inchiziţia a curmat înflorirea plină de cele mai frumoase nădejdi ale umanismului spaniol.

Spania a înăbuşit mişcarea umanistă şi în posesiunile ei din Ţările de Jos. Universitatea din Leyda devenise centrul mişcării umaniste care luă un puternic avînt. Fără să amintim de Erasm, Ţările de Jos au produs umanişti de seamă, care şi-au desfăşurat însă activitatea dincolo de limitele perioadei care ne interesează. Astfel *Justus Lipsius* (1547—1606) s-a distins prin cunoaşterea istoriei şi antichităţii romane şi prin ediţia lui Tacit (1575). *Vossius* (1577—1649) a adus servicii eminente studiilor istorice, introducînd punctul de vedere istoric în studiul religiilor vechi. *Hugo Grotius* (1583—1645) s-a făcut celebru prin tratatul său *De jure belli ac pacis* (1625), prin care a întemeiat dreptul internaţional modern. Umanismul olandez s-a distins prin tendinţa de a ordona, clasifica şi critica materialul strîns şi prin eleganţa expunerii.

---

[9] Fr. Seebohm, *The Oxford Reformers : John Colet, Erasmus and Thomas Morus*, Londra, 1867 ; Walter F. Schirmer, *Der englische Frühhumanismus*, Leipzig, 1931 ; R. Weiss, *Humanism in England during the Fifteenth Century*, Oxford, 1941 ; Marcel Bataillon, *Erasme et l'Espagne*, Paris, 1937.

Scanned with OKEN Scanner

În Anglia, Renaşterea s-a produs mai tîrziu, sub influenţa directă a Italiei. Umanismul a fost adus la Oxford, în ultimele două decenii ale secolului al XV-lea, de William Crocyn care audiase pe Poliziano la Florenţa, de Thomas Linacre care fusese membru al *Neakademiei* lui Aldo Manuzio de la Veneţia şi de William Lilly care învăţase greaca la Rhodos şi la Roma. Ei au trezit interesul pentru literatura greacă, pentru latina clasică şi pentru medicina ştiinţifică. Prin ei, lumea Greciei antice, de atîta vreme uitată, a prins din nou să se însufleţească şi să releveze învăţaţilor o gîndire pur raţională.

În prima jumătate a secolului al XVI-lea, studiile clasice au devenit baza învăţămîntului la universităţile din Oxford şi Cambridge şi au fost introduse şi în şcolile publice, care aveau să transforme în secolul al XVI-lea educaţia claselor superioare şi mijlocii din Anglia.

Un alt ferment activ al civilizaţiei engleze moderne a fost introdus de *John Colet,* fiul unui negustor din Londra. La întoarcerea sa din Italia, preot tînăr, abia sfinţit, a surprins lumea universitară de la Oxford, aplicînd critica umanistă la textele sacre. El explica Epistolele apostolului Pavel pe baza textului grec, fără să ţină seamă de glosele şi interpretările scolastice, după metoda aplicată de umanişti textelor profane. Ca şi aceştia, întrebîndu-se ce înţeles aveau Epistolele pentru acela care le scrisese şi pentru aceia cărora erau destinate, el a ajuns să dea despre viaţa şi învăţătura apostolului o expunere realistă şi vie. Astfel „studiile şi ştiinţa evului mediu au căzut în pulbere ca un cadavru expus la aer liber".

Dar direcţia pe care Colet, împreună cu Thomas Morus şi cu Erasm, a dat-o studiilor umaniste era deosebită de aceea a Renaşterii italiene. „Reformatorii de la Oxford", cum erau numiţi aceştia, studiau greaca şi latina pentru a reforma nu numai învăţămîntul, ci şi biserica. Pentru ei, şi în general pentru englezii culţi, Renaşterea însemna mai ales Noul Testament în greceşte şi Vechiul Testament în limba ebraică. Această orientare a înstrăinat şi mai mult Anglia de civilizaţia franceză şi italiană, căreia-i datora iniţierea sa în cultura superioară. E şi aceasta o dovadă că ideile nu prind rădăcini decît acolo unde găsesc teren prielnic şi în măsura în care corespund relaţiilor sociale.

Cel mai mare şi cel mai original om al Renaşterii engleze, înainte de Shakespeare, e *Thomas Morus* (1480—1535). Dîrz, intransigent şi auster, el s-a impus prin forţa geniului său. Enric al VIII-lea l-a numit în fruntea Eşichierului, apoi cancelar. Dar cînd Parlamentul a votat actul de supremaţie care făcea din rege capul bisericii anglicane, Morus a refuzat să depună jurămîntul care implica recunoaşterea Reformei şi a fost decapitat.

Scrierea care l-a făcut celebru e *Despre statul republicii şi despre noua insulă a Utopiei,* cunoscută sub numele de *Utopia.* Locul unde e situat regatul Utopiei, pe care-l descrie după o călătorie imaginară, se cheamă *Nicăierea.* Virtuţile locuitorilor Utopiei permit autorului să scoată în relief, prin contrast, viciile societăţii din timpul său.

Scanned with OKEN Scanner

Utopienii au dreptul să-şi aleagă regele şi să-l depună, dacă încearcă să reducă populaţia în şerbie. Ei detestă războiul şi susţin că scopul guvernului nu e să îmbogăţească o minoritate de privilegiaţi şi să procure plăceri regelui, ci să asigure fericirea poporului. Ei au introdus ziua de lucru de nouă ore — mare îndrăzneală pentru vremea aceea! — „căci una din condiţiile fericirii obşteşti e ca fiecare om să aibă cîteva ore de răgaz pentru a reflecta şi pentru a-şi cultiva spiritul". În comparaţie cu regimul Utopiei, ordinea socială din vremea aceea, cînd muncitorii, de care societatea nu s-ar putea lipsi nici o singură zi, „duc o viaţă mai nenorocită decît a animalelor", e înfăţişată de Morus ca „o conspiraţie permanentă a celor bogaţi împotriva celor săraci". Morus s-a ridicat cu tărie împotriva exproprierii ţăranilor şi împotriva legilor teroriste prin care expropriatorii au căutat să se apere de urmările propriilor lor crime. „Dacă îngăduiţi ca oamenii din popor să fie neinstruiţi şi corupţi din copilărie şi dacă-i pedepsiţi pentru crime, al căror germen l-au supt cu laptele mamei lor, să recunoaştem că societatea fabrică criminali pentru plăcerea de a-i spînzura". Societatea ideală a lui Morus e democraţia şi comunitatea bunurilor. Ideile lui Morus produc o impresie cu atît mai profundă, cu cît sînt expuse într-un stil sobru, calm şi lipsit de orice artificiu retoric.

4. UMANISMUL ÎN CENTRUL ŞI RĂSĂRITUL EUROPEI

În Europa orientală nu se poate vorbi încă de o adevărată burghezie. Acumularea primitivă nu apare nici măcar în cazuri izolate. Pătura superioară a populaţiei urbane, luată uneori drept burghezie, se compunea din negustori concentraţi la intersecţia marilor căi de comunicaţii, ca, de exemplu, Kitai-Gorod din Moscova, şi în oraşele de reşedinţă episcopale, regale sau imperiale, unde se constată şi cele mai însemnate grupuri de intelectuali [10].

În aceste oraşe se înfiinţează primele universităţi: la Praga (1348), Cracovia (1364), Viena (1365). Ludovic de Anjou (1342—1382) a întemeiat în 1367 Universitatea de la Pécs, în sud-vestul Ungariei, probabil în legătură cu politica sa de expansiune spre Adriatică. În Europa centrală şi răsăriteană, primele manifestări umaniste se constată la cancelaria imperială de la Praga, la cea regală de la Buda şi în Universitatea de la Pécs, organizată după modelul celei din Bologna.

[10] Institutul de studii clasice al Academiei de Ştiinţe din Berlin, condus de profesorul Johannes Irmscher, a organizat între 3 şi 8 iunie 1959, cu o largă participare internaţională, o conferinţă la Wittenberg, asupra temei *Renaissance und Humanismus in Mittel-und Osteuropa*. Comunicările prezentate au fost reunite în două volume (Akademie-Verlag, Berlin, 1962), la care ne vom referi în paginile următoare. Vezi şi *La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie (1450—1650)*, Budapesta, 1963.

Scanned with OKEN Scanner

La Praga, devenită sub Carol al IV-lea reşedinţă imperială, elementele umaniste au apărut în legătură cu ceremonialul antic de curte, menit să confere demnităţii imperiale strălucire şi prestigiu.

La Buda şi Pécs, elementele umaniste sînt perceptibile cu un secol înainte de Matei Corvinul, din timpul lui Carol de Anjou, care a întreţinut legături strînse cu nordul Italiei, cu Veneţia, Milano şi Florenţa. *Pier Paolo Vergerio* (1370—1440), originar din Istria şi decedat la Buda, a jucat un rol important în introducerea stilului şi concepţiei umaniste în cancelaria ungară.

Umanismul ungar s-a caracterizat printr-un dublu aspect: politic şi religios. El a servit politica de centralizare a statului şi a fost reprezentat mai ales de clerici. Aşa se explică pe de o parte conformismul ideologic al reprezentanţilor săi, iar pe de alta faptul că principalul gen al umanismului ungar a fost istoriografia.

Epoca de înflorire a umanismului ungar a coincis cu domnia lui *Matei Corvinul* (1458—1490). Foarte instruit, Matei a protejat literele şi artele. În relaţii strînse cu umaniştii din Italia, mai ales după căsătoria sa cu Beatrice, fiica regelui Ferdinand al Neapolului, el a atras la curtea sa de la Buda umanişti, poeţi şi artişti, printre care cel mai vestit a fost *A. Bonfini*, care a scris Istoria Ungariei (pînă în 1495). În celebra sa bibliotecă, numită *Corvina*, Matei a strîns mai multe mii de manuscrise, împodobite cu miniaturi ale celor mai vestiţi copişti italieni [11]. Cancelarul său, arhiepiscopul de Pécs, *Ioan Vitéz*, om de stat şi umanist de seamă, a recrutat în Germania profesori eminenţi pentru universitatea maghiară, printre care celebrul astronom Regiomontanus. Reacţiunea nobiliară care a urmat după moartea lui Matei a pus capăt şi operei de centralizare şi culturii umaniste din Ungaria.

Polonia, ca şi Germania, a luat contact cu Renaşterea italiană la marile concilii din secolul al XV-lea. Umanismul italian a stîrnit un entuziasm durabil: tineri polonezi au început să frecventeze universităţile italiene; umanişti şi artişti italieni au fost atraşi în Polonia. Regele Sigismund I s-a căsătorit cu Bona Sforza, ea însăşi o înflăcărată umanistă [12].

Preceptorul italian al regelui Ioan Albert, Filip Callimachus-Buonaccorsi, a încetăţenit la Cracovia poezia umanistă în limba latină. Umanistul german Conrad Celtis a întemeiat prima societate literară polonă *(Sodalitas Vistulana)* şi a format pe Laurentius Corvinus, autorul unui tratat de versificaţie.

---

[11] Clara Csapodi-Gardonyi, *Bericht über neue Forschungen auf dem Gebiet der Bibliotheca Corvina*, vol. II, pp. 9—13; László Gerevich, *Bemerkungen über die pannonische Renaissance*, vol. II, pp. 14—18; János Balázs, *Johannes Sylvester und der Humanismus in Mitel-und Osteuropa*, vol. II, pp. 19—37.

[12] Kazimierz Kumaniecki, *Die lateinische Dichtung in Polen in der Zeit der Renaissance*, vol. II, pp. 107—120; Lidia Winiczuk, *Die lateinische Dichtung des Simon Simonides (1558—1629)*, vol. II, pp. 139—148; Wladislaw Madyda, *Johannes Longinus Dlugosz als Vorlaufer des Humanismus in Polen*, vol. II, pp. 183—191.

Scanned with OKEN Scanner

În prima jumătate a secolului al XVI-lea, focarele de cultură se înmulţesc şi poezia latină găseşte tot mai mulţi reprezentanţi de origine polonă, printre care un loc eminent revine lui *Clemens Ianicki.*

În a doua jumătate a secolului, limba polonă respinge pe planul al doilea limba latină şi atinge perfecţiunea clasică cu marele poet *Kochanowski* şi cu prozatorul *Górnicki.*

O reputaţie europeană şi-au cîştigat istoricii poloni *Jan Dlugosz, Bielski* şi *Stryjkowski,* care au scris istoria Poloniei din punct de vedere naţional. Prin mijlocirea acestor istorici, influenţa umanismului polon s-a răsfrînt şi asupra Moldovei. Curtea regală exercită o puternică atracţie asupra umaniştilor poloni şi străini, iar Universitatea din Cracovia devine un puternic centru de cultură umanistă, unde s-a format şi marele *Copernic.* Umaniştii poloni ca *Ieronim Laski* şi *A. Krzycki* întreţin legături personale cu Erasm, ale cărui opere constituie materie de predare la Universitatea din Cracovia [13]. Influenţa lui a contribuit să lărgească orizontul intelectual al umaniştilor poloni.

Şi în Cehia, umanismul a debutat prin scrierile latine ale unor autori cehi, care constituie preţioase surse istorice, dar încă insuficient explorate [14]. Lupta pentru primatul limbii cehe a fost iniţiată de mişcarea husită, care a insuflat culturii cehe un ideal de justiţie socială şi a făcut din limba cehă instrumentul creaţiei culturale naţionale. Umanismul ceh a găsit în opera lui *Jan Blahoslav* (1523—1571) o expresie care-l ridică la nivelul umanismului italian. Marele pedagog ceh, *Jan Amos Komensky* (Comenius), a fost de asemenea un fervent susţinător al limbii cehe.

În Slovacia, umanismul a primit un puternic impuls prin înfiinţarea Universităţii de la Bratislava (1456). Difuzarea textelor clasice, progresele criticii filologice şi răspîndirea Reformei în secolul al XVI-lea au reînnoit cultura medievală slovacă. Războiul de treizeci de ani avea să curme în ambele ţări o evoluţie culturală cu cele mai frumoase perspective.

Elementele preumaniste şi-au făcut apariţia şi în Rusia, încă din secolul al XV-lea [15]. „Marele stareţ" *Nil Sorskii* (aproximativ 1433—1508) s-a străduit, în opoziţie cu tradiţiile spirituale ale vremii sale şi cu Bizanţul medieval, să restaureze idealul ascetic al primelor generaţii de pustnici. Acest ideal se în-

---

[13] Maria Cytowska, *L'influence d'Erasme en Pologne au XVI-e siècle* vol. II, pp. 192—196.

[14] Antonin Škaska, *Komenskys Beziehungen zum nationalen Humanismus, vol. II,* pp. 258—269; Antonin Salač, *Ein zusammenhängendes Werk über die humanistische Literatur in Böhen und Mähren,* vol. II, pp. 249—250; Peter Ratkoš, *Die Problematik des Humanismus und der Renaissance in der Slovakei,* vol II, pp. 270—278.

[15] Fairy von Lilienfeld, *Vorboten und Träger des „Humanismus" in Russland Ivans III,* vol. I, pp. 387—395.

Scanned with OKEN Scanner

temeia pe studiul literaturii ascetice greceşti, pe scrierile reprezentanţilor vieţii monahale din primele secole ale creştinismului şi implica condamnarea feudalizării bisericii. Aplicînd textelor bisericeşti metoda criticii filologice, el visa să reînvie epoca monahală „clasică", suprimînd toată evoluţia medievală care nu corespundea ascetismului monahal. Această referire la sursele originare — *Ad fontes* — combinată cu critica filologică îl apropie pe marele stareţ de umanişti, cu tot idealul lui de ascetism monahal.

De altfel, prin Novgorod şi Pscov, Rusia lui Ivan al III-lea a fost în relaţii permanente cu Europa occidentală. Aceste relaţii au fost întărite prin căsătoria marelui cneaz al Moscovei cu Sofia Paleolog. Pentru încheierea căsătoriei au fost trimise în Italia solii care au tratat şi probleme de ordin ştiinţific, de pildă fixarea datei paştilor. Apoi Sofia a venit la Moscova însoţită de o suită de „greci-romani", care şi-au pus erudiţia în serviciul culturii ruseşti. Astfel, cu ajutorul lor, la curtea arhiepiscopului de Novgorod, Ghenadie, a fost tradusă Biblia în limba slavonă bisericească, după textul grec şi ebraic, şi după versiunea latină a *Vulgatei.*

Aceste începuturi au făcut posibilă activitatea, în secolul al XVI-lea, a unor personalităţi de prim ordin, ca *Maxim Grecul* (+ 1556) şi *Vassian Patrikeev* (+ 1545).

Maxim, grec refugiat mai întîi în Italia, apoi în Rusia, şi-a însuşit cultura umanistă care i-a permis, după ce s-a stabilit în Rusia, să facă corectura cărţilor liturgice. Cu toată formaţia sa umanistă, Maxim a luat atitudine contra tendinţelor laice ale umanisului italian şi a dus viaţa severă a unui călugăr ascet.

Vassian Patrikeev a fost primul călugăr rus care, pe lîngă părinţii bisericeşti, citează scriitorii clasici pentru a ataca domeniile clerului şi a secularizat viaţa bisericească. Deşi n-a fost în Italia, Vassian a cunoscut limba greacă şi metoda filologică, care i-au permis să dea o ediţie critică a Nomocanonului. Scopul lui era să provoace o mişcare împotriva feudalizării bisericii şi de întoarcere la creştinismul primitiv. În lipsa unei burghezii, interesate să lupte pentru laicizarea culturii şi abolirea ascetismului medieval, elementele umaniste din cultura rusă au fost puse de membrii clerului în serviciul unui ideal perimat de ascetism medieval.

Iacob Eraclid Despotul a încercat să întemeieze la Cotnari o academie umanistă şi să atragă în Moldova învăţaţi eminenţi ca Gaspar Peucer, matematicianul Joachim Rhaeticus din Cracovia, Justus Jonas din Wittenberg şi reformatori ca Fr. Lismanini şi Ioan Lasinski, dar numai acesta din urmă şi tînărul Johann Sommer din Pirna au răspuns la chemarea lui. Despot a trebuit să se mulţumească cu o şcoală latină, ca aceea întemeiată la Wittenberg după ideile pedagogice ale lui Filip Melanchthon. Conducerea şcolii a fost

Scanned with OKEN Scanner

încredinţată lui Sommer. Ea avea să pregătească pe viitorii pastori ai bisericii lutherane, căreia îi aparţinea Despot.

Cu toată ostilitatea cercurilor ortodoxe, şcoala s-a menţinut pînă în 1588, cînd Petru Şchiopul a cedat-o iezuiţilor care au transformat-o în şcoală catolică pentru formarea preoţilor destinaţi coloniilor germane şi maghiare din Moldova [16].

Încercarea lui Despot de a face din umanism un mijloc de prozelitism protestant n-a putut avea succes, totuşi ideea protestantă de a cîştiga populaţia română prin traducerea în româneşte a cărţilor liturgice n-a rămas fără efect. Poporul român a respins protestantismul, dar a păstrat una din ideile sale progresiste : naţionalizarea limbii literare care avea să-şi producă efectele mai întîi în Transilvania prin traducerile cărţilor liturgice, apoi în Moldova prin operele istorice din secolul al XVII-lea.

5. RENAŞTEREA ŞTIINŢIFICĂ

Epoca umanismului, care a făcut din om cel mai de preţ obiect de studiu, a fost şi epoca în care, după lungi dibuiri, începe să se constituie, pe observaţie, experienţă şi calcul, ştiinţa pozitivă.

În evul mediu, oamenii credeau adevărat ceea ce se putea sprijini pe autoritatea Bibliei. Umaniştii au înlocuit autoritatea Bibliei prin autoritatea antichităţii clasice. Natura la care s-au întors nu era realitatea perceptibilă prin observaţie, ci natura aşa cum au văzut-o filozofii antici. Din faptul că gîndirea lor părea îndreptată nu spre viitor, ci spre trecut, istoricii cei mai reacţionari au tras concluzia că ceea ce noi eram ispitiţi a considera ca o revoluţie era în realitate „o restauraţie".

Fără îndoială, chiar şi gînditorii cei mai originali ai acestei epoci au păstrat unele din deprinderile de expunere ale filozofiei scolastice. Teoriile verbale, formele învechite ale dialogului şi abuzul de citate şi de alegorii persistă şi la cei mai hotărîţi adversari ai scolasticii.

Dar spiritul unei epoci nu se rezumă în formele tradiţionale ale gîndirii, ci în elementele noi care anunţă şi pregătesc viitorul. Or, în secolul al XVI-lea, se constituie o nouă concepţie despre ştiinţă. Împotriva cultului absolut al autorităţii, fie ea Biblia sau antichitatea clasică, se afirmă suveranitatea raţiunii şi experienţei. Astfel, însăşi ideea de ştiinţă se schimbă. Ea nu mai în-

[16] A. Oţetea, *Wittenberg et la Moldavie*, în *Renaissance u. Humanismus*, vol. I, pp. 302—321.

Scanned with OKEN Scanner

seamnă, ca în evul mediu, o sumă de cunoştinţe date o dată pentru totdeauna şi transmise invariabil din generaţie în generaţie, ci cunoştinţe dobîndite prin observaţia directă a fenomenelor naturii. Faptul capital, care va determina tot progresul ulterior al ştiinţei, e că experienţa înlocuieşte autoritatea. Medicul francez Ambroise Paré a exprimat caracterul, în adevăr revoluţionar al acestei schimbări, într-o frază de superbă conştiinţă individuală : „Prefer să am dreptate singur, decît să mă înşel nu numai cu toţi înţelepţii, dar cu tot restul lumii“ [17].

La baza ştiinţei Renaşterii stă ideea corespondenţei perfecte dintre spiritul uman şi realitatea materială. Armonia prestabilită dintre natură şi raţiune permite cunoaşterea obiectivă, care-şi găseşte expresia superioară în demonstraţia matematică. Galileo Galilei era sigur că Dumnezeu a scris universul în caractere matematice. „Nici o cercetare umană nu se poate numi ştiinţă adevărată dacă nu trece prin demonstraţiile matematice“. „Universul ascunde sub aparenţele sale un fel de matematică reală“, spunea Leonardo da Vinci. Pentru el „înţelepciunea e fiica experienţei. Cine, discutînd, invocă autoritatea, nu se serveşte de judecata, ci de memoria sa. Fereşte-te de preceptele intelectualilor, ale căror argumente nu sînt confirmate de experienţă“. Experienţa e poarta prin care putem atinge cauza fenomenelor („raţiunea lucrurilor“) ; ea nu e negarea raţiunii, ci, dimpotrivă, respect pentru raţiunea lucrurilor. Experienţa e deci condiţia esenţială a oricărei ştiinţe adevărate, capabilă să prevadă efectele, dacă cunoaşte cauzele. Prin inducţie, el se ridică de la faptele particulare la legile generale, iar de la legile generale se coboară prin deducţie la faptele particulare. „Nici un efect nu se produce în natură fără cauză ; înţelege cauza şi n-ai nevoie de experienţă“.

Leonardo respinge toate cunoştinţele care nu se întemeiază pe experienţă, ca fizica scolasticilor şi doctrinele lor filozofice. Aplicînd aceste teorii, Leonardo caută legile mişcării, echilibrului şi căderii corpurilor şi proclamă imposibilitatea de a crea forţă din nimic. El formulează teoria formării şi propagării undelor, pe care o aplică la lumină şi la sunete şi reduce legea propagării lor la mecanica generală. O observaţie decisivă : rocile stratificate, formate din pături de mîl depuse succesiv de ape, îi sugerează evoluţia geologică. „Lucruri născute în apele sărate se regăsesc în vîrful munţilor, departe de mările actuale. Fenomenele la care asistăm explică trecutul“.

Desenele lui dovedesc că nimic nu l-a pasionat mai mult decît disecţia, pe care a studiat-o ca anatomist şi ca artist. Urmărind acelaşi organ la diferitele specii, el a conchis că toate fiinţele sînt constituite pe acelaşi plan şi a întemeiat anatomia comparată. El reduce fiziologia şi fizica la legile mecanicii. El admite circulaţia sîngelui, compară ochiul cu o cameră obscură şi face din creier organul senzaţiilor şi al gîndirii.

---

[17] După H. Hauser, *La modernité du XVI-e siècle*, Paris, 1930, p. 23.

Scanned with OKEN Scanner

Descoperirile şi teoriile lui Leonardo nu s-au pierdut niciodată în abstract. De la observaţie şi experienţă, el s-a ridicat la teoria generală, pentru a se coborî apoi la practică : „Studiază mai întîi ştiinţa, apoi practica născută din această ştiinţă. Cînd vei studia mişcările apei, nu uita să pui sub fiecare propoziţie aplicările ei practice". Unind teoria cu practica, Leonardo a construit canale în Lombardia şi a perfecţionat maşini pentru diferitele industrii. El a prevăzut superioritatea avionului asupra balonului, jucărie a vînturilor. El a crezut în valoarea suverană a ştiinţei care va permite omului să smulgă secretele şi să pună forţele naturii în slujba omenirii. Etica lui Leonardo duce la glorificarea muncii călăuzite de ştiinţă.

Metoda experimentală a discreditat autoritatea scolastică şi în domeniul ştiinţelor naturale. Elveţianul *Paracelsus* (1493—1541) a făcut din stimularea „forţei vitale a omului" principiul terapeutic fundamental : medicul are să intervină în punctul în care forţa vitală e slăbită. El a combătut cunoştinţele pur formale ale scolasticii, susţinînd importanţa proceselor chimice şi fizice ale fiinţelor vii. Medicul lui Carol Quintul, *André Vésale* (1514—1564), a întemeiat anatomia umană modernă. Spaniolul *Mihail Servet* (1511—1553) a explicat circulaţia sîngelui în plămîni. Francezul *Ambroise Paré* a combătut cauterizarea rănilor provocate de armele de foc şi a practicat ligatura contra emoragiilor. Autodidact, el s-a format prin practică şi practica a dovedit superioritatea experienţei asupra tradiţiei scolastice. Obstetrica lui s-a întemeiat pe „anatomia practicată asupra femeilor care au murit însărcinate". Concluzia lui, care anunţă formula viitorului, e : „Deşi erudiţia e mare lucru, totuşi sufletul (progresul) stă în experienţă".

Niccolò Fontana, numit Tartaglia, şi *Girolamo Cardano* au continuat efortul lui Leonardo în domeniul matematicii şi au pregătit opera lui *Nicolae Copernic* (1473—1543). Născut la Thorn, în Polonia, Copernic a studiat medicina şi matematicile la Cracovia şi astronomia la Bologna, apoi şi-a trecut doctoratul în dreptul canonic şi s-a călugărit.

În Italia, Copernic a cunoscut teoriile pitagorice, care l-au condus la sistemul heliocentric, întrezărit de Nicolae Cusanus şi admis de Leonardo. În *De revolutionibus orbium caelestium,* terminat în 1507, dar publicat abia în 1543, Copernic a dovedit sfericitatea pămîntului, rotaţia lui în jurul axei sale şi revoluţiile planetelor în jurul soarelui, care formează centrul universului.

Johann Kepler (1571—1630) a demonstrat că orbita corpurilor cereşti e o elipsă şi a calculat timpul revoluţiilor lor.

Galileo Galilei (1564—1642) a dovedit prin experienţe ştiinţifice teoriile lui Copernic şi a stabilit legile gravităţii universale.

Dar, pentru ca valoarea metodei experimentale să fie recunoscută şi importanţa descoperirilor lui Copernic şi Galilei admisă dincolo de cercul în-

Scanned with OKEN Scanner

gust al unei elite intelectuale, va fi încă nevoie de timp. La mijlocul secolului al XVI-lea, papalitatea a dezlănţuit ofensiva contra Reformei şi contra tuturor ideilor care ameninţau sistemul dogmatic şi autoritatea bisericii. Ordinul iezuiţilor şi Inchiziţia restabilesc controlul bisericii asupra activităţii intelectuale. Galilei a fost de două ori urmărit de Inchiziţie pentru că s-a pronunţat în favoarea teoriilor lui Copernic. Bisericile protestante nu sînt mai tolerante faţă de descoperirile ştiinţifice. Michel Servet e ars pe rug în 1553, la Geneva, din ordinul lui Calvin, fiindcă în opera sa *Christianismi restitutio* a negat dogma trinităţii.

A doua jumătate a secolului al XVI-lea şi secolul al XVII-lea au însemnat o întoarcere la tradiţie. Disciplina intelectuală impusă de absolutismul monarhic a operat în acelaşi sens. Ştiinţa, literele şi artele au fost puse în serviciul monarhiei sau al bisericii şi gîndirea liberă a devenit din nou suspectă şi uneia şi alteia.

Dar eclipsa vremelnică a marelui efort de reînnoire intelectuală, ca şi persistenţa unor forme de gîndire scolastică nu ne pot împiedica să recunoaştem că Renaşterea a însemnat mărirea capacităţii generale de cultură liberă, înlocuirea principiului autorităţii prin acela al liberei cercetări şi schimbarea noţiunii însăşi de ştiinţă, care încetează de a mai fi o comoară de cunoştinţe, date o dată pentru totdeauna, pentru a deveni o sumă de cunoştinţe dobîndite prin observaţia directă a realităţii, prin experienţă şi prin calcul. Or, aceasta a însemnat o adevărată revoluţie intelectuală.

Dar idealul umanismului, adică dezvoltarea amplă şi, pe cît posibil, integrală a personalităţii umane, nu e posibil decît în orînduirea socialistă, fiindcă numai socialismul realizează atît condiţiile materiale, cît şi cele spirituale pentru desăvîrşirea personalităţii umane.

Dînd producţiei un ţel uman, socialismul asigură fiecărui om posibilitatea să-şi dezvolte la maximum aptitudinile şi permite societăţii să facă dintr-o masă mai largă selecţia elementelor superior dotate, menite să contribuie la progresul general al civilizaţiei. Ridicarea culturală a maselor creează atmosfera în care preocuparea esenţială nu o mai constituie perfecţionarea personalităţii, considerată izolat, ci cultivarea personalităţii în raport cu celelalte persoane, deci cu omenirea întreagă. Nota dominantă a acestor relaţii e *omenia*, care nu se poate concepe în afara raporturilor dintre oameni.

Vorbind de înstrăinarea omului de sine însuşi în societatea bazată pe proprietatea particulară, K. Marx a definit sensul adînc al umanismului socialist. „Comunismul în sensul desfiinţării *pozitive a proprietăţii private* considerate ca *autoînstrăinare a omului* şi deci în sensul unei reale luări în stăpînire a esenţei omeneşti de către om şi pentru om ; deci ca revenire completă a omului, săvîrşită conştient şi în cadrul întregii complexităţi a dezvoltării de pînă acum

Scanned with OKEN Scanner

la starea sa de om *social*, cu alte cuvinte de om uman. Acest comunism, ca naturalism desăvîrşit, este egal cu umanismul, ca umanism desăvîrşit, este egal cu naturalismul, el este *adevărata* rezolvare a conflictului dintre om şi natură şi dintre om şi om" [18]. Această proiecţie spre viitor a umanismului de către Marx este în acelaşi timp justificarea — în condiţiile istorice în care s-a produs — a umanismului Renaşterii, pe care umanismul socialist îl preia ca pe „întreaga bogăţie a dezvoltării anterioare", făcîndu-l accesibil întregii omeniri.

---

[18] K. Marx — F. Engels, *Despre artă şi literatură*, E.P.L.P. 1953, p. 109.

Scanned with OKEN Scanner

CAPITOLUL VIII

REFORMA [1]

Christum ex fontibus praedicare
ERASM.

Transformările de ordin economic, social politic şi cultural care s-au produs în timpul Renaşterii nu puteau lăsa neatinsă poziţia spirituală şi materială a bisericii catolice. Independenţa şi suveranitatea monarhiilor moderne erau incompatibile cu sistemul de privilegii şi de imunităţi al bisericii.

Consolidarea statului modern a favorizat constituirea unor biserici naţionale, din ce în ce mai independente de Roma, şi formarea unor literaturi naţionale în limba poporului, care au restrîns şi în domeniul culturii influenţa bisericii. Societatea occidentală atinse la începutul secolului al XVI-lea un grad de dezvoltare atît de înaintat, încît toate forţele vii se simţeau stînjenite de situaţia privilegiată a bisericii, de puternica ei organizare, de imensele ei bogăţii şi de autoritatea ei spirituală.

Cauzele profunde ale Reformei trebuiesc deci căutate în contradicţia dintre suveranitatea statului modern şi pretenţiile bisericii la stăpînirea universală, dintre aspiraţiile noilor clase, în special ale burgheziei, şi privilegiile economice, sociale şi politice ale clerului, dintre spiritul de liberă cercetare şi principiul autorităţii reprezentat de biserică, dintre noua concepţie despre natură şi om a umanismului şi ascetismul medieval. Aceste cauze explică simultaneitatea şi universalitatea Reformei, care sub forme şi cu succese diverse, s-a manifestat în acelaşi timp în toate ţările catolice.

De altfel poziţia bisericii catolice a fost puternic zdruncinată în secolul al XV-lea. Schisma cea mare (1378—1429) — în cursul căreia au existat simultan mai mulţi papi, unii cu sediul la Avignon, iar alţii la Pisa sau la Roma, şi care se excomunicau reciproc — a slăbit autoritatea centrală a papalităţii şi a

[1] J. Delumeau, *Naissance et affirmation de la Réforme* („Nouvelle Clio", n. 30), Paris, 1965, — E. G. Léonard, *Histoire générale du protestantisme*, vol. I, *La Réformation*; vol. II *L'Etablissement*, Paris, 1961. — H. Hauser, *La naissance du protestantisme*. Paris, 1940. — B. Gebhardt, *Reformation bis zum Endes des Absolutismus*, Stuttgart, 1955. — G. R. Elton, *The Reformation Era*, (1520—1559). (New Cambridge Modern History). Cambridge, 1957. — H. J. Grimm, *The Reformation in Recent Historical Thought*, New York, 1964. — L. Febvre, *Un destin: Martin Luther*, Paris, 1931.

Scanned with OKEN Scanner

discreditat armele ei spirituale, interdictul şi excomunicarea. Sfîrşitul schismei, în urma abdicării în 1449 a antipapei Felix V, n-a fost victoria absolutismului papal, ci opera conciliului de la Basel, care a susţinut doctrina superiorităţii conciliilor asupra autorităţii papale şi a revendicat dreptul de a se întruni periodic pentru a controla afacerile bisericii. Deşi conciliul n-a izbutit să joace alături de papalitate rolul unei adunări reprezentative şi să limiteze puterea papală, el a creat un precedent pe care adversarii papei — Savonarola, Ludovic XII şi Luther — aveau să-l invoace pentru a justifica răzvrătirea contra Romei.

Constituirea bisericilor naţionale, apărate de regalitate de exploatarea pontificală, a fost pretutindeni însoţită de îngrădirea amestecului papei în afacerile interne ale acestor biserici şi de reducerea veniturilor pe care le trăgea din ele. Pragmatica sancţiune de la Bourges (1438) a redus la chestiunile spirituale autoritatea papei asupra bisericii „gallicane", iar concordatul din 1516 a făcut din regele Franţei „suveranul temporal al bisericii franceze şi distribuitorul universal al beneficiilor ei" [2]. Mişcarea conciliară a fost în acelaşi timp un atac împotriva absolutismului papal şi un preludiu al naţionalizării complete a bisericii în timpul Reformei.

Dubla calitate de cap al bisericii catolice şi de suveran al unui stat italian a implicat papalitatea în toate conflictele italiene şi internaţionale şi a dus, pe de o parte, la laicizarea progresivă a politicii scaunului papal, iar pe de alta, la împărtăşirea tuturor riscurilor politicii italiene. Papii Renaşterii, în frunte cu Alexandru Borgia, au subordonat interesele spirituale ale bisericii autorităţii lor de suverani laici şi s-au făcut vinovaţi de toate viciile — nepotism, simonie, desfrîu — care i-au discreditat şi au favorizat răspîndirea ereziilor şi sectelor disidente.

Dar mişcarea de reformă n-a pus în discuţie numai autoritatea papală, ci întreaga ordine feudală. Biserica nu devenise o piedică în calea progresului numai prin autoritatea spirituală pe care o exercita asupra lumii catolice, ci şi prin domeniile sale şi prin organizarea sa feudală şi mai ales prin sprijinul şi consacrarea religioasă pe care le acordă feudalismului din toate ţările catolice. De aceea, „mai înainte ca feudalismul laic să poată fi atacat în fiecare ţară în parte, trebuia distrusă această organizaţie centrală sacră a feudalismului..." Clasa direct interesată în lupta împotriva autorităţii bisericii catolice era tocmai burghezia şi, cum pe atunci „orice luptă împotriva feudalismului trebuia să îmbrace o haină religioasă, (ea) trebuia să fie îndreptată, înainte de toate, împotriva bisericii. Deşi chemarea la luptă a fost lansată de universităţi şi de către oamenii de afaceri de la oraşe, ea trebuia inevitabil să găsească un răsunet puternic în rîndurile populaţiei rurale, printre ţăranii care duceau pretu-

[2] H. Hauser, *La naissance du protestantisme*, Paris, 1940, p. 72.

Scanned with OKEN Scanner

tindeni o luptă înverşunată împotriva stăpînilor lor feudali, clerici şi mireni, o luptă pentru însăşi existenţa lor". Reforma a fost deci şi ea, ca şi Renaşterea, o mişcare pentru abolirea feudalismului şi pentru biruinţa lumii moderne [3].

1. ORIGINEA REFORMEI

În ultimele trei sau patru decenii, o reacţiune s-a produs şi în studiul Reformei împotriva concepţiei materialiste. „Reforma e înainte de toate un fenomen religios, o dramă a conştiinţei europene", declară în ultima sa lucrare H. Hauser, iniţiatorul studiilor social-economice asupra Reformei franceze [4]. Reforma a făcut adepţi în toate păturile societăţii franceze, în mijlocul clerului, al nobililor, al intelectualilor şi al maselor muncitoare de la oraşe şi sate, declară E. G. Léonard, unul din cei mai recenţi istorici ai protestantismului. Motivele de ordin material invocate pentru a explica originea Reformei „se întind atît de mult la totalitatea societăţii, favorabilă sau refractară ideilor noi de la începutul secolului al XVI-lea, încît îşi pierd caracterul de elemente determinante: dacă Reforma apare în acelaşi timp în mediile sărace şi în mediile bogate, la

[3] Marx-Engels, *Opere,* vol. 22, p. 291—292. — În spiritul publicului nostru domneşte o mare confuzie cu privire la numele diferitelor confesiuni din ţara noastră. Termenul cel mai general care cuprinde toate confesiunile ieşite din Reformă e acela de *protestant.* Toţi reformaţii sînt protestanţi. Termenul a apărut în 1529, cînd cinci principi germani şi şaisprezece oraşe imperiale au *protestat* împotriva hotărîrii Dietei de la Speyer care le retrăgea dreptul de a efectua reforme religioase în cuprinsul teritoriului lor. De atunci termenul s-a aplicat tuturor adepţilor Reformei.

Principalele biserici protestante sînt cea lutherană, cea calvină şi cea anglicană. Adepţii lui Luther şi-au zis la început *evanghelici* sau *biblieni,* pentru a arăta că credinţa lor se întemeia pe Evanghelie. Biserica lutherană din Transilvania se numeşte şi azi *Biserica evanghelică* (*Evangelische Kirche* A.B.). Calviniştii au luat nume diverse după ţara în care au pătruns. Numele cel mai general e acela de *reformaţi.* Biserica reformată e biserica calvină. *Reformaţi* se numesc şi adepţii lui Calvin din Transilvania. În Franţa ei se numesc *hughenots* (de la *Eidgenossen,* legaţi prin jurămînt). Reformaţii din Scoţia se numesc *presbiterieni,* cei din Anglia *puritani,* cei din Ţările de Jos *calvinişti.*

Biserica protestantă oficială din Anglia, aşa cum a ieşit din reformele lui Enric VIII, Eduard VI şi Elisabeta, s-a numit *anglicană.* Ea a păstrat ierarhia catolică ca o necesitate de stat. Dar alături de biserica oficială, s-au dezvoltat, mai ales începînd din secolul al XVII-lea, o serie de secte radicale : *independenţi, anabaptişti, quakeri, metodişti, welseeni* etc., numite non-conformiste sau disidente. O menţiune specială merită secta *unitarienilor* sau *antitrinitarilor,* constituită în Polonia de Fausto Sozzini. Expulsaţi de reacţiunea catolică, antitrinitarii s-au stabilit în Transilvania şi şi-au fixat sediul principal la Cluj. Antitrinarii sînt cei mai „raţionali" dintre toţi protestanţii : ei neagă dogma Sfintei Treimi, natura divină a lui Isus şi nu se cred obligaţi decît de „textul pur" al Evangheliei.

[4] H. Hauser, *La naissance du protestantisme,* p. 5.

Scanned with OKEN Scanner

oraşe şi la ţară, e că principala sa cauză nu ţine de situaţii economice şi sociale". Reforma nu se poate explica decît prin motive valabile pentru toţi oamenii. Dintre aceste cauze generale, nici una nu e mai universală decît sentimentul religios. E deci natural ca unei revoluţii religioase să-i căutăm motive esenţiale religioase [5].

La concluzii asemănătoare au ajuns istoricii care au studiat originile Reformei în afară de Franţa. William R. Hitchcock a invocat faptul că ordinul cavalerilor germani, ale cărui rădăcini erau adînc înfipte în vechea orînduire şi ale cărui baze economice şi sociale erau feudale şi agrare, a răspuns cu entuziasm la chemarea lui Luther, pentru a trage concluzia că „esenţa Reformei nu stă în ralierea ei la interesele noii clase în ascensiune adică a clasei mijlocii" [6].

La fel, împotriva tezei după care regele Angliei Enric VIII, regii scandinavi şi principii germani ar fi aderat la Reformă mai ales pentru a seculariza averile bisericeşti, s-a invocat argumentul că a nega orice sentiment religios unor principi din secolul al XVI-lea ar fi în contradicţie cu tot ceea ce se ştie despre mentalitatea generală a vremii.

Aceste consideraţii au dus la concluzia surprinzătoare, care constituie tema fundamentală a istoriei lui Léonard că „Reforma, departe de a fi fost o revoltă împotriva evlaviei catolice, a fost rezultatul, înflorirea ei" [7].

Marxismul n-a negat niciodată caracterul religios al Reformei. Dar a arătat că acest caracter n-a fost decît expresia şi travestirea religioasă a intereselor fiecărei clase care a aderat la Reformă, în primul rînd a clasei burgheze.

Dacă pietatea catolică n-a fost în stare să reînnoiască prin propriile sale forţe biserica, ca în atîtea cazuri în trecut, e că apariţia Reformei ţine mai puţin de viaţa spirituală decît de starea societăţii. La începutul secolului al XVI-lea, toate forţele noi s-au întors împotriva bisericii, care nu era numai o doctrină, ci o formidabilă organizare, legată prin toate fibrele ei de structura feudală şi, prin urmare, contrară direcţiei de dezvoltare a societăţii occidentale. De aceea, aşa cum am arătat, toate forţele noi ale vremii, s-au ridicat împotriva bisericii feudale şi a forţelor economice şi sociale legate de trecut. Reforma a fost o mişcare general europeană, provocată de progresul economic şi social.

Atitudinea diferitelor clase faţă de Reformă — moderată la principi şi la nobilime, radicală la burghezie şi revoluţionară la clasele populare — a fost determinată de interesele lor de clasă. Primele s-au mulţumit cu deposedarea bisericii de bunurile ei materiale şi de autoritatea exercitată asupra statului;

---

[5] E. G. Léonard, *Histoire générale du protestantisme*, I, *La Réformation*, Paris, 1961, vol. I, p. 9—10.

[6] W. H. Hitchcock, *The Background of the Knights'Revolt*. Barkley, 1958, p. 112.

[7] E. G. Léonard, *op. cit.*, p. 10. „La Réforme, bien plus qu'une révolte contre la piété catholique, en fut l'aboutissement, la floraison".

Scanned with OKEN Scanner

burghezia voia o biserică simplă şi ieftină, în acord cu spiritul noii orînduiri capitaliste ; clasele populare, care din doctrina protestantă au reţinut mai ales ideea egalităţii originare a tuturor oamenilor, s-au ridicat împotriva mizeriei şi asupririi sociale ; ele urmăreau răsturnarea întregii orînduiri feudale şi instituirea „împărăţiei lui Dumnezeu", prin care ei înţelegeau egalitatea socială, nu dincolo de mormînt, ci aici pe pămînt. Întrucît îi priveşte pe principi, prin doctrina întoarcerii la creştinismul originar, Reforma le oferea justificarea biblică a secularizării averilor bisericeşti. Cum n-ar fi îmbrăţişat cu însufleţire o doctrină care împăca aşa de bine interesele lor materiale cu scrupulele lor de conştiinţă ?

Dar, ni se va răspunde, regii Spaniei şi Franţei au rămas credincioşi bisericii catolice. Da, dar regele Franţei nu mai avea nevoie de secularizare după concordatul din 1516, cînd biserica franceză începe o viaţă practic separată de Roma, iar Ferdinand Catolicul transformase cu asentimentul papei obolul cruciatei într-un impozit public şi, devenind marele maestru al celor trei ordine călugăreşti — Sf. Iacob, Calatrava şi Alcantara — devenise stăpîn pe averea lor care reprezenta a treia parte din teritoriul ţării. Astfel cazul Franţei şi Spaniei constituie contraproba interpretării materialiste despre origina Reformei.

Orientarea nouă în studiul Reformei a susţinut-o şi articolul celebru al lui Lucien Febvre, care afirma că originile Reformei nu trebuie căutate numai în caracterul şi ideile reformatorilor, ci şi în starea de spirit a poporului, care se caracteriza atunci printr-o sete de evlavie, de cunoaştere a Bibliei, de potolire a conştiinţei păcatului [8]. Ceea ce oamenii reproşau preoţilor nu era atît destrăbălarea, cît necredinţa lor. Orientarea cercetărilor sugerată de L. Febvre se sprijinea pe concluziile cărţii istoricului olandez J. Huizinga, care a descris în culori vii starea generală de nesiguranţă şi de anxietate şi schimbarea de mentalitate, generală la sfîrşitul evului mediu, care au fost de asemenea invocate pentru a dovedi originea religioasă a Reformei, Războiul de o sută de ani, Războiul celor două-roze, războaiele husite, expansiunea otomană şi depresiunea economică prelungită în afară de Italia, au descumpănit în adevăr lumea şi au creat o stare generală de anxietate, care s-a manifestat pe de o parte printr-o conştiinţă morbidă a păcatului — atîtea nenorociri nu puteau fi decît efectul mîniei lui Dumnezeu pentru păcatele lumii — iar pe de alta, prin înăsprirea procedurii judiciare împotriva ereziei şi vrăjitoriei.

Sentimentul de justiţie, bazat pe convingerea că orice faptă cere răsplată, era încă dominat de nevoia de răzbunare. Masele populare nu vedeau leac împotriva violenţei şi nesiguranţei decît în măsuri de represiune sîngeroasă. Practica răscumpărării pedepsei, care la începutul evului mediu contribuise să potolească furia vendettei, face loc ideii că crima e un atentat împotriva

[8] Lucien Febvre, *Une question mal posée : les origines de la Réforme française et le problème des causes de la Réforme*, publicată mai întîi în *Revue historique* şi reprodusă în L. Febvre, *Au coeur religieux du XVI-e siècle*, Paris, 1957, p. 3—70.

Scanned with OKEN Scanner

societăţii şi majestăţii divine. Sfîrşitul evului mediu a fost o epocă de cruzime judiciară. Poporul aprobă pedepsele cele mai aspre şi face din torturile la care sînt supuşi condamnaţii în piaţa publică un spectacol de predilecţie. Lovitura de graţie pe care o cer nenorociţii e amînată pentru ca spectatorii să se poată delecta cît mai mult timp la vederea suferinţelor lor.

Cu aceeaşi cruzime erau urmărite şi pedepsite cazurile de vrăjitorie, şi aici nu mai era vorba de instinctele oarbe ale unei mulţimi exasperate. Procesele împotriva vrăjitoriei au fost justificate şi organizate de bula *Summis desiderantes* a papei Inocenţiu VIII (1484) şi de scrieri ca *Malleus maleficarum* (Ciocanul vrăjitoarelor, 1487) care au cunoscut o mare răspîndire.

Cronicarii şi poeţii de la nord de Alpi ne înfăţişează şi ei lumea rea, dominată de ură şi de violenţă. Nedreptatea e atotputernică şi personificarea ei, diavolul, acoperă cu aripile lui de liliac o lume a întunericului şi a nenorocirii. Domnia lui Antechrist anunţă sfîrşitul apropiat al lumii. Acest sentiment al deznădejdii şi-a găsit expresia şi în artele plastice. Artiştii au reprezentat cu o lugubră predilecţie judecata din urmă şi moartea sub aspectul hidos al descompunerii, ca la Campo Santo din Pisa, sau sub forma unui dans macabru, în care sînt atraşi, ca într-un vîrtej irezistibil, papi şi regi, nobili şi şerbi, clerici şi mireni, înţelepţi şi nebuni, fără deosebire de condiţie socială şi de sex. Aceste scene erau foarte populare, fiindcă, pe lîngă ideea obsedantă a sfîrşitului lumii, ele reprezintă egalitatea în faţa morţii. Gravurile în lemn au răspîndit aceste scene şi au făcut din ideea morţii preocuparea dominantă a sfîrşitului evului mediu. „Neîncetat răsună în tot cursul vieţii apelul *memento mori*“ [9].

Reforma ar fi fost în primul rînd răspunsul religios la acest sentiment al deznădejdii. Oamenii se întreabă cu îngrijorare cum ar putea să scape de chinurile veşnice ale iadului. Gîndul lor se îndreaptă în mod natural spre figura lui Isus Cristos, care s-a întrupat ca să răscumpere păcatele lumii. Patimile lui Cristos, încununarea lui cu coroana de spini, biciuirea, răstignirea, coborîrea de pe cruce şi aşezarea corpului livid pe genunchii Maicii Domnului îndurerate sînt reprezentate de sculptori, pictori, gravori şi de mozaicari de vitralii, cu o insistenţă care dovedeşte cît de răspîndit era cultul patimilor lui Isus şi al figurii îndurerate a Maicii lui.

De la cultul Maicii Domnului s-a trecut la acela al sfinţilor, în primul rînd al Sfintei Ana, mama Mariei, care puteau prin intercesiunea lor să răscumpere pe credincioşi şi să le asigure viaţa de veci. Pe cultul sfinţilor s-a întemeiat teoria indulgenţelor care a cunoscut o favoare extraordinară la sfîrşitul evului mediu. Biserica a constituit din jertfa lui Isus şi din meritele Fecioarei Maria şi ale sfinţilor o comoară a harului, asupra căreia credincioşii puteau trage un

[9] J. Huizinga, *Le déclin du Moyen Age*, Trad. fr., Paris, 1961, p. 30, 31, 38, 164. Autorul şi-a bazat expunerea mai ales pe mărturiile documentare ale Franţei şi Burgundiei.

Scanned with OKEN Scanner

fel de cec, cumpărînd indulgenţele pe care papii le-au pus în vînzare prin mijlocirea Fuggerilor. La judecata din urmă cumpărătorul n-avea decît să prezinte judecătorului suprem cecul. Cu toate acestea, conştiinţele mai delicate au păstrat o îndoială, şi această îndoială constituie anxietatea de la sfîrşitul evului mediu şi explică succesul lui Luther [10].

Expresia cea mai puternică a deznădejdii de care e cuprinsă lumea în această vreme e cîntecul funebru *Dies irae, dies illa,* în care omul apare singur în faţa judecătorului suprem, fără ca cineva să-l poată ajuta. Sentimentul dezolării totale a omului care se simte părăsit în mijlocul unei lumi ostile, ca şi apelul disperat la ajutorul sfinţilor, exprimă mai limpede decît critica moravurilor clerului necesitatea universal resimţită a unei reînnoiri.

Impresia generală pe care o lasă aceste manifestări de la sfîrşitul evului mediu e că omul, în mijlocul tuturor calamităţilor care s-au abătut asupra lui, s-a simţit părăsit şi singur. El n-a mai găsit consolare nici în biserică, părăsită şi ea de slujitorii ei, care se mulţumeau să încaseze venitul beneficiilor lor lăsînd împlinirea slujbelor pe seama unor „deservanţi" ignoranţi şi lacomi. Caracterul sacru al preotului se întunecă. Distincţia între laic şi eclesiastic tinde să dispară. Ideea sacerdoţiului universal e în aer înainte de a fi proclamată de Luther şi de Calvin. Credincioşii se îndepărtează de liturghie şi caută refugiu în cultul sfinţilor şi al icoanelor, în procesiuni şi în pelerinaje, în misticism sau în practici magice. Dezechilibrul sufletesc într-un climat de nesiguranţă generală a creat un fel de „anarhism creştin", care traduce în lumea ideilor transformările produse în domeniul economic şi social în urma apariţiei relaţiilor de producţie capitaliste şi a ridicării elementului laic. Desprinderea practică şi treptată de sub autoritatea Romei exprimă lupta pe plan religios împotriva „marelui centru internaţional al sistemului feudal, care era biserica romano-catolică" [11]. Criza religioasă de la sfîrşitul evului mediu nu trebuie deci înţeleasă ca o dovadă pentru originea religioasă a Reformei, ci ca un indiciu al crizei orînduirii feudale, care într-o societate, unde totul lua o formă teologică, nu putea să nu-şi găsească expresie şi în domeniul religios.

2. CAUZELE ECONOMICE ŞI SOCIALE ALE REFORMEI

Într-o epocă de progres material şi cultural, biserica singură a rămas refractară oricărei schimbări. În timp ce economia devine industrială şi capitalistă, biserica rămîne agrară şi feudală şi, prin îngrădirile pe care le opune

[10] J. Delumeau, *op. cit.*, p. 53—55.
[11] Marx-Engels, *Opere,* vol. 22, p. 291.

Scanned with OKEN Scanner

noilor forme de producţie ale muncii, apare ca o piedică în calea progresului. O adaptare la noile condiţii ale producţiei era indispensabilă şi, din moment ce clerul n-a realizat transformările cerute de evoluţia economică, deposedarea lui şi redistribuirea averii bisericeşti se impuneau ca o necesitate de ordin istoric. Toate forţele noi ivite pe urma dezvoltării comerţului şi industriei militau pentru răsturnarea regimului feudal de care era legată biserica. Aceste forţe dau atacurilor îndreptate împotriva bisericii o putere irezistibilă şi asigură triumful ideilor de reformă, chiar şi în ţările care rămăseseră credincioase papei.

La sfîrşitul secolului al XII-lea, biserica romano-catolică devenise o mare putere seculară. Papii interveneau în alegerea episcopilor şi egumenilor din toată lumea catolică, percepeau o dijmă din venitul tuturor bisericilor, exercitau o jurisdicţie care făcea necontenite progrese şi trimiteau „legaţi" (ambasadori) în toate ţările pentru a-şi apăra interesele.

Biserica crease un vast aparat administrativ, judiciar şi fiscal, care cuprindea toată lumea catolică. Întreţinerea acestui aparat, cheltuielile Curiei pontificale, construcţiile monumentale, războaiele cu împăraţii germani cereau sume din ce în ce mai mari.

Curtea pontificală şi le-a procurat multiplicînd taxele percepute în ţările catolice sub forma de *contribuţii excepţionale pentru cruciate, de anate* (venitul pe un an al unui beneficiu, mănăstire sau episcopie, devenit vacant) care se plăteau la orice schimbare de titular şi de *confirmări, investituri, dezlegări, dispense, anulări de căsătorie, indulgenţe* etc.

Sistemul fiscal al bisericii romano-catolice a fost deosebit de apăsător pentru germani şi englezi. În Germania, mişcarea de reformă pornită de Luther a luat repede forma unei revoluţii naţionale contra Romei, fiindcă toate clasele sociale erau interesate în răsturnarea puterii papale. Principii şi nobilimea vedeau în exproprierea domeniilor bisericeşti un remediu salvator la criza agrară. Ei priveau cu jind mai ales la domeniile imunitare ale bisericii care formau enclave între propriile lor domenii.

Mişcarea de opoziţie a prins însă rădăcini mai ales în oraşe. Populaţia urbană, care se emancipase de sub regimul feudal, era nerăbdătoare să scuture jurisdicţia bisericească şi controlul autorităţilor bisericeşti. Ea era mai ales nemulţumită de scutirile fiscale ale clerului şi de sumele încă considerabile pe care le plătea curţii papale. Pentru burghezia germană, afirmaţia — de altfel exagerată — că Germania plătea curţii papale 300.000 ducaţi pe an, în afară de milionul pe care-l consumau călugării, erau argumente decisive. Ele implicau înlăturarea controlului papal asupra bisericii germane şi disolvarea ordinelor călugăreşti. Adeziunea burgheziei la mişcarea de reformă a făcut din oraşe bastioanele Reformei şi a procurat mişcării cadrele de con-

Scanned with OKEN Scanner

ducere. Un studiu recent [12], consacrat oraşelor hanseatice, a ajuns la concluzia că clasa mijlocie şi masele populare au jucat un rol capital în introducerea Reformei lutherane. Masele populare au aderat cele dintîi la ideile noi, dar nici negustorii bogaţi, nici chiar principii împotriva cărora luptau burghezia şi masele populare, n-au lipsit din rîndul partizanilor Reformei. La începuturile ei, Reforma a reprezentat o voinţă generală de emancipare. B. Moeller a arătat că în oraşele imperiale Reforma s-a introdus mai ales în urma petiţiilor burghezilor, deci sub presiunea opiniei publice [13].

Adeziunea ţărănimii din sudul şi vestul Germaniei avea să dea mişcării o forţă explozivă de o excepţională intensitate. Starea ţărănimii germane era mai grea decît în alte ţări occidentale. Chiar şi principii electori au recunoscut că poporul a fost copleşit de dări, de redevenţe feudale, de corvezi şi de taxe laice şi ecleziastice. Dar ceea ce exaspera mai mult ţărănimea era huzurul şi trîndăvia călugărilor. Erasm a spus că nimic n-a contribuit mai mult să-l popularizeze pe Luther decît moravurile călugărilor. Nobilimea germană a căutat să recupereze pierderile suferite pe urma crizei agricole care în Germania s-a prelungit dincolo de secolul al XV-lea agravînd sarcinile ţărănimii. În Suabia şi Westfalia, unde s-au produs primele explozii ale războiului ţărănesc din 1524—1525, la aceste cauze generale de nemulţumire s-au adăugat obiceiul de a împărţi pămîntul între toţi copiii unei familii, ceea ce a dus la fărămiţarea loturilor ţărăneşti. Receptarea dreptului roman care, necunoscînd diversitatea regulilor dreptului consuetudinar, clasa pe ţăranii semiliberi în rîndul şerbilor, a avut drept rezultat despuierea lor de ultimele resturi de libertate. Toate aceste împrejurări au făcut din ţărănimea germană un mediu foarte receptiv propagandei revoluţionare. Atacurile lui Luther împotriva bancherilor cămătari, împotriva judecătorilor venali şi împotriva călugărilor parazitari au stîrnit ecouri puternice în rîndurile ţărănimii germane. Marele război ţărănesc german (1524—1525) a rupt vălul armoniei care masca puternicele antagonisme de clasă şi inegala dezvoltare a societăţii germane.

Simultaneitatea şi generalitatea Reformei rezultă şi din apariţia independentă a unor reformatori în diferite centre ale Europei: Ulrich Zwingli la Zürich [14], Oecolampad la Basel, Bucer la Strasburg, Lefèvre la Paris.

---

[12] Ph. Dollinger, *La Hanse (XIIe—XVIIe siècle)*, Paris, 1964, p. 393—398.

[13] B. Moeller, *Reichsstadt und Reformation*, Gütersloh, 1962.

[14] Cel mai original şi mai important dintre ei, Ulrich Zwingli (1484—1531), a fost un umanist distins. El a păstrat credinţa că Dumnezeu a mîntuit pe înţelepţii antichităţii care n-au cunoscut revelaţia. În calitate de preot la Glarus (1506—1516) şi-a însoţit enoriaşii în campaniile italiene şi a asistat la bătăliile de la Ravenna şi Marignano. Întors la Glarus a început să predice împotriva sistemului mercenar, în care vedea un factor de corupţie a moravurilor simple şi de subordonare a ţării faţă de puterile care, ca Franţa, angajau elveţieni ca mercenari. Dar cum meseria de mercenar era atunci principala industrie a Elveţiei, singura care-i permitea să-şi procure sarea şi grîul necesare, cantoanele de munte au rămas refractare predicaţiei lui Zwingli. Numit preot al catedralei de la Zürich, Zwingli

Scanned with OKEN Scanner

În ţările scandinave, cauza principală a Reformei a fost dorinţa nobilimii şi a coroanei de a seculariza averile bisericeşti. Reforma lutherană a fost introdusă în toate trei ţările scandinave pe cale legislativă. Averile bisericeşti au fost secularizate, jurisdicţiile ecleziastice abolite, episcopii înlocuiţi cu superintendenţi.

În Polonia şi Ungaria, propaganda lutherană a găsit teren prielnic mai ales în oraşele cu populaţie germană [15]. Calvinismul a făcut adepţi în Lituania şi Transilvania. Pretutindeni şi sub orice formă a pătruns, Reforma a fost urmată de secularizarea averilor bisericeşti şi de instituirea unor preoţi aleşi. Doctrina libertăţii creştine a servit peste tot ca program de revendicări sociale. Dar rivalitatea între sectele protestante, antagonismul dintre nobilime şi populaţia urbană şi radicalismul revoluţionar al anabaptiştilor şi antitrinitarilor, care a speriat clasele dominante, au împiedicat Reforma polonă să se transforme într-o mare mişcare naţională. Sinodul de la Sandomir (1570) a consacrat această situaţie, proclamînd un regim de toleranţă, de care aveau să profite iezuiţii pentru a restabili supremaţia bisericii catolice.

În Ungaria, răspîndirea Reformei a fost favorizată de dezastrul de la Mohács. Cei doi regi rivali, Ferdinand şi Ioan Zápolya, s-au arătat toleranţi pentru a nu-şi pierde supuşii. Turcii au favorizat Reforma în teritoriile dominate de ei. În Transilvania, maghiarii au adoptat calvinismul, saşii lutheranismul. Unitarianismul s-a răspîndit mai ales în regiunea Clujului. După aprige lupte confesionale, constituţia Transilvaniei a recunoscut patru confesiuni autorizate : catolică, lutherană, calvinistă şi unitariană, şi a instituit un regim de toleranţă care contrasta cu situaţia din restul Europei. Dar religiile „recepte" se opuneau religiei ortodoxe care era religia majorităţii populaţiei Transilvaniei. La divergenţele de ordin naţional, economic şi social care divizau populaţia Transilvaniei se adaugă astfel o nouă cauză de diviziune, cea religioasă.

Lutheranismul s-a răspîndit şi în coloniile săseşti şi maghiare din Moldova. Ideea de a cîştiga lumea ortodoxă l-a sedus pe Luther şi, după o mărturie din 1532, el a chemat la Wittenberg pe un doctor moldovean pentru a pregăti editarea unui *Nou Testament* în trei limbi, pentru poloni, germani şi români. În lupta lor cu papalitatea şi cu imperiul, lutheranii vedeau în convertirea românilor ortodocşi, care de asemenea respingeau autoritatea papală, celibatul şi purgatoriul, o întărire a protestantismului şi un sprijin puternic în

---

s-a ridicat împotriva tuturor instituţiilor şi dogmelor care nu se întemeiau pe Evanghelie. Învăţătura lui s-a răspîndit în centrele urbane (Zürich, Berna, Basel, Schafhausen), dar cantoanele de munte, mai înapoiate şi mai sărace, interesate în menţinerea sistemului mercenar, au rămas catolice şi s-au coalizat. Zwingli a pornit război contra lor, dar a fost înfrînt şi omorît în bătălia de la Cappel (1531). După moartea lui, partizanii lui au trecut în tabăra lui Calvin sau Luther.

[15] *La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie* (1450—1650), Akadémiai Kiadó, Budapesta, 1963.

Scanned with OKEN Scanner

lupta antiotomană care se pregătea în Germania. Astfel Moldova deveni obiectul unei duble solicitări : una religioasă venind de la Wittenberg cu scopul de a o cîştiga pentru lutheranism şi alta politică, pornind de la Viena şi Praga cu intenţia de a o atrage în cruciata antiotomană. Rezultatul acestei duble acţiuni a fost ridicarea în scaunul Moldovei a lui Despot-Vodă, convertit la lutheranism, şi crearea şcolii latine de la Cotnari. Dar încercarea de a reforma Moldova şi de a scutura dominaţia otomană n-a izbutit, fiindcă i-au lipsit condiţiile obiective esenţiale. Coloniile săseşti şi maghiare erau prea slabe pentru a înlocui absenţa unor clase mijlocii române şi pentru a înfrînge opoziţia boierilor şi clerului, legaţi prin toate interesele lor de orînduirea feudală [16].

Protestantismul francez a început cu zece ani înaintea celui german şi a prezentat de la început un caracter propriu pe care l-a păstrat şi după apariţia lui Luther. Particularităţile Reformei franceze ţin de întreaga constituţie şi civilizaţie a Franţei. Poporul francez, deja constituit ca naţiune, era cel mai coerent şi cel mai conştient din cîte existau atunci în Europa, iar statul francez cel mai centralizat. Încă din secolul al XIV-lea, Franţa a fost apărată de stoarcerile pontificale, iar concordatul din 1516 a pus clerul şi bogăţiile lui la dispoziţia regelui, care s-a servit de ele pentru a răsplăti serviciile şi fidelitatea nobilimii. Regalitatea şi nobilimea nu erau deci interesate, ca în Anglia, Germania sau ţările scandinave, în secularizarea averilor mănăstireşti.

Cu toate acestea, nici biserica franceză n-a scăpat de abuzurile fatale ale unei îndelungate stăpîniri fără control, nici clerul superior n-a evitat contaminarea de viciile marii nobilimi din mijlocul căreia se recruta. Lăcomia şi destrăbălarea clerului superior, ignoranţa şi mizeria clerului inferior şi imoralitatea vieţii unor mănăstiri, absenteismul şi simonia, provoacă şi în Franţa protestări şi dorinţa generală a unei reînnoiri a vieţii spirituale. Lucien Febvre [17] a scos puternic în relief aspiraţia generală spre o religie mai interioară, de un individualism mai pronunţat, care s-a manifestat şi în alte domenii.

Reforma a atras în primul rînd meseriaşii de la oraşe, care sufereau din cauza sistemului asupritor al corporaţiilor şi ţăranii, care voiau să scape de ultimele resturi ale orîndurii feudale. Ceea ce ei au reţinut din predicile reformatorilor a fost apelul la dreptatea şi egalitatea socială. Ideile lui Luther anterioare războiului ţărănesc au cunoscut un succes rapid şi au dat loc la manifestaţii iconoclaste.

În noaptea de 17—18 octombrie 1534 placarde „împotriva liturghiei papale", au fost răspîndite în localurile publice din Paris şi afişate chiar şi pe

[16] A. Oţetea, *Wittenberg et la Moldavie*, în *Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa*, vol. I, Berlin, 1962, p. 302—321.

[17] *Une question mal posée : les origines de la Réforme française et le problème général des causes de la Réforme* în *Revue historique*, t. CLXI, 1929.

uşile camerei regelui care se afla la Amboise. Tonul placardelor şi îndrăzneala cu care au fost răspîndite au făcut să se creadă într-o vastă conspiraţie, iar regele, care pînă atunci se arătase tolerant faţă de Reformă, a fost afectat ca de un atentat împotriva autorităţii sale. Partidul reacţionar, ne mai fiind ţinut în frîu, s-a dezlănţuit cu o furie sălbatică, şi persecuţia a pornit necruţătoare. Sute de reformaţi — cei mai mulţi meseriaşi : tipografi, ţesători, zidari, legători de cărţi — sînt aruncaţi în temniţă, unii arşi pe rug. O serie de edicte asimilează cu lutheranii pe cei ce-i ascund sau le păstrează scrierile, promit denunţătorilor un sfert din bunurile celor denunţaţi şi interzic tipărirea şi răspîndirea în Franţa a scrierilor lui Luther. Edictul de la Fontainebleau (1 iunie 1549), „actul organic al persecuţiei fără cruţare", răpeşte reformaţilor ultimele garanţii judiciare. În iulie, Parlamentul de la Paris publică o ordonanţă împotriva răspîndirii prin tipografie şi librării a cărţilor declarate de Sorbona ca eretice. Sub Enric II (1547—1559), persecuţia devine şi mai aprigă.

Deşi în prima jumătate a secolului al XVI-lea, propaganda reformată a pătruns în toată ţara, pînă la intervenţia lui Calvin, protestantismul francez şi-a păstrat caracterul său popular şi laic. Adepţii lui n-au constituit un corp şi n-au creat nici o organizaţie. A fost mai mult o stare de spirit. Calvin i-a dat un crez, adică un program, şi o organizaţie. Din iniţiativa şi sub impulsul lui, grupurile protestante, fără ierarhie şi legături solide între ele, au fost transformate în biserici şi cele mai importante puse sub conducerea unor pastori trimişi de la Geneva. Primul sinod francez, întrunit la Paris în 1559, a definit credinţa şi a întărit disciplina bisericii reformate. Adeziunea unui mare număr de nobili, în frunte cu Enric de Bourbon, regele Navarei — viitorul Enric al IV-lea — a dat o puternică armătură socială Reformei calviniste şi a transformat-o într-un partid politic, care avea să dezlănţuie războaiele religioase din a doua jumătate a secolului al XVI-lea.

Cauzele economice ale Reformei au fost mai limpede puse în lumină prin exemplul englez de Oscar A. Marti [18]. Autorul a scos la iveală, dincolo de calculele dinastice ale lui Enric al VIII-lea şi de divergenţele cu privire la actul de supremaţie, interesele materiale şi transformările economice care aveau să asigure triumful Reformei în Anglia.

Anglia era principalul izvor de venituri al papilor, şi englezii n-au încetat a se plînge de stoarcerile Curţii romane. Ea era singura ţară care în secolul al XVI-lea plătea încă obolul sfîntului Petru.

În momentul secularizării, biserica engleză poseda a treia parte din pămîntul Angliei, şi această avere era ocrotită de datini şi de legi contra oricărei atingeri. Considerată sfîntă, proprietatea bisericii era scutită de sechestru şi de înstrăinare.

---

[18] *Economic causes of the Reformation in England*, London, 1929.

La proprietatea solului se adaugă avantajele unor monopoluri, produsul dijmelor şi venitul epitrafirului. Ordinul Cisterciţilor controla aproape tot comerţul lînei. Venitul total al clerului englez a fost evaluat la 320.000 lire sterline la începutul secolului al XVI-lea. Numărul preoţilor era de 10.000, cu un venit de 10 lire de persoană.

Biserica engleză poseda deci o porţiune din avuţia naţională pe care poporul o găsea inadmisibilă. Absenteismul, cumulul şi numirile făcute de papi tindeau să concentreze această avere în mîna cîtorva prelaţi, dependenţi de Roma, şi să facă din ea o primejdie pentru suveranitatea naţională.

Nobilimea de la ţară şi negustorii oraşelor, ameninţaţi de puterea temporală a clerului, întreţineau spiritul anticlerical în Camera Comunelor, unde aveau majoritatea. Primele măsuri legislative contra proprietăţii şi jurisdicţiei ecleziastice, votate încă din secolul al XIII-lea, au fost completate cu altele în secolele următoare şi astfel, la începutul secolului al XVI-lea, spiritele erau pregătite pentru expropriere şi schismă.

Forţele care rezultau din dezvoltarea comerţului şi industriei au venit să întărească curentul anticlerical. Activitatea industriei şi comerţului avea nevoie de protecţie contra anarhiei şi de legi uniforme, pe care numai monarhia le putea da. De aceea, centralizarea, unitatea şi liniştea internă au devenit cuvintele de ordine ale noilor clase urbane. Această tendinţă era însă contrariată de universalismul ecleziastic şi de anarhia feudală.

De aici o dublă mişcare de opoziţie îndreptată contra autorităţilor pontificale şi contra bogăţiei clerului englez. Opoziţia antipapală s-a manifestat prin atacuri contra numirilor pontificale şi contra fiscalismului ei.

În fruntea episcopiilor şi mănăstirilor, papii numeau străini, mai ales italieni, dintre care unii ignorau complet limba şi mentalitatea poporului englez, iar alţii nici nu puneau piciorul în eparhia lor, ci se mărgineau să încaseze veniturile episcopiei printr-un procurator fiscal. De multe ori ei nu se mulţumeau cu veniturile episcopiei lor, ci cumulau alte beneficii, ducînd un trai mai fastuos decît cei mai mari seniori ai regatului.

Parlamentul englez a protestat necontenit împotriva acestor abuzuri care prezentau două primejdii : una religioasă şi morală, alta economică şi financiară. Turma credincioşilor rămînea fără păstori, iar veniturile bisericii erau trimise peste graniţă.

Nu mai puţin detestat era clerul englez pentru privilegiile lui economice. Camera Comunelor a încercat de mai multe ori să interzică clericilor să se ocupe de comerţ şi de industrie, iar intendenţilor averilor mănăstireşti să ia cu arendă moşii. Dar ceea ce indispunea mai mult Camera erau privilegiile judiciare ale clerului. Clerul n-avea numai dreptul de-a fi judecat exclusiv de instanţele bisericeşti, dar justiţia ecleziastică intervenea în toate cazurile relative la moşteniri, testamente, dijme, erezie, sperjur, căsătorie şi alte chestiuni seculare încît erau puţine cauze care să nu fi fost de competenţa lor.

Scanned with OKEN Scanner

În secolul al XIV-lea, opoziţia luă o formă organizată şi principială. Exponenţii ei cei mai de seamă au fost John Wyclif şi lollarzii.

Susţinînd că stăpînirea clerului se întemeiază pe harul duhovnicesc nu pe puterea materială, Wyclif a atacat însuşi principiul proprietăţii bisericeşti. Dumnezeu e stăpînul suveran al întregului pămînt, pe care l-a împărţit între seniorii laici şi ecleziastici cu condiţia îndeplinirii unor servicii. Clerul n-a prestat serviciile legate de posesiunea beneficiilor sale. În loc să se folosească de averile sale pentru a promova interesele lui Dumnezeu, membrii clerului s-au purtat ca nişte vasali răi, vicleni şi necredincioşi. Cu cît s-au îmbogăţit mai mult, cu atît s-au îndepărtat mai mult de poruncile Evangheliei. Cristos a trăit în sărăcie şi datoria elementară a clerului e să-l imite. Călcarea acestui precept a avut ca urmare corupţia clerului, sărăcia laicilor şi criza statului. Pentru îndreptarea situaţiei, Wyclif cunoaşte un singur leac : clerul să restituie societăţii civile averea sa. Dacă moşiile clerului ar fi împărţite săracilor cîte familii sănătoase nu s-ar putea întemeia, spre cel mai mare bine al regatului !

Pe lîngă aceste argumente, Wyclif adaugă unul menit să impresioneze în chip deosebit autoritatea civilă : taxele trimise peste graniţă slăbesc mijloacele de apărare ale ţării şi întăresc pe ale duşmanului. Papa fiind sub controlul regelui Franţei, banii storşi din Anglia serveau la întărirea poziţiei unei ţări cu care Anglia era în război. Astfel bogăţia clerului e înfăţişată ca o ameninţare pentru suveranitatea şi integritatea teritorială a Angliei.

Sub efectul teoriilor şi propagandei lui Wyclif s-a constituit mişcarea lollarzilor, care urmăreau răsturnarea întregei stări de lucruri existente. În secolul al XV-lea, după represiunea sîngeroasă din 1417, în timpul războaielor externe şi civile, lollardismul a încetat de a mai fi o forţă revoluţionară, dar îndată după restabilirea păcii, în 1485, agitaţia pentru confiscarea averilor clerului a reapărut.

Fără să ţină seamă de răsunetul doctrinelor lui Wyclif şi de forţa mişcării lollarde, papalitatea continuă să practice politica de exploatare şi, sub presiunea necesităţilor ei financiare, tot mai imperioase, s-o agraveze. La începutul secolului al XVI-lea, limita răbdării fu atinsă şi izbucnirea crizei era cu atît mai inevitabilă cu cît spiritul naţional devenise mai intransigent şi mai nerăbdător de a se libera de orice amestec străin.

Reforma engleză a fost realizată prin o serie de legi votate între 1529 şi 1536, care au liberat Anglia de jurisdicţia papală şi au secularizat averile mănăstireşti.

Reforma propriu-zis religioasă a jucat un rol neînsemnat în separarea bisericii engleze de Roma. Regele era oportunist în materie de religie. Ierarhia şi disciplina ecleziastică a suferit puţine schimbări. Esenţialul a fost eliberarea bisericii engleze de sub autoritatea pontificală şi trecerea averii bisericeşti în mîinile regelui şi a curtenilor săi. Chestiunea divorţului regelui n-a jucat

Scanned with OKEN Scanner

în aceste evenimente decît un rol cu totul secundar. Reforma engleză a fost virtual realizată prin actele Parlamentului din 1529, înainte ca chestiunea divorţului să se fi pus oficial.

Studiile recente consacrate lui Laurenţiu Valla şi Pico della Mirandola au scos în relief rolul Italiei în istoria religioasă a umanismului [19]. „Umanismul biblic" al umaniştilor italieni se integrează în mişcarea europeană care urmăreşte să pună la dispoziţia tuturor credincioşilor Biblia în limba populară. Umaniştii creştini credeau că biserica se poate reforma singură, erau împotriva schismei şi se opuneau tendinţei novatorilor radicali de a exclude din creştinism tot ce nu se întemeia pe Biblie. Dar acţiunea lor n-a atins decît un mic cerc de intelectuali. Şerbii erau eliberaţi în Italia şi prin urmare n-au putut oferi Reformei elanul revoluţionar pe care i l-au adus masele populare în Germania. Totuşi aspiraţia la reformă s-a manifestat şi în Italia şi în Spania. Dar mişcarea de reformă n-a fost susţinută în aceste ţări de autoritatea publică. Dimpotrivă, principii au înăsprit represiunea ereziilor, servindu-se de Inchiziţie şi de ordinul Iezuiţilor. Numeroşi eretici italieni au emigrat, ca Pietro Martire Vermigli şi Fausto Sozzini, sau au practicat un fel de nicodimism. Ereticii italieni, au păstrat relaţii mai strînse cu umanismul şi adeseori au transmis epocilor următoare idei umaniste şi un spirit de critică independentă.

Interesele materiale au fost deci cauzele determinante ale Reformei. Revendicările şi reformele religioase au fost pretutindeni însoţite de un imens transfer de proprietăţi care le-a asigurat succesul şi durata. Reforma apare astfel ca expresia şi travestirea religioasă a crizei prin care a trecut Europa în secolul al XVI-lea.

3. CAUZELE POLITICE ŞI MORALE

De altfel existenţa statului modern, constituit la sfîrşitul evului mediu, era incompatibilă cu sistemul de imunităţi şi privilegii al bisericii catolice. Dacă pînă în secolul al XIII-lea a fost silit să recunoască supremaţia bisericii, cu începere din secolul al XIV-lea, statul, identificat cu persoana suveranului, nu reuşeşte numai să scuture tutela ecleziastică, dar pretinde chiar să facă din religie un simplu instrument de guvernare. Principatele care au înlocuit republicele italiene din secolul al XIV-lea şi al XV-lea ne oferă deja exemplul caracteristic al unei comunităţi laice, guvernate de o voinţă puternică şi fără scrupule. Franţa lui Filip cel Frumos prezintă un exemplu analog, şi mai ră-

[19] Alain Dufour, *Humanisme et Réforme*, în „Rapports au XIIe Congrès international des Sciences historiques", Vienne, 1965, vol. III, p. 57—74.

Scanned with OKEN Scanner

sunător. Autoritatea publică, concentrată în persoana suveranului, caută pe de o parte să-şi întindă controlul asupra tuturor locuitorilor, iar pe de alta să scoată supuşii de sub orice altă autoritate care nu emană de la stat. În mod firesc, statul a tins să aplice clerului legea comună, restrîngîndu-i privilegiile judiciare şi fiscale, şi să sustragă pe laici jurisdicţiei ecleziastice. La strîmtoare, statul nu ezită să-şi însuşească o parte din averile sau din veniturile clerului, sau să intervină în administraţia internă a bisericii. Rezultatul acestor neîncetate împietări avea să fie completa subordonare a bisericii faţă de stat. Instinctul naţional, bănuitor faţă de orice intervenţie din afară, trebuia să ducă, şi a dus în adevăr, la constituirea unor biserici naţionale din ce în ce mai independente de Roma.

Încă din secolul al XIV-lea se ridică voci, ca a lui Marsiliu din Padova şi Wyclif care atribuie statului dreptul de control asupra activităţii şi averii bisericii, pentru motivul că biserica e o instituţie de stat, iar averea ei proprietate publică.

Astfel toate forţele elementare care se ridică din sînul poporului tind convergent spre acelaşi scop: descompunerea unităţii creştine, ruina autorităţii pontificale şi abolirea sistemului dogmatic al catolicismului. Întrebarea dacă biserica oficială mai corespunde chemării pentru care a fost instituită nu şi-o mai pun acum cîţiva novatori izolaţi, uşor de redus la tăcere, ci întregi categorii sociale: muncitori ale căror suferinţi biserica nu le mai poate alina, burghezi stingheriţi în activitatea şi ambiţiile lor de scutirile şi de privilegiile ecleziastice, nobili ahtiaţi după averile şi prerogativele clerului, umanişti nerăbdători să scape de controlul apăsător şi intolerant al bisericii. Din toate părţile se ridică protestări care tind la limitarea autorităţii şi puterii ecleziastice pe care servicii reale nu le mai justifică. Biserica romano-catolică dobîndise o situaţie privilegiată pentru a lecui relele sociale şi pentru a aduce oamenilor învăţătură şi consolare în nenorocire. La începutul secolului al XVI-lea, ea se dovedeşte nu numai incapabilă de a îndeplini această misiune, dar apare ca un obstacol în calea înfăptuirii reformelor necesare. Acest obstacol trebuia înlăturat şi a fost înlăturat.

De patru sute de ani se repetă mereu că luxul şi destrăbălarea clerului au fost cauza esenţială a Reformei. Nimeni nu mai tăgăduieşte azi că biserica romano-catolică suferea, la începutul secolului al XVI-lea, de abuzuri grave. Mănăstirile cele mai bogate, aproape toate demnităţile ecleziastice, erau, în toate ţările catolice, încredinţate nobililor numai pentru a le permite să ducă o viaţă largă, corespunzătoare cu rangul lor. Numiţi fără vocaţie şi fără pregătire, cardinalii, episcopii şi abaţii nobili continuau să ducă o viaţă de mari seniori: se îmbrăcau elegant, îşi construiau palate măreţe, dădeau serbări strălucite, vînau şi se războiau întocmai ca şi semenii lor laici, iar preoţii de la ţară abia aveau cu ce să trăiască. Umaniştii, laici şi ecleziastici, n-au încetat de a protesta împotriva acestor moravuri; dar rostul lumii nu se schimbă

Scanned with OKEN Scanner

cu pamflete ; Erasm, Hutten şi toate pamfletele lor ar fi răsunat în pustiu în secolul al XIII-lea. Apoi, dacă corupţia clerului ar fi fost cauza principală a Reformei, aceasta ar fi trebuit să triumfe în Italia, unde însuşi capul bisericii dădea exemplul celor mai grave abateri de la simplitatea şi evlavia evanghelică.

Reforma n-a fost determinată de viciile clerului, ci de forţele noi care nu se puteau acomoda cu poziţia ei privilegiată şi care s-au dovedit mai puternice decît biserica. Ansamblul acestor forţe constituie ceea ce se cheamă Renaşterea. Reforma bisericească nu e decît un aspect, aspectul religios, al acestei mişcări, şi ea s-ar fi produs în mod necesar, chiar dacă biserica catolică n-ar fi abuzat de lunga ei stăpînire fără control. Incompatibilitatea între aspiraţiile noilor clase sociale, îndeosebi ale burgheziei, şi între privilegiile politice, economice şi sociale ale bisericii catolice, între spiritul de liberă cercetare, încurajat de marile descoperiri tehnice şi geografice şi între principiul autorităţii, între noua concepţie despre om şi natură şi între ascetismul medieval — iată cauzele profunde ale Reformei religioase. Ele sînt în acelaşi timp cauzele Renaşterii.

4. CAUZELE INTELECTUALE

Inaugurînd critica istorică şi filologică, umanismul a deschis în mod firesc calea exegezei biblice. După ce au descoperit în textul original pe Homer, pe Aristotel şi pe Platon, umaniştii au căutat prin aceleaşi procedee să restabilească textul autentic al Bibliei şi au dovedit că unele din dogmele fundamentale ale bisericii, ca de exemplu dogma imaculatei concepţii, se întemeiau pe greşeli de traducere. Textul original (grec) al *Noului Testament*, stabilit de Erasm după regulile criticii filologice, însoţit de o nouă traducere latină, eliberat de toate glosele şi alterările introduse în cursul vremii, a discreditat doctrina tradiţională a bisericii şi a oferit protestanţilor cele mai redutabile arme împotriva sistemului dogmatic al bisericii.

Contactul direct cu „adevărata imagine a lui Cristos“ şi cu „adevăratul cuvînt al apostolilor“ a produs asupra cititorilor efectul unei noi revelaţii. „Dacă l-am fi văzut pe Cristos cu proprii noştri ochi, scrie Erasm în prefaţa ediţiei sale, noi n-am fi avut o conştiinţă mai limpede despre caracterul său decît citind Evangheliile“. În lumina acestei descoperiri, care reduce esenţa religiei la contactul direct al credinciosului cu divinitatea, slujbele bisericii, celibatul şi practicile externe (posturile, pelerinajele, cultul sfinţilor, moaştelor şi icoanelor) apar ca acte formale sau ca reminiscenţe păgîne. Tot sistemul dogmatic şi ierarhic al bisericii pare întemeiat pe ignoranţă, dacă nu pe

Scanned with OKEN Scanner

fraudă. Deviza lui Erasm : *Christum ex fontibus praedicare* devine însăşi deviza Reformei.

Umanismul a adus Reformei două mari servicii. Mai întîi, prin pasiunea cu care a scrutat resursele, particularităţile şi misterele limbilor clasice, umanismul a stimulat dezvoltarea exegezei biblice şi a favorizat tendinţa reformatorilor de a face din Biblie textul fundamental al credinţei (cu excluderea tradiţiei) şi de a opune autorităţii papale suveranitatea Bibliei.

Al doilea serviciu a fost critica istorică. Reformatorii au reluat schema umanistă : după cum antichitatea clasică a fost urmată de o epocă de întuneric şi de barbarie pînă la restaurarea purităţii originale, tot astfel creştinismul primitiv a fost urmat de o perioadă de decădere pînă cînd adevărata doctrină a fost restabilită. Pentru a-şi face o idee clară despre biserica primitivă pe care voiau s-o restaureze, reformatorii au studiat nu numai Biblia, ci şi părinţii bisericeşti şi primele sinoade. Melanchthon a cercetat istoria bisericii pentru a stabili elementele străine care au alterat în cursul veacurilor puritatea doctrinei creştine.

Dar aportul umanismului la Reformă nu se reduce la critica filologică şi istorică. În *Prereforma şi umanismul* său, Aug. Renaudet a indicat între cele două fenomene o apropiere mai subtilă şi mai profundă [20]. Mai întîi, el a relevat că întoarcerea la Biblie care caracterizează pe reformatori a fost precedată de pasiunea mai multor umanişti, ca Gianozzo Manetti, Laurenţiu Valla şi Erasm de a reconstitui textul pur, original al Bibliei. *Notele la Noul Testament* ale lui Valla l-au inspirat pe Erasm, l-au ajutat la editarea *Noului Testament* care a exercitat o mare influenţă asupra tuturor reformatorilor şi a servit ca model lui Luther pentru traducerea Bibliei în limba germană.

În al doilea rînd, umaniştii au fost cei dintîi care au renunţat la quadrupla interpretare a textelor biblice — literară, tropologică, alegorică şi anagogică — practicată de teologii medievali. Lefèvre d'Etaples, John Colet şi Erasm s-au ţinut exclusiv de sensul literal, şi aceasta explică impresia de prospeţime şi de claritate pe care a produs-o citirea simplă şi directă a textului.

În sfîrşit, acest umanism, numit *biblic* sau *creştin*, a favorizat înţelegerea şi răspîndirea Bibliei, oferind cititorilor o cheie de interpretare sub forma unei culegeri de pasaje biblice esenţiale numite *locuri comune*. Erasm le-a ales din *Predica de pe Munte* a lui Isus. Melanchthon şi-a constituit cheia din *Epistola către romani* a apostolului Pavel.

Aici paralelismul între umanismul biblic şi Reformă încetează. Erasm a extras din *Predica de pe Munte* o învăţătură morală, o *philosophia Christi*, care putea fi pusă alături de morala celor mai buni autori antici. Ea n-a avut nici-o influenţă asupra mulţimii.

---

[20] Aug. Renaudet, *Préréforme et humanisme à Paris pendant les premières guerres d'Italie (1495—1517)*, Paris, 1916 — *Humanisme et Renaissance*, Genève, 1958.

Scanned with OKEN Scanner

Locurile comune întocmite de Melanchthon (1521) din *Epistola către romani*, au fost orînduite încît au format o dialectică între păcat şi graţie. Această cheie de interpretare se aplică întregii Biblii şi aşează pe primul plan jertfa mîntuitoare a lui Christos şi harul care e singura nădejde de izbăvire.

Prin această cheie, Reforma a pus la dispoziţia predicatorilor o interpretare dramatică care corespundea celor mai generale aspiraţii spirituale ale mulţimii şi care tocmai de aceea a produs o profundă impresie asupra maselor populare [21].

5. DOCTRINA PROTESTANTĂ

Ideea centrală a protestantismului e izbăvirea prin credinţă. Ea presupune că, în urma păcatului originar, natura omenească e atît de coruptă încît prin propriile sale puteri omul nu se poate justifica în faţa lui Dumnezeu (adică nu se poate izbăvi de păcate). Numai credinţa în harul (graţia) lui Dumnezeu îl poate salva. Izbăvirea de păcat e un dar gratuit al lui Dumnezeu, ca şi credinţa.

Prin această teorie, care a rezultat din experienţa sa personală, Luther (1483—1546) a stabilit o legătură directă între Dumnezeu şi om [22]. Biserica,

[21] Alain Dufour, *op. cit.*, p. 61—62.

[22] Martin Luther s-a născut în 1483 la Eisleben, în Turingia, dintr-o familie de ţărani. „Eu sînt fiul unui ţăran din Möhler, lîngă Eisleben", spunea Luther. „Tatăl meu, bunicul meu, străbunicul meu, au fost toţi ţărani adevăraţi". Toată viaţa lui, Luther a păstrat trucuienţa şi limba colorată a unui om ieşit din popor. Tatăl său, cu toate greutăţile unei familii cu şase copii, s-a ridicat la o oarecare bună stare, de vreme ce a putut dobîndi o parte în exploatarea unei mine, la Mansfeld, unde Martin şi-a început educaţia elementară. La vîrsta de 14 ani, el a fost trimis la şcoala catedrală de la Magdeburg, apoi la şcoala de la Eisenach, în sfîrşit la Universitatea din Erfurt, unde şi-a luat gradul de bacalaureat în 1502 şi de magistru în filozofie în 1505. El era pe punctul de a se înscrie, conform cu dorinţa tatălui său, la Facultatea de drept, cînd brusc a abandonat totul şi a intrat în mănăstire. Motivele acestei hotărîri constituie şi azi unul din punctele cele mai controversate ale biografiei lui Luther. Explicaţia nesatisfăcătoare pe care ne-a dat-o Luther însuşi e că în drum de la Mansfeld la Erfurt, la 2 iulie 1502, a fost surprins de o furtună năpraznică. Trăznetul a lovit un copac în apropierea lui. Cuprins de spaimă, Luther a căzut în genunchi şi a spus : „Sfîntă Ana, scapă-mă şi mă călugăresc". La 17 iulie 1503, cu toată opoziţia tatălui său, a intrat în mănăstirea Augustinilor din Erfurt.

Hotărîrea de a căuta în viaţa monahală liniştea sufletească pe care nici teologia, nici filozofia nu i-au adus-o, e incontestabil indiciul unei crize interne care a putut fi precipitată de cauze externe. În mănăstire a observat cu rigoare toate regulile vieţii monahale : post, rugăciune, veghe, spovedanie, dar nu s-a ales decît cu convingerea dureroasă că omul, prin propriile sale puteri, nu poate învinge pornirea spre păcat. Nici preoţia nu i-a redat liniştea sufletească. Cu toată strădania lui de a împlini poruncile bisericii, simţea că nu va putea satisface *dreptatea lui Dumnezeu*. Abia cînd a descoperit că dreptatea de care

Scanned with OKEN Scanner

cu toate tainele şi slujbele ei, încetează de a mai fi o mijlocitoare între Dumnezeu şi om. Preotul pierde darul de a revărsa asupra credincioşilor harul lui Dumnezeu şi puterea de a lega şi dezlega faptele lor. El nu mai păstrează decît capacitatea dobîndită prin studiu de a explica Evanghelia. Această capacitate o poate dobîndi orice credincios. Preot şi laic sînt egali în faţa lui Dumnezeu. Religia a devenit o chestiune personală şi clerul a încetat de a mai constitui o stare deosebită în societate. Consecinţele revoluţionare ale acestei teorii, care surpa baza dogmatică a autorităţii bisericii în opera de salvare a omului, aveau să se manifeste în cursul luptei lui Luther cu Roma.

În 1515, papa Leon X însărcinase pe călugărul dominican Ioan Tetzel să vîndă în Germania indulgenţe, pentru ca din venitul lor să poată termina biserica Sf. Petru, iar noul arhiepiscop de Mainz, Albert de Brandenburg să poată plăti papei taxa de confirmare (21.000 florini). Deşi Tetzel n-a pătruns în ducatul de Saxa, Luther s-a crezut dator să ia atitudine împotriva unei practici care era în contradicţie cu învăţămîntul său la universitatea din Wittenberg şi se întemeia pe credinţa că mîntuirea sufletească se poate cumpăra cu bani. Potrivit obiceiului timpului, el a redactat 95 de propoziţii sau teze asupra pocăinţei, le-a afişat pe poarta bisericii castelului de la Wittenberg şi s-a declarat gata să le susţină împotriva oricui (31 octombrie 1517). Tipărite şi răspîndite în toată Germania, cele 95 de teze au devenit manifestul de război împotriva Romei şi actul iniţial al Reformei.

Formal Luther nu contestă încă autoritatea papei. El se ridică numai împotriva practicei indulgenţei. „Predicatorii indulgenţelor se înşeală cînd spun că prin indulgenţele papilor omul e dezlegat de orice pedeapsă şi izbăvit“ (Teza 21). „Orice creştin care se căieşte are drept la iertarea păcatului, chiar şi fără scrisori de indulgenţă“ (Teza 36).

Acuzat de erezie, Luther a fost citat la Roma. Dar electorul de Saxa, Frederic cel Înţelept, care întemeiase universitatea din Wittenberg, l-a luat sub scutul său şi papa Leon X din motive politice n-a insistat. Papa ţinea mai mult să cîştige sprijinul electorului de Saxa pentru a împiedica alegerea regelui Spaniei la tronul imperial decît să-l reducă la tăcere pe Luther, şi Luther a fost lăsat în pace. Dar, provocat de Ioan Eck, unul din cei mai ce-

---

vorbea apostolul Pavel era harul prin care Dumnezeu izbăveşte pe cei care au păcătuit şi că harul se dobîndeşte, nu prin efortul de a-l merita, ci prin credinţa în milostenia lui Dumnezeu, revelată în Evanghelie, şi-a recăpătat liniştea sufletească. Aşa a ajuns Luther printr-o experienţă personală la *doctrina justificării sau izbăvirii prin credinţă* care, stabilind o legătură directă între divinitate şi om, surpa din temelie rolul bisericii de mijlocitoare între Dumnezeu şi om, şi toată ierarhia bisericească. Toate principiile pe care se întemeia autoritatea bisericii erau la pămînt şi răzvrătirea împotriva ei legitimată de Biblia restaurată în textul ei autentic de critica filologică. Numit profesor la Universitatea nou înfiinţată la Wittenberg, Luther a putut să-şi precizeze ideile şi să le răspîndească. Opinia publică, ostilă Romei, avea să descopere sensul lor antipapal şi să facă din ele un program naţional de luptă împotriva Romei.

Scanned with OKEN Scanner

lebri doctori ai vremii, la o dispută publică, la Lipsca, în iulie 1519, Luther s-a lăsat antrenat să declare că numai cuvîntul lui Dumnezeu e infailibil şi că autoritatea Bibliei e mai presus de papi şi de concilii. Prin această declaraţie, el s-a exclus din sînul bisericii catolice.

Dar în acest moment, Luther nu mai era singur; deja fruntaşi ai micii nobilimi ca Ulrich von Hutten şi Franz von Sickingen, care reprezentau curentul naţional german, umanişti ca Oecolampad, Capito, Filip Melanchthon şi Justus Jonas, artişti ca Luca Cranach şi Albrecht Dürer, s-au declarat partizanii lui şi astfel cele două curente, unul religios, iar altul politic, s-au unit într-o mişcare generală de revoltă împotriva Romei.

Încurajat de suflul revoluţionar care străbate toată Germania, Luther publică una după alta scrierile sale cele mai îndrăzneţe: *Apel către nobilimea creştină de naţiune germană, Captivitatea babilonică a bisericii* şi *Libertatea creştină*, în care nu se mărgineşte să reia sub o formă agresivă vechile sale teze, dar acceptă toate consecinţele care decurg din ele: dacă e de ajuns, pentru a fi salvat, să crezi în sacrificiul mîntuitor al lui Cristos, care prin moartea sa pe cruce a răscumpărat păcatele lumii, nu mai poate fi vorba de harul preoţesc pe care biserica şi-a întemeiat stăpînirea. Fiecare creştin e preot şi poate intra direct în contact cu divinitatea, dacă crede în cuvîntul Evangheliei. În consecinţă, el a propus emanciparea statului de sub autoritatea Romei, suprimarea tuturor taxelor plătite scaunului papal şi constituirea unei biserici naţionale germane.

Papa a condamnat aceste scrieri şi a somat autorul să le retracteze în termen de două luni. Luther a ars bula papală în faţa studenţilor săi şi a unei mulţimi îndîrjite (20 decembrie 1520). Papa l-a excomunicat şi a cerut autorităţilor germane să-l aresteze.

Opinia publică germană era atît de pornită încît noul împărat german, Carol Quintul, n-a îndrăznit să execute sentinţa papală. La sfatul electorului de Saxa l-a citat pe Luther în faţa Dietei de la Worms şi i-a trimis un salvconduct (aprilie 1521). Somat în faţa împăratului şi a legatului papal să retracteze afirmaţiile condamnate de biserică, Luther a declarat că nu va retracta nimic, afară numai dacă va fi convins prin mărturia Evangheliei sau prin probe evidente că s-a înşelat. „Nu vreau şi nu pot să retractez nimic, căci nu se cuvine şi nu e cinstit să vorbeşti împotriva conştiinţei. Aşa să-mi ajute Dumnezeu! Amin".

În faţa celor două puteri universale, imperiul şi papalitatea, un simplu călugăr a îndrăznit să opună autorităţii bisericii drepturile suverane ale conştiinţei individuale şi să deschidă drumul emancipării gîndirii şi cercetării libere care vor triumfa în secolul al XVIII-lea.

Ruptura era desăvîrşită. Dieta l-a declarat pe Luther în afară de lege. Oricine putea să-l prindă şi să-l omoare. O ceată de călăreţi ai electorului de Saxa l-a răpit şi l-a ascuns în castelul de la Wartburg, unde, un an cît a stat

Scanned with OKEN Scanner

ascuns, a tradus *Noul Testament* într-o limbă simplă şi colorată, care a creat limba literară germană. Prima ediţie completă a Bibliei, terminată în 1534, ilustrată de Luca Cranach, a cunoscut 84 de ediţii în timpul vieţii lui Luther, mai mult de 100.000 exemplare între 1534 şi 1584.

S-a spus că Biblia germană e cel mai frumos dar pe care Luther l-a făcut poporului său. Semnificaţia acestui fapt e şi mai mare, e universală. Traducerea Bibliei în limba poporului, care a însoţit pretutindeni introducerea Reformei, a însemnat naţionalizarea rugăciunii, care a completat opera filologică şi literară a Renaşterii. Limba populară obţinea aceeaşi demnitate pe care o aveau limbile clasice.

În lipsa lui Luther, partizanii lui au tras toate consecinţele practice ale învăţăturii lui : au scos icoanele din biserici, au înlocuit liturghia latină cu cîntece şi rugăciuni în limba germană, au închis mănăstirile şi au secularizat averile bisericeşti. Adeziunea la Reformă a unei serii de principate şi oraşe imperiale a dat propagandei reformate un puternic impuls şi a atras toate clasele societăţii în mişcare. Mai întîi mica nobilime germană — cavalerii — din valea Rinului s-au ridicat sub conducerea lui Franz von Sickingen şi au încercat să pună stăpînire pe moşiile arhiepiscopului de Trier, dar au fost înfrînţi (1522). În 1524, a izbucnit în Suabia marele război ţărănesc care s-a întins repede în valea Rinului, apoi în Turingia şi Franconia. Plebea multor oraşe a făcut cauză comună cu răscoala ţăranilor şi s-a încadrat în luptă.

Ţăranii revoltaţi au comunicat lui Luther cererile lor care se întemeiau pe libertatea creştină (desfiinţarea iobăgiei şi dijmelor şi libertatea de a-şi alege preoţi care să predice „Evanghelia pură"). Luther a răspuns că „cine ridică sabia, de sabie va pieri ; chiar dacă principii sînt nedrepţi şi răi, nimic nu autorizează revolta contra lor". Cum ţăranii n-au ţinut seamă de îndemnurile la supunere, Luther a lansat „împotriva cetelor prădalnice şi ucigaşe ale ţăranilor" apelul către toţi partizanii ordinei existente de a trata pe răsculaţi ca pe nişte cîini turbaţi, de a-i lovi, de a-i ucide şi de a-i sugruma.

În faţa „reformatorului burghez Luther" s-a ridicat „revoluţionarul plebeu" Thomas Münzer, care susţinea că principii şi seniorii feudali închid poporului drumul Evangheliei. Masele populare sînt prea sărace pentru a avea timpul necesar să studieze Biblia şi să se roage. Reforma religioasă nu e posibilă fără revoluţia socială. Münzer punea astfel în plină lumină caracterul social al Reformei religioase şi a luptat în fruntea răsculaţilor pînă la sfîrşit.

Părăsit de masele populare care nu mai vedeau în el decît un trădător, Luther se aruncă în braţele principilor teritoriali şi le încredinţează sarcina de a organiza şi conduce biserica lutherană. Reforma lutherană proclamată în numele conştiinţei individuale, s-a transformat într-un partid politic, condus de principi germani, care au făcut din ea un instrument de guvernare absolutistă. Dieta de la Augsburg (1555) a consfinţit acest fapt, conferind principilor dreptul de a impune supuşilor lor, în virtutea principiului : *cujus*

Scanned with OKEN Scanner

regio, ejus religio, confesiunea pe care ei înşişi au adoptat-o. Reforma lui Luther a dus ce-i drept, la o nouă religie, şi anume la religia de care avea nevoie monarhia absolută.

„Dar acolo unde Luther a fost învins a biruit Calvin" [23], spune Engels. Calvin (1509—1564) [24] pleacă de la izbăvirea prin credinţă, dar îi răstoarnă termenii spunînd că Dumnezeu nu ne-a *ales,* fiindcă am crezut, ci ca să credem. Pe cînd Luther spunea : „Crede şi te vei mîntui", Calvin susţinea că darul graţiei nu depinde de credinţa omului, ci de voinţa nepătrunsă a lui Dumnezeu care trimite harul său unora şi-l refuză altora. „De ce ? Fiindcă aşa vrea el. Din eternitate, el predestinează pe unii la viaţă, pe alţii la osînda de veci". „Nu spuneţi că e nejust, fiindcă suprema justiţie e voinţa lui Dumnezeu". Toată teologia lui Calvin e în această frază. Doctrina predestinaţiei e formula dogmatică a suveranităţii lui Dumnezeu.

Consecinţele acestei doctrine sînt şi mai radicale decît ale lui Luther : nici cler, nici liturghie, nici altar, nici icoane, nici sacramente (afară de botez şi de Cina cea de taină, ca simple simboluri). Un predicator ales de comunitate, îmbrăcat simplu (fără odăjdii), citea evanghelia zilei şi o explica, apoi toată asistenţa cînta psalmi, şi oricine era destul de instruit putea fi predicator. Stabilit la Geneva, Calvin a organizat biserica şi oraşul după preceptele sale, impunînd tuturor locuitorilor Micul său catehism, eliminînd din moravurile oraşului orice element de frivolitate şi făcînd din Geneva un oraş puritan şi centrul calvinismului. În ultimii săi ani, Calvin s-a ocupat de organizarea Reformei din Ţările de Jos, din Anglia, din Scoţia şi din Polonia. Pînă la moartea sa (1564), el a rămas şeful temut şi respectat al calvinismului, căruia i-a asigurat biruinţa finală.

---

[23] Marx-Engels, *Opere,* vol. 22, p. 292.

[24] Jean Calvin s-a născut la Noyon, în 1509, dintr-o familie de jurişti. Tatăl său a fost avocat, apoi procurator al Capitlului catedral. Destinat carierei ecleziastice, Calvin şi-a făcut studiile în oraşul său natal şi la Paris, în Colegiul Montagu, apoi a studiat dreptul, greaca şi ebraica la universităţile din Bourges şi Orléans. În 1532 şi-a luat doctoratul în drept, dar n-avea să practice niciodată avocatura. Contactul cu umanişti adepţi ai lui Luther, ca Melchior Wolmar, cu ebraizanţi ca Vatable sau cu elinişti ca vărul său Olivétan, reflecţiile sale personale şi înclinaţiile familiei sale (tatăl său şi fratele său mai mare au murit excomunicaţi) l-au condus la Reformă. El a colaborat la discursul pe care rectorul Universităţii din Paris, Cop, trebuie să-l pronunţe la deschiderea cursurilor, la 1 noiembrie 1533. Discursul conţinea pasaje întregi din Luther şi a produs scandal. Calvin s-a refugiat mai întîi la Nérac, la curtea Margaretei de Angoulême, protectoarea reformaţilor, apoi la Basel, unde a tipărit *Christianae religionis institutio* (Aşezămîntul religiei creştine), care a făcut din Calvin „al doilea patriarh al Reformei". Lucrarea era precedată de o scrisoare către Francisc I, în care Calvin ia apărarea coreligionarilor săi persecutaţi, declarînd că puterea care persecută pe adevăraţii creştini nu e ordine, ci dezordine. În august 1536, el se stabileşte la Geneva, deja convertită la Reformă, şi face din ea centrul calvinismului.

Scanned with OKEN Scanner

Sub forma lutheranismului, calvinismului şi a mai multor secte, printre care cea mai radicală a fost aceea a anabaptismului, protestantismul a triumfat, fiindcă dintre toate confesiunile el a răspuns mai bine nevoilor vremii. Protestantismul a secularizat noţiunea mîntuirii, rupînd legătura dintre faptele din viaţa pămîntească şi răsplata din viaţa de dincolo de mormînt. El a scos idealul de viaţă creştină din mănăstire şi l-a plasat în viaţa de toate zilele şi a pus accentul pe viaţa cotidiană şi pe vocaţia profesională. Luther a introdus în etica profesională noţiunea de *vocaţie (Beruf)*, dar a redus-o la munca ţăranilor şi meşteşugarilor, singura pe care o preţuia. Calvin a extins-o asupra tuturor formelor de activitate. Prin vocaţie, el înţelegea o stare şi un fel de trai legitime. Orice profesiune e legitimă şi nobilă dacă e exercitată cu toată priceperea şi conştiinţa. Prin urmare, datoria ţăranului e să fie bun gospodar, a meşteşugarului să fie bun meşteşugar, a negustorului să fie bun negustor. În locul ascezei monahale şi a concepţiei medievale despre viaţa economică, el proclamă legea muncii şi ascetismul profesional *(Berufsaskese)* şi declară că „lenea şi trîndăvia sînt afurisite de Dumnezeu". Calvin justifică şi negoţul, aşa de dispreţuit de etica medievală, prin folosul adus societăţii.

Vocaţia profesională explică semnificaţia şi rolul predestinaţiei în doctrina lui Calvin. Ca şi Luther, Calvin a spus că numai harul (graţia), care e un dar gratuit al lui Dumnezeu, îl poate mîntui pe om. Dar Calvin adaugă că Dumnezeu hotărăşte din eternitate cine va fi *ales*, adică mîntuit. Calvin neagă deci orice parte voinţei omeneşti în opera mîntuirii. Or, printr-un adevărat paradox, această doctrină care reducea la neant voinţa umană în faţa puterii suverane a lui Dumnezeu, a devenit o sursă de energie. Ascetismul profesional se întemeiază pe convingerea că succesul în afaceri e un semn al alecţiunii divine, şi această convingere e cu atît mai puternică, cu cît succesul e mai mare. Cîştigul devine astfel scop în sine, dar nu pentru plăcerile pe care le poate procura, ci pentru a împlini voinţa atotputernică a lui Dumnezeu. Din această doctrină a rezultat în secolul al XVII-lea fariseismul care consideră pe sărac ca un păcătos căruia i-a lipsit harul, iar pe marele capitalist ca pe un „ales" al lui Dumnezeu.

Protestantismul apare astfel ca forma creştinismului cea mai favorabilă dezvoltării capitalismului şi nevoilor intelectuale ale secolului al XVI-lea. Max Weber a construit o întreagă teorie pe această constatare, stabilind că „spiritul capitalist", în care Werner Sombart [25] văzuse „forţa diriguitoare în dezvoltarea capitalismului", e un produs al eticei calviniste [26]. Teza lui Weber a stîrnit o vie discuţie printre istorici, sociologi şi teologi, unii ca Ernest Tröltsch susţinînd-o, alţii ca Werner Sombart, combătînd-o. Aceştia din urmă au obiectat

[25] Werner Sombart, *Der moderne Kapitalismus*, 1903; Cf. R. W. Green, *Protestantism and Capitalism*, Boston 1959.

[26] Max Weber, *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*, Tübingen, 1934; prima ediţie e din 1906.

că capitalismul e mai vechi decît protestantismul şi că alţi factori au jucat un rol mult mai important în dezvoltarea capitalismului decît protestantismul. R. H. Tawney a admis o relaţie cauzală între reforma protestantă şi dezvoltarea capitalismului, dar a insistat asupra rolului întregului protestantism şi asupra condiţiilor generale, economice, sociale, politice din secolul al XVI-lea şi al XVII-lea [27].

O obiecţie mult mai valabilă împotriva tezei lui Weber o constituie observaţia făcută deja de H. Hauser, că protestantismul (în general, nu redus la calvinism) nu s-a manifestat ca un factor puternic de dezvoltare a capitalismului decît în societatea puritană din Anglia şi Olanda, în secolul al XVII-lea. Cei mai mari bancheri din secolul al XVI-lea, pe lîngă Fuggeri care, cu o excepţie, au rămas catolici, au fost genovezi, spanioli şi florentini catolici. Cele mai mari întreprinderi industriale din vremea aceea : minele de argint şi de cupru din Tirol şi Slovacia, arsenalul din Veneţia şi minele de alaun (piatră acră) din Tolfa (Statul papal) erau catolice. Se remarcă, în sfîrşit, că Reforma a fost urmată în Germania de o adevărată prăbuşire economică [28].

Pare astfel greu de tras o linie de demarcare între ţările catolice înapoiate din punct de vedere economic şi ţările protestante galvanizate de noul spirit calvinist. E adevărat că spiritul capitalist, rod al relaţiilor de producţie capitaliste, ar fi triumfat şi fără Calvin, dar poate mai tîrziu şi mai greu. Dar pentru a se dezvolta, capitalismul avea nevoie de o nouă mentalitate care să justifice şi să favorizeze ceea ce devenise practică curentă.

Obiecţiile care i s-au adus l-au obligat pe Weber să-şi nuanţeze şi precizeze teza. El a protestat mai întîi împotriva afirmaţiei care i s-a atribuit de a fi făcut din capitalism un produs direct al calvinismului. Ceea ce a susţinut el e că între setea nepotolită de cîştig, nu pentru satisfacerea unor nevoi sau plăceri personale, ci ca scop în sine, şi anumite idei religioase există o strînsă corelaţie. Răsturnarea raportului dintre activitatea economică a omului şi îndestularea nevoilor lui constituie principiul diriguitor al capitalismului.

În al doilea rînd, Weber a precizat mai bine ceea ce înţelege prin setea de cîştig. El a admis că, în sine, setea de a strînge bani, cît mai mulţi bani, n-are nimic a face cu capitalismul. Setea nepotolită de cîştig e din toate timpurile şi s-a manifestat la oameni de toate condiţiile, „la birtaşi, la doctori, la avocaţi, la nobili, la călugări, la funcţionarii venali, chiar şi la cerşetori". Ea nu e identică, ci contrară capitalismului şi spiritului capitalist.

---

[27] R. H. Tawney, *Religion and the Rise of Capitalism*, London, 1926.

[28] J. Delumeau, *op. cit.*, p. 310—311. Idem, *L'alaun de Rome aux XVIe et XIXe siècles*, Paris, 1962. Descoperirea minelor de la Tolfa a permis papilor să interzică importul alaunului din Orient şi să ia turcilor un beneficiu anual de 300.000 ducaţi de aur (cît bugetul Republicii florentine). După războiul ţărănesc, Germania a fost exclusă „pentru 200 de ani din rîndul naţiunilor europene active din punct de vedere politic". (Marx, Engels, *Opere*, vol. 22, p. 292.)

Scanned with OKEN Scanner

Spiritul capitalist se caracterizează prin urmărirea profitului, neîncetat reînnoit, al unei întreprinderi bazate pe organizarea raţională a muncii salariate sub o disciplină de fier. Originea acestui spirit capitalist coincide cu apariţia anumitor idei religioase, cu posibilităţile de dezvoltare ale tehnicii şi ştiinţei moderne. Caracteristic pentru noua mentalitate economică e că evaluarea profitului se face în termeni de balanţă prin metode contabile, ceea ce presupune un anumit grad de dezvoltare a ştiinţelor naturii şi a matematicii. În evul mediu, ştiinţa n-a fost decît servitoarea umilă a bisericii. „Acum ştiinţa s-a răzvrătit împotriva bisericii, burghezia avea nevoie de ştiinţă şi participa la această răzvrătire“ [29]. Ceea ce rămîne valabil din teza lui Weber e afirmaţia că protestantismul a favorizat dezvoltarea capitalismului negînd orice legătură între acţiunile pămînteşti şi răsplata cerească şi ruinînd prin aceasta morala supranaturală şi etica economică a Evului mediu.

Calvinismul a servit cauza capitalismului şi prin legitimarea canonică a împrumutului cu dobîndă. Luther, mai legat de concepţiile medievale, a considerat cămătăria şi *fuggereiurile* ca cea mai mare nenorocire a Germaniei. El a rămas credincios doctrinei bisericeşti care, bazată pe preceptul lui Aristot că „banii nu fac pui“, susţinea că, prin ei înşişi, banii sînt improductivi. Prin urmare cine cere roade după banii împrumutaţi, păcătuieşte nu numai împotriva dreptului divin şi uman, ci şi împotriva naturii lucrurilor. Camăta, cu care se confunda orice dobîndă, a fost declarată de biserica catolică „fiică a ereziei“ şi conciliul de la Lateran (1515) a reînnoit osînda.

Este adevărat că interdicţia canonică a împrumutului cu dobîndă n-a împiedicat operaţiile de credit, dar a silit pe oamenii de afaceri să recurgă la diferite stratageme care le complicau. De altfel canoniştii înşişi s-au străduit să adapteze rigorile legii la nevoile vieţii practice. Ei au recunoscut dreptul la o despăgubire, cînd, în urma împrumutului acordat, creditorul suferea o pagubă sau a pierdut ocazia unui cîştig legitim. Dar, de cele mai multe ori, dobînda se ascundea sub masca unor operaţii de schimb, de transfer de monete sau de vînzare-cumpărare.

Cu toate excepţiile admise sau tolerate, interdicţia împrumuturilor cu dobîndă constituia o jenă în calea operaţiilor de credit. Calvin a înlăturat-o, dovedind că ea se întemeia pe o greşită interpretare şi a lui Aristotel şi a Bibliei. Este adevărat, a spus Calvin, că banii împrumutaţi nu fac pui, dar numai dacă-i ţii închişi într-o ladă sau îi consumi. Dar, dacă cu banii împrumutaţi cumperi o moşie sau o turmă de oi, mai poţi spune că ei nu fac pui ? În acest caz nu se cuvine oare ca din cîştigul realizat să primească şi creditorul o parte ?

Calvin supune apoi criticii filologice şi istorice interpretarea textului biblic pe care biserica îşi întemeia interdicţia împrumutului cu dobîndă. El a arătat

[29] Marx-Engels, *Opere*, vol. 22, p. 292.

Scanned with OKEN Scanner

mai întîi că termenul ebraic pe care Vulgata l-a tradus prin camătă *(usura)* are în original o accepţie mult mai tare, de jupuitură, de sfîrtecare. Ceea ce textul condamnă nu era împrumutul cu dobîndă în sine, ci cîştigul care lua pielea săracului şi călca legile caritătii.

Prima concluzie pe care Calvin o trage din exegeza textului biblic e că creditorul trebuie să se poarte faţă de debitorul său ca un frate, adică cu echitate şi milă ; a doua e distincţia, importantă din punct de vedere economic, între împrumutul de consum şi între împrumutul de investiţie. Săracilor şi fraţilor strîmtoraţi le vom împrumuta bani fără dobîndă, dar pentru împrumutul de investiţie vom lua dobîndă în conformitate cu legile statului. La Geneva din timpul lui Calvin dobînda era de 6,66%.

Teoria lui Calvin în materie de dobîndă a eliberat gîndirea oamenilor de afaceri de subtilităţile canoniştilor şi a înlăturat o piedică din calea înţelegerii faptelor economice. Cu toate rezervele, inspirate de ideile de echitate şi caritate, Calvin a răsturnat poziţia dogmatică a problemei : pînă atunci, împrumutul cu dobîndă era interzis în principiu, şi tolerat în unele cazuri particulare ; de la Calvin, împrumutul cu dobîndă e permis în principiu şi interzis cînd venea în contradicţie cu regulile echităţii şi caritătii [30]. Cu toate rezervele impuse de scrupulele sale de conştiinţă, Calvin a adus într-una din problemele capitale ale timpului său, aceea a creditului, un punct de vedere nou, care a însemnat o cotitură în gîndirea europeană. „Dogma sa, scrie Engels, corespundea năzuinţelor celor mai îndrăzneţe ale burgheziei de atunci. Doctrina predestinării, preconizată de el, era expresia religioasă a faptului că, în lumea comercială a concurenţei, succesul sau falimentul nu depind de activitatea sau de iscusinţa individului, ci de împrejurări independente de dînsul. „Nu voinţa cuiva este hotărîtoare, ci mizericordia unor forţe economice superioare, necunoscute". Aceasta era cu atît mai adevărat într-o vreme de revoluţionare economică, cînd toate vechile căi şi centre comerciale erau înlăturate de altele noi, cînd America şi India deveniseră accesibile lumii întregi şi cînd chiar cea mai sacră dogmă economică — valoarea aurului şi argintului — începea să se clatine şi să se prăbuşească. „Apoi organizarea bisericii lui Calvin era cît se poate de democratică şi de republicană, şi, dacă împărăţia Domnului era republicanizată, puteau oare împărăţiile pămînteşti să rămînă supuse regilor, episcopilor şi seniorilor feudali ? În timp ce lutheranismul german devenise o unealtă docilă în mîinile principilor, calvinismul a întemeiat o republică în Olanda şi partide republicane active în Anglia şi mai ales în Scoţia" [31].

---

[30] Vezi discuţia problemei în H. Hauser, *Les débuts du capitalisme*, cap. II, *Les idées économiques de Calvin*, p. 44—79 şi J. Delumeau, *op. cit.*, cap. III, *Protestantisme et capitalisme*, p. 301—325.

[31] Marx-Engels, *Opere*, vol. 22, p. 212—293.

Scanned with OKEN Scanner

6. PROPAGAREA DOCTRINEI

Protestantismul s-a răspîndit cu o rapiditate atît de extraordinară încît, în 2—3 decenii, a eliberat de sub autoritatea Romei două treimi din lumea germană şi din cantoanele elveţiene, jumătate din Ţările de Jos, o bună parte din Franţa, Ungaria şi Polonia, cele trei Ţări scandinave şi aproape toată Anglia. În afară de motivul de o importanţă capitală, că protestantismul a fost forma creştinismului care corespundea mai bine necesităţilor vremii, Luther şi Calvin au dispus de un mijloc de propagandă formidabil, care a lipsit şi lui Wyclif şi lui Hus şi tuturor ereticilor anteriori : *tiparul*. El i-a permis lui Luther să pună în mişcare împotriva bulei de excomunicare a papei şi împotriva proscripţiei Dietei de la Worms întreg Imperiul german. „Apelul către nobilimea creştină de naţiune germană" a răsunat ca o goarnă de război şi într-o săptămînă s-au vîndut 4.000 exemplare. Scrieri religioase ca *Imitaţia lui Cristos*, *Biblia celor săraci*, *Oglinda mîntuirii omului* şi operele părinţilor bisericeşti, care au circulat în manuscrise-tipărite au cunoscut o extraordinară răspîndire. S-a stabilit că 75% din cărţile tipărite între 1445 şi 1520 erau cărţi religioase. În acelaşi interval s-au scos nu mai puţin de patru sute de ediţii complete sau parţiale ale Bibliei. Cititorii care nu cunoşteau limba latină au putut să-şi procure Biblia în traduceri care se înmulţesc. Între 1466 şi 1520, Biblia a apărut în 22 traduceri germane. Prima traducere italiană e din 1471, cea franceză din 1487, cea spaniolă din 1495, cea olandeză, din 1477. Răspîndirea Bibliei în limba populară nu se datoreşte deci reformatorilor, ci cererii credincioşilor, dornici să cunoască din Scriptură adevărata revelaţie [32].

Astfel influenţa tipografiei nu s-a mai mărginit la o elită intelectuală, ci a pătruns şi în masele populare. Coborînd preţul cărţii încît l-a făcut accesibil şi cititorilor cu resurse modeste, tipografia a răspîndit pretutindeni ideile care pînă atunci constituiau apanajul exclusiv al claselor avute, şi Reforma profită de ea.

În mase, Reforma a pătruns mai ales prin cărţuliile şi pamfletele de 8—10 pagini care, ascunse printre mărunţişurile negustorilor ambulanţi, erau colportate în cele mai îndepărtate colţuri ale ţării. Între 1517 şi 1520 s-au desfăcut în Germania peste 350.000 de astfel de cărţulii, fără nume de autor şi de editor. Pe lîngă *Tratatul despre libertatea creştină* al lui Luther sau *Catehismul* lui Calvin, adepţii lor strecurau doctrina protestantă în prefeţele sau în textul unor broşuri în aparenţă nevinovate, ca *Abecedarele* sau *Gramaticele* pentru copii. Nu e de mirare că alături de tipografi şi de librari, cel mai mare număr de victime ale persecuţiei l-au dat în Franţa colportorii.

[32] J. Delumeau, *op. cit.*, p. 66—68.

Scanned with OKEN Scanner

Pe lîngă acest mod de răspîndire sînt de amintit marile bîlciuri ale cărţii, la Frankfurt, la Lyon, la Veneţia şi la Medina del Campo, în Spania, unde se desfăceau produsele teascurilor din toate centrele intelectuale ale Europei [33].

Reforma a profitat chiar şi de restaurarea latinei clasice. Înlocuirea jargoanelor pseudo-latine întrebuinţate în Universităţile lumii catolice cu latina clasică a creat între savanţii diferitelor ţări un fel de comuniune intelectuală, bazată pe aceleaşi principii raţionale, aceleaşi metode de critică filologică şi istorică şi pe un limbaj comun. Aşa s-a constituit universalitatea culturii laice, care a favorizat înţelegerea între oameni trăind în medii sociale şi naţionale diferite. Englezul John Colet a dus la Oxford de la Florenţa, unde l-a cunoscut pe Savonarola, ideea unei renaşteri religioase şi a comunicat-o lui Erasm, care a răspîndit-o în toată lumea catolică. Astfel mişcarea de Reformă din secolul al XVI-lea nu mai e un eveniment particular şi local, ca pe vremea lui Wyclif şi Hus, ci „revoluţia no. 1, care era mai europeană decît cea engleză, şi care a devenit mult mai repede europeană decît cea franceză" [34].

Şcoala şi predica au fost de asemenea puternice instrumente de răspîndire a ideilor de reformă. Pretutindeni unde pătrund, reformaţii întemeiază şcoli, deschid cursuri de alfabetizare, cum am spune azi, organizează învăţămîntul secundar, şi înfiinţează tipografii. Făcînd din citirea Bibliei datoria fundamentală a credincioşilor, Reforma a pus bazele instrucţiunii populare şi a făcut din Biblie un extraordinar instrument de cultură. Astfel progresele Reformei au mers paralel cu dezvoltarea instrucţiunii populare, şi opera de emancipare a elementului laic, întreprinsă de Renaştere, a fost adîncită şi lărgită de Reformă. În lupta contra autorităţii bisericii catolice, deschisă de umaniştii Renaşterii, reformaţii au adus forţa şi entuziasmul maselor populare. Reforma a democratizat ideile Renaşterii.

7. RENAŞTEREA ŞI REFORMA

Raportul dintre Renaştere şi Reformă formează încă din secolul al XVI-lea obiectul celor mai vii controverse. Unii apropie cele două mişcări pînă a le confunda, alţii le consideră contrare „prin esenţă". Unii — ca Lessing, Hegel, Michelet — susţin că amîndouă, proclamînd principiul „reîntoarcerii la surse", au contribuit la triumful libertăţii conştiinţei, la emanciparea individului şi la triumful elementului laic. Alţii — ca Rabelais, Machiavelli, Voltaire — dimpotrivă, obiectează că acolo unde Renaşterea s-a dezvoltat în toată plenitudi-

[33] H. Hauser, *La naissance du protestantisme*, p. 56—58.
[34] Marx-Engels, *Opere*, vol. 21, p. 400.

Scanned with OKEN Scanner

nea ei, ca în Italia. Reforma n-a putut prinde rădăcini, iar acolo unde Reforma a triumfat, ca în Germania, Renaşterea a fost înăbuşită brusc, şi idealul ei de cultură compromis pentru două secole şi jumătate.

Protestanţii au înclinat spre prima părere, catolicii spre a doua. Nimeni însă n-a exprimat mai puternic contrastul între aceste două mişcări decît Nietzsche: „Renaşterea italiană conţinea virtual toate forţele pozitive cărora se datoreşte civilizaţia intelectuală modernă... Reforma germană a venit ca o protestare energică a unor spirite înapoiate, insaţiabile de ideile evului mediu şi care, în loc să se bucure, cum s-ar fi cuvenit, de indiciile descompunerii sale şi ale unei vieţi religioase din ce în ce mai superficiale şi mai externe, au resimţit o mare nemulţumire. Cu energia şi cu încăpăţînarea lor septentrională, ei au aruncat omenirea înapoi, au adus cu forţa Contrareforma, adică un creştinism catolic de apărare legitimă, însoţit de toate violenţele unei stări de asediu. Ei au întîrziat cu două sau trei secole deşteptarea şi domnia ştiinţelor. Ei au făcut poate pentru totdeauna imposibilă contopirea cugetării antice cu cugetarea modernă“ [35]. Din punct de vedere marxist, cele două mişcări au aceeaşi origine. Amîndouă sînt, după expresia lui K. Marx, „fiice ale timpului lor“. „Marea şi puternica Reformă, care se naşte în secolul al XVI-lea“, este „fiică a acelei forme a noii economii care se iveşte atunci şi se impune lumii repede cîştigate, economia capitalistă“.

Studiile consacrate problemei originii au stabilit că la început Renaşterea şi Reforma s-au confundat. Revendicările dreptului la liberă cercetare şi proclamarea autonomiei conştiinţei individuale sînt inseparabile de cererile de reformă a bisericii şi ele s-au produs mai întîi în rîndul clerului. Cei dintîi umanişti au aparţinut bisericii. Chiar şi revendicările de ordin economic, social sau politic şi-au căutat legitimarea mai întîi în preceptele Bibliei şi în învăţăturile bisericii. Pînă la sfîrşitul evului mediu, toate controversele au luat fatal un aspect religios. Ele nu se pot concepe fără cultura bisericească.

Din această efervescenţă intelectuală, pe la mijlocul secolului al XV-lea, s-au cristalizat două curente distincte: unul urmărind reforma bisericii „în capul şi membrele ei“, iar altul tinzînd spre constituirea unei culturi laice independente. Aceste două curente au mers o bucată de vreme paralel, pînă în 1525, cînd s-au despărţit.

Separarea a luat o formă spectaculară prin calitatea şi prestigiul protagoniştilor care reprezentau cele două curente: Luther şi Erasm. În 1524, Erasm a publicat scrierea *De libero arbitrio*, în care susţinea că omul dispune de puterea de a alege între bine şi rău şi, prin urmare, de facultatea de a săvîrşi tot ce-i poate asigura mîntuirea de veci. „Demnitatea omului, spunea Erasm, stă în voinţa lui liberă“.

---

[35] *Menschliches, Allzumenschliches*, aforism 273, citat după C. A. Bernouilli, *La Réforme de Luther* (Revue de Métaphysique et de Morale, sept.-dec. 1918, p. 551).

Scanned with OKEN Scanner

Luther a replicat în anul următor prin *De servo arbitrio,* în care susţine că natura umană, coruptă în urma păcatului originar, nu permite creştinului să facă nimic prin el însuşi pentru a se mîntui. Numai harul (graţia) lui Dumnezeu, care se obţine prin credinţă, îl poate izbăvi în ziua judecăţii din urmă. El a pus teza lui Erasm în faţa dilemei : ori liberul arbitru (voinţa liberă a omului) are puterea de a ne mîntui şi atunci harul lui Dumnezeu e inutil (ceea ce e un sacrilegiu), ori n-o are şi atunci e un cuvînt deşert.

Fapt şi mai important, negînd liberul arbitru, Luther condamna în acelaşi timp toată înţelepciunea antică, numai fiindcă filozofii antici — pe care Dante nu s-a putut hotărî să-i condamne la osînda de veci — n-au fost creştini şi fiindcă virtuţile care li se atribuie neagă dreptul exclusiv al lui Dumnezeu de a realiza prin harul său mîntuirea omului. Calvin de asemenea a rupt cu umaniştii care proslăveau înţelepciunea antică.

În aceeaşi ordine de idei, protestanţii au respins manifestările artistice ale Renaşterii. Artele plastice, chiar cînd reprezentau subiecte religioase, au fost declarate idolatrie.

Astfel Renaşterea şi Reforma s-au desfăcut în mişcări contrare. Cu toate acestea, originea comună şi necesitatea de a lupta împotriva aceloraşi duşmani au făcut ca Renaşterea şi Reforma să continue şi după separarea lor, fiecare în felul său, să favorizeze dezvoltarea individualismului : Renaşterea proslăvind demnitatea omului, iar protestantismul raportul direct, fără mijlocirea bisericii, între Dumnezeu şi om [36].

Ca şi Renaşterea, Reforma e o mişcare complexă. Factorii ei determinanţi n-au fost numai religioşi şi morali, după cum ai Renaşterii n-au fost exclusiv intelectuali şi artistici. Forţe economice, sociale, politice şi intelectuale au contribuit la izbînda ei într-o măsură mult mai mare decît necesitatea universal resimţită a unei reînnoiri religioase. Fără cooperarea acestor forţe, ai căror exponenţi de multe or inconştienţi au fost, Luther, Zwingli şi Calvin ar fi avut soarta pe care au avut-o predecesorii lor, Wyclif şi Hus.

CONCLUZII

Umanismul şi Reforma s-au confundat la început. Nimic nu împiedică pe umanişti să adere la primele doctrine ale mişcării evanghelice. Programul iniţial al Reformei era destul de larg şi de vag pentru a se împăca uşor cu aspi-

[36] H. Hauser, *De l'Humanisme et de la Réforme en France* (1512—1552) în *Etudes sur la Réforme française,* Paris, 1909. — L. Febvre, *Au coeur religieux du XVIe siècle,* Paris, 1957. — E. G. Léonard, *op. cit.,* vol. I, p. 121. J. Boisset, *Erasme et Luther,* Paris, 1962.

Scanned with OKEN Scanner

raţiile umanismului. Evanghelia proclamată suprema autoritate în materie de credinţă şi conduită, cu înlăturarea tuturor gloselor adăugate de biserică şi a tuturor poruncilor nesancţionate printr-un text al Evangheliilor, — iată la ce se reduce crezul primilor reformatori. El implică abolirea tuturor practicilor şi ceremoniilor, procesiunilor şi pelerinagiilor, posturilor şi celibatului, care nu sînt prescrise de Evanghelie şi a tuturor intermediarilor — cler şi sacramente — care se interpun între Dumnezeu şi om. Această simplificare a doctrinei nu poate decît să seducă pe umaniştii setoşi de claritate şi evidenţă.

Dar cînd Luther adăuga la autoritatea Bibliei teoria justificării prin credinţă, pe care teoria predestinaţiei lui Calvin avea s-o împingă la ultimele-i consecinţe, umaniştii se separă de Reformă. Sentimentul valorii lor personale, bucuria lor de a trăi şi de a se afirma, setea lor de glorie nu se potriveau cu teoria care neagă liberul arbitru, refuză omului orice merit şi-i impune în schimb o viaţă de eroism, de martiriu, nu spre a-l glorifica, ci pentru a-l strivi în faţa dumnezeirii. Cînd, după dieta de la Worms, Luther a fost crezut mort, mulţi şi-au îndreptat privirile spre Erasm. „Ascultă tu, cavaler rătăcitor al lui Crist, îi scrise Dürer, treci de partea Domnului nostru Isus Cristos, apără credinţa şi întinde mîna după coroana de martir". Dar Erasm n-avea nici o vocaţie de martir. Ca Pirkheimer, Cochlaeus, Johann Faber şi Ieronim Emser în Germania, Briçonnet, Nicolas Bourbon, Clément Marot şi Rabelais în Franţa, el nu era dispus să împingă convingerea pînă la rug inclusiv. Cei mai compromişi în Franţa s-au retractat, cînd, după afacerea placaredelor, a început persecuţia.

În afară de teama de persecuţie, umaniştii ezită să rupă violent cu biserica, fiindcă au nevoie de linişte şi se tem de agitaţiile zgomotoase. Ei preferă o Reformă paşnică, fără schismă, care să nu doboare la pămînt întreg edificiul bisericii. Mulţi dintre ei erau titularii unor beneficii ecleziastice şi n-au avut tăria să le sacrifice pentru convingerile lor religioase, cum a făcut Calvin.

La aceste motive de ordin personal, se adaugă două de ordin general. În primul rînd reformaţii, pentru care autoritatea Bibliei era un principiu normativ, nu concepeau apelul la libera cercetare decît în cadrul şi pe temeiul Sfintei Scripturi. Ei au înlocuit astfel autoritatea bisericii prin autoritatea Bibliei. Umaniştii însă nu înţelegeau să admită nici o restricţie la dreptul lor de liberă cercetare. Pentru cei mai îndrăzneţi dintre ei, Biblia nu era decît o carte, ca oricare alta.

În al doilea rînd, negarea dogmei păcatului originar şi apoteoza liberei expansiuni morale şi fizice a omului, care constituie esenţa Renaşterii, trebuia să vină în conflict cu Reforma a cărei doctrină se caracterizează tocmai prin completa restaurare a acestei dogme. Definirea riguroasă a doctrinei catolice la Trento şi a celei reformate la Geneva împrăştie ultimul echivoc dintre umanişti şi reformaţi. În faţa injoncţiunilor severe ale bisericii, umaniştii se pleacă sau emigrează. Calvin nu e mai puţin intolerant faţă de libera cugetare decît

Scanned with OKEN Scanner

biserica romano-catolică : şi el vede în ea erezia prin excelenţă, păcatul contra Duhului Sfînt. Astfel Reforma sfîrşeşte prin a nega principiul de la care pornise. Dar nu pentru totdeauna, căci multiplicarea sectelor protestante şi persecuţia al căror obiect au fost cele disidente, mai ales anabaptiştii, le-a silit să invoce dreptul la libertatea gîndirii. Astfel, rigorismul lui Calvin şi defecţiunile lui Luther n-au putut opri decît vremelnic triumful final al libertăţii de gîndire şi de cercetare pe care Renaşterea şi Reforma au descoperit-o şi au transmis-o vremilor moderne.

Retrospectiv, se poate regreta „că Europa n-a evitat lungul înconjur prin care a trecut de la Renaştere la cugetarea liberă". Poate, fără cele două sute de ani de neoscolasticism, cultura ar fi azi mai înaintată. Printr-un joc reparator al imaginaţiei, Voltaire şi Rousseau pot fi puşi în legătură directă cu Rabelais şi cu Montaigne [37]. Din nenorocire, e de ajuns să ne reamintim, în primul rînd, că libera cugetare n-a fost tolerată în Italia decît atîta vreme cît s-a mărginit la o elită care n-a primejduit sistemul dogmatic, ierarhia şi resursele financiare ale bisericii catolice. Or, fără ruina acestui sistem de privilegii, nu vedem cum s-ar fi putut naşte civilizaţia modernă direct din Renaşterea italiană. Curtea pontificală nu era toată biserica romano-catolică, şi, oricît de minată de viciile ei interne am presupune-o, ea nu s-ar fi lăsat deposedată fără rezistenţă de poziţia ei dominantă. E o naivitate să presupunem că ideile Renaşterii italiene şi-ar fi putut dezvolta toate consecinţele fără să ajungă în conflict cu biserica romană. În al doilea rînd, toleranţa, care e garanţia şi condiţia indispensabilă a liberei cugetări, n-a triumfat şi nu poate triumfa decît în urma insuccesului luptei de exterminare pe care biserica romano-catolică o pornise contra celorlalte biserici rivale. Toleranţa unei autorităţi care ar putea să nu tolereze nu e toleranţă. Apelul la libertatea conştiinţei s-a născut din persecuţie, iar regimul de toleranţă şi de libertate din eşecul persecuţiei. Libertatea de cugetare e rezultatul unei lupte biruitoare împotriva celei mai puternice forţe de control şi de opresiune pe care lumea a cunoscut-o vreodată, şi nu o mînă de umanişti egoişti şi sceptici ar fi putut înfrînge rezistenţa ei.

La fanatismul pe care biserica romano-catolică l-a inspirat milioanelor sale de credincioşi, minoritatea protestantă a opus un fanatism şi mai îndîrjit şi mai ireductibil. Numai cu acest preţ a putut fi cîştigată biruinţa finală a libertăţii. Sursa acestui fanatism eroic, protestantismul a găsit-o în teoria izbăvirii prin credinţă şi în proclamarea suveranităţii absolute a lui Dumnezeu, care din veşnicie predestinează omul pentru fericirea sau pentru osînda de veci. În locul principiului care a făcut din biserica romano-catolică mijlocitoarea necesară între Dumnezeu şi om, protestantismul a proclamat teoria care atribuie mîntuirea exclusiv lui Dumnezeu, dar tocmai prin aceasta o ridică peste nesiguranţa faptelor noastre milostive şi-i dă siguranţa absolută a comunităţii cu

[37] C. A. Bernouilli, *op. cit.*, p. 552.

Scanned with OKEN Scanner

divinitatea. Creştinul în stare de graţie, şi oricine simţea în sufletul său un elan generos şi nobil avea dreptul să se considere în stare de graţie, s-a dovedit ireductibil faţă de orice presiune de afară. Printr-una din contradicţiile cele mai stranii ale naturii omeneşti, tocmai doctrina care nega libertatea şi anihila voinţa omenească în faţa absolutei suveranităţi a lui Dumnezeu s-a dovedit un principiu activ de energie nesecată şi de virtute eroică.

Adevăraţii întemeietori ai libertăţii conştiinţei moderne n-au fost amabilii sceptici ai Renaşterii italiene, ci umilii dăraci, ţesători şi tipografi care au preferat să moară pe rug decît să se supună unor practici pe care conştiinţa lor le osîndea. Libertatea modernă a izvorît din puterea sufletească a acestor martiri ai convingerilor lor, „care au murit pentru a nu minţi, pentru a nu minţi faţă de ei înşişi". Reforma a fost „singura expresie populară posibilă a tendinţelor generale ale epocii" [38].

E adevărat că protestantismul oficial a devenit la rîndul său o religie de autoritate. Regimul principiului *cujus regio, ejus religio* n-a fost un regim de toleranţă şi de libertate. Dar protestantismul n-a fost nicăieri atît de puternic încît să exercite un control aşa de sever şi de exclusiv ca al catolicismului. Pretutindeni el a dat loc la secte în care s-a refugiat cugetarea independentă. Apoi rivalitatea a trei confesiuni oficiale care se excomunicau reciproc le-a discreditat pe toate. Nimic n-a încurajat mai mult „secta blestemată şi execrabilă" a libertinilor şi a naturaliştilor decît această rivalitate [39]. Astfel, rupînd unitatea catolică, protestantismul a frînt pentru totdeauna puterea de control a catolicismului, şi aceasta era prima condiţie pentru formarea unei culturi autonome, întemeiate nu pe o sancţiune transcendentă, ci pe valoarea sa intrinsecă şi pe influenţa sa directă.

Dar rolul protestantismului în pregătirea viitorului nu s-a mărginit la această acţiune negativă. Cu toate că indirect, el a exercitat o puternică influenţă în domeniul politicii, dreptului, familiei, economiei, ştiinţei şi artelor. După Luther, statul nu mai e chemat să legifereze pentru suflete. Puterea seculară nu poate nici să inspire credinţa, nici să stăvilească necredinţa. „Apărarea unei doctrine, a spus reformatul Sébastien Castellion, nu e treaba autorităţii. Ce are a face sabia cu teoria ? Aceasta-i treaba învăţăturii". Limitînd acţiunea statului şi a bisericii la sfera lor proprie, stabilind o distincţie clară între afacerile lumeşti şi chestiunile religioase, protestantismul a secularizat statul, l-a ridicat deasupra controverselor confesionale, şi prin aceasta a consacrat autonomia civilizaţiei laice moderne.

---

[38] Marx-Engels, *Opere*, vol. 21, p. 401.

[39] Voltaire explica libertatea gîndirii şi toleranţa în Anglia secolului al XVIII-lea prin marele număr al sectelor religioase. „Dacă în Anglia n-ar exista decît o singură religie, ne-am teme de despotism ; dacă ar fi două, ele şi-ar tăia gîtul ; dar sînt treizeci şi trăiesc în pace şi fericire" (Voltaire, *Opere alese*, Bucureşti, 1957, vol. I, p. 258).

Scanned with OKEN Scanner

CAPITOLUL IX

RENAŞTEREA ARTISTICĂ. ARHITECTURA ŞI SCULPTURA[1]

Tui ipsius arbitrarius plastes et pictor
PICO DELLA MIRANDOLA

Tendinţele noi pe care le-am surprins în filozofie, literatură şi ştiinţă s-au manifestat cu atîta putere şi strălucire în domeniul artelor plastice, încît pentru marele public Renaşterea a rămas pînă azi epoca inegalabilei frumuseţi întruchipate în artă.

Contrastul dintre lumea medievală şi lumea Renaşterii e şi mai izbitor în domeniul artelor. Arta Renaşterii reneagă tot ce a fost caracteristic evului mediu. Ea oferă Europei o nouă viziune a lumii şi o nouă concepţie a formei, un nou raport între om şi spaţiu. Ea pune stăpînire pe o lume mai vastă şi mai variată decît a artei religioase. Ea inaugurează o nouă epocă în istoria artelor.

Obiectul studiului nostru e arta din secolele XV—XVI. Dar trebuie să cunoaştem, măcar în linii mari, arta din secolul al XIV-lea. Istoria artei Renaşterii ar fi ininteligibilă fără cei o sută de ani de experienţe, mai numeroase şi mai sistematice decît s-ar putea crede. Ar însemna mai ales să ignorăm rolul umanismului în formarea conştiinţei artiştilor şi rezultatele cercetărilor recente.

1. INOVAŢIILE

Renaşterea schimbă destinaţia artei. Chiar în subiectele tradiţionale, religioase, ea nu mai tinde spre afirmarea universalului, ci spre expresia particularului şi a realului.

[1] Gh. Oprescu, *Manual de Istoria artei*, vol. I—III, Bucureşti, 1943; A. Venturi, *Storia dell'arte italiana*, Milano, 1901—1941; P. Toesca, *Storia dell'arte italiana*, vol. II, *Il trecento*, Torino, 1951; L. Hautecoeur, *Historie de l'art. De la Réalité à la Beauté*, vol. II, Paris, 1959; A. Chastel, *L'art italien*, 2 vol., Paris, 1956; M. Dvořak, *Geschichte der italienischen Kunst im Zeitalter der Renaissance*, 2 vol., München, 1927—1928; J. Alazard, *L'art italien*, 3 vol., Paris, 1949—1955; E. Carli şi G. A. Dell'Acqua, *Profilo dell'arte italiana*, 2 vol., Bergamo, 1955; R. Schneider şi G. Cohen, *La Formation du Génie moderne dans l'art de l'Occident* (Col. Evolution de l'Humanité), Paris, 1936; L. Réau, *La Renaissance. L'Art moderne*, Paris, 1936; L. Courajod, *Leçons professées à l'École du Louvre* (1887—1896), vol. II, *Origines de la Renaissance*, Paris, 1901; G. Vasari, *Vieţile celor mai de seamă pictori, sculptori şi arhitecţi*, 2 vol., Bucureşti, 1962.

Scanned with OKEN Scanner

Biserica se servise de artele plastice într-un scop de propagandă pentru a comunica mai uşor cu credincioşii şi pentru a le întări sentimentele religioase. Sculpturile, icoanele şi vitraliile, care împodobeau bisericile, formau o adevărată enciclopedie în imagini pentru neştiutorii de carte care găseau, exprimate în forme şi culori, lucrările diverse ale cîmpului şi ale meseriilor, episoade biblice şi istorice, învăţături morale şi religioase. Arta, ca şi filozofia, era în serviciul teologiei.

Începînd cu secolul al XIV-lea, arta tinde să se emancipeze de sub tutela spirituală a bisericii. Arta se laicizează chiar şi atunci cînd lucrează pentru biserică, în sensul că artiştii, ca şi umaniştii, nu mai consideră lumea în funcţie de ideea mîntuirii, ci ca un domeniu de activitate, de afirmare şi de bucurie pentru om.

Arhitectura, civilă ia un avînt necunoscut pînă atunci şi, pretutindeni unde elementul laic cîştigă în bogăţie şi putere, ca la curtea principilor şi în mijlocul patriciatului oraşelor, se transformă, pentru a da satisfacţie nevoii de eleganţă şi de confort a noii societăţi. Marii seniori, sătui de tristeţea şi severitatea castelelor lor militare, cer locuinţe care să împace exigenţele apărării cu nevoia de confort şi de fast. Invenţia geamurilor transparente, a hornurilor care permit încălzirea apartamentelor cu cămine şi descoperirea lumînărilor de seu şi de ceară, care, aşezate în sfeşnice portative şi în imense candelabre, dădeau o lumină mai puternică şi mai uniformă decît focul din vatră, opaiţul de untdelemn sau torţele de răşină, fac posibilă construirea de locuinţe mai somptuoase şi mai sănătoase decît pînă atunci. La Paris şi în împrejurimi se înmulţesc palatele care, cu toată aparenţa exterioară a vechilor castele feudale, posedă vaste săli luminate prin ferestre largi şi împodobite cu tapiserii, cămine monumentale şi mobile sculptate. Castelul ducelui de Orléans de la Pierrefonds, casa financiarului Jacques Coeur de la Bourges şi palatul abaţilor de Cluny de la Paris sînt locuinţe paşnice. Aceeaşi evoluţie în centrele industriale şi comerciale din Italia şi Flandra. În Italia, palatul cu frontoane, cornişe şi porticuri interioare şi biserica cu cupolă, inundată de lumină, au împins în umbră castelul feudal şi basilica întunecată. Într-o jumătate de secol, Florenţa „îmbogăţită prin cîştiguri nepermise" se transformă atît de profund, încît bătrînii n-o mai recunosc. Strămoşul lui Dante, Cacciaguida, în cîntul al XV-lea al Paradisului, a exprimat în versuri des citate contrastul dintre cele două Florenţe. În vremea lui, adică la mijlocul secolului al XIII-lea, Florenţa „trăia în pace, sobră şi pudică". Femeile nu purtau podoabe, lanţuri de aur, coroane şi centuri, „mai demne să atragă privirile decît acelea care le poartă", şi blestematul obicei al zestrei nu făcea să tremure părinţii ori de cîte ori li se năştea o fiică.

În contrast cu această lume, Cacciaguida evocă unele figuri ale Florenţei patriarhale, a cărei dispariţie o regretă : el a văzut pe un Bellincione Berti încins cu o centură de piele, cu o agrafă de os, iar femeia sa părăsea oglinda

Scanned with OKEN Scanner

fără să aibă obrazul fardat ; aceeaşi simplitate la un Nerli şi la un Del Vecchio, ale căror soţii, deşi aparţinînd marii aristocraţii florentine, torceau la roată. „Femeile, continuă Cacciaguida, ştiau unde se vor odihni osemintele lor şi nici una nu-şi vedea căminul părăsit pentru Franţa", unde negustorii şi bancherii florentini începuseră să se lase atraşi de setea de cîştig [2]. Florenţa mercantilă şi industrială e condamnată aici de un reprezentant al Florenţei aristocratice şi feudale. *Popolo grasso,* care la sfîrşitul secolului al XIII-lea a cucerit puterea nu s-a lăsat impresionat de aceste imprecaţii şi dintr-un oraş cu o populaţie sobră şi modestă a făcut centrul iniţiator al Renaşterii.

Arta se pune în serviciul noii societăţi, se îngrijeşte de toate accesoriile unei vieţi largi şi elegante, de locuinţă, de mobilier şi de îmbrăcăminte, şi traduce în forme plastice noul ideal de viaţă.

Arta iese din spaţiul sacral sau festiv al monumentelor cu destinaţie colectivă (biserici, palate comunale) şi pătrunde în locuinţa privată. Prin aceasta, funcţia ei instructivă şi educativă se dublează cu una estetică. În acelaşi timp ea capătă un caracter somptuar ; opera de artă devine un obiect de lux, care măreşte prestigiul social al achizitorului.

Devenind profană, arta se face tot mai realistă. Realismul e al doilea element, şi cel mai fecund, al artei Renaşterii. Arta se apropie din ce în ce mai mult de realitate şi caută s-o reprezinte cît mai fidel. Leon Battista Alberti considera natura ca „stăpînă excelentă a tuturor lucrurilor, creatoare a tuturor formelor". Louis Courajod a pretins că această tendinţă e gotică [3]. E adevărat că sculptura gotică a înfăţişat omul în luptă cu exigenţele, cu mizeriile şi cu preocupările sale zilnice şi n-a ignorat nici studiile profane. Catedrala de la Laon e dedicată celor şapte arte liberale. Arta gotică se continuă în naturismul vegetal şi animal, în arabescul cutelor şi în inflexiunea şoldului. Corpul nu e modelat pe o axă verticală, ca în statuile-coloane, ci pe una curbă, sinusoidală, care imprimă corpului o unduire armonioasă. Viziunea generală a omului rămîne gotică în subţirimea siluetei firave. Surîsul îngerilor catedralei de la Reims e expresia captivantă a veşnicei tinereţi. Dar ceea ce interesează în arta gotică e raportul omului cu divinitatea. Chiar aşezat în centrul universului, omul nu serveşte decît să ilustreze ordinea perfectă a creaţiei lui Dumnezeu. Pentru arta Renaşterii, ceea ce importă e omul şi raportul său cu natura.

În al doilea rînd, vorbind de natură, arta gotică caută să realizeze ce era tipic (Dumnezeu-tatăl, profetul, Maica Domnului etc). Arta nouă tinde spre

---

[2] D a n t e, *Divina Comedie,* Paradisul, XV, 96—156.

[3] Expresia de artă *gotică* a fost pusă în circulaţie de artiştii şi umaniştii Renaşterii, pentru care *gotic* era sinonim cu *barbar,* prin opoziţie cu romanic. Arhitectura gotică e o creaţie franceză. Cele dintîi catedrale „gotice" au apărut în regiunea pariziană, între Seine şi Somme. Biserica abaţială de la St. Denis a fost inaugurată în 1144 ; biserica din Noyon a fost începută în 1140, Notre-Dame din Paris în 1167, cea din Chartres în 1194, din Reims în 1211, din Amiens în 1215. Din nordul Franţei tipul gotic s-a răspîndit în toată Europa, pînă în Transilvania.

Scanned with OKEN Scanner

particular, spre individual. Ea evită generalitatea şi convenţia şi se îndreaptă spre observaţia realului care e individual şi divers. Tratînd aceeaşi temă şi acelaşi subiect, arta gotică şi arta Renaşterii exprimă concepţii şi aplică metode deosebite. Prin amănuntele precise, arta Renaşterii caută să confere un caracter de autenticitate chiar şi scenelor religioase. Ea prezintă scene trăite în locul simbolurilor.

Arta devine profană nu numai prin destinaţie, ci şi prin conţinutul ei ideologic. Artiştii continuă să trateze teme religioase, ca *Naşterea, Închinarea păstorilor, Fuga în Egipt, Sfînta familie, Patimile Domnului* etc., dar în cadrul acestor scene se introduce un conţinut ideologic nou care transformă temele religioase în adevărate scene de gen. Elementele umane din viaţa lui Iisus atrag mai mult decît cele mistice şi supranaturale. Credinţa n-a slăbit, dar s-a umanizat. Mai mult, unii artişti s-au servit de scene religioase pentru a protesta împotriva unor practici bisericeşti. Umanizarea subiectelor e rezultatul conţinutului nou, pentru care temele tradiţionale nu-s decît un pretext. *Închinarea magilor* de Benozzo Gozzoli e o cavalcadă florentină, în onoarea lui Manuel II Paleologul, reprezentat ca mag, într-un somptuos costum de brocart, însoţit de tineri florentini care-i fac slujbă de scutieri.

Viaţa contemporană pătrunde mai întîi în subiectele religioase, apoi se impune ea însăşi ca subiect. Lumea externă, considerată ca realitate sensibilă, nu ca simbol, atrage toată atenţia artistului. În loc de tipuri, de simboluri şi de idei generale, arta Renaşterii înfăţişează persoane, scene şi evenimente reale. Artistul devine conştient de raportul său cu lumea înconjurătoare şi tinde să-l exprime din ce în ce mai clar şi mai fidel.

Evul mediu n-a ignorat frumuseţile naturii şi plăcerile vieţii, dar le-a considerat din punctul de vedere al eticii. Frumuseţea corporală nu era reprezentată decît pentru a-i scoate în evidenţă aparenţa înşelătoare şi efemeră. Atitudinea artistului era determinată de *contemptus mundi*, de dispreţul pentru lumea reală, de care se conducea şi teologul.

În timpul Renaşterii, natura, societatea şi viaţa, cu frumuseţea şi plăcerile lor, considerate de misticismul medieval ca piedici în calea mîntuirii, devin supremele valori spre care tind omul şi artistul. În acest sens s-a spus că Renaşterea înseamnă „descoperirea omului, descoperirea naturii".

Idealul care exprimă mentalitatea clasei burgheze în ascensiune se manifestă în artă prin preferinţa pentru concret şi particular, prin dorinţa omului de a se distinge, prin ceea ce Dante numea *il gran disio dell'eccellenza*. Arta medievală avea un caracter anonim şi colectiv. Catedralele erau zidite şi decorate spre lauda Domnului şi spre gloria oraşelor care le-au construit. În evul mediu, omul nu conta decît ca membru al unei colectivităţi : neam, partid sau corporaţie. În timpul Renaşterii, individul scutură tutela colectivităţii şi iese din anonimat. Artiştii îşi semnează operele şi, de la succesul lor, aşteaptă avere

Scanned with OKEN Scanner

şi glorie. Apoteoza, care în evul mediu era rezervată sfinţilor, ajunge o formă de consacrare a oamenilor mari. Corpul lui Coluccio Salutati, care a murit la 76 de ani în slujba republicii florentine, a fost expus în piaţa Peruzzi şi, în prezenţa celor mai mari demnitari ai Comunei, după un discurs funebru în stil antic, a fost încununat cu lauri. Leonardo Bruni a fost înmormîntat în Santa Croce, unde Bernardo Rosselino i-a ridicat un monument funerar, care-l prezintă culcat, cu *Istoria Florenţei* pe piept. Superbele statui ecvestre, a lui Donatello la Padova şi a lui Verrocchio la Veneţia, sînt glorificarea a doi condotieri : *Gattamelata* şi *Colleone Colleoni.*

Dar, pentru a reda realitatea, artistul trebuie să-şi însuşească toate cuceririle artei şi tehnicii. Leonardo da Vinci spunea că arta e ştiinţă *(L'arte è cosa mentale).* Afirmînd că arta e ştiinţă, Leonardo anticipa judecata lui Galilei, care susţinea că numai matematicile permit spiritului uman să atingă certitudinea absolută.

Pentru a se mişca liber şi a se consacra amănuntului natural, sculptura se desprinde de arhitectură şi se emancipează de sub disciplina monumentală. Ea devine capabilă să exprime mişcarea, pitorescul şi particularul.

Artistul pune sentimentul şi concepţia lui personală deasupra canoanelor tradiţionale. El caută efectul şi-şi semnează opera. În locul anonimatului artei medievale îşi face apariţia „evanghelia sfîntului efect".

În secolul al XV-lea, condiţia socială a artiştilor se ridică şi se constituie un nou tip de om, acela de artist, caracterizat prin anumite trăsături morale şi intelectuale : independenţă de spirit, preocupări filozofice şi literare, sensibilitate artistică, pasiune pentru muncă, dispreţ pentru *ozio* (inactivitate, trîndăvie).

În 1378, artiştii plastici din Florenţa, confundaţi pînă atunci cu argintarii, obţin autorizaţia să formeze o secţie independentă a corporaţiei medicilor şi farmaciştilor (singura corporaţie de intelectuali) „opera lor fiind importantă pentru viaţa statului". Giotto fusese făcut supraintendent al lucrărilor catedralei Santa Maria del Fiore. Andrea Mantegna şi Tizian au fost înnobilaţi, iar Luca Signorelli şi Raffael (fără să pomenim de Leonardo da Vinci, socotit ca cel mai elegant om din Florenţa) se îmbrăcau ca nişte prinţi. Leonardo da Vinci vorbea de sus cu clienţii nepriceputi şi snobi, oricare ar fi fost rangul lor social. Dürer scria din Veneţia, în 1505 : „Ah, ce dor are să-mi fie de soare ! Aici sînt domn, acasă un parazit !" *(Oh, wie wird mich nach der Sunnen frieren, hie bin ich ein Herr, daheim ein Schmarotzer* [4]*).*

În ceea ce priveşte pasiunea pentru muncă amintim cazul lui Domenico Ghirlandajo, care, cuprins de o adevărată frenezie a muncii, voia să acopere cu fresce toate zidurile fortificaţiilor Florenţei. Michelangelo a lucrat patru ani

[4] Erwin Panofsky, *Artist, Scientist, Genius* în *The Renaissance,* p. 167.

Scanned with OKEN Scanner

culcat pe spate, la bolta Capelei Sixtine, încît nu mai putea citi decît în această poziţie [5].

Astfel de eforturi presupun o concepţie superioară despre om şi despre valoarea creaţiilor lui. Evul mediu a acceptat ca un principiu de bază că omul, creat după chipul şi asemănarea lui Dumnezeu, e liber şi trebuie tratat ca scop în sine, nu ca mijloc.

De acord cu Ptolemeu, biserica plasa pămîntul în centrul Universului şi susţinea că toate lucrurile din cer şi de pe pămînt au fost făcute pentru om şi omul pentru sine însuşi, ca să laude pe Dumnezeu şi să atingă fericirea de veci.

Principiul Renaşterii a fost formulat de Pico della Mirandola : „Tu, omule, propriul tău plăsmuitor şi sculptor". E o deosebire ca de la cer la pămînt între aceste două concepţii despre om, între libertatea lui de a accepta sau respinge harul lui Dumnezeu şi aceea de a alege între impulsurile generate de el însuşi, între omul creat de Dumnezeu şi omul plăsmuit (format) de sine însuşi. Simbolul omului care se plăsmuieşte şi se sculptează pe sine însuşi e Prometeu. Spiritul medieval nu putea admite că, fără ajutorul harului divin, omul ar putea atinge în viaţa pămîntească perfecţiunea prin efortul şi creaţiile sale. *Creatura non potest creare* (Creatura nu poate crea). Renaşterea a avut îndrăzneala să aplice omului puterea de a crea care, în spiritul evului mediu, era un atribut exclusiv al divinităţii. Şi oamenii Renaşterii nu s-au dat înapoi de la consecinţele acestui principiu. Ei au admis că un om, care în creaţiile sale atinge perfecţiunea, nu mai e om, ci „divin", şi epitetul de divin a fost aplicat de contemporani geniului lui Michelangelo : geniul îl poate ridica pe artist deasupra muritorilor de rînd, dar aceasta e ca a doua cădere în stare de păcat, şi artistul genial e ameninţat de tragedii necunoscute de simplii muritori : melancolia sau căderea în abisul nebuniei [6].

2. CONDIŢIILE DE DEZVOLTARE

Renaşterea artistică s-a produs în Italia mai devreme decît în ţările nordice, fiindcă acolo s-a constituit mai întîi o categorie de oameni bogaţi şi culţi, care doreau să-şi împodobească existenţa cu toate creaţiile artelor şi care aveau mijloacele s-o facă. Activitatea comercială şi industrială a dezvoltat în oraşe ca Florenţa, Milano, Veneţia, Genova şi Roma o intensă viaţă socială şi intelectuală. Patriciatul, îmbogăţit din comerţ şi industrie, se ia la întrecere cu nobi-

[5] A. Chastel, *Art et humanisme à Florence au temps de Laurant le Magnifique*, Paris, 1959.

[6] Erwin Panofsky, *op. cit.*, p. 172—173.

Scanned with OKEN Scanner

limea şi clerul în lux şi eleganţă, şi le întrece. Astfel se constituie un mediu social care nu se mai conduce după un ideal transcendental, ci după principii raţionale şi estetice. În mediul acesta, manierele elegante, cultura intelectuală, gustul artistic, locuinţele luxoase şi costumele elegante sînt elemente de superioritate şi de succes. Papii, cardinalii şi episcopii, principii şi bancherii îşi construiesc palate şi vile măreţe, pentru înfrumuseţarea cărora nu cruţă nici o jertfă. Artiştii primesc comenzi ce le permit să se afirme şi să dobîndească, prin operele lor, glorie şi bogăţie. Oraşul care a realizat mai desăvîrşit aceste condiţii a fost Florenţa. Datorită patricienilor săi bogaţi, spiritului subtil al locuitorilor şi concurenţei aprige dintre artişti, Florenţa a devenit centrul artistic al Italiei şi oraşul, „care, după Atena, a contribuit mai mult la dezvoltarea civilizaţiei umane".

Corporaţiile au sprijinit arta, fiindcă ea a tradus în frumuseţe şi prestigiu puterea şi bogăţia lor. *Arte di Calimala* a patronat *Baptisterul* şi l-a îmbrăcat în marmură. *Arte della lana* s-a îngrijit de catedrala oraşului, de *Santa Maria del Fiore*. Cînd clădirea întreagă nu era plasată sub controlul unui corp constituit, celelalte corporaţii ofereau care o statuie, care un tablou, care un altar sau un tabernacol. Monumentul era astfel opera tuturor. De aceea nu e de mirare că, pe clopotniţa *(campanile)* catedralei florentine, zidită de Giotto, basoreliefuri, reprezintă invenţiile tehnice şi activităţile fecunde de la începutul istoriei : invenţia ţesătoriei, îmblînzirea calului, navigaţia, comerţul, artele plastice. Istoria muncii pe clopotniţa unei catedrale e marca maselor muncitoare, pe un monument care e al lor, şi proclamarea unui ideal pur uman.

Roma a devenit din nou un centru artistic şi intelectual abia după sfîrşitul marii schisme, sub pontificatul lui Nicolae al V-lea (1447—1455). El însuşi umanist de seamă, Nicolae al V-lea a conceput planul grandios de a restaura complet Roma, dar numai o parte neînsemnată a acestui program a putut fi realizată : lărgirea Vaticanului, repararea unor biserici şi întocmirea planului bisericii apostolului Petru. Urmaşii săi au continuat opera începută ; îndeosebi Alexandru al VI-lea Borgia (1492—1503), Iuliu al II-lea della Rovere (1503—1513) şi cei doi papi mediceeni, Leon al X-lea (1513—1521) şi Clement al VII-lea (1522—1534), au fost mari protectori ai artelor. Ei au pus în serviciul artelor imensele resurse ale bisericii şi, la apogeul Renaşterii, au făcut din Roma capitala intelectuală şi artistică a lumii.

În nordul Italiei, cele mai însemnate centre artistice au fost Milano şi Veneţia. Mare centru bancar şi industrial, Milanul era un oraş populat şi bogat, cu străzi mărginite de palate somptuoase, cu porţi monumentale şi cea mai vastă catedrală gotică din Italia. Cele două familii ducale, Visconti şi Sforza, au atras la curtea lor şi la Universitatea din Pavia pe cei mai de seamă eruditi şi artişti ai Italiei.

Scanned with OKEN Scanner

Veneţia s-a trezit cu o sută de ani mai tîrziu decît Florenţa, dar la sfîrşitul secolului al XV-lea a devenit un mare centru artistic, iar în secolul următor a rivalizat cu Roma pentru supremaţia artistică. Patricienii veneţieni, mari amatori de lux şi de serbări, şi-au construit palate admirabile, le-au împodobit cu opere de artă şi au strîns nepreţuite colecţii de manuscrise, opere de artă, monede şi medalii. Prin legăturile lor cu Orientul, au procurat artei motive de inspiraţie orientale care, îmbinîndu-se cu influenţele nordice, au dat un caracter cu totul original artei veneţiene.

Pe lîngă aceste focare principale, diferite alte oraşe italiene, ca Mantova, Urbino, Ferrara, Perugia, Bologna şi Neapole, datorită unui mare artist sau unor mecenaţi generoşi, au jucat un rol adesea important în mişcarea artistică. Marchizul Francisc Gonzaga din Mantova şi soţia sa Isabella d'Este au comandat tablouri celor mai de seamă artişti ai timpului. Frederic de Montefeltro, duce de Urbino, a cheltuit pe construcţii şi opere de artă toată averea cîştigată în calitate de condotier. Ducatul Ferrarei, cel mai bine administrat dintre statele italiene, a oferit multor artişti şi literaţi un refugiu generos şi sigur.

Lipsa de unitate politică a împiedicat Italia să creeze o artă naţională, ca expresie a unităţii poporului italian. Diviziunea politică a favorizat constituirea mai multor şcoli, dar în mijlocul lor Florenţa a exercitat un primat necontestat şi a devenit capitala artistică a Italiei.

3. ARHITECTURA [7]

În timp ce arta gotică stăpîneşte nordul Europei pînă la sfîrşitul secolului al XVI-lea, arhitecţii italieni rup cu tradiţia franceză şi, în cursul secolului al XV-lea, creează o arhitectură nouă. Deşi oraşele mai însemnate din Italia îşi aveau biserica lor gotică, stilul gotic a rămas străin de poporul italian şi, în afară de Lombardia şi Veneţia, n-a prins rădăcini adînci. Introdus de Angevini la Neapole, de Visconti la Milano, iar în restul peninsulei de ordinele călugăreşti franceze, îndeosebi de cisterciţi, a fost transformat de mai multe ori în sensul tradiţiei locale.

Italia a avut avantajul de a nu fi fost copleşită de influenţă gotică. Tradiţia antică s-a menţinut, în stare latentă, mai puternic decît în alte ţări. De aceea,

[7] M. Kirchmayer, *L'Architettura italiana*, 3 ed., Torino, 1950; C. Ricci, *L'Architettura del Cinquecento in Italia*, Torino, 1923; G. Giovannoni, *Saggi sull'Architettura del Rinascimento*, Milano, 1931; Banister Fletcher, *A History of Arhitecture on the Comparative Methode*, ed. 17, Londra, 1961; G. Chierci, *Il Palazzo italiano dal secolo XI al secolo XIX*, 3 vol., Milano, 1952; G. Rouchès, *L'architecture italienne*, Paris, 1928.

Scanned with OKEN Scanner

trecerea de la arhitectura medievală la arhitectura Renaşterii s-a făcut într-un timp foarte scurt. Trebuie să subliniem însă din nou că şi aici antichitatea a servit numai ca model de care s-au folosit arhitecţii în căutarea unor noi soluţii. Dacă noua arhitectură ar fi fost determinată de antichitatea clasică, ea s-ar fi născut la Roma, care era plină de monumente antice, nu la Florenţa, unde arhitectura romană n-a lăsat nici o urmă.

Forţa de inovaţie a fost şi aici maturitatea intelectuală a artiştilor, formaţi într-un mediu social mai evoluat decît în alte părţi. Brunelleschi şi Ghiberti, dacă n-au găsit la Florenţa modelele antice, s-au dus la Roma, unde au petrecut ani de zile măsurînd, desenînd şi studiind monumentele antice. Vitruviu, care în *De architectura* a stabilit regulile arhitecturii clasice şi ne-a lăsat cea mai completă descriere a monumentelor romane din timpul lui August, acum e studiat cu pasiune şi înţelegere. El a exercitat o puternică influenţă asupra arhitecturii Renaşterii.

Dar atît elementele arhitecturii antice, cît şi regulile fixate de Vitruviu sînt interpretate şi combinate liber de arhitecţii Renaşterii. Ordinele antice — doric, ionic şi corintic — sînt încorporate, nu ca simple ornamente, ci ca elemente care contribuie la crearea unui nou stil.

Arhitecţii Renaşterii înlocuiesc arcul frînt al construcţiilor gotice cu semicercul, pe care-l aşază nu pe stîlpi, ci pe coloane, formînd astfel arcada care, repetată, constituie porticul. Arcul semicircular n-a fost niciodată părăsit în Italia şi elementele gotice s-au îmbinat cu tradiţiile structurale şi decorative ale arhitecturii romane. Întoarcerea la antichitate n-a fost pentru arhitecţii Renaşterii italiene o ruptură bruscă cu trecutul, nici o evoluţie în concepţia şi tehnica construcţiei. Maniera largă a termelor şi amfiteatrelor romane fusese de mult depăşită de stilurile medievale, mai concise şi mai ştiinţifice. Elementele artei clasice — cele trei ordine de coloane, cupola, frontonul, cornişa etc. — au fost adoptate cînd arhitectura italiană, în virtutea evoluţiei sale naturale, a ajuns la un grad de maturitate care a făcut-o sensibilă acelei influenţe. Timp de o mie de ani, între secolele V şi XV, monumentele romane, pretutindeni prezente în Italia, au servit ca material brut de construcţie, nu ca modele de imitat. Urmînd evoluţia ei normală, arhitectura Renaşterii a asimilat moştenirea bizantină şi gotică şi a ajuns la soluţii originale printr-o luptă între planul longitudinal gotic şi cel concentrat bizantin. Biserica italiană a Renaşterii se caracterizează prin cupola ridicată pe un plan pătrat. Evul mediu a cunoscut, în curţile mănăstirilor, galeriile deschise şi umbrite care amintesc peristilul grec, dar Renaşterea le-a dat o aplicaţie largă şi variată în jurul curţilor interioare ale palatelor, de-a lungul unor străzi. Andrea Orcagna a aplicat principiul în construcţia aşa-numitei *Loggia dei Lanzi* din Florenţa, terminată în 1380.

Dintre ordinele clasice, arhitecţii Renaşterii au preferat ordinul corintic, pentru bogăţia lui vegetală, dar ei au inserat printre frunzele de acantă figu-

Scanned with OKEN Scanner

rine sau scene de gen, de exemplu o scoică pe care e întinsă o nimfă. Ei adoptă pilastrul, încastrat în zid, fiindcă ritmează suprafaţa netedă a peretelui. Ei speculează asupra proporţiilor ideale ale clădirii, după cum sculptorii şi pictorii meditează asupra proporţiilor ideale ale corpului uman, şi caută să realizeze frumuseţea clasică prin ritm şi proporţie.

În arhitectura religioasă, ei înlocuiesc bolta cu nervuri prin bolta semicilindrică sau chiar prin plafonul orizontal al bazilicilor romane. Dar elementul principal al noii arhitecturi religioase e cupola. Brunelleschi a inaugurat stilul nou ridicînd deasupra unui transept gotic o cupolă bizantină.

Arhitectura Renaşterii a creat o nouă concepţie de organizare a spaţiului şi a stabilit între obiectul arhitectonic şi spaţiu un raport care se deosebeşte de cel din evul mediu. Caracterul tipic al arhitecturii gotice, care a atins formele cele mai desăvîrşite în secolele XII—XIII, e spaţiul deschis, continuu, nelimitat ; arhitectura Renaşterii tinde spre limitarea spaţiului pe măsura omului. Ea introduce ordinea umană în construcţie şi în urbanistică, aşa cum această ordine fusese introdusă în ştiinţă, literatură şi artă.

Catedrala gotică — realizarea supremă a artei medievale — nu constituia numai un spaţiu sacral şi festiv, ci centrul obişnuit al vieţii publice. În faza comunală a orînduirii feudale, structura corporatistă a societăţii urbane simţea nevoia să strîngă într-o clădire toată comunitatea. Breslele îşi aveau biserica lor parohială ; biserica catedrală, unde slujea episcopul, era locul de întrunire al tuturor breslelor, al întregii comunităţi urbane. De aici dimensiunile enorme ale acestor catedrale. Or, numai oraşele populate şi bogate, stăpîne pe drumurile de acces la carierele de piatră, puteau întreprinde construcţii atît de monumentale.

Marea problemă în aceste construcţii era de a organiza spaţiul în aşa fel, încît văzul şi auzul credincioşilor să fie îndreptate către amvonul sau altarul de unde se propagau învăţăturile bisericii şi poruncile stăpînirii.

Această funcţie socială a determinat structura catedralei gotice, dominată de o logică constructivă, care împinge pînă la limita extremă raporturile dintre forţe şi forme şi tinde să sugereze infinitul. Succesiunea bolţilor, a căror greutate se scurge prin stîlpi şi nu prin pereţi, ca în bisericile romanice, permite arhitectului să suprime zidul dintre stîlpi şi să folosească lumina ca un mijloc de exaltare mistică.

Catedrala gotică e o compoziţie dinamică, care, prin ritmul formelor ei, tinde să îndrepte privirea şi gîndul credincioşilor mai întîi spre altar, apoi spre cer. Pereţii străpunşi de ferestrele imense, departe de a delimita volumul construcţiei, accentuează mişcarea pilaştrilor care, prin mănunchiul lor de nervuri, se pierd în spaţiul nelimitat. Catedrala gotică dă o impresie de măreţie imaterială : pare în adevăr construită din aer şi din lumină.

Renaşterea înseamnă întoarcerea la raţiune : adică la predominarea valorilor logicii, la respectul echilibrului, la aspiraţia spre armonia formelor, la introdu-

Scanned with OKEN Scanner

cerea unei geometrii precise în spaţiul organizat pe măsura omului. Spiritul raţionalist al Renaşterii limitează spaţiul şi-l foloseşte ca normă pentru structura interiorului arhitectonic. Verticalul e înlocuit de orizontal, liniile de mase de zidărie, bine proporţionate şi armonizate între ele. Întoarcerea la raţiune e totală în *Quattrocento*.

Această organizare a spaţiului nu se mărgineşte la clădiri, ci creează şi piaţa publică prin aşezarea potrivită a faţadelor clădirilor, prin înşiruirea edificiilor după criterii de simetrie, cu perspective către deschideri de străzi axiale sau radiale. Faţadele acestor clădiri sînt subordonate nevoilor urbanistice atît în proporţii, cît şi în raporturile dintre ele.

Toate aceste inovaţii purced dintr-o idee centrală şi răspund unei tendinţe dominante : înlocuirea liniei verticale a construcţiilor gotice cu linia orizontală, care limitează spaţiul şi permite o definiţie personală şi energică a masei monumentale. Arhitectura nu mai urmăreşte să trezească fiorul infinitului şi al misterului, ci să procure o satisfacţie estetică prin echilibrul maselor, eleganţa proporţiilor şi calitatea nuanţată a efectelor.

Trecerea de la arhitectura gotică la arhitectura Renaşterii poate fi urmărită mai uşor în catedrala *Santa Maria del Fiore* din Florenţa, a cărei construcţie a durat mai bine de un secol.

Arnolfo di Cambio care, din 1296 pînă în 1301, conduce lucrările, Giotto care pune bazele clopotniţei separate de catedrală (1334—1336) şi urmaşii care le continuă adoptă planul în formă de cruce latină şi nava triplă a bisericilor gotice, dar resping uzul arc-butanţilor, introduc motive antice în decorarea ferestrelor şi uşilor, obţin prin placajul de marmură multicoloră efecte misterioase de lumină şi umbră şi înlocuiesc arcul frînt cu semicercul. Ei inaugurează, după expresia lui Michelet, arhitectura fără cîrje, care nu se sprijină decît pe calcul şi pe autoritatea raţiunii.

O schimbare decisivă se produce cînd, între 1420 şi 1446, Filippo Brunelleschi (1377—1446) ridică deasupra transeptului gotic, la o sută de metri înălţime, cupola octogonală care nu a fost întrecută decît de a Sfîntului Petru, desenată de Michelangelo. L.B. Alberti spunea că Brunelleschi „a ridicat spre cer un monument destul de vast pentru a acoperi cu umbra lui toate popoarele Toscanei“ [8].

Cupola lui Brunelleschi nu e, cum s-a spus uneori, calota Panteonului lui Agrippa, ridicată deasupra transeptului gotic. Panteonul constă dintr-o imensă emisferă sprijinită pe un cilindru, a cărei greutate se scurge prin pereţi, pe cînd cupola lui Brunelleschi, în opt ape, e aşezată pe un tambur octogonal, întărit de contraforturi. Ea nu e numai încoronarea edificiului, ci însăşi raţiunea lui de a fi.

---

[8] Citat după René Schneider, *La formation du génie moderne dans l'art de l'Occident* (Coll. Evolution de l'humanité), Paris, 1936, p. 184.

Scanned with OKEN Scanner

Cupola catedralei din Florenţa nu e numai o îndrăzneaţă realizare tehnică, ci şi aplicarea unei noi concepţii arhitectonice. Brunelleschi petrecuse mai mulţi ani la Roma, studiind „proporţiile muzicale" ale monumentelor antice, şi se întoarse la Florenţa cu un stil nou care s-a exprimat în porticul *Azilului copiilor găsiţi*, în bisericile *San Lorenzo* şi *Santo Spirito* şi în *Capela Pazzi* de la biserica *Santa Croce*.

La propunerea lui Leonardo Bruni, primăria Florenţei hotărî în 1421 să întemeieze un azil pentru copiii lepădaţi. Aşa luă fiinţă *Ospedale degli Innocenti*. Ideea era revoluţionară : autoritatea laică lua asupra sa una din sarcinile asistenţei publice care aparţinea bisericii şi prin care aceasta îşi justifica imensele ei bogăţii.

În faţa acestui aşezământ modern, Brunelleschi a zidit, pentru a decora piaţa *Santa Maria Annunziata*, un portic care este prima construcţie caracteristică a Renaşterii. Pe un postament înalt se întinde o galerie deschisă, uşoară şi veselă, care constituie un loc de aşteptare umbrit şi primitor. Deasupra arcurilor semicirculare susţinute de coloane zvelte, pe un brîu care se întinde de-a lungul clădirii, se înşiră ferestrele împodobite cu frontoane triunghiulare. Lungimea galeriei, lărgimea arcurilor şi înălţimea redusă accentuează sistemul orizontal al construcţiei şi lasă o impresie generală de graţie primitoare. Rolul pur decorativ al acestei galerii e de asemenea un element nou. În evul mediu, faţada avea menirea să indice destinaţia practică şi caracterul construcţiilor ; numai bisericile şi palatele princiare aveau faţade decorative. Prin înlăturarea sistematică a elementelor gotice, prin ritmul orizontal al compoziţiei, prin utilizarea arcadelor şi coloanelor antice ca mijloace de expresie, Brunelleschi realizează o nouă concepţie arhitectonică.

Această concepţie se defineşte şi mai limpede în bisericile *San Lorenzo* şi *Santo Spirito*. Situat în imediata apropiere a palatului Medici, San Lorenzo a devenit un fel de sanctuar al familiei şi s-a bucurat de solicitudinea tuturor membrilor ei, de la Giovanni de Medici pînă la Clement al VII-lea. În 1425, Giovanni de Medici l-a însărcinat pe Brunelleschi cu reconstruirea bisericii în care fusese înmormîntat primul episcop al Florenţei şi care ajunsese în stare de dărăpănare. Rupînd complet cu tradiţia gotică, Brunelleschi a adoptat tipul bisericilor primitive creştine, cu colonade, plafon orizontal, bolţi şi arcuri combinate. Baza compoziţiei o constituie însă cupola ridicată deasupra unui tambur de formă cubică.

În contrast cu elanul vertical al catedralei gotice, în opera lui Brunelleschi totul e echilibru, calm şi repaus. În locul spaţiului liber din catedralele gotice, masa monumentală e riguros delimitată. Articularea zidurilor subliniază şi mai mult acest fapt. Pilaştrii încadraţi în zid formează soclul pe care se sprijină arhivoltele care conduc la cercul cupolei ; întreaga substructură contribuie astfel la susţinerea cupolei. *Capela Pazzi* (1429—1446) de la Santa Croce e realizarea desăvîrşită a acestei concepţii. Faţada e concepută ca un fel de

Scanned with OKEN Scanner

portic, compus din două grupe de cîte trei coloane corintice. Arcatura semicirculară susţine două jumătăţi de perete, separate prin arcul central al intrării. Pilaştrii interiori din *pietra serena*, de culoare sumbră, contrastează cu pereţii albi şi subliniază liniile de forţă ale construcţiei sale, prin armonia proporţiilor, prin raporturile expresive dintre plinuri şi goluri şi prin predominarea elementelor structive asupra celor ornamentale, fac din această capelă o perlă a arhitecturii Renaşterii.

La *Santo Spirito*, replică măreaţă a capelei Pazzi, planul în formă de cruce latină a fost înlocuit cu acela în formă de cruce bizantină, încît lungimea bisericii a fost redusă, ca şi înălţimea, iar bolta cu ogive a fost înlocuită cu un plafon orizontal care comprimă energic elanul vertical al formelor şi dă întregii construcţii un aspect concentrat. Cununa de capele care îngrădeşte interiorul întăreşte şi mai mult impresia de spaţiu limitat şi închis. Apoi, fiecare capelă avînd un altar, atenţia credincioşilor nu mai e îndreptată spre un singur punct, ci în toate direcţiile. În locul unităţii subiective, care rezultă din concentrarea tuturor privirilor spre altar, s-a introdus un principiu de unitate obiectiv : cupola ridicată pe un tambur cubic. Centrul bisericii nu mai e exclusiv liturgic, ci şi artistic, în sensul că accentul funcţional pus de artist pe construcţia realizată tinde nu atît să concentreze privirile asupra altarului, cît să producă în suflet un acord desăvîrşit între om şi univers. Evoluţia arhitecturii se confundă astfel cu procesul general de raţionalizare şi de laicizare a întregii culturi. Această coincidenţă nu e întîmplătoare. Brunelleschi n-a procedat empiric, ca arhitecţii medievali, ci metodic, după principii întemeiate pe observarea naturii monumentelor romane şi pe lecţiile cuprinse în *De Arhitectura* a lui Vitruviu.

Brunelleschi a întocmit şi planul palatului Pitti, cea mai mare clădire civilă din Italia după cea a Vaticanului. Construcţia n-a început decît după moartea artistului şi nu cuprindea decît partea centrală a actualei clădiri. Aripile laterale, care dau palatului o extensiune uriaşă, au fost adăugate în secolul al XVII-lea. Predominarea liniei orizontale asupra celei verticale exprimă o opoziţie şi mai conştientă faţă de tradiţia medievală, care ar fi reclamat turnuri, creneluri şi deschideri mici la parter. Palatul exprimă atmosfera de pace şi securitate internă pe care dictatura Medicilor a statornicit-o în folosul patriciatului urban.

Leon Battista Alberti (1405—1472), literat, muzician şi arhitect, a făcut din arhitectură un obiect de speculaţie abstractă, legîndu-i problemele de cultura umanistă. Prin însăşi originea şi experienţa sa, Leon Battista Alberti a contribuit la întărirea tendinţei spre universalitatea arhitecturii, care, chiar şi la un geniu ca Brunelleschi, păstrase încă un caracter local, regional. Alberti se născuse la Genova, dar dintr-o mare familie florentină, şi-a petrecut copilăria la Veneţia, şi-a făcut studiile la Padova, şi, la vîrsta de treizeci de ani, înainte

Scanned with OKEN Scanner

de a se stabili la Roma, a petrecut cîţiva ani la Florenţa, unde şi-a însuşit cuceririle artistice şi umaniste ale generaţiei care l-a precedat. Spirit universal, Leon Battista Alberti a sistematizat şi generalizat toată experienţa timpului său. El şi-a sintetizat teoriile în *De re aedificatoria* (Despre arhitectură), care e în acelaşi timp o interpretare critică a tratatului lui Vitruviu şi o expunere a propriei sale concepţii. Cunoscînd scrierile romane şi vestigiile antice din toată Italia, Alberti s-a eliberat de particularităţile locale ale arhitecturii florentine, şi printr-un efort de raţionalizare, s-a ridicat la concepţia clasică a operei de artă, considerată ca un organism estetic, la care nu se poate schimba nimic fără a distruge totul. Alberti a impus contemporanilor şi urmaşilor săi o concepţie estetică ce face ca totul într-o clădire să se bazeze pe analiză şi calcul, iar frumuseţea rezultă din armonia elementelor componente.

Leon Battista Alberti a exercitat o puternică influenţă asupra dezvoltării arhitecturii noi prin machetele pe care le-a executat şi prin directivele pe care le-a dat. El a întocmit planul palatului *Rucellai* din Florenţa, construit de Bernardo Rossellino (circa 1446—1451), şi al bisericii *San Francesco* din Rimini.

Faţada palatului Rucellai e împodobită cu trei rînduri de pilaştri suprapuşi, constituind primul monument „stilar" (cu coloane) al Renaşterii. Dificultatea acestui dispozitiv constă în faptul că cornişa care-l încoronează nu poate fi în scară cu înălţimea clădirii şi cu şirul de coloane care se află imediat dedesubt. Acest dispozitiv şi rafinamentul amănuntelor au făcut din acest palat un model des imitat.

Biserica *San Francesco* din Rimini, care era o construcţie gotică, a fost restaurată (1445—1456) pentru Sigismondo Malatesta, de Matteo de Pasti, după planurile lui Leon Battista Alberti. Faţada, care n-a fost niciodată terminată, reproduce arcul de triumf al lui August din acelaşi oraş. Alberti a desenat şi faţada bisericii gotice din Florenţa, *Santa Maria Novella.*

Construcţia *Sfîntului Andrei* din Mantova n-a început decît în anul morţii lui Alberti (1472—1494). Porticul de la intrare, în marmură albă, reproducînd forma unui arc de triumf roman, duce într-o navă unică, de proporţii riguroase (lungimea de trei ori lăţimea) şi acoperită cu o enormă boltă semicilindrică. Interiorul, flancat de capele, se distinge printr-o puternică alternanţă de goluri şi de plinuri şi printr-o unitate mult mai severă a planului decît bazilicile cu coloane. Faţada trebuia, după instrucţiunile lui Alberti, să păstreze „măsurile şi proporţiile pilaştrilor : a le modifica înseamnă a dezacorda toată această muzică".

Importanţa lui Leon Battista Alberti stă în faptul de a fi stabilit regulile şi modelele arhitecturii din *Quattrocento* constînd din schema armonioasă a proporţiilor, alternanţa golurilor şi plinurilor şi suprapunerea ordinelor antice (doric, ionic, corintic). „A percepe armonia unei faţade, proporţia justă a unei statui sau a unor coloane înseamnă a verifica inconştient rezultatul unei ope-

Scanned with OKEN Scanner

raţii matematice". În ceea ce priveşte rolul ei, arhitectura e „adevărata artă socială, care uneşte pe oameni şi-i deprinde cu viaţa în comun".

Arhitectura civilă se transformă de asemenea şi, semn caracteristic al vremii, întrece în însemnătate arhitectura religioasă. Expresia arhitecturală a societăţii feudale fusese castelul, o cetăţuie destinată să apere un punct strategic important. În secolele XIV—XV, pe lîngă nevoia de apărare, începe să se afirme preocuparea de confort. Aparatul militar, turnurile, crenelurile, zidurile groase rămîn, dar locuinţa se face mai luminoasă, mai încăpătoare şi mai comodă. În secolul al XV-lea, din cetăţuie, castelul se transformă în locuinţă confortabilă.

Mai complet s-a săvîrşit evoluţia aceasta la Florenţa. Palatele construite de principalele familii florentine în secolele XIII şi XIV (cînd nobilimea feudală fusese silită să-şi părăsească cetăţile ei din Toscana şi să se aşeze înăuntrul oraşului, sub supravegherea corporaţiilor) au fost cetăţi masive, întărite contra mişcărilor de stradă şi capabile să adăpostească tot neamul proprietarului cu clientela lui cu tot. Construit din ziduri groase şi pline, cu deschideri rare şi mici, palatul era încununat cu creneluri şi cu o galerie proeminentă care forma un fel de cornişă *(machicoulis)*. Într-un colţ se ridică turnul, simbol al mîndriei şi puterii feudale. Exemplu caracteristic e *Palazzo della Signoria* (sediul guvernului), construit între 1298 şi 1318 după desenele lui Arnolfo di Cambio.

Palatul florentin din timpul Renaşterii păstrează planul pătrat şi aspectul sever al castelului feudal, dar renunţă la turn şi transformă crenelurile şi *machicoulis* în cornişe.

In a doua jumătate a secolului al XV-lea, sub dominaţia autoritară a Medicilor, din cetăţuie, castelul florentin, fără să părăsească exteriorul sever, se transformă într-o locuinţă confortabilă şi luminoasă pentru patriciatul bogat. Prototipul palatului patrician e *Palazzo Riccardi* (1444—1459), construit de Michelozzo pentru curtea strălucită a lui Laurenţiu cel Măreţ. În 1659 palatul a fost vîndut familiei Riccardi. Exteriorul e un bloc masiv, străpuns la nivelul inferior de ferestre enorme, încununate de arcuri semicirculare. Pietrele formînd „cocoaşe" la parter se netezesc la nivelurile superioare, încît la ultimul, peretele nu mai e decît un şirag de ferestre, dominate de o cornişă enormă (a opta parte din înălţimea clădirii). Pereţii nivelului superior sînt ritmaţi de ferestre bifurcate îngemănate sub arcuri semicirculare.

Acest bloc sever se deschide înăuntru spre o curte pătrată, împrejmuită de un portic format din trei arcade de fiecare latură şi repetînd la etaj şirul de ferestre de la pereţii exteriori. Prin acest palat, Michelozzo a adaptat arta lui Brunelleschi la nevoile patriciatului florentin.

Dar exemplul cel mai desăvîrşit al palatului florentin din epoca Renaşterii e *Palazzo Strozzi* (1489—1539), început de Benedetto da Majano şi continuat

Scanned with OKEN Scanner

de Cronaca. Faţada, fără pilaştri, se compune din trei registre. Cocoaşele de la parter, mai pronunţate decît la palatul Riccardi, produc un joc de umbre şi lumini care fac să vibreze faţada. Cornişa, inspirată din cele mai bune modele ale artei romane, e celebră. Noutatea o constituie şi aici curtea interioară, cu arcade la toate trei nivelurile, care-i conferă o înfăţişare deosebit de atrăgătoare.

•

Stilul Renaşterii a luat la Veneţia forme deosebite de cele din restul Italiei. Prin situaţia sa geografică, prin originea şi dezvoltarea ei, care o plasau la marginea Italiei, prin climatul, atmosfera şi constituţia ei, Veneţia ocupă un loc aparte printre celelalte state italiene. Prosperitatea ei nu s-a bazat pe o putere teritorială, ci pe flota ei maritimă şi pe exploatarea domeniului ei colonial. Monopolul comerţului cu produsele Orientului i-a conferit o poziţie economică şi politică dominantă şi a făcut din ea, pînă la începutul secolului al XVI-lea, un factor de legătură între Orient şi Occident. Civilizaţia veneţiană poartă pecetea acestor condiţii particulare de existenţă.

Goticul s-a dovedit aici mai tenace, decît în restul peninsulei şi, combinat cu tradiţia bizantină, a dat naştere unui stil propriu care a rezistat pînă la sfîrşitul secolului al XV-lea stilului Renaşterii şi influenţei Romei clasice.

Arhitectura veneţiană e mai aeriană şi mai graţioasă decît a Florenţei. Palatele ei, clădite într-o mulţime de insule mici, pe stîlpi de lemn şi de piatră, nu puteau avea nici masivitatea, nici extensiunea palatelor florentine. Spaţiul strîmt şi preţios a impus palatelor veneţiene un plan compact, iar apa, aerul şi lumina le-au determinat rolul urbanistic. Palatele aliniate pe marginea canalelor formează o faţadă continuă, căreia stabilitatea politică i-a permis să se desfăşoare în afară. Combinînd tradiţia exotică a Orientului cu formele goticului înflorit, arhitectura veneţiană a realizat un stil pitoresc şi elegant. Pereţii traforaţi dau clădirilor aspectul aerian al unor dantele de marmură prin care lumina pătrunde provocînd un joc feeric de umbră şi lumină, complet detaşat de sensul geometric al faţadelor. Străzile de apă accentuează şi mai mult acest efect, reflectînd lumina proiectată de pereţii de marmură ai palatelor în mănunchiuri de raze strălucitoare care pun în valoare fiecare amănunt arhitectonic.

Altă trăsătură caracteristică a palatelor veneţiene e gruparea centrală a ferestrelor, pentru a lumina camerele adînci care dau spre canal. În perioada Renaşterii timpurii, parterul păstrează încă un caracter rustic, încît coloanele sînt reduse la etajele superioare, unde sînt încununate cu antablamente continue. Balcoanele cu colonete fine, care produc jocuri de umbre şi lumină, contribuie şi ele să întărească impresia de fast.

Gloria şi puterea Veneţiei sînt ilustrate de două monumente celebre aşezate unul lîngă altul: *Bazilica Sfîntului Marcu*, care era centrul vieţii religioase

Scanned with OKEN Scanner

şi *Palatul dogilor*, care era centrul vieţii politice a Republicii veneţiene. Bazilica, închinată evanghelistului Marcu, patronul oraşului, e un monument bizantin, construit (1042—1085) pe un plan în formă de cruce greacă, cu cupole susţinute de arcuri imense şi împodobit cu mozaicuri de aur. Leul înaripat, simbolul evanghelistului Marcu, e în acelaşi timp emblema republicii. Al doilea monument, *Palatul dogilor* a fost construit între 1309 şi 1424, după planurile lui Giovanni şi Bartolomeo Buon. Primele două etaje ale palatului sînt formate din arcade deschise, deasupra cărora se ridică un perete înalt şi plin, acoperit de marmură albă şi trandafirie, pe suprafaţa căruia apusul soarelui aprinde reflexe scînteietoare. Ferestrele elegante de la etajul al treilea, împodobite cu statui, crenelurile ascuţite ca şi arcadele cu arcuri frînte, aşezate pe coloane cu capiteluri sculptate reprezentînd subiecte antice, biblice şi contemporane, meseriile şi produsele ţărilor cu care Veneţia întreţinea relaţii comerciale — totul în această construcţie era făcut să lase o impresie puternică despre măreţia, bogăţia şi gloria Republicii veneţiene.

Patricienii veneţieni şi-au zidit palate somptuoase care reflectă alte condiţii de viaţă decît cele din Florenţa. Palatul veneţian e construit pe acelaşi plan ca cel florentin, dar fără aspectul unei fortăreţe care nu se deschide decît înăuntru. La Veneţia, unde liniştea şi pacea n-au fost decît rar tulburate de lupte civile, totul se desfăşoară în afară. Faţadele palatelor care mărginesc Canalul cel Mare — „cea mai frumoasă stradă din lume şi cea mai împodobită cu case“ (Commynes) — nu-s decît dantele de marmură. Pretutindeni balcoane şi ferestre, semnul caracteristic al vieţii vesele, uşoare şi sigure a patricienilor care le-au zidit. Policromia şi arabescurile, de provenienţă orientală, se combină cu înfloriturile stilului gotic pentru a da arhitecturii veneţiene o fizionomie originală.

Palatul Corner Spinelli (circa 1480) e un specimen caracteristic al Renaşterii veneţiene timpurii : faţadă simetrică, intrare din Canalul cel Mare în axa clădirii, ferestre bifurcate la etajul I şi II, dispuse încît să lumineze puternic camerele centrale, balcoane în faţa ferestrelor. Dar nivelul inferior, în afară de intrarea puternic arcuită, e încă masiv. *Palatul Vendramin* are o faţadă toată în dantelă de marmură ajurată. Ferestrele largi sînt separate numai de cîte o coloană corintică.

Înainte de a cuceri Roma, noua arhitectură a Renaşterii s-a introdus în provinciile din nord ale statului papal, la Urbino şi Gubbio. Luciano Laurana (1420—1479) a fost însărcinat în 1465 de ducele Federico da Montefeltro să reconstruiască palatul ducal. Originar din Dalmaţia, Laurana a suferit în tinereţe şi alte influenţe decît cele italiene, de unde caracterul abstract al construcţiilor sale, exprimate în scheme geometrice ideale, în suprafeţe ritmate,

Scanned with OKEN Scanner

simplificate. În *Palatul ducal* din Urbino, una din faţade prezintă profilul orizontal, caracteristic construcţiilor civile princiare, cealaltă faţadă, deschisă spre cîmpie, se înalţă vertical între turnuri de castel fortificat, în contrast cu puternicele deschideri care ritmează, prin goluri ample, plinurile faţadei. Respectul masei netede în care relieful modanaturilor e redus la minimum, criteriul de simplificare, exaltînd sensul formei plastice a edificiului, tendinţa de a da oricărui element, fie el constructiv sau decorativ, o semnificaţie proprie, constituie caracterele esenţiale ale artei lui Laurana.

Curtea interioară, împrejmuită de arcade semicirculare pe coloane corintice unice, ca la Florenţa, e marea reuşită estetică a arhitecturii din *Quattrocento*. Apartamentele palatului, cu porţile monumentale, cu căminele îmbrăcate în marmură şi cu ferestrele graţioase, sînt celebre [9].

Castel Nuovo din Neapole care a servit ca reşedinţă regilor şi viceregilor regatului napolitan, a fost construit de Luciano Laurana sau de fratele său Francesco, sub Alfons de Aragon pe fundaţiile castelului zidit pentru Carol de Anjou şi numit *Maschio Angioino*. Între două turnuri rotunde şi masive care lasă un spaţiu îngust, Laurana a înscris arcul de triumf roman din Pola.

Lucrările lui Luciano Laurana capătă o semnificaţie psihologică nouă. În locul concepţiei care urmărea să imprime construcţiei o forţă capabilă de a constrînge materia să se supună unor reguli raţionale, arhitectura lui Laurana elimină orice urmă de dramatism pentru a nu exprima decît echilibrul, repausul şi contemplaţia senină.

Cel mai însemnat monument religios al Renaşterii e catedrala *Sfîntului Petru* din Roma. Începuturile lui sînt legate de numele lui Donato Bramante (1444—1514), primul mare arhitect al Romei Renaşterii. El s-a format la Urbino, sub conducerea lui Laurana, apoi, pe la 1480, s-a aşezat la Milano, unde a construit biserica *Santa Maria* (1482—1494), lîngă o mică biserică din secolul al IX-lea, numită *San Satiro*, într-un spaţiu atît de strîmt încît absida a trebuit înlocuită cu o falsă perspectivă. În afară de navă se află o sacristie octogonală (una din cele mai originale creaţii ale lui Bramante), cu nişe enorme la parter şi cu un etaj împodobit cu medalioane, o friză şi o arcatură semicirculară, deasupra căreia se ridică o cupolă.

Proiectul *Certosei din Pavia* a fost întocmit de Bramante, împreună cu alţi arhitecţi ; corul e o aplicaţie originală a planului central, în formă de cruce ortodoxă cu cupolă, care formează un spaţiu central omogen. Acelaşi plan e adoptat în corul bisericii *Santa Maria delle Grazie* din Milano (1492—1498) şi în proiectul catedralei Sfîntul Petru.

---

[9] Palatul de la Gubbio (1474—1480), construit tot pentru ducele Federico da Montefeltro, e atribuit aceluiaşi arhitect, fiindcă prezintă aceleaşi caractere ca cel din Urbino.

Scanned with OKEN Scanner

Originalitatea lui Bramante stă în faptul că el a înlocuit echilibrul liniilor care limitează spaţiul prin echilibrul maselor care rezultă din complexitatea raporturilor dintre volume. Arhitectura e concepută ca o sculptură uriaşă, ceea ce a dat monumentelor un sens grandios. Bramante a imprimat arhitecturii din primele decenii ale secolului al XVI-lea o nouă orientare care şi-a găsit expresia cea mai caracteristică în *Tempietto di San Pietro in Montorio* (1502—1510). Pe un portic circular doric, Bramante a ridicat un tambur cilindric care susţine o cupolă elegantă. Tamburul e străbătut de ferestre mari alternînd cu nişe şi împrejmuit de o balustradă cu colonete. Această construcţie a realizat idealul de perfecţiune a Renaşterii clasice care considera cercul şi sfera ca forme desăvîrşite, iar cupola ca imagine a sferei cereşti.

Papa Iuliu al II-lea i-a oferit, în 1506, lui Bramante prilejul de a-şi aplica teoriile arhitectonice la cea mai măreaţă construcţie a vremii, la noua bazilică a Sfîntului Petru, în care voia să-şi aşeze mausoleul comandat lui Michelangelo. Bramante a înlocuit planul prelungit al vechii bazilici cu unul concentrat, în formă de cruce greacă, care-i reducea baza la un pătrat, iar o cupolă imensă încadrată de patru cupole mai mici, aşezate la cele patru colţuri, avea să încoroneze edificiul. La moartea artistului (1514), lucrările nu erau destul de avansate, încît planul lui să nu mai poată fi modificat. Timp de mai bine de o sută de ani cît a durat construcţia, planul a suferit mai multe schimbări. Michelangelo a dat mai mult avînt cupolei, ceea ce l-a silit să întărească stîlpii de suport. Maderna a înlocuit crucea bizantină din planul lui Bramante cu crucea latină, adică a prelungit nava centrală, conform tradiţiei catolice, şi a construit, dintr-un singur rînd de coloane, o faţadă monumentală, care strică perspectiva cupolei. În sfîrşit, Bernini a accentuat efectul faţadei înconjurînd piaţa cu o dublă colonadă. Cei mai mari arhitecţi ai Renaşterii au lucrat mai bine de un secol la acest monument, care a servit ca model întregii arhitecturi catolice din secolele XVII şi XVIII.

Trecerea la stilul nou al arhitecturii Renaşterii, elaborat de Bramante care a combinat tradiţia florentină, ordonanţele lui Alberti şi vestigiile romane, a fost asigurată de *Giuliano da Sangallo* (1445—1516), capul unei familii de arhitecţi care au lucrat în tot secolul al XVI-lea. Giuliano a construit vila familiei Medici de la *Poggio a Cajano* (1480—1485). În mijlocul unui parc imens, pe un dîmb natural, între Florenţa şi Prato, el a aşezat, pe o terasă în formă de portic, o clădire cubică, a cărei principală podoabă o constituie *loggia* de la intrare, încununată de un fronton triunghiular. Salonul, care ocupă partea centrală a vilei, decorat cu fresce, tapiserii şi mobile de artă, reflectă toată splendoarea Renaşterii. Biserica *Madonna delle Carceri* (1485—1491) construită la Prato pe un plan central şi sacristia bisericii *Santo Spirito* din Florenţa (1489—1492) sintetizează toate cuceririle anterioare, conferindu-le o

Scanned with OKEN Scanner

măreţie eroică. Giuliano da Sangallo s-a distins şi ca inginer militar : el a întocmit planurile fortificaţiilor de la Ostia (1483) şi de la Poggio Imperiale (1488). riale (1488).

În sfîrşit, lui i se datoreşte o iniţiativă de mare importanţă în istoria arhitecturii : strîngerea documentării arhitecturale. El a început în 1465 redactarea unui caiet de planuri pe care l-a continuat timp de o jumătate de secol, pînă la moarte (1516). Caietul cuprinde reconstituiri de clădiri antice — terme, bazilici, temple rotunde, arcuri de triumf, schema Sfintei Sofia de la Constantinopole — şi, printre lucrările moderne, operele lui Brunelleschi. Aceste schiţe şi planuri arată cercetarea sistematică a unui principiu arhitectural nou, bazat pe studiul antichităţii, şi strînsa legătură dintre efortul de înnoire al artiştilor şi evoluţia culturii umaniste.

Andrea Palladio (1508—1580), care a exercitat o influenţă puternică asupra dezvoltării arhitecturii şi dincolo de perioada Renaşterii, s-a născut la Padova şi, pînă în 1540, a lucrat ca simplu cioplitor în piatră. Pe la 1524 s-a aşezat la Vicenza, unde avea să-şi desfăşoare cea mai mare parte a activităţii sale. Două călătorii la Roma i-au permis să studieze monumentele antichităţii romane, să cunoască operele lui Bramante, Rafael şi Michelangelo şi să compună celebrul tratat, intitulat : *Quattro libri dell'Architettura*. Tipărit mai întîi la Veneţia, în 1570, şi reprodus apoi în toată Europa occidentală, acest tratat a exercitat, prin desenele şi schiţele sale, o influenţă mult mai puternică şi mai generală decît construcţiile sale, în cea mai mare parte neterminate sau deteriorate din cauza materialului mediocru (cărămidă şi stuc) din care au fost clădite. Amintim două din cele mai caracteristice opere ale acestui mare teoretician al artei.

Palladio a adăugat în 1549 la structura medievală a Bazilicii din Vicenza, construită în 1444, un portic, în care predomină motivul arcadei, care-i conferă o maiestate clasică. *Villa Capra* (1569) e o construcţie pătrată, cu un portic de fiecare latură şi cu o cupolă joasă care acoperă un hol circular.

Originalitatea şi însemnătatea lui Palladio stau în faptul de a fi găsit echilibrul dintre modelul clasic şi gustul modern. Prin reacţia lui împotriva abuzului elementelor pur decorative şi prin grija de a defini exact valoarea şi rolul elementelor constructive (fronton, coloane, arcuri, cornişe), el a orientat arhitectura spre efectul fin şi delicat şi spre rafinamentul manierist.

Michelangelo (1475—1564) a încheiat, ca şi în sculptură, evoluţia arhitecturii Renaşterii şi, prin tensiunea extremă a formelor, a orientat-o spre baroc. Prima lui operă de arhitectură a fost planul faţadei lui *San Lorenzo*, cu refacerea căreia fusese însărcinat de Leon al X-lea în 1515. El voia să facă din această faţadă „oglinda întregii Italii". Dar planul lui, cunoscut din schiţele care s-au păstrat, n-a fost niciodată executat. El voia să trateze faţada ca un cadru de statui, fără nici un raport cu clădirea, şi să-i impună o mişcare care să agite toată suprafaţa exterioară.

Scanned with OKEN Scanner

Între 1521 şi 1534, el a construit *Capella Medici* în biserica *San Lorenzo*, ca un „pendant" la vechea sacristie a lui Brunelleschi. Michelangelo şi-o propus să unească arhitectura, sculptura şi pictura într-o construcţie închinată gloriei familiei Medici. El a adoptat planul pătrat şi liniile arcurilor lui Brunelleschi, dar a dat construcţiei un ritm puternic scandat de pilaştrii din piatră neagră de Istria. Statuile ducilor mediceeni Giuliano (acţiunea) şi Laurenţiu al II-lea (contemplaţia), aşezate faţă în faţă în firide, deasupra unor sarcofage care sprijină figuri alegorice culcate (în primul caz, Noaptea şi Ziua, în al doilea, Amurgul şi Zorile), sînt simboluri ale lumii pieritoare. Deasupra statuilor şi firidelor, pe o friză, o serie de fresce aveau să reprezinte *Învierea Domnului,* dar ele n-au fost executate.

În 1536, Michelangelo a fost însărcinat cu sistematizarea pieţei Capitoliului. El a întocmit schiţele celor trei palate monumentale care încadrează piaţa trapezoidală şi statuia lui Marc Aureliu din centrul ei. Dar numai scara exterioară a *Palatului Senatorilor* a fost executată sub directa supraveghere a lui Michelangelo. Palatul Senatorilor şi cele două clădiri laterale au fost construite de succesori după schiţele sale. Pilaştri imenşi încadrează porticul inferior şi ferestrele etajului superior al acestor palate.

Michelangelo şi-a încheiat cariera de arhitect cu proiectul cupolei bazilicii Sfîntului Petru şi cu construcţia etajului superior şi a cornişei enorme a palatului Farnese.

Arhitectura lui Michelangelo reflectă tensiunea care se produce la mijlocul secolului al XVI-lea între stilul clasic, caracterizat prin spiritul de ordine şi de claritate, prin proporţiile armonioase, prin formele geometrice regulate şi prin măreţia ansamblului, şi între stilul baroc, amator de contraste violente şi de efecte pitoreşti şi pe care contrareforma le va împinge la limitele extreme, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea.

Cu tot prestigiul arhitecţilor italieni atraşi la curtea Franţei, ca Francesco Primaticcio, Sebastiano Serlio şi Giacomo Vignola, castelul francez a rămas de tip feudal. Formele arhitecturii clasice au pătruns greu, şi doar pentru a îmbogăţi decoraţia, nu şi pentru a schimba structura stilului tradiţional gotic. Castelele de la Chambord şi Blois păstrează din gotic decoraţia luxuriantă a faţadelor, acoperişul ascuţit, turnurile masive de la unghiuri şi scările în spirală.

Clasicismul nu triumfă în arhitectura franceză decît în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, cu Pierre Lescot (1515—1578), care adoptă la faţada noului Louvre ordonanţa clasică a celor trei ordine de coloane, dar păstrează acoperişul în două ape.

Scanned with OKEN Scanner

4. SCULPTURA [10]

Teza tradiţională care explica arta Renaşterii prin influenţa antichităţii a fost contestată mai întîi de L. Courajod, care a încercat să stabilească o filiaţie directă între arta Renaşterii şi arta gotică. „Adevărata origine a Renaşterii, spunea el, a fost întoarcerea la natură, şi tendinţa aceasta se manifestă, încă din secolul al XIV-lea, în toată Europa occidentală. Stilul gotic n-avea deci nevoie să fie regenerat prin influenţa antichităţii, fiindcă se regenerase singur prin întoarcerea la natură".

Este incontestabil că, în secolul al XIV-lea, se produce o schimbare care prevesteşte triumful unei noi concepţii artistice. Sculptura şi pictura încep să se desprindă de sub dominaţia arhitecturii şi să reprezinte din ce în ce mai fidel omul şi natura. Arte de imitaţie prin excelenţă, ele se apropie de natură tratînd mai liber temele religioase şi mai exact realitatea care le servea de model. În secolul al XIII-lea, sculptura şi pictura nu reprezentau decît tipuri generale ; în secolul următor, figurile reprezentate încep să devină portrete, iar subiectele tradiţionale ale Evangheliei dobîndesc o semnificaţie din ce în ce mai umană. Ridicarea clasei burgheze favorizează această tendinţă. Artiştii nu mai lucrează exclusiv pentru clerul înalt, pentru regi şi principi, ci şi pentru burghezii îmbogăţiţi, şi arta lor se adaptează în mod necesar gustului noii clientele. Faptul se poate verifica mai ales în arta funerară. Capelele întemeiate de laici se umplu cu statuile donatorilor şi cu scene reprezentînd actele memorabile din viaţa lor. Sentimentul de pietate al donatorului se combină cu dorinţa de a lăsa urmaşilor chipul său. Defunctul este înfăţişat cu trăsăturile sale caracteristice şi familiare, în atitudini din ce în ce mai puţin convenţionale. Statuile funerare ale lui Filip al VI-lea, Ioan cel Bun şi Carol al V-lea de la Saint Denis (lîngă Paris) prezintă un aer de autenticitate şi de adevăr care le distinge de simbolurile medievale.

Aceeaşi tendinţă de a reprezenta natura se observă şi în sculptura din Germania, Ţările de Jos şi Anglia. Figurile nude ale lui Adam şi a Evei, de la catedrala de la Bamberg, fecioarele nebune de la Erfurt, statuile apostolilor de la Colonia (1342—1361) vădesc o năzuinţă remarcabilă de a combina expresia sentimentelor cu realismul atitudinilor şi al gesturilor.

---

[10] A. Chastel, *Art et Humanisme à Florence au temps de Laurent le Magnifique*, Paris, 1959 ; Ch.-M. Raymond, *La sculpture italienne*, Paris, 1927 ; P. Schubring, *Die italienische Plastik des Quattrocento*, Berlin, 1919 ; W. R. Valentiner, *Studies of Italian Renaissance Sculpture*, New York, 1950 ; W. V. Bode, *Florentiner Bildhauer der Renaissance*, Berlin, 1910 ; E. Panofsky, *Studies in Iconology, Themes in the Art of the Renaissance*, New York, 1962 ; H. Kaufmann, *Donatello ; eine Einführung in sein Bilden und Denken*, Berlin, 1935 ; H. W. Janson, *The Sculpture of Donatello*, 2 vol., Princeton, 1957 ; Ch. de Tolnay, *Michel-Ange*, Paris, 1951.

Scanned with OKEN Scanner

Influenţa artei gotice asupra artei Renaşterii e incontestabilă. Cei mai originali sculptori şi pictori, ca Donatello şi Masaccio, poartă semnele influenţei gotice. Dar arta Renaşterii s-a definit şi s-a dezvoltat în opoziţie cu arta gotică, prin redarea volumului şi descoperirea perspectivei, prin înţelegerea rolului pe care-l joacă într-un peisaj nu numai formele, ci şi aerul şi lumina, prin reprezentarea vieţii spirituale, prin gesturi şi jocul fizionomiei.

Cu tot progresul realismului, plastica gotică rămîne subordonată arhitecturii şi regulilor stilului monumental. Statuile fac parte integrantă din masa construcţiei şi această condiţie le determină proporţiile, masa şi modelajul. Sculptate să fie aşezate pe un postament, uneori la 30 m înălţime de la pămînt, statuile gotice renunţă la proporţiile normale şi recurg chiar la deformări pentru a obţine efecte putenice şi juste : gîtul lung, picioarele scurte, ochii îndepărtaţi de rădăcina nasului şi sprîncenele puternic arcuite, pentru ca, privite de jos, nici trupul să nu pară îndesat, nici capul înfundat în umeri. Al doilea element care defineşte caracterul monumental e masa. Masa statuilor se dezvoltă în sensul vertical al maselor arhitectonice. Legea constituţiei lor e stabilitatea şi repausul ; de aceea gesturile sînt greoaie, stîngace şi abia schiţate.

Admirabilă pentru a exprima maiestatea sacerdotală sau regală, pacea eternă şi reculegerea creştină, arta aceasta era nepotrivită pentru a reda particularităţile vieţii şi emoţiile individuale, şi tocmai în aceasta stă originalitatea artei Renaşterii şi, pentru a o exprima, inovaţiile se înmulţesc.

Mai întîi în ceea ce priveşte materia primă : sculptura medievală s-a servit de piatră, de lemn, de fildeş. Sculptura Renaşterii se întoarce la materiile nobile ale antichităţii, la marmura cu grăuntele fin, care cu timpul ia tonul cald al pielii, şi la bronzul care permite modelajul fin şi mişcările vii.

Arta Renaşterii a reluat apoi sau a creat genuri noi : bustul-portret, medalia, statuia ecvestră. Individualismul şi mîndria de familie au readus pe primul plan bustul aşa de răspîndit la romani şi de neglijat în evul mediu. Sculptura florentină s-a complăcut să cultive acest gen sintetic, care suprimă braţele, picioarele şi corpul şi concentrează interesul asupra feţei şi privirii pentru a exprima esenţa personalităţii. Bustul-portret e un omagiu individului care a izbutit prin energia şi inteligenţa sa. *Niccolò da Uzzano* de Donatello sau *Giuliano de Medici* de Verrocchio sînt portrete realiste care accentuează notele caracteristice, chiar urîte. Dar sclipirea inteligenţei şi farmecul surîsului ilumineză toată figura. Realismul acesta care se manifestă printr-un simţ atît de intens al individualului e o caracteristică modernă. El va însufleţi şi statuile de profeţi şi de sfinţi în care s-au descoperit portrete. Medaliile au servit de asemenea la glorificarea individualului. Pisanello sau Niccolò Fiorentino au ştiut să dezvăluie prin profil, ca şi prin viziunea frontală a capului, fizionomia personajului.

Dar omagiul suprem ce se poate aduce gloriei unui personaj ilustru, unui comandant de oşti e statuia ecvestră. Viziunea eroică a unor artişti însetaţi de

Scanned with OKEN Scanner

glorie s-a realizat în statuile condotierilor lui Donatello şi Verrocchio, aşezate în pieţe publice, pe socluri înalte, ca omagii ale admiraţiei publice.

În sfîrşit, cu o predilecţie, care de asemenea e o noutate caracteristică, sculptura florentină a reprezentat, de la Donatello şi Verrocchio pînă la Michelangelo, adolescenţa eroică, în *David* şi *Sfîntul Gheorghe*, biruitori prin încrederea neclintită în forţa şi agilitatea lor. Ei sînt imaginea vie şi captivantă a generaţiilor care, în faţa lumii feudale, reprezentau ideile şi sentimentele unei lumi noi.

Sculptura medievală, subordonată arhitecturii, n-a ignorat figura umană, dar a tratat-o ca mijloc, nu ca scop. Ea servea să dea poporului precepte religioase şi morale. În ciclurile artei romanice, care reprezentau muncile anului, figura umană era aşezată pe acelaşi plan cu animalele de muncă. În concepţia populară, omul era considerat ca frate cu *„i sereni animali"* care-i împărtăşeau greutăţile vieţii.

Statuara franceză de la sfîrşitul secolului al XII-lea introduce elementul de umanitate, postulînd o viaţă spirituală la figurile reprezentate. Sculptorii gotici ai evului mediu tîrziu caută să se exprime pe sine în figurile sacre şi să traducă stări sufleteşti în mişcările personajelor. Dar aceste mişcări rămîn simple poze, fără semnificaţie pentru psihologia personajului, care urmează să fie exprimată de figuri. Mişcările statuilor de la Reims sînt calme, încît nu alterează maiestatea hieratică a sfinţilor şi regilor. Chiar şi surîsul graţios al îngerilor nu iese din cadrul normelor de comportare şi gîndire colectivă ale clasei dominante. Deşi umanizate, aceste figuri sacre nu sînt încă moderne. Ele rămîn centrate pe divinitate.

Modern, în sensul pe care Renaşterea îl va da acestui cuvînt, înseamnă conştiinţa dramatică a misiunii istorice a omului. Omul Renaşterii e Lucifer sau Prometeu, revoltaţi atît împotriva ordinii cosmice, propovăduită de Ptolemeu şi de Biblie, cît şi împotriva ordinii feudale. Combaterea teocraţiei medievale e semnul înnnoirii în artă, ca şi în gîndire. Chiar în operele de artă religioasă, a căror tematică ar fi trebuit să exprime punctul de vedere teocentric al bisericii, Renaşterea introduce un conţinut nou, străin acestei ideologii, un fel de a simţi lumea concretă ca pe o valoare în sine şi ca pe un domeniu propriu al vieţii omeneşti. Chiar înainte de apariţia unei filozofii antropocentrice, resimţirea imanenţei ca domeniu propriu al omului înseamnă valorificarea vieţii pămînteşti, a naturii, a concretului şi prefacerea lor în obiecte ale cunoaşterii şi ale expresiei artistice.

Primii reprezentanţi italieni ai acestei noi mentalităţi au fost sculptorii toscani din familia Pisano : *Niccolò* (circa 1225—1287), fiul său *Giovanni* (1250—1314) şi nepotul său *Andrea* (1270—1348), *Arnolfo di Cambio* (1250—1302) şi *Andrea Orcagna* (+ 1377).

Niccolò a combinat în amvonul Baptisterului de la Pisa, considerat ca prima mărturie a Renaşterii, elementele tradiţiei bizantine (iconografia scenelor

Scanned with OKEN Scanner

biblice. *Buna vestire, Închinarea magilor, Prezentarea în Templu, Răstignirea),* ale tradiţiei romanice (leii care susţin coloanele) şi ale influenţei franceze (decorul gotic, arcurile polilobate, colonetele triple şi tipul unor personaje). Sub influenţa romanicului, personajele sînt înfăţişate printr-un fel de racursi, iar masa sculpturală, tradiţional îndesată, se efilează şi devine subtilă, în sensul statuilor de la Reims.

Giovanni Pisano, o personalitate excepţională care anunţă pe Michelangelo, a condus între 1284 şi 1299 lucrările catedralei de la Siena şi a executat busturile şi sculpturile Baptisterului de la Pisa. El preia mişcarea gotică, dar o împinge spre efecte din ce în ce mai violente şi mai dramatice. Reliefurile lui sînt fără perspectivă şi fără încadrarea unei cornişe, nearhitecturale. Ele au totuşi un ritm care provine din pateticul puternic, adesea chinuit, al personajelor reprezentate. Madona sa din cimitirul pisan, ca şi cea din capela Scrovegni din Padova sînt intens umane, în ciuda coroanei regale pe care iconografia tradiţională o impune şi madonelor lui Pisano. Maica Domnului schimbă cu pruncul Iisus priviri care stabilesc o legătură afectivă între personaje şi dau ansamblului o unitate spirituală. Astfel, adevăratul subiect al grupului statuar devine dragostea maternă. Tema religioasă s-a laicizat. Acest proces e accentuat şi prin desprinderea sculpturii de sub dominaţia arhitecturii. Statuile Domului din Siena irup din cornişe, iar figurile amvonului de la Pisa sînt tratate ca elemente autonome, supuse exclusiv intensităţii dramatice a pasiunilor lor.

Giovanni Pisano e un precursor al Renaşterii prin capacitatea lui de a reda dramatic lupta omului cu mediul, cu societatea, cu gîndirea dominantă a clasei din care face parte şi cu care se simte într-un conflict ireconciliabil.

Andrea Pisano, autorul primei porţi de bronz a Baptisterului şi al basoreliefurilor clopotniţei catedralei din Florenţa, e mult mai clasic. Elev al lui Giotto şi admirator al tradiţiei bizantine, el a excelat prin desenul clar şi prin simţul echilibrat al maselor. Drama dispare din operele lui în favoarea fineţei sentimentelor, a calităţii execuţiei şi a măsurii aproape clasice. Dar puternicul sentiment al prezenţei omului în univers şi al demnităţii personalităţii umane în sînul naturii şi pe scara creaturilor divinităţii fac din Andrea Pisano un reprezentant al noii viziuni despre lume şi artă.

Opera de sinteză înnoitoare a ideilor generale şi a concepţiilor artistice realizată de membrii familiei Pisano, precursori ai Renaşterii, a fost curmată în secolul al XIV-lea de marile calamităţi (criza economică şi demografică prelungită, ciuma neagră, foamete) care s-au abătut asupra Europei întregi. Goticul francez şi misticismul medieval pun din nou stăpînire pe conştiinţa artiştilor şi umaniştilor. Exponentul acestei stări de spirit e Andrea Orcagna, pictorul triumfurilor morţii, care îmbină stilul stenic al lui Giotto cu sentimentul pesimist al nimicniciei omului în faţa morţii.

Scanned with OKEN Scanner

Innoirea artei, ca şi a umanismului, nu se va produce decît la începutul secolului al XV-lea la Florenţa, în atmosfera de încredere şi mîndrie patriotică, creată de victoriile repurtate împotriva „tiraniilor" de la Milano şi Neapole, care-i ameninţau libertăţile civice şi independenţa politică. Cetăţeanul florentin, care timp de trei decenii (1397—1427) a fost în fruntea luptei pentru „libertăţile Italiei", se simte din nou în centrul universului. Mentalitatea antropocentrică, opusă misticismului medieval, e produsul acestei atmosfere de biruinţă. În timpul luptelor cu ducatul de Milano ea găsise în antichitatea clasică (în Roma republicană) o sursă de îmbărbătare, iar după victorie un mijloc de împotrivire faţă de spiritul medieval. Întoarcerea spre clasici a fost consecinţa înstrăinării de tradiţia medievală. Chiar şi atunci cînd imitaţia antichităţii e incontestabilă, avem de-a face în realitate cu o estetică folosită conştient pentru valoarea ei combativă şi pentru capacitatea ei de a înfrînge estetica medievală.

Aceasta nu înseamnă că artiştii din *Quattrocento* au rupt cu credinţa creştină şi au adoptat pe cea păgînă. Ştiinţa nu oferea încă o bază fermă necredinţei. Esenţa reînnoirii din secolul al XV-lea stă în poziţia omului faţă de marile probleme ale existenţei şi moralei : raportul dintre om şi natură, dintre om şi divinitate, posibilitatea cunoaşterii lumii exterioare, discutată fără să se conteste dogma bisericii. Ghiberti, Masaccio, Brunelleschi şi Donatello reuşesc în aceeaşi vreme să-şi transforme viziunea din lineară în picturală şi să reprezinte imaginea lucrurilor şi figurilor înconjurată de atmosferă şi supusă legilor perspectivei.

Un precursor al lor, *Jacopo della Quercia* (1374—1438), reprezintă dramatic lupta dintre vechi şi nou. În *Fecioara de la Fonte Gaja* din Siena, cutele ascuţite şi frămîntate sînt încă gotice, dar dezvoltarea amplă a planurilor determină un ritm plastic însufleţit, relevînd stări de suflet profunde şi o sensibilitate puternică. Chiar şi în momentul funerar al *Ilariei del Caretto* din catedrala oraşului Lucca, Jacopo introduce o viziune nouă : soclul e împodobit cu *putti (copii mici)* care ţin o ghirlandă, potrivit motivului antic reprodus după un sarcofag roman. Accentul antic e şi mai puternic în panourile portalului bisericii San Petronio din Bologna. Nudul e redat cu o plasticitate cu totul nouă. Grandoarea reliefurilor şi energia mişcărilor *(Uciderea lui Abel, Fuga în Egipt)* dovedesc că Jacopo şi-a însuşit cuceririle spaţiale ale artei noi şi a înţeles sensul Renaşterii spre care îl împingea şi puternica lui înclinare spre dramatismul figurilor.

Noua direcţie s-a afirmat puternic cu prilejul concursului pentru decorarea porţilor Baptisterului din Florenţa. În 1401, Corporaţia lînarilor, *Arte della Lana,* publică un concurs pentru decorarea porţii septentrionale a bisericii Sfîntului Ion Botezătorul asupra căreia avea un drept de patronaj.

Tema concursului a fost sacrificiul lui Avram. Din lucrările prezentate, juriul a reţinut pe a lui Brunelleschi, care atunci ezita încă între sculptură şi arhitectură, şi pe a lui Lorenzo Ghiberti. După lungi dezbateri, premiul şi comanda

Scanned with OKEN Scanner

au fost atribuite acestuia din urmă, „pentru perfecţiunea tehnică" a lucrării lui, cum susţine Vasari. Examinarea machetelor, care ni s-au păstrat, relevează însă alte motive de preferinţă, mai adînci. Pe cînd Ghiberti se menţine în tradiţia sculpturii din secolul al XIV-lea, Brunelleschi rupe cu stilul tradiţional şi propune o formulă artistică nouă. Amîndoi artiştii au arătat că ştiu să trateze nudul, dar pe cînd la Ghiberti tot interesul compoziţiei e concentrat asupra actului jertfei, ceea ce ia nudului în sine caracterul de necesitate, la Brunelleschi fiecare personaj, chiar şi cei doi servitori, este tratat ca individualitate de sine stătătoare şi dobîndeşte un rang disproporţionat cu rolul lui în povestire. Aceasta dovedeşte că pentru artist o problemă particulară şi concretă e mai importantă decît conţinutul religios şi moral : perfecta expresie, prin formă, a ideii, considerată ca scop ultim al creaţiei, e principiul fundamental al artei moderne şi negarea însăşi a artei medievale. Gustul public nu era însă destul de format pentru noua formulă şi de aceea a preferat proiectul lui Ghiberti. Dar viitorul era al ideilor lui Brunelleschi, şi cel mai tînăr dintre concurenţii din 1401, Donatello, avea să le facă să triumfe.

Lorenzo Ghiberti (1378—1455) a făcut din decorarea porţilor Baptisterului opera întregii sale vieţi. Pe poarta septentrională, la care a lucrat douăzeci şi unu de ani, Ghiberti a reprezentat, în douăzeci şi opt de basoreliefuri, istoria Noului Testament. Stilul lui nu se îndepărtează încă de schema gotică : figurile sînt puţine la număr, aşezate pe acelaşi plan şi încadrate într-un desen cvadrilobat. Pe uşa a doua, la care a lucrat douăzeci şi şapte de ani (1425—1452) şi despre care Michelangelo a spus că ar fi demnă de a servi ca intrare a paradisului, Ghiberti a dat drum liber imaginaţiei pitoreşti şi uimitoarei sale măiestrii. În douăzeci de cadre dreptunghiulare a inserat tot atîtea panouri de bronz, în care o mulţime de personaje se agită pe planuri deosebite. Personajele din primul plan se detaşează de fundalul panoului prin mai mult decît jumătate din volumul lor. Reliefurile personajelor din planurile mai îndepărtate se încadrează în fundal prin siluete : conturul acestora este şi punctul de inserţie în fundal. Scara celei de-a treia dimensiuni, adîncimea, creşte ca cifră şi descreşte ca semnificaţie de dimensiune reală, după gradul de depărtare a personajului de ochii spectatorului, şi, pentru ca iluzia de tablou să fie şi mai desăvîrşită, construcţii monumentale şi peisaje prelungesc la infinit perspectiva. Ghirlande de flori şi fructe, o friză cu păsări şi cu animale domestice şi sălbatice, statuete şi figurine dovedesc că Ghiberti nu era numai un mare admirator al antichităţii, ci şi un cunoscător al artei gotice şi un fin observator al naturii.

Pe cînd Ghiberti continuă tradiţia artei trecentiste cu o virtuozitate, un pitoresc şi o delicateţe care prevestesc manierismul barocului, Donatello apucă drumul realismului.

Personalitate cu totul excepţională, ca şi Brunelleschi, *Donatello* (1387—1466) îşi făcuse ucenicia într-un atelier de argintărie. Sculptorii florentini au păstrat,

Scanned with OKEN Scanner

în urma acestei experienţe, predilecţia pentru tehnica bronzului, faţă de a marmurei, înclinată spre amănuntul cizelat şi gustul pentru desenul precis şi sec.

Donatello e iniţiatorul unei noi concepţii artistice, a cărei influenţă s-a exercitat asupra tuturor formelor artei. Primele lui statui au fost destinate să împodobească, după tradiţia gotică, catedrala Santa Maria del Fiore ; dar, înainte de a fi fost terminate, proiectul a fost părăsit, fiindcă între timp publicul a încetat să mai considere sculptura ca o parte constitutivă a arhitecturii. În această schimbare a gustului public, rolul lui Donatello a fost decisiv.

Statuile profeţilor care trebuiau să decoreze catedrala sînt tratate după regulile stilului gotic : poziţie verticală, accentuată prin faldurile drepte ale hainei, atitudine ţeapănă, costum convenţional, greutatea corpului anulată de ritmul îmbrăcămintei. Şi totuşi, statuile acestea înseamnă un pas uriaş în dezvoltarea sculpturii : haina alunecată de pe umăr descoperă bustul ; corpul, indicat sumar sub învelişul lui vestimentar, se emancipează şi devine obiectul suprem al artei statuare, iar haina se transformă într-o draperie care însoţeşte şi subliniază particularităţile corpului. Consecinţele revoluţionare ale acestei inovaţii se simt în toate operele următoare ale lui Donatello. *Sfîntul Gheorghe* deschide noi perspective sculpturii. Cu picioarele înfipte în pămînt, într-o atitudine de ostentativă încredere în sine, *Sfîntul Gheorghe* oferă icoana tînărului erou care sfidează destinul şi, prin toată făptura, exprimă forţa biruitoare. Deşi haina care-i atîrnă de pe umăr şi scutul care-i acoperă corpul de la talie în jos pot fi considerate ca resturi de înveliş gotic, corpul se desface în toată strălucirea tinereţii. Fapt şi mai remarcabil, curajul tînărului erou nu e înfăţişat ca o virtute morală, ci ca un atribut al sănătăţii şi al forţei fizice.

În statuia de bronz a lui *David,* Donatello reprezintă nudul direct şi fără reticenţe. Proscris o mie de ani, nudul reapare triumfător, şi încă într-o figură biblică. În nici una din operele sale, Donatello n-a apărut mai aproape de idealul artistic al antichităţii ; corpul de efeb al profetului, în *contrapposto,* e zvelt, graţios şi robust, ca al unui zeu grec.

Stăpîn pe toate mijloacele artei sale, Donatello a compus *Buna vestire* pentru Santa Croce, a sculptat *Cantoria* (foişorul corului) de la Santa Maria del Fiore, a decorat *Sacristia* lui Brunelleschi de la San Lorenzo şi a aşezat altarul bisericii pe un soclu în formă de arc de triumf. La Padova, Donatello a compus, după modelul statuii ecvestre a lui Marc Aureliu, monumentul condotierului Erasmo di Narni, numit *Gattamelata* (mîţă mieroasă). Condotierul e înfăţişat în costum de general roman, într-o armură de o cizelatură extraordinară, cu bastonul de comandant în mînă, pe un cal modelat după tipul cailor din cvadriga lui Lisip. Cal, călăreţ şi soclu lasă o impresie de măreţie monumentală. Dar fruntea pleşuvă, privirea bănuitoare, buzele strînse ale cavalerului sînt de un realism crud, pe care nu-l întrece în ansamblul operei lui Donatello

Scanned with OKEN Scanner

decît Iov, supranumit de florentini *Lo Zuccone* (dovleacul), din cauza craniului pleşuv.

Operele lui Donatello sînt incomparabile prin intensitatea expresiei. El a rezolvat în chip superior problema dominantă a secolului al XV-lea, aceea de a exprima mişcările sufleteşti prin gesturile şi acţiunile corpului. Figurile lui sînt macerate de viaţă interioară, consumate de pasiuni, antrenate de irezistibile impulsiuni lăuntrice, expresive chiar şi atunci cînd artistul împinge tensiunea formei plastice pînă la limitele extreme ale „teribilităţii" sau urîţeniei. Donatello a îmbogăţit metodic registrul afectivităţii şi dramaticului permis operei sculptate prin recursul la mişcare ca semn esenţial al vieţii sufleteşti.

Donatello a exercitat o influenţă puternică nu numai asupra contemporanilor săi, ci şi asupra tuturor generaţiilor de artişti care l-au urmat. O pleiadă întreagă de artişti s-au format la şcoala lui şi au creat opere de valoare. Dar aceia care au dus mai departe tehnica sculpturii şi arta statuară înnoite de Donatello au fost *Antonio Pollajuolo* (1432—1498) şi *Andrea Verrocchio* (1435—1488). Originalitatea lui Pollajuolo stă în faptul că, deşi şi pe el îl preocupă expresia mişcărilor, sintaxa lui e grafică, în funcţie de linia conturelor siluetei şi în egală măsură plastică, în funcţie de dispoziţia volumelor pe axele ce constituie linii de forţă. Este o artă esenţialmente plastică, ale cărei posibilităţi le va duce la ultimele consecinţe Michelangelo. Anatomist, Pollajuolo, „disecă multe cadavre ca să le vadă anatomia şi, printre primii, el arată cum trebuie căutaţi muşchii care au formă şi ordine în figuri", scrie Vasari. Anatomia alimenta fantezia lui Pollajuolo, adăugînd un intens sens de mişcare şi de viaţă statuii, înscrise într-o linie energică cu ecouri în spaţiul împrejmuitor.

Andrea Verrocchio, sculptor, argintar şi pictor, a fost lăudat de un contemporan ca maestrul „tuturor acelora, al căror nume zboară prin oraşele Italiei" [11]. În atelierul său, adevărată şcoală de arte plastice, s-au format Leonardo da Vinci, Lorenzo di Credi, Perugino şi o serie de sculptori, azi uitaţi, ca Francesco di Simone Ferrucci, Agnolo di Polo şi acel Nanni Grosso care pe patul de moarte nu s-a putut spovedi în faţa unui crucifix, fiindcă era prost sculptat. Arta lui e o sinteză picturală, mai donatelliană decît a lui Pollajuolo, dar mai perfect integrată în plastică decît a lui Donatello, datorită unui intens spirit de arhitecturare interioară a figurilor, concepute nu în mişcări dramatice, ci în poze perfecte. Andrea Verrocchio a sculptat, pentru Sfatul negustoresc (un fel de tribunal de comerţ), pe *Toma Necredinciosul*, ales ca patron al sfatului tocmai pentru necredinţa lui, considerată de judecători ca o datorie profesională. Apostolul, ruşinat de necredinţa sa, se apropie de Isus, care îşi desface haina pentru ca Toma să poată pune degetul pe rană şi să se convingă că în

[11] A. Chastel, *Art et humanisme à Florence au temps de Laurent le Magnifique*, p. 191 şi nota nr. 3.

Scanned with OKEN Scanner

adevăr Isus a fost mort şi a înviat. Naturaleţea atitudinii nu e întrecută decît de pateticul expresiei.

Statuia lui *Bartolomeo Colleone*, sculptată din ordinul Republicii veneţiene, constituie un nou progres al realismului. Voinţa condotierului e atît de dominatoare, încît călăreţ şi cal fac una. Jocul muşchilor calului e atît de fidel redat, încît contemporanii spuneau că Verrocchio a jupuit pielea calului ca să-i arate mai bine muşchii. Ţinuta condotierului e numai sfidare, iar ochii şi gura — numai dispreţ şi ură. Colleone e cea mai frumoasă statuie ecvestră a Renaşterii, şi, după unii critici, a lumii.

Luca della Robbia (1399—1482) şi nepoţii săi Andrea şi Giovanni au popularizat, cu o graţie şi emoţie delicate, geniul sculptural al Florenţei în nenumărate teracote smălţuite. Pe lîngă ei, o mulţime de alţi sculptori au lăsat opere de un gust elegant sau de un farmec poetic. Antonio Rosselino a sculptat mormîntul graţios al cardinalului de Portugalia, la San Miniato, iar Desiderio da Settignano — mormîntul cancelarului Carlo Marsupini, la Santa Croce. În sfîrşit, Benedetto da Majano şi Mino da Fiesole au lăsat portrete, basoreliefuri, altare şi morminte învăluite într-o atmosferă de duioşie discretă.

Sculptorii florentini se bucură de un prestigiu suveran în toată Italia. Veneţia, Roma, Ferrara caută să-i atragă. Numai Milanul, expus influenţei septentrionale, rezistă. La Pavia se constituie o şcoală de sculptură care continuă tradiţia gotică.

Sculptura florentină nu s-a liberat de influenţa lui Donatello decît sub *Michelangelo* (1475—1574).

La vîrsta de 15 ani, abia ieşit din atelierul lui Ghirlandajo, tînărul Michelangelo a fost admis în cercul lui Laurenţiu cel Măreţ şi a putut studia colecţiile importante de sarcofage, busturi, camee, medalii şi monede antice de la villa Careggi şi din palatul din Via Larga. Printr-o muncă pasionată, el a ajuns să-şi însuşească atît de temeinic stilul antic, încît prima lui operă, un *Cupidon*, a fost vîndută ca antică. La masa din palatul Medici, el a cunoscut pe cei mai de seamă membri ai Academiei platoniciene, pe Marsilio Ficino, Angelo Poliziano, Cristoforo Landino şi pe Pico della Mirandola. Filozofia platoniciană i-a permis să facă legătura între artă şi experienţa practică. Antichitatea n-a fost pentru el o colecţie de episoade şi de motive, ci un „cosmos istoric", adică un ansamblu organic, care l-a ajutat să realizeze un stil unitar, degajat de orice element pur decorativ.

Michelangelo a rămas toată viaţa legat de reprezentanţii umanismului platonician din Florenţa. În 1519 el a fost unul din semnatarii petiţiei adresate lui Leon al X-lea pentru aducerea la Florenţa a cenuşii lui Dante. Poet el însuşi a compus *in volgare*, adică în limba toscană, sonete de conciziunea şi adîncimea lui Shakespeare.

Scanned with OKEN Scanner

Arta supremă pentru Michelangelo era sculptura. El spunea că nu există idee pe care artistul să n-o poată întruchipa în marmură. Sculptura poseda, după el, puterea magică de a desprinde din materie statuia latentă pe care intuiţia a relevat-o artistului. Dar mîna trebuie să se pună la lucru pentru a sili materia să elibereze ideea şi aceasta cere un efort extraordinar. Contemporanii au notat înverşunarea cu care ataca marmura şi grija cu care căuta să ascundă efortul pentru a realiza o operă finită. Michelangelo a făcut din creaţia artistică o asceză, care cere toate sacrificiile şi care uneori nu lasă în urmă decît amărăciune şi tristeţe. Pentru Vasari, Michelangelo era artistul suprem trimis de providenţă pe pămînt. Dar însuşirile lui geniale — în primul rînd *la terribilità* — au fost contrabalansate de solitudinea interioară şi de izolarea dramatică. Un admirator l-a descris, în mijlocul marmurelor sale, copleşit de tristeţe, ca *Melancolia* lui Dürer. Primele sale opere, *Amor adormit* şi *Bacchus îmbătat*, sînt de inspiraţie păgînă. Pietà din catedrala Sfîntului Petru (1501) aparţine încă artei din secolul al XV-lea, prin draperia largă şi expresia Madonei, dar modelarea puternică a lui Cristos anunţă originalitatea autorului. În 1504, apare statuia uriaşă a lui *David*, care reprezintă tipul ideal al frumuseţii virile, mai presus de timp şi de loc. În aparenţă, atitudinea tînărului erou e stăpînită şi calmă ; dar fiecare muşchi e încordat, şi corpul întreg e gata de luptă.

În 1505, Iuliu al II-lea l-a însărcinat să-i construiască mormîntul în bazilica Sfîntul Petru, al cărei plan nici nu fusese încă întocmit. Michelangelo voia să ridice pe un postament uriaş o capelă care să adăpostească statuia şi mormîntul papii. Monumentul avea să fie împodobit cu atîtea statui, încît executarea lor ar fi ţinut toată viaţa artistului. Dar cuprins de teamă, întreţinută şi de adversarii lui Michelangelo, ca monumentul să nu-i aducă nenorocire, papa şi-a schimbat părerea şi l-a însărcinat pe Michelangelo cu decorarea *Capelei Sixtine* (1508—1512). După moartea lui Iuliu al II-lea, Michelangelo a reluat, în proporţii reduse, planul monumentului funerar, dar n-a putut executa decît doi sclavi, „prizonieri ai morţii", şi statuia colosală a lui *Moise*. Conducătorul poporului evreu e reprezentat pe tron într-o atitudine imobilă, dar clocotind de mînie. Coborît de pe Muntele Sinai, unde a comunicat cu Atotputernicul, el priveşte cu indignare abia stăpînită cetele de evrei idolatri. Fulgerele din privire, barba stufoasă şi agitată, muşchii încordaţi şi vinele umflate pe braţe, piciorul stîng aruncat înapoi, dau impresia unei forţe fizice şi morale supranaturale.

În 1520, Leon al X-lea l-a însărcinat să construiască, în *San Lorenzo*, capela funerară a familiei Medici. În 1531, pe timpul altui papă medician, Clement al VII-lea, Michelangelo termină statuile funerare ale lui Iulian şi Laurenţiu al II-lea Medici, reprezentaţi sub forme ideale şi aşezaţi în două firide. Deasupra sarcofagelor lor, cîte două figuri alegorice, reprezentînd Amurgul şi Aurora, Ziua şi Noaptea, „statuile deznădejdii lui".

Scanned with OKEN Scanner

Michelangelo a reprezentat forţa atletică sub toate formele ei, cînd liniştită şi stăpînă pe sine *(David)*, cînd clocotitoare şi gata de a izbucni *(Moise)*, cînd tristă şi meditativă *(Lorenzo al II-lea de Medici)*, cînd contractată pentru efort *(Giuliano)*, cînd copleşită de oboseală *(Sclavii)*, cînd deznădăjduită *(Noaptea)*, cînd fulgerătoare *(Isus)*. El a ridicat la apogeu geniul sculptural al florentinilor şi a contopit într-o formă neîntrecută cele două tendinţe fundamentale ale Renaşterii : cultul frumuseţii corporale şi pateticul religiei creştine care divinizează suferinţa.

Cu toată superioritatea ei necontestată, arta italiană n-a fost primită fără rezerve de popoarele occidentale. Faza mai înapoiată a civilizaţiei lor şi rezistenţa tradiţiilor naţionale reduc influenţa italiană la motive ornamentale care nu transformă fondul stilului tradiţional. În Portugalia, arabescurile se combină cu ornamentaţia gotică aleasă din fauna şi flora marină, iar Spania, cu toate posesiunile ei italiene, rămîne credincioasă tradiţiei medievale. Cele mai de seamă opere ale sculpturii germane *Tabernacolul Sfîntului Laurenţiu* de Adam Kraft şi *Mormîntul Sfîntului Sebald* de Peter Vischer, sînt de inspiraţie gotică, fără legătură cu arta italiană.

Scanned with OKEN Scanner

CAPITOLUL X

RENAŞTEREA ARTISTICĂ
PICTURA[1]

Ogni dipintore dipinge sè
LEONARDO DA VINCI

Dintre toate artele Renaşterii, pictura e cea mai specific modernă, fiindcă artiştii s-au exprimat în ea mai direct şi mai complet şi fiindcă influenţa antichităţii a fost şi mai redusă decît în domeniul arhitecturii şi sculpturii.

Originea florentină a picturii moderne, acceptată ca o dogmă de la Vasari pînă la Burckhardt, e azi viu contestată. La Roma, pictura atinsese în secolul al XIII-lea, sub influenţa artei protocreştine descoperite în catacombe, un înalt grad de perfecţiune. Creştinii din primele secole (I—IV) s-au servit de arta antică, alexandrină şi romană, pentru nevoile cultului lor. Catacombele din jurul Romei, de la Ostia şi Neapole, au păstrat fresce care reproduc nu numai stilul şi tehnica artei păgîne, ci şi temele şi motivele ei decorative. Repertoriul artei funerare romane, mai ales cel al sarcofagelor, a fost utilizat pentru ilustrarea învăţăturilor creştinismului. Mitologia greco-romană a fost adaptată la învăţătura creştină. Prometeu a fost identificat cu Dumnezeutatăl, Orfeu cu Cristos. Pastorala antică a furnizat elementele temei Bunului Păstor, iar scenele de banchet s-au transformat în agapele primilor creştini. Frescele catacombelor au păstrat diferite embleme : peştele — simbol al lui Isus Cristos, porumbelul — emblema vieţii veşnice, ramura de măslin — simbol al păcii etc.

Stilul acestor fresce, care se exprimă doar prin cîteva pete de culoare, e sărac. Dar unele figuri, ca *Apostolii* din hipogeul Aurelienilor şi *Madona cu copilul* din cimitirul de la Ostia, anunţă arta monumentală creştină.

---

[1] B. Berenson, *Pitture italiane del Rinascimento*, Milano, 1936 ; P. D'Ancona, *Les primitifs italiens du XI-e au XIII-e siècle*, Paris, 1935 ; L. Venturi, *La Peinture italienne*, 3 vol., Paris, 1950—1952 ; M. Meiss, *Painting in Florence and Siena after the Black Death*, Princeton, 1951 ; K. Clark, *Florentine Painting, XVth Century*, London, 1947 ; E. Carli, *La Peinture siennoise*, Paris, 1955 ; M. Valsecchi, *La Pittura veneziana*, Milano, 1954 ; F. Bérence, *Raphaël ou la puissance de l'esprit*, Paris, 1936 ; Idem, *Léonard de Vinci, ouvrier de l'intelligence*, Paris, 1945 ; S. Bettini, *Botticelli*, Bergamo, 1944 ; A. Chastel, *Léonard de Vinci par lui-même*, Paris, 1952 ; E. Mâle, *L'art religieux de la fin du Moyen âge en France. Etude sur l'iconographie du Moyen âge et sur ses sources d'inspiration*, Paris, 1925 ; K. Tolnay, *La volta della Capella Sixtina*, în „Bolletino d'Arte", XXIX, 1935/1936 ; E. Panofsky, *Albrecht Dürer*, 3 ed., Princeton, 1848 ; Peter et Linda Murray, *L'art de la Renaissance*, Paris, 1964.

Scanned with OKEN Scanner

În aceste fresce artiştii, din secolul al XIII-lea au descoperit valoarea persoanei umane, zeificată de mitologia păgînă, sub forma frumuseţii fizice. Exemplele artei protocreştine au încurajat reacţiunea împotriva procedeelor artei bizantine: frontalitatea figurilor, schematizarea formelor, rigiditatea corpurilor uscate, fixitatea privirii şi lipsa de expresie a fizionomiei, dispoziţia verticală a ansamblurilor picturale, reproducerea ierarhiei morale şi sociale în cadrul compoziţiei, înlocuirea reliefului prin scheme lineare şi prin fibre de culoare.

La începutul secolului al XIII-lea, forma predominantă în arta italiană era cea bizantină, care-şi menţinuse autoritatea şi în cadrul vieţii comunale. Dar lumea nouă a oraşelor se introduce în iconografie şi, prin o anumită valorificare a concretului, anunţă zorile unei noi concepţii artistice. Marile construcţii publice din secolul al XIII-lea favorizează această transformare, cu toate că picturile murale erau încă didactice, urmărind să instruiască, nu să placă. Primul simptom de declin al interesului pentru supranatural îl oferă efortul de a reproduce în pictură corporalitatea materială a figurilor. Sub influenţa franciscanismului, duioşia şi umanitatea iau locul maiestăţii divine a figurilor. Crist al durerilor se substituie lui Crist al gloriei şi e înţeles ca om, nu ca divinitate. În iconografia Maicii Domnului se introduce gestul matern al gingăşiei feminine în locul solemnităţii din vechile fresce.

La sfîrşitul secolului al XIII-lea apar la Roma trei pictori: Jacopo Torritti, Pietro Cavallini şi Filippo Rusuti, care pot fi consideraţi ca precursori ai Renaşterii.

Torritti atenuează formele bizantine, fără să iasă din ele. Figurile lui sînt menţinute într-un spaţiu abstract, dar cu un simţ constructiv foarte decis. Mozaicurile lui din San Giovanni in Laterano sau din Santa Maria Maggiore (1291—1295) conciliază stilul hieratic bizantin, atenuat la maximum, cu unele gesturi reale ale mîinilor, cu o anumită perspectivă în aranjarea faldurilor veşmintelor şi cu o grijă a amănuntului, transpus într-o culoare de o mare fineţe cromatică.

Mozaicurile lui Pietro Cavallini din Santa Maria şi Santa Cecilia, în Trastevere (cartier muncitoresc situat „dincolo de Tibru"), din aceeaşi epocă, vădesc un progres şi mai pronunţat în stăpînirea mijloacelor necesare pentru reproducerea veridică a lumii reale. Cavallini construieşte forma fără ajutorul liniei, prin puternice mase de culoare care se întunecă şi se luminează, fără contraste bruşte. Fuziunea masei de culoare şi realizarea formei prin culoare, fără desenul conturului, considerate ca o mare invenţie a secolului al XV-lea, se regăsesc în formă embrionară la Cavallini. Dar ordonanţa sintactică generală e încă de tip antic. În scenele Noului Testament, Cristos se ridică maiestuos ca un „Jupiter Creştin". Elevul acestor doi mozaicari, Filippo Rusuti, marchează trecerea de la arta pontificală romană la arta seneză şi florentină.

Scanned with OKEN Scanner

1. ŞCOALA FLORENTINA

Tendinţa spre valorificarea concretului prin laicizarea iconografiei creştine şi prin trecerea de la grafia bizantină la plasticitatea Renaşterii, prin punerea în valoare a corporalităţii lumii materiale, se manifestă în principalele oraşe ale Toscanei : la Pisa, Lucca, Florenţa, Siena şi Arezzo. Membrii familiei Berlinghieri din Pisa, Deodato Orlando din Lucca, Margaritone din Arezzo şi Guido din Siena manifestă limpede voinţa de a dramatiza figurile bizantine şi de a modela culoarea, chiar dacă nu pot ieşi din tiparele tradiţiei bizantine.

Siena a dat primul pictor de geniu care poate fi considerat ca precursor al Renaşterii, pe *Duccio di Buoninsegna* (circa 1260—1319). El a pictat, pentru catedrala din Siena, icoana Maicii Domnului (numită *Maestà*), pe care mulţimea a condus-o în procesiune solemnă de la atelierul artistului la catedrală.

La sensul compoziţiilor grandioase, Duccio adaugă un sentiment larg al liniei. Figurile lui adoptă ritmul unduios al artei gotice, cu mantiile vălurind, cu o ritmică vioaie, pe cînd viziunea formelor anatomice este a stilului nou, pline de corporalitate. Episoadele Evangheliei sînt scene care le actualizează. Deşi legat prin mii de fibre de trecut, Duccio manifestă tendinţa conştientă de a se elibera de canoanele artei bizantine, de viziunea verticală a compoziţiei sugerînd lumea transcendentală, şi de a exprima o lume sensibilă mai densă şi mai concretă. În formarea viziunii picturale a Renaşterii, arta lui Duccio marchează o dată importantă.

Duccio a fost mult timp confundat cu marele pictor florentin, Cenno di Pepo, zis *Cimabue* (circa 1260— 1318). Ca şi alţi pictori din *Ducento*, Cimabue a fost înainte de toate mozaicar. Iconografia şi ordonanţa figurilor lui sînt de origine bizantină. Dar tradiţia se îmbină la el cu inovaţia. În *Madonna* de la *Uffizi*, măreţia simplă, grafia largă şi practica ondulaţiilor ornamentale, care îmbină în curbe elegante corpul îngerilor, continuă tradiţia bizantină. Dar distribuirea îngerilor în jurul tronului Fecioarei Maria nu se mai face după vechiul procedeu coral, ci după noua logică spaţială, aproape perspectivală. Profunzimea spaţială e accentuată de contrastele aspre de lumină şi, în acest spaţiu, prin gesturi sobre, artistul sugerează sentimente vii.

Icoana aceasta, ca şi a lui Duccio, era purtată în procesiuni solemne, însoţită de aclamaţiile mulţimii, „care nu saluta în ea o icoană făcătoare de minuni, ci primăvara geniului florentin“ [2].

Gloria lui Cimabue a fost, după Dante [3], întunecată de *Giotto de Bondone*

---

[2] H. Focillon, *Art d'Occident. Le Moyen âge roman et gothique*, Paris, 1938, p. 255.

[3] Crezu-n pictur-a fi şi Cimabue / Stăpîn a tot, şi-n umbră e rămasă / Azi faima lui, de Giotto cel ce suie. *Paradisul*, XI, 94—95.

Scanned with OKEN Scanner

(1266—1337). După o legendă, consemnată de Vasari, Giotto ar fi fost descoperit de Cimabue care l-a văzut desenînd pe o piatră oile pe care, tînăr cioban, le păştea. Sensul acestei legende e că talentul lui Giotto îşi trăgea seva, care a reînnoit pictura, din forţa creatoare a poporului.

În arta lui Giotto se întîlnesc cele trei curente predominante pînă atunci : tradiţia populară, arta bizantină şi stilul pontifical roman, la care Giotto adaugă vioiciunea expresiilor, sensul spaţial al volumelor şi puternica viziune a corpului omenesc.

La începutul secolului al XIV-lea, pe la 1305, din însărcinarea unui cetăţean bogat, cu numele Enrico Scrovegni, Giotto a împodobit pereţii bisericii *Santa Maria dell'Arena* din Padova cu 37 de fresce reprezentînd episoade din viaţa Fecioarei Maria şi a lui Cristos. Aceste fresce sînt cele mai vechi monumente ale artei italiene care au dus la Renaştere. Frescele din San Francesco d'Assisi, care-i sînt atribuite de Vasari, îi sînt contestate de unii, iar din operele din tinereţe, executate la Roma, nu ne-au rămas decît fragmente. Or, în frescele din Capella dell'Arena, arta lui Giotto se prezintă în toată strălucirea şi originalitatea. Contemporanii au fost frapaţi mai ales de naturaleţea reprezentării.

Vasari atribuie lui Giotto meritul de a fi rupt cu stilul bizantin şi de a fi creat o artă nouă, întemeiată pe observarea naturii. „Naturismul", care va constitui nota dominantă a picturii şi sculpturii din secolul al XV-lea, nu ajunge însă să definească stilul lui Giotto nici în raport cu arta bizantină, nici în raport cu cea gotică. În *Nunta de la Cana,* circiumarul, masa, farfuriile, vasele cu vin au o înfăţişare de autenticitate neîndoielnică ; în *Întîlnirea de la Poarta de Aur,* cetatea Ierusalimului e un castel florentin, cu zidurile şi crenelurile lui caracteristice ; în frescele de la Santa Croce, rasa, crucea, steagul călugărilor evocă imaginea fidelă a unui interior de mănăstire medievală. Astfel de elemente realiste se găsesc în număr mult mai mare în arta gotică ; e destul să aruncăm o privire asupra frescelor din Capella dell'Arena, pentru a ne convinge că redarea fidelă a realităţii n-a fost scopul artei lui Giotto. Cînd natura subiectului sau a compoziţiei nu reclamă astfel de elemente, Giotto nu se sinchiseşte de exigenţele naturismului. De pildă, sala în care se ţine nunta e prea îngustă pentru numărul personajelor ; colibele sînt imposibil de locuit, copacii şi munţii se reduc la indicaţii prea sumare ; figurile sînt încă prea regulate şi prea tipice, pentru a da impresia de portrete ; corpul prea inarticulat, atitudinile prea ţepene şi îmbrăcămintea prea largă.

Aceste calităţi şi defecte se regăsesc la toţi pictorii din timpul său. Nu prin ele se distinge Giotto. „Naturismul" pictorului florentin e de esenţă mai subtilă şi mai complexă. Giotto a dat senzaţia de real şi a deschis o nouă eră în istoria picturii europene printr-un nou principiu de compoziţie : prin interdependenţa scenică a personajelor. În arta medievală, principiul după care figurile erau orînduite într-un tablou era adiţional : scene diferite ale acţiunii sînt înşirate una după alta într-o dezordine care ia compoziţiei orice claritate.

Scanned with OKEN Scanner

La Giotto, figurile sînt dispuse ca niște actori care ar juca pe scenă o piesă în fața pictorului. Din aplicarea acestui principiu decurg o seamă de consecințe, care explică inovațiile revoluționare ale lui Giotto.

Mai întîi, obiectivizarea relațiilor dintre artist și subiectul tabloului. Artistul medieval putea combina liber elementele compoziției, independent de un punct de observație sau de o idee dominantă. Giovanni Pisano a înfățișat la amvonul de la Pisa *Batjocorirea lui Iisus* prin o serie de scene diferite, în care figurile sînt îngrămădite atît de strîns unele lîngă altele și unele deasupra altora, încît, cu toată plasticitatea figurilor, unitatea naturală a elementelor cuprinse în spațiu nu se mai poate distinge. Artistul se mulțumește să evoce episodul biblic al judecării și batjocoririi lui Isus fără să caute a distribui personajele într-o ordine inteligibilă pentru spectator.

O altă inovație fundamentală constă în așezarea figurilor în spațiu. Arta medievală căuta să ia figurilor orice materialitate și să reprezinte figurile dezlipite de tot ce e pămîntesc. Pentru prima oară de la antichitate, figurile lui Giotto sînt așezate cu picioarele ferm pe pămînt, ceea ce nu s-a putut obține decît prin sublinierea volumului și masei. Astfel, efectul tridimensional a dobîndit importanța unei probleme artistice fundamentale. Reprezentarea volumului în jurul căruia circulă aerul și legătura figurilor cu mediul înconjurător vor constitui obiectul principal al cercetărilor artiștilor florentini din *Quattrocento*.

În sfîrșit, Giotto a făcut din organizarea spațiului în care sînt cuprinse figurile, adică din corelația naturală dintre spațiu și personaje, o normă fundamentală a compoziției picturale.În tablourile lui Giotto, acțiunea constituie o parte integrantă a spațiului în care ea se desfășoară. În episoadele care se petrec în spațiul liber peisajul servește totdeauna ca scenă elementelor reprezentate ; în episoadele reprezentate în spațiu închis, interiorul e coordonat cu figurile ca factor compozițional [4].

Giotto a pus picturii obiective de cercetare care nu vor fi realizate decît în secolul al XV-lea. El a dat acestor probleme o soluție care nu putea fi decît parțială, dar a fixat programul întregii evoluții a picturii moderne, care nu va fi înțeles și realizat decît la un secol după moartea sa.

Giotto înfățișează un singur moment al acțiunii și-l expune, cu simplitatea și claritatea unei tragedii antice, pentru un spectator care l-ar privi dinafară. Normele compoziției lui nu se întemeiază pe o concepție teologică, ci pe relațiile naturale dintre lucruri și pe legile obiective care rezultă din observație și experiență. Figurile sînt distribuite în funcție, nu de o idee transcedentală, ci de rolul jucat în episodul care formează subiectul tabloului. Scena e compusă după un ideal de adevăr dramatic, volumele luminoase și întunecate formează arabescuri armonioase, iar liniile sînt reduse la esențial, încît ochiul poate prinde imediat semnificația dramei.

[4] Max Dvörak, *Geschichte der italienischen Kunst*, vol. I, pp. 15—17.

Scanned with OKEN Scanner

Grupurile sînt constituite astfel încît să confere figurilor însemnate maximum de plasticitate. În evul mediu, figurile erau proiectate pe o suprafaţă plană şi dădeau impresia unor umbre ce plutesc în aer. Giotto redă figurilor volum şi greutate. Figurile lui sînt încă primitive, distribuite pe o fîşie îngustă de pămînt, dar fiecare constituie un corp autonom şi material, care nu mai e nici umbră plutitoare, nici masă inertă, ci organism viu.

Pentru a da iluzia volumului, Giotto a trebuit să organizeze spaţiul cu trei dimensiuni care să exprime relieful plastic al personajelor. Prin gradaţii de lumină şi de culoare, el a izbutit să dea iluzia profunzimii şi a reliefului. O frescă a lui Giotto e o construcţie intelectuală, în sensul că ne apare ca rezultat al analizei raporturilor omului cu lumea externă.

La aceste calităţi formale, Giotto adaugă o profundă intuiţie a mişcărilor sufleteşti. Invenţia lui porneşte totdeauna de la un moment sufletesc care determină distribuţia, forma, atitudinea şi expresia personajelor. În *Cina cea de taină*, elementul istoric reprezentativ (vestirea trădării lui Iuda) este exclus şi scena se reduce la o masă de camarazi, printre care Isus se evidenţiază. Dar scena e învăluită într-o atmosferă de blîndeţe divină. Giotto reprezintă stări sufleteşti impresionante prin simplitatea şi intensitatea lor. Personajele lui nu urmăresc să ilustreze momentele revelaţiei şi învăţăturile bisericii ; gîndurile şi voinţa lor sînt îndreptate spre pămînt şi faptele lor se justifică, nu prin intervenţia providenţei, ci prin ceea ce se petrece în sufletul lor.

În momentul în care limba toscană triumfă în literatură şi Dante pune bazele unei culturi specific italiene, Giotto secularizează pictura, atribuindu-i ca scop reprezentarea omului în existenţa lui pămîntească.

Dar arta monumentală şi măreaţă a lui Giotto, simţul lui spaţial şi puternica lui viziune despre corpul omenesc n-au întîlnit înţelegere, şi pictura imediat următoare nu i-a continuat tendinţele inovatoare. Urmaşii lui au pierdut contactul fecund cu realitatea. Descoperirile lui Giotto au fost atenuate sau înăbuşite în cursul secolului al XIV-lea de influenţa goticului francez şi de tendinţele spiritualiste ale artei bizantine. Figurile zvelte şi vaporoase, caracteristice prin linearitatea abstractă şi decorativă, care dizolvă unitatea stilistică şi relieful plastic al compoziţiei, apar din nou şi se manifestă cu deosebită claritate şi forţă în pictura de la Siena şi de la Verona.

Şcoala seneză a păstrat concepţia mai mult decorativă decît dramatică a picturii bizantine şi a cultivat cu predilecţie gustul oriental pentru costumele fastuoase, simţul armoniilor subtile, înclinarea spre scenele patetice ale artei bizantine. Artistul reprezentativ al acestei direcţii e *Simone Martini* (1284—1344), cel mai gotic dintre pictorii Italiei. El a creat o artă elegantă, convenţională şi curteană, care evită zbuciumul pasiunilor şi febra cunoaşterii şi subordonează totul semnificaţiei ornamentale. El acordă o atenţie deosebită culorii, a cărei strălucire creează o atmosferă feerică de poezie şi mister. Pic-

Scanned with OKEN Scanner

tura lui vrăjeşte, îndeamnă la visare, provoacă nostalgia fericirii cereşti, dar nu spune nimic despre om şi despre natură. Oricît de seducătoare ar fi, arta lui constituie un regres faţă de cea a lui Giotto.

Sentimentul naturii, al realităţii obiective face un anumit progres în opera fraţilor *Pietro* şi *Ambrogio Lorenzetti*, care combină formele elegante ale artei seneze cu realismul clasic al lui Giotto şi dau o importanţă deosebită povestirii. Ei evocă peisajul toscan, cu zidurile Sienei, cu un port părăsit, cu o capelă sau o mănăstire, cu colţul unei podgorii. În madonele lor, cei doi fraţi au izbutit, continuînd tradiţia frescei mai curînd decît a miniaturii, să exprime o demnitate plină de rezervă, o mîndrie în care se poate întrevedea o inspiraţie franciscană. Pietro a înfăţişat patimile lui Cristos pe pereţii bisericii din Assisi, iar Ambrogio a expus în palatul comunal din Siena efectele *Guvernului bun* şi ale *Guvernului rău*. Chiar şi la Siena, unde tradiţia s-a dovedit mai refractară inovaţiilor, arta se îndepărtează de temele biblice şi se apropie de realitatea de toate zilele.

După ciuma neagră din 1348, care a decimat şi populaţia Italiei, obsesia morţii a pus stăpînire pe sufletul oamenilor şi şi-a găsit expresia în opera celui mai important artist din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, Andrea Orcagna (activ între 1344 şi 1368). El a reprezentat la Santa Maria Novella din Florenţa teme din programul ecleziastic care exprimă sentimentul general de teamă de moarte (*Înălţarea Fecioarei Maria, Judecata din urmă, Triumful morţii*). Acelaşi subiect e tratat în *Triumful morţii* din Campo Santo (cimitirul) de la Pisa, într-o viziune plină de tragism şi sarcasm, unde ideea de egalitate e sugerată prin putreziciunea cadavrelor, indiferent de veşmintele bogate sau sărace în care sînt învelite. Dar pierderea independenţei politice şi a puterii economice a Sienei împiedică arta seneză de a se reînnoi, şi, la sfîrşitul secolului al XIV-lea, această artă începe să decadă.

În relaţii strînse cu apusul şi cu nordul Europei, Verona a creat un stil original, combinînd naturismul nordic cu formulele seneze. Reprezentantul cel mai de seamă al acestei şcoli a fost *Pisanello* (1377—1455), care a lăsat un carnet întreg cu schiţe de oameni, animale şi plante, desenate după natură şi menite să-i îmbogăţească tablourile. Procedeul lui Pisanello dovedeşte că raportul artistic cu natura s-a schimbat : materia artei nu o mai formează revelaţia adevărului universal, ci observarea personală şi directă a naturii, cu aceeaşi contradicţie internă ca a giottiştilor, care urmăreau să redea imaginea realităţii nu prin reproducerea fidelă a obiectelor materiale, ci prin abstracţii artistice în care introduceau elemente naturale. Rezultatul a fost o serie de opere în care observaţiile realiste serveau să producă nu impresia realităţii, ci efecte teatrale.

Scanned with OKEN Scanner

Prin urmare, după primele manifestări de realism şi de clasicism, perceptibile în arta şi literatura de la începutul secolului al XIV-lea, se resimte o reîntoarcere la procedeele tradiţionale ale artei medievale, de tendinţă transcendentală, de preţiozitate ostentativă şi de rafinament cavaleresc, care împiedică dezvoltarea deplină a germenilor Renaşterii, anunţată de Giotto.

Noul în arta Renaşterii nu triumfă decît după primul sfert al secolului al XV-lea, cînd Masaccio, fraţii Hubert şi Jan van Eyck în pictură şi Donatello în sculpură izbutesc să învingă definitiv tradiţia gotică şi să întemeieze reprezentarea artistică pe un nou criteriu de adevăr şi de realism.

Inovaţia capitală, care stabileşte o linie de demarcaţie între arta medievală şi arta Renaşterii e realizarea dimensiunii a treia, adică capacitatea de a reda, pe de o parte volumul, iar pe de alta spaţiul, distanţa, perspectiva, într-un cuvînt plasticitatea obiectelor materiale şi a corpului omenesc, deopotrivă cu structura lumii văzute.

Această inovaţie a fost rezultatul unor lungi cercetări şi experienţe şi realizarea ei coincide cu gradul de maturitate pe care gîndirea laică îl atinsese în umanism. Prin aplicarea noilor procedee, fraţii van Eyck şi Masaccio au obţinut opere superioare faţă de tot ce se făcuse pînă atunci, încît o întoarcere la trecut nu a mai fost cu putinţă.

Se ştie că Ţările de Jos au găsit în opera fraţilor *Hubert* şi *Jan van Eyck* expresia desăvîrşită a credinţelor, a obiceiurilor, a bogăţiilor exterioare şi prima imagine a cerului, a aerului, a pămîntului, a corpurilor în formele şi culorile lor adevărate. Dacă ei nu au inventat pictura în ulei, cunoscută încă din secolul al XII-lea, au perfecţionat tehnica şi au dat culorilor mai multă strălucire şi intensitate. Ei au creat o artă nouă, au fixat un stil şi au produs opere nepieritoare.

În *Mielul Pascal,* început de Hubert în 1420 şi terminat de Jan în 1432, arta flamandă a atins dintr-o dată un înalt grad de perfecţiune. În jurul *Mielului Pascal,* simbol al izbăvirii, aşezat pe un altar, în mijlocul unei cîmpii înflorite, se grupează îngerii îmbrăcaţi în alb, apoi la stînga profeţii care au anunţat pe Cristos, învăţaţii şi înţelepţii care au presimţit adevărul revelaţiei, iar la dreapta apostolii şi mulţimea servitorilor lui Cristos, preoţi, episcopi, papi, în odăjdii bogate, în fine şirul nesfîrşit al creştinilor. Criticii nu au izbutit să determine partea fiecăruia dintre cei doi fraţi. E probabil că Hubert a conceput planul general şi a executat figurile principale, pe *Dumnezeu-tatăl,* pe *Fecioara Maria,* pe *Adam şi Eva,* care au fixat tipul feminin şi masculin dezvoltat mai tîrziu de fratele său Jan în nenumărate portrete, ca al *Soţilor Arnolfini,* al canonicului *Van der Paele,* al *Omului cu garoafa* şi în *Portretul unui necunoscut* de la Muzeul de artă din Bucureşti. Fără nici o preocupare de un tip ideal, Jan van Eyck reprezintă în aceste portrete tipuri umane, mai

Scanned with OKEN Scanner

ales tipuri virile aparţinînd tuturor claselor societăţii. El a pus mai mult adevăr în expresia feţei, mai multă umanitate în fizionomie, mai mult lux, mai multă realitate în redarea locuinţelor, stofelor şi argintăriei. Dar, mai ales, el a realizat perspectiva, introducînd peisajul, aerul liber, priveliştea cîmpiilor înflorite, a orizontului albastru şi a coborît visurile şi aspiraţiile transcendentale la realităţile pămînteşti. Cu toate acestea, sinceritatea desăvîrşită, intensitatea senzaţiilor primite de la lumea externă şi execuţia îngrijită dau operelor lui Van Eyck o poezie, o idealitate şi o transparenţă extraordinară. În acelaşi timp, el redă lucrurilor ceea ce au mai de preţ. Ţesături bogate, perle şi aur, catifea şi mătase, marmură şi metale cizelate — tot ceea ce prezintă valoare în ochii burgheziei flamande — sînt redate cu lux şi rafinament. Pictura rivalizează cu arta argintarilor, gravorilor şi smălţuitorilor.

O revoluţie de aceeaşi însemnătate a realizat la Florenţa *Masaccio* (1401—1428). Opera lui se reduce la cîteva fresce zugrăvite în capela Brancacci din biserica Santa Maria del Carmine, dar aceste fresce au servit ca model întregii picturi florentine din secolul al XV-lea. În *Adam şi Eva,* alungaţi din rai, şi în *Istoria Sfîntului Petru,* Masaccio nu s-a dovedit numai stăpîn pe toate mijloacele de expresie ale artei din timpul său, ci a dat o nouă soluţie problemei spaţiului. Relieful puternic al nudului în *Adam şi Eva,* accentuat prin clar-obscurul atmosferei, mişcarea grea şi apăsătoare a corpului şi expresia de remuşcare şi ruşine fac din această frescă un triumf al realismului. Figurile lui Masaccio, modelate sculptural, precis delimitate şi solid aşezate pe pămînt, nu mai fac impresia de siluete sau de umbre proiectate pe pînză, ci de volume care trezesc în privitori senzaţii tactile şi în jurul cărora circulă aerul. Înrudirea lui spirituală cu Donatello e frapantă. Corpul şi îmbrăcămintea personajelor din *Plata tributului* nu mai constituie o singură masă, ci dobîndesc o existenţă aparte şi independentă. Îmbrăcămintea apasă efectiv asupra umerilor şi rostul ei nu mai e de a ascunde, ci de a sublinia funcţia fiecărui organ, iar corpul nu mai e un element a cărui valoare rezultă din rolul ce-l joacă în compoziţie, ci un sistem autonom de forţe care domină materia. Sentimentul acesta a inspirat o nouă formă de interpretare a figurii omeneşti şi un nou principiu de compoziţie. Compoziţia îşi găseşte principiul de unitate în voinţa liberă a personajelor, nu în evenimentul istoric sau într-o idee abstractă. Giotto dizolvase grupul din tablourile medievale în elemente individuale. Masaccio a regrupat elementele individuale în grupuri care se comportă ca unităţi obiective. În *Plata tributului,* Masaccio reprezintă pe Isus poruncind apostolului Petru să plătească tributul publicanilor. Scena e împărţită în trei părţi, formînd un fel de triptic : în centru, Isus, înconjurat de apostoli, ordonă Sfîntului Petru să plătească tributul cerut ; la stînga, Sfîntul Petru scoate galbenul din gura unui peşte, iar în scena din dreapta îl întinde publicanului. Compoziţia, judecată din punct de vedere modern, cuprinde greşeli. De pildă, Sfîntul Petru e

Scanned with OKEN Scanner

reprezentat, ca în tablourile medievale, de trei ori, în trei roluri deosebite. Cu toate acestea, unitatea compoziţiei se impune irezistibil prin actul de voinţă al lui Isus care stăpîneşte situaţia şi determină toate momentele acţiunii.

Spaţiul în care evoluează personajele e construit după norme obiective. Peisajul e mai natural şi mai în acord cu experienţa, iar perspectiva mai adîncă. Dar legătura dintre persoanele reprezentate şi mediul împrejmuitor a slăbit. Peisajul, strict subordonat la Giotto ideii generale, a dobîndit la Masaccio o existenţă autonomă, care se opune grupului de personaje. Spaţiul şi omul sînt tratate ca probleme estetice independente, cu precădere vădită în favoarea omului. Restabilirea armoniei dintre aceste două elemente va fi realizată abia de Leonardo da Vinci, aproape un secol mai tîrziu.

Masaccio a murit tînăr (la 27 de ani), fără să fi putut da toată măsura talentului său. Cu toate acestea, opera lui reprezintă efortul maxim al picturii florentine din secolul al XV-lea de a reduce lumea la măsura omului şi a făcut posibilă cuceririle decisive care aveau s-o separe şi de arta gotică şi de tradiţia bizantină.

Revoluţia săvîrşită de Masaccio în redarea volumului şi în soluţia compoziţiei n-a fost înţeleasă imediat şi o serie de artişti ca Fra Angelico, Filippo Lippi, Gentile da Fabriano, chiar şi Benozzo Gozzoli, au continuat să rămînă fideli tradiţiei gotice cu mici concesii făcute giottismului. *Fra Angelico* (1387—1455) a zugrăvit pe pereţii mănăstirii San Marco, al cărei stareţ era, fresce reprezentînd episoade din viaţa Fecioarei Maria *(Buna vestire, Încoronarea)*, a lui Isus şi a sfinţilor, totul într-un stil ideal. Deşi a cunoscut forma corpului uman şi modul de a reprezenta spaţiul, Fra Angelico n-a dus mai departe explorările lui Masaccio. El a rămas credincios spiritului medieval pentru care problemele evlaviei şi ale edificării morale erau mai importante decît cele ale artei.

Fra Filippo Lippi (1406—1469) a realizat o sinteză între Masaccio, pe care l-a văzut pictînd la Carmine, şi Fra Angelico care l-a încîntat prin suavitatea sentimentelor personajelor sale. *Domenico Veneziano* (mort în 1461), care a aplicat la Florenţa tehnica uleiului, i-a revelat sensul culorilor, transparente, calde şi strălucitoare. *Încoronarea Fecioarei* (1447) e o capodoperă, prin expresivitatea figurilor, prin volumele sculpturale şi prin graţia atitudinilor.

Dar sub influenţa lui Masaccio tot mai bine înţeles şi a progreselor spiritului laic în filozofie, ştiinţă şi literatură, pictura se emancipează de sub autoritatea bisericii şi se pune în serviciul culturii laice cu toate cuceririle spiritului de observaţie. Cultul antichităţii pune la dispoziţia artiştilor temele mitologiei păgîne.

În acelaşi timp se răspîndeşte şi în Italia pictura în ulei, care permite redarea amănuntului caracteristic şi adîncirea spaţiului şi conferă tonurilor vibraţie şi

Scanned with OKEN Scanner

transparenţă. În sfîrşit, înlocuirea panoului de lemn cu pînza măreşte mobilitatea tabloului, care poate fi transportat după dorinţa amatorului.

Aceste resurse permit artiştilor, orientaţi spre observarea naturii, să redea mai complet realitatea imediată. Pictura descoperă peisajul. Florenţa, cu turnurile bisericilor şi cu chiparoşii grădinilor ei, pătrunde în tablou, ca un cadru de viaţă şi ca un element de frumuseţe.

Dar geniul florentin nu se mulţumeşte să observe natura. Datele observaţiei devin materie de reflecţie pentru el. El caută să stabilească legile care guvernează viaţa şi societatea şi cărora pictura trebuie să se conformeze. „Pictura nu-i interesantă, spunea *Alessio Baldovinetti,* decît în măsura în care pune probleme ştiinţifice de rezolvat". Nudul (anatomia), proporţiile, mişcarea, perspectiva, clar-obscurul sînt principalele probleme pe care şi le pun artiştii, mai ales în Florenţa. *Puolo Uccello* stabileşte regulile perspectivei geometrice şi le aplică în pictură, urmărind schimbările produse în forma şi dimensiunile obiectelor de variaţiile unghiului de vedere şi ale distanţei. *Antonio Pollajuolo* şi *Andrea Verrocchio* urmăresc pe cadavre structura muşchilor, forma oaselor şi direcţia mănunchiurilor de tendoane. Tradiţia pretinde că *Luca Signorelli,* pentru care totul, chiar şi infernul, se reducea la corpul uman, pierzînd un fiu prea iubit, i-a disecat corpul şi i-a desenat muşchii ca să-i păstreze o amintire cît mai fidelă. El a pictat şi nuduri de îngeri. *Benvenuto Cellini* spunea că „vertebrele sînt minunat de frumoase" şi simţea o deosebită plăcere desenîndu-le. „Important e, spunea L. B. Alberti, să cunoşti numărul oaselor şi muşchilor şi jocul nervilor... Nici cea mai mică articulaţie să nu înceteze de a-şi îndeplini funcţia". Evul mediu condamnase disecţia ca o nelegiuire. Nu toţi artiştii din secolul al XV-lea practică în mod sistematic studiul anatomiei, dar mulţi din ei sînt preocupaţi să o redea şi pregătesc calea lui Leonardo da Vinci şi Michelangelo, care se vor servi de anatomie pentru a descoperi înăuntrul corpului neînsufleţit „secretul formelor plastice şi al mişcărilor".

Pe lîngă structura corpului, artiştii Renaşterii au avut şi preocuparea de a stabili legea proporţiilor umane. Studiul se întemeiază pe ideea că frumuseţea vie a corpului uman e rezultatul solidarităţii şi armoniei tuturor părţilor componente. L. B. Alberti lua măsura şi proporţiile celor mai frumoase modele, convins că frumuseţea ideală rezultă din selecţia şi îmbinarea elementelor celor mai desăvîrşite. Procedeul ar fi dus la manierism, dacă nu ar fi fost corectat printr-o strictă aderenţă la natură.

Frumuseţa unui corp de proporţii armonioase nu apare în toată plenitudinea ei decît atunci cînd corpul e reprezentat în acţiune. Artiştii florentini au fost iniţiatori şi maeştri şi în acest domeniu. A descoperi legile mişcării însemna pentru ei a surprinde forma pe care o generează acţiunea. Ei au ştiut să însufleţească chiar şi figurile nemişcate, ca în *Plata tributului* de Masaccio. Dar ceea ce-i ispiteşte mai ales e instantaneul formei umane, în gest, în mers, în dans, fiindcă a reprezenta actul în momentul culminant fără a-l opri e triumful

Scanned with OKEN Scanner

artei desenului. Venera lui Botticelli, în picioare pe o scoică alunecînd pe mare, în voia valurilor, e triumful acestui principiu.

Scopul suprem al picturii Renaşterii e cucerirea dimensiunii a treia. Ea era indispensabilă chiar şi numai pentru a putea reda volumul corpului uman. Dar preocuparea dominantă a acestor pictori e perspectiva lineară care le permite să reconstituie mediul în care se mişcă personajele. Aplicînd principiile geometriei spaţiale, ei nu au creat numai iluzia depărtărilor nemărginite, jalonînd distanţa, sugerînd adîncimea şi marcînd linia orizontului ; ei au organizat spaţiul şi i-au atribuit o semnificaţie morală. Golul vast care conferă prestanţă personajului, şi constituie atmosfera lui, trezeşte rezonanţe puternice, ca în *La Dereletta* (Părăsita) de Botticelli, e printre cele mai mari cuceriri ale picturii Renaşterii.

În sfîrşit, inovaţia capitală care explică toate progresele e reprezentarea nudului. Clerul şi nobilimea feudală erau potrivnice reprezentării nudului, deoarece costumul era un semn distinctiv al condiţiei sociale. Un edict francez pedepsea cu moartea meşteşugarul care ar fi îndrăznit să se îmbrace în brocartul rezervat claselor superioare. Noua societate urbană, dimpotrivă, vrea să vadă corpul omenesc, fără costum deosebitor, în jocul liber al forţelor sale. „Nudul, ca şi moartea, e democratic". Artiştii au găsit în filozofia platoniciană, profesată de Academia florentină, o justificare teoretică a pasiunii lor pentru studiul şi reprezentarea nudului.

Corpul uman nu mai e pentru umaniştii şi artiştii Renaşterii un simplu înveliş al sufletului, ci un semn universal şi un mod de organizare superioară : un microcosm în care se rezumă macrocosmul. „Structura şi raporturile sale interne sînt cheia armoniei, nu într-un sens accidental şi local, ci într-un sens absolut : ele sînt indispensabile pentu a aprecia maniera în care se afirmă efectiv în lume principiul matematic al frumuseţii. Canonul proporţiilor trebuie să expliciteze valoarea privilegiată a figurii umane". [5]

Corpul uman apare ca întruchiparea frumuseţii absolute în natură şi de aceea e cel mai apt să rezolve secretul frumuseţii. Artistul trebuie să caute să-i pătrundă şi să-i înţeleagă structura măreaţă. Numai aşa va ajunge să facă din corpul omenesc strălucirea şi graţia frumuseţii supreme, cum au făcut Donatello, Verrocchio şi Michelangelo în *David*. Pentru artişti, nudul e mijlocul superior de a exprima semnificaţia intimă a lucrurilor. Cum noi nu „realizăm" lumea exterioară decît în măsura în care o exprimăm în termenii stărilor noastre de conştiinţă, omul oferă cele mai multe posibilităţi artistice, fiindcă, dintre toate subiectele din lume, e singurul care nu are nevoie să fie antropomorfizat. Încordarea muşchilor şi vibraţia pielii, care sugerează mişcarea şi exaltă simţul vital, nu se realizează complet decît în figurile nude. De aceea reprezentarea nudului, ca glorificare a corpului uman, devine proba decisivă

[5] A. Chastel, *L'art et l'humanisme à Florence*, p. 289.

Scanned with OKEN Scanner

a artei Renaşterii. „Punctul însemnat în arta desenului, spunea Benvenuto Cellini, e de a reda exact corpul nud al unui bărbat sau al unei femei". În *Martiriul Sfîntului Sebastian* de Antonio Pollajuolo, interesul nu stă în suferinţele martirului, ci în atitudinile diverse ale celor şase arcaşi care-l străpung cu săgeţile. Ideea religioasă a dispărut, artistul nu a căutat decît prilejul de a reprezenta o serie de figuri vii. Aceeaşi impresie se desprinde din *Botezul lui Isus* de Andrea Verrocchio. Isus e îmbătrînit şi uscat, Ioan Botezătorul scheletic şi colţuros, copacii metalici, stîncile arse, dar desenul e de o precizie matematică. Personaje şi peisaje par turnate în bronz, şi în adevăr Verrocchio a rămas argintar şi sculptor chiar şi în tablourile lui.

În sfîrşit, trebuie să amintim un fenomen de ordin social care a revoluţionat condiţiile creaţiei artistice : formarea unei clientele particulare, care cumpără tablouri pentru a le avea în casă, nu pentru a împodobi o capelă. O dată cu acest fenomen se produce un altul care schimbă raporturile dintre artist şi public : e vorba de constituirea de colecţii particulare de tablouri. Datorită acestor fapte, artistul devine un personaj important, care nu mai depinde de comanda oficială sau de mecenatul unor patroni, ca Medicii la Florenţa şi dogii la Veneţia. Formarea unei clientele deschide artiştilor posibilitatea de a conta nu numai pe un mecenat oficial, ci şi pe un întreg public, oricît de restrîns ar fi el.

Or, formarea unei colecţii private nu se poate concepe decît într-o societate în care opera de artă a dobîndit o valoare comercială, transmisibilă. Această concepţie se deosebeşte de noţiunea tradiţională, care considera tabloul ca un obiect de decor, menit să împodobească o capelă, un altar sau sala unui palat, şi care obliga artistul să ţină seamă de gustul celui ce face comanda şi de cadrul prevăzut.

Din moment ce tabloul dobîndea o valoare intrinsecă, el avea în mod fatal să se comercializeze şi artistul nu mai era redus să lucreze la comandă. El se putea adresa publicului, adică pieţei, şi cu cît tablourile lui găseau mai mulţi amatori, valoarea lor creştea şi, o dată cu aceasta, prestigiul, averea şi independenţa artistului. Această evoluţie va atinge gradul cel mai înalt la Veneţia, unde Tizian va exercita o adevărată suveranitate în domeniul picturii. Pentru realizarea acestui program au lucrat o serie de artişti de talent care au pregătit calea lui Leonardo, Rafael şi Michelangelo.

Gentile da Fabriano (circa 1360—1427), care a lucrat la decorarea Palatului dogilor şi preţuia stilul miniaturilor franco-flamande, a adus la Florenţa gustul veneţian pentru veşmintele somptuoase, pentru stofele de brocart şi bijuteriile scumpe. *Închinarea magilor*, zugrăvită pentru biserica Santa Trinità, transformă simplul episod biblic într-o reprezentare teatrală, cu o mulţime de personaje şi de amănunte concrete, care îneacă subiectul principal. Evident, artistul urmărea să facă paradă de spiritul său de observaţie şi de facultatea sa de reprezentare.

Scanned with OKEN Scanner

Un spirit novator, care a marcat un pas înainte în studiul şi redarea perspectivei, a fost *Paolo Uccello* (1397—1475). El s-a afirmat mai întîi ca mozaist la decorarea bazilicii San Marco din Veneţia, apoi ca autor al cartoanelor pentru vitraliile catedralei din Florenţa. În pictură, Uccello a reprezentat scene din viaţa monastică şi din istoria Vechiului Testament (*Facerea lumii, Potopul*), în care a redus universul la o construcţie geometrică. Precizia anatomică şi arta de a reda perspectiva au făcut din opera lui un moment important în dezvoltarea picturii florentine. Uccello era atît de pasionat de problema perspectivei, încît noaptea îşi trezea soţia din somn ca să-i spună : *Che bella cosa la prospettiva !*

Benozzo Gozzoli (1420—1498) e un elev al lui Fra Angelico. Principala lui operă, *Cortegiul magilor*, e o imensă miniatură, în care toate elementele, la orice plan s-ar afla, sînt la fel de precise, toate amănuntele la fel de puternice, indiferent de distanţa care le separă de privitor. Peisajul este arhaic, divers colorat ; figurile sînt izolate ; mişcările, gesturi tipice ; compoziţia e lipsită de unitate. Singurele elemente care o leagă de stilul nou sînt tendinţa spre corporalitate şi încercarea de a sugera perspectiva prin dimensionarea variată a personajelor după distanţa la care se află de spectator. Cu aceste mijloace mediocre, Benozzo a izbutit totuşi să creeze o atmosferă de festivitate şi să facă din *Cortegiul magilor* o strălucită cavalcadă florentină.

Alessio Baldovinetti (1427—1499), emul al lui Piero della Francesca, a fost un umanist erudit şi un cercetător pasionat. Frescele lui au fost în mare parte distruse de liantul (albuş de ou) pe care-l întrebuinţa. *Fecioara cu pruncul Isus* de la Louvre arată un pictor destoinic să modeleze figurile şi un peisagist capabil să redea depărtările în care se degradează lumina. Amploarea solemnă a viziunii şi arta compoziţiei lui explică influenţa pe care a exercitat-o. Fraţii Antonio şi Piero Pollajuolo au fost elevii lui.

Antonio (1432—1498), argintar, bronzier, medalier, sculptor şi pictor a început prin a produce opere de argintărie (crucea de argint a Baptisteriului din Florenţa), de sculptură (Mormîntul papii Sixt al IV-lea) şi de bronz (fauni, Hercule). În pictură, Antonio sacrifică strălucirea culorii în favoarea preciziei conturului. Dar el s-a preocupat şi de legătura dintre figură şi peisaj, căreia, sub influenţa flamanzilor, îi face un loc considerabil. De aici interesul pentru perspectiva geometrică, din care a făcut, împreună cu fratele său Piero, baza picturii.

Domenico Ghirlandajo (1449—1494) continuă linia compoziţională şi tendinţa spre narativ a lui Benozzo Gozzoli. Dar după 1480, sub influenţa lui Hugo van der Goes, pe care l-a cunoscut prin *Închinarea magilor*, dobîndită şi adusă în Italia de factorul Medicilor la Bruges, Tommaso Portinari, arta lui ia o direcţie nouă. Pentru a reda succesiunea planurilor, el cadenţează compoziţiile în mod practic, aşa cum va face elevul său Michelangelo. În frescele lui de la Santa Maria Novella, el amestecă printre personajele tablourilor sacre

Scanned with OKEN Scanner

figuri contemporane tratate ca portrete, cum a făcut Van der Goes cu soţii Portinari în *Închinarea magilor.*

Sandro Botticelli (1445—1510) a exprimat criza morală şi politică a Florenţei de la sfîrşitul secolului al XV-lea, ocupaţia franceză, răsturnarea dominaţiei mediceene şi proclamarea republicii, apoi reacţia iconoclastă a lui Savonarola şi arderea lui pe rug. Botticelli avea reputaţia unui artist filozof, care a evitat să se compromită în lupta partidelor. Sub dominaţia Medicilor a pictat o alegorie pe steagul lui Giuliano de Medici, iar în timpul dictaturii lui Savonarola s-a făcut *piagnone* şi şi-a ars o mare parte din operele care mai rămăseseră în posesia sa.

Format la şcoala lui Fra Filippo Lippi, el a reprezentat o direcţie îmbibată de misticismul, sentimentalitatea şi nostalgia acestuia, dar în acelaşi timp a adoptat plasticismul şi linia energică a lui Antonio Pollajuolo. Artist creştin, pictor de madone şi umanist ; pictor de Venere, el le tratează la fel, creînd idealul fizionomiilor neregulate, din care calmul frumuseţii clasice dispare pentru a lăsa loc gingăşiei copilăreşti subtil redate, pătrunsă de o seriozitate prematură.

Alternarea dintre senzualismul păgîn şi ascetismul creştin, nostalgia după un paradis pierdut pe care nu-l poate reface pe calea simţurilor fac ca opera sa să fie străbătută de nelinişte şi de sentimentalitate tulburătoare.

Prieten cu Poliziano, de care îl lega înţelegerea şi admiraţia pentu antichitate, Botticelli a reconstituit, după descrierea lui Lucian, *Calomnia* lui Appeles, făcînd din cadrul antic o Florenţă a Renaşterii, iar din nudurile clasice personaje agitate într-un ritm tumultuos. Din pasiunea şi energia cu care s-a străduit să redea *Naşterea Venerei,* care formează mitul central al civilizaţiei şi religiei eline, înţelegem toată vraja pe care această civilizaţie a exercitat-o asupra spiritului contemporanilor săi. În lumina rece şi cenuşie a zorilor, zeiţa, albă ca un crin, în picioare pe o scoică de perle tăiată graţios, alunecă pe valuri spre un ţărm fermecat, la care acostează sub o ploaie de flori. Părul greu şi blond şerpuieşte de-a lungul trupului, acoperindu-i nuditatea. Corpul superb respiră ispita păcatului, iar buzele nevinovate şi privirea de copil exprimă o tristeţe de nedescris. Madonele, ca şi Venera, sînt pătrunse de melancolia aspiraţiilor neîmplinite.

În acelaşi timp, Botticelli a ilustrat *Divina Comedie* a lui Dante şi a creat *Madona Măririi* şi *Încoronarea Fecioarei* care sînt de o extremă suavitate.

Astfel, Botticelli pendulează continuu între dorinţa mîntuirii şi atracţiile vieţii. El aparţine generaţiei care a asistat la căderea Florenţei de la o poziţie dominantă în concertul italian şi la ofensiva călugărului dominican Savonarola împotriva tuturor valorilor care au făcut gloria Renaşterii florentine. Nostalgia acestei lumi umple de poezie opera lui Botticelli şi face din el unul din interpreţii cei mai veridici ai societăţii florentine de la sfîrşitul secolului al XV-lea.

Scanned with OKEN Scanner

Elevii săi, Filippino Lippi şi Melozzo da Forlì, continuă să fixeze imaginile terestre ale unor paradisuri pierdute.

O notă unică, în această perioadă de criză, o aduce *Luca Signorelli* (1450—1523), născut la Cortona, la graniţa dintre Umbria şi Toscana. Elev al lui Piero della Francesca, înrudit cu fraţii Pollajuolo şi cu pictorii umbrieni, Perugino şi Pinturicchio, el a unit în opera sa toate aceste influenţe diverse. Opera lui principală o constituie frescele de la Orvieto, unde a reprezentat *Învierea morţilor* şi *Judecata din urmă, Iadul* şi *Raiul,* rezonanţe ale evenimentelor tragice din timpul invaziei franceze. Chinurile osîndiţilor îi permit grupări fantastice de anatomii exacerbate, de o forţă aproape michelangelescă.

Un loc aparte îl ocupă şi Pietro Vanucci, zis *Perugino* (1446—1524). Format la şcoala lui Piero della Francesca şi Verrocchio, a lucrat împreună cu Botticelli şi Ghirlandajo la frescele Capelei Sixtine şi cu Rafael la Sala comerţului din Perugia. Exprimarea valorilor spaţiale, amploarea decorului, demnitatea atitudinilor în frescele sale, suavitatea madonelor şi o anumită tendinţă spre tipologie anunţă pe Rafael.

2. RENAŞTEREA ÎN NORDUL ITALIEI

Cel mai important dintre reprezentanţii generaţiei care i-au urmat lui Masaccio a fost *Piero della Francesca* (1416—1492) o personalitate puternică şi originală. Matematicianul Luca Pacioli l-a numit „monarhul matematicienilor". Principala lui preocupare o constituie perspectiva, punctul central al artei din sec. XV. Dar, deşi a scris un excelent tratat de perspectivă, spaţiul nu l-a interesat numai din punct de vedere al geometriei perspectivale. În portretele ducelui Frederic de Montefeltro şi al soţiei sale Battista Sforza, un peisaj se întinde în fund pînă la orizont. Stabilind o relaţie între relieful portretelor şi adîncimea spaţiului liber, Piero a pus o problemă de viitor pe care Leonardo da Vinci o va rezolva complet.

O altă particularitate a artei lui Piero e că volumele lui sînt simplificate geometric şi reduse la poliedre, poligoane, sfere, cilindre, piramide etc. În ciuda acestei simplificări, formele tuturor lucrurilor se prezintă cu o mare intensitate optică şi îşi păstrează aspectul real şi veridic, fiindcă Piero a acordat o mare importanţă problemei luminii.

În operele sale, el a aplicat două operaţii distincte : mai întîi, forma organică e arhitecturată printr-o geometrie strictă ; în al doilea rînd, forma construită geometric e îmbrăcată într-o carnaţie, căreia lumina şi culoarea îi conferă volum şi formă. Ca înveliş al formei, culoarea se compune din tonuri locale,

Scanned with OKEN Scanner

clare şi luminoase, dar fără sclipire. S-a spus că la Piero della Francesca culoarea rămîne globală, generală, stabilă, adică strict intelectuală, nealterată de obiectele care-i servesc de suport. El a împins calculul geometric şi intensitatea culorilor la cel mai înalt grad de eficienţă şi, cu ajutorul contrastelor de lumină, a obţinut puternice efecte plastice, ca în *Visul lui Constantin*. Prin individualizarea conceptuală a figurilor, Piero a făcut un salt imens spre un nou stil.

Al doilea pionier al noului stil din Quattrocento e *Andrea Mantegna* (1431—1506). Pe urmele lui Piero della Francesca, Mantegna a renovat pictura în toată Italia septentrională. Ajuns la Veneţia pe la mijlocul secolului, lucrează la mozaicurile din San Marco împreună cu Jacopo Bellini, se însoară cu fiica acestuia şi-i converteşte pe cumnaţii săi Gentile şi Giovanni Bellini la noul stil toscan, inaugurînd prin aceasta Renaşterea veneţiană.

Opera lui Mantegna se caracterizează printr-o puternică tendinţă volumetrică şi prin facultatea de a reda spaţiul, multiplicat la infinit, într-o viziune veridică. S-a vorbit de „telescoparea" spaţiilor succesive, trase unele dintr-altele la diversele planuri ale tabloului, în fondul compoziţiilor lui Mantegna. Această însuşire în care s-a văzut centrul viziunii lui artistice vine dintr-o minuţiozitate lineară extremă, care face ca, în opera lui, toate obiectele să aibă un accent deopotrivă de puternic, ca şi cum ar fi toate la fel de importante. Modelarea viguroasă a muşchilor şi a faldurilor veşmintelor duce la arta statuară.

Decorul din jurul personajelor, clădiri întregi sau ruinate, resturi arheologice, urme de coloane şi de capiteluri, frontoane şi cornişe, sculpturi fragmentate, arme, draperii, toate converg să mărească solemnitatea ritmurilor compoziţionale şi să dea un fel de augustă solemnitate scenelor *(Cristos între cei doi tîlhari, Sfîntul Sebastian)*. S-a spus că sfinţii lui Mantegna vorbesc latineşte, şi că artistul nu-i concepe decît în toga unui senator sau în platoşa unui legionar. E clar că simţul arheologic al artistului conferă un aspect solemn, de statuară antică, divinităţilor creştine. Sensul profund şi original al artei lui Mantegna îl constituie reprezentarea omului nou al Renaşterii, măreţia vieţii pămînteşti şi demnitatea umană. Figurile lui sînt simboluri, alegorii, de natură să elimine naraţiunea dominantă în vechea artă şi să transforme ideologia pe planul semnificaţiilor.

Spre deosebire de perspectiva lui Piero della Francesca, măsurabilă şi calculabilă matematic, perspectiva lui Mantegna nu e calculată matematic, ci articulată fantastic cu un instinct al infinitului. Dar, prin contrast, extinderea cîmpului vizual la infinit e compensată prin exacerbarea racursiului anatomic. *Parnasul* rezumă toate elementele artei lui Mantegna. Pe un arc de stîncă naturală, pe un fond de verdeaţă, Marte şi Venera se desprind în toată splendoarea tinereţii lor. Jos, Apolo conduce dansul muzelor cîntînd din chitară. La dreapta Mercur cu Pegasul, iar în stînga Vulcan ameninţat de Cupidon cu

Scanned with OKEN Scanner

săgeţi. În fund, stînci abrupte. Faima lui Mantegna a trecut repede graniţele Italiei şi racursiul lui *Crist mort* a inspirat pe Rubens şi pe Rembrandt.

Contractarea plastică a figurilor lui Mantegna este o contrapondere a infinitului din lumea exterioară. Este un răspuns la dorinţa lui de a aşeza pe baze antropocentrice noua viziune a lumii. Rigoarea contururilor incisive şi asimilarea principiilor construcţiei toscane au ca scop să arate că realitatea primordială este materia vie din care omul face parte.

Antonello da Messina (circa 1430—1479) era originar din Sicilia, dar s-a format la Neapole unde René d'Anjou şi Alfons de Aragon au atras pictori flamanzi, ca Petrus Christus, elevul direct al lui Jan van Eyck. În afară de aceasta, Alfons poseda în colecţia sa un triptic de Van Eyck şi trei tablouri de Roger de la Pasture (nume vallon pe care l-a tradus în flamandă şi s-a numit Roger van der Weyden, cînd s-a mutat în Flandra). De la pictorii flamanzi a învăţat Antonello arta picturii în ulei, şi a creat un stil de un realism încă neatins de nici un pictor italian.

Antonello a realizat sinteza dintre principiile constructive ale florentinilor şi a procedeelor iluzioniste ale flamanzilor. Deşi formele lui se înscriu într-o geometrie ideală, zonele de lumină şi de umbră, gradate fin, dau iluzia materialităţii perfecte a obiectelor care suportă culoarea. Ele nu produc numai reliefuri, nu redau numai volume, ci carnaţie, stofe, păr etc. Antonello a mai învăţat de la flamanzi să se servească de culori diluate în uleiul (glacis) care captează lumina, o învăluie şi o face să scînteieze sub pojghiţa transparentă de culoare. În *Sfîntul Sebastian* curbele tind spre regularitatea geometrică a coloanei, dar culoarea însufleţeşte corpul şi dă o puternică impresie de realitate.

Şi mai puternic e efectul acestui procedeu în portrete. Portretul de la Louvre, numit *Condotierul* pentru aspectul dur şi dispreţuitor al personajului înfăţişat nu din profil ca la Piero della Francesca, ci din trei sferturi, se desprinde pe un fond întunecat, care pune în valoare fizionomia personajului : nasul ascuţit, cu nările palpitînd, buza de jos senzuală, marcată de o cicatrice, cruzimea care apare în ochii scînteietori, părul negru care accentuează paloarea feţei. Prin efectul unui joc subtil de umbre şi lumini, toate aceste trăsături capătă un relief extraordinar.

Problemele perspectivei, reliefului, compoziţiei şi luminii, ale raportului dintre om şi peisaj şi ale conştiinţei umane cu universul, care au preocupat spiritul artiştilor din Quattrocento, au căpătat soluţii noi în opera lui Leonardo da Vinci. *Leonardo da Vinci* (1452—1519), fiul nelegitim al lui Ser Piero, notar în Vinci şi partizan al Medicilor, n-a avut copilăria tristă şi grea pe care i-o atribuie istoriile romanţate. Tatăl său l-a dus pe la 1468 la Florenţa şi l-a plasat în atelierul lui Verrocchio, „maestrul cel mai original şi mai învăţat din Florenţa". El a fost admis de tînăr în anturajul lui Laurenţiu cel Măreţ, care i-a plătit un salariu şi l-a folosit probabil la lucrări de restaurare de opere antice.

Scanned with OKEN Scanner

Primele lucrări ale lui Leonardo — *Portretul Ginevrei Benci* şi *Madona Benois* — atestă facultatea timpurie de a realiza, fără efort aparent, opere de o execuţie magistrală. Extraordinara lui facilitate la desen se transforma însă, de îndată ce trecea la execuţie, într-un scrupul care-l făcea să nu se mulţumească niciodată de rezultatul obţinut. De aceea a lăsat aşa de puţine opere terminate.

Leonardo şi-a consemnat observaţiile şi ideile în note răzleţe, din care, în afară de un *Tratat asupra picturii*, n-a avut timp să închege un sistem coerent. Dar aceste însemnări atestă în Leonardo pe cel mai mare şi mai înaintat gînditor al timpului său. El, cel dintîi, a pus solide baze metodologice ştiinţelor experimentale moderne. În cercetările şi meditaţiile lui s-a folosit de cuceririle ştiinţifice ale antichităţii clasice şi de progresele ştiinţei arabe, ca şi de tradiţiile progresiste ale filozofiei medievale (de exemplu, curentul experimental al lui Roger Bacon). [6] „Efectele se aseamănă cu cauzele. Înlăturate cauzele, efectele dispar", spune Leonardo.

Speculaţiile ştiinţifice i-au servit lui Leonardo să rezolve problemele artei. Interesul florentinilor pentru peisaj a început puţin înainte de sosirea lui Leonardo la Florenţa. În atelierul lui Verrocchio, Leonardo s-a aflat în centrul cel mai activ şi cel mai înalt al speculaţiilor asupra esenţei artelor plastice.

Leonardo s-a arătat de la început curios de accidentele naturii, de fenomenele misterioase ale atmosferei, de albastrul cerului şi, mai presus de toate, de strălucirea luminii. El a văzut în radiaţiile luminii şi în viaţa pămîntului părţi constitutive din minunile universului. Mult timp a avut intenţia să scrie un tratat asupra luminii.

El şi-a însuşit ideea platoniciană despre superioritatea simţului vederii şi a ochiului asupra celorlalte simţuri. Ochiul e „fereastra corpului uman, prin care sufletul contemplă frumuseţile lumii". El e principiul tuturor ştiinţelor, el îmbrăţişează frumuseţile lumii, generează cosmografia, îndrumează şi rectifică toate artele umane. Creînd matematica, ochiul a dat naştere arhitecturii, perspectivei şi picturii divine.

Leonardo atribuie picturii toate atributele pe care filozofii le acordă spiritului uman şi o aşază în fruntea tuturor activităţilor umane. El protestează împotriva faptului că vechiul sistem de învăţămînt al celor „şapte arte liberale" n-a rezervat nici un loc picturii. A dispreţui pictura înseamnă a dispreţui, a subaprecia puterea de a descifra secretul naturii şi a renunţa la orice încercare de a-l pătrunde [7].

Gîndirea estetică a lui Leonardo se leagă de neoplatonismul lui Ficino, dar Leonardo răstoarnă ordinea logică a neoplatonismului : strălucirea nudurilor lui nu e atît transparenţa spiritului, cît exaltarea materiei, a cărei funcţie este sufletul.

---

[6] Nádor György, *Leonardo és a természettörvény*, în *Renaissance tanulmányok*, Budapesta, 1957, pp. 426—428.

[7] A. Chastel, *L'humanisme et l'art à Florence*, p. 412 şi urm.

Scanned with OKEN Scanner

În ceea ce privește umanismul lui, Leonardo s-a inspirat mai ales din literatura scrisă în limba poporului, în primul rînd din *Divina Comedie* și din tradițiile populare. Între schițele lui s-au găsit desene ilustrînd Purgatoriul și Paradisul, dar și ecoul luptei Florenței pentru independență și pentru libertățile civice, în fraze ca aceasta : „Mai bine moartea decît pierderea libertății".

Libertatea e pentru el principalul dar al naturii. De aceea a condamnat războiul și orice formă de jaf și de silnicie și s-a ridicat împotriva acumulării de bunuri, care-i face pe oameni sclavi ai celor care posedă bunurile și banii acumulați [8].

În opoziție cu umaniștii de cabinet care raționau prin analogii și scriau în latinește, Leonardo s-a declarat *„uomo senza lettere"*, om fără cultură academică. E adevărat că el n-a trecut prin universități, dar autorii pe care-i discută în însemnările sale nu puteau fi toți cunoscuți din traduceri sau din extrase. Leonardo cunoștea limba latină, dar nu în măsură să o scrie. Limba toscană îi ajungea. Mai mult, el avea cea mai înaltă idee despre resursele și valoarea expresivă ale acestei limbi. „Eu am atîtea cuvinte în limba mea maternă, încît mai curînd ar trebui să mă plîng de greutatea de a înțelege lucrurile decît de lipsa cuvintelor cu care să pot exprima bine conceptele minții mele".

Teoria etică a neoplatonismului despre divinitatea și spiritualitatea frumuseții și despre omul superior care continuă creația înăuntrul propriei sale personalități, perfecționînd-o, a fost o filozofie stimulatoare pentru dezvoltarea artei. *Ogni dipintore dipinge sè,* fiecare pictor se zugrăvește pe sine însuși. Teoriile, aplicațiile lor practice și realizările artistice ale lui Leonardo rezumă efortul intelectual și artistic al Florenței din secolul al XV-lea. Problema reliefului, perspectivei, mișcării, compoziției și a peisajului, care, de la Giotto pînă la Botticelli, a constituit principalul obiect de cercetare a pictorilor florentini, a găsit soluții noi și decisive în opera lui Leonardo da Vinci. Pictor, sculptor, arhitect, inginer, fizician, chimist, muzician, Leonardo a încercat toate formele de activitate, teoretică și practică, și a dus atît de departe spiritul de investigație al floretinilor, încît cercetările lui științifice au dăunat operei sale artistice. În adevăr, considerînd pictura ca o simplă ramură secundară a activității sale științifice, Leonardo nu s-a mulțumit cu procedeele consacrate ale predecesorilor săi, ci a căutat mereu să experimenteze noi tehnici și noi procedee. Astfel, *Cina cea de taină* deși pictură murală nu a fost pictată ca frescă, tehnică ce i-ar fi conferit durabilitatea necesară, ci cu ulei, pentru ca, după obiceiul său, s-o poată corecta necontenit. Rezultatul a fost că după cincizeci de ani tencuiala a început să se coșcovească și, din restaurare în restaurare, nu a mai rămas aproape nimic din opera originală.

Dar, tocmai pentru că Leonardo a căutat în atîtea direcții dezlegarea misterului, operele lui sînt pline de adîncime, de semnificație și de farmec. Nimeni

[8] Kardos Tibor, *Leonardo Humanizmusa* în *Renaissance tanulmányok,* Budapesta, 1957, p. 530.

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

într-o temă tradiţională ca aceea a *Fecioarei cu pruncul* nu a exprimat mai bine decît el mîndria maternităţii, bucuria copilului de a trăi, sfiala şi delicateţea virginităţii, farmecul sigur de sine al femeii la apogeul frumuseţii, nobleţea bătrîneţii în care triumfă raţiunea. Leonardo nu a atins nici un subiect fără să facă din el frumuseţe veşnică.

Expresia vieţii sufleteşti a personajelor se combină la el cu o nouă formă de compoziţie, grupîndu-şi personajele într-un volum unic în formă de piramidă, care permite concentrarea efectului artistic şi o nouă organizare a spaţiului în funcţie de omul solidar cu sine şi cu semenii lui. În secolul al XV-lea, figurile erau zugrăvite sculptural, independent unele de altele şi de spaţiul ce le cuprindea construit în perspectivă, concav distinct între ele. Cele două elemente constitutive ale tabloului, personaje şi spaţiu, îşi aveau existenţa lor deosebită, raportul dintre ele variind de la pictor la pictor. Unii insistau de preferinţă asupra figurilor, alţii asupra peisajului. Şi într-un caz, şi într-altul era o simplă juxtapunere care exprima divorţul între om şi lume. *Madonna delle rocce (Fecioara din grotă)* uneşte personajele şi peisajul. În loc de a înscrie cele patru figuri ale tabloului într-un triunghi, adică în locul unei figuri geometrice plane, Leonardo le-a grupat într-o piramidă, adică într-o construcţie spaţială cu trei dimensiuni care produce acelaşi efect de perspectivă ca peisajul însuşi. Corpurile cu convexitatea lor, reliefate de lumină, se înscriu astfel într-un spaţiu concav, sugerat de umbră.

Efectul perspectivei e accentuat prin clar-obscur, a cărui invenţie i se atribuie, pe nedrept de altfel, de Vasari. Adevărul e că Leonardo a creat dacă nu tehnica propriu-zisă a clar-obscurului, cunoscută dinainte —, o formulă specială de clar-obscur, pe care el l-a numit *sfumato*. *Lo sfumato* al lui Leonardo accentuează valoarea penumbrei, uşurează masa şi provoacă vibraţia luminii pe suprafeţele volumului. El înlătură disonanţa dintre culori sau forme şi înlocuieşte desenul sec şi conturul metalic al florentinilor cu modulaţii vaporoase care topesc conturul lucrurilor şi le unesc cu mediul. Pictorii neerlandezi şi veneţieni cunoşteau secretul acestui procedeu. Dar funcţia unificatoare, care la veneţieni venea pe calea reflexelor de lumină şi a racordurilor tonale, în funcţie de un ton dominant, la Leonardo se obţinea prin vibraţia penumbrei. Leonardo avea obiceiul să spună că lumina cea mai bună este aceea a amurgului. Prin acest mijloc subtil, el a scos efecte care i-au permis să atingă o mare intensitate de viaţă şi să obţină, prin misterul pe care-l produce, o emoţie patetică. În *Fecioara din grotă*, jocul de lumină şi de umbră conduce privirea spectatorului de la Ioan Botezătorul la pruncul Isus, de la acesta la Fecioara Maria şi, în sfîrşit, la îngerul care priveşte în afară şi leagă întreaga scenă cu spectatorul.

Dar pentru Leonardo clar-obscurul n-a fost numai un mijloc subtil de îmbogăţire a paletei ; nuanţarea luministică a clar-obscurului i-a permis să împace conştiinţa umană cu universul şi să dizolve omul în plenitudinea existenţei. Este

termenul final al dramei cunoaşterii faustiene a omului Renaşterii, ajuns, la capătul unei cariere de lacomă risipire enciclopedică în toate direcţiile, la constatarea că ştiinţele exacte nu erau destul de evoluate pentru a permite omului să smulgă secretele naturii şi să stăpînească lumea exterioară.

În *Gioconda*, „glorioasă înscenare a misterului feminin", sau, cum a spus recent un critic de artă, *la prima gentildonna del mondo*, Leonardo a creat o nouă formă de portret. Simplitatea costumului, mîinile frumoase prin însăşi forma lor, fără podoabe, fără inele, mărimea aproape naturală şi strînsa corelaţie dintre costum, personaj şi peisaj fac din acest portret un model de neîntrecut. Convins că „frumuseţea e proporţie armonică", Leonardo s-a străduit să stabilească regulile proporţiilor frumoase ale corpului omenesc şi astfel să se ridice de la natură pînă la tipul ideal. Oricine i-ar fi servit de model, *Gioconda* e un portret idealizat, fiindcă surîsul misterios care-i ridică colţul buzelor se regăseşte la *Madona din grotă*, la *Sfînta Ana*, la *Bacchus* şi la *Sfîntul Ioan Botezătorul*. Acest surîs stereotip, peisajul de munţi crestaţi care se pierd într-un halo albastru, expresia duioasă a figurilor împăcate cu sine şi cu lumea, echilibrate, au devenit semnele distinctive ale picturii lui Leonardo.

La sfîrşitul secolului al XV-lea, Florenţa pierde conducerea mişcării artistice, pe care o păstrase de la începutul secolului al XIV-lea. Leonardo părăsise Florenţa în 1482 pentru a se stabili la Milano, Ghirlandajo acceptase în 1481 să lucreze la Roma, Verrocchio s-a mutat în 1482 la Veneţia, unde a decedat în 1488. Dictatura medicianã devenise, după conspiraţia Pazzilor din 1478, puţin compatibilă cu temperamentele prea independente. Leonardo spunea: „Medicii m-au creat şi tot ei m-au distrus". La începutul secolului al XVI-lea, Michelangelo şi Rafael (devenit florentin prin adopţie) s-au mutat şi ei la Roma, chemaţi de papa Iuliu al II-lea.

După plecarea lor, pictura florentină a fost reprezentată, aşa cum am văzut, de pictori de fină sensibilitate şi de mare virtuozitate care au creat opere de valoare, dar au pierdut puterea de înnoire. Florenţa a încetat de a mai fi capitala intelectuală şi artistică a Italiei. Locul ei l-a luat mai întîi Veneţia, apoi Roma.

Leonardo a creat la Milano o şcoală care a format mai mulţi elevi, printre care amintim pe Ambrogio de Predis, Giovanni Boltraffio, Andrea Solario şi, în sfîrşit, pe Bernardino Luini, care folosesc contrastele de lumină şi de umbre fără să atenueze intensitatea culorilor, încît *sfumatul* dă la ei forme rotunde, într-o lumină cerebrală, arbitrară. La Bernardino Luini, linia contururilor se desfăşoară armonios, iar figurile clare pe fond obscur şi figurile întunecate pe fond clar se apropie de stilul lui Leonardo, ca şi expresia madonelor. Cel mai independent dintre elevii lui a fost Andrea Solario, care a păstrat vibraţia *sfumatului*, dar l-a făcut mult mai luminos. La Florenţa, tradiţia lui Leonardo a fost continuată de o serie de pictori, printre care cel mai original a fost *Andrea del Sarto* (1486—1531), numit de Vasari „pictorul fără cusur". El a popularizat

Scanned with OKEN Scanner

stilul lui Leonardo, asociind clar-obscurul cu monocromia. *Fra Bartolomeo della Porta* (1475—1517) ţine la tradiţia formală florentină, la relief, cu toată puternica influenţă a lui Leonardo, vădită în tendinţele monumentale ale compoziţiei lui piramidale. *Giacomo Pontormo* (1494—1557), elev al lui Andrea del Sarto, admirator al lui Dürer şi Michelangelo, stăpîneşte forma şi tinde spre o culoare clară, fără să izbutească a le acorda. *Angelo Bronzino* (1517—1572), elev al lui Pontormo, s-a distins mai ales ca portretist realist.

3. ŞCOALA VENEŢIANĂ

La sfîrşitul secolului al XV-lea, Veneţia oligarhică era din punct de vedere literar şi artistic în urma Florenţei. Un istoric italian a vorbit de „anacronismul Veneţiei în *Quattrocento*“ [9]. Ea n-a produs în acest secol nici o operă literară de seamă. Singurii ei poeţi au fost pictorii. Oligarhia dominantă a văzut în activitatea intelectuală liberă un ferment generator de revoluţii.

Abia după 1490 s-a produs o mişcare intelectuală care avea să facă din Veneţia centrul internaţional cel mai important în materie de studii elene. În primele decenii ale secolului se vor elabora ideile din care va ieşi cultura clasică veneţiană. Această Renaştere intelectuală a fost însoţită şi depăşită de Renaşterea artistică.

Veneţienii au creat o pictură de voluptate şi de poezie, în care culoarea joacă rolul principal. Pentru florentini, desenul era totul, iar culoarea constituia un adaos ulterior şi secundar. Veneţienii au făcut din colorit o armonie de concepţie şi de execuţie, în care găseau satisfacţie desăvîrşită. Această particularitate se datoreşte unor condiţii speciale, geografice, climaterice şi istorice. Aşezarea şi clima Veneţiei se aseamănă cu ale Ţărilor de Jos : aceeaşi „lume acvatică“ în care conturul e şters, lumina variată, cu infinite gradaţii de ton şi planuri mişcătoare, iar formele lucrurilor învăluite într-o ceaţă transparentă şi uşoară, care suprimă limitele fixe şi contopeşte toate obiectele. Pe cînd în Toscana, unde cerul e limpede şi aerul uscat, ceea ce bate la ochi e linia precisă şi clară, la Veneţia predomină jocul de umbră şi de lumină şi armoniile coloritului, pe care variaţiile de desime ale vaporilor le multiplică la infinit. Astfel, ochiul veneţienilor a devenit colorist. Bănuitoare cu privire la activitatea intelectuală, republica veneţiană a favorizat dezvoltarea picturii şi a căutat s-o pună în slujba statului. Pereţii Palatului ducal au fost acoperiţi cu picturi, proslăvind faptele mari ale republicii. Exemplul a fost imitat de biserică şi de corporaţii, care au decorat pereţii clădirilor cu scene din viaţa patronilor lor.

[9] Guido Piovene, *Civiltà italiana del quattrocento*, Florenţa, 1953, pp. 8—9.

Scanned with OKEN Scanner

Aceste scene se combină adeseori cu procesiunile religioase şi cu serbările publice, la care participă toată populaţia oraşului. Pictura veneţiană a avut de la început un pronunţat caracter decorativ.

Pe de altă parte, pacea internă, aproape netulburată în curs de mai multe secole, şi bogăţiile acumulate din comerţul maritim au dezvoltat în lumea patricienilor dorinţa de confort, de lux şi de eleganţă, din care pictura a ştiut să tragă foloase. Ei construiesc palate elegante şi caută să le împodobească cu lucruri de artă. Pictura răspunde acestor aspiraţii reprezentînd, în scene biblice sau familiale, o lume sănătoasă şi dornică de plăcere, care găseşte că viaţa în sine e destul de preţioasă, pentru ca să nu mai aibă nevoie de o justificare transcendentală.

Problemele speciale ale picturii : forma, culoarea, volumul, perspectiva au fost rezolvate în chip superior de veneţieni. Ei au izbutit să dea spaţiului mai multă adîncime, să confere obiectelor efecte solide de volum şi să creeze o atmosferă adevărată, reprezentînd obiectele cu atît mai mici şi mai indistincte, cu cît erau mai îndepărtate.

Dar înflorirea picturii a fost mai tîrzie decît la Florenţa, fiindcă Veneţia a rămas mult timp credincioasă tradiţiei bizantine şi orientale, în care pitorescul joacă rolul principal, şi influenţei gotice septentrionale care aducea elemente stilistice de aceeaşi natură : arabesc, linearitate caligrafică, decorativism. Stilizările florale, fanteziile abstracte la care se dedau veneţienii pe fondul de aur al tablourilor, gustul ornamentului de dragul ornamentului şi tendinţa spre o decoraţie copleşitoare — toate aceste elemente se regăsesc în opera primilor pictori noi : *Carlo* (1430—1493) şi *Vittore* (1440—1502) *Crivelli,* încă tributari influenţelor orientale.

O schimbare radicală nu s-a produs decît după ce Gentile şi Giovanni Bellini au asimilat lecţiile lui Mantegna şi Antonello da Messina, care i-au ajutat să învingă tradiţia bizantină şi maniera gotică.

Gentile Bellini (circa 1429—1507) reprezintă viaţa de fast a Veneţiei, cu serbările tradiţionale, procesiunile religioase şi alaiurile ambasadorilor, în ample compoziţii fără personaje, pe fond de peisaj urban real (pieţe, palate, canale din Veneţia). Chiar şi legendele sacre sînt înfăţişate în cadrul oraşului lagunelor. Prin laicizarea tematicii, Gentile a îndeplinit o funcţie socială, redînd într-o formă veneţiană esenţa Renaşterii. El s-a dovedit portretist fin în reprezentarea lui Lorenzo Giustiniani şi a lui Mahomed al II-lea pe care l-a pictat la Constantinopol, unde devenise pictorul de curte al sultanului.

Fratele său *Giovanni* zis *Giambellino* (circa 1430—1516) a fost primul pictor italian care a ajuns la o concepţie tonală, reînnoind în acelaşi timp întreaga estetică a picturii veneţiene. Inovaţia lui constă din subordonarea tuturor elementelor tabloului faţă de principiul dominant al tonalităţii. Pictura toscană care punea accentul pe linie, pe desen, şi cea flamandă în care predomina culoarea se caracterizau prin lipsa de legătură dintre om şi peisajul care-i servea

Scanned with OKEN Scanner

drept cadru. Pictorii din *Quattrocento* colorează la fel diferitele planuri ale scenei, încît nu există nici o diferenţă între ele sub raportul intensităţii tonurilor. Culorile, saturate la fel, nu se diluează în funcţie de distanţă. Or, aerul care se interpune între obiect şi ochi, absorbind o parte din raze, scade intensitatea tonurilor. Micşorînd intensitatea culorilor pe măsură ce obiectele se îndepărtează de ochi, răcind culorile calde şi neutralizînd pe cele reci în ultimele planuri ale tabloului, pictura veneţiană a creat perspectiva aeriană.

Subordonarea tabloului unui principiu tonal a permis pictorilor veneţieni să atingă un grad de sinteză superior. Atmosfera umedă şi densă a Veneţiei formează un văl care învăluie şi îndulceşte siluetele, topindu-le în aer, şi unifică volumele cu mediul prin lumină şi prin umbră. Ştergerea liniilor de demarcaţie dintre obiecte conferă picturii veneţiene un „înveliş" *(enveloppe)*. Lucrurile sînt înfăţişate cum se văd, nu cum se ştiu. Pictorii veneţieni nu urmăresc să reprezinte definiţia cerebrală a lucrurilor, ci aspectul lor nemijlocit văzut direct, imediat perceptibil prin simţuri. Pictorii veneţieni au fost primii impresionişti din lume.

Dar ei n-au ajuns deodată de la culoarea plată a frescelor şi a mozaicurilor bizantine la perspectiva aeriană şi la racordul tonal. Trecerea a efectuat-o Giovanni Bellini care a încorporat stilul toscan şi stilul flamand în atmosferă. Către sfîrşitul vieţii lui, Bellini a subordonat întregul cîmp vizual pictat unei tonalităţi generale, obţinînd un racord tonal pe bază de ton dominant care determină gama tabloului. Aşa se realizează sinteza viziunii şi unitatea luminii pe pînză. Această sinteză va fi o cucerire definitivă a artei italiene.

Curba evoluţiei lui Giambellino se poate urmări în marile tablouri de altar şi în madonele sale, în care se realizează treptat acordul tonal dintre om şi natura percepută ca formă şi lumină.

Cuceririle lui Giambellino au permis lui Giorgio di Castelfranco zis *Giorgione* (1478—1510) să creeze o pictură care a însemnat o schimbare de optică totală [10].

În *Madona* de la Castelfranco, Giorgione a reprezentat pe Fecioara Maria cu pruncul Isus, pe un tron înalt, într-un peisaj cu liniile ascendente, scăldate în lumină, iar jos două personaje, un soldat şi un călugăr, luminaţi oblic din stînga. Lumina asigură unitatea ansamblului. Tabloul îmbină două compoziţii curente : Fecioara în faţa unui peisaj vast şi Fecioara pe tron. Dar originalitatea acestui tablou nu stă într-o nouă idee compoziţională, ci în raporturile pe care personajele tabloului le întreţin între ele.

Cele două personaje de la picioarele tronului nu privesc spre Fecioara Maria şi nu fac nici un gest de închinare care să le justifice prezenţa în scenă. Ei îi întorc spatele şi par cufundaţi într-un vis interior. Fecioara Maria e materializarea, sub şocul aceleiaşi emoţii, a visului acestor doi bărbaţi. În această

[10] Galienne Francastel, *De Giorgione à Titien*, în „Annales" no. 6/1960, pp. 1060—1076.

schimbare de optică stă marea inovaţie, care înlocuieşte vechea conceptualitate artistică printr-un joc de referinţe intelectuale şi imaginare.

Acelaşi procedeu explică compoziţia *Concertului cîmpenesc*. Un călător solitar, văzînd o oaie rătăcită, umple singurătatea rustică cu păstori imaginari din Arcadia, care, împreună cu nimfe, iau parte la un concert cîmpenesc. Şi aici un mic fapt real joacă rolul unui declanşator de imagini, care constituie subiectul tabloului. Tabloul este tipic pentru atitudinea de contopire simpatetică a artistului cu natura.

În *Cei trei filozofi*, Giorgione a înfăţişat simbolic un moment decisiv din dezvoltarea ştiinţelor naturii. Trei filozofi se întîlnesc lîngă o stîncă întunecată. Unul din ei, în haine orientale, reprezintă pe Aristotel, deformat de traducătorii arabi ; el discută cu un bătrîn îmbrăcat într-o togă antică, în mînă cu un sul de papirus desfăşurat, exprimînd noua tendinţă umanistă care caută să descopere antichitatea în sursele ei originale. În timp ce ei discută, al treilea filozof, un tînăr cu instrumentele de geometrie în mînă, le întoarce spatele şi contemplă direct natura, fără sprijinul textelor clasice.

Giorgione a exprimat noul mediu intelectual din care avea să iasă cultura modernă. Atitudinea lui faţă de Dumnezeu, faţă de om şi faţă de natură e nouă. El a încetat să creadă că suferinţa e sursa necesară a oricărei valori active. El a introdus în pictura veneţiană voluptatea culorilor frumoase şi a formelor perfecte. *Venera* de la Dresda, cu corpul zvelt întins, nu mai e Venera castă a lui Botticelli, ci prototipul nudurilor feminine, scăldat într-o lumină difuză, care face şi mai strălucitoare carnaţia, într-un peisaj vast cu liniile ascendente. În *Furtuna*, artistul a reprezentat peisajul locului său natal, Castelfranco, într-un moment fugitiv, la lumina unui fulger, realizînd odată mai mult integrarea nudului în peisaj.

Tiziano Vecellio (1477—1576), cel mai ilustru reprezentant al şcolii veneţiene, considerat de impresionişti ca „cel mai mare pictor din toate timpurile", a îmbogăţit mijloacele de expresie picturală prin varietatea, bogăţia şi intensitatea culorilor, prin racursiurile îndrăzneţe şi prin felul larg de a compune. El a început ca ucenic al lui Giorgione. *Amorul sacru şi amorul profan* e şi azi atribuită de unii critici lui Tizian, de alţii lui Giorgione, pentru similitudinea de sentiment cu „Concertul cîmpenesc".

Orice incertitudine încetează în 1516, cînd Tizian se prezintă cu *Înălţarea Maicii Domnului*, o capodoperă care-i revelează originalitatea şi geniul. Maica Domnului se ridică spre cer nu susţinută de îngeri, ci în virtutea unui irezistibil elan vital. În acest tablou : conţinut, fabulă, subiect, aluzie, totul dispare în faţa acestui avînt şi a petei roşii — rochia Maicii Domnului — care se înalţă spre cer. Tabloul fascinează nu prin emoţia religioasă pe care o produce, ci prin vibraţia şi armonia culorilor. Prin acest tablou, Tizian s-a revelat colorist incomparabil, fără preocupare de conţinut, care nu serveşte decît ca pretext.

Scanned with OKEN Scanner

Acelaşi avînt vital apare în *Fecioara se arată sfinţilor Francisc şi Alvise* şi în *Fecioara familiei Pesaro*. Orice idee religioasă dispare în faţa sentimentului de încîntare produs de simplificarea clasică a compoziţiei şi de repartiţia echilibrată a maselor de culoare.

Amorul sacru şi amorul profan, inspirat de umanismul platonician, deschide un nou orizont. O serie de tablouri comandate de ducele de Urbino — *Ofrandă Venerei*, *Bacantă*, *Venera de la Urbino*, *Bacchus şi Ariana* — arată uşurinţa lui Tizian de a reda amorurile, cursele şi aventurile galante ale mitologiei clasice. Ele mai arată că subiectul era simplu pretext pentru a desfăşura magia culorilor sumbre cu reflexe calde care au transformat tonalitatea dominantă a picturii veneţiene.

Aceeaşi putere de viaţă şi sete de frumuseţe se exprimă şi în varietatea şi eleganţa portretelor sale, *Tommaso Mosti*, *Omul cu mănuşa*, *Cavalerul de Malta*, în alb şi gri, şi mai ales *Pietro Aretino*, în somptuoasa lui haină de brocart, cu privirea cinică şi senzuală.

Virtuozitatea de portretist i-a creat o reputaţie precoce şi a făcut din cele mai mari personalităţi ale timpului clienţii săi. Ducii de Urbino şi de Ferrara, marchizul de Gonzaga, papa Paul al III-lea, Francisc I, Carol al V-lea şi Filip al II-lea l-au solicitat să le facă portretul, iar cînd Carol Quintul l-a numit portretistul său oficial şi i-a conferit titlul de conte palatin, toţi principii germani au ţinut să-şi aibă portretul executat de portretistul imperial.

Din momentul acesta, Tizian n-a mai avut nevoie să măgulească pe cei mari, să le accepte comenzile şi să ţină seamă de gustul şi preferinţele lor. „Portretele lui devin feroce". El îşi zugrăveşte modelele aşa cum le vede spiritul său necruţător : şireţi, cinici, lacomi, ignoranţi sau banali, dar totdeauna extraordinar de vii. El n-a cruţat decît două persoane : pe Carol Quintul şi pe pamfletarul de Aretino [11].

Portretele lui Carol Quintul, Francisc I şi papa Paul al III-lea sînt documente de profundă psihologie şi mărturii istorice de prim ordin. Dar Tizian a ilustrat mai ales viaţa veneţiană. Veneţia şi-a recunoscut în opera lui gustul pentru viaţă, lux şi veselie şi de aceea i-a consacrat un cult aproape religios. Influenţa lui a fost imensă atît asupra contemporanilor italieni cît şi asupra lui Rubens, Velásquez, Poussin, Watteau şi Delacroix.

Contemporanul şi urmaşul lui Tizian, Paolo Cagliari, numit *Veronese* (1528—1588), a proslăvit, cu un fast aproape oriental, biruinţa şi gloria Veneţiei. Marile compoziţii decorative, în care se agită lumea elegantă a Veneţiei, sînt lipsite de emoţie şi de profunzime, dar se impun printr-o lumină cu străluciri argintii care face ca totul să vibreze, transfigurînd feeric realitatea.

Opera lui *Lorenzo Lotto* indică, în evoluţia picturii, o schimbare care se explică prin situaţia generală a Italiei. După pacea de la Cambrai (1529), Italia

[11] Galienne Francastel, *op. cit.*, p. 1073.

Scanned with OKEN Scanner

cade sub stăpînirea exclusivă a Spaniei, domeniul ei comercial şi financiar se restrînge, efectele deplasării axei comerciale a lumii din Mediterana în Oceanul Atlantic încep să se resimtă. Independenţa Italiei s-a prăbuşit o dată cu pierderea supremaţiei economice, fără ca italienii, cu tot geniul lor, să fi putut preveni catastrofa. Dimpotrivă, evenimentele dovediră neputinţa individului în faţa puterii colective organizate, în faţa necesităţilor materiale. Individualismul mîndru al Renaşterii a rămas în vînt de îndată ce baza economică şi socială care-i dăduse naştere s-a năruit. Această schimbare se traduce în artă prin sfîrşitul invenţiei şi prin triumful manierismului.

La Veneţia, care avea să păstreze încă timp de trei secole o umbră de independenţă economică şi politică, decadenţa a fost mai puţin bruscă şi mai puţin vizibilă. Umilită de turci, deposedată de spanioli, sărăcită prin reducerea domeniului comercial, Veneţia a ieşit din criză considerabil micşorată, dar nu strivită ca celelalte state italiene. Viaţa a devenit mai grea, dar tot merita să fie trăită, bineînţeles cu mai puţine iluzii şi mai multă circumspecţie.

Lorenzo Lotto e interpretul acestei lumi, care nu se mai bizuie exclusiv pe puterile sale, ci caută din nou sprijinul şi ajutorul forţelor colective sau supranaturale pe care le reprezintă asociaţia, statul sau biserica.

Această stare de spirit a găsit o expresie şi mai deplină în opera lui Tintoretto.

Jacopo Robusti, numit *Tintoretto* (1518—1594), introduce în pictura veneţiană drama şi pasiunea. Ambiţia lui era să combine energia lui Michelangelo cu farmecul clasic al lui Tizian, dar prin puterea geniului său natural ajunge unul din cei mai originali pictori ai Renaşterii. Manifestarea forţelor e temperată la el de sentimentul că lucrurile nu au valoare decît în funcţie de om. Acest „umanism" conferă tuturor operelor sale un accent de nobleţe şi de măreţie.

Tintoretto a lăsat o operă imensă. Aproape nu e biserică sau palat în Veneţia care să nu păstreze mărturia prodigioasei lui activităţi. În primele sale opere, influenţa lui Tizian se manifestă prin tonul culorilor, atmosfera de duioşie şi prin stilul compoziţiei. Cu *Minunea Sfîntului Marcu* (care scapă de la moarte un sclav), totul se schimbă (1548). În locul figurilor calme, orînduite pe o suprafaţă îngustă, ca la Tizian, Tintoretto adoptă o schemă de compoziţie nouă, în care totul e mişcare şi încordare. Sfîntul Marcu se repede din înaltul cerului, cu capul în jos, ca să salveze un sclav întins la pămînt pentru a fi executat. Călăul arată cu uimire judecătorului securea ruptă în două ; o femeie cu un copil în braţe se întoarce brusc să vadă ce s-a întîmplat ; judecătorul deconcertat întinde mîinile după ajutor. Sub efectul de surpriză al minunii, figurile se dau înapoi din faţa sclavului, formînd, de la un capăt al scenei la altul, o curbă ondulatorie care accentuează relieful corpurilor şi adîn-

Scanned with OKEN Scanner

cimea spațiului. Intervenția apostolului, fără să rupă unitatea spirituală a scenei, împarte acțiunea în trei momente și mărește efectul dramatic.

Figurile care umplu tablourile lui Tintoretto reproduc tipurile venețiene din păturile cele mai diferite ale societății. Tintoretto nu a lucrat, ca Tizian, pentru papi, împărați, regi și principi, ci pentru confraternități (asociații religioase) numite la Veneția *Scuole*. Astfel, pentru *Scuola di San Marco* a pictat ciclul minunilor, din care face parte și salvarea sclavului, iar pentru *Scuola di San Rocco*, viața lui Isus. *Cina cea de taină* din San Travaso reprezintă o tavernă sărăcăcioasă, în care un grup de muncitori s-a strîns în jurul unei mese. Cu toată divergența opiniei care-i separă, ei ar forma o obișnuită întrunire colegială, dacă lumina cerească din jurul lui Isus și viața sufletească a personajelor nu ar conferi scenei valoarea și semnificația unui eveniment universal.

Astfel, printr-o nouă utilizare a clar-obscurului și prin rolul covîrșitor acordat elementelor spirituale, Tintoretto a reînnoit vechile teme biblice. În *Nunta de la Cana*, construcția perspectivei și compoziția figurilor se unesc pentru a conduce privirea în fundul sălii, de unde Isus asistă gînditor la efectul minunii săvîrșite. Toate mișcările și toate gesturile sînt determinate de impresia pe care Isus o exercită asupra asistenței.

Mișcarea a devenit o expresie independentă a conținutului spiritual. Acest fenomen indică trecerea de la arta clasică a Renașterii la arta barocului, adică de la predominarea naturii la predominarea spiritului.

Antonio Allegri, zis *Correggio* (1494—1534), reprezintă școala de la Parma, în care se îmbină influența lui Leonardo, Rafael, Michelangelo și a venețienilor. Sedus de atmosfera penumbrei leonardești, el se consacră cercetărilor luministice. La el, culorile lucitoare ale școlii emiliene se voalează și formele unduitoare se îndulcesc. Penumbra despoaie de materialitate figurile, care devin plutitoare, iar acordul penumbrei cu linia unduitoare a compoziției produce efecte de gingășie nostalgică și de frumusețe stranie, determinate de o voință preconceptă de grație adică de prețiozitate. Prin aceste procedee, Correggio a izbutit să reducă temele biblice tradiționale la o situație lirică. În *Maria și pruncul Isus*, jocul de umbre și de lumină suprimă conturul lucrurilor și concentrează toată atenția asupra sentimentului de adorație al Madonei ; restul e cufundat în umbră. În *Logodna Sfintei Ecaterina*, toate mijloacele de expresie, formele delicate, culorile armonioase, liniile melodice contribuie, prin impresia de grație pe care o lasă, să scoată în evidență conținutul emoțional al tabloului.

Acest conținut, fie adorația în fața lui Isus, fie mîndria maternității, fie bucuria de a trăi, nu e înfățișat ca rezultat al unei situații determinate sau ca un mijloc de individualizare a unui personaj, ci ca un procedeu de idealizare, la care Michelangelo izbutise prin gradarea formelor, iar Rafael prin armonia compoziției. Caracteristic în această privință e tabloul *Madona și Sfîntul Se-*

Scanned with OKEN Scanner

bastian. Orice dependenţă de materie e, dacă nu suprimată, dar redusă la minimum. Peisajul e estompat, atingerea sfinţilor cu pămîntul e voalată, îngerii îngenunchează pe nori, iar Madona şade pe un tron care nu se vede şi nu se ştie dacă există. Figurile sînt emancipate de sub stăpînirea gravităţii. Toate mişcările sînt sugerate prin clar-obscur. Correggio, ca şi Michelangelo, opune lumii reale o lume ideală, nu lumea transcendentală, ci o viziune picturală, după cum Ariosto i-a opus o lume poetică. Pictura a atins ultima fază a Renaşterii după care începe manierismul barocului. Evoluţia picturii coincide cu aceea a literaturii, fiindcă amîndouă sînt expresii ale evoluţiei societăţii.

4. ŞCOALA ROMANĂ

Şcoala romană e reprezentată de Rafael şi de Michelangelo care, la curtea papilor, au rezumat cuceririle artistice ale unui secol, şi au dus arta Renaşterii la apogeul dezvoltării ei, insuflîndu-i spiritul de universalitate al catolicismului.

Într-un timp relativ scurt, *Raffaello Sanzio* (1483—1520) a creat o operă considerabilă, în care a concentrat toată ştiinţa predecesorilor şi contemporanilor săi şi a dezvoltat toate consecinţele premiselor puse de ei. El şi-a început ucenicia în oraşul său natal, la Urbino, în atelierul tatălui său, care de asemenea era pictor, a continuat-o la Perugia, unde şi-a asimilat tonalitatea clară, spaţiul larg şi viziunea calmă a lui Perugino, apoi între 1504 şi 1508 s-a stabilit la Florenţa, unde a copiat operele lui Masaccio, a adoptat în tablourile sale fondul întunecat şi compoziţia piramidală a lui Leonardo *(Frumoasa grădiniţă)*, şi-a însuşit măiestria desenului. Între 1506 şi 1508, Rafael a executat o serie de madone : *Madona de la Viena, Madona cu mielul, Frumoasa grădiniţă, Madona Tempi, Madona cu sticletele.*

Pentru marele public, Rafael e înainte de toate pictorul madonelor. Expresia : „Frumoasă ca o Madonă de Rafael" a devenit proverbială şi trece şi azi drept elogiul suprem al frumuseţii şi graţiei feminine.

Tipul de frumuseţe feminină al lui Rafael prezintă un echilibru între instinctele naturale ale vieţii şi exigenţele simţului estetic. Dar Rafael le-a impregnat de omenesc. Madonele lui nu mai sînt solemne ca Maica Domnului în maiestate, ci florentine graţioase care-şi lipesc obrazul de capul copilului sau îl distrează cu un sticlete, dar prin frumuseţea şi nobleţea pe care le-o insuflă, artistul le restituie divinitatea.

Cea mai frumoasă dintre operele perioadei florentine e *Madona marelui duce :* chipul Madonei e de o puritate şi graţie neîntrecute. *Frumoasa grădiniţă* şi *Madona în luncă* adaugă farmecul peisajului la graţia Madonei.

Scanned with OKEN Scanner

Compoziţia pune în valoare eleganţa liniei, frumuseţea peisajului şi graţia sentimentelor. În *Madonna di Foglino* personajele formează un triunghi regulat împărţit în două registre : sus Maria şi Isus, jos donatorul, Sfîntul Francisc şi alţi doi sfinţi. Deşi cele două grupuri sînt despărţite de peisaj şi de nori, ele se unesc printr-o serie de legături spirituale : privirea plină de har a Mariei se îndreaptă spre donator, a lui Isus spre Sfîntul Francisc care o primeşte într-o atitudine de extaz.

Madona Sixtină, executată pentru mănăstirea Sf. Sixt din Piacenza, e cea mai caracteristică pentru arta lui Rafael. Madona cu Isus în braţe apare sfinţilor Sixt şi Barbara într-un cadru ideal după o perdea care se desface. Sf. Sixt îngenuncheat, ca şi Sf. Barbara, pe nori, priveşte în extaz viziunea divină, cu mîna stîngă pe inimă, iar cu dreapta arătînd spre mulţimea de jos ; Sf. Barbara, creaţia cea mai pură şi mai graţioasă a lui Rafael, priveşte jos spre mulţimea imaginară, căreia Madona îi prezintă pe Isus. Cu toată materialitatea bazei de susţinere — norii — figurile plutesc, fiindcă artistul a suprimat tot ce putea evoca gravitatea. Tabloul e o extraordinară scenă vizionară, obţinută prin mijloace realiste şi accentuată prin raportul cu spectatorul.

În 1508, Rafael s-a mutat la Roma, însărcinat de Iuliu al II-lea cu decorarea unor camere ale Vaticanului. Într-una, numită *Camera Semnăturii*, devenită sediul Tribunalului graţierilor, Rafael a reprezentat, între 1509 şi 1511, Filozofia, Teologia, Poezia şi Justiţia, potrivit cu ideile neoplatonismului florentin, care visa să împace şi platonismul, şi creştinismul.

Primul tablou, numit *Disputa del Sacramento*, împărţit în două etaje, reprezintă la etajul superior sfinţii Vechiului şi Noului Testament, grupaţi în jurul Sfintei Treimi. La etajul inferior, ca o proiecţie pe pămînt a grupului din cer, doctorii şi sfinţii bisericii militante, orînduiţi în semicerc. Se crede că Rafael, care a avut mare admiraţie pentru Dante, a dat în acest tablou o sinteză a Paradisului *Divinei Comedii*. Toate liniile converg spre Potirul din centru şi leagă cele două grupe într-un sentiment de cucernicie comună. Potrivit obiceiului său de a popula tablourile sale alegorice cu portrete, Rafael s-a zugrăvit pe sine şi pe Bramante la stînga ; pe Dante şi pe Savonarola în dreapta.

A doua frescă, *Şcoala din Atena*, a fost închinată Filozofiei şi Ştiinţei. Într-un cadru arhitectural grandios, împodobit cu nişe, basoreliefuri şi statui, sub o arcadă semicilindrică, cu perspective largi, Platon şi Aristotel, primul în mînă cu *Thimeu*, al doilea cu *Etica*, discută grav, înconjuraţi de discipolii lor. Gestul orizontal al lui Aristotel indică organizarea lumii pe baza Eticii, iar gestul vertical al lui Platon schiţează procesul gîndirii cosmologice care, de la lumea sensibilă, se ridică la principiul ei ideal. Reprezentanţii celor şapte arte liberale se află pe primul plan, dar cu patru trepte mai jos decît reprezentanţii Filozofiei, Platon şi Aristotel. În acest cadru solemn, Diogene în zdrenţe şi trîntit

Scanned with OKEN Scanner

pe scări, formează un contrast care accentuează demnitatea personajelor principale.

A treia frescă închinată Poeziei reprezintă *Parnasul*. Intr-un arc de cerc, în jurul colinei lui Apolo, sînt reprezentaţi optsprezece din cei mai mari poeţi antici şi moderni : Homer în picioare, ridicînd capul de orb spre cer, lîngă el Dante şi Virgiliu, apoi Ovidiu, Catul, Properţiu, Safo, Petrarca, Boccaccio, Ariosto, Sannazaro etc. Pe tavanul care simbolizează cerul sînt înfăţişate virtuţile şi ştiinţele, adică ideile.

Justiţia, care formează obiectul frescei a patra, e tratată în două scene : prima reprezintă pe *Justinian dînd Institutele*, a doua pe *Grigore al IX-lea dînd Decretalele*.

Sala vecină a lui *Eliodor* (1511—1514) e consacrată gloriei lui Iuliu al II-lea, care triumfă asupra inamicilor săi. Ultima sală, a *Incendiului Burgului* (1514—1517), a fost zugrăvită, după desenele lui Rafael, de către elevii săi.

Stilul lui Rafael se defineşte clar în aceste vaste compoziţii. La idealul de frumuseţe care nu e o sinteză a unor elemente naturale, ci o realitate poetică şi artistică superioară, se adaugă *maniera largă*, care nu se realizează numai prin formele concepute în mare, ci şi prin sentimentele înalte. Prin toată înfăţişarea lor, personajele apar ca purtătoare ale unui destin mare. Aşa se explică gravitatea solemnă a atitudinii, expresivitatea teatrală a gesturilor şi grija de a evita tot ce-i banal.

Puterea de înţelegere şi de exprimare a celor mai diverse sentimente a făcut din Rafael un portretist incomparabil. Primele lui portrete, al lui *Bembo* şi al lui *Tebadeo*, s-au pierdut, avem însă portretele papilor *Iuliu al II-lea* şi *Leon al X-lea*, al cardinalului *Inghirami* şi al diplomatului-prelat *Bibbiena*. Dar capodopera acestui gen e portretul lui Baldassare Castiglione, autorul *Curteanului*, unul din cele mai desăvîrşite tablouri ale Renaşterii. Pieptarul de catifea gri e străbătut de reflexe subtile, iar plastronul e de un alb perfect ; fondul luminat de o pată de lumină scoate în relief boneta neagră şi, prin contrast, dă o intensitate deosebită valorilor tonale. Privirea inteligentă şi caldă domină tabloul, conferind personajului o valoare reprezentativă pentru cultura timpului său.

Din însărcinarea bancherului Agostino Chigi, Rafael a decorat în 1511 *loggia* Farnezinei, „cea mai frumoasă vilă din lume". Sub un tavan consacrat sferelor cereşti, Rafael a pictat divinitatea marină şi victima Venerei, pe *Galateea*, în picioare pe un car tras de doi delfini. Pentru acelaşi bancher, Rafael a zugrăvit capela funerară din biserica Santa Maria Maggiore. În sfîrşit, Rafael a desenat pentru decorarea pereţilor Capelei Sixtine cartoanele tapiseriilor reprezentînd *Faptele apostolilor*. În scene ca : *Paşte oile mele !* şi *Moartea lui Anania* care a minţit în faţa apostolului Petru, Rafael a dat o ultimă dovadă a

Scanned with OKEN Scanner

măiestriei de a concilia realismul figurilor cu idealismul simbolurilor religioase, de a reproduce amploarea spaţiului, efectul contrastelor şi echilibrul formelor.

Despre formaţia şi concepţia artistică a lui Michelangelo am vorbit în capitolul precedent. Aici vom indica doar particularităţile sale de pictor. Michelangelo s-a considerat înainte de toate sculptor şi în adevăr figurile lui, chiar zugrăvite, rămîn sculpturale. Aerul, atmosfera, peisajul sînt pentru el lucruri secundare. Ceea ce-l interesează mai presus de toate e plastica figurii omeneşti. Sentimentul însuşi nu se exprimă atît prin jocul fizionomiei, cît prin atitudinea şi mişcarea corpului.

Michelangelo nu e un intelectual cu aspiraţii enciclopedice ca Leonardo, ci o conştiinţă torturată de problema existenţei. Ceea ce predomină în opera lui e simţul plastic. Scrierile lui nu sînt tratate de artă, ci poeme ale anxietăţii destinului uman. Deşi şi-a făcut ucenicia în atelierul lui Ghirlandajo şi a studiat opera lui Giotto şi Masaccio, ceea ce l-a interesat a fost spaţiul, tactilul şi mişcările corpului uman.

Ambianţa platonismului Academiei florentine îi oferise prilej de dezvoltare a gîndirii şi teme avîntate către idealuri înalte. Aprofundînd arta clasică, el a înţeles armonia corpului uman şi i-a dat o tensiune spirituală profundă. Sculptural în arhitectură şi plin de detalii pitoreşti, concepînd pictural membraturi gigantice de coloane geminate pe sistemul florentin dicromic (alb-gri), ar fi trebuit să gîndească în pictură cu atît mai pictural. Or, pictura lui demonstrează, în afară de o fantezie rebelă faţă de orice regulă, doar o covîrşitoare dragoste pentru sculptură.

Bolta Sixtinei şi *Judecata de apoi*, pictate la distanţă de un sfert de veac, arată aceleaşi preferinţe hotărîte pentru sculptură. Plastica figurii umane titanice, zbuciumată de pasiuni tragice, de o conştiinţă chinuită de contrastul dintre om şi mediu, drama omului izolat în lume — acesta e mesajul picturii lui Michelangelo. Artistul, care era şi poet, a resimţit durerea luptelor contemporane şi a exprimat-o prin reacţii antagoniste, în sensul unei apoteoze a personalităţii umane.

Esenţialul operei lui e în *Capela Sixtină*, zugrăvită din ordinul lui Iuliu al II-lea. Pe plafonul capelei, împărţit în compartimente, se desfăşoară *scenele Genezei*, de la crearea omului pînă la potop ; triunghiurile care leagă plafonul cu pereţii încadrează figuri uriaşe de profeţi şi de sibile, iar pe balustrade sînt aşezate figuri nude ; în sfîrşit, pe peretele din fund se întinde fresca *Judecăţii de apoi*. Aceste scene îmbină viziunea Genezei şi poezia psalmilor cu iubirea de oameni într-o poemă, despre care s-a spus că este prologul istoriei umanităţii.

Sibilele şi profeţii nu mai sînt nici portrete, nici simboluri religioase, ci exemple ale unui nou ideal de umanitate mai presus de timp şi de loc. Din mulţimea impresiilor sale personale, Michelangelo a ales pe acelea care aveau o semnificaţie mai universală şi confereau omenirii mai multă noblеţe şi măreţie.

Scanned with OKEN Scanner

În fond, ca mijloace picturale, Michelangelo n-a adus nimic nou, cu toate că Vasari îl consideră „zeu coborît pe pămînt ca să aducă perfecţiunea". Mai mult, el a renunţat la unele din cuceririle etapei ultime a Renaşterii clasice, adică la principiul formă-culoare, în favoarea formei, care nu se împacă la el cu culoarea.

Într-adevăr, o lumină lividă şi neunitară, ce se schimbă de la corp la corp, accentuează în chip dramatic relieful fiecărui personaj într-un *staccato* fără soluţie de împăcare, accentuînd mişcarea planurilor. Este o lumină proprie fiecărui obiect, nu un luminat general care să scalde şi să învăluie toate obiectele, o lumină logică, nu una reală. Lumina purtată (reflexul) nu există la Michelangelo, după cum nu există nici umbrele purtate. Umbrele lui sînt antipicturale, menite să indice doar relieful formelor, fără sugestiile ambianţei. Clarobscurul e înţeles ca o problemă de optică, nu de pictură ; ceea ce domină peste tot e elementul raţional, măreţia nudului eroic, tragic, zbuciumat, pasionat, ideea de efort şi de contrast, de luptă şi de durere. Idealul lui Michelangelo a fost Prometeu.

Partea a doua a operei lui Michelangelo nu mai aparţine Renaşterii. Violenţa cu care trata corpurile, teribila seriozitate care-l făcea inaccesibil bucuriei şi contrastul dintre forţa supraomenească a unor membre şi inerţia altora a făcut din Michelangelo „părintele barocului".

Stilul baroc e expresia Contrareformei. Reacţiunea catolică împotriva protestantismului s-a manifestat şi în domeniul artei prin tendinţa de reînviere a evlaviei medievale. Papalitatea se străduieşte să elimine din iconografia religioasă toate elementele de inspiraţie păgînă sau eretică, iar Conciliul de la Trento opreşte „să se aşeze în biserici icoane care ar ilustra o dogmă greşită sau ar duce în rătăcire spiritul oamenilor simpli". Clerul, şi în primul rînd iezuiţii, caută să pună din nou arta în slujba bisericii. Pe de o parte se restabileşte în iconografia religioasă cultul, aşa de atacat de protestanţi, al sfinţilor, al moaştelor şi al sfintelor taine, iar pe de alta se favorizează reprezentarea scenelor de extaz şi de martiriu care stîrnesc imaginaţia şi sensibilitatea credincioşilor. Arta aceasta s-a numit *barocă*. Ea se caracterizează prin exagerarea efectelor de masă, de lumină şi de mişcare. Procesul se caracterizează prin trecerea de la puritatea liniilor la exagerarea efectelor de masă, de la formele severe la formele „dezlegate şi pitoreşti", de la conturul precis la arabescul nedeterminat şi vag, de la simetria şi echilibrul formelor la mişcarea ce rupe şi mută liniile. Barocul se defineşte ca o reacţie împotriva tuturor elementelor constitutive ale Renaşterii.

Această reacţie începe în Italia pe la 1530 şi este expresia condiţiilor noi, create prin pierderea independenţei, declinul economic şi prin trecerea bisericii catolice la ofensiva contra protestantismului.

Scanned with OKEN Scanner

5. RENAȘTEREA ARTISTICĂ ÎN FRANȚA

Războiul de o sută de ani a întrerupt activitatea artistică care făcuse din Paris centrul artistic al Europei. Artiștii s-au împrăștiat în regiunile ferite de teatrul de război în Burgundia, în Touraine și în Provensa, la curtea papilor din Avignon.

Stilul Renașterii a fost introdus de artiști italieni, care l-au aplicat mai întîi în decorație, apoi în basorelief, în sfîrșit în arta statuară. Carol al VIII-lea a adus în Franța pe Guido Mazzoni din Modena și i-a încredințat executarea monumentului său. Frații Antonio și Giovanni Giusto au introdus în Franța tipul monumentelor funerare, dezlipite de perete și cu etaj, reprezentînd pe defunct în două atitudini : jos culcat, iar sus în genunchi. La monumentul lui Ludovic al XI-lea de la St. Denis, Giovanni Giusto a așezat patru statui de femei, simboluri ale virtuților cardinale.

Aceste morminte sînt monumente solemne, menite mai mult să proslăvească faima celui defunct, decît să evoce ideea fragilității vieții pămînțești și a morții inevitabile. Virtuțile care veghează la picioarele defunctului sînt femei frumoase care n-au nimic comun cu abstracțiile teologice.

Trecerea de la sculptura gotică la sculptura Renașterii a fost opera lui *Michel Colombe*, un breton care a lucrat în Touraine. Mormîntul ducelui de Bretagne, Francisc al II-lea, și al ducesei Marguerite de Foix ține de tradiția gotică prin reprezentarea defuncților culcați și de arta italiană prin așezarea virtuților de inspirație italiană la colțurile monumentului. Michel Colombe și-a dovedit simpatia pentru arta Renașterii executînd medalia lui Ludovic al XII-lea.

Un italian Francesco Primaticcio a adus din Italia mulaje după cele mai celebre statui antice și a înființat la Fontainebleau o școală de artă la care s-au format primii reprezentanți ai Renașterii franceze, printre care și cei doi sculptori originali : Germain Pilon și Jean Goujon.

Primul sculptor autentic al Renașterii e *Jean Goujon* (1510—1568). După ce a executat o serie de basoreliefuri la iconostasul unei biserici pariziene și la o aripă din Louvre, a creat *Fîntîna Inocenților* căreia își datorește popularitatea. Pe trei laturi, fîntîna e decorată de trei statui de nimfe, ale căror draperii fluide simbolizează fluviile Franței. Corpul răsucit pentru a susține pe umăr o urnă indică o perfectă stăpînire a formelor clasice.

Germain Pilon (1537—1590) a creat în *Trei Grații* ce poartă inima lui Enric al II-lea o operă eclectică, care, prin grația firavă a figurilor, se apropie de manierism. Figurile mormîntului Ecaterinei de Medici, reprezentînd pe rege și pe regină, prin naturalismul lor dramatic formează constrast cu virtuțile de la picioarele monumentului. În medalioanele regilor Valois, el s-a dovedit excelent portretist.

Scanned with OKEN Scanner

Cel mai de seamă pictor francez din a doua jumătate a sec. al XV-lea e *Jean Fouquet* (1420—1480), care a lăsat portrete de un puternic realism şi o serie de patruzeci de miniaturi de un colorit fin, dar lipsit de strălucire şi de varietate. El nu face decît să continue tradiţia gotică.

Arta Renaşterii italiene nu e înţeleasă şi imitată decît în urma contactului larg şi îndelungat al francezilor cu Italia. Operele de artă, tapiseriile, stofele şi mobilierul cărate de armatele de invazie, ca şi artiştii italieni atraşi la curtea regilor Franţei, transformă gustul claselor stăpînitoare şi le fac accesibile artei italiene.

Jean Clouet (circa 1475—1530), născut în Flandra, şi fiul său François (1520—1572) au introdus în Franţa arta portretului umanist italian. Ei au executat portretele regilor Francisc I şi Enric al II-lea şi ale unor umanişti şi nobili de la curte, în care sobrietatea şi fineţea, aproape clasice, temperează asprimea realismului gotic. Decoratorii formaţi la şcoala lui Rosso şi Primaticcio de la Fontainebleau decorează palatele regale într-un stil, din care se va dezvolta pictura franceză clasică.

6. RENAŞTEREA ARTISTICĂ ÎN GERMANIA

Imperiul german, deşi în strînse legături cu Italia încă din evul mediu, a rezistat vreme mai îndelungată Renaşterii italiene. Artiştii germani au rămas, pînă în secolul al XVI-lea, credincioşi tradiţiilor gotice, mai persistente decît aiurea, refractari idealului clasic şi tendinţei italiene spre tipizare şi stilizare. În secolul al XV-lea, arta germană ezită între exemplul Ţărilor de Jos şi arta italiană ; ea e în căutarea unei formule stilistice proprii. În haosul politic al Imperiului german au apărut mai multe şcoli care în ajunul Reformei au căutat să exprime individualitatea proprie a poporului german. Arta germană a tins tot timpul mai puţin spre perfecţiunea ideală, cît spre expresia caracteristică a individualităţii şi a figurii umane.

Prima şcoală germană de pictură despre care avem cunoştinţă e Şcoala boemo-germană de la Praga, unde a lucrat pictorul din Modena, Tommaso, chemat de împăratul Carol al IV-lea, formîndu-se şi localnici ca Theodoric. Mult mai importantă a fost Şcoala de la Colonia, care a încadrat în fondul de aur cuceririle realiste ale artei flamande şi franceze pentru a exprima ardoarea intimă, pasională a misticilor germani. Şcoala aceasta care s-a distins prin armonia tonurilor, prin ritmul delicat al contururilor şi prin desenul precis şi energic a tradus, în *Fecioara din Colonia*, un ideal de tip feminin cu fruntea înaltă, tîmplele largi, nasul fin, pleoapele grele peste ochii mici şi cu profilul tras. Aici a lucrat *Stefan Lochner* care a executat, în *Închinarea ma-*

Scanned with OKEN Scanner

gilor (circa 1435), opera cea mai însemnată a artei germane din această perioadă. *Roger van der Weyden* şi *Thierry Bouts* au exercitat o puternică influenţă asupra Şcolii din Colonia care şi-a prelungit activitatea pînă la mijlocul secolului al XVI-lea şi a lăsat printre altele o operă admirabilă în *Coborîrea de pe cruce*, care e la Louvre.

La mijlocul secolului al XV-lea, *Suabia* devine centrul cel mai important al artei germane. Particularitatea acestei şcoli suabe sta în predilecţia pentru idila cu subiect religios sau cavaleresc, tratată cu un realism de simplu bun simţ, fără adîncime, dramă sau emoţie într-un stil pur narativ. Acestei şcoli i-a aparţinut *Martin Schongauer* (1445—1491) care a perfecţionat tehnica gravurii pe lemn şi pe cupru şi a pregătit calea lui Dürer. Şcoala de la Augsburg, mai receptivă influenţei italiene, din cauza strînselor relaţii economice cu nordul Italiei şi din cauza unei opulente burghezii, a fost reprezentată de *Hans Holbein cel Bătrîn* (1465—1525) care a exprimat cu vervă şi o anumită armonie de culori idealul de frumuseţe al Renaşterii germane. Marea lui importanţă stă în educaţia artistică pe care a dat-o ilustrului său fiu.

Hans Holbein cel Tînăr (1497—1543) s-a stabilit mai întîi la Basel, punct de încrucişare al influenţelor artei germane şi al artei franco-flamande şi centru erudit al ediţiilor clasice. Aci Holbein a ilustrat *Lauda nebuniei* a lui Erasmus. În 1532 s-a aşezat în Anglia, unde a devenit pictorul de curte al lui Enric al VIII-lea, al aristocraţiei şi negustorimii engleze. Prin stăpînirea formei şi caracterizarea pătrunzătoare a personajelor sale, Holbein s-a afirmat ca unul dintre cei mai mari pictori ai Renaşterii. El a zugrăvit figuri şi a redat fizionomii cu o perfectă obiectivitate, într-un stil de observaţie impasibilă, fără nici un fel de nelinişte, fără nici o confesiune personală. Holbein e Renaşterea însăşi.

Şcoala din Nürnberg, în Franconia, a fost, prin legăturile sale economice cu Italia, tot aşa de receptivă Renaşterii italiene ca şi Augsburgul. Dar în aceeaşi măsură ea a apreciat stilul flamand. Aici a activat *Michael Wohlgemut* (1439—1528), maestrul care l-a format pe *Albrecht Dürer* (1471—1528).

Dürer era fiul unui argintar. Două călătorii în Italia şi una în Ţările de Jos l-au pus în legătură cu cei mai mari artişti ai timpului şi i-au permis să cunoască experienţa tuturor.

Gravurile efectuate de el înainte de 1506 exprimă patetic dramele populare cu subiect liturgic sau evanghelic, dar înfăţişează şi viaţa populaţiei urbane care oferă cadrul unor acţiuni legendare. Înfăţişarea intimităţii locuinţelor particulare merge mînă în mînă, în reprezentarea vieţii Fecioarei Maria, cu exaltările mistice de tip gotic. Alegerea acestor teme în preajma Reformei atestă simpatia lui Dürer pentru umanişti şi reformaţi.

Dürer a lăsat portretele unor umanişti germani, apoi operele *Cei patru apostoli* considerată ca „supremul efort al picturii germane spre simplitate şi

Scanned with OKEN Scanner

măreţie", şi *Închinarea magilor,* care e una dintre cele mai frumoase opere cu subiect religios.

Gravurile lui Dürer, pe lemn sau pe aramă, sînt cele mai celebre din lume, atît prin originalitatea invenţiei, cît şi prin perfecţiunea execuţiei. Ele au răspîndit operele plastice, fără să le vulgarizeze, în cele mai modeste case şi au jucat un rol asemănător cu cel al tipografiei pentru operele literare.

Dürer s-a ocupat cu atîta pasiune de problemele compoziţiei, spaţiului şi expresiei fizionomiei şi a combinat în mod atît de fericit stilul larg cu expresia vieţii interioare, încît italienii spuneau despre el că ar fi fost cel mai mare pictor al lor, dacă s-ar fi născut la Roma sau la Florenţa.

Luca Cranach (1472—1553), prietenul şi portretistul lui Martin Luther, a condus tipografia luteranilor din Wittenberg. El a zugrăvit imagini edificatoare cu subiect biblic pentru aderenţii lui Luther şi tablouri cu subiecte antice pentru umanişti. Venerele lui Cranach sînt păpuşi de fildeş, cu membre fragede şi rotunde şi cu şolduri strîmte, adolescente. Ferite de influenţa păgînismului senzual al Renaşterii italiene, ele apar naive în peisajul de munte cu brazi şi cu castele ce încoronează stîncile. Tablourile lui sînt pline de amănunte realiste luate din viaţa cotidiană. Războiul ţărănesc, urmat de represiunea sîngeroasă, i-a înfăţişat scene de o cruzime sălbatică, cavaleri bărboşi, îmbrăcaţi în armuri, care ordonă masacre, călăi cu figuri patibulare, domniţe şi soldaţi care se amuză asistînd la execuţii, cîini care ling sîngele celor decapitaţi. Prin scenele de martiriu creştin, Cranach maschează povestirea realistă a acestor grozăvii contemporane.

Şcoala din Alsacia e reprezentată de *Mathias Grünewald* (circa 1485—1530), cel mai gotic dintre pictorii Renaşterii germane şi poate de aceea considerat ca „precursor al realismului modern cel mai intens" în măsura în care tradiţia gotică e reînviată în secolul al XX-lea de expresionismul german. El a executat la Mainz pentru altarul de la Isenheim, *Răstignirea,* întrebuinţînd culoarea ca pictor, nu ca miniaturist.

După mijlocul secolului al XVI-lea, Germania, sărăcită şi istovită în urma războaielor religioase, din care nu scapă decît pentru a cunoaşte ororile Războiului de treizeci de ani, n-a mai dat pînă în secolul al XIX-lea pictori originali.

7. RENAŞTEREA ÎN SPANIA

Pătrunderea Renaşterii în Spania s-a făcut tîrziu, prin infiltraţii lente, concomitent cu creşterea receptivităţii societăţii spaniole, mai întîi în porturile Mediteranei, la Barcelona şi Valencia, apoi la curtea regală. Arta Renaşterii

Scanned with OKEN Scanner

a fost pregătită şi aici de arta romanică şi gotică, precum şi de arta bizantină, descoperită recent în frescele catalane. Prin porturile Mediteranei a pătruns şi influenţa italiană. Contemporanul lui Simone Martini, Ferrer Bassa, e un italianizant. Pelerinii din nordul Europei veniţi să viziteze celebrul sanctuar de la San Iacopo de Compostella au introdus stilul gotic. Ţările de Jos, moştenite de Filip cel Frumos şi, prin el, de viitorul Carol Quintul, deschid Spania artei flamande.

Reprezentanţii cei mai de seamă ai artei iberice în secolul al XV-lea sînt străini, cum îi arată şi numele : Jorge Inglès, Juan Francès, Alemán şi flamandul Enrique de Egos. Dintre autohtoni se remarcă spaniolul Pedro Berruguete care se trage direct din Piero della Francesca, cu care lucrase la Ferrara.

În Andaluzia, pictura se dezvoltă sub influenţa umanismului italian. Figura reprezentativă e Alejo Fernandez, replică mai feminină a lui Berruguete. Toţi pictorii spanioli din secolul al XV-lea, ca şi cei din secolul următor, lucrează sub influenţa marilor maeştri italieni. Juan de Juánes, de la care Muzeul de artă al Republicii Socialiste România are o operă importantă, este elevul lui Leonardo, ca şi Hernando din Almedina. Juan Fernandez de Navarrete din Toledo, prin atelierul căruia a trecut El Greco, este primul pictor spaniol de un realism puternic, care a ajuns la o formulă stilistică pur iberică.

Alejo Fernandez şi fiul său *Sebastian* au întemeiat la Sevilla cea mai vestită şcoală de pictură spaniolă, caracteristică prin tendinţe ascetice şi monahale.

Cel mai mare şi cel mai spaniol dintre pictorii secolului al XVI-lea a fost un grec din Creta, Domenicos Theotocopulos, zis *El Greco* (1550—1614), care, după ce a studiat la Veneţia arta lui Tizian şi a lui Tintoretto, s-a stabilit la Toledo, şi, în cadrul aridităţii podişului castillian, a introdus viziunea halucinantă a sensorialismului veneţian. Muzeul de artă al Republicii Socialiste România posedă trei capodopere ale lui El Greco. Pe urmele lui, arta spaniolă se va ridica la universalitate în timpul barocului (1550—1680) prin José Ribera, Diego Velázquez, Esteban Murillo, Alonso Cano, Francisco Zurbarán.

8. RENAŞTEREA ÎN CENTRUL ŞI RĂSĂRITUL EUROPEI

Renaşterea italiană a stîrnit, încă din secolul al XV-lea, un viu interes şi în Europa centrală şi orientală, dar n-a provocat o mişcare intelectuală şi artistică durabilă decît acolo unde condiţiile sociale erau favorabile. În ţările fără oraşe înfloritoare, fără o burghezie prosperă, fără o viaţă intelectuală

Scanned with OKEN Scanner

originală şi independentă, Renaşterea a fost opera unor artişti aduşi dinafară, mai ales din Italia.

Exemplul cel mai elocvent în această privinţă ni-l oferă Ungaria. Matei Corvin, căsătorit cu Beatrice de Aragon, fiica regelui Ferdinand al Neapolului, era în corespondenţă cu platonicienii florentini. Leonardo da Vinci îl foloseşte într-un discurs ca exponent al ideilor sale despre artă. El comandă opere de artă unor artişti italieni ca Attavante, Gherardo, Benedetto da Majano şi Laurana, cumpără manuscrise rare şi tablouri din Italia şi încredinţează florentinului Chimenti construcţia palatului său din Buda, unde a strîns o vastă bibliotecă. Reacţiunea nobiliară şi expansiunea otomană au strivit în germene această promisiune de viitor.

Cehia şi Moravia, care, în secolul al XIV-lea, erau în fruntea mişcării intelectuale şi artistice din Europa centrală, au căzut în secolul următor sub influenţa şcolilor renană şi franconiană, de inspiraţie gotică, care întîrzie dezvoltarea elementelor Renaşterii.

Abia pe timpul lui Ferdinand de Habsburg, Paolo della Stella, un elev al lui Sansovino, a construit între 1534 şi 1539 pavilionul Belvedere de la Praga, înconjurat de o galerie formată din arcuri semicirculare pe coloane ionice. E un model de arhitectură renascentistă de o mare frumuseţe.

Către sfîrşitul secolului al XVI-lea, construcţiile în stil italian se înmulţesc (biserica Maria Victoria, Scările Rezidenţei, palatul Waldstein). Dar modelele italiene pătrund, şi aici, mai ales în decoraţie.

Cultura umanistă, foarte răspîndită în rîndul nobilimii polone, şi legătura bisericească cu Roma au pregătit terenul pentru receptarea Renaşterii. Temele noi sînt aduse de artişti germani, ca fraţii Albrecht şi Hans Dürer, şi de italieni, ca Francesco Lara şi Giovanni Maria Padovano.

Castelul *Wawel* din Cracovia, construit de Lara, între 1507 şi 1563, e un monument al arhitecturii italiene, cu curtea dreptunghiulară şi cu două etaje de arcade. *Capela funerară a Iagelonilor*, construită pe un plan central, acoperită de o cupolă aurită şi bogat împodobită în interior, e capodopera Renaşterii polone.

Giovanni Maria Padovano a renovat Hala din Cracovia, iar Giovan-Battista da Lugano a construit splendida faţadă cu trei rînduri de *loggie* (arcade) a primăriei din Poznan. Monumentul funerar al regelui Stefan Báthory, în formă de arc de triumf, e opera florentinului Santa Gucci.

Şi în Transilvania formele noi ale Renaşterii au pătruns prin mijlocirea marii nobilimi şi a clerului superior, în relaţii strînse cu Roma. Încă din secolul al XV-lea se produc o serie de schimbări care anunţă stilul cel nou. Palatul episcopal din Oradea e refăcut pentru a face loc noilor exigenţe de confort (1506—1512). În secolul al XVI-lea, castelele nobiliare se transformă. Unele, ca cel din Vinţul de Jos şi din Criş (secolul al XVI-lea), sînt construite pe plan dreptunghiular, cu curte interioară. Faţa castelului de la Sînmiclăuş,

Scanned with OKEN Scanner

cu două *loggie* suprapuse, formate din arcade în semicerc pe stîlpi, e de pur stil italian.

Patriciatul principalelor oraşe adoptă de asemenea formele noi, nu numai în decoraţia porţilor şi ferestrelor, ci şi în planul construcţiilor. Casa Göllner din Sibiu, construită pe un plan dreptunghiular, se deschide spre curtea interioară frumos împodobită cu o dublă arcadă, jos şi la etaj. Casa Halphard din Cluj şi casa Haller din Sibiu se disting prin porţile lor, încadrate în coloane corintice şi frontoane clasice [12]. Mănăstirile moldoveneşti „cu extraordinara lor policromie interioară şi exterioară" : Voroneţ, Humor, Suceviţa, Moldoviţa şi Curtea de Argeş, au intrat cu întîrziere în sfera Renaşterii timpurii prin inspiraţia frescelor din miniaturile cretane.[13]

Ivan al III-lea a însărcinat pe Ridolfo Fioravanti din Bologna cu reclădirea catedralei Uspenski (1475—1476), dar arhitectul a trebuit să respecte stilul rus. Pietro Antonio Solario din Milano a construit palatul cu faţete *(Granitovaia Palata)* după modelul palatului Diamantelor din Ferrara şi a împrejmuit Kremlinul cu zidurile lui formidabile, care reamintesc incinta Palatului ducal din Milano. Un alt italian, Alvisio Novi, a zidit catedrala Arhanghelului Mihail, dar a păstrat planul general şi cupolele bisericilor ruseşti. Aportul artiştilor italieni s-a redus în fond la elemente decorative.

Doi arhitecţi ruşi, *Barma* şi *Postnik,* au construit la capătul Pieţei Roşii biserica Sf. Vasile Blajenîi (1555—1560) în stil rustic rus. În acelaşi timp, icoanele se însufleţesc, luînd un caracter narativ, şi portretul îşi face apariţia.

În Peninsula Balcanică, stilul nou al Renaşterii a fost puţin răspîndit, datorită mai întîi faptului că aproape întreg teritoriul ei a fost, din secolul al XV-lea, sub stăpînire otomană, iar în al doilea rînd din cauza diferenţei confesionale : ortodocşii au rămas credincioşi stilului bizantin, chiar dacă modificările introduse de meşterii locali puteau apărea uneori ca rezultate ale contaminării cu formule stilistice italiene. Există însă un teritoriu restrîns pe coasta Adriaticei, Dalmaţia, pe care stăpînirea seculară a Veneţiei a făcut-o aptă pentru receptarea artei Renaşterii. În adevăr, stilul vechii picturi bizantine, de coloratură sîrbă, predominant şi în acest ţinut, a fost înlocuit în Republica raguzană încă din secolul al XV-lea, cu stilul Renaşterii.

Şcoala raguzană de pictură este importantă şi prin numărul maeştrilor pe care i-a dat artei europene şi prin influenţa ei în această parte a Europei.

Nicola Božidarović (Nicolaus Ragusinus), originar din Kotov (Muntenegru), descendent dintr-o familie de artişti, a petrecut 12 ani la Veneţia după ce îşi făcuse ucenicia la Ragusa. Întors acasă, a desfăşurat între 1494 şi 1517 o intensă activitate ca pictor religios, pictînd în noul stil, laicizat, altare şi icoane. Mănăstirea dominicană din Ragusa (Dubrovnik) păstrează dintre operele lui un

[12] Gh. şi V. Sebestyén, *Arhitectura Renaşterii în Transilvania,* Bucureşti, 1963, passim.

[13] Paul Faure, *La Renaissance,* Paris, 1962, p. 100.

tripic, o „Bună-vestire“ şi un „Altar“, iar biserica Dancani un „Poliptic“, în care asimilarea noii arte italiene apare totală.

În palatul dogal al Ragusei şi prin bisericile locale, un alt pictor, *Mihailo Hamzici*, fiu de zlătar din Dubrovnik, a creat la sfîrşitul secolului al XV-lea şi în primele două decenii ale secolului al XVI-lea opere de valoare care rivalizează cu ale lui Božídarović.

În sfîrşit, cel mai important pictor raguzan, *Andreja Meldolla Meldulici* sau *Andrea Schiavone* (slavul), cum este cunoscut în istoria artei italiene, a fost elevul direct şi colaboratorul apropiat al lui Tizian, cu ale cărui opere este adesea confundată producţia lui, de importanţă europeană. La Sibiu a fost recent identificat un Meldolla, crezut mult timp un Tizian.

Este interesant de ştiut că sculptura decorativă în piatră, aderentă la arhitectură, care s-a dezvoltat sub influenţa veneţiană în Dalmaţia, a avut o mare circulaţie în Balcani şi a ajuns să predomine, în epoca brîncovenească, stilul decoraţiei arhitecturale din Ţara Românească, unde stilul Renaşterii n-a apărut decît în secolul al XIX-lea.

Scanned with OKEN Scanner

CONCLUZII

Studiile recente asupra vieţii economice sociale, politice şi culturale a Europei în secolele XIV şi XV au pus în discuţie ideea că epoca Renaşterii a fost o epocă de avînt economic. Studii consacrate unor întreprinderi industriale şi comerciale, unor societăţi bancare şi domenii agricole au ajuns la concluzia că secolele XIV şi XV au fost o perioadă de stagnare şi de contracţie economică, urmată abia la sfîrşitul secolului al XV-lea de o refacere parţială.

Chiar admiţînd că Italia a fost mai puţin atinsă de criză, totuşi perspectiva din care a fost apreciată perioada Renaşterii s-a schimbat. Unii istorici burghezi au găsit în aceste concluzii un nou argument pentru a îngloba Renaşterea în evul mediu şi a-i nega orice originalitate.

Dar din punct de vedere marxist, cauza adevărată a crizei economice, care a fost mai gravă în agricultură, n-a stat în reducerea suprafeţelor de cultură, nici în efectele ciumei negre, ci în destrămarea relaţiilor de producţie feudale şi în apariţia relaţiilor de producţie capitaliste.

Împuţinarea braţelor de muncă şi scăderea producţiei agricole au atins mai grav cele două stări privilegiate ale societăţii feudale, nobilimea şi clerul, şi explică pe de o parte triumful politicii de centralizare şi forţa mişcării de reformă care urmărea în fond secularizarea averilor mănăstireşti în favoarea nobilimii sărăcite.

Înăsprirea concurenţei pe piaţa europeană şi restrîngerea domeniului comercial în Europa au avut ca urmare perfecţionarea organizării şi a gestiunii întreprinderilor şi progresul raţionalizării.

Centralizarea statului a procurat regalităţii şi patriciatului urban resurse sporite care le-a permis să exercite un mecenat larg. Investiţiile de capital în cultură au devenit în perioada crizei operaţii avantajoase, în urma faptului că obiectele de artă au dobîndit valoare comercială.

Astfel, criza economică a perioadei Renaşterii n-a însemnat un regres în evoluţia societăţii europene. Dimpotrivă, Renaşterea a marcat o victorie a elemen-

Scanned with OKEN Scanner

telor noi şi o etapă superioară în succesiunea orînduirilor social-economice şi noi ne-am străduit să scoatem aceste elemente în evidenţă.

În porturile Mediteranei şi în oraşele din centrul şi nordul Italiei, mai ales la Florenţa, ca şi în centrele manufacturiere ale Flandrei şi Germaniei meridionale, apar încă din secolul al XIV-lea relaţii de producţie capitaliste şi o populaţie urbană, care se desface treptat de societatea feudală şi proclamă un nou ideal de viaţă, mai larg şi mai independent decît al lumii feudale.

Imperiul roman-german, „cea mai frumoasă instituţie laică a evului mediu", după aprecierea unui istoric, nu mai e în secolul al XV-lea decît o amintire sau o ficţiune juridică, invocată doar cînd putea să consacre uzurpări sau stări de fapt. Chiar şi în Germania, puterea imperială e redusă la o ficţiune de către principii teritoriali. Tendinţele de concentrare şi de organizare nu mai caută să îmbrăţişeze toate ţările creştine, ci numai elementele cuprinse în acelaşi cadru naţional. Pretutindeni monarhia se afirmă ca instrumentul cel mai eficace al concentrării. Pretutindeni vechile societăţi feudale sînt înlocuite cu organizaţii politice care merită deja numele de state moderne şi în care, asupra vechii noţiuni de suzeranitate, triumfă ideea modernă de suveranitate. Sprijinit pe burghezia care are nevoie de ordine şi pace, principele transformă monarhia feudală în monarhie ereditară şi absolută şi îşi impune autoritatea peste datinile şi instituţiile locale.

Frontierele încep să se precizeze şi, înăuntrul lor, monarhia tinde să substituie administraţiei locale o birocraţie centralizată, dependentă direct de rege. Reînvierea dreptului roman, care pune din nou în circulaţie ideea romană a omnipotenţei statului, e un simptom caracteristic al acestei evoluţii. Regele nu mai e şeful ierarhiei feudale — primul dintre seniori —, ci personificarea vie a statului. Vasalii lui nu mai sînt seniori aproape independenţi pe moşiile lor, ci simpli supuşi. Statul modern nu se mai întemeiază pe relaţiile complicate de la om la om ale societăţii feudale, ci pe ideea de *naţiune*. După alungarea englezilor din Franţa şi după înfrîngerea ducelui de Burgundia nu mai sînt în Franţa nici normanzi, nici burgunzi, nici flamanzi, nici gasconi, nici provensali, ci numai francezi.

În aceste state, limba populară înlocuieşte treptat limba latină. Ordonanţa regală din 1539 declară limba franceză limbă oficială ; armata, administraţia şi tribunalele sînt obligate să se folosească de limba franceză. Celelalte state urmează exemplul. Reforma protestantă introduce limba naţională şi în biserică. În timpul certurilor religioase, limba poporului a devenit un instrument de polemică naţională contra Romei. Pentru a fi înţeleşi de popor, Luther şi Calvin se folosesc de limba poporului. Afirmînd că fiecare credincios are dreptul să se adreseze lui Dumnezeu în limba sa, ei au naţionalizat rugăciunea şi au acordat limbii vulgare o demnitate pe care n-o avusese decît limba latină.

Înzestrate cu o puternică autoritate centrală, care caută să coboare barierele interioare şi să impună în tot cuprinsul frontierelor aceleaşi legi, aceeaşi

Scanned with OKEN Scanner

limbă şi aceeaşi administraţie, statele moderne formează unităţi economice din ce în ce mai închise faţă de celelalte state.

Expansiunea comerţului, protecţia creditului şi nevoile industriei cereau o puternică autoritate centrală, care să asigure ordinea internă şi să sprijine, chiar şi cu armele, interesele capitalului în afară. Descoperirile geografice şi expansiunea europeană în celelalte continente s-au făcut din imboldul comerţului şi sub egida noilor monarhii.

Aceeaşi transformare în structura societăţii. Nobilimea feudală îşi păstrează preeminenţa socială, dar pierde supremaţia economică şi politică. Ea rămîne clasa cea mai înaltă şi mai respectată şi continuă să se bucure de imense privilegii. Dar conducerea politică şi economică îi scapă din mîini. Ea pierde dreptul de a bate monedă, de a ridica trupe şi de a judeca în chestiuni care ating ordinea publică. Moşiile ei nu mai sînt intangibile pentru funcţionarii regali. Conducerea economică trece în mîinile burgheziei, iar puterea politică se concentrează în mîinile regelui, care se serveşte de burghezie şi-i apără la rîndul său interesele. Dezvoltarea comerţului şi renaşterea industriei fac din burghezie clasa cea mai bogată şi cea mai influentă, chiar şi atunci cînd aparenţele sînt pentru preeminenţa nobilimii.

Ajutată de avantajele pe care le conferă proprietatea, burghezia biruie prejudecăţile care o puneau în stare de inferioritate faţă de cler şi faţă de nobilime şi cucereşte, o dată cu averea, influenţa, consideraţia şi libertatea. Acest elan spre o viaţă mai completă şi mai independentă se recunoaşte, ca într-o oglindă, în idealul de viaţă antică, care exaltă forţa individuală, dezvoltarea integrală a personalităţii şi setea de glorie, *il gran disio dell'eccellenza*, pe care l-a simţit şi Dante. Antichitatea clasică a fost salutată cu entuziasm, fiindcă legitima revolta contra îngrădirilor societăţii medievale şi opunea autorităţii bisericeşti autoritatea unei doctrine tot atît de prestigioase, dar întemeiată pe simţul comun şi pe raţiune.

Nu „descoperirea antichităţii" a creat omul modern, ci omul modern, creînd în republicile comunale condiţii de viaţă asemănătoare cu acelea din cetăţile antice, a chemat la o nouă viaţă idealurile fundamentale ale lumii antice, filozofia, arta şi literatura ei, înţelese în sfîrşit independent de dogma bisericii.

În nici un domeniu spiritul Renaşterii nu s-a exprimat într-un mod mai desăvîrşit decît în acela al artelor plastice. Esenţialmente artist, geniul italian a găsit în momentul acela unic concursul de împrejurări necesare pentru a-şi afirma, în toată plenitudinea, simţul profund al vieţii reale, al mişcării şi al culorii. Averile acumulate din toate părţile lumii au pus la dispoziţia artelor mijloace bogate de care nu se pot dispensa. Patriotismul local, gelos de tot ce poate mări reputaţia vecinului, a stimulat construcţia operelor monumentale care constituie gloria cea mai strălucită a Renaşterii italiene ; cel mai mic

Scanned with OKEN Scanner

centru urban vrea să-şi aibă catedrala şi palatul său comunal şi nu e oraş mai important care să nu-şi aibă echipa şi „şcoala" sa de artişti. Cele mai diverse curente pot astfel să se manifeste şi să adîncească experienţa artistică, pînă cînd Roma, la începutul secolului al XVI-lea, devine centrul vieţii artistice şi îmbină, conform tendinţei spre universal a bisericii, principalele stiluri într-o formulă sintetică şi generală, care se rezumă în ridicarea realităţii la un tip ideal prin eliminarea a tot ce nu e bun, frumos şi nobil. Catedrala Sfîntului Petru e expresia cea mai completă a acestei concepţii. În Franţa, Germania şi Flandra, sub impulsul unor forţe analoge, artele plastice ajung la un înalt grad de dezvoltare, care ar fi fost atins chiar independent de influenţa italiană.

Cele mai înalte spirite ale Renaşterii, proclamînd suveranitatea experienţei, au pus bazele ştiinţelor naturii. În locul filozofiei scolastice, întemeiate pe principiul autorităţii bisericii, ei au adus o nouă concepţie despre ştiinţă, care nu recunoaşte altă autoritate decît aceea a raţiunii şi experienţei.

Datorită activităţii artistice şi literare, sentimentele pe care experienţa zilnică le-a stîrnit şi în omul medieval, dar pe care biserica le-a proscris, se cristalizează şi devin conştiente în omul Renaşterii. Prin simplul fapt al expresiei, capacitatea de înţelegere şi puterea de reprezentare a individului se lărgesc necontenit şi în acest impuls dat cugetării stă meritul intelectual al Renaşterii. Antichitatea, mai bine înţeleasă decît înainte, comunică secretul artei de a exprima, şi dacă noul sentiment al vieţii şi al naturii s-a dovedit aşa de fecund e că el a fost descoperit o dată cu noţiunea artei. Pentru umanişti şi artişti, individul prezintă interes ca fiinţă vie, nu ca „umbră trecătoare de pe pămînt spre cer". Omul devine din nou pentru om un subiect demn de studiu. Stimulînd acest studiu, operele literaturii clasice au făcut în adevăr pe oameni mai completi, iar mişcarea intelectuală din timpul Renaşterii a meritat numirea de umanism.

Într-un cuvînt, Renaşterea e o perioadă de tranziţie, în cursul căruia structura societăţii se modifică prin formarea burgheziei şi a proletariatului şi prin emanciparea ţărănimii ; situaţia politică se schimbă prin apariţia statelor naţionale, iar cultura se laicizează atît prin scopul pe care şi-l propune, cît şi prin elementele care o reprezintă. În opoziţie cu aspectul şi cu concepţia vieţii medievale, un nou ideal de viaţă, mai liber şi mai raţional, se afirmă, înrudit cu concepţia vieţii antice şi întemeiat pe încrederea în natura omenească şi în puterea raţiunii.

Importanţa acestei perioade stă mai puţin în valoarea şi mulţimea cunoştinţelor cîştigate, cît în impulsul pe care l-a dat spiritului omenesc, în proclamarea independenţei intelectuale şi în îndemnul spre cugetarea personală şi originală. Renaşterea a creat condiţiile esenţiale ale culturii moderne şi consecinţele acestei creaţii durează şi azi.

Scanned with OKEN Scanner

LA RENAISSANCE ET LA RÉFORME

L'auteur a tâché de présenter dans ce livre un tableau d'ensemble de la Renaissance, considérée comme l'époque de transition du féodalisme à l'époque capitaliste et, par conséquent, comme une étape importante vers le monde moderne. Il prend donc résolument position contre ceux qui, retrouvant dans la Renaissance tous les traits caractéristiques du moyen-âge, lui nient toute originalité et toute importance ou bien ils l'englobent dans le moyen-âge. Il s'éfforce de mettre en relief les traits originaux de l'époque et faire ressortir le fait qu'elle constituait le début plain de fraîcheur et de vigueur d'une grande époque.

Les résultats des recherches consacrées, pendant le dernier quart de siècle, à diverses entreprises industrielles, commerciales, banquaires et agraires, tendent à ruiner la conception traditionnelle qui faisait de la Renaissance une époque d'essor économique. Les XIV-e et XV-e siècles apparaissent comme une époque de contraction et de stagnation qui a atteint le plus fortement les deux classes dominantes du moyen-âge, le clergé et la noblesse. Aussi dans la crise économique et sociale des deux derniers siècles du moyen-âge avons-nous vu les signes précurseurs de l'avènement du régime capitaliste et, dans l'affaiblissement de la base économique du clergé et de la noblesse, l'explication de l'émancipation générale de la population rurale, de la dépossession de la noblesse de ses prérogatives politiques et judiciaires et de la centralisation de l'État, du rôle de la petite noblesse, ruinée à la suite de la découverte des armes à feu, dans la découverte et la conquête du nouveau monde, de l'adhésion de la noblesse et de la royauté à la Réforme et des guerres de religion. La base économique de ces changements fut le développement du capitalisme, le passage de l'artisanat à la manufacture et la suprématie de la bourgeoisie sur la noblesse. Le capitalisme a brisé les entraves du régime féodal, a substitué à l'ordre statique du moyen-âge un ordre essentiellement dynamique et a transféré de la campagne à la ville le centre de la vie.

La Renaissance a débuté et s'est épanouie tout d'abord en Italie, parce que c'est là que sont apparues les premières relations capitalistes, mais elle fut un phénomène européen, qui s'est produit partout où le capitalisme avait triomphé sur le féodalisme.

L'horizon intellectuel s'élargit avec le développement de l'industrie et du commerce et, avec l'essor de la population urbaine, le goût de la vie et la confiance de l'homme dans ses propres forces s'éveillèrent. L'esprit d'entreprise, réaliste et pratique, qui distingue l'homme moderne de l'homme du moyen-âge, est le produit des nouvelles conditions de vie, non de

Scanned with OKEN Scanner

la découverte de l'antiquité classique. Partout où elle triomphe, la bourgeoisie conteste la suprématie économique et politique de la noblesse. La mentalité féodale, anarchique, violente et imprévoyante est incompatible avec l'esprit capitaliste. C'est pourquoi elle est combattue. L'État est mis au service des nouvelles forces économiques et sociales, et sa politique échappe à l'autorité ecclésiastique. La politique royale de centralisation fut soutenue par la population urbaine et les masses rurales qui avaient besoin d'ordre et de paix. Oint par l'Eglise, le roi n'est plus responsable de ses actes que devant Dieu. Les légistes français ont tiré de ce principe la conséquence qu'aucun pouvoir, temporel ou spirituel, n'a d'autorité sur le roi de France. L'Angleterre, l'Espagne et la Russie allaient suivre l'exemple.

Ainsi la *République chrétienne,* qui prétendait unir tous les Etats chrétiens sous l'autorité de l'empereur et du pape s'est dissoute en Etats nationaux, et dans ces nouveaux Etats, la langue de la Cour se substitue à la langue latine et aux dialectes régionaux et s'élève au rang de langue nationale. La Réforme protestante introduit la langue vulgaire dans l'Eglise. Pour être compris du peuple, Luther et Calvin se sont servis de la langue qu'il connaissait, la sienne. En affirmant que le croyant avait le droit de s'adresser à Dieu dans sa propre langue, les protestants ont nationalisé la prière et ont conféré à la langue vulgaire une dignité qui n'avait appartenu qu'au latin. La formation d'Etats nationaux conduit fatalement à l'émancipation de la société de l'autorité romaine — avec ou sans schisme — et à la constitution d'Eglises nationales. L'existence de l'Etat laique est incompatible avec le système d'immunités et de privilèges de l'Eglise catholique et avec l'intervention du pape dans les affaires intérieures de l'Etat. L'autorité publique n'admet plus de contrôle sur ses sujets. Bien plus, il tend à faire de l'Eglise un instrument de gouvernement. L'Etat moderne a favorisé ensuite le développement d'une culture nationale, en langue vulgaire, qui a restreint aussi dans le domaine intellectuel l'autorité de l'Eglise.

Mais ce n'est pas seulement la position traditionnelle de l'Eglise qui est contestée, le christianisme lui-même est attaqué dans son essence intime. L'humanisme florentin s'était déjà élevé contre le dogme du péché originel et contre la doctrine qui ne voyait qu' „ombre et rêve" dans la vie terrestre. Malgré son orthodoxie romaine, Dante ne peut se résoudre à condamner les sages de l'antiquité uniquement parce qu'ils n'avaient pas connu la révélation. Deux siècles plus tard un humaniste français, Aimet Maigret, proclamait qu'un païen qui suivrait la raison serait sauvé même s'il n'était pas baptisé.

La raison par-dessus la foi, la tradition et l'autorité de l'Eglise — voilà la grande idée vers laquelle convergent tous les efforts de la Renaissance. En dépit des timidités et des témoignages de respect du culte traditionnel, la proclamation de la souveraineté de la raison est une protestation contre l'ascétisme médiéval, contre le principe d'autorité et tous les procédés qui violentent la nature, et une exaltation de la vie terrestre, qui mérite d'être vécue pour elle-même et d'être acceptée avec ses souffrances et ses joies. Elle est en même temps la reconnaissance de la supériorité de la vie active sur la vie contemplative, dont l'Eglise avait fait l'idéal de la perfection chrétienne.

Ainsi les transformations d'ordre économique et social ont déterminé toute une révolution intellectuelle et morale. La pensée rompt les cadres étroits de la philosophie médiévale, rejette les méthodes stériles de la scolastique, proclame la souveraineté de la raison contre

Scanned with OKEN Scanner

la tradition et remet en discussion les grands problèmes de l'existence et de la morale. Elle aspire à établir la science sur l'expérience et la raison. En même temps, une littérature en langue vulgaire et un art d'une beauté et d'un éclat incomparables tendent à surprendre et à éterniser les différents aspects de l'homme et de la nature.

L'essence, consciente ou non, de la pensée de la Renaissance est la révolte contre l'autorité spirituelle de l'Eglise. Les humanistes tournent le dos à tout ce qui est céleste pour ne s'occuper que de ce qui est terrestre. Selon le mot de Roger Bacon, „ils étudièrent la science dans le grand livre de la nature".

L'observation et l'expérience permettent à Léonard de Vinci de fonder la mécanique, de scruter les lois du mouvement, de l'équilibre et de la gravitation et de réduire le son et la lumière à des formes du mouvement. Il a entrevu l'évolution géologique, a fait des dissections sur les cadavres et a inauguré l'anatomie comparée. Georges Bauer, dit aussi Agricola, s'est fait mineur pour étudier les métaux et Ambroise Paré fonde l'obstétrique sur la dissection de cadavres de femmes mortes enceintes. L'observation critique a permis à Copernic de découvrir „les révolutions des corps célestes" et à Galilée d'établir les lois de la gravitation universelle.

C'est ainsi que se constitue une nouvelle conception de la science et une nouvelle méthode de recherche qui, qu'elles n'atteignent leur plein développement qu'au XVII-e siècle, marque déjà un moment important dans l'évolution de l'esprit scientifique moderne. La science a cessé d'être une somme de connaissances, données une fois pour toutes, pour devenir l'étude de l'homme et de la nature, à laquelle chaque génération apporte sa contribution. Cette conception de la science signifie, par rapport à la conception médiévale, une véritable révolution intellectuelle.

A une nouvelle théorie de la science, la Renaissance a ajouté une nouvelle conception de la société et de l'art de la gouverner. De l'observation et de l'expérience, ainsi que de l'étude de Tite-Live, Machiavel a tiré une théorie qui résume la pratique et la pensée politique de son temps. Le problème central vers lequel convergent toutes ses idées est la formation et la conservation de l'Etat. Le *Prince* de Machiavel n'obéit qu'à la raison d'Etat, c'est-à-dire au principe que, lorsqu'il s'agit des intérêts de l'Etat, la décision ne s'inspire que de motifs politiques. La justice, l'honneur, la foi jurée et les lois morales ne sont respectées que si elles sont nécessaires ou utiles. Machiavel n'a inventé ni la perfidie, ni la trahison, ni le crime politique. Il n'a fait que tirer de la pratique courante de son temps des principes de gouvernement et dégager leur portée générale. Il a apporté ainsi une preuve décisive de la sécularisation de la pensée.

Il nous reste à dire un mot de l'idée que la Renaissance s'est faite de l'art. Ici aussi, la différence est frappante entre l'esprit du moyen-âge et celui de la Renaissance. Pour l'homme du moyen-âge le monde est la création de Dieu ; pour la Renaissance, il est l'oeuvre du travail, de la prévoyance et de l'organisation de l'homme. Cette conception atteint aussi bien l'ingénieur que l'artiste. D'ailleurs, au temps de la Renaissance l'artiste et l'ingénieur ne'n faisaient souvent qu'un : Léon-Baptiste Alberti, Léonard de Vinci, Michelangelo furent ingénieurs, architectes, sculpteurs, peintres et écrivains.

Scanned with OKEN Scanner

L'art devient profane par le sujet et la destination. Pour satisfaire aux besoins de confort et d'élégance de la société nouvelle, l'art se laicise. Les artistes décorent les villes de monuments qui attestent la force et la richesse de la bourgeoisie et traduisent dans des formes plastiques le nouvel idéal de la vie terrestre. Ainsi que les humanistes, les artistes ne considèrent plus le monde en fonction de l'idée du salut, mais comme un champs d'activité et de plaisir pour l'homme. L'art ne sert plus de moyen d'enseignement religieux, mais de représentation de la vie présente et d'exaltation de la nature et de l'homme.

La sculpture et la peinture s'émancipent de l'autorité de l'Eglise et s'efforcent de représenter aussi fidèlement que possible la nature et l'homme. Les statues cessent d'être des éléments constructifs de l'architecture religieuse pour devenir des oeuvres indépendantes.

La représentation du nu est une des innovations qui marquent le mieux la différence de conception entre la Renaissance et le moyen-âge. Les classes dominantes du moyen-âge, la noblesse et le clergé, étaient hostiles à la représentation du nu, sauf dans la danse macabre, pour montrer le corps dans sa décomposition. Le clergé et la noblesse voulaient que chaque homme fût représenté dans le costume caractéristique de sa condition. L'idée que l'individu est une force autonome qui porte en lui les raisons de ses actions et les moyens de leur réalisation a conduit à l'exaltation de la force et de la beauté corporelles. En outre, la nouvelle société urbaine voulait voir le corps humain sans costume distinctif, dans le jeu libre de ses formes naturelles. „Le nu, comme la mort, est démocratique", disait le pape Pie II.

Au culte artistique du nu correspond, en littérature, l'idée d'humanité et l'aspiration à l'égalité. L'idéal d'une civilisation purement humaine conduit logiquement à la négation de tous les privilèges qui séparent les hommes d'après la naissance et le rang social.

Mais, pour combattre, „la philosophie du surnaturel" et justifier leur conception de la vie terrestre, les humanistes eurent besoin de l'appui d'une nouvelle autorité qu'ils pussent opposer à l'autorité de l'Eglise. Cette fonction fut remplie par l'antiquité classique. L'humanisme offrait la base d'une culture laique correspondant au stade d'évolution de la bourgeoisie. L'antiquité conféra aux aspirations de la bourgeoisie la consécration de son autorité et le modèle d'une culture fondée sur la raison. Mais, malgré tout son enthousiasme pour l'antiquité, la Renaissance n'a pas attribué à l'antiquité une validité dogmatique. La pensée grecque et latine représentait le maximum de ce que l'on avait réalisé jusque là, par les moyens de la raison. La Renaissance avait l'ambition non seulement de l'égaler, mais même de la dépasser.

Ainsi, ce n'est, croyons nous, que par les transformations sociales et politiques, déterminées par l'apparition du capitalisme, que l'on peut aboutir à une interprétation unitaire et organique de la Renaissance. L'esprit laique, possitif et rationaliste, qui distingue l'homme moderne de l'homme du moyen âge et que nous retrouvons dans tous les domaines de la vie moderne, est la création de la nouvelle classe bourgeoise et non l'effet de la découverte de l'antiquité classique. La littérature antique serait restée lettre morte si l'esprit de la société urbaine ne lui avait insufflé une vie nouvelle. La Renaissance est l'expression de cette société nouvelle que le capitalisme avait produite. C'est le capitalisme qui a créé les con-

Scanned with OKEN Scanner

ditions matérielles de l'émancipation de l'esprit dans tous les domaines de l'activité humaine. C'est lui qui a créé la Renaissance.

Les études consacrées à l'histoire de Florence au début du XV-e siécle ont rendu plus pertinente cette interprétation de la Renaissance. Elles ont montré que l'humanisme civique, qui avait renouvelé la pensée florentine et donné une impulsion décisive au développement de l'art, ne fut pas le fruit de la méditation d'humanistes de cabinet, mais l'expression de l'enthousiasme patriotique qui, en face de la „tyrannie" du duc de Milan, avait uni toutes les classes de la société et avait découvert dans l'histoire de la République romaine des exemples d'héroisme propres à soutenir la lutte pour la défense des libertés civiques et de l'indépendance de Florence.

C'est parce qu'elle a rompu les limites de l'ancien *orbis terrarum*, mis les bases du commerce mondial et de l'industrie manufacturière, fondé les états modernes, assuré le triomphe des langues nationales, mis fin à la dictature spirituelle de l'Eglise et créé un art et une différence ets frappante entre l'esprit du moyen âge et celui de la Renaissance. Pour l homme dans l'histoire de la civilisation.

Scanned with OKEN Scanner

INDICE GENERAL

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

A

abecedare, mijloc de propagandă a Reformei 276.
Abel Henrik 23.
Abel Wilhelm 64, 67.
Abélard < Pierre > 182, 185.
Abisinia 83.
Abruzzi 166.
Academia din Roma 211.
Academia platoniciană din Florența 210, 211, 312, 325, 326, 347.
Accademia del Disegno din Florența 211.
Acciaiuoli, familie 58.
Adagia de Erasmus 236.
Adam Karl 32.
Adam și Eva de Masaccio 323.
Adam și Eva, sculpturi în catedrala din Bamberg 304.
Adda 165.
Aden 77, 83.
Adige 166.
Adnotări la Pandecte de G. Budé 231.
Adrian, episcop de Utrecht 147.
Adriatica 240, 355.
Africa 77, 78, 81—83, 85, 86; *circumnavigația* ei 78, 89, 104.
Africa de Petrarca 190.
Agricola Georgius (Bauer) 18, 234, 235.
Agrippa, Panteonul lui ~ 293.
aides 124, 125.
Alazard J. 283.
Albert cel Mare 182.
Albert de Brandenburg, arhiepiscop de Mainz 268.
Albert de Habsburg 152.
Alberti, familie de bancheri florentini 59.
Alberti, Leon Battista 19, 20, 73, 74, 203, 208, 211, 285, 293, 295, 296, 301 325.
albigenzi 117, 186.
Albizzi, Maso degli ~ 202.
Albret, Henri d' ~ 168.
Alberquerque, Alfonso d' ~ 85.
Alcalà de Henarès, universitate din ~ 108, 218, 238.
Alcántara 143, 145, 253.
Alcuin 225.
Aleandro Girolamo 218, 219, 231.
Aléman < Mateo > 353.
Allen P. S. 235.
Alep 77.
Alexandria 61, 77, 78, 84, 85, 87, 160, 315.
Alexandru I, papă 152.
Alexandru al VI-lea Borgia, papă 91, 145, 150, 163, 164, 250, 289.
Alexandru din Hales 182.
Alfons al X-lea, rege al Castiliei 122, 143, 186.
Alfons al XI-lea, rege al Castiliei 143.
Alfons al V-lea de Aragon 158, 211, 214, 300, 332.
algonchinii 93.
Alienor de Aquitania 115, 117, 131.
Allegri Antonio v. Correggio.
Almagro, Diego de ~ 93, 98, 99.
Almedina 353.
Almeida, Francisco d' ~ 60, 62, 85, 87.
Alpi 61, 150, 161, 164—166, 172, 175, 197, 224, 230, 254.
Alsacia 151, 352.
Altamira R. 141.
Alvarado, Alonso de ~ 99.
Alvarado, Pedro de ~ 93.
Amazon 85, 99.
Amboise 260.

America, ~ Centrală, ~ de Sud 60, 79, 91, 93, 96, 97, 168, descoperiri şi colonizări 76, 89, 91, 92, 98—101 ; relaţii de schimb între Europa şi America, 102—105, 176, 275 v. şi Indiile occidentale.
Amiens 285.
Ammianus Marcellinus 212.
Amor adormit de Michelangelo 313.
Amorul sacru şi amorul profan de Tizian 340, 341.
Amsterdam 51.
Amurgul de Michelangelo 303, 313.
Amyot Jacques 232.
Ana de Bretania 127.
anabaptişti 251.
Anacreon din Teos 232.
Anagni, atentat 118.
Anahuac, podiş 94, 95.
Anaxagoras 188.
Ancona 209, 213.
Ancona P. (D'~) 315.
Andagoya, Pascal de ~ 98.
Andalusia 61, 353.
Andreas Willy 147, 157.
Angers 131.
Angevini (Anjou), dinastie 58, 129, 164, 216, 290.
Anglia, *pasim.*
anglicani 251.
Angoulême 271.
Anjou v. şi Carol de Anjou şi Enric al II-lea Plantagenetul.
Anjou, comitat şi ducat 115, 117, 120, 127, 131.
Annotationes de Laurenţiu Valla 214.
Anselm de Canterbury 182.
Antile 90, 98, 101.
Antonello da Messina 332, 338.
antitrinitari v. unitarieni.
Anvers (Anversa) 59, 60, 67, 168 ; prima bursă internaţională de comerţ 51.
Anzi 96.
Apelul către nobilimea creştină de naţiune germană al lui Luther 269.
Apenini 165, 195, 196.
Apostolii, frescă din hipogeul Aurelienilor la Roma 315.
Apostolis Arsenie 212.
Apulia 166, 197.
Aquitania, duce de ~ 115.
arabi, comerţ şi explorări 77, 78, 84, 85, 87 ; în Spania 82, 141—144 ; cultură 80, 182, 184, 222, 340.
Arabia 77, 83, 85.
Aragon, aragonezi 58, 138, 141—146, 149, 166 ; v. şi Ferdinand Catolicul.
Arcadia 340.
Arcadia de Iacopo Sannazzaro 211.
Aretino de Tizian 341.
Arezzo 191, 196, 225, 317.
Arghiropulos I, 217.
Arhanghelul Mihail, catedrală din Moscova 355.
Arhipelagul malaiez 77, 85, 88, 92.
Ariosto 344, 346.
Aristofan 231.
Aristotel 142, 181, 184, 188, 190, 207, 209, 212, 215, 217, 274 ; tradus de arabi 182 ; reprezentat în pictură 340, 345.
Arkansas 93.
Arles 172.
Armenia 77.
Arno 59.
Arnolfo din Cambio 293, 297, 306.
Arte della lana 46, 280, 308.
Arte di Calimala 46, 71, 289.
Artois 127, 163.
Astrahan 154.
Ashley M. 128.
Asia 77, 79 ; ~Centrală 142 ~ Mică 46, 47, 232.
Assisi 30, 31, 35, 108, 195, 196, 318, 321.
Asturia 142.
Asuncion, fluviu 100.
Atahualpa 98, 99.
Atena 289.
Atlantic 62, 78, 81, 89, 91, 92, 94, 102, 104, 105, 117, 140, 342.
Attavante 354.
Atticus 190.
Aucassin et Nicolette, nuvelă 30.
Augsburg 61, 62, 173—175, 234, 270, 351.
August 291, 296.
Augustin, Sfîntul ~ 181.
Aurispa Giovanni, 213, 216.
Aurora de Michelangelo 303, 313.
Austria 152, 168.
Averroes 142, 182, 188.
Avignon 107, 118, 189, 249, 349.
Avila 147.
Axiochos de Platon, tradus de E. Dolet 232.

Scanned with OKEN Scanner

Azilul copiilor găsiți (Ospedale degli Innocenti) din Florența 294.
Azincourt, bătălie 120.
Azore 89, 91.
azteci 93—95, 97.

B

Bab-el-Mandeb 85.
Babilon 94.
Bacantă de Tizian 341.
Bacchus de Leonardo da Vinci 336.
Bacchus îmbătat de Michelangelo 313.
Bacchus și Ariadna de Tizian 341.
Bacon Francisc 159.
Bacon Roger 18, 184, 185, 333.
Bahama, insule 90.
Baker J. N. L. 76.
Balàzs János 241.
Balboa, Vasco Nuñez de ~ 91, 98.
Baleare 142.
Balcani 356.
Baldovinetti Alessio 325, 328.
Bamberg, catedrala din ~ 304.
Banca Bardi 59, 66.
Banca Chigi 47.
Banca Frescobaldi, faliment 60.
Banca Gualterrotti 60.
Banca Medici 47, 59, 66, 91, 328.
Banca Peruzzi 59, 66.
Banska-Bistrica (Neusohl) 48.
Baptisterul din Florența 289, 308, 309, 328.
Baptisterul din Pisa 306, 307.
Barbaro Francesco 216.
Barbosa Aryas 219, 238.
Barcelona 115, 142—144 ; tratatul de la ~ 163, 164 ; dezvoltarea artistică 352.
Bardi, familie 58, 59, 66, 69.
Barlaam 216.
Barma 355.
baroc 348 ; *passim*.
Baron Hans 23, 157, 193, 194, 196—198, 200—202, 206, 233.
Bartolomeo Colleone statuie de Andrea Verrocchio 312.
Baschet Armand 157.
Basel 27, 236, 257, 271, 351 ; tipografii la ~ 45, 234 ; învățătura lui Zwingli la ~ 258 ; conciliul de la ~ 126, 250.
Basrah 77.
Bassa Ferrer 353.
Bataillon Marcel 238.
Báthory Ștefan, monumentul funerar al regelui ~ 354.
Batjocorirea lui Iisus de Giovanni Pisano 319.
Battle Abbey 55.
Bauer v. Agricola Georgius.
Baumgarten H. 177.
Bavaria 61, 149.
Bayonne 169.
Bazilica din Vicenza de Andrea Palladio 302.
Beatrice din Divina Comedie 187.
Beatrice de Aragon, regina Ungariei 241, 354.
Beaumanoir, Philippe de ~ 53.
Bellini Gentile 331, 338.
Bellini Giovanni 331, 338, 339.
Bellini Jacopo 331.
Bellinzona 165.
Belvedere, palat la Praga 354.
Bembo, cardinal 211.
Bembo, portret de Rafael 346.
Benalcazar, Sebastian de ~, conchistador 93, 100.
Benedict al XII-lea, papă 189.
Berdiaev N. 32.
Bérence F. 315.
Berenson B. 315.
Berg, ducat 172.
Berlin, universitate 27.
Berlinghieri, familie 317.
Berna 258.
Bernard de Clairvaux 183.
Bernardino da Siena 205.
Bernier L. 189.
Bernini G. L. 301.
Bernouilli C. A. 278, 281.
Berruguete Pedro 353.
Berti Bellincione 284.
Bessarion de Niceea 216, 217, 219, 221.
Béthencourt, Jean de ~ 78.
Bettini S. 315.
Biancofiore 191.
Bibbiena, portret de Rafael 346.
Biblia celor săraci, scriere religioasă 276.
Biblioteca Corvină 241 ; ~ familiei Medici 221 ; ~ familiei Sforza 221 ; ~ Medici Laurenziana 221 ; ~ papii Eugen al IV-lea 221 ; ~ publică de la mănăstirea San Marco 221 ; ~ regală din Fontainebleau 221, 232 ; ~ Vaticanului 221.
Bicocca, bătălie 169.
Bielski M. 242.
Bindoff S. T. 128.

Scanned with OKEN Scanner

Biondo Flavio 25, 225.
Biru v. Peru.
Biserica evanghelică din Transilvania 251.
Biserica Maria Victoria din Praga 354.
Bizanț v. Imperiul bizantin.
Blahoslav Jan 242.
Bloch Marc 41, 57.
Blois 303.
Boccaccio Giovanni 64, 191, 192, 203, 216; reprezentat de Rafael 346.
Bodin Jean 159.
Boemia 61, 148, 177, 207; mine 48; școala boemo-germană din Praga 350.
Boetius 182.
Bogeng G. A. 222.
Bogota 100.
Boisset I. 279.
Bolivia 99.
Bologna 150, 166, 170, 186, 196, 197, 200, 207, 209, 240, 246, 355; universitatea din ~ 132; liga de la ~ 195; concordatul 167; dezvoltare artistică 290; biserica San Petronio 308.
Boltraffio Giovanni 336.
Bombay 88.
Bona Sforza, soția lui Sigismund I 241.
Bonaventura, sfînt 182.
Bonfini A. 241.
Bonifaciu al VIII-lea, papă 118.
Bonsignori, familie 58, 70.
Bordeaux 120, 131.
Borgia v. Alexandru al VI-lea.
Borgia Cezar 150, 227.
Bosworth, bătălie 136.
Botezul lui Isus de Andrea Verrochio 327.
Botticelli Sandro 210, 326, 329, 330, 334, 340.
Boüard, M. de ~ 193, 194.
Bouillon 168.
Boulanger Jacques 230.
Boulogne 173; întrevederea de la ~ 171.
Bourbon, familie 169, 171.
Bourbon Nicolas 24, 280.
Bourges 126; casa lui Jacques Coeur 284; pragmatica sancțiune de la ~ 126, 250; universitate 271.
Boutruche R. 41, 65.
Bouts Thierry 351.
Bouvines, bătălie 117, 132.
Božidarovič Nicola 355, 356.
Bracciolini Poggio 212, 213.
Bramante Donato 300—302, 345.
Brancacci 323.
Brandenburg 149, 173, 268.
Brandi Karl 147, 233.
Brantôme < Pierre de Bourdeille de ~ > 164.
Bratislava, universitatea din ~ 242.
Braure Maurice 136.
Brazilia 84, 85, 88, 89.
Brescia 166, 197.
Bresse 172.
Bretania, ducat 114, 115, 127, 128; Francisc al II-lea duce de ~ 349.
Briçonnet, familie 161, 280.
Bristol 140.
Brîncoveanu, stilul brîncovenesc 356.
Bronzino Angelo 337.
Bruges 60, 328; viață economică 51, 67, 82; bănci 59.
Brunelleschi Filippo 31, 35, 192 291—295, 297, 302, 303, 308—310.
Bruni Leonardo 192, 194, 197, 201, 203, 204, 206, 207, 217, 225, 227, 287, 294.
Brutus 190.
Bruxelles 147.
Bucer M. 257.
Buda 172, 207, 240, 241; bibliotecă la ~ 354.
Budé Guillaume 231, 232.
Bueno de Mesquita D. M. 193.
Buenos Aires 99.
Bugey 172.
Bula de Aur 156.
Buna Vestire de Nicola Boždarovič 356; ~ de Donatello 310; ~ de Fra Angelico 324; ~ de Niccolo Pisano 306.
Buon Bartolomeo 299.
Buon Giovanni 299.
Buonaccorsi, Filip Callimachus 241.
Buoninsegna, Duccio di ~ 317.
Burckhard J. 226.
Burckhardt Jacob 24, 27—31, 34, 36, 39, 149, 201, 315.
Burgundia 60, 68, 114, 128, 150, 151, 165, 167—171, 178, 349; duce de ~ 115, 120, 358.
Business history 36, 37.
busola, invenție 80.

C

Caboche 120.
Caboto Sebastian 99.
Cabral Alvarez 84.

Scanned with OKEN Scanner

Cacciaguida în „Infernul" 284, 285.
cadastrul 199.
Cádiz 90, 142.
Caffa 65.
Cagliari Paolo 341.
Cahen Leon 136.
Cairo 77, 78.
Cajamarca 99, 100.
Calabria 166.
Calais 120, 167, 175, 176.
Calatrava 143, 145, 253.
Calicut 83, 84.
California 93, 101.
Callao 103.
Callergis Zaharia introduce tiparul la Roma 218.
Calmette Joseph 162.
Calvin Jean 247, 251, 255, 258, 260, 271, 272, 274—276, 279—281, 358.
cambia (lettre de change) 71.
Cambio 293, 297, 306.
Cambrai, liga de la ~ 159, 166; pacea de la ~ 170, 171, 341; episcopie 236.
Cambridge, universitatea din ~ 219, 239.
Camera Comunelor 138, 261; ~ *lorzilor* 138.
Camera Instelată 108.
Camera Semnăturii la Vatican 345.
Campo Santo cimitir în Pisa 254, 307, 319. 321.
Canalul cel Mare la Veneţia 299.
Canalul Mînecii 117.
Cananore 84, 86.
Canare, insule 62, 78, 90.
Canisio <Egidio>, cardinal 211.
Cano Alonso 353.
Cano, Sebastian del ~ (El Cano) 92.
Canterbury, arhiepiscopie 132, 182.
Cantimori D. 23.
Canton, ocupat de portughezi 86.
Cantoria de Donatello 310.
canzone 186, 187.
Cao Diego 83.
Capela funerară a Iagelonilor 354.
Capela Medici în biserica San Lorenco 303, 313.
Capela Pazzi în biserica Santa Croce 294, 295.
Capela Sixtină 288, 313, 330, 346, 347.
Capet, dinastie 117, 120, 126, 187.
Capet Hugo 115.
Capito, umanist german 269.
Capitoliu 191, 303.
Capodistria, oraş 207.
Cappel, bătălia de la ~ 258.
Capponi Gino, 196, 202.
Capra, vilă 302.
Captivitate babilonică de Luther 269.
Capul Bunei Speranţe (~ Furtunilor) 79, 83, 86, 92.
Capul San Vicenzo 82.
Capul Verde; insulele ~ 82.
Caraffa, familie 175, v. şi Paul al IV-lea.
caraibii din Yucatan 93, 94.
Cardano Girolamo 246.
Carreggi, vila Medicilor de la ~ 211, 312.
Carintia 168, 174.
Carli E. 283, 315.
Carmine 323, 324.
Carniolia 168.
Carol I, rege al Spaniei, vezi Carol Quintul.
Carol al IV-lea, împărat 191, 234, 241, 350.
Carol al V-lea, rege al Franţei 120, 126; statuia sa 304.
Carol al VI-lea, rege al Franţei 120.
Carol al VII-lea, rege al Franţei 120, 126, 127.
Carol al VIII-lea, rege al Franţei 39, 127, 150, 157, 161—166, 226, 230, 231, 349.
Carol cel Mare 55, 142, 225.
Carol de Anjou, rege al Siciliei 56, 164, 241, 300.
Carol de Bourbon, duce 169, 171.
Carol du Maine 127, 164.
Carol Quintul (Carlos I, rege al Spaniei), împărat 47, 60, 61, 91, 96—98, 100—103, 107, 111, 144, 146, 147, 157, 159, 167—174, 177, 178, 235, 269, 353; portretul său de Tizian 341.
Carolingi 116, 120, 126.
Carol Temerarul (~ cel Îndrăzneţ) 59, 120, 127, 151, 167.
Cartagina 197, 201, 227.
Casa de Contratacion 102, 103.
Casa de India 86, 87, 102.
Casa di San Giorgio 60.
Casa Göllner din Sibiu 355.
Casa Haller din Sibiu 355.
Casa Halphard din Cluj 355
Casetti, umanist spaniol 211.
Castel franco 339; peisaj de Giorgione 340.
Castellion Sébastien 282.

Scanned with OKEN Scanner

Castel Nuovo din Neapole 300.
Castiglione Baldassare 211; portret de Rafael 346.
Castilia 65, 78, 91, 101, 142–146, 186.
Castilla del Oro 98.
Castro Americo 141.
Castrocaro 202.
Catalonia 141, 142, 144; fresce catalane 353.
Cateau Cambrésis, pacea de la ~ 176.
Catehismul de Calvin 276.
Cato, cenzorul 190.
Catul, reprezentat de Rafael 346.
Cavalcanti Guido 186.
Cavalerii teutoni 152.
Cavalerul de Malta de Tizian 341.
Cavallini Pietro 316.
Cazimir cel Mare 147, 151, 152, 221.
Cehia 151, 152, 242, 354.
Cei patru evanghelişti de Albrecht Dürer 351.
Cei trei filozofi de Giorgione 340.
Cellini Benvenuto 325, 327.
Celtis Conrad 241.
Cerdagne 163.
Cerepnin L. V. 153.
Ceresole, bătălia de la ~ 173.
Certosa din Pavia, proiectată de Bramante, 300.
Cervantes 237.
Cesena 150.
Cetatea Albă 65.
Ceuta 85.
Ceylon 77, 84; ocupată de portughezi 85.
Cezar 188, 190, 204.
Chamard Henry 34.
Chamberlain H.St. 35.
Chambord, tratatul de la ~ 173; stilul castelului 303.
Champagne, comitat 115, 146, 151; bîlciuri 37, 50, 70, 126.
Champion P. 114.
Chanson de Roland (La ~) 185.
Charcas, podiş 99.
Charolais, comitat 163.
Chartres, catedrala 285.
Chastel A. 218, 220, 283, 288, 304, 311, 315, 333.
Chateaubriand François-René de ~ 26.
Chateau-Thierry 173.
Chaucer (Geoffrey) 133.
Chaulnes, ducele de ~ 161, 162.
Chiarenti, familie de bancheri 58.
Chierci G. 290.
Chigi Agostino, bancher 346.
Chile 93, 99, 101.
Chilia 65.
Chimenti, arhitect la Buda 354.
China (Kithai) 65, 79, 80, 86, 87, 94, 222.
Chiusi, sub dominaţie milaneză 195.
Christianismi restitutio de M. Servet 247.
Cristus Petrus 332.
Chrysoloras Ioan şi Manuel 209, 217, 231.
Cicero 179, 190, 209, 212.
Cimabue (Cenno Pepo) 317.
Cina cea de taină de Giotto 320; ~ de Leonardo da Vinci 334.
ciompii 54, 196, 201, 202.
Cipangu v. Japonia.
Cipolla C. M. 41.
Ciriaco d'Ancona 213.
Cirus 163.
cisterciţi 261.
Ciudat Real 100.
ciumă 195; ~ *neagră* 68, 131, 133, 307, 321, 357.
Clairvaux 183.
Clark K. 315.
Clement al V-lea, papă 118.
Clement al VII-lea de Medici, papă 60, 107, 170, 171, 227, 289, 294, 313.
Clement din Alexandria 181.
Clèves, duce de ~ 172.
Clouet François 350.
Clouet Jean 350.
Cluj, arhitectură 251, 258, 355.
Cluny 284.
Coborîrea de pe cruce la Colonia 351.
Cochlaeus Johannes 280.
Coeur Jacques 126, 284.
Cognac, Liga de la ~ 159, 169, 227.
Cognasso F. 193, 194.
Colegiul lectorilor regali (Collège de France) 232.
Colegiul Montagu 271.
Colet John 219, 236, 239, 266, 277.
Coligny Gaspard de ~ 175.
Colleoni Colleone condotier de Verrocchio 287.
Colocviile lui Erasmus 235, 237.
Colombe Michel 349.
Colon Diego 93.
Colonia 220, 234, 304; universitate 234.
Colorado 97.
Columb Bartolomeu 89, 90.

Scanned with OKEN Scanner

Columb Cristofor 81, 89—91, 93, 100, 101.
Columbia (Noua Grenadă) 95, 98, 100, 101, 103.
Comentarii juris civiles de Hugues Doneau 231.
Comentarii linguae grecae de G. Budé 232.
Comentarii linguae latinae de Etienne Dolet 232.
Comenius v. Komensky.
Commynes, Philippe de ~ 59, 161, 162, 226.
Compagni Dino 73.
Compiègne 169.
Compostella, sanctuarul Sant Iago de ~ 353.
comunidades (junte) 147.
Concepción, oraş 99.
Concertul cîmpenesc de Giorgione 340.
Conciliul de la Constanţa 207, 212; ~ *Latran* 274; ~ *Trento* 173, 180, 280, 348.
concordatul de la Bologna 127.
Condotierul de Antonello da Messina 332.
Congo 83.
Consejo de Castilla, ~ de Corte 146.
Consiliul cel mare, ~ *de Stat* din Franţa 121; ~ *privat*; ~ *restrîns* din Anglia 131, 136—138; ~ *de Nord* 108.
Consiliul Indiilor 108.
Constantin cel Mare 214.
Constantinopol 154; focar de cultură 142, 182, 217; biserica Sf. Sofia 303; cucerit de turci 65, 78, 216—218; ambasadori apuseni la ~ 160, 171; umanişti şi artişti la ~ 209, 338.
Constanţa, Conciliu de la ~ 207, 212.
Consulate, apariţie 72.
Contiglio Giuseppe 149.
Contract în comandită 71.
Convivia mediolanensia de Francesco Filelfo 209.
Cop Guillaume 271.
Copernic Nicolae 18, 184, 242, 246, 247.
Cordilierii occidentali 99.
Córdoba 141; universitate 142.
Córdoba, Gonzalo de ~ 110.
corporaţii artişii în ~ 287; passim.
Corpus juris civilis, editat de Denis Godefroy 231.
Correggio (Antonio Allegri) 343, 344.
Corsica 143, 174.
Cortegiul magilor de Benozzo Gozzoli 328.
Cortésuri 111, 143, 144.
Cortés Hernando (Ferdinand) 81, 93, 97.
Cortona 195, 196, 202, 330.
Corvina, bibliotecă 241.
Corvinus Laurentius, umanist 241.
Cotnari, şcoala latină de la ~ 243.
Courajod Louis 31, 283, 285, 304.
Coutumes du Beauvaisis de Philippe de Beaumanoir 53.
Covilhão, Pedro da ~ 83.
Cracovia 48, 241, 243; universitate 240, 242, 246; castel 354.
Cranach Lucas 269, 270; conduce tipografia lui Luther 352.
Crécy, bătălie 109, 110, 120.
Credi, Lorenzo di ~ 311.
Cremona 165, 182.
Crépy, pacea de la ~ 173.
Creta 212, 218, 353, 354.
Crimeea 64.
Cristianae religionis institutio de Calvin 271.
Criş 354.
Crivelli Carlo 338.
Croce Benedetto 34.
Crocyn William 239.
Cromwell O. 122.
Cronaca (Simone del Pollajuolo) 298.
Cronica din Nürnberg de Hartman Schedel 226.
Cuba 90, 93, 97.
Cues pe Mosella 235.
Cujas Jacques 231.
Cupidon de Michelangelo 312.
Curia regis 120, 121, 131.
Curtea conturilor 121.
Curtea de Argeş, m-re 354.
Curteanul de Baldassare Castiglione 346.
Cusanus Nicolae 235, 246.
Cuzco 96, ocupat de Pizarro 99.
Cytowska Maria 242.

D

Dainville, Fr de ~ 76.
Dalmaţia, arhitectura în ~ 299, 355, 356.
Damão 88.
Damasc 77, 141.
Dancani, biserică din Raguza 356.
Danemarca 171, 172, 178.
Dante Alighieri 18, 28, 63, 64, 182, 192, 203, 204, 213, 279, 286, 317, 359; caracterizare, viaţă 186—188; limbă 33, 34, 320; figurat de Rafael 345, 346; cenuşa lui adusă la Florenţa 312; v. şi Divina Comedia.

Scanned with OKEN Scanner

Danzig 61.
Dauphiné 115.
David de Donatello 306, 310, 326 ; ~ de Michel Angelo 313, 314, 326.
David Marcel 106.
Davidsohn Robert 31.
De architectura de Vitruviu 291, 295.
De arte cabalistica de Reuchlin 220.
De Asse, tratat de G. Budé 231.
Decameronul de Boccaccio 191, 192.
De contemptu mundi de Petrarca 191.
De docta ignorantia de N. Cusanus 235.
De elegantiis linguae latinae de Laurentiu Valla 213.
De falso credita et ementita Constantini donatione de Laurentiu Valla 214.
Del governo della famiglia de Agnolo Pandolfini 74.
De jure belli ac pacis de H. Grotius 238.
Delaborde H. F. 113.
Delacroix Eugène 341.
De libero arbitrio de Erasmus 278.
Delumeau J. 249, 255, 273, 275, 276.
Del Vecchio 285.
De mensuris et ponderibus... de Georgius Agricola 234.
Democrit 188.
Demostene 209.
Denisova N. A. 114.
De quaerendo Deum de N. Cusanus 235.
De re aedificatorie de Leone Battista Alberti 296.
De revolutionibus orbium caelestium de Copernic 246.
De servio arbitrio de Luther 279.
Despre demnitatea omului de Pico della Mirandola 220.
Despre moravurile nobile şi despre studiile liberale de Pier Paolo Vergerio 207.
Despre statul republicii... (Utopia) de T. Morus 239.
Despre venirea lui Carol regele francilor de Marino Sanudo 226.
De tyranno de Coluccio Salutati 204.
Deventer, şcoala capitulară din ~ 235.
De verbo mirifico de J. Reuchlin 220.
Diaz Bartholomeo 83.
Dieta de la Augsburg 270 ; ~ de la Speyer 251 ; ~ de la Worms 269, 276, 280.
Dieta imperială 148.
Dijon 167.
Diogene, figurat de Rafael 345.
Disputa del Sacramento de Rafael 345.
Diu 85, 88.
Divina Comedia 186, 188, 284, 285, 329, 334, 345.
Dlugosz Jan 242.
Dobb M. 128.
Dolet Etienne 232.
Dollinger Ph. 257.
Donatello 31, 35, 112, 287, 304—312, 322, 323, 326.
Doneau Hugues 231.
Doria Andrea 170.
Două Sicilii v. Neapole regat.
Doucet R. 114.
Drake Francis 140.
dreptul comercial 71.
dreptul comun (common law) 108, 129, 132.
dreptul maritim 71.
Dresda 340.
Dublin 129.
Dubrovnik v. Raguza.
Duby G. 41.
Duca Demetrios 218.
Dufour Alain 263, 267.
Dunkerque 175.
Duns Scot John 184.
Dupont-Ferrier G. 113.
Dürer Albrecht 280, 287, 313, 337, 351, 354 ; partizan al lui Luther 269.
Dürer Hans 354.
Dvořak M. 283, 319.

E

Ebru 142.
Ecaterina de Aragon 138.
Ecaterina de Medici 171, 349.
Eck Ioan 268, 269.
Eckhardt Fr. 153.
Ecuator 80.
Eduard I 109.
Eduard al III-lea 109, 133.
Eduard al IV-lea 135, 136.
Eduard al VI-lea 251.
Eduard Confesorul (al III-lea), rege al anglo-saxonilor 130.
Efemeridele lui Regiomontanus 234.
Egipt 79, 83, 85, 94, 104, 144, 224.
Egos, Enrique de ~ 353.
Ehinger A. 100.
Ehrenberg R. 41, 57.
Eisenach 267.
Eisleben 267.

Scanned with OKEN Scanner

Elba 54.
Eldorado 81.
Elekes L. 153.
Eliodor de Rafael 346.
Elisabeta, regină a Angliei 251.
El Mar Pacifico v. Pacific.
Elton G. R. 128, 136, 249.
Elveţia 39, 148, 167, 190, 212, 276.
Emanuel, rege al Portugaliei 84, 92.
Emanuel-Filibert de Savoia 175.
Emser Ieronim 280.
Enchiridion militis christiani de Erasmus 237.
Encisco, jurisconsult 93.
encomiendas 101.
Enea 188.
Engels Fr. 22, 38, 78, 106, 144, 147, 186, 187, 230, 248, 251, 255, 271—277, 282.
Enric al II-lea, rege al Franţei 260, 349, 350.
Enric al II-lea Plantagenet, rege al Angliei 115, 117, 129, 131, 132, 171, 174, 175.
Enric al III-lea, rege al Angliei 133, 135.
Enric al IV-lea, rege al Franţei 260.
Enric al V-lea, rege al Angliei 120.
Enric al VI-lea, rege al Angliei 135.
Enric al VII-lea de Luxemburg, împărat 187.
Enric al VII-lea Tudor, rege al Angliei 135—138.
Enric al VIII-lea, rege al Angliei 60, 137, 138, 159, 168—171, 173, 235, 236, 239, 251, 252, 260, 351.
Enric Navigatorul 82, 83.
Enric de Trastamare 143.
Episcopate, cele trei ~ 173, 174, 176.
Epistolae obscurorum virorum de Crotus Rubianus şi Ulrich von Hutten 220.
Erasm Dezideriu din Rotterdam 24, 212—214, 218, 223, 226, 232, 235—242, 249, 257, 265, 277—280, 351.
Ercole Fr. 157.
Erfurt 304, universitatea din ~ 234, 267.
Erotemata, gramatică de Manuel Chrysoloras 217.
Eschine 209.
Española (Haiti) 90, 91, 93, 100, 102.
Essais 233.
Este 290.
Este Niccolò d' ~ 209.
Estienne Henri 231, 232.
Estienne Robert 231.
Etaples 266 ; tratatul de la ~ 163.
Etica de Aristotel 345.
Etiopia 83.
Eufrat 77.
Eugen al IV-lea, papă 221.
Euripide 212.
Europa, *passim.*
Eva, sculptură în catedrala din Bamberg 304.
evrei 50, 58, 124, 146, 182, 184, 219, 220, 313.
Exchequer (Eşichier) 131.
Eyck, Hubert van ~ 322.
Eyck, Jan van ~ 322, 323, 332.

F

Faber Johann 280.
Fabrino, morile de hîrtie 212.
Fabrino, Gentile da ~ 324, 327.
Facerea lumii de Ucello 328.
Faenza 150.
Falco G. 193.
Familia de Leon Battista Alberti 208.
Faptele apostolilor, cartoane de Rafael 346.
Farinata degli Uberti 189.
Farnese 303.
Farnezina, vilă decorată de Rafael 346.
Faure Paul 355.
Favela S. 193.
Febvre Lucien 222, 249, 253, 259, 279.
Fecioara cu pruncul de Alessio Baldovinetti 328 ; ~ de Leonardo da Vinci 335.
Fecioara de la Fonte Gaja de Jacopo della Quercia 308.
Fecioara din Colonia 350.
Fecioara familiei Pesaro de Tizian 341.
Fecioarele nebune de la Erfurt 304.
Fecioara se arată sfinţilor Francisc şi Alvise de Tizian 341.
Federmann, conchistador 100.
Felix al V-lea, antipapă 250.
Feltre 209.
Ferdinand, fiul lui Alfons al X-lea 122.
Ferdinand, fiul lui Frederic al II-lea 166.
Ferdinand, rege al Neapolului 241, 354.
Ferdinand Catolicul de Aragon, rege al Spaniei 102, 103, 111, 144, 146, 147, 163, 165, 166, 168, 253.
Ferdinand de Habsburg, rege al Boemiei şi al Ungariei 168, 172—174, 177, 258, 354.
Ferguson Wallace K. 23, 37, 69, 106, 110.
Fernandez Alejo 353.
Fernandez Juan 353.

Scanned with OKEN Scanner

Fernandez Sebastian 353.
Ferrara 150, 168, 195, 200, 209, 219, 235, 290, 341, 353; universitate 217; dezvoltare artistică la ~ 290, 312; palat 355.
Fichet Guillaume 25.
Ficino Marsilio 24, 210, 211, 312, 333.
Fiesole, Mino da ~ 312.
Filelfi Francesco 209, 213, 216, 217.
Filip al II-lea, rege al Spaniei 88, 111, 147, 173—176; portret de Tizian 341.
Filip al IV-lea cel Frumos, rege al Franței 115, 118, 122, 263.
Filip al VI-lea, rege al Franței 304.
Filip-August, rege al Franței 116—118, 122.
Filip cel Bun, duce de Burgundia 120.
Filip cel Frumos, rege al Spaniei 147, 165, 167, 353.
Filip cel Îndrăzneț, duce de Burgundia 120, 150.
Filipine 85, 92.
Filocolo de Boccacio 191.
Fioravanti Ridolfo 355.
Fiorentino Niccolò 305.
Fisher John 236.
Fizica de Aristotel 182, 184.
Fîntîna Inocenților de Jean Goujon 349.
Flandra 51, 66, 81, 115, 120, 151, 168, 169, 171—173, 176, 179, 350; industrie 44, 71, 358; comerț 82, 104, 284; bîlciuri 50; mișcări populare 54; dispariția șerbiei 56; imigrări 139; dezvoltare artistică 328, 332, 339, 350, 353, 360.
Fletcher Banister 290.
Florența, *passim*.
Florida 97.
Florio, personaj din Filocolo 191.
Focillon H. 317.
Foix, Gaston de ~, <duce de Nemours> 166, 167.
Foix, Marguerite de ~ 349.
Folz R. 106.
Fondaco dei Tedeschi 61.
Fontainebleau, edictul de la ~ 260; școală 349, 350; bibliotecă 221, 232.
Fontana Niccolò 246.
Forli 197, 198, 225.
Fornovo 164.
Fortescue John 57.
Foscari Francesco 199.
Fouquet Jean 350.
Fra Angelico 324, 328.
Francastel Galienne 339, 341.
Francesca da Rimini 188.
Francesca, Piero della ~ 328, 330—332, 353.
Franche-Comté 115, 127, 151, 163, 165, 168.
Francès Juan 353.
Francisc I, rege al Franței 24, 127, 159, 167—170, 172, 173, 177, 178, 221, 230—232, 235, 250, 253, 271, 341, 350.
Francisc al II-lea, duce de Bretagne, mormîntul său de Michel Colombe 349.
Francisc din Assisi 30, 31, 35.
Franconia, războiul țărănesc în ~ 270; școală artistică 351.
Franke Kuno 34.
Frankfurt 277.
Franța, *passim*.
Fraustadt Georg 235.
Frederic al II-lea, împărat 149, 186.
Frederic al II-lea, rege al Neapolului 166.
Frederic al III-lea, împărat 149.
Frederic cel Înțelept, electorul Saxoniei 168, 268, 269.
Freiburg, tratatul de la ~ 167.
Frescobaldi, familie 58—60.
Frescobaldi Girolamo 59.
Frumoasa grădinăriță de Rafael 344.
Frundsberg Georg 170.
Fuenterrabia 169.
Fueter Ed. 106, 111, 157, 225.
Fuga în Egipt de Jacopo della Quercia 308.
Fugger, familie 47, 48, 59, 61, 168, 273, 274; finanțează pe Almeida 62.
Fugger Hans 61.
Fugger Jacob 61, 67.
Furtuna de Giorgione 340.

G

gabelle 125.
Galatea de Rafael 346.
Galilei Galieo 18, 184, 245—247.
Gallo, insulă 98.
Gama 83, 84, 86.
Gand 51, 67.
Gandilhon R. 114.
Ganshof F. L. 41.
Garcia Diego 99.
Gardonyi Clara Csapodi 241.
Gargantua de Rabelais 229.
Garin Eugenio 205—208.

Scanned with OKEN Scanner

Garonne 117, 132.
Gasconia şi gasconi 65, 358.
Gattamelata (Erasmo din Nardi, condotier) de Donatello 287, 310.
Gaza Theodor 217, 235.
Gebhardt B. 249.
Geneva 247, 260, 271, 275, 280.
Geneza, scenele ~ de Michelangelo 347.
Geniul creştinismului de René de Chateaubriand 26.
Genova oraş 58, 66, 89, 163—167, 170, 295; bancheri 47, 60, 62, 63, 273; ~ republică 150, 168; flotă 82, 171; dezvoltare economică şi culturală 77, 78, 85, 288; situaţie politică 174, 197, 200.
Gerevich László 241.
Germania şi germani: *passim*.
Gescher B. H. şi F. M. Gescher 141.
Ghenadie, episcop de Novgorod 243.
Gherardo 354.
Gherardo din Cremona 182.
Ghiara d'Adda 165.
ghibelini 38.
Ghiberti Lorenzo 31, 35, 291, 308, 309.
Ghirlandajo Domenico 287, 328, 330, 336; maestrul lui Michelangelo 312, 347.
Giambellino, v. Bellini Giovanni.
Gianokoplos, Deno John 218.
Gibraltar 81.
Gilmore Myron 106, 148, 220.
Gilson Etienne 33.
Ginevra Benci de Leonardo da Vinci 333.
Gino da Pistoia 187.
Gioconda 336.
Giorgione (Giorgio di Castelfranco) 339, 340.
Giotto de Bondone 24, 28, 30, 63, 307, 334; începuturi, caracterizare 192, 317, 319—324, 347; arhitect 287, 289, 293.
Giovannoni G. 290.
Giovio Paolo 211.
Gironda 131.
Giuliano de Michelangelo 314.
Giustiniani Lorenzo de Gentile Bellini 338.
Giusto Antonio şi ~ Giovanni 349.
Glarus 257.
Gôa, ocupat de portughezi 83, 85, 87, 88.
Godefroy Denis 231.
Goes, Hugo van der ~ 328, 329.
Goetz Walter 31.
Göhring Martin 114.
Golful Caraibilor 93.
Golful Guayaquil 98.
Golful Guineei 83—85.
Golful Persic 72, 84, 85, 87.
Göllner, casa ~ la Sibiu 355.
Gomez Fernando 82, 83.
Gonzaga Francesco, marchiz de Mantova 209, 290; portret de Tizian 341.
Górnick, prozator polon 242.
Goujon Jean 349.
Gozzoli Benozzo 286, 324, 328.
Graal, legenda Graalului 186.
gramatici, mijloc de propagare a Reformei 276.
Granada 90, 110, 143—146, 166.
Granitovaia Palata la Moscova 355.
Gravelines, luptă 175.
Grecia 79, 217, 232, 239, 243.
Greco (El ~, Domenicos Theotocopulos) 353.
Green R. W. 272.
Grigore al IX dînd Decretalele de Rafael 346.
Grimaldi Agostino 60.
Grimm H. J. 249.
Grosso Nanni 311.
Grotius Hugo 238.
Grünewald Mathias 352.
Guadagni, familie de bancheri 58, 59.
Gualterrotti, Banca ~ 60; ~ Filippo 59, 60.
Guarino da Verona 209, 213.
Guayaquil 98.
Gubbio 299, 300.
Gucci Santi 354.
guelfi 38.
Guicciardini Francesco 74, 111, 158, 159, 202, 203, 226, 227.
Guido, familie 317.
Guineea 83—85; ~ portugheză 89.
Guinegatte, luptă 167.
Guines, întrevederea de la ~ 168.
Guinizelli Guido 186.
Guise, (François de Lorraine) duce de ~ 174, 175.
Guizot François 27.
Gustav Adolf 110.
Gutenberg 223.
Gutkind S. 196.
Gutnova E. V. 129.

Scanned with OKEN Scanner

Guvernul bun şi ~ rău de Ambrogio Lorenzetti 321.
Guyana 117, 132.
Guzman Nuñes, Hernando de ~ 238.

H

Habsburgi, dinastie 47, 61—63, 127, 147, 149, 152, 161, 165, 167, 168, 171, 176—178.
Hainaut 169.
Haireddin Barbarossa 172.
Haiti v. Española.
Hala din Cracovia 354.
Hales 182.
Haller, casa ~ 355.
Halphard, casa ~ 355.
Hamzici Mihailo 356.
Hansa (Liga hanseatică) 76, 149, 257.
Harz, munţi 47.
Hauser Henri 41, 53, 61, 134, 245, 249—251, 273, 275, 277, 279.
Hautecoeur L. 283.
Havana 102.
Hector 188.
Heers Jacques 41.
Hegel G. F. 277.
Heidelberg, universitate 234, 235.
Henneberg, Berthold von ~ 148.
Hercule reprezentat în Baptisterul din Florenţa 328.
hermandad 145.
Hernando din Almedina 350.
Herodot 209, 212.
Hesiod 212, 231.
Hessa, Filip de ~ 173.
Hidalgo 111.
Hipocrate 142.
Hipparchos de Platon, tradus de E. Dolet 232.
Historiae populi florentini de L. Bruni 201.
Hitchcock W. H. 252.
Höchstetter, familie 62.
Höchstetter Ambrosie 62.
Hochstraton J. 220.
Hohenstaufen, dinastie 155, 187, 216.
Hohenzollern, dinastie 149.
Holbein cel Bătrîn, Hans ~ 351.
Holbein cel Tînăr, Hans ~ 350, 351.
Homer 265; figurat de Rafael 346.
Hooper Stanley R. 32.
Hornike Henry 230.
Histos între cei doi tîlhari de Mantegna 331.
Hristos mort de Mantegna 332.
Huascar 98, 99.
hughenoţi 175, 251.
Huizinga J. 23, 68, 253, 254.
Humor 355.
Hus Jan 276, 277, 279.
husiţi 242.
Hutten, Ulrich von ~ 220, 265, 269.
Huysman Rudolf Agricola 235.

I

Iacob Eraclid Despotul 243, 244, 259.
Iadul de Luca Signorelli 330.
Iagelloni, dinastie 354.
Ianicki Clemens 242.
Iaroslav 153.
Ieronim 181, 214, 219.
Ierusalim 318.
Iezuiţi 263.
Iisus de Michelangelo 314.
Ilaria del Caretto 308.
Île de France 114.
Imitaţia lui Hristos 276.
Imola 198.
Imperiul bizantin 35, 47, 154, 212, 216, 242, 353, 355.
Imperiul colonial portughez v. Portugalia.
Imperiul german 47, 148, 151, 155, 156, 234, 276.
Imperiul mongol 64.
Imperiul otoman 104, 160, 171, 273; v. şi turci.
Imperiul roman 79, 147, 158, 180, 190, 225, 226.
incaşi 94, 95, 97, 98.
Incendiul Burgului de Rafael 346.
Inchiziţia 238, 247, 263.
independenţi, sectă 251.
India (Indiile orientale) 60, 62, 76—79, 83—90, 92, 102, 142, 275.
Indian, Oceanul ~ 79, 80, 84—88.
Indiile occidentale 60, 93, 102, v. şi America.
Infernul lui Dante 187.
Infessura Stefano 226.
Inghirami, cardinal 346.
Inglès Jorge 353.
Innsbruck 174.
Inocenţiu al III-lea, papă 132.
Inocenţiu al VIII-lea, papă 254.
Invectiva de Coluccio Salutati 204.
Ioan, preotul, regatul lui ~ 83.

Scanned with OKEN Scanner

Ioan I, rege al Portugaliei 82.
Ioan al II-lea, rege al Portugaliei 83, 84, 90.
Ioan al VIII-lea, Paleologul, împărat bizantin 209.
Ioan al XXII-lea, papă 59, 196.
Ioan Albert, rege al Poloniei 152, 241.
Ioan cel Bun, rege al Franței 120, 125, 150, 304.
Ioan-fără-Țară, rege al Angliei 132, 133.
Ioana d'Arc 114, 116, 120, 134.
Ioana Nebuna 147, 167.
Iov de Donatello 311.
Irlanda 128, 129.
Irmscher Johannes 243.
irochezi 93.
Isabella de Aragon 163.
Isabella de Castilia 81, 90, 144—146, 168.
Isabella d'Este 290.
Isenheim 352.
Istoria lui Bernardo Rucellai 226.
Istoria decadenței Imperiului roman de Flavio Biondo 225.
Istoria Florenței de Leonardo Bruni 225, 287.
Istoria Florenței de F. Guicciardini 158, 202, 203.
Istoriile florentine de N. Machiavelli 226.
Istoria Italiei (La Storia d'Italia) de F. Guicciardini 158, 159, 226, 227.
Istoria Sfîntului Petru de Masaccio 323.
Istoria Ungariei de A. Bonfini 241.
Istria 241, 303.
Italia, italieni *passim*.
Iuliu al II-lea, papă 166, 167, 236, 289, 301, 336, 345, 347; mausoleu 313; portret 346.
Ivan al III-lea 147, 153, 154, 243, 355.
Ivan al IV-lea 154.

Î

Înălțarea Fecioarei Maria de Andrea Orcagna 321.
Înălțarea Maicii Domnului de Tiziano 340.
Închinarea magilor de Albrecht Dürer 352; ~ de Gentile da Fabrino 327; ~ de Hugo van der Goes 328, 329; ~ de Benozzo Gozzoli 286; ~ de Ștefan Lochner 350, 351; ~ de Niccolò Pisano 306.
Încoronarea Fecioarei de Botticelli 329; ~ de Domenico Veneziano 324; ~ de Fra Angelico 324.
Întîlnirea de la Poarta de Aur de Giotto 318.
Învierea morților de Luca Signorelli 330.

J

Jacob E. F. 23.
Jamaica 90.
Janson H. W. 304.
Japonia (Cipangu) 79, 89, 90.
Jeanne de Navarre 115.
Jeannin P. 41.
Jimenez, cardinal 238.
Jonas Justus 243, 269.
Juánes, Juan de ~ 353.
Judecata de apoi de Michelangelo 347; ~ de Andrea Orcagna 321; ~ de Luca Signorelli 330.
Jülich, ducat 172.
Justinian dînd Institutele de Rafael 346.
Justiția, frescă de Rafael 345, 346.

K

Kardos Tibor 334.
Kaufmann H. 304.
Kazan, hanat 154.
Kepler Johann 246.
Kirchmayer M. 290.
Kitai-Gorod 240.
Kienast W. 106.
Kithai v. China.
Klein R. 220.
Klibanov A. I. 153.
Kochanowski Jan 242.
Koklin 84.
Komensky Jan Amos (Comenius) 242.
Königsberg 234.
Kosminski E. A. 67, 68, 128.
Kotor (Cattaro) 355.
Kraft Adam 314.
Kremlin 355.
Kristeller P. V. 23.
Krzycki A. 242.
Kugler Franz 27.
Kulischer Joseph 41.
Kumaniecki Kazimierz 241.

L

Lactanțiu 181.
La Dereletta de Boticelli 326.
Ladislau Jagello, rege al Ungariei 153.

Scanned with OKEN Scanner

Ladislau, fiul lui Cazimir al IV-lea 152.
Ladislau, rege al Neapolului 195—197.
Laetus Pomponius 211.
La Forest, ambasador la Constantinopol 171.
Lancaster, dinastie 135.
Landfriede 148.
Landino Cristoforo 211, 312.
Landogna F. 193.
Lane F. G. 36.
Languedoc 172.
Langton Ştefan, arhiepiscop de Canterbury 132.
La Plata 92.
Laon 285.
Lara Francesco 354.
Lascaris Ioan 216, 231.
Lasinski Ioan 243.
Laski Ieronim 242.
Latran (Laterano), palat 221; Conciliu de la ~ 274; bazilica San Giovanni 316.
Lauda nebuniei 236, 237, 351.
Laudatio urbis Florentinae de L. Bruni 201.
Laura 190.
Laurana Francesco 300, 354.
Laurana Luciano 299, 300, 354.
Laurenţiu cel Măreţ v. Medici.
Lavisse E. 113.
Lebrija Antonio 238.
Lefèvre d Etaples 232, 257, 266.
Lefranc Abel 23.
Le Goff J. 41.
Leipzig, universitatea din ~ 234.
Léonard E. G. 249—252, 279.
Leonardo da Vinci 19, 245, 246, 287, 315, 354; biografie 311, 332, 333; preocupări generale 18, 325, 334, 347; operă 324, 327, 335; influenţe 330, 343, 344, 353.
León, regat 141, 142.
Leon al X-lea Medici, papă 60, 127, 167, 168, 211, 268, 289, 302, 312, 313, 346.
Leopold I, împărat 149.
Lescot Pierre 303.
Lessing G. E. 277.
Lestocquoy J. 41.
Leyda, universitatea din ~ 238.
Liber Abbaci de Leonardo Pisano 70.
Libertatea creştină de Luther 269.
Libri della famiglia (I ~) de L. B. Alberti 73, 74.
Libro dei creditori e dei debitori 70.
Libro dell'entrate e dell'uscite 70.
Liège 54.
Liga de la Cognac 159, 169, 227.
Liga de la Lodi 200.
Liga de la Schmal Kalden 172, 173.
Liga florentină 198.
Liga împotriva Milanului 199, 200.
Liga sfîntă 166, 167.
Lilienfeld, Fairy von ~ 242.
Lilly William 239.
Lima 16, 99.
Linacre Thomas 211, 239.
Lipsius Justus 238.
Lippi, Fra Filippo ~ 324, 329, 330.
Lipsca 45, 269.
Lisabona 60, 62, 82, 84, 86, 88, 89, 92, 102, 104, 160.
Lisias 209.
Lisip 310.
Lismanini Fr. 243.
Lituania 151, 153, 154, 258.
Liublinska A. D. 114.
Liverpool 140.
Livorno 197.
Lochner Ştefan 350.
Locurile comune de Melanchton 267.
Lodi 167; liga de la ~ 200; pacea de la 150, 158, 159.
Logodna Sfintei Ecaterina de Correggio 343.
lollarzi, mişcare 262.
lombardare 71.
Lombardia 18, 158, 165, 167, 170, 195, 199, 246, 290.
lombarzi, bancheri 37, 58.
Londra 129, 132, 134, 137, 139, 140, 239.
Longnon Aug. H. F. Delaborde 113.
Longobarzi 170.
Lopez R. S. 41, 63, 64, 67.
Lorena 151.
Lorenzetti Ambrogio 321.
Lorenzetti Pietro 321.
Lothar I, împărat 151.
Lotto Lorenzo 341, 342.
Louvre 303, 328, 332, 349, 351.
Lucca 47, 58, 67, 195, 200, 308, 317.
Luciano <de Samosata> 239.
Lucreţiu 212.
Ludovic al VI-lea cel Gros, rege al Franţei 116, 117.
Ludovic al VII-lea rege al Franţei 116.
Ludovic al IX-lea cel Sfînt, rege al Franţei 118, 121, 178.
Ludovic al XI-lea, rege al Franţei 114, 126—128, 162, 164, 226, 349.

Scanned with OKEN Scanner

Ludovic al XII-lea, rege al Franței 165—167, 230, 250, 349.
Ludovic al XIV-lea, rege al Franței 224.
Ludovic de Anjou 240.
Ludovic Maurul, v. Sforza.
Lugano, Giovan-Battista da ~ 354.
Luini Bernardini 336.
Luther M. 250—260, 267—282.
Luxemburg 168.
Lyon 45, 59, 60, 63, 67, 128, 163, 164, 277.

M

Macao 85, 86.
Macaulay T. B. 132.
Machiavelli N. 19, 24, 25, 40, 150, 226—228, 277.
Madagascar 78.
Maderno Carlo 301.
Madona (Madonna) de Giorgione 339 ; ~ *Benois* de Leonardo da Vinci 333 ; ~ *cu copilul*, frescă la Ostia 315 ; ~ *cu mielul* de Rafael 344 ; ~ *cu sticletele* de Rafael 344 ; ~ *de la Uffizi* de Cimabue 317; ~ *de la Viena* de Rafael 344 ; ~ *della rocce de* Leonardo da Vinci 335, 336 ; ~ *în luncă* de Rafael 344 ; ~ *marelui duce* de Rafael 344 ; ~ *Măririi* de Botticelli 329 ; *Sixtină* de Rafael 345 ; ~ *și Sfintul Sebastian* 343, 344 ; ~ *Tempi* de Rafael 344 ;
Madonna delle Carceri, biserică din Prato 301.
Madrid 102, 169.
Madyda Wladislaw 241.
Maestà de Duccio di Buoninsegna 317.
Magdeburg 173, 267.
Magellan, Fernando de ~ 91, 92.
Magna Charta 132, 133, 156.
Mahomed al II-lea 338.
Maigret 18.
Maine 117, 127, 131, 164.
Mainz 148, 220, 234, 352.
Majano, Benedetto de ~ 297, 312, 354.
Major, J. Russel 128, 129.
Malabar 83, 85, 86.
Malacca 85.
Malaesia 78.
Malatesta Sigismondo 296.
Mâle E. 315.
Malindi 83, 86.
Malleus maleficarum 254.
Mallorca 143.
Maloisel, Lancelot de ~ 78.
Maluku v. Moluce.
Mannetti Gianozzo 219, 266.
Manila 85.
Mansfeld 267.
Mantegna Andrea 287, 331, 332, 338.
Mantova, marchizat 150, 195, 200, 209, 290 ; oraș 290, 296.
Manuel, rege al Portugaliei 62.
Manuel I Paleologul reprezentat de Benozzo Gozzoli 286.
Manuzio Aldo 212, 223, 224, 239.
Mar del Sur (Marea Sudului) 91, 92, 98 v. și Pacific.
marani 146.
Marc Aureliu 303, 310.
Marcel Etienne 119.
Marck Robert de la ~, duce de Bouillon 168.
Marea Baltică 104.
Marea Neagră 65, 77, 78.
Marea Nordului 37, 88, 140.
Marea Roșie 77, 84, 85, 87.
Marele Comentariu al lui Averroes 188.
„Marele Parlament" 133.
Margareta de Angoulême 271.
Margareta de Anjou 175.
Margareta de Foix 349.
Margaritone, familie 317.
Maria de Burgundia 127, 167, 168.
Maria și pruncul Iisus de Correggio 343.
Maria Tudor 174, 175.
Maricourt, Pierre Pélerin de ~ 80.
Mariejol J. H. 141, 145.
Marienburg 175.
Marignano 167, 169, 257.
Marile Lacuri 93.
Marion M. 124.
Marot Clément 280.
Marsilia 128, 144, 169, 171, 172.
Marsiliu din Padova 264.
Marsuppini Carlo 312.
Marti Oscar 260.
Martin J. I. 222.
Martin al V-lea, papă 91.
Martineau Alfred 76.
Martini Simone 320, 353.
Martiriul Sfintului Sebastian de Antonio Pollajuolo 327.
Marx Karl 16, 44, 49, 50, 52, 73, 106, 139, 144, 147, 186, 247, 248, 251, 255, 271, 273—275, 277, 278, 282.

Scanned with OKEN Scanner

Masaccio 192, 304, 308, 322—325, 330, 344, 347.
Maschio Angioino din Neapole 300.
Massai Fr. 217.
Matei Corvin, rege al Ungariei 147, 152, 153, 221, 241, 354.
mauri v. arabi.
Maxim Grecul 243.
Maximilian I, împărat german 47, 59, 61, 127, 147, 148, 151, 163—165, 167, 168, 173, 220.
Maximilian al II-lea, împărat german 173.
maya 90, 94, 95, 97, 349.
Mănăstirea Augustinilor din Erfurt 267; ~ *din Steyn* 236.
Mănăstirea Sfîntului Sixt din Piacenza 345.
Medici, familie 59, 66, 163, 164, 167, 202, 203, 216, 221, 226, 289, 294, 295, 303, 313, 327, 332, 336, 349; Capella ~ 303; vile 211, 301; v. şi Ecaterina de ~.
Medici, Cosimo de ~ (il Vecchio) 59, 158, 199, 200, 202, 203, 210, 221.
Medici, Laurenţiu de ~ (cel Măreţ) 59, 150, 158, 159, 163, 203, 210, 211, 297, 312, 313, 332; palatul lui construit de Michelozzo 303; statuia lui de Michelangelo 303, 313, 314.
Medici, Giovanni de ~ 59, 201, 294.
Medici, Giuliano de ~ 329; statuie de Michelangelo 303, 313; bust de Verrocchio 305.
Medici Piero de ~ 163, 164.
Medici-Laurenziana, bibliotecă 296.
Medinaceli, Luis de la Cerda, duce de ~ 90.
Medina del Campo 277.
Mediterana 61, 62, 71, 81, 83, 88, 89, 102, 104, 140, 142, 143, 171, 172, 178, 342, 352, 353, 358.
Meiss M. 315.
Melanchton Filip 24, 232, 235, 243, 266, 267, 269.
Melancolia de Albrecht Dürer 313.
Meldolla Meldulici Andreja v. Schiavone Andrea.
Melozzo da Forli 330.
Memoriile lui Philippe de Commynes 226.
Mendoza Pedro de ~ 99.
Merriman R. B. 141.
Merovingieni, dinastie 121.
Messina 332, 338.
Metafizica lui Aristotel 182.
metodişti, sectă 251.
Metz 173, 174, 176.
Mexic 85, 92—94, 101, 102.
Michelangelo Buonarotti 19, 28, 211, 287, 288, 307, 309, 325—328, 336, 337, 343; arhitect 293, 301—303, biografie, sculptor 312—314, pietrar 347, 348.
Michelet Jules 23, 24, 229, 277, 293.
Michelozzo 297.
Middelburg 51.
Mielul Pascal de Hubert şi Jan van Eyck 322.
Milano *passim*.
Mincio 166.
Minnesang 186.
Minunea Sfîntului Marcu de Tintoretto 342.
Mississippi 98.
Moartea lui Anania de Rafael 346.
Mocenigo Tommaso 199.
Moctezuma 93, 97.
Modena 349, 350.
Moeller B. 257.
Moerbeke Wilhelm 182.
Mohács 153, 258.
Möhler în Turingia 267.
Moiry 55.
Moise de Michelangelo 313, 314.
Moldova 65, 147, 242—244, 258, 259.
Moldoviţa 355.
Moluce (Malaku) 77, 84—86, 91, 92.
Mombasa 85.
Montefeltro, Frederic de ~ (duce de Urbino) 221, 290, 299, 300, 330; portret de Tizian 341.
Montesquieu 24.
Montlhéry 115.
Montmorency Anne, duce de ~ 232.
Montaigne, Michel de ~ 232, 233, 281.
Montorio 301.
Monza 169.
Morala de Aristotel 184.
Moralia de Plutarh 231.
Moravia 354.
morisci 146.
Moritz de Saxa 173, 174.
Mormîntul Sfîntului Sebald de Peter Vischer 314.
Morus Thomas 139, 236, 239, 240.
Moscova 154, 240, 243.
Mosella 235.
Mousnier R. 113, 114.
Mozambic 83, 86.
Mugello 56, 59.
Mühlberg 173.
Müller Johann (Regiomontanus) 234, 241.

Scanned with OKEN Scanner

Muntenegru 355.
Münzer Thomas 270.
Murăraşu D. 230.
Murcia 142.
Murillo Esteban 353.
Murray Peter şi Linda ~ 315.
Musalus 231.
Musurus Marcu 212, 218.

N

Näf Werner 106, 156.
Nadon György 333.
Nancy 151.
Napoleon 26.
Narbonne 172.
Nardi Bruno 33.
Narde, Erasmus di ~ 310.
Narvaez, Pamfilio de ~ 97, 98.
Nassau 172.
Naşterea Venerei de Botticelli 329.
Natal 83.
Navarra 115, 141—143, 145, 168.
Navarette, Juan Fernandez de ~ 353.
Neakademia lui Aldo Manuzio 224, 239.
Neapole, oraş 60—62, 140, 158, 164, 170, 175, 196, 211, 290, 300, 315, 332; universitate 108.
Neapole (regatul Neapolului, regatul celor două Sicilii) 39, 58, 150, 160, 163, 165, 166, 168, 174, 176, 194, 195, 200—202, 216, 290, 300, 308.
Nef J. U. 49.
Negroponte 65.
Nelson E. W. 158.
Nérac 271.
Nerli 285.
Nero 224.
Neumann Karl 35.
Neusohl (Banskà-Bistrica) 48.
Nicaragua 98.
Niceea 217.
Nietzsche F. 278.
Niccoli Niccolò 201, 221.
Niccolò da Uzzano de Donatello 305.
Nicolae al V-lea, papă 219, 221, 289.
Nicuesa, Diego de ~ 98.
Nil Sorskii 242, 243.
Nisa 172, 173.
Noaptea de Michelangelo 303, 313, 314.
Nogaret Guillaume 118.
Nolhac, Pierre de ~ 235.
Nombre de Dios 98, 103.
Nordström Johann 35, 230.
Normandia 115—117, 130, 131.
normanzi 79, 129—131, 358.
Note la Noul Testament de L. Valla 266.
Notre-Dame din Paris 285.
Noua Castilie 98.
Noua Grenada 100, 101 v. şi Columbia.
Noua Spanie 97, 98.
Novara 165.
Novello Francesco 207.
Novello Ubertino 207.
Novgorod 243; Novgorodul cel Mare 153.
Novi Alvisio 355.
Novum Instrumentum de Erasmus 214.
Noyon 167, 271, 285.
Nueva Andalusia 98.
Nuñez v. Balboa.
Nunta de la Cana de Giotto 318; ~ de Tintoretto 343.
Nürnberg 234, 351.
Nulli S. 235.

O

Ockham William 184.
Oecolampad 257, 269.
Ofrandă Venerei de Tizian 341.
Oglinda mîntuirii omului, scriere religioasă 276.
Ojeda, Alonso de ~ 98.
Olanda 78, 88, 98, 273, 276; calvinismul în ~ 275.
Olivétan 271.
Olsen Orjan 76.
Omul cu garoafa de Jan van Eyck 322.
Omul cu mănuşa de Tizian 341.
Oprescu George 283.
opricinina 154.
Oradea 172; palat episcopal 354.
Orcagna Andrea 291, 306, 307, 321.
Oresme Nicolas 184, 185.
Organon de Aristotel, 182.
Orinoc 90.
Orlando, familie din Lucca 317.
Orlando Deodato 317.
Orléans, ducat 120; oraş 115, 116; universitatea din ~ 271; duce de ~ 163, 173, 284.
Ormuz 85.
Orsini, familie 163.
Orvieto 330.
Ospedale degli Innocenti (Azilul copiilor găsiţi) 294.

Scanned with OKEN Scanner

Ostia 302, 315.
Ottolengo, bătălie 198.
Ottoni, dinastie saxonă 187.
Otetea Andrei 111, 244, 259.
Ovidiu 210 ; ~ reprezentat de Rafael 346.
Oxford 219, 236, 239, 277 ; universitate 108, 132, 239.
Oxus 77.

P

Pacaut M. 106.
Pacific (Oceanul) 79, 85, 94, 95, 103 ; El Mar Pacifico 92. v şi Mar del Sur.
Pacioli Lucca 19, 70, 330.
Pad 194, 198.
Padova 194, 195, 264, 302 ; universitate 207, 209, 232, 295 ; fresce, statui 287, 310, 318.
Padovano Giovanni Maria 354.
Pagès G. 114.
Palatul Diamantelor din Ferrara 355.
Palatul dogilor din Veneţia 299, 327.
Palatul senatorilor, scări de Michelangelo 303.
Palatul Waldstein din Praga 354.
Palazzo Corner Spinelli din Veneţia 299.
Palazzo della Signoria din Florenţa 198, 297.
Palazzo ducale din Milano 355 ; ~ din Urbino 300.
Palazzo Farnese 303.
Palazzo Medici 294, 312.
Palazzo Pitti din Florenţa 295.
Palazzo Riccardi din Florenţa 297, 298.
Palazzo Rucellai din Florenţa 296.
Palazzo Strozzi 297.
Pallazzo Vendramin din Veneţia 299.
Paleolog, familie imperială 209, 243, 286.
Palermo 216.
Palestina 144.
Pall Francisc 53.
Palladio Andrea 302.
Palmieri Matteo 203.
Palos 90.
Panama 91, 92, 97, 98, 103.
Pandecte 210, 231.
Pandolfini Agnolo 74.
Panofsky Erwin 287, 288, 304, 315.
Pantagruel şi Gargantua de Rabelais 229, 233.
Panteonul lui Agrippa 293.
Panzano, Matteo da 74.
Paracelsus 246.
Paradisul de Dante 284.
Paré Ambroise 18, 245, 246.
Paris 115—117, 119—122, 140, 173, 175, 236, 257, 259, 304 ; parlament 121, 165, 260 ; universitate 108, 132, 191, 219, 220, 231, 232, 271 ; Biblioteca regală 232 ; tipărituri 234 ; palate 284, 349.
Parlamentul din Paris 121, 165, 260 ; ~ de la Rennes 127.
Parlamentul englez 111, 122, 129, 131, 133, 136—139, 155, 263.
Parma 168, 170, 197, 343.
Parnasul de Mantegna 331 ; ~ de Rafael 346.
Passau, armistiţiu 174.
Pasti, Matteo de 296.
Pasture, Roger de la ~ vezi Weyden.
Paşte oile mele ! de Rafael 346.
Patagonia 92.
Pater Walter 30.
Patimile lui Hristos de Pietro Lorenzetti 321.
Patrikeev Vassian 243.
Paul al III-lea, papă, portret de Tizian 341.
Paul al IV-lea Caraffa, papă 175.
Pavia 58, 164, 169, 170 ; universitate 209, 289.
Pazzi, familie de bancheri florentini 59 ; capelă 294, 295 ; conspiraţie 336.
Pazzi Francesco 158.
Pécs, universitate 240, 241.
Peninsula Balcanică, ocupată de turci 64, 355.
Peninsula Iberică 78, 81, 141.
Pekin 64, 85.
Peppo Cenno vezi Cimabue.
Pereira Alonso 101.
Pericle 224.
Perm 153.
Peronne 172.
Perroy Ed. 41, 67.
Persia 65, 77, 83, 85, 87.
Peru (Biru) 94, 95, 98, 101, 103.
Perugia 196, 290, 330, 344.
Perugino 311, 330, 344.
Peruzzi, familie de bancheri florentini 58. 59, 66.
Peruzzi, piaţă la Florenţa 287.
Pesaro, familie 341.
Pescara, marchiz de 169.
Petit Dutaillis Charles 113, 114.
Petrarca 24, 25, 186, 189, 203, 204, 213, 216, 235, 236; încununat 191 ; reprezentat de Rafael 346.

Scanned with OKEN Scanner

Petru Şchiopul 244.
Peucer Gaspar, chemat în Moldova 243.
Peurbach Georg din Viena 234.
Pfefferkorn Johann 220.
Piacenza 58, 168, 170, 345.
Piaţa Roşie de la Moscova 355.
Picardia 172.
Pico della Mirandola, Giovanni 211, 220, 221, 263, 283, 288, 312.
Piemont 172—174.
Pieri Pierro 106.
Piero, tatăl lui Leonardo 332.
Pierrefonds, castelul ducelui de Orléans 284.
Pietà de Michelangelo la Sf. Petru 313,
Pietro Aretino de Tizian 341.
Pilatus Leontius din Calabria 216.
Pilon Germain 349.
Pinturicchio 330.
Pirenne H. 57.
Pirinei 117, 132, 142, 144, 145; pacea de la ~ 176.
Pirkheimer, Willibald 280.
Pirna 243.
Piovene Guido 218, 337.
Pisa 67, 195, 197, 306, 317; recucerită de Florenţa 164, 201, 202; papii la ~ 249; arhiepiscopie 188; Campo Santo 254, 307, 319, 321.
Pisanello 305, 321.
Pisano, familie toscană 306.
Pisano Andrea 306, 307.
Pisano Giovanni 306, 307, 319.
Pisano Leonardo 70.
Pisano Niccolò 192, 306.
Pistoia 58, 187.
Pitti, familie florentină 295.
Pius II, papă 20.
Pizarro Fernando 96, 99.
Pizarro Francesco 81, 93, 97, 98.
Pizarro Gonzalo 99.
Planitz H. 41.
Plata tributului de Masaccio 323, 325.
Platon 181, 188, 210—212, 215, 217, 265; figurat de Rafael 345.
Plaut 212.
Plethon Gemistos 210, 217.
Plotin 211.
Plutarch 231.
Pocquet du Haut Jussé B. A. 114.
Podiebrad Gheorghe 152.
Poggio a Cajano, vila familiei Medici 301, 302.
Poggio Imperiale 302.
Poitiers, bătălie 109, 110, 119, 120.
Poitou, comitat 117.
Pola (Pula) în Iugoslavia 300.
Polibiu 209.
Politica de Aristotel 182, 184.
Poliziano Angelo 210—212, 219, 239, 312, 329.
Pollajuolo Antonio 311, 325, 327—330.
Pollajuolo Piero 330.
Polo, Agnolo di ~ 311.
Polo Marco 64, 79.
Polonia 61, 147, 151—153, 156, 173, 178, 209, 241, 242, 246; mine 48; reforma, secte 251, 258, 271, 276; biblioteci, cultură 221, 354.
Pomerania 151.
Pontano Gioviano 211.
Pontormo Giacomo 337.
popolo grasso 201, 285.
popolo minuto 201.
Porta, Fra Bartolomeo della ~ 337.
Portinari Tommaso 328, 329.
Porto 82.
Portretul unui necunoscut de Jan van Eyck 322.
Portugalia 46, 90; comitat 142; devine regat 141, 143; flotă, descoperiri 78, 80—83, 85, 87, 91, 92; domeniu colonial 81, 84, 86, 88, 104, 140; cardinal 312; artă în ~ 314.
Postan M. M. 41, 67, 68.
Post Gaines 106, 124.
Postnik, arhitect rus 355.
Potopul de Paulo Uccello 328.
Potosi, mine 47, 99, 103.
Poussin N. 341.
Poznan 354.
Praga 241, 259; universitate, cultură 234, 240, 350, 354.
Pragmatica Sancţiune de la Bourges 126, 127.
Pragmatica Sancţiune a lui Leopold 149.
Prato 301.
Prato, Giovanni da ~ 203.
Predis, Ambrogio da ~ 336.
presbiterieni 251.
Prezentarea în Templu de Niccolò Pisano 306.
Primaticcio Francesco 303, 349, 350.
Principele de Machiavelli 19, 150, 227, 228.
Privilegiile aragoneze 156.

Scanned with OKEN Scanner

Pro Archia, Pro Marcello, Pro Milone de Cicero 190.
Prometeu 288, 315, 348.
Properţiu, reprezentat de Rafael 346.
Proporţiile divine, tratat de Luca Pacioli 19, 20.
Provensa 46, 115, 127, 169, 172 ; centru cultural 186, 349, 358.
Proviziunile de la Oxford 133.
Prusia orientală 152.
Pscov 243.
Ptolomeu 79, 142, 184, 288, 306.
puritani 251.

Q

quakeri 251.
Quattro libri dell'Architettura de Andrea Palladio 302.
Quercia, Jacopo della ~ 308.
Quesada, Gonzalo Ximenes de ~ 93, 100.
Quiloa 84, 86.
Quintilian 212, 213.
Quintus 190.
Quito 98—100.

R

Rabelais F. 17, 229, 233, 237, 277, 280, 281.
Rafael 287, 302, 327, 330, 336, 343—345.
Raguza (Dubrovnik) 355, 356.
Raiul de Luca Signorelli 330.
Ranke Leopold 27.
Raoul de Cambrai 185, 188.
Ratkoš Peter 242.
Ravenna 166 ; bătălie 257.
Raymond Ch. M. 304.
Răstignirea de Nicollò Pisano 306 ; ~ de Mathias Grünewald 352.
Războaiele husite 253.
Războiul celor Două Roze 108, 131, 135, 253.
Războiul de o sută de ani 59, 65, 113, 125, 126, 131, 133, 135, 151, 253, 349.
Războiul de treizeci de ani 352.
Războiul ţărănesc german 257, 273, 352.
Réau L. 283.
reconquista 141, 142.
Regiomontanus v. Müller Johann.
Regnum francorum 114.
Reichskammergericht 148.
Reims 120, 285, 306, 307.
Rembrandt 332.
Rein A. 76.
Renan Ernest 30.
Renard G. 41, 56.
Renaudet Augustin 61, 235, 266.
René d'Anjou 127, 332.
Rennes, Parlament 127.
Renouard Yves 41, 52, 65.
repartimiento 101.
Republica, opera lui Jean Bodin 159.
Reuchlin Johann 219, 220, 234.
Revoluţia burgheză din Franţa 156, 172, 178.
Rezidenţa din Praga 354.
Rhaeticus Joachim 243.
Rhodos 239.
Riazan 153.
Ribera José 353.
Riccardi, familie 58, 297.
Ricci, C. 290.
Richard al III-lea 135, 136.
Richardson W. C. 136.
Ricordanze domestiche de Matteo da Panzano 74.
Ricordi politici e civili de F. Guicciardini 74.
Ridolfi, Lorenzo de ~ 199, 200.
Rienzo, Cola di ~ 189, 190.
Rime, opera lui Petrarca 186, 190.
Rimini, biserica San Francisco 150, 296.
Rin, valea ~ 54, 56, 149, 151, 161, 234, 270.
Rio de la Plata 85, 91, 99, 101.
Rio Maule 93, 96, 98.
Ritter Gerhard 157.
Robbia, Andrea della ~ 312.
Robbia, Giovanni della ~ 312.
Robbia, Luca della ~ 312.
Robusti Jacopo v. Tintoretto.
Roland 188.
Roma, *passim*.
Romagna 150, 158, 197, 198.
Romanin S. 200.
Ronsard Pierre 233.
Roover R. de ~ 36, 41.
Rörig F. 41.
Rosselino Antonio 312.
Rosselino Bernardo 287, 296.
Rossi, Roberto de ~ 201.
Rosso (Giovanni Battista di Jacopo, Il ~) 350.
Rouchès G. 290.
Rouen 117, 131.

Scanned with OKEN Scanner

Rousseau J. J. 281.
Roussillon 163.
Rubens 332, 341.
Rubianus Crotus 220.
Rubruck, Wilhelm de ~ 79.
Rucellai Bernardo 74, 226, 296.
Rupprich Hans 233.
Rusia 147, 153—155, 242, 243, 355.
Rusuti Filippo 316.

S

Sabatier Paul 30, 31.
Sabbe E. 36.
Sacco di Roma 107. 170.
Sacraficiul lui Avram de Brunelleschi şi Ghiberti 308, 309.
Sacristia de la San Lorenzo de Brunelleschi, decorată de Donatello 310.
Safo, reprezentată de Rafael 346.
Sagres, castel 82.
Saint Denis, biserică 285, 304, 349.
Saint Germain des Prés, mănăstire 55.
Saint Maur din Moiry, mănăstire 55.
Saintoyant Y. 76.
Saint-Quentin 175; bătălie 176.
Saitta Giuseppe 180.
Salač Antonin 242.
Saladin 188.
Salamanca, universitatea din ~ 93, 238.
Salis, Juan de ~ 99.
Salustiu 226.
Salutati Coluccio 204—206, 287.
Samoilo A. S. 106.
San Angelo, castel la Roma 170.
Sancho, fiul lui Alfons X de Castilia 122.
San-Domingo, insulă 62, 93.
Sandomir, sinodul de la ~ 258.
San Francesco biserici: în Assisi 318; în Rimini 296.
Sangallo, Giuliano da ~ 301, 302.
San Giovanni in Laterano 316.
San Lorenzo, biserică la Florenţa de Michelangelo 294, 302, 303, 310, 313.
San Lucar 92.
San Marco, bazilică la Veneţia 298, 299, 328, 331; ~ mănăstire la Florenţa 163, 221, 324.
San Miniato, biserică la Florenţa 312.
Sannazzaro Iacopo 211, 346.
San Petronio, biserică din Bologna 308.
San Satiro, biserică din Milano 300.
San Sebastian, colonie 98.
San Sebastiano, golf 83.
Sansovino Andrea 354.
Santa Cecilia 316.
Santa Croce, biserică la Florenţa 287, 294, 312, 318.
Santa Cruz pe Rio dela Plata 100.
Santa Fé, întemeierea oraşului 100; convenţia de la ~ 90.
Santa Maria, biserică din Milano 300
Santa Maria Annunziata, piaţă din Florenţa 294.
Santa Maria del Carmine, biserică din Florenţa 323, 324.
Santa Maria del Fiore, biserică din Florenţa 287, 289, 293, 310.
Santa Maria dell'Arena, biserică din Padova 318.
Santa Maria delle Grazie, biserică din Milano 300.
Santa Maria la Antigua, colonie 98.
Santa Maria Maggiore, biserică din Roma 316, 346.
Santa Maria Novella, biserică din Florenţa 296, 321, 328.
Santa Trinità, biserică din Florenţa 327.
Santiago, ordin cavaleresc 143, 145.
Santiago de Chile 93, 99.
Santo Spirito, biserică din Florenţa 294, 295, 301.
Sanudo Marino 226.
Sapa Inca 96
Sapori Armando 36, 67.
Sardinia 143, 168.
Sarto Andrea del ~ 336, 337.
Sarton G. 33, 180.
Savoia, ducat 150, 172, 173, 175.
Savona 170.
Savonarola 163, 164, 250, 277, 329, 345.
Saxonia (Saxa) 47, 48, 149, 168, 173, 174, 268.
Scaligeri, familie 194.
Scandinavia 64, 88, 252, 258, 259, 276.
Schaffhausen 258.
Schedel Hartmann 226.
Schiavone Andrea 356.
Schick Leon 48.
Schinner Matei, episcop de Sion 166.
Schinner Walter F. 238.
Schmalkalden, liga de la ~ 172, 173.
Schneider René 283, 293.
Schongauer Martin 351.
Schramm Percy Ernst 114.
Schubring P. 304.

Scanned with OKEN Scanner

Scipio Africanul 190.
Sclavii de Michelangelo 314.
Scoţia 109, 110, 128, 129, 271, 275.
Scrovegni, capelă la Padova 307.
Scrovegni Enrico 318.
Scuola di San Marco (Veneţia) 343 ; ~ di San Rocco 343.
Sebestyén Gh. şi V. 355.
Seebohm Fr. 238.
Seidlmayer Michael 201.
Sena 131, 285.
Sender Clemens 61, 62.
Seneca 205, 209, 238.
Senlis, tratatul de la ~ 163.
Serlio Sebastiano 303.
Servet Mihail 246, 247.
Settignano, Desiderio da ~ 312.
Setton M. Kenneth 215.
Sevilla 92, 102, 103, 142, 238, 353.
Sfînta Ana de Leonardo 336.
Sfînta Sofia de la Constantinopol 302.
Sfîntul Andrei, biserică din Mantova 296.
Sfîntul Gheorghe de Donatello 306, 310.
Sfîntul Iacob, ordin călugăresc 253.
Sfîntul Ioan Botezătorul de Leonardo 336.
Sfîntul Petru, basilică la Roma 268, 289, 293, 300, 301, 303, 313, 360.
Sfîntul Sebastian de Mantegna 331, 332.
Sfîntul Vasile Blajenîi, biserică din Moscova 355.
Sforza, familie ducală 149, 289 ; biblioteca ei 221, 330 ; v. şi Bona Sforza.
Sforza Galeazzo Maria 143.
Sforza Giangaleazzo 143.
Sforza Francesco 158, 163, 172, 200, 202, 209.
Sforza, Ludovic Maurul 18, 163—165.
Shakespeare 237, 239, 312.
Siam 85.
Siberia 154.
Sibiu 355, 356.
Sicilia 142, 143, 164, 166, 168, 216, 332.
Sickingen, Franz von ~ 269, 270.
Siegmund A. 216.
Siena 47, 58, 70, 174, 195—197, 200, 205, 307, 308, 317, 320, 321.
Sigismund, arhiduce 61.
Sigismund I, rege al Poloniei 241.
Sigismund de Luxemburg, împărat 152.
Signorelli Luca 287, 325, 330.
Signorie 38, 195, 201.
Simone Ferucci, Francesco di ~ 311.
Simone Franco 23.
Simoni Luigi 149, 193.
Sion, episcopat 166.
Silvestru I, papă 214.
Siria 77, 78, 104, 144, 184.
Sixt al IV-lea, papă 146, 221, 328.
Sînmiclăuş, castel 354, 355.
sîrbi 355.
Škaska Antonin 242.
Skazkin S. D. 106
Slovacia 47, 61, 76, 242, 273.
Socotra 85
Socrate 181, 188, 215, 217.
Soldalitas Vistulana 241.
Sofala 86.
Sofia Paleolog 154, 243.
Sofocle 212, 231, 232.
Solario Petro Antonio 336, 355.
Soliman al II-lea 172.
Sombart Werner 35, 72, 75, 272.
Somme 127, 175, 285.
Sommer Johann 243, 244.
Sonde, insule 85, 86.
sonete 186, 187.
Sonza, Alfonso de ~ 88.
Sorbona 232, 235, 236, 260.
Soto, Hernando de ~ 93, 98.
Soţii Arnolfini de Jan van Eyck 322.
Sozzini Fausto 251, 263.
Spania, *passim*.
Sparta 217.
Speyer, dieta de la ~ 251.
Spinelli 299.
Spini 58.
Spoleto 195.
Ständestaat 156.
Star Chamber 137.
State generale, Franţa 111, 118, 119, 122, 125, 148, 155.
State generale, Spania 155.
Statele generale ale imperiului lui Carol Quintul 174.
Statele Unite ale Americii 97.
Statul papal (papalitate) 39, 47, 150, 154, 161, 164—166, 168—171, 175, 177, 191, 196, 204, 222, 227, 260, 262, 273, 299.
Statutul muncitorilor din 1351, Anglia 134.
Stella, Paolo della ~ 354.
Steyn, mănăstirea Augustinilor 236.
Stiria 47, 152, 168.
Storia d'Italia (La) de Fr. Guicciardini 159.
Strabon 79.
Strasburg 257.

Scanned with OKEN Scanner

Strieder Jacob 48.
Strozzi, familie 59 ; palat 297.
Strozzi, Filippo 60.
Strozzi, Nanni degli ~ 198.
Strozzi Piero 174.
Stryjkowski Matei 242.
Stuart, dinastie 129, 138.
Studio din Florenţa 217.
Suabia 35 ; războiul ţărănesc în ~ 257, 270.
Sucevița 355.
Sudan 83.
Suedia 48, 171, 172, 178.
Suez 77, 78.
Suffolk William 135.
Summa theologica de Toma d'Aquino 183.
Summis desiderantes, bulă a papei Inocenţiu VIII 254.

Ş

Şcoala capitulară din Deventer 235.
Şcoala de artă din Fontainebleau 349, 350.
Şcoala din Atena de Rafael 345.
Ştefan cel Mare 148.

T

Tabernacolul Sf. Laurenţiu de Adam Kraft 314.
Tacit 212, 238.
Tartaglia 246.
Tago, fluviu 82.
taille 124, 125.
Tales 188.
Tarascon 172.
Tawney R. H. 273
tătari 153, 154.
Tebadeo de Rafael 346.
Tempietto di San Pietro in Montorio, de Bramante 301.
templieri 124.
Tenochtitlan 94, 97.
Teocrit 212.
Termes, mareşal de ~ 174, 175.
Terra di Lavoro 166.
Tertulian 212.
Tetzel Ioan 268.
Teutoni 151.
Texas 97.
Theocrit 231.
Theodoric 350.
Thérouanne 167.
Thesaurus linguae graecae de Henri Estienne 231.
Thesaurus linguae latinae de Robert Estienne 231.
Thiais, domeniu 55.
Thierry A. 27.
Thionville 175.
Thode Henry 30, 31.
Thorn 246 ; pacea de la ~ 151.
Thurzó Ioan 48.
Tibru 316.
Tibul 210.
Tifernas Grigore 231.
Timos 88.
Tintoretto (Jacopo Robusti) 342, 343, 353.
Tiparul 276, 352.
Tirol 47, 174, 273.
Titus Livius 19, 190, 212, 225, 228, 231.
Tizian 287, 327, 340, 342, 343, 353, 356.
Tlarcala 94.
Toesca P. 283.
Toffanin Giuseppe 33, 34.
Toledo 103, 142, 182, 353.
Tolfa 47, 273.
Tolnay K. 304, 315.
Tolomei, familie 58.
Toma d'Aquino 183.
Tommaso din Modena 350.
Tomaso Mosti portret de Tizian 341.
Toma Necredinciosul de Andrea Verrochio 311.
Tordesillas 147 ; pacea de la ~ 91.
Torritti Jacopo 316.
Toscana 47, 56, 65, 158, 174, 195, 196, 211, 293, 297, 306, 317, 330, 337, 339.
Toscanelli Paolo 89.
Toul 173, 176.
Toulouse, comitat 115, 118 ; universitate 232.
Touraine 117, 131, 349.

Scanned with OKEN Scanner

Tournai 167, 169.
Tours 67, 131.
Transilvania 67, 178, 244, 251, 258, 285, 354.
Trapezuntius Gh. 217.
Trastevera, cartier din Roma 316.
Tratat asupra picturii de Leonardo da Vinci 333.
Tratatul despre libertatea creştină de Luther 276.
Trebizonda 77.
Trei Graţii de Germain Pilon 349.
Trento, conciliul de la ~ 173, 180, 280, 348.
Trevelyan G. M. 128, 134.
Treviso 195.
Tribunalul real (King's Bench) 108.
Trier 234, 270.
Tristan şi Isolda 186.
Triumful morţii de Andrea Orcagna 321.
Troeltsch Ernst 272.
Tucidide 212.
Tudor, dinastie 108, 134—137, 140, 251 ; v. şi Enric al VIII-lea.
Tumbez, port 98.
turci 47, 78, 148, 153, 170—178, 218, 258, 342, 354, 355 ; v şi Imperiu otoman.
Turenne, mareşal 110.
Turingia 267, 270.
Turnèbe Adrien 232.
Tver 153.
Tyler Wat 134.

Ţ

Ţara Românească 147, 356.
Ţările de Jos 35, 37, 38, 60, 62, 127, 148, 149, 151, 164, 165, 167—169, 172—174, 177, 235, 238, 271, 276, 304, 322, 335, 337, 350—353.

U

Ubaldini, familie 56.
Uberti, Farinata degli ~ 189.
Ucello Paolo 325, 328.
Uciderea lui Abel de Jacopo della Quercia 308.
Uffizi 317.
Ugolino della Gherardesca 189.
Umbria 196, 330.
Ungaria 48, 61, 147, 151—153, 156, 172, 177, 209, 221, 240, 258, 276, 354.
unitarieni 251, 258.
Universităţi, apariţie 181 ; ~ din Anglia 140 ; ~ Florenţa 207, 209, 210, 219, 239; alte ~ vezi : Alcala, Bourges, Bratislava, Cambridge, Colonia, Cracovia, Erfurt, Ferrara, Heidelberg, Leipzig, Leyda, Orléans, Oxford, Padova, Paris, Pavia, Pečs, Praga, Salamanca, Toulouse, Viena, Wittenberg.
Urban al IV-lea, papă, 58, 204.
Urbino 150, 221, 290, 299, 300, 344.
Uspenski, catedrală 355.
Utopia de T. Morus 139, 239.
Utrecht 147.
Uzanno, Nicolò da 196, 206.

V

Vaca, Alvar Nuñez Cabez de ~ 93
Valdivia, oraş 99.
Valdivia Pedro 93, 99.
Valencia 141, 142, 144 ; dezvoltare artistică 352 ; industrie 103.
Valentina, fiica lui Giangaleazzo Visconti 165.
Valentiner W. R. 304.
Valeri Nino 149, 193.
Valla Laurenţiu 211—214, 232, 237, 263, 266.
Valladolid 147.
Valois, dinastie 31, 126, 349.
Valsecchi M. 315.
Van der Paele de Jan van Eyck 322.
Vanucci Pietro v. Perugino.
Vasari Giorgio 24, 283, 309, 311, 313, 315, 318, 355, 336.
Vasco da Gama 83, 84, 86.
Vasile, cneaz al Moscovei 154.
Vatable 271.
Vatican, cetatea ~ 196, 289, 295 ; ~ decorat de Rafael 345 ; biblioteca ~ 221.

Scanned with OKEN Scanner

Vaucelles, pacea de la ~ 174, 175.
Velásquez Diego, conchistador 93, 97.
Velásquez Diego, pictor 341, 353.
Vendramin, familie 299.
Vendramin Francesco 104.
Venera de Botticelli 326 ; ~ de Giorgione 340.
Venera de la Orbino de Tizian 341.
Veneţia, *passim*.
Veneziano Domenico 324.
Venezuela 62, 91, 100, 101, 103.
Venturi A. 283.
Venturi L. 315.
Vera Cruz 102.
Verdun 173, 174, 176.
Vergerio Pier Paolo 192, 207, 208, 241.
Vermigli Pietro Martire 263.
Verona 194, 209, 213, 320, 321.
Veronese (Paolo Cagliari) 341.
Verrocchio Andreea 210, 287, 305, 306, 311, 312, 325—327, 332, 336 ; şcoala lui ~ 330, 333.
Vésale André 246.
Vespasiano da Bisticci 221.
Vespucci Amerigo 91.
Via Larga, palat pe ~ la Florenţa 312.
Vicenza 194, 302.
Victoria, corabie 92.
Viena 152, 234, 259 ; universitate 240 ; tratatele de la ~ 161 ; turcii în faţa ~ (1529) 170.
Vieţile bărbaţilor iluştri de Plutarh, traduse de Amyot 232.
Vignola Giacomo 303.
Villa Capra de Andrea Palladio 302.
Villach 174.
Villani Giovanni 66.
Villari Pasquale 197, 198.
Vinci 332.
Vinţul de Jos, arhitectura castelului ~ 354.
virament 71.
Virgiliu 187, 188 ; reprezentat de Rafael 346.
Vischer Peter 314.
Visconti, familie 149, 158, 209, 289, 290.
Visconti Filip Maria 197—200, 202.
Visconti Giangaleazzo 158, 193—197, 202, 205.
Vistula 152.
Visul lui Constantin de Piero della Francesca 331.
Vita Nuova de Dante 187.
Vite di uomini illustri del secolo XV de Vespasiano da Bisticci 221.
Vitéz Ioan, arhiepiscop 218, 241.
Vittore 338.
Vittorino da Feltre 209.
Vitruviu 291, 295, 296.
Vivaldi Agostino 60.
Vlad Ţepeş 147.
Voigt Georg 28.
Voltaire 24, 277, 281, 282.
Volterra 47, 150.
Voroneţ, mănăstire 355.
Vossius 238.
Vulgata 214, 221, 237, 243, 275.

W

Waldstein, palat la Praga 354.
Wales 109, 110.
Walser Fritz 141.
Walsh W. T. 141.
Waltzemüller M. 91.
Wartburg, castelul de la ~ 269.
Watteau A. 341.
Wawel, castel din Cracovia 354.
Weber Max 35, 272—274.
Weiss R. 238.
welseeni, sectă 251.
Welser, familie de bancheri germani 48, 61, 62, 67, 100, 168.
Westfalia, războiul ţărănesc în ~ 257.
Westminster, palat 137, 138.
Wettin, dinastie 149.
Weyden, Roger van der ~ (De la Posture) 332, 351.
Willard Cl. şi G. 113, 118, 120.
William Cuceritorul (Bastardul) 117, 130, 131.
Windelband Wolfgang 157.
Winiczuk Lidia 241.

Scanned with OKEN Scanner

Winker Will 147.
Wittelsbach, dinastie 149.
Wittenberg 243, 259 ; universitate 24, 268 ; şcoala latină 243 ; tipografie la ~ 352 ; doctor moldovean la ~ 258.
Wohlgemut Michael 351.
Wolmar Melchior 271.
Wolsey, cardinal 138.
Worms, Dieta de la ~ 269, 276, 280.
Wyclif John 134, 262, 264, 276, 277, 279.

X

Xenofon 212.

Y

York, dinastie 135, 136.
Ypres 51.
Yucatan 90, 94.
Yusta, St., 175.

Z

Zagonara 264.
Zaharia, papă 221.
Zähringen, dinastie 149.
Zanzibar 83.
Zapolya Ioan 171, 172, 258.
Zeller Gaston 114, 157, 159.
zemscina 154.
Zibaldone de Giovanni Rucellai 74.
Zimin A. A. 153.
Ziua de Michelangelo 303, 313.
Zuccone, Lo ~ (Iov) de Donatello 311.
Zurbarán Francisco 353.
Zürich 257, 258.
Zwingli Ulrich 257, 258, 279.

Indicele a fost alcătuit de un colectiv compus din :
SAŞA CARACAŞ, FL. CONSTANTINIU, MIRCEA GROSU şi HERBERT JAEGER

Scanned with OKEN Scanner

LISTA ILUSTRAȚIILOR

1. **Forjă din secolul al XVI-lea,** gravură în lemn din Georgius Agricola, *De re metallica*, cartea IX, Repr. *History of Metals*, II.
2. **Exploatarea unei mine în Germania,** gravură în lemn din Sebastian Münster, *Cosmographia*, Basel, 1598.
3. **Turnătorie de tunuri și clopote,** gravură în lemn de Jobst Amman. Repr. P. Lacroix, *Moeurs, usages et coutumes au moyen âge et à l'époque de la renaissance*, Paris, 1866.
4. **Atelier de bijutier,** gravură în lemn de Jobst Amman. Repr. P. Lacroix, *Moeurs, usages et coutumes au moyen âge et à l'époque de la renaissance*, Paris, 1866.
5. **Curte țărănească în Germania,** gravură în aramă de Albrecht Dürer fiul risipitor. Repr. Springer, *Albrecht Dürer.*
6. **Veneția,** gravură în lemn din Hartmann Schedel, *Cronica de la Nürnberg*, Ed. Anton Koberger, 1493.
7. **Lübeck,** gravură în lemn din Hartmann Schedel, *Cronica de la Nürnberg*, Ed. Anton Koberger, 1493.
8. **Antrepozitele germanilor la Veneția,** gravură în aramă din secolul al XVII-lea. Repr. *Histoire de l'Europe et du génie européen.*
9. **Bursa din Anvers,** gravură în lemn din Lodovico Guicciardini, *Descrizione di tutti i paesi bassi*, Anvers, 1588. Repr. H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, II.
10. **Transportul mărfurilor pe cămile și încărcarea corăbiilor,** gravură în lemn din Theret, *Cosmographie universelle*, Paris, 1575. Repr. P. Lacroix, *Moeurs, usages et coutumes au moyen âge et à l'époque de la renaissance*, Paris, 1866.
11. **Recoltarea grîului,** gravură în aramă după Peter Bruegel cel Bătrîn. Seria „Anotimpurilor" — vara. Repr. R. van Bastelaer, *Les estampes de Peter Bruegel l'Ancien.*
12. **Atelier de țesătorie,** detaliu din Bernardo Pinturicchio, *Întoarcerea lui Ulisse*, Londra. National Gallery. Repr. E. G. Troche, *Italienische Malerei.*
13. **Bancherul și soția sa,** pictură de Quentin Matsys, Paris-Louvre. Repr. H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, II.

Scanned with OKEN Scanner

14. **Cosimo I de Medici,** portret de Jacopo Pontormo, Florența-Uffizi. Repr. C h a m p i g n e u l l e, *La peinture italienne au XVI-e siècle.*
15. **Jacob Fugger,** pictură din secolul al XVI-lea. Colecția de stat bavareză de picturi — München. Repr. *Histoire de l'Europe et du génie européen.*
16. **Corabia lui Cristofor Columb,** gravură în lemn din 1493. Repr. R a c k w i t z E r i c h, *Fremde Pfade, Unbekannte Meere,* Leipzig-Jena.
17. **Cristofor Columb,** portret în ulei. Repr. P a r i a s, *Histoire universelle des Explorations,* II.
18. **Vasco da Gama,** pictură în ulei din școala lui Gregorie Lopez. Muzeul de artă veche din Lisabona. Repr. P a r i a s, *Histoire universelle des explorations,* II.
19. **Corabie flamandă din secolul al XV-lea,** gravură în aramă. Repr. P a r i a s, *Histoire universelle des explorations,* II.
20. **Portul Lisabona,** gravură în lemn din Th. de Bry. Americae Pars. Repr. P a r i a s, *Histoire universelle des explorations,* II.
21. **Negri lucrînd la fabricarea zahărului în America,** gravură din Jean-Théodore de Bry, Americae das fünfte buch vol schöner unerhörter historien, auss dem Andern Theil Johannis Benzonis. Gezogen..., Frankfurt am Main, 1613. Repr. M. C r o u z e t, *Histoire générale des civilisations,* IV.
22. **Inchiziția în Spania (Valladolid).** Acvaforte anonimă executată în Olanda, 1580. Repr. M. C r o u z e t, *Histoire générale des civilisations,* IV.
23. **Soldat italian din sec. XVI,** gravură din C e s a r e V e c e l l i o, *Abiti antichi e moderni,* Veneția, 1589. Repr. N. V a l e r i, *Storia d'Italia,* Torino, vol. II, 1959.
24. **Întîlnirea lui Cortez cu Montezuma,** miniatură din *Cronica pictografică a cuceririi Mexicului* („Lienzo de Mascala"), 1560, Paris, Biblioteca Națională. Repr. *Histoire véridique de la conquête de la nouvelle Espagne.*
25. **Recolta mirodeniilor,** miniatură din *Livre des Merveilles,* Paris, Biblioteca Națională. Repr. *Histoire de l'Europe et du génie européen.*
26. **Carol VII,** pictură de Jean Fouquet, Paris-Louvre. Repr. A. M a u r o i s, *Histoire de la France.*
27. **Francisco Pizzaro,** pictură în ulei, Madrid — Muzeul Americii. Repr. P a r i a s, *Histoire Universelle des explorations,* II.
28. **Ludovic XI la adunarea ordinului Saint-Michel,** miniatură, Paris, Biblioteca națională. Repr. A. M a u r o i s, *Histoire de la France.*
29. **Intrarea lui Ludovic XII într-un oraș italian,** miniatură franceză de la începutul secolului al XVI-lea, Paris, Biblioteca Națională. Repr. N. V a l e r i, *Storia d'Italia,* Torino, 1959, vol. II.
30. **Plata impozitului la tîrg,** gravură în lemn după un vitraliu al catedralei din Tournai. Repr. L a c r o i x, *Moeurs, usages et coutumes au moyen âge et à l'époque de la renaissance,* Paris, 1866.
31. **Lupta de la Crécy,** miniatură din *Chronique de Froissart,* Paris. Biblioteca Națională. Repr. *Histoire de l'Europe et du génie européen.*

Scanned with OKEN Scanner

32. **Laurenţiu de Medici,** pictură de Giorgio Vasari, Florenţa-Uffizi. Repr. M. Goering, *Italienische Malerei.*
33. **Niccolò Machiavelli,** pictură, Palazzo Vecchio Florenţa. Repr. *Histoire de l'Europe et du génie européen.*
34. **Înfiinţarea bibliotecii Vaticanului de către Papa Sixt IV,** 1477, pictură de Melozzo da Forli, Roma, Pinacoteca Vaticanului. Repr. E. G. Troche, *Italienische Malerei.*
35. **Bibliotecă din sec. al XVI-lea,** gravură de Crispin de Passe. Repr. M. Crouzet, *Histoire générale des civilisations,* IV.
36. **Gutenberg,** gravură în aramă. Exemplar original în colecţia Bibl. Acad. R.S. România, Cabinetul de stampe.
37. **Interiorul unei tipografii,** gravură în lemn de Abraham von Werdt, Nürnberg, 1666. Repr. Diederich, *Deutsches Leben,* Jena, 1908, I.
38. **Francisc I.** Portret de Tizian, Paris-Louvre. Repr. B. Champigneulle, *La Peinture italienne aux XVI-e siècle.*
39. **Francisc I ascultînd lectura operei lui Diodor din Sicilia,** miniatură de Geoffroy Tory. Repr. A. Maurois, *Histoire de la France.*
40. **Carol V,** pictură de Tizian, Pinacoteca din München. Repr. *Propyläen Kunstgeschichte* (în continnare, *Propyl.*), IX.
41. **Astronom cu Sextant şi ceas,** miniatură din sec. al XV-lea, Paris, Biblioteca Naţională. Repr. *Histoire de l'Europe et du génie européen.*
42. **Thomas Morus,** desen în peniţă din Mémoriaux d'Antoine Sueca, Bruxelles, Bibliothèque Royale. Repr. H. Pirenne, *Histoire de Belgique,* II.
43. **Melancolia,** Albrecht Dürer, gravură. Repr. *Propyl,* IX.
44. **Dante Alighieri,** bust de bronz din secolul al XV-lea. Napoli, Muzeul Naţional.
45. **San Francesco din Rimini,** Leon Battista Alberti, Repr. *Propyl,* VIII.
46. **Palazzo Foscari,** Veneţia. Repr. Propyl, VIII.
47. **Palazzo Corner,** Jacopo Sansovino, Veneţia. Repr. *Propyl,* IX.
48. **Rotonda de la S. Satiro.** Donato Bramante, Milano. Repr. *Propyl,* VIII.
49. **Porticul de la Azilul de copii găsiţi,** Filippo Brunelleschi, *Propyl,* VIII.
50. **Palatul Dogilor** din Veneţia.
51. **Palazzo Medici,** Michelozzo, Florenţa. Repr. *Propyl,* VIII.
52. **Palazzo Farnese,** Antonio da Sangallo, Roma. Repr. *Propyl,* IX.
53. **Sacrificiul lui Abraham.** Sus Filippo Brunelleschi. Relief în bronz. *Sacrificiul lui Abraham.* Jos Lorenzo Ghiberti, Florenţa, Muzeul Naţional, *Propyl,* VIII.
54. **Crearea oamenilor şi căderea în păcat.** Lorenzo Ghiberti, Florenţa, Baptisteriu, *Propyl,* VIII.
55. **Sf. Marcu.** Donatello, Sculptură în marmură, Florenţa, Biserica Or San-Michele. Repr. Донателло.
56. **Mormîntul lui Leonardo Bruni,** Bernardo Rossellino, Florenţa, Santa Croce. Repr. *Propyl,* VIII.
57. **Cristos şi Toma,** Andrea del Verrocchio, Grup de bronz, Biserica Or San-Michele. Repr. *Propyl,* VIII.

Scanned with OKEN Scanner

58. **Foișorul cîntăreților.** Lucca della Robbia (fragment), Florența Dommuseum. Repr. *Propyl*, VIII.
59. **Pietà.** Michelangelo. Roma, Sf. Petru. Repr. *Propyl*, IX.
60. **Moise,** Michelangelo, Roma, Sf. Petru. Repr. *Propyl*, IX.
61. **Piața capitoliului din Roma,** Michelangelo. Repr. *Propyl*, IX.
62. **Gattamelata.** Donatello, Padova. Repr. *Propyl*, VIII.
63. **David,** Michelangelo, Academia din Florența. Repr. *Propyl*, IX.
64. **Sclav,** Michelangelo, Paris-Louvre. Repr. *Propyl*, IX.
65. **Niccolo da Uzzano.** Donatello, Teracota pictată, Florența, Muzeul Național. Repr. *Propyl*, VIII.
66. **Bust.** Desiderio da Settignano, Florența, Muzeul Național. Repr. *Propyl*, VIII.
67. **Cortegiul regilor magi.** Benozzo Gozzoli, Fragment din fresca *Închinarea regilor* din capela Medici a Palatului Riccardi, Florența. Repr. *Propyl*, VIII.
68. **Maria adorînd pruncul.** Fra Filippo Lippi, Berlin, Kaiser-Friederich Museum. Repr. *Propyl*, VIII.
69. **Botezul lui Cristos.** Pierro della Francesca, Londra, National Gallery. Repr. *Propyl*, VIII.
70. **Nașterea Venerei.** Sandro Botticelli, Florența, Uffizi. Repr. *Propyl*, VIII.
71. **Martiriul Sfîntului Sebastian.** Antonio Pollajuolo, Londra, National Gallery. Repr. *Propyl*, VIII.
72. **Pieta.** Andrea Mantegna, Milano, Brera. Repr. *Propyl*, VIII.
73. **Prezentarea în templu.** Luca Signorelli, Londra, National Gallery. Repr. *Propyl*, VIII.
74. **Botezul Domnului.** Verrocchio și Leonardo, Florența, Uffizi. Repr. *Propyl*, VIII.
75. **Portretul lui Pietro Aretino.** Tizian, Florența, Galeria Pitti.
76. **Condotierul.** Antonello da Messina, Paris-Louvre. Repr. *Propyl*, VIII.
77. **Carol V la Mühlberg.** Tizian, Madrid, Prado. Repr. M. Goering, *Italienische Malerei des sechzehnten Jahrhunderts.*
78. **Portretul unui nobil.** Vittore Carpaccio, Philadelphia, Col. Widener. Repr. *Propyl*, VIII.
79. **Madona pe tron.** Giorgione di Castfelfranco. Repr. *Propyl*, IX.
80. **Ospățul din casa lui Simon.** Paolo Veronese, Paris-Louvre. Repr. *Propyl*, IX.
81. **Papa Paul al III-lea și nepoții săi.** Tizian, Muzeul din Napoli. Repr. *Propyl*, IX.
82. **Papa Clement al VII-lea și Carol al V-lea.** Tablou de Giorgio Vasari, Palazzo Vecchio, Florența.
83. **Madona Sixtină.** Rafael, Galeria din Dresda. Repr. *Propyl*, IX.
84. **Școala din Atena,** Rafael, Roma, Vatican. Repr. *Propyl*, IX.
85. **Papa Iuliu al II-lea.** Rafael, Florența, Uffizi. Repr. *Propyl*, IX.
86. **Dogele Loredano.** Giovanni Bellini, Londra, National Gallery. Repr. *Propyl*, VIII.
87. **Apostolii Ioan, Petru, Pavel, Marcu,** A. Dürer, Pinacoteca din München. Repr. *Propyl*, X.
88. **Visul cavalerului.** Rafael, Londra, National Gallery. Repr. *Propyl*, IX.

Scanned with OKEN Scanner

89. **Minunea Sf. Marcu,** Tintoretto, Veneţia, Academia. Repr. *Propyl*, IX.
90. **Martin Luther în jurul anului 1530.** Portret de Lucas Cranach. Muzeul din Weimar.
91. **Jean Calvin.** Portret de un pictor necunoscut. Muzeul Boymans, Rotterdam.

ILUSTRAŢII COLOR

92. **Baldassare Castiglione.** Rafael.
93. **Soţii Arnolfini.** Van Eyck.
94. **Împăratul Maximilian I.** Albrecht Dürer.
95. **Concert cîmpenesc.** Giorgione.
96. **Mona Lisa.** Leonardo da Vinci.
97. **Logodna Sfintei Ecaterina.** Correggio.
98. **Fecioara în grota cu stînci.** Leonardo da Vinci.

Scanned with OKEN Scanner

ILUSTRAȚII

Scanned with OKEN Scanner

1. Forjă din secolul al XVI-lea

Scanned with OKEN Scanner

2. Exploatarea unei mine în Germania

Scanned with OKEN Scanner

3. Turnătorie de tunuri și clopote, gravură în lemn de Iobst Amman

Scanned with OKEN Scanner

4. Atelier de **bijutier,** gravură în lemn de Iobst Amman

Scanned with OKEN Scanner

5. Curte țărănească în Germania, gravură în aramă de Albrecht Dürer

Scanned with OKEN Scanner

6. Veneția

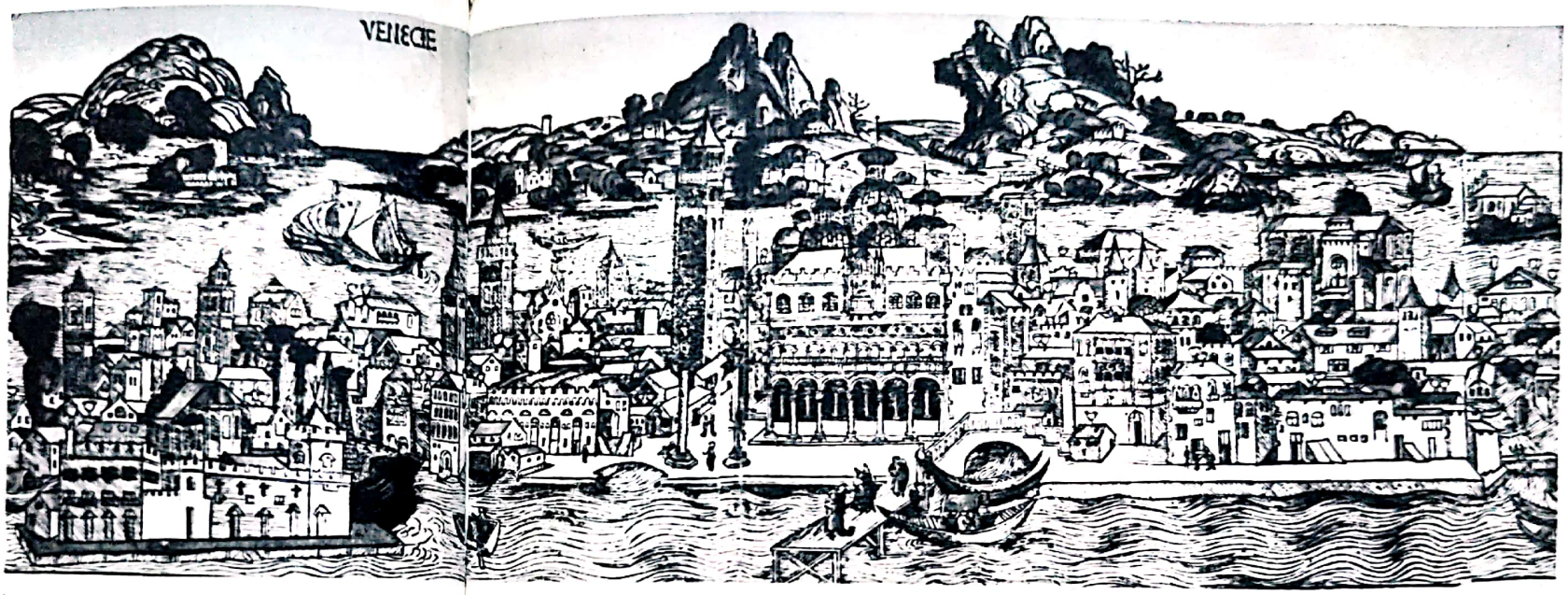

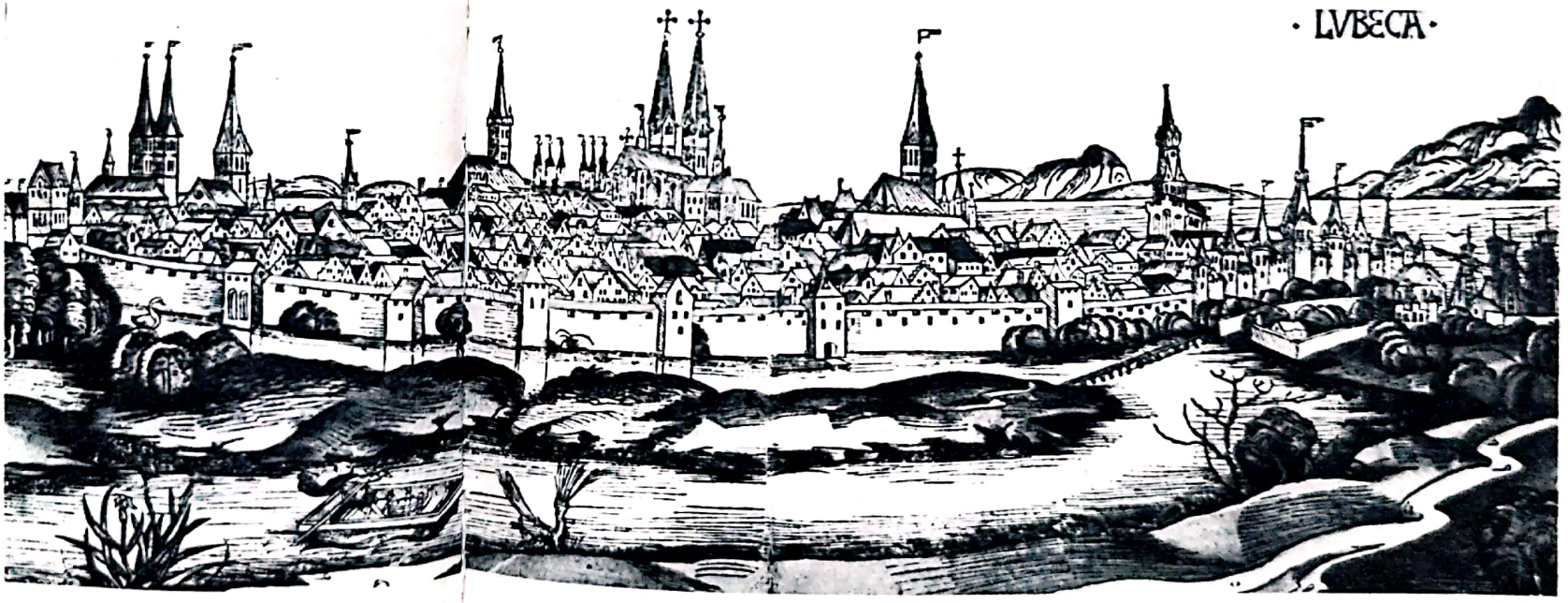

. Lübeck

Scanned with OKEN Scanner

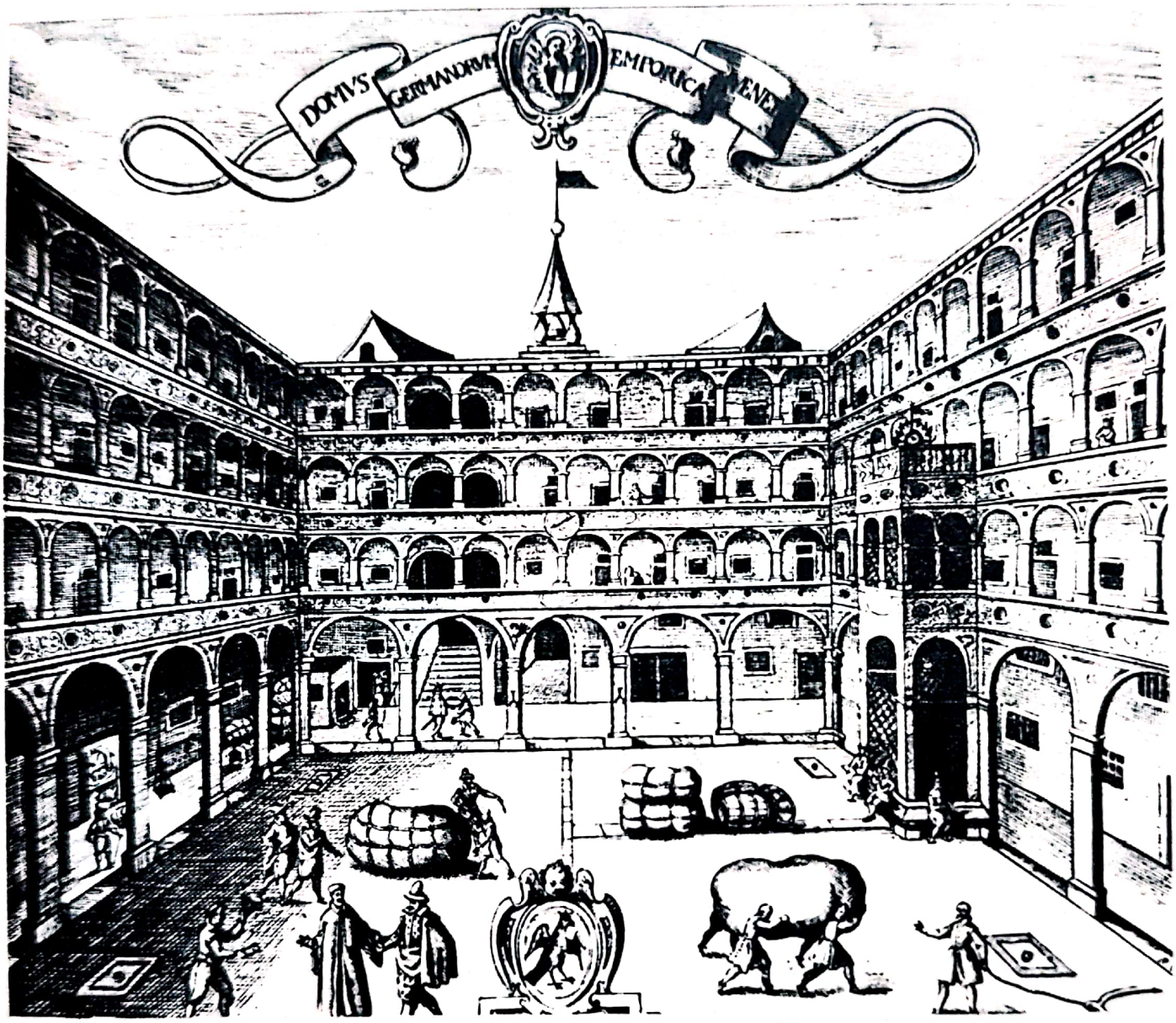

8 **Antrepozitele germanilor la Veneția**

Scanned with OKEN Scanner

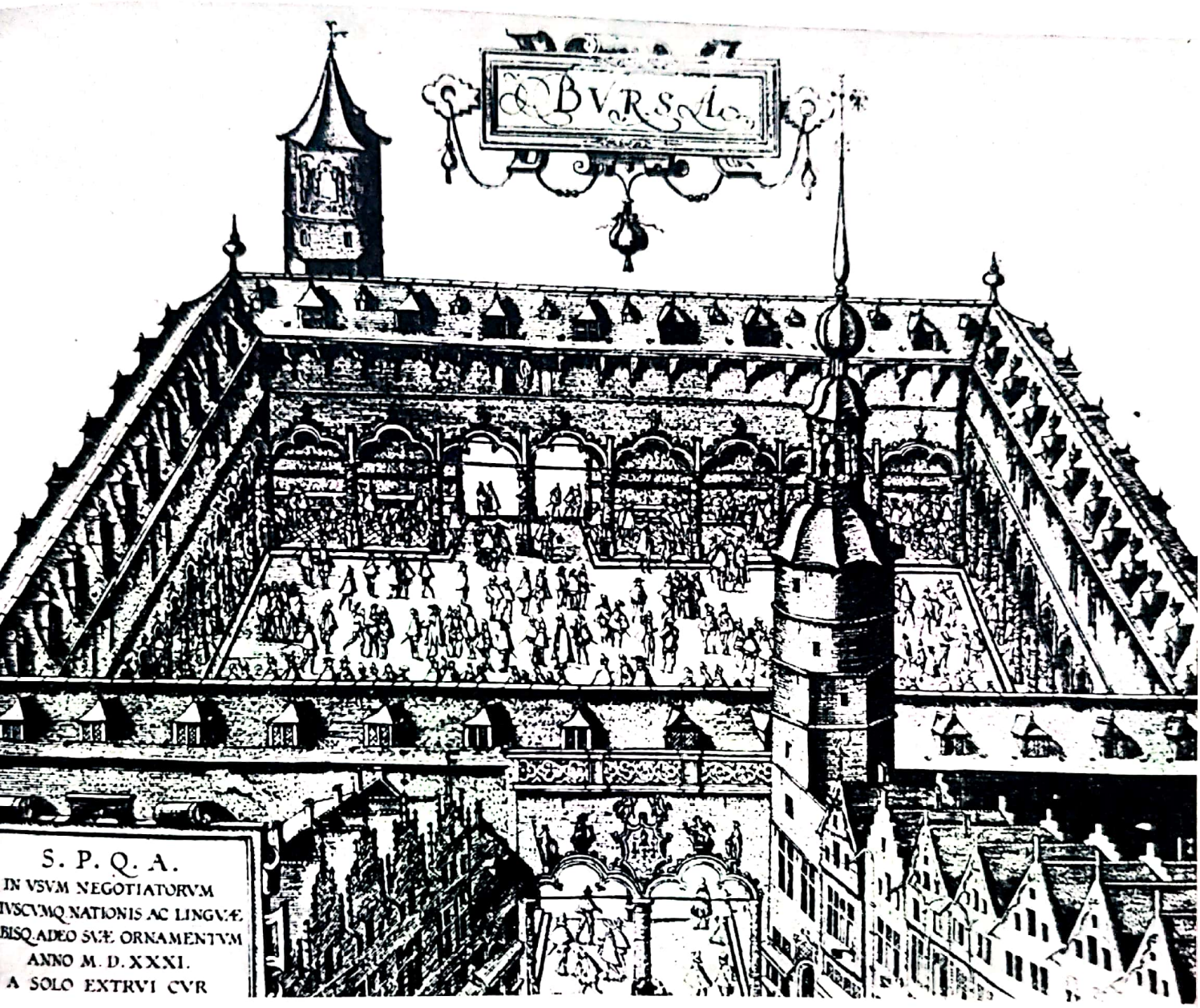

9. Bursa din Anvers

Scanned with OKEN Scanner

10. Transportul mărfurilor pe cămile și încărcarea corăbiilor

Scanned with OKEN Scanner

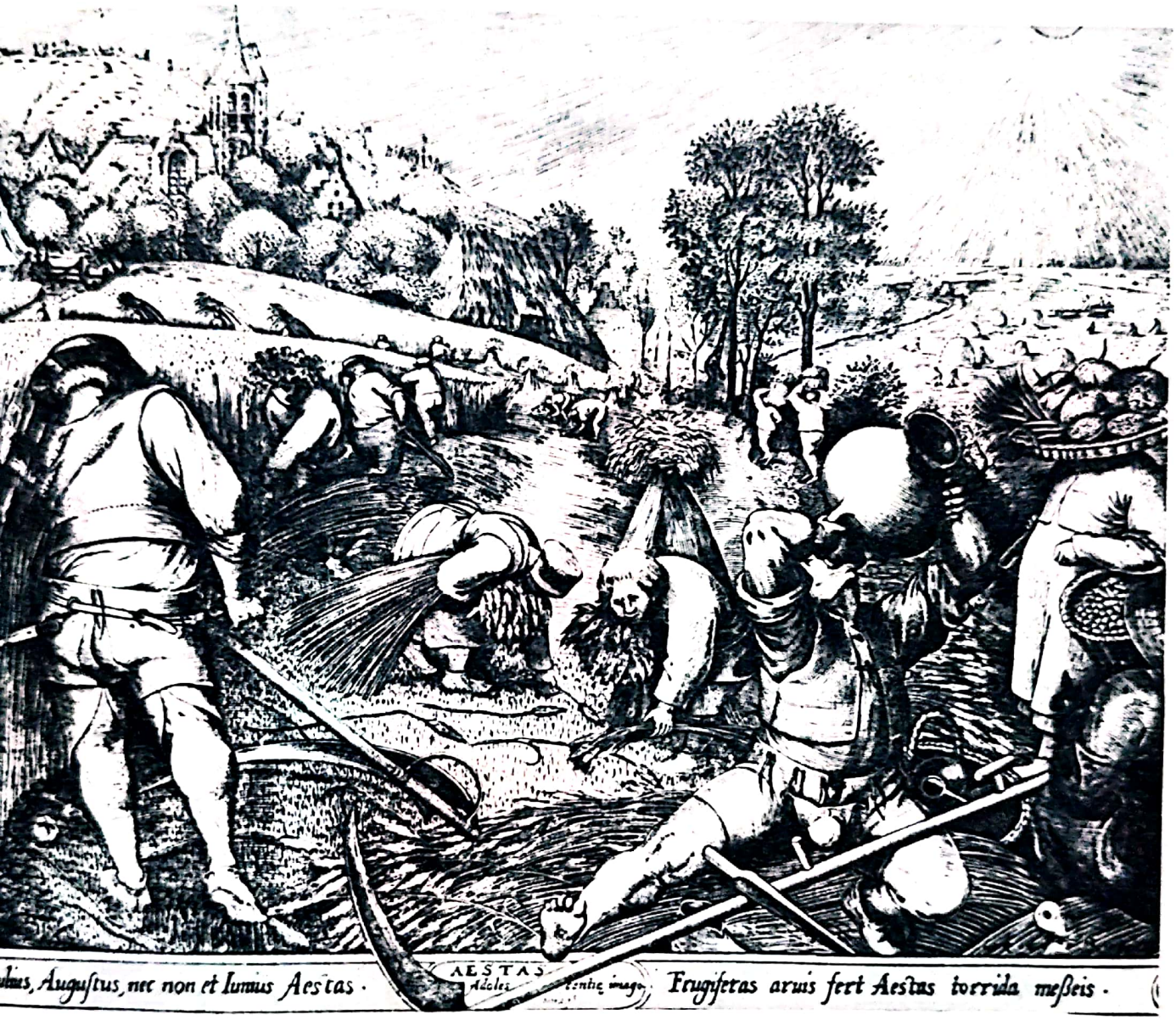

11. Recoltarea grîului, gravură în aramă după Peter Bruegel cel Bătrîn

Scanned with OKEN Scanner

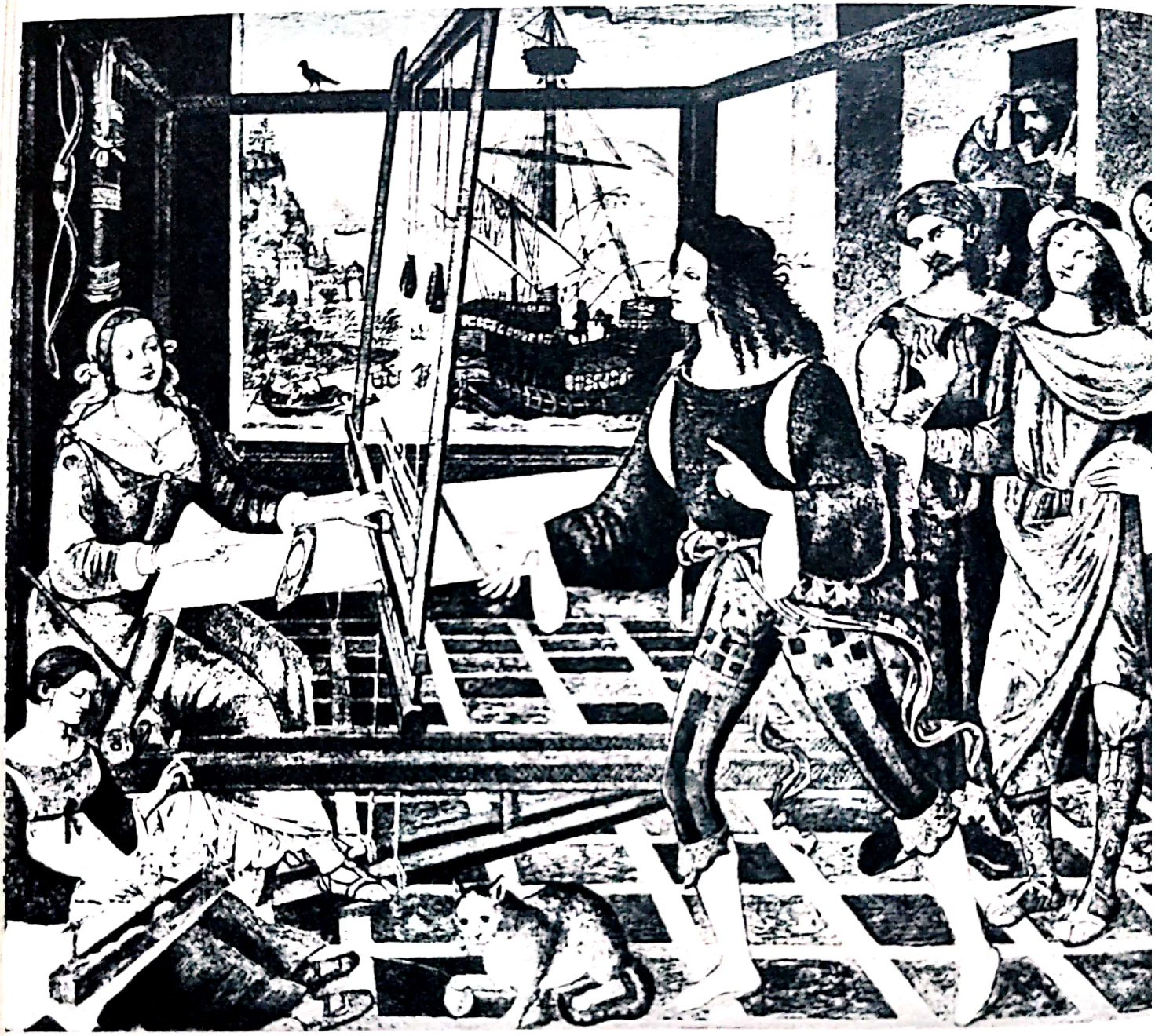

12. Atelier de țesătorie

Scanned with OKEN Scanner

13. Bancherul și soția sa, pictură de Quentin Matsys

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

15 . **Iacob Fugger,** pictură din secolul al XVI-lea

Scanned with OKEN Scanner

Oceanica Classis

Scanned with OKEN Scanner

17. **Cristofor Columb,** portret în ulei

Scanned with OKEN Scanner

18. Vasco da **Gama,** pictură în ulei din şcoala lui Gregorie Lopez

Scanned with OKEN Scanner

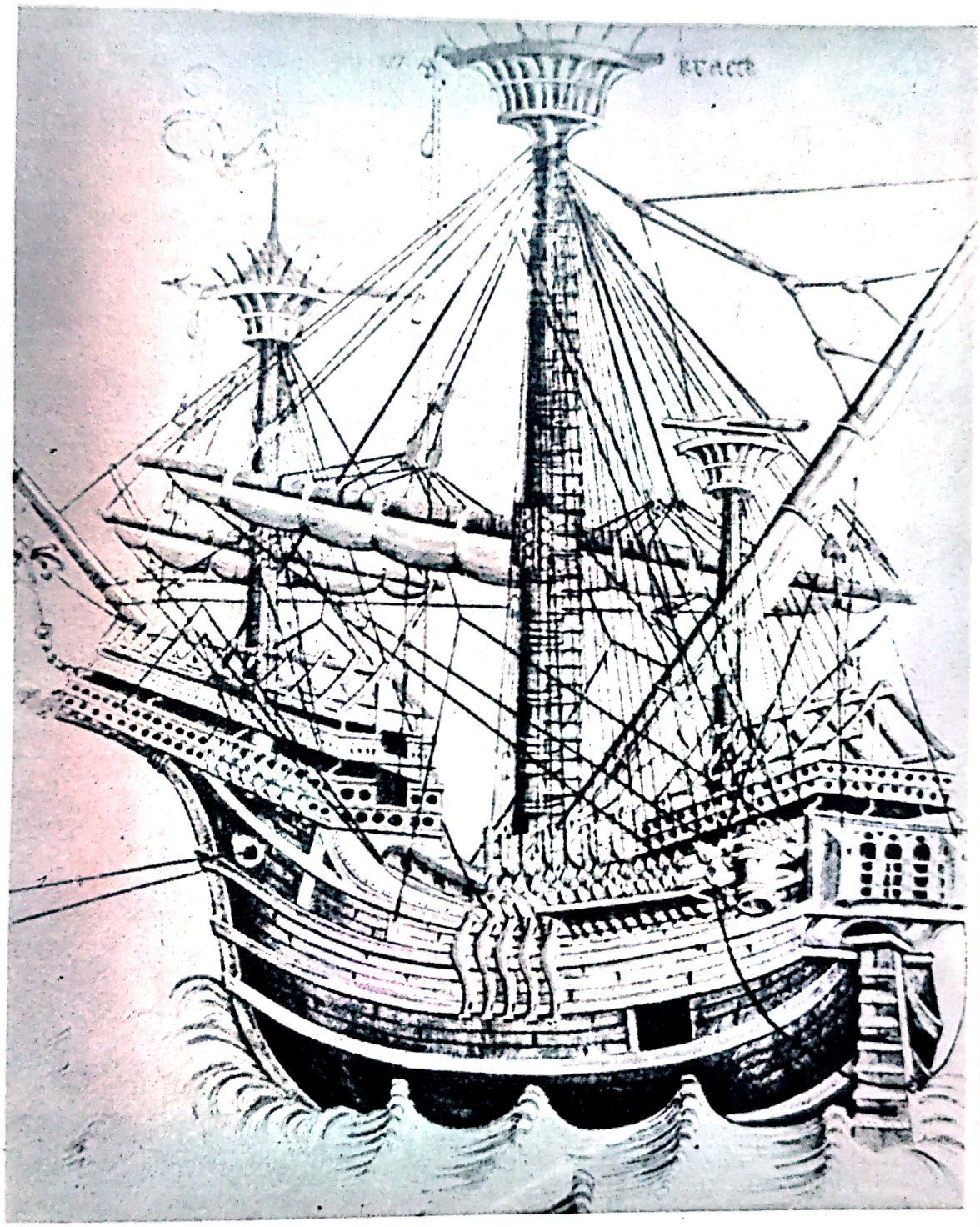

19. Corabie flamandă din secolul al XV-lea, gravură în aramă

Scanned with OKEN Scanner

20. Portul Lisabona

Scanned with OKEN Scanner

21. Negri lucrînd la fabricarea zahărului în America

Scanned with OKEN Scanner

22. Inchiziția în Spania (Valladolid), acvaforte anonimă

Scanned with OKEN Scanner

23. Soldat italian din secolul al XVI-lea

Scanned with OKEN Scanner

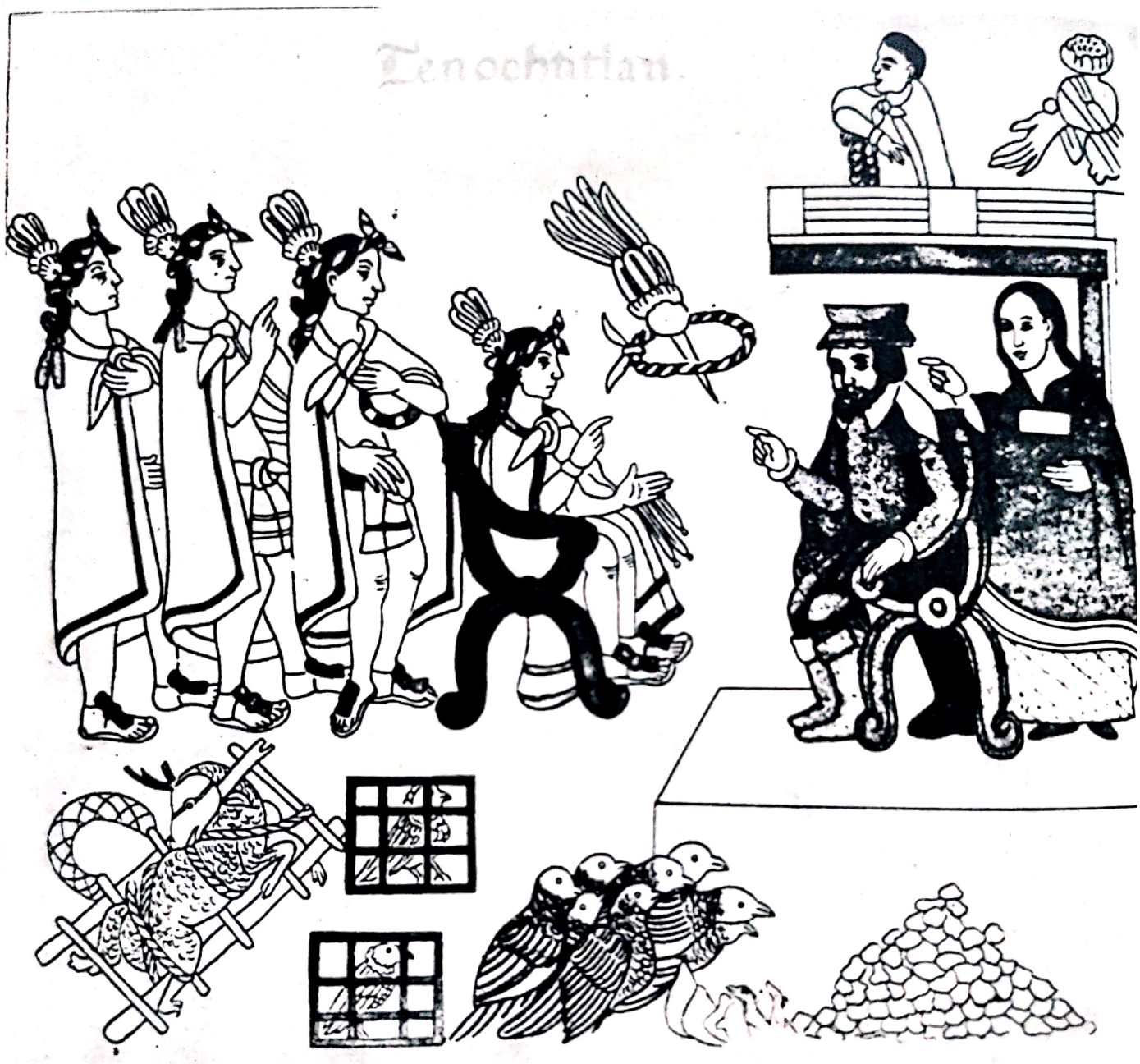

24. Întîlnirea lui Cortez cu Montezuma

Scanned with OKEN Scanner

25. Recolta mirodeniilor

Scanned with OKEN Scanner

26. Carol VII, pictură de Jean Fouquet

Scanned with OKEN Scanner

27. Francisco Pizzaro, pictură în ulei

Scanned with OKEN Scanner

28. **Ludovic XI la adunarea ordinului Saint-Michel,** miniatură

Scanned with OKEN Scanner

29. Intrarea lui Ludovic XII într-un oraș italian, miniatură

Scanned with OKEN Scanner

30. Plata impozitului la târg, gravură în lemn

Scanned with OKEN Scanner

31. Lupta de la Crécy

Scanned with OKEN Scanner

32. **Laurenţiu de Medici,** pictură de Giorgio Vasari

Scanned with OKEN Scanner

33. Niccolo Machiavelli

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

◀ 34. **Înființarea bibliotecii Vaticanului de către Papa Sixt IV,** 1477, pictură de Melozzo, da Forli

35. **Bibliotecă din secolul al XVI-lea,** gravură de Crispin de Passe

Scanned with OKEN Scanner

36. Gutenberg, gravură în aramă

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

37. **Interiorul unei tipografii,** gravură în lemn de Abraham von Werdt

Scanned with OKEN Scanner

39. **Francisc I ascultînd lectura operei lui Diodor din Sicilia,** miniatură de Geoffro y Tory

Scanned with OKEN Scanner

40. Carol V, pictură de Tizian

Scanned with OKEN Scanner

41. Astronom cu sextant și ceas, miniatură

Scanned with OKEN Scanner

42. Thomas Morus, desen în peniță

Scanned with OKEN Scanner

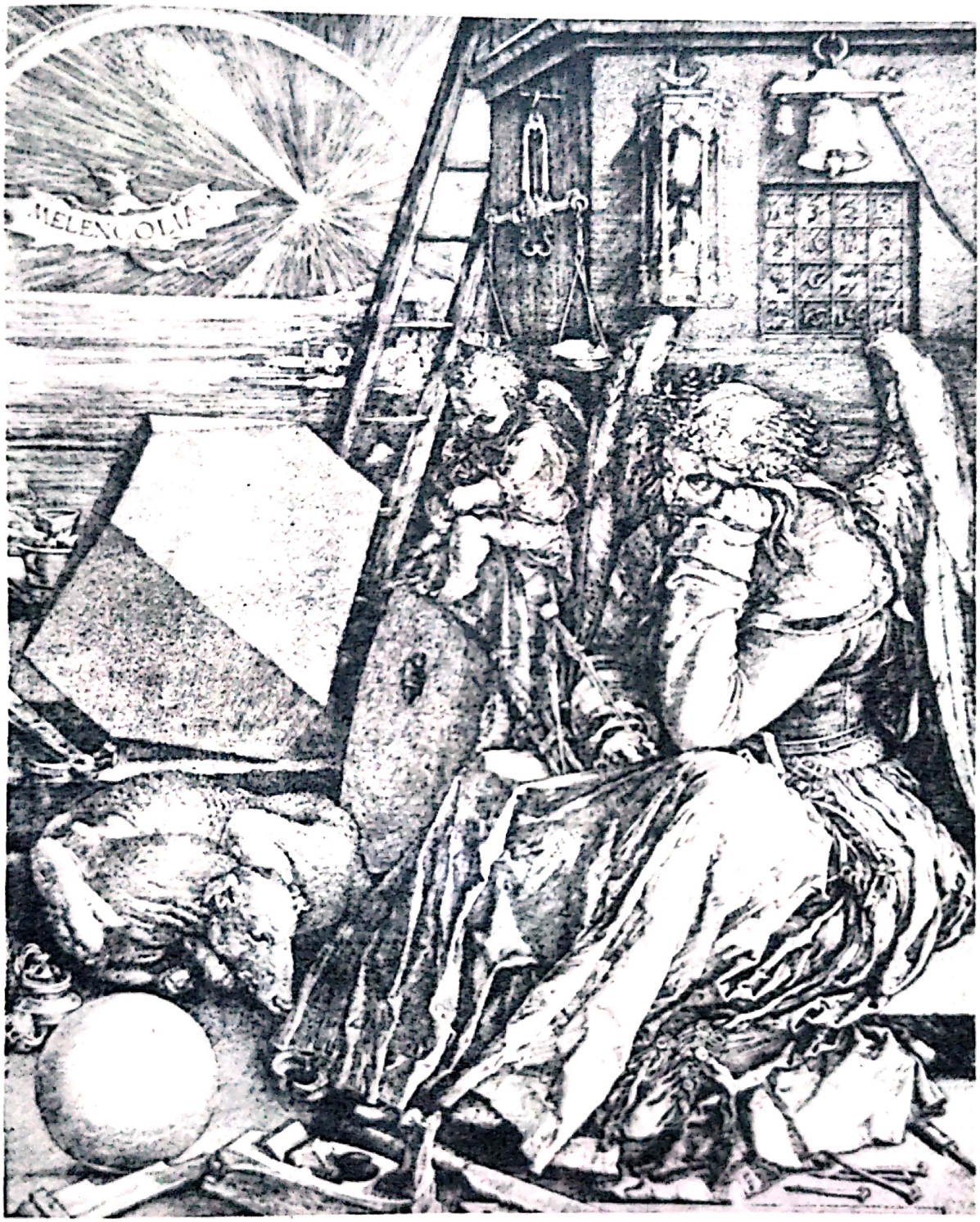

43. Melancolia, gravură de Albrecht Dürer

Scanned with OKEN Scanner

44. Dante Alighieri, bust de bronz

Scanned with OKEN Scanner

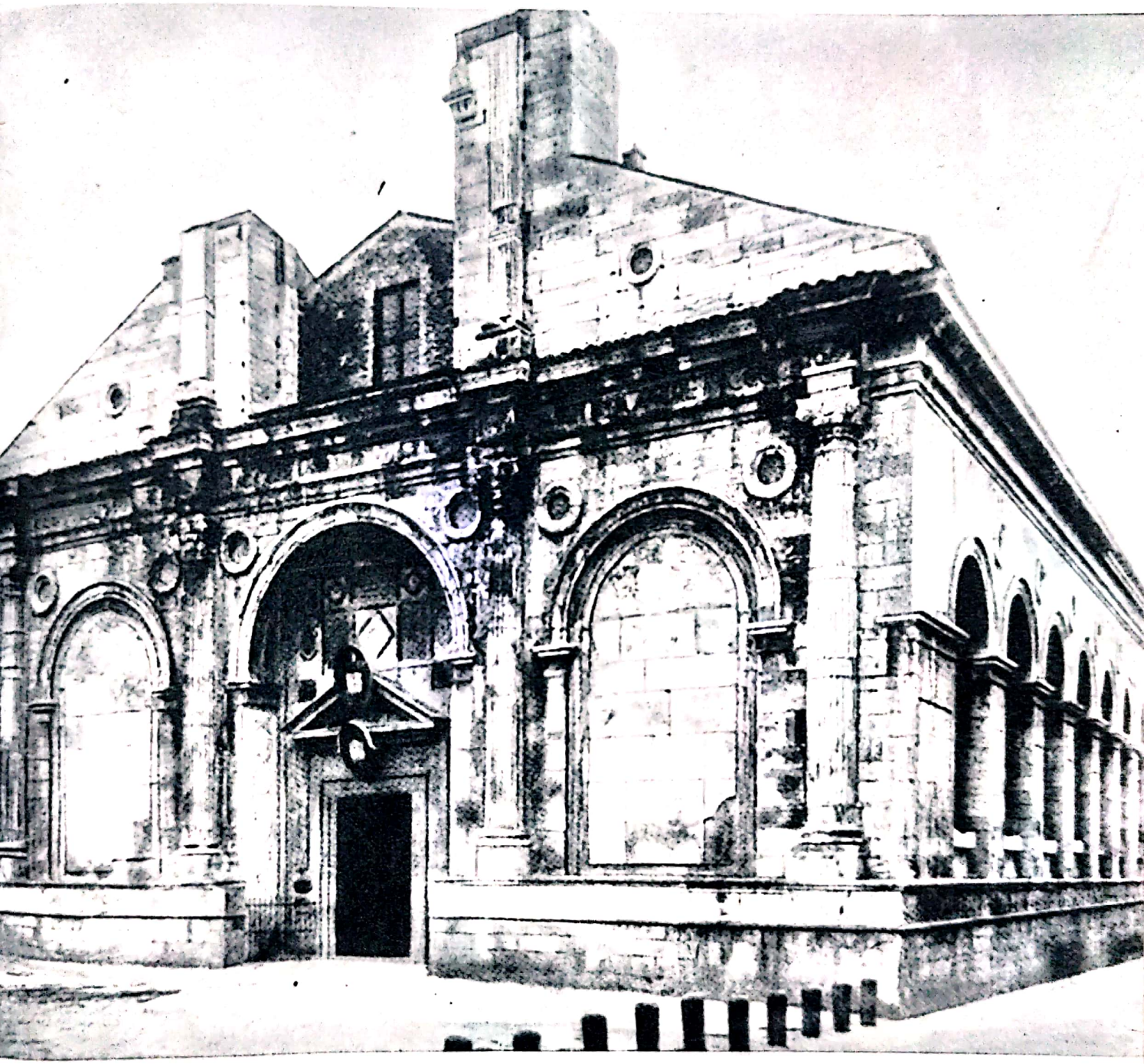

45. San Franc sco din Rimini, Leon-Battista Alberti

Scanned with OKEN Scanner

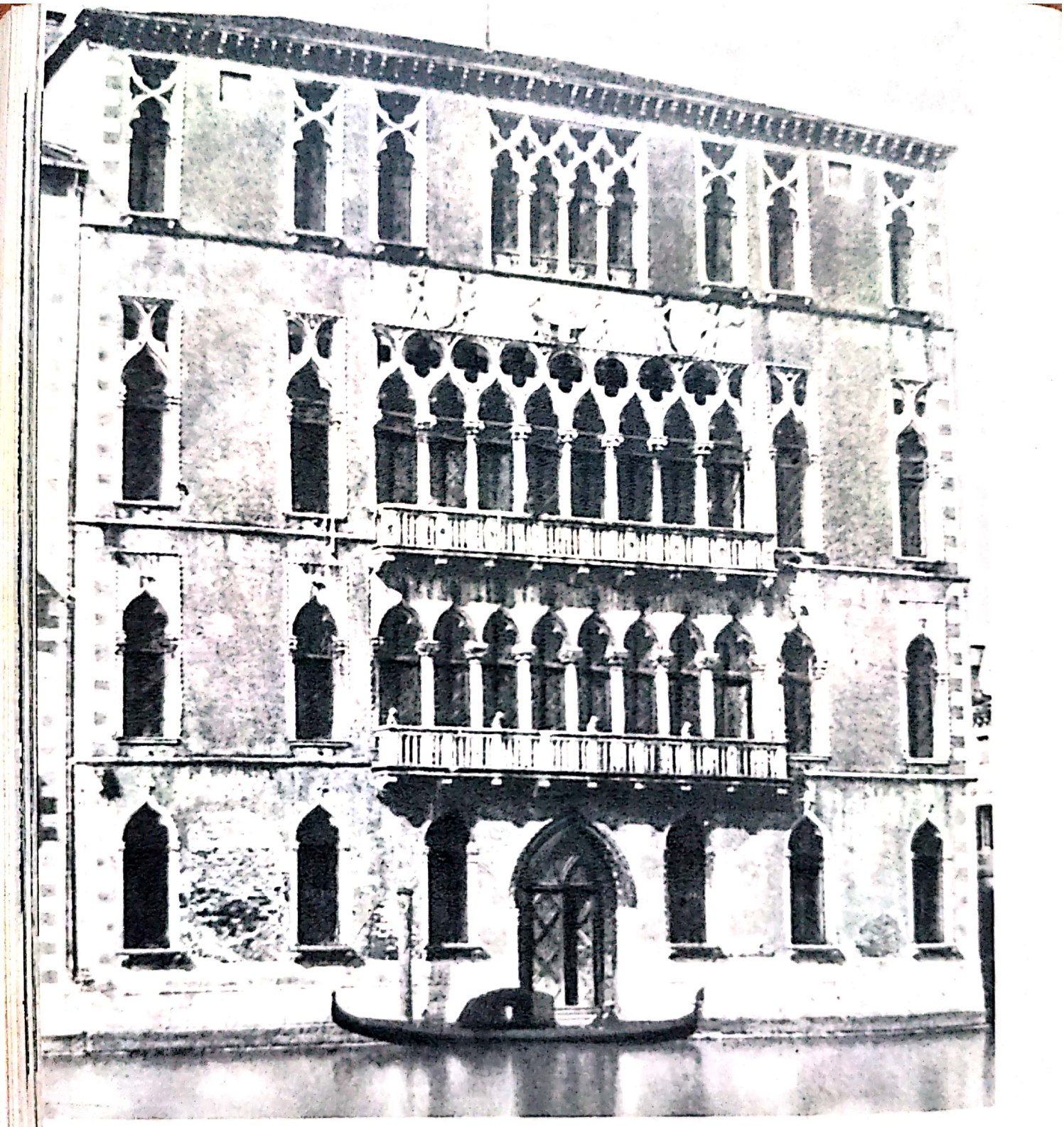

46. Palazzo Foscari

Scanned with OKEN Scanner

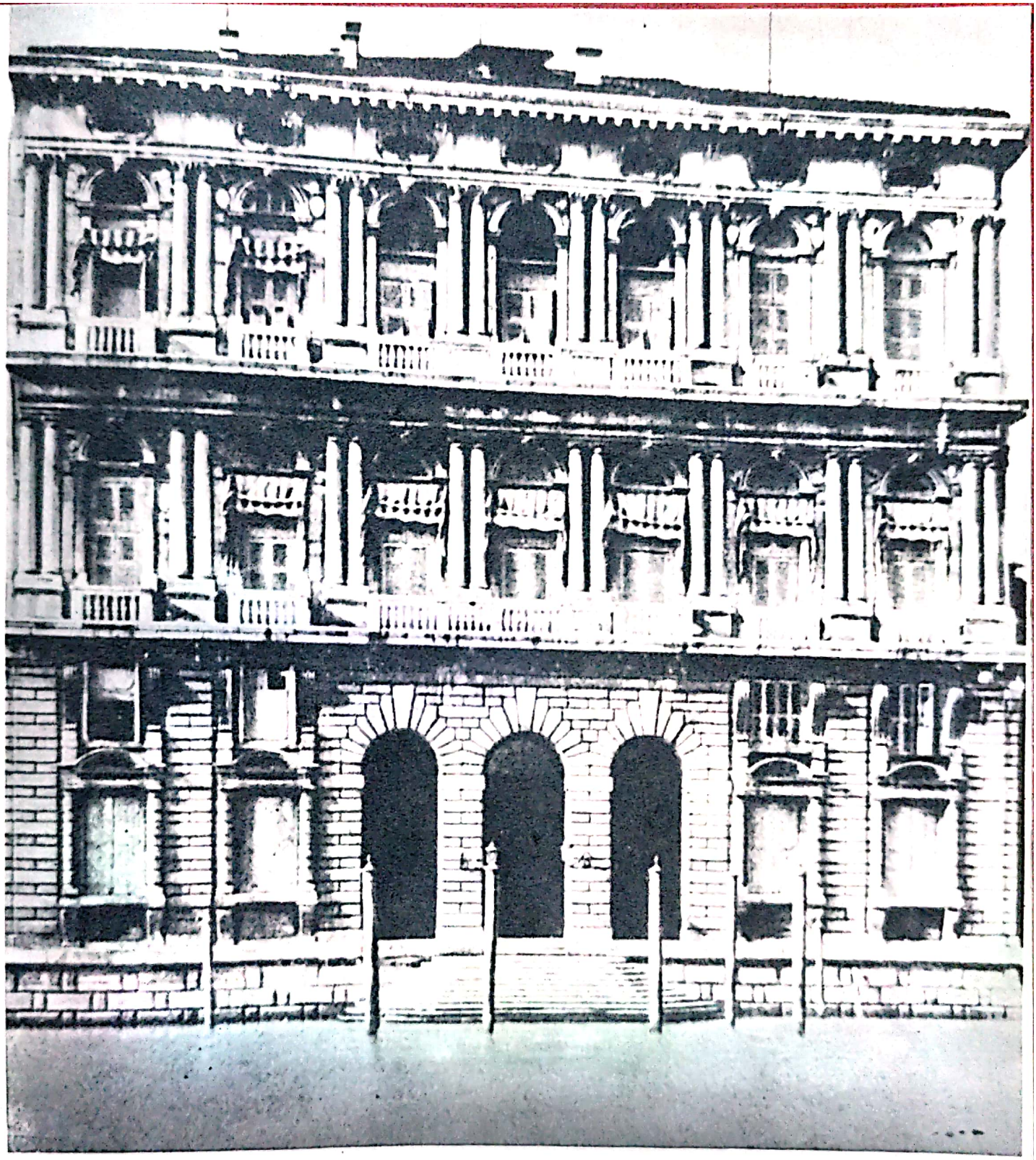

47. **Palazzo Corner,** Jacopo Sansovino

Scanned with OKEN Scanner

48. Rotonda S. Satiro

Scanned with OKEN Scanner

49. Porticul de la Azilul copiilor găsiți, Fillipo Brunelleschi

Scanned with OKEN Scanner

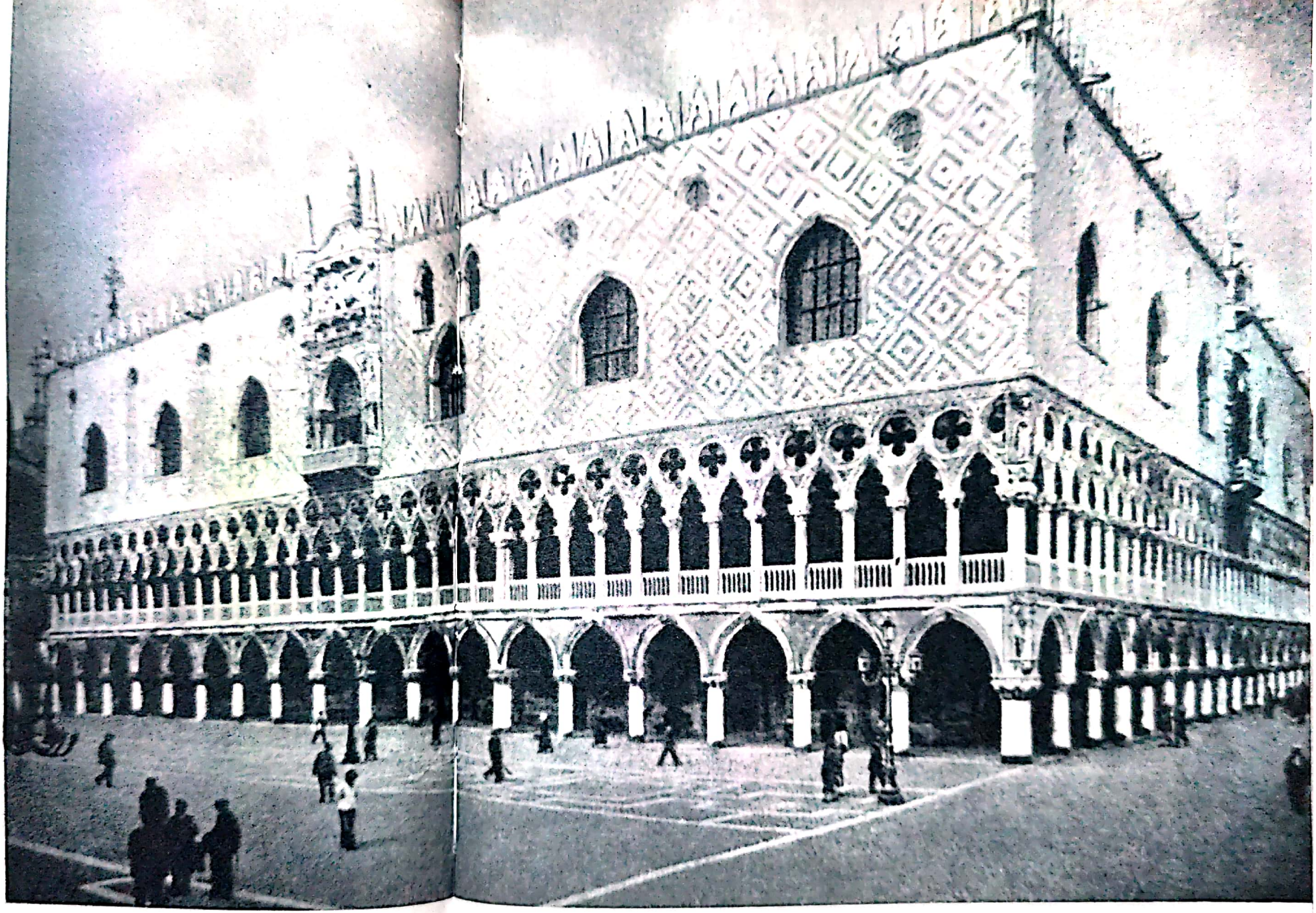

Veneția

Scanned with OKEN Scanner

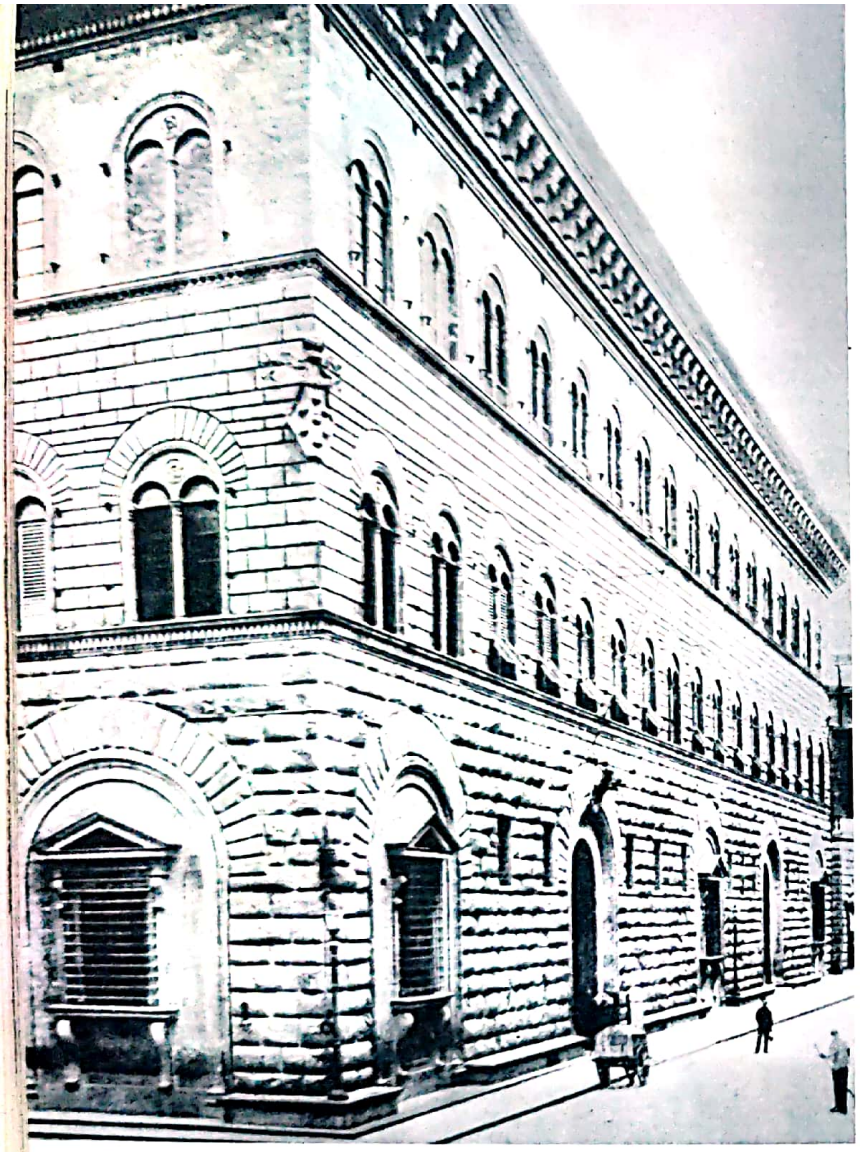

51 **Palazzo Medici,** Michelozzo

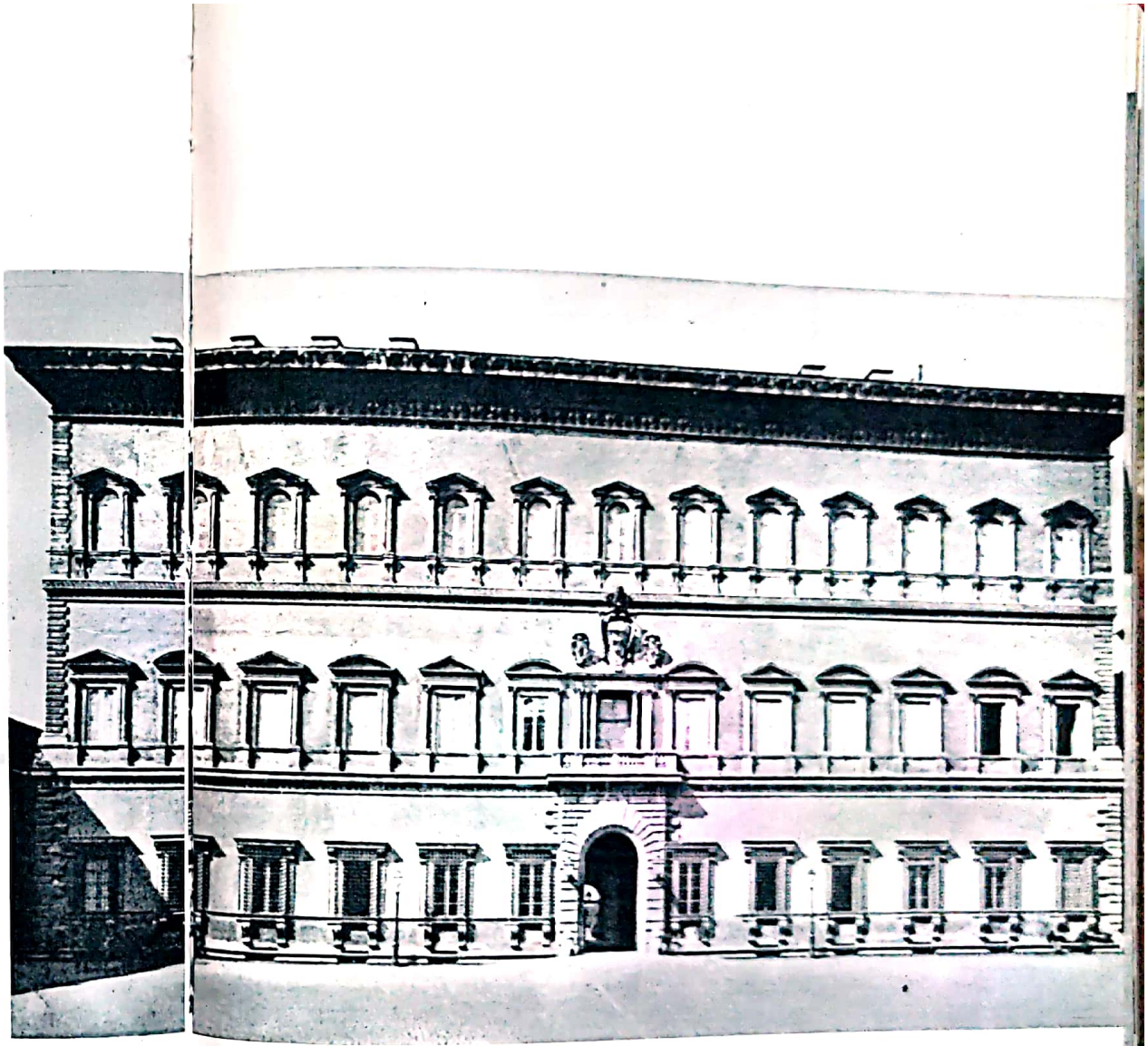

52 **Palazzo Farnese,** Antonio da Sangallo

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

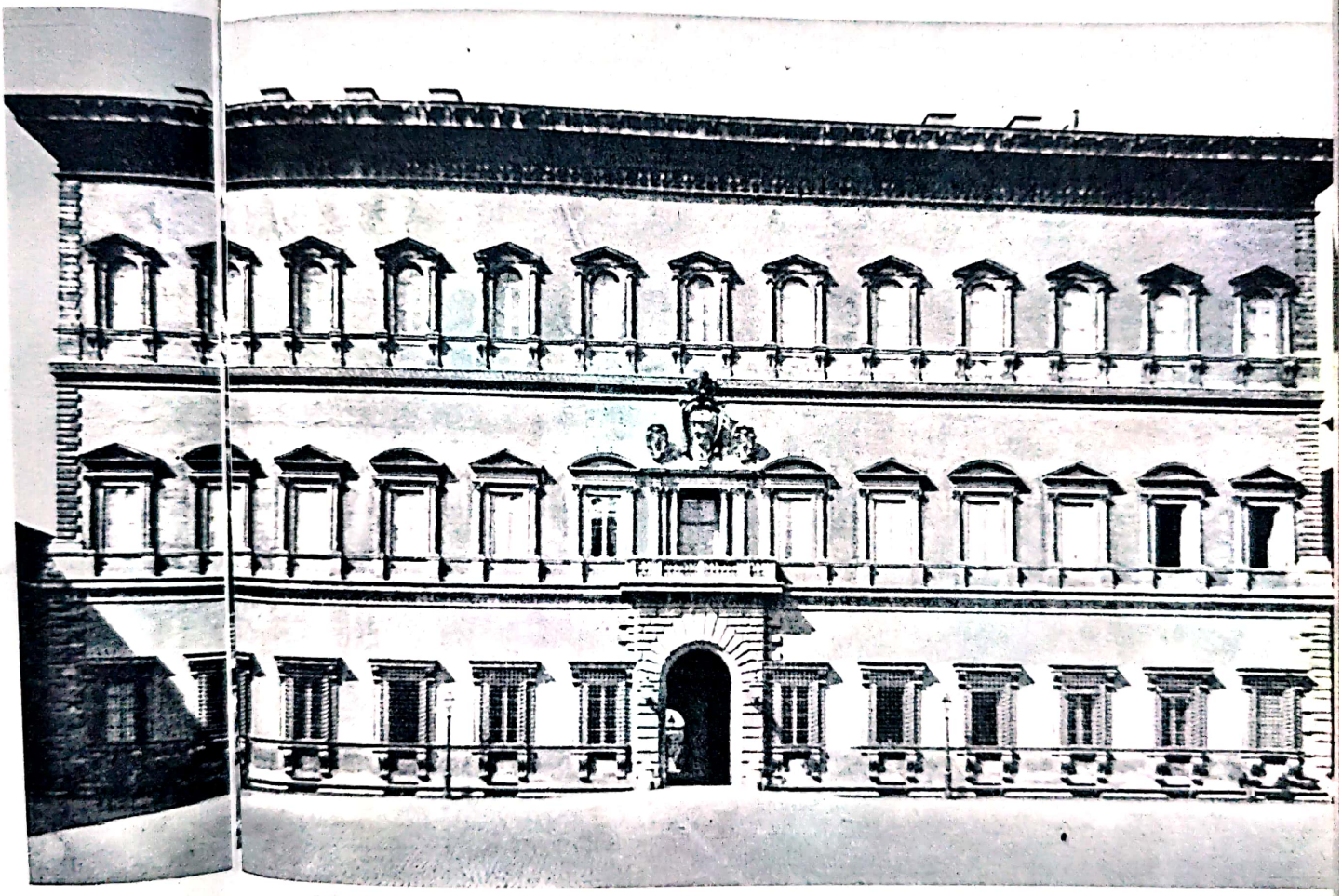

52. **Palazzo Farnese,** Antonio da Sangallo

Scanned with OKEN Scanner

53 a. Sacrificiul lui Abraham, Filippo Brunelleschi

53 b. Sacrificiul lui Araham, Lorenzo Ghiberti

54. Crearea oamenilor și căderea în păcat, Lorenzo Ghiberti

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

55.
Sf. Marcu, Donatello, sculptură în marmură

Scanned with OKEN Scanner

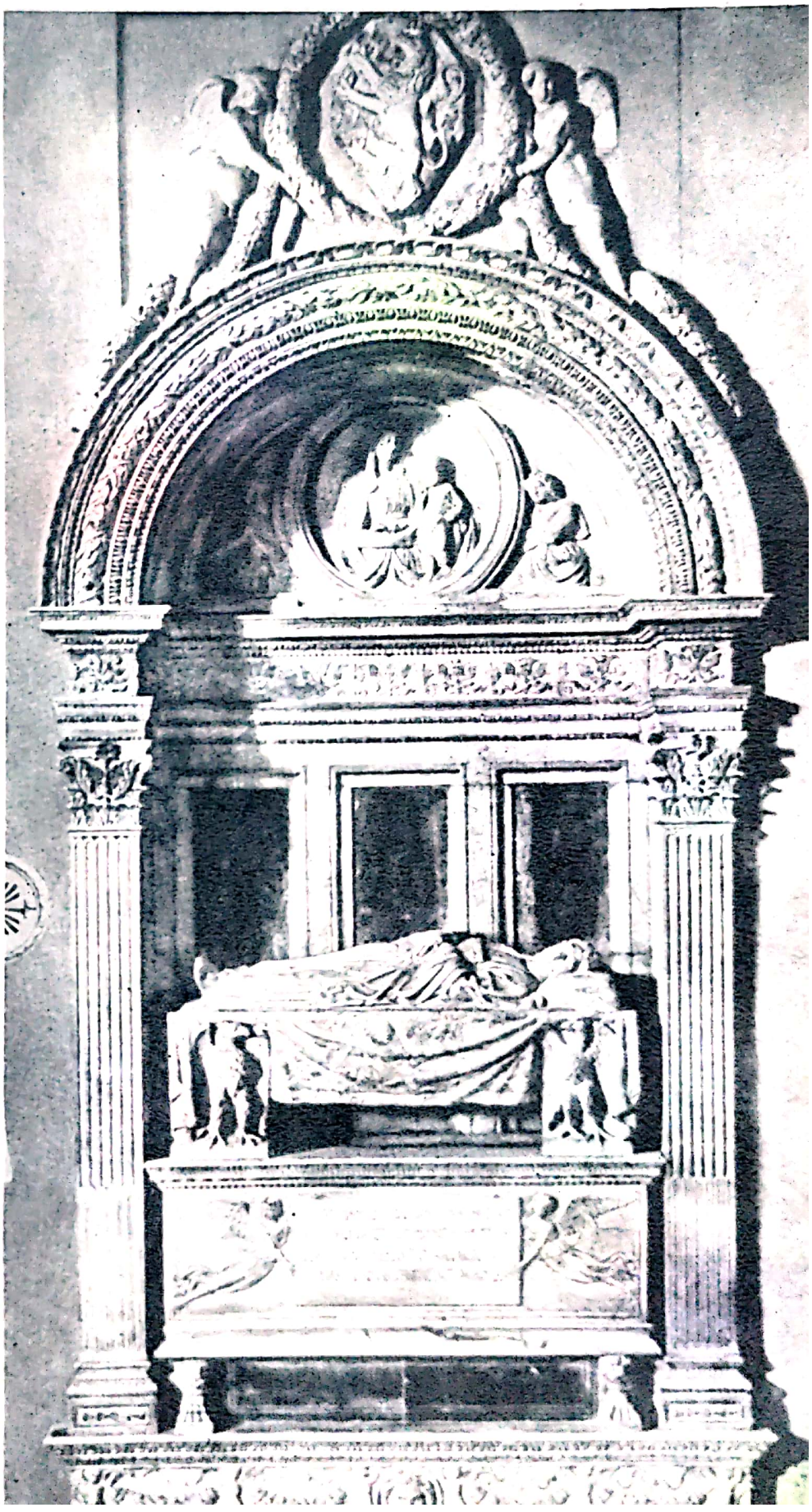

56.
Mormîntul lui Leonardo Bruni,
Bernardo Rossellino

Scanned with OKEN Scanner

57.
Cristos și Toma. Andrea del Verrocchio, grup de bronz.

Scanned with OKEN Scanner

58
Foișorul cîntăreților, Lucca della Robbia

Scanned with OKEN Scanner

59 **Pietà,** Michelangelo

Scanned with OKEN Scanner

60. Moise, Michelangelo

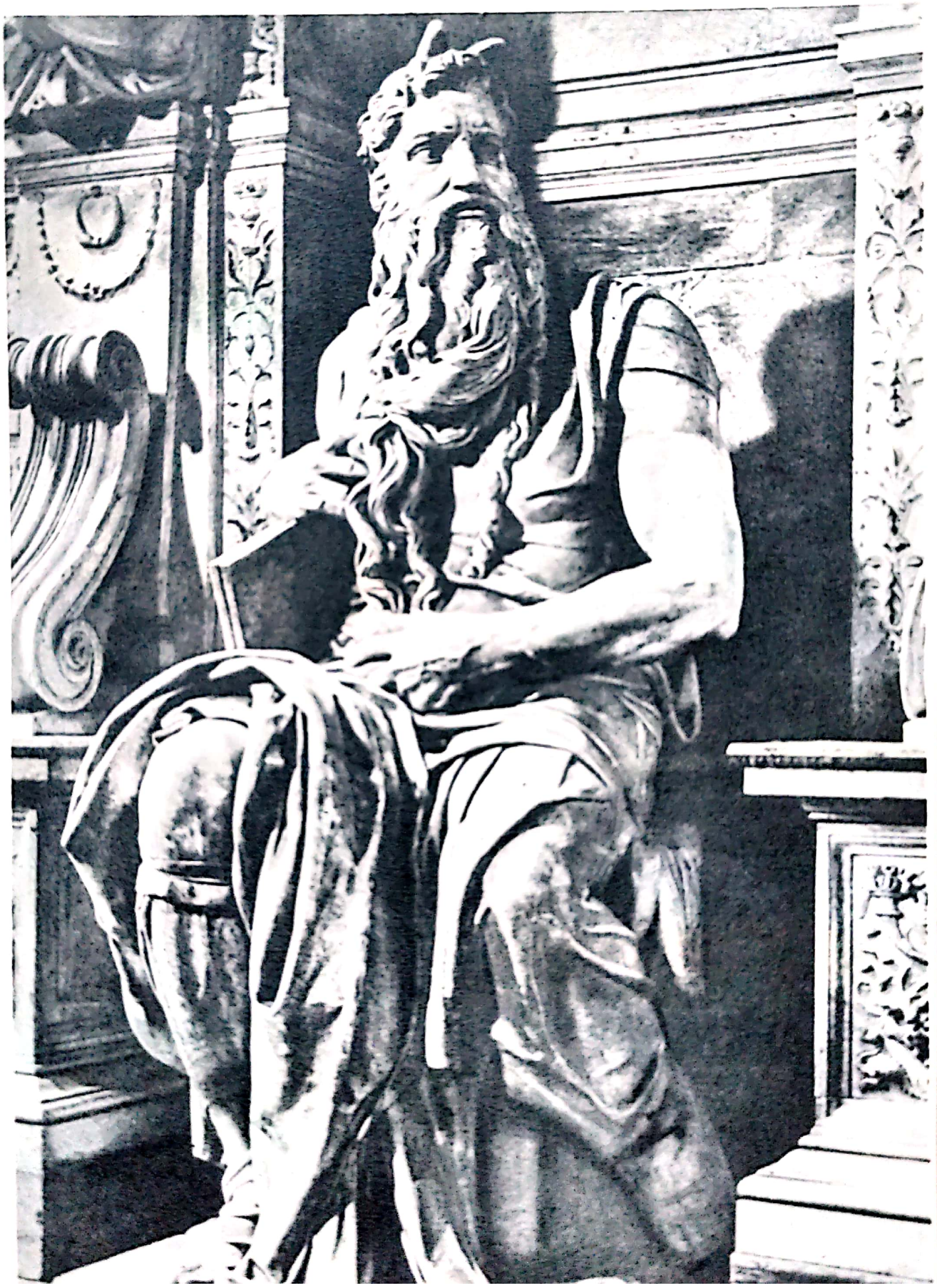

Scanned with OKEN Scanner

61. Piața Capitoliului din Roma, Michelangelo

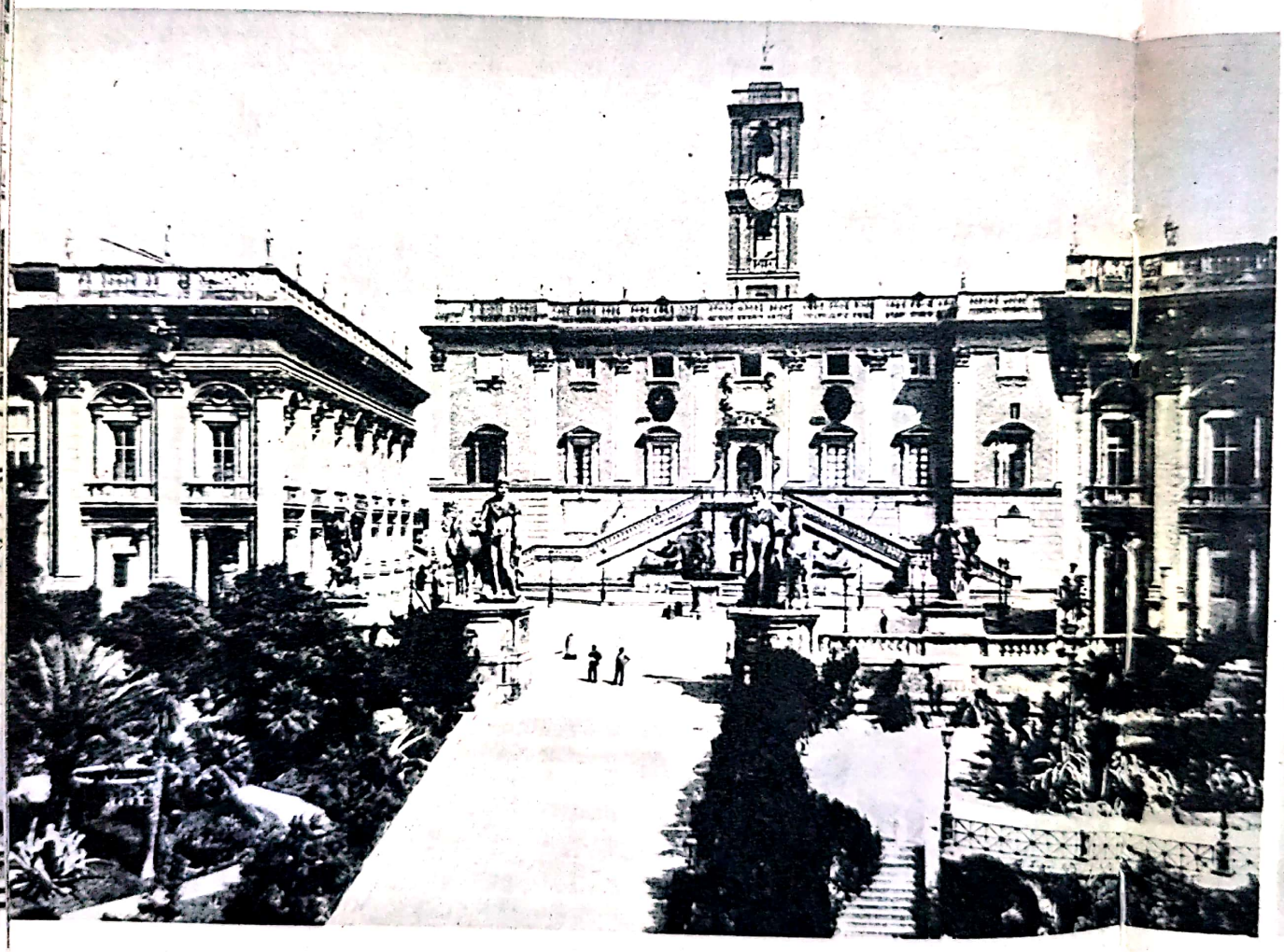

62. Gatta

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

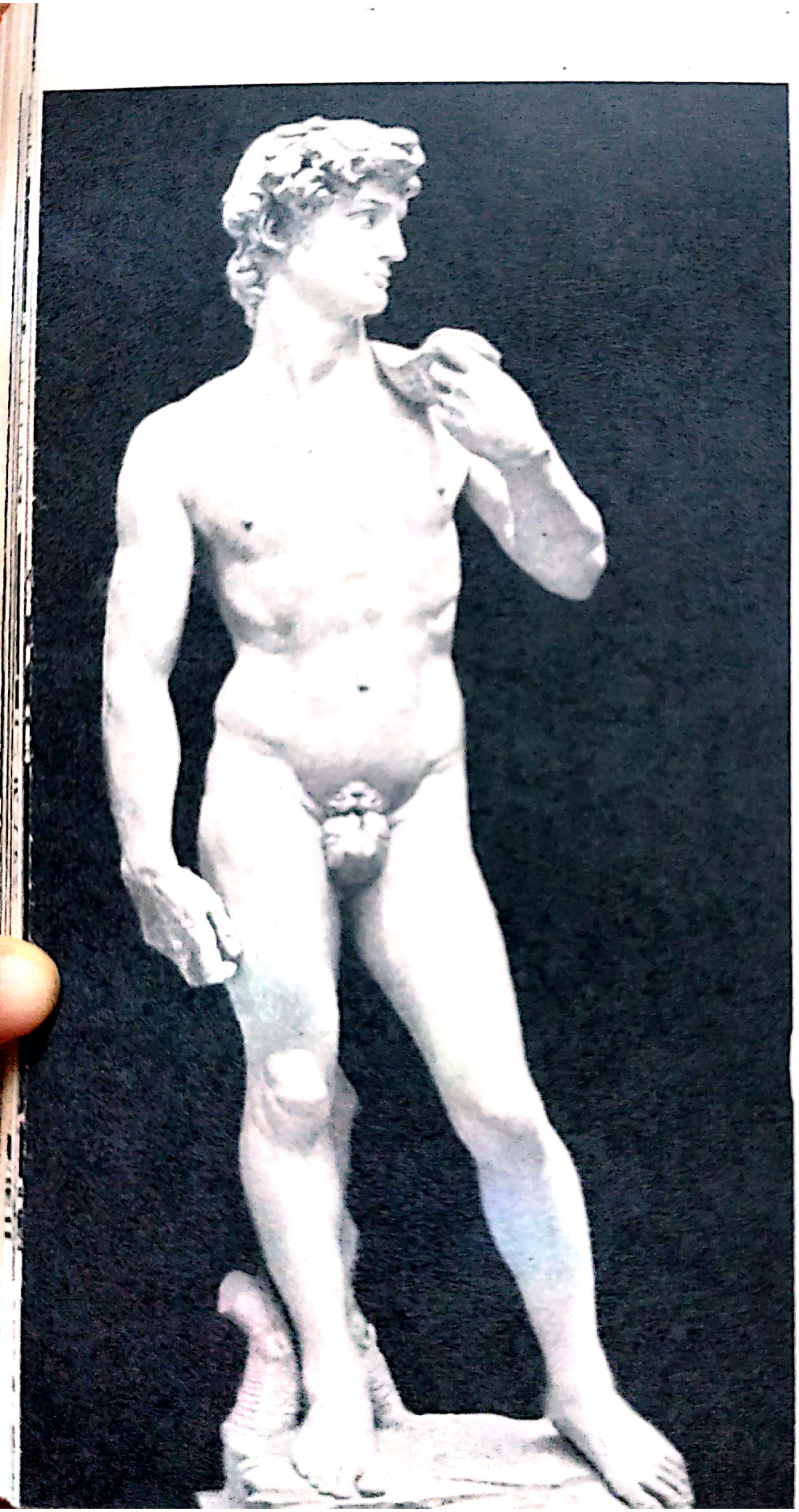

53, David, Michelangelo

Scanned with OKEN Scanner

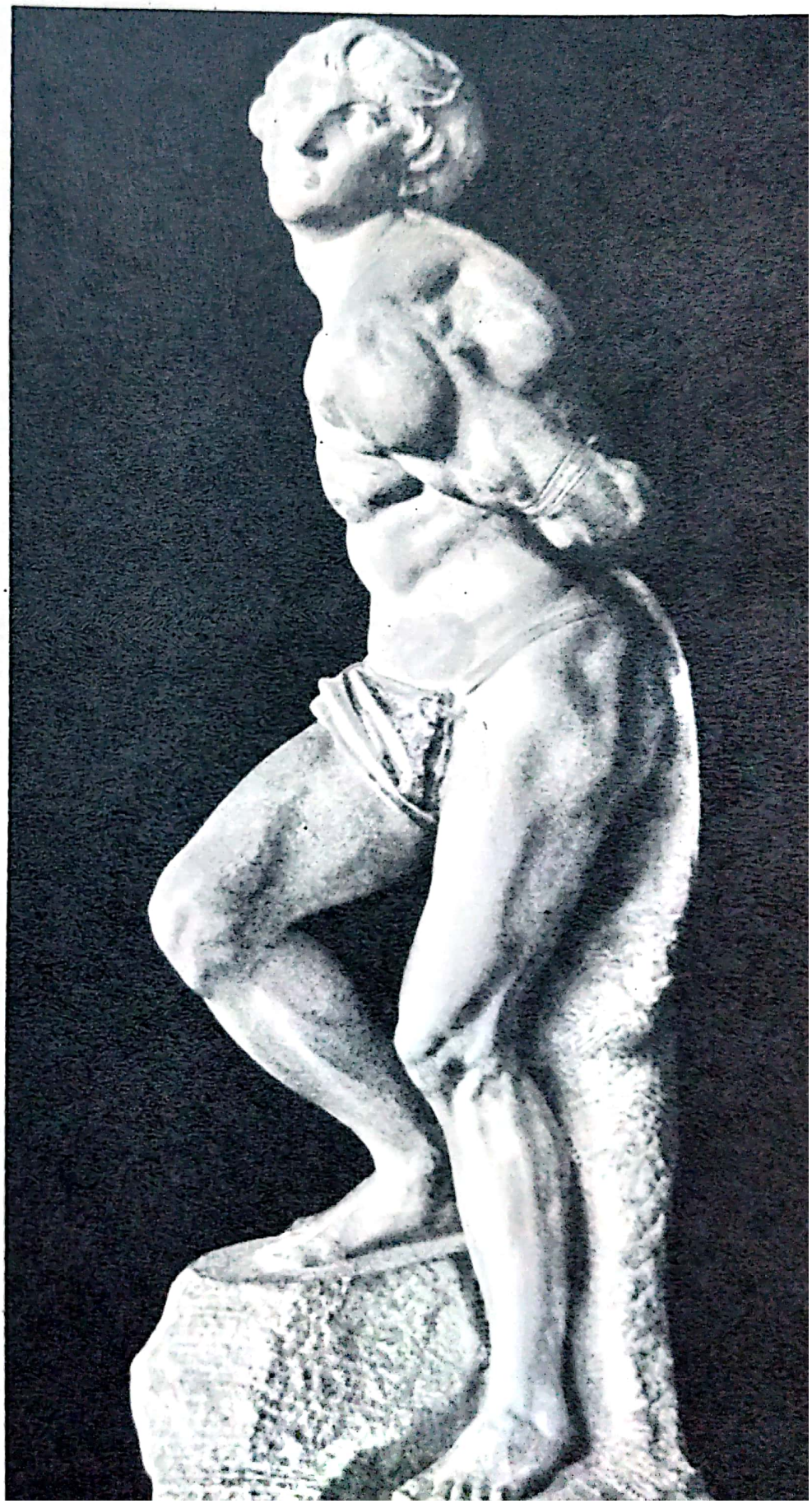

64. Sclav, Michelangelo

Scanned with OKEN Scanner

65. **Niccolò da Uzzano**, Donatello, teracotă pictată

Scanned with OKEN Scanner

66. Bust, Desiderio da Settignano

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

◀ 67. Cortegiul regilor magi, Benozzo Gozzoli

68. Maria adorînd pruncul, Fra Fillipo Lippi

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

◀ 71. **Martiriul Sfintului Sebastian,** Antonio Pollajuolo

72. **Pieta.** Andrea Mantegna

Scanned with OKEN Scanner

73. **Prezentarea în templu,** Luca Signorelli

Scanned with OKEN Scanner

74. **Botezul Domnului,** Verrocchio și Leonardo

Scanned with OKEN Scanner

75. **Portretul lui Pietro Aretino,** Tizian

Scanned with OKEN Scanner

76. **Condotierul,** Antonello da Messina

Scanned with OKEN Scanner

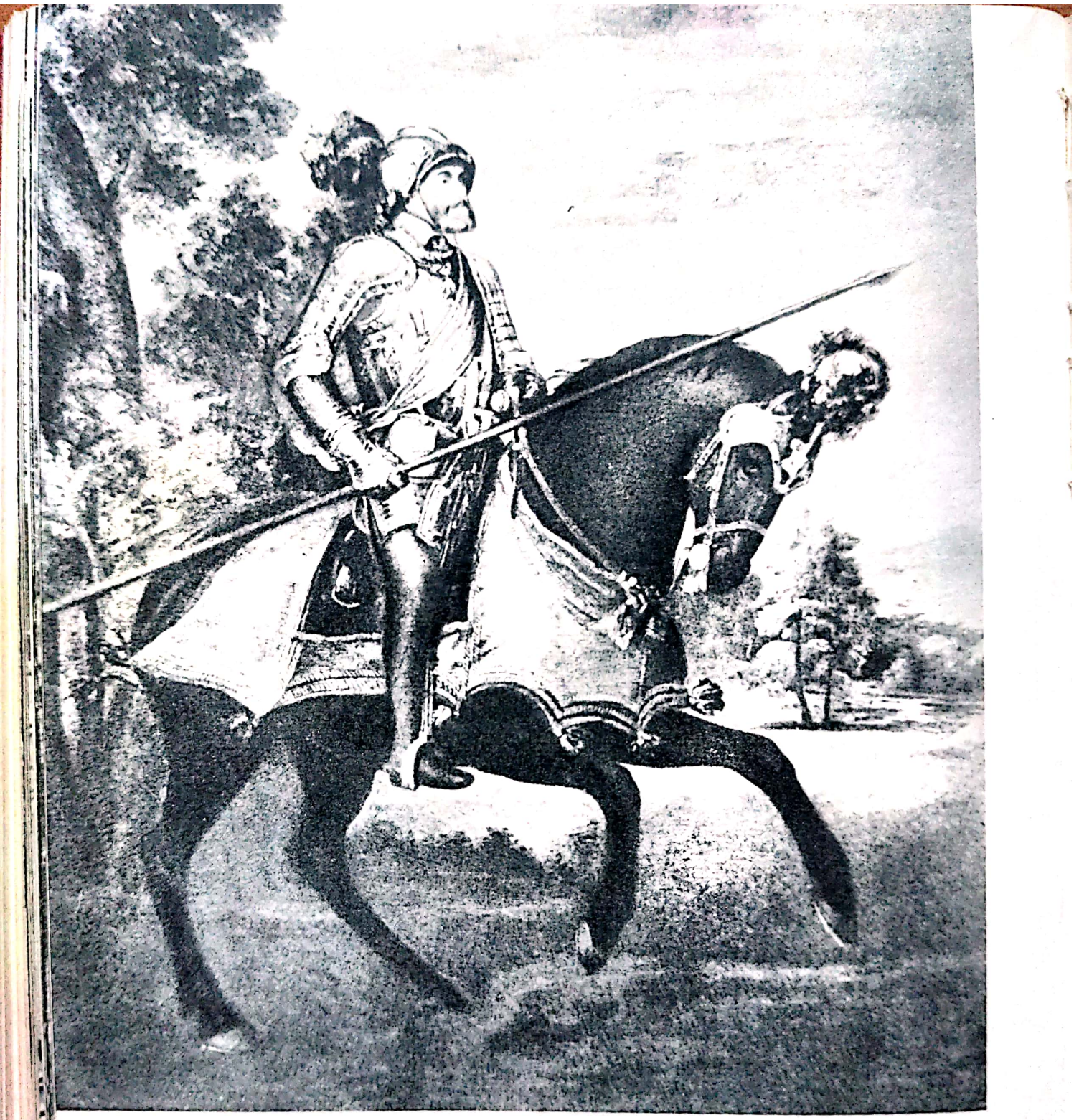

77. **Carol V la Mühlberg,** Tizian

Scanned with OKEN Scanner

78. **Portretul unui nobil,** Vittore Carpaccio

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

◀ 79. **Madona pe tron,** Giorgione di Castfelfranco

80. Ospățul din casa lui Simon, Paolo Veronese

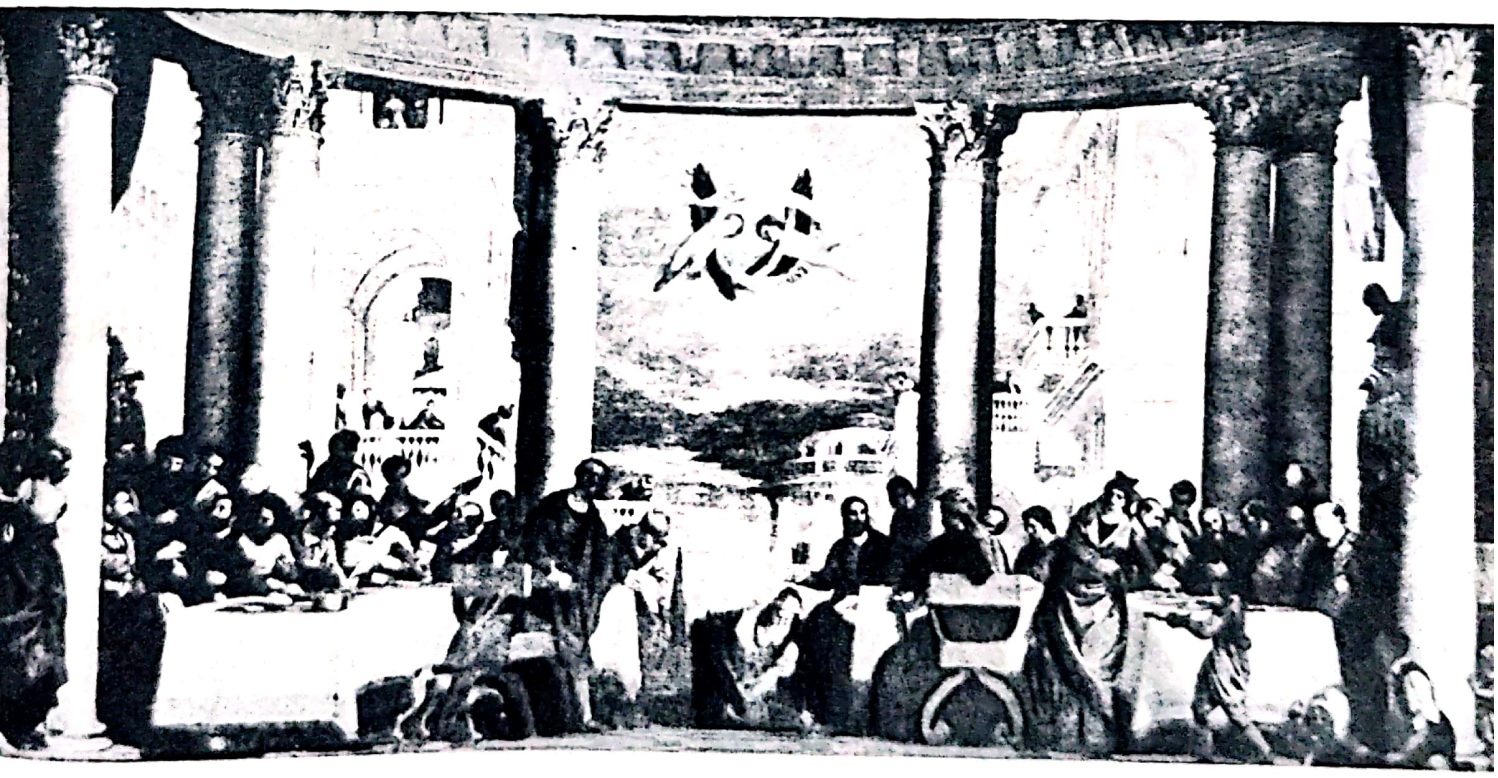

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

82. **Papa Clement al VII-lea și Carol al V-lea,** Giorgio Vasari

◀ 81. **Papa Paul al III-lea și nepoții săi,** Tizian

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

◀ 83. **Madona Sixtină,** Rafael

84. Școala din **Atena,** Rafael

Scanned with OKEN Scanner

85. Papa Juliu al Il Iaa. P...

Scanned with OKEN Scanner

86. **Dogele Loredano,** Giovanni Bellini

Scanned with OKEN Scanner

87. Apostolii Ioan, Petru, Pavel, Marcu, A. Dürer

Scanned with OKEN Scanner

88. Visul cavalerului, Rafael

Scanned with OKEN Scanner

Iarcu, Tintoretto

Scanned with OKEN Scanner

90 **Martin Luther** în jurul anului 1530, de LucasCranach

Scanned with OKEN Scanner

91 Jean Calvin. Portret de un pictor necunoscut

Scanned with OKEN Scanner

Baldasare Castiglione,
Rafael

Scanned with OKEN Scanner

93. **Soţii Arnolfini,**
Van Eyck

Scanned with OKEN Scanner

94. **Împăratul Maximilian I,**
Albrecht Durer

Scanned with OKEN Scanner

95. **Concert cîmpenesc,** Giorgione

Scanned with OKEN Scanner

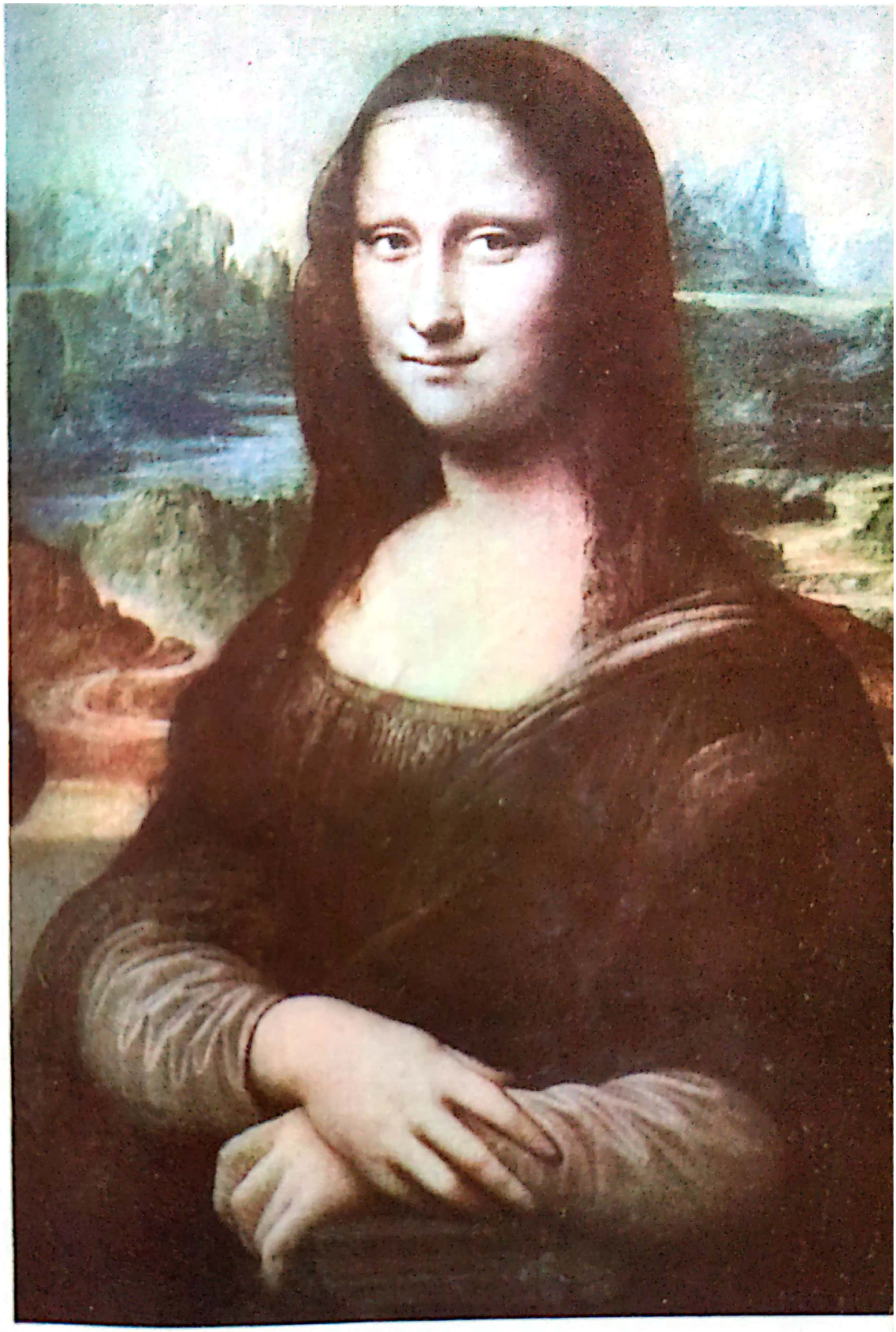

96. **Mona Lisa,**
Leonardo da Vinci

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

98. **Fecioara în grota cu stînci,**
Leonardo da Vinci

Scanned with OKEN Scanner

REDACTOR RESP. DE CARTE: CONSTANTIN VLĂDUȚ
TEHNOREDACTOR: ANA SABĂU

DAT LA CULES 19. 09. 1967 BUN DE TIPAR 18. 04. 1968 TIRAJ 41000 + 139 + 40 EX. HÎRTIE SCRIS I A 80 G/M² FORMAT 70 X 90/16 COLI EDITORIALE 39,30 COLI TIPAR 25,00 + 13 COLIȚE A 8 PAG. A. 11331 INDICI DE CLASIFICARE ZECIMALĂ: PENTRU BIBLIOTECILE MARI 9(4)2, PENTRU BIBLIOTECILE MICI 9

TIPARUL EXECUTAT SUB COMANDA NR. 70657 LA COMBINATUL POLIGRAFIC CASA SCÎNTEII, PIAȚA SCÎNTEII NR. 1, BUCUREȘTI REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

Scanned with OKEN Scanner